НОВИЙ ДОВІДНИК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

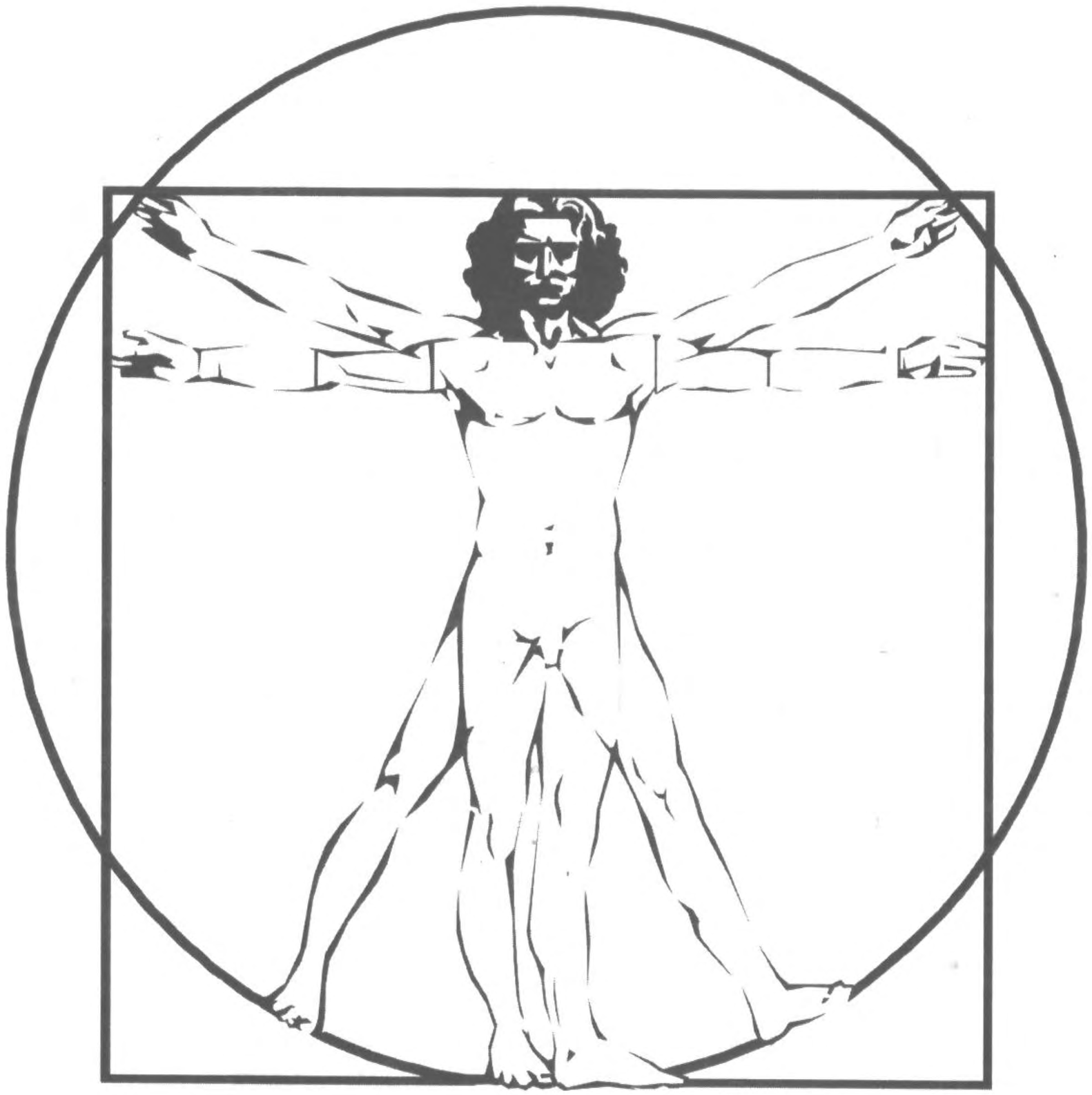

НОВИЙ

ДОВІДНИК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

видавнича фірма
«Казка»
Київ-2005

УДК 94(477)(035)
ББК 63.3(4УКР)я2
Д58

Над довідником працювали:

Упорядники:
С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко, О. Іванюк.
У виданні використані наукові матеріали та розробки
доктора історичних наук, професора *Ф. Левітаса*
та кандидата історичних наук, доцента *М. Тараненка*.

Д58 Новий довідник: Історія України. — К.: ТОВ «КАЗКА», 2005. — 736 с.
ISBN 966-8055-18-7

«Новий довідник: Історія України» подає відомості з історії нашої Вітчизни від найдавніших часів до сьогодення. Завдяки стислому, зрозумілому текстові та оригінальній структурі користувачі зможуть швидко знайти вичерпну відповідь на багато питань з історичної проблематики. Довідник можна використовувати як для вивчення окремих тем, так і для повторення вже пройденого.

Видання розраховане на широке коло користувачів, спосіб викладу та оптимальний обсяг матеріалу вирізняє Довідник серед навчальної літератури та робить його універсальним.

ISBN 966-8055-18-7
© ТОВ «КАЗКА», 2005

ВІД УПОРЯДНИКІВ

У Ваших руках справді унікальна книжка. Працюючи над нею, ми прагнули створити принципово нове, багатофункціональне та універсальне видання, довідник нового покоління.

Для кого і для чого це видання. «Новий довідник: Історія України» стане в пригоді всім, хто прагне поглибити свої знання з національної історії. Видання буде незамінним під час реферативного та самостійного навчання, бо містить оптимальний обсяг матеріалу, а також подає цікаві факти, які дають змогу по-новому підійти до висвітлення багатьох проблем. Довідник має оригінальну структуру, що сприятиме швидкому пошукові потрібної відповіді.

Структура довідника. Видання подає матеріал з історії України від найдавніших часів до початку XXI ст. При цьому упорядники Довідника врахували найсуворіші вимоги, які висувають до літератури такого типу. Текст чітко структуровано, різні підрубрики, як-от: «Довідка», «Персоналії», «Джерела», «Різні погляди» — покликані зосередити увагу користувача на складних моментах нинішніх наукових знань про історію України.

Як користуватися довідником. «Новий довідник: Історія України» — багаторівнева конструкція. Завдяки логічному та послідовному розміщенню рівнів-частин Ви легко й швидко знайдете відповідь на будь-яке питання. Помічниками в цьому стануть детальний зміст, іменний та предметний покажчики.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 25

§1. Первісне людське стадо 25
§2. Родовий лад на території сучасної України 27
Буго-дністровська культура (VI–IV тис. до н.е.) 29
Культура лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н.е.) 30
Трипільська культура (IV–II тис. до н.е.) 31
Середньостогівська культура (IV–III тис. до н.е.) 34
Ямна культура (III–II тис. до н.е.) 35
Катакомбна культура (III–II тис. до н.е.) 36
§3. Кочові народи на теренах України в давнину 36
Кіммерійці 36
Таври 38
Скіфи 38
Сармати 40
§4. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї 42
Демократичний устрій грецьких міст-держав 43
Боспорське царство 44
Суспільне життя античних міст-держав 45
§5. Слов'яни в давнину 46
§6. Відомості про слов'ян у давніх писемних джерелах 48
§7. Велике переселення народів.
Його вплив на формування слов'янського етносу 49
Готи 49
Гуни 50
Анти 50
Авари 51
§8. Перші державні утворення східних слов'ян 51
Слов'янські народи 51
Сусіди східних слов'ян у VI–IX ст. 53

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (VIII–XVI СТ.) 55

Київська Русь 55

Передумови утворення держави 55
Походження назв «Київська Русь» і «Русь-Україна» 56
§9. Виникнення та розвиток Київської Русі 56
Аскольд і Дір 56
Доба князя Олега 57
Князь Ігор (912–945 рр.) 59
Княгиня Ольга (945–964 рр.) 60
Князь Святослав (964–972 рр.) 62
§10. Розквіт Київської Русі 64
Володимир Великий (978–1015 рр.) 64
Князь Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.) 69
Ярославичі 74
Володимир Мономах (1113–1125 рр.) 78
§11. Політична роздрібненість Київської Русі 81
Поділ Київської Русі на земські князівства 82
Боротьба за київський престол 82
Наслідки політичної роздрібненості 84
§12. Культура Київської Русі 85
Ремесла 85
Архітектура та живопис 85
Одяг 87
Усна народна творчість 87
Розвиток науки 88
Література 89
Знання 90
Музика і театр 90
Освіта 91
§13. Історичне значення Київської Русі 92

Монголо-татарська навала на українські землі 93

§14. Утворення Монгольської держави 93
§15. Походи Чингізхана 95
§16. Навала хана Батия на Русь 96

Оборона Києва від монголо-татар 96
Похід монголів на Захід 97
§17. Причини поразки народів Русі 98

Галицько-Волинська держава 99

§18. Галицьке і Волинське князівства напередодні об'єднання 99
Галицьке князівство 99
Волинське князівство 101
§19. Піднесення Галицько-Волинської держави 102
Роман Мстиславич 102
Данило Галицький 103
§20. Занепад Галицько-Волинської держави 104

Українські землі під владою іноземних держав у XIV–XVI ст. 106

Подальша доля земель Галицько-Волинської держави після її занепаду 106
§21. Литовська експансія на Україну 107
Об'єднання литовських племен і виникнення держави 107
Початок литовської доби на Русі-Україні 107
§22. Польська експансія на Україну 110
§23. Об'єднання Польщі та Литви в єдину державу 111
Кревська унія 111
Опір опозиції 112
Городельська унія 113
§24. Боротьба московських князів за спадщину Київської Русі 114
§25. Північне Причорномор'я та Крим під владою іноземних держав 115
§26. Культура України XIV – початку XVI ст. 116
Архітектура 117
Ремесла 118
Живопис 118
Освіта 119
Література і фольклор 120

Річ Посполита 121

§27. Люблінська унія 122

Перерозподіл етнічних українських земель 123
Державний устрій Речі Посполитої 124
§28. Берестейська церковна унія 124
Православна церква в Україні
напередодні Берестейського собору 125
Берестейський собор 126
§29. Українські землі під владою Польщі 128
Закріпачення селян 128
Литовські статути 129
«Устави на волоки» 1557 року 132
Магдебурзьке право 135
Зародження української опозиції 136
§30. Формування українського козацтва 137
Причини та джерела виникнення козацтва 137
Запорізька Січ — козацька республіка 138
Козацьке звичаєве право 141
Військове мистецтво козаків 142
Реєстрове козацтво на початку свого існування 143

Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів (кінець XVI – перша половина XVII ст.) 146

§31. Селянсько-козацькі повстання 146
Зародження козацького повстанського руху 146
Козацьке повстання 1591–1593 рр. під проводом
Криштофа Косинського 147
Козацька війна 1594 року під керівництвом Северина Наливайка ..149
Наслідки козацьких повстань 1591–1596 рр. 151
§32. Українське козацтво в першій чверті XVII ст. 152
Турецько-татарські набіги на Україну та їхні наслідки 152
Боротьба козаків із нападами турецько-татарських військ 152
§33. Національно-визвольна боротьба українського народу
20–30-х рр. XVII ст. 157
Соціально-економічне та політичне
становище України 20–30-х рр. XVII ст. 157
Розгортання народної боротьби за національне
і соціальне визволення 157

Козацьке повстання 1637–1638 рр. 161
§34. Підсумки козацько-селянської боротьби 163
Причини поразок козацько-селянських повстань 163
Наслідки повстань для України 164
§35. Культура України у XVI–першій половині XVII ст. 165
Початок книгодрукування 165
Освіта 168
Розвиток української мови 172
Література 173
Розвиток музичного мистецтва 178
Зародження театру 179
Архітектура та живопис 180

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (середина XVII – початок XX ст.) 184

Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування 1648–1657 рр. 184

§36. Внутрішнє становище України 1648 року 184
Повстання на Січі 185
Підготовка до війни 186
§37. Основні події Національно-визвольної війни в 1648–1657 рр. 187
Битва під Жовтими Водами 187
Битва під Корсунем 188
Наростання всенародного руху 190
Битва під Пилявцями 192
Похід на Галичину. Взяття Високого замку 194
Вступ Б. Хмельницького до Києва 195
Військові дії під Збаражем і Зборовом. Зборівський мирний договір ..196
Відновлення воєнних дій 200
Битва під Берестечком 202
Білоцерківський мирний договір 204
Битва під Батогом 205
Жванецька облога 206
Молдовські походи 206
§38. Внутрішнє й зовнішнє політичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 року 209

§39. Політичні події 1654 року 210
Переяславська козацька рада 210
Березневі статті 213
§40. Українська козацька держава Богдана Хмельницького 215
Основні ознаки української козацької держави 215
§41. Воєнні дії 1654–1657 рр. 219

Руїна. Україна в другій половині XVII ст. 222

Причини Руїни 222
§42. Гетьманування Івана Виговського 223
Російсько-українська війна 227
§43. Гетьманування Юрія Хмельницького 229
Польсько-російська війна за українські землі 1660 року 230
§44. Гетьман Правобережної України Павло Тетеря 232
§45. Гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережжі 234
Батуринські статті 234
§46. Гетьман Правобережжя Петро Дорошенко 237
Внутрішня політика 238
Зовнішня політика 238
Польсько-турецька війна 1672–1676 рр. 240
§47. Правління Дем'яна Многогрішного на Лівобережжі 241
§48. Гетьман усієї України Іван Самойлович 243
§49. Останнє гетьманування Юрія Хмельницького 245
Чигиринські походи 245
§50. Підпорядкування української церкви московському патріархові 246
§51. Україна в мирних угодах сусідніх країн 248
Андрусівське перемир'я 248
Бучацький мирний договір 248
Журавненський мирний договір 249
Бахчисарайський мирний договір 249
«Вічний мир» 250
§52. Кінець Руїни. Коломацька рада 251

Україна після підписання «Вічного миру» (кінець XVII – початок XVIII ст.) ..252

§53. Лівобережна Гетьманщина та Слобожанщина 252
Лівобережна Гетьманщина 252

Слобідська Україна (Слобожанщина) 253
Соціальна структура населення 255
Розвиток господарства 256
§54. Воєнні дії Росії проти Туреччини й Кримського ханства наприкінці XVII ст. 257
Кримські походи 1687 і 1689 рр. 257
Азовські походи 1695–1696 рр. 258
Карловицький конгрес 259
§55. Лівобережний гетьман Іван Мазепа 260
Внутрішня політика І. Мазепи 263
Роль І. Мазепи в господарському та культурному розвитку України 265
§56. Правобережжя та західноукраїнські землі під владою Речі Посполитої 266
Козацтво на території Правобережної України 266
Паліївщина 267
Прихід на Правобережжя І. Мазепи 268
Україна в роки Північної війни 1700–1721 рр. 269
§57. Початок війни 269
§58. Перехід І. Мазепи на бік Швеції 271
§59. Царський терор в Україні 272
Терор проти Запорізької Січі 274
§60. Полтавська битва та її наслідки для України 275
Смерть І. Мазепи 276
§61. Перша хвиля української еміграції 277
Пилип Орлик — гетьман України в еміграції 277
«Пакти й Конституція прав і вільностей Війська Запорізького» ..278
§62. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя 282
§63. Прутський похід Петра I 283
§64. Спроби Пилипа Орлика утворити в Європі антимосковські коаліції 285
§65. Діяльність в еміграції Григорія Орлика 287
§66. Гетьман Іван Скоропадський 289
Решетилівські статті 289
Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України ..291

Ліквідація автономії України 293
§67. Московська держава на початку XVIII ст. 293
Адміністративний устрій Московської держави 293
§68. Перша Малоросійська колегія 294
Наказний гетьман Павло Полуботок 295
§69. Гетьманування Данила Апостола 297
§70. Правління гетьманського уряду 300
§71. Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» 301
§72. Кирило Розумовський 305
§73. Антиукраїнська політика уряду Катерини II 307
Друга Малоросійська колегія (1774–1786 рр.) 308
Скасування козацького устрою на Слобожанщині 310
Генеральний опис Лівобережної України 310
Закріпачення селян 311
Остаточна ліквідація української автономії 311
§74. Російсько-турецькі війни 312
Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. 313
Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. 315
Наслідки російсько-турецьких війн 316

Українське козацтво в другій половині XVII–XVIII ст. 318

§75. Запорізька Січ у період Руїни 319
§76. Чортомлицька (Стара) Січ 320
Кошовий отаман Іван Сірко 321
§77. Зруйнування Січі 323
§78. Відновлення Запорізької Січі 324
§79. Задунайська Січ 328
§80. Катеринославське козацтво 329
§81. Чорноморське та Кубанське козацтва 330
§82. Азовське козацьке військо 332

Українські землі під владою Речі Посполитої у XVIII ст. 333

§83. Посилення національного й соціального гніту на території Правобережної України та на західноукраїнських землях 333
§84. Форми народного протесту проти іноземних гнобителів і гніту 335
§85. Гайдамацький рух 335

Повстання 1734 року під проводом Верлана 336
Гайдамацьке повстання 1750 року 337
§86. Опришківський рух 337
§87. Коліївщина 339
Барська конфедерація 339
Коліївщина 340

Загарбання земель Речі Посполитої Росією та Австрією 342

§88. Поділи Польщі та Великого князівства Литовського 342
Перший поділ Речі Посполитої 343
Другий поділ Речі Посполитої 344
Третій поділ Речі Посполитої 344
§89. Правобережжя України в складі Російської імперії 345

Українська культура XVIII ст. 345

Освіта 347
Книгодрукування 350
Розвиток наукових знань 351
Література та усна народна творчість 355
Театр і музика 357
Архітектура та живопис 358

Українські землі після поділів Речі Посполитої (кінець XVIII — початок XIX ст.) 360

§90. Зміни в адміністративно-територіальному та суспільно-політичному житті України 360
Українські землі під владою Російської імперії 360
Українські землі в складі Австрійської імперії 364
§91. Україна у війнах Наполеона 367

Наддніпрянська Україна в першій половині XIX ст. 369

§92. Соціально-економічний стан 369
Занепад поміщицького землеволодіння 369
Державні селяни 370
Військові поселення 371
Технічний занепад і спроби реформування сільського господарства .371

Селянське питання в першій чверті XIX ст. 372
Початок промислового перевороту 373
§93. Джерела українського національного відродження 375
Рух українських автономістів 375
Масонські ложі 376
Малоросійське товариство 377
Декабристи 378
Поява української інтелігенції 381
Західноукраїнські землі в першій половині XIX ст. 388
§94. Економічний стан 388
Стан розвитку промисловості 388
Розвиток сільського господарства 390
§95. Український національно-визвольний рух 392
Перші паростки національного відродження 392
«Руська трійця» 393
«Азбучна війна» («Азбучна завірюха») 395
Революційні події 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях 395
Українська культура в першій половині XIX ст. 398
Розвиток історичної науки 398
Література та мовознавство 398
Театр 399
Музика 400
Образотворче мистецтво 400
Архітектура 401
Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст. 402
§96. Реформи 60–70-х рр. XIX ст. в Україні 402
Особливості та наслідки селянської реформи 1861 року в Україні 402
Реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х років XIX ст. 403
§97. Український національно-визвольний рух на території Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. 405
Тарас Шевченко 406

Кирило-Мефодіївське братство 407
Українська громада 410
Громадівський рух в Україні 412
Наступ російського царизму на український національно-визвольний рух 415
Розкол у середовищі українофілів 416
Михайло Драгоманов 417
Особливості українського політичного руху 80–90 рр. XIX ст. ..420
Братство тарасівців 422
Розкол в українському національно-визвольному русі 424

Український національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. 426

§98. Адміністративні зміни на території Австрійської імперії 426
§99. Політичний рух на західноукраїнських землях 428
Москвофіли 429
Народовці 429
Народовський рух на Буковині 430
Народовці на чолі українського політичного руху 431
Культурно-просвітницьке товариство «Просвіта» 432
Наукове товариство ім. Шевченка 433
§100. Формування політичних партій на західноукраїнських землях 434
Русько-Українська радикальна партія 434
Українська соціал-демократична партія 435
Українська національно-демократична партія 436
Російська національна партія 437

Культура України в другій половині XIX ст. 438

Освіта 439
Наука 440
Мовознавство та література 441
Театр 441
Музика 442
Архітектура 442
Образотворче мистецтво 443

Наддніпрянська Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. 443
§101. Економічний розвиток 443
Промислове піднесення 443
Розвиток сільського господарства 446
Столипінська аграрна реформа та її наслідки 447
§102. Створення українських політичних партій 449
Революційна українська партія 449
Українська соціалістична партія 452
Українська народна партія 452
Українська соціал-демократична робітнича партія 453
Українська демократично-радикальна партія 454
§103. Україна в роки Російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. 455
Революційна робітнича боротьба 455
Селянські виступи 456
Повстання в армії та на флоті 457
Український національний рух 457
Діяльність українців у I та II Державних думах 458

Західноукраїнські землі на початку XX ст. 461
§104. Соціально-економічний розвиток та політичне становище 461
Промисловість 461
Становище робітничого класу 462
Розвиток сільського господарства 462
Трудова еміграція західних українців 463
Політична система управління 463
§105. Наростання українського національно-визвольного руху 464
Піднесення страйкової боротьби українських робітників і селян ..465
Вплив російської революції 1905–1907 рр. на український національно-визвольний рух 466
Боротьба за національну освіту 467
Українці Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни ..468

Наддніпрянська Україна в 1907–1914 рр. 469
§106. Столипінська політична реакція 469
Боротьба царизму з українським національно-визвольним рухом ..470

Товариство українських поступовців (ТУП) 471
Справа Бейліса 472
Піднесення українського національно-визвольного руху 472

Україна в Першій світовій війні 473

§ 107. Воєнні дії на території України 473
Початок війни 473
Становище українців у роки війни 475
Брусиловський наступ 476
§108. Суспільно-політичний рух в Україні в роки Першої світової війни 477
Перша світова війна і український політичний рух на території Наддніпрянської України 477
Позиція західноукраїнських політичних сил під час Першої світової війни 478
§109. Культура України на початку XX ст. 482
Освіта 482
Наука 483
Література 485
Театр 485
Музика 486
Образотворче мистецтво й архітектура 486

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 488

§110. Економічна та політична криза в Російській та Австро-Угорській імперіях 488
Економічна розруха 488
Активізація революційного руху 489
Соціально-економічне становище в Західній Україні 490

Українська революція 491

Початок Української революції 491
§111. Доба Центральної Ради 492
Розвиток Української революції у квітні – травні 1917 року 494
Перший універсал Центральної Ради 495
Другий універсал Центральної Ради 496

Третій універсал Центральної Ради 498
Ставлення більшовиків до Української революції 499
Четвертий універсал Центральної Ради 501
§112. Україна в роки громадянської війни 503
Українська Держава П. Скоропадського 503
Директорія УНР 505
Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки 508
Політика більшовиків в Україні в 1919 році (воєнний комунізм) .510
Денікінський режим 511
Перший зимовий похід військ Директорії УНР 512
Політика більшовиків в Україні в 1920 році 513
Україна в радянсько-польській війні 1920 року 514
Другий зимовий похід військ УНР 516
Селянсько-повстанський рух у роки громадянської війни 517
Розгром Червоною армією військ Врангеля 519
Історичне значення та уроки боротьби українського народу за незалежність у 1917–1920 рр. 520
§112. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.) 521
Економічне та політичне життя 521
Голод 1921–1923 рр. 523
Перехід до нової економічної політики 524
Політичні партії та рухи 527
Входження України до СРСР 529
Україна у складі Радянського Союзу 531
§114. Культура й духовне життя українського народу в роки непу ..532
Освіта 532
Наука 533
Українська література 534
Театр та образотворче мистецтво 536
Релігійне життя 537
Політика коренізації (українізації) 538
§115. Радянська модернізація України (1929–1938 рр.) 541
Сталінська індустріалізація України.
Перехід до форсованої індустріалізації 541
Трудові звершення робітничого класу України 543

Наслідки індустріалізації для України 544
§116. Колективізація 545
Перехід до прискореної колективізації 545
Ліквідація куркульства як класу 548
Голод 1932–1933 рр. 549
§117. Сталінський терор в Україні в 30-х рр. XX ст. 552
§118. Стан культури в Україні в 30-ті рр. XX ст. 555
Досягнення українізації 555
Розстріляне відродження 557

Західноукраїнські землі в 1921–1938 рр. 558

§119. Українські землі у складі Польщі 558
Політичний та національно-визвольний рух у Західній Україні ..562
§120. Українські землі під владою Румунії 564
§121. Українські землі у складі Чехословаччини 566
Проголошення Карпатської України 568

Україна в роки Другої світової війни 569

Становище українських земель напередодні Другої світової війни .569
Початок Другої світової війни 571
§122. Встановлення радянської влади в Західній Україні 575
Входження Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР ..576
§123. Воєнні дії на території СРСР 578
Підготовка фашистської Німеччини до нападу на СРСР 578
Початок воєнних дій на території України 580
Мобілізація сил на боротьбу з ворогом 581
Оборонні бої літа – осені 1941 року 582
Німецький «новий порядок» 583
Трагедія літа 1942 року 588
Причини поразки радянських військ на території України 588
§124. Рух Опору в Україні в роки Другої світової війни 590
Радянський рух Опору 591
Український національний рух Опору 594
Праведники світу 607
§125. Визволення України від німецько-фашистських загарбників ..608
Початок визволення України 608

Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників 609
Остаточне визволення території України
від німецько-фашистських загарбників 610
§124. Внесок працівників тилу України в перемогу над фашизмом
у роки Другої світової війни 613
Промисловість і сільське господарство фронту 613
Трудовий подвиг українців у тилу 614
§127. Українська наука та культура в роки війни 616

Україна в повоєнні роки 620

§128. Післявоєнна відбудова і розвиток України
в 1945 – на початку 50-х рр. 620
Україна в період повоєнної відбудови. Економічне та політичне
становище республіки 620
Відбудова народного господарства України 621
Сільське господарство України в повоєнний час.
Голод 1946–1947рр. 622
§129. Суспільно-політичне життя України
в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. 625
Суспільно-політичне оновлення України 625
Ждановщина в Україні 626
Входження Криму до складу України 629
Громадянська війна в західних областях України 631
Операція «Вісла» 632
Ліквідація греко-католицької церкви 633

Період «відлиги» 634

§130. Україна в умовах десталінізації (1956–1964 рр.) 634
Процеси десталінізації та лібералізації в Україні
за часів хрущовської «відлиги» 634
XX з'їзд КПРС 636
Політична «відлига» 637
Наростання опору десталінізації з боку сталінських сил 638
§131. Процеси десталінізації та лібералізації в українській культурі ..639
«Відлига» в українській літературі 639
«Шістдесятники» 641

Прояви лібералізації в українському музичному мистецтві, живописі, театрі, архітектурі 642
§132. Стан економіки України наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. 645
Економічні реформи та їх наслідки 645
Аграрна політика наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. ..646
Соціальна політика М. Хрущова 648
§133. Ідеологізація суспільного життя та розвиток науки в другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. 649
Посилення русифікації 649
Науково-технічна революція й розвиток науки в Україні 650
§134. Україна в умовах згортання політичних реформ М. Хрущова ..652
Ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова 652
М. Хрущов і партійне керівництво України 653
Усунення М. Хрущова від влади 655

Період «застою» в Україні. Дисидентський рух 656

§135. Зародження дисидентського руху в Україні 656
Джерела українського дисидентства 656
Український революційний центр (УРЦ).
Оформлення ідеології дисидентства 656
Зародження робітничого опозиційного руху 657
Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) 658
Політична та ідеологічна реакція середини 60-х рр.
Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 659
§136. Політико-ідеологічна криза системи. Неосталінізм та Україна (1965–1985 рр.) 660
Петро Шелест 662
Володимир Щербицький 664
§137. Особливості опозиційного руху в Україні в 60–80-х рр. 666
Причини активізації опозиційного руху 666
Форми діяльності дисидентів 667
Репресії проти інакодумців 669
§138. Боротьба українських дисидентів проти панівного режиму 670
Виступи опозиційних сил за суверенітет України 670
Українська Гельсінкська група (УГГ) 671

Боротьба за легалізацію Української греко-католицької церкви . . .673
Посилення переслідувань опозиції
наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. 674
§139. Наростання економічної кризи. Особливості індустріального розвитку України 676
§140. Соціальний розвиток України. Життєвий рівень населення . . .680
Торгівля і побут 681
Житлове будівництво 682
Стан медичного обслуговування 683
Екологічна ситуація та демографічні проблеми 683
Моральний занепад суспільства 684
§141. Наростання кризових явищ в освіті, науці і культурі 685
Освіта 685
Наука 686
Література та мистецтво 688
§142. Кризові явища в соціально-економічному, політичному та культурному житті України (друга половина 60-х – середина 80-х рр.) . . .691

Роки перебудови 693

§143. Розпад СРСР. Україна та СНД 693
Перебудова і Україна 693
Декларація про державний суверенітет України 696
Акт проголошення незалежності України 697

Україна в умовах незалежності 698

Початок державотворчих процесів 698
Економічні проблеми незалежної держави 699
Державотворчі процеси в Україні в 1994–2001 рр. 701
Вибори Президента України 2004 року 704
§144. Культурний та науковий розвиток України 706
Освіта сучасної України 706
Наука 708
Культурні процеси 709
Релігійне життя 712

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 715
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 719

В українську державність ми віруємо,
українську державність ми ісповідуємо,
в її неминучості ми переконані.
Для нас вона є до певної міри живою реальністю,
бо ідею її ми носимо в серці,
бо її духом, потребами овіяно все життя...

Симон Петлюра

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

На думку істориків, перші люди з'явилися в Африці близько 2,5 млн. років тому. До Європи найдавніші мешканці прийшли лише через 700 тис. років. На території сучасної України перші люди з'явилися ще пізніше — близько 1 млн. років тому. Їх переселення відбувалося двома шляхами — з Європи та Закавказзя. Про життя первісних людей нам насамперед сповіщають численні стоянки, які знайшли археологи. Найдавнішими з них уважають стоянку біля с. Королеве, що на Закарпатті, Мізинську стоянку на Десні, Кодак на Дніпрі, Кирилівську на території сучасного Києва, Лука-Врублівецьку на Дністрі, Амвросіївську на Донбасі та ін. Стародавні пам'ятки такого типу є й на території Криму — у печерах Кіїк-Коба, Старосілля та ін.

Довідка. *Первіснообщинний лад* — перша в історії суспільно-економічна формація, що ґрунтувалася на колективній власності окремих общин на засоби виробництва та зрівняльному розподілі. Імовірно, виник близько двох мільйонів років тому, існував в окремих районах до V—VI тис. до н. е. Первіснообщинний лад поділяють на два періоди. Протягом першого періоду людина поступово виділилася з тваринного світу, створила найпростіші кам'яні знаряддя праці. Форма суспільно-економічних відносин — первісне людське стадо. Другий період — період родового ладу — був часом утвердження системи виробничих відносин первісного суспільства. Період поділяють на матріархат і патріархат.

§1. Первісне людське стадо

Перших людських істот учені назвали *Homo habilis* — людина вміла, тому що люди тієї доби навчилися обробляти каміння й робити з нього знаряддя праці (кам'яні рубила, скребачки, різці та ін.). У результаті цього розвинулася рука, людина почала пересуватися на двох кінцівках. Звідси й друга назва — *Homo erectus* — людина прямостояча.

Довідка. *Палеоліт* (1 млн. рр. тому — XI тис. до н. е.) — найдавніший та найдовший період в історії людства. Назва походить від грецьких слів *palaios — стародавній* та *lithos — камінь*. Отже, палеоліт — це стародавня кам'яна доба.

Вижити поодинці в суворих умовах дикої природи було неможливо. Полювати, збирати їжу та відбиватися від хижих звірів значно легше колективом. Так виникає *первісне людське стадо*, що стало першою

Пітекантроп

суспільною формою об'єднання людей. Від тваринного стада його відрізняло те, що члени стада допомагали один одному, споруджували сховища-житла, де переховувалися від холодів і негоди, виховували дітей та передавали їм життєвий досвід. «Уміла, прямостояча» людина жила тепер у колективі, у якому для елементарного порозуміння необхідне спілкування.

Отже, у первісної людини розвивається мозок, і виникає мова як засіб спілкування. Таку людину вчені називають *неандертальцем* (термін походить від назви долини Неандер біля Дюссельдорфа в Німеччині, де вперше знайдено залишки людей подібної будови). На території сучасної України знайдено кістки десятьох неандертальців, що жили 50–100 тис. років тому.

Довідка. *Кіїк-Коба* — печера за 25 км від Сімферополя. У 1924–1926 рр. тут знайдено залишки палеолітичної стоянки мустьєрської епохи. Це перша знахідка решток первісної людини (неандертальця) на території України.

Близько 100 тис. років тому в житті первісних людей відбулися значні зміни. На Європу насунувся великий льодовик. Навколишній світ, до якого люди звикли й пристосувалися, змінився. Замість слонів, гіпопотамів і тигрів з'явилися величезні мамонти, печерні ведмеді, північні олені та інші пристосовані до холодів тварини. У цей час «великих випробувань» первісним людям довелося вчитися виготовляти одяг, розпалювати вогнище, будувати житло. Помітно вдосконалилися кам'яні знаряддя праці: з'явилися ножеподібні пластини, списи-дротики зі спеціальними загостреними кінцями, вироби з кісток і рогу тварин.

Мамонт

Первісне суспільство було першим етапом у розвитку людської цивілізації. Його найважливіші риси:

- рівність усіх членів суспільства;
- колективний характер праці;
- спільна власність на знаряддя та результати праці;
- низька продуктивність праці.

§2. Родовий лад на території сучасної України

У боротьбі за виживання змінився не тільки спосіб життя первісної людини, але і її зовнішній вигляд. Вона стала схожою на «сучасну людину» — *Homo sapiens — людину розумну*. Цей різновид людини називають ще *кроманьйонцем* (термін походить від назви французької місцевості). На території України кроманьйонці жили близько 40 тис. років тому.

Крем'яні вироби раннього палеоліту

Зародження родового ладу (XXX–V тис. до н. е.)

Суспільний лад. Близько 30 тис. років до н. е. сформувалися родові общини. *Рід* — великий колектив родичів, які спільно жили, працювали, вели господарство, мали спільне майно. Продукти полювання, рибальства та збиральництва порівну розподіляли між усіма членами роду. Кілька родів об'єднувалися в *плем'я*.

Спочатку провідне місце в родовій общині займала жінка. Цей період називають *матріархатом* (від латинського *mater — мати* і грецького *arche — влада*). Так, близько 30 тис. років тому виникла нова суспільна організація — *материнська родова община*.

Довідка. За *матріархату* жінка посідала панівне становище в суспільстві. Осередком була материнська сім'я. З таких сімей складався матріархальний рід. Майно успадковувалося по жіночій лінії. Основні галузі господарства — мотичне хліборобство, рибальство, розведення свійських тварин.

Релігія та культура. За часів родового ладу в первісних людей виникають релігійні вірування — тотемізм, магія, анімізм; мистецтво — танці, співи, наскельний живопис, різьба на кістках тварин, ліплення різних фігур тощо.

Тотемізм — вірування та обряди первісних людей, побудовані на уявленні єдності людини з тотемами — тваринами, рослинами й іншими предметами та явищами природи.

Магія — вірування та обряди первісних людей, пов'язані з вірою в можливість людини (чаклуна, мага) уплинути на іншу людину чи на явища природи.

Наскельне зображення. Петрогліф

Анімізм — віра первісних людей в існування душі та духів.

Загальні риси родового ладу:

- кровно-родові зв'язки між членами общини;
- спільні територія розселення, господарство, культура, мова, релігія тощо;
- племінне самоврядування, яке складалося зі старійшин, військових вождів та ради племені.

Довідка. *Мезоліт* (XI–VI тис. до н. е.) — середня кам'яна доба. Назва походить від грецьких слів *mesos — середній, lithos — камінь.*

У цей період почав танути льодовик. Планета наповнювалася водою — морями, річками, озерами, у яких водилося багато риби. Виникла потреба вдосконалити знаряддя рибальства — гарпуни, гачки, з'явилися рибальські сітки. Почали майструвати дерев'яні човни, уперше застосовуючи для цього сокири й тесла. Поява великої кількості водоплавних птахів сприяла винайденню зброї дальньої дії — лука й стріл, які зробили полювання безпечнішим та ефективнішим. Полювали також і на звірів, чиї шкури використовували для виготовлення одягу. З приручennям собаки життя первісної людини стало значно простішим: він став її надійним помічником та охоронцем.

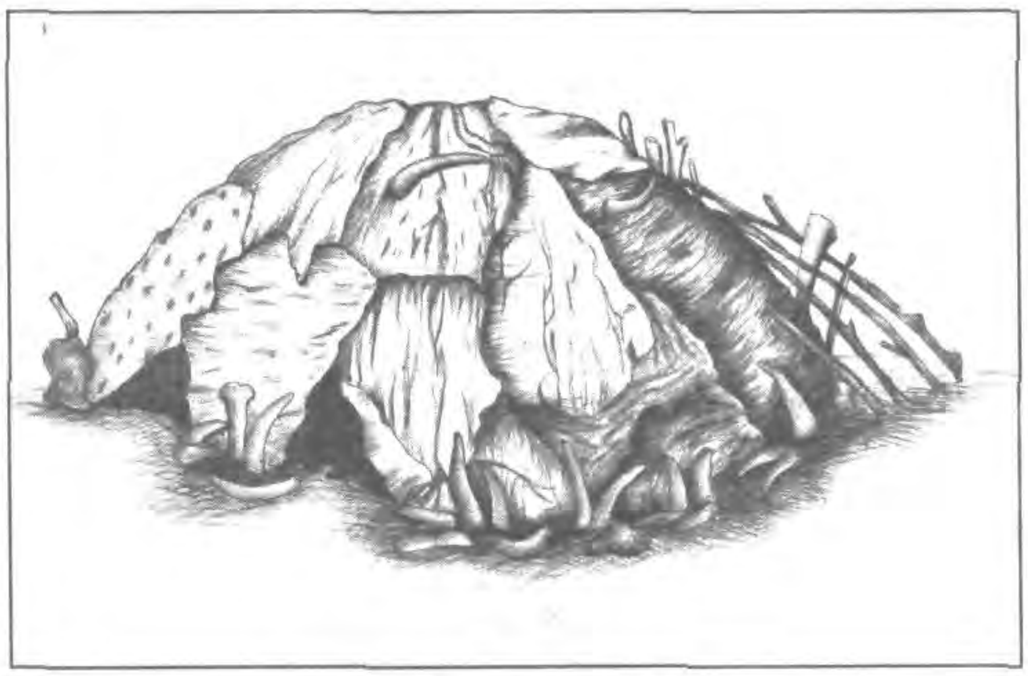

Житло первісної людини

Узимку від холоду люди ховалися як у природних печерах, так і в житлах, власноруч збудованих з дерева та кісток тварин. Спочатку для обігрівання жител первісні люди використовували вогонь, що виникав від блискавки, коли та підпалювала сухе дерево або траву. Пізніше стали самостійно добувати вогонь, підкоривши таким чином одну з природних стихій. До цього первісні люди вважали вогонь священним.

Отже, первісні люди за доби мезоліту:

- мислили, володіли мовою;
- виготовляли й застосовували знаряддя праці;
- добували вогонь;
- споруджували житла.

Усе це ще більше віддалило людину від тварин.

Найважливішою подією цієї доби став перехід від *привласнювальних* форм господарства (мисливства, збиральництва та рибальства) до нових — *відтворювальних* (скотарства та хліборобства).

Довідка. *Неоліт* (VI – IV тис. до н. е.) — нова кам'яна доба. Назва походить від грецьких слів *neos — новий* та *lithos — камінь.*

Скотарство виникло з приручення тварин: собак, овець, свиней, кіз, корів. Цікаво, що в межах України місцевими приручених тваринами були свиня й бик. Вівця та коза потрапили сюди вже приручених.

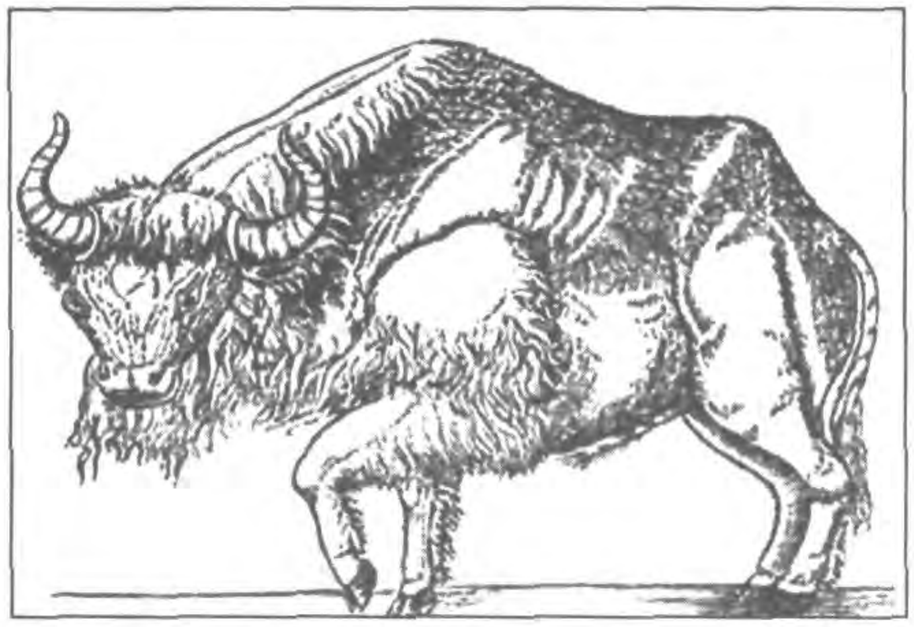

Бізон

Хліборобство виникло зі збиральництва. Люди спостерігали за зерном, що потрапило в землю, і з часом самі стали вирощувати злаки.

Розвиваються також ткацтво та гончарство.

За доби неоліту з'явилися мотика, кістяний серп, шило тощо. Для виготовлення знарядь праці широко використовували кремінь. Люди навчилися шліфувати поверхні знарядь праці, загострювати леза, свердлити отвори.

Поступово жінка починає втрачати провідну роль у роді.

Найвідоміші археологічні культури, що існували на теренах нашої держави в добу неоліту:

- буго-дністровська культура;
- культура лінійно-стрічкової кераміки.

Довідка. *Археологія* — наука, що вивчає первісні, стародавні та середньовічні матеріальні пам'ятки (стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, рештки зброї, посуд, прикраси, предмети побуту). Досліджують пам'ятки шляхом розкопок, а також у лабораторних умовах.

Археологічна культура — сукупність археологічних пам'яток певної території і часу, що мають місцеві своєрідні особливості. Археологічна культура отримує назву за місцем першої знахідки або за певними визначальними ознаками, наприклад, за формою кераміки, обрядом поховання тощо. Дає змогу встановити рівень розвитку виробничих сил, культури, побуту того чи іншого народу або племені.

Буго-дністровська культура (VI–IV тис. до н. е.)

Перші хлібороби, яких називають творцями *буго-дністровської культури*, оселилися між Південним Бугом та Дністром наприкінці VI тис. до н. е. Населення цієї культури становили прийшлі з Криму групи людей, вихідці з балканських та дунайських районів, а також нащадки місцевого населення. Представники цієї культури принесли з собою пшеницю та просо, а ще уміння їх вирощувати. Крім того, вони полювали й рибалили.

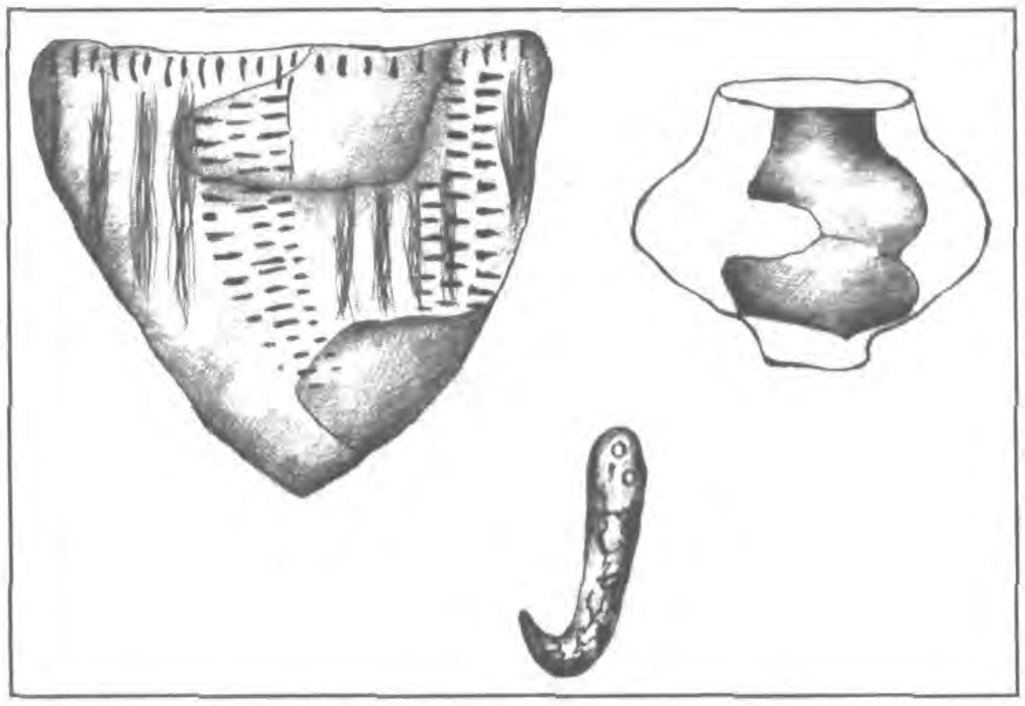

Матеріали буго-дністровської культури

Усе більшу роль у їхньому житті відігравало скотарство.

Поселення перших хліборобів були невеликими — усього декілька будинків у кожному. Представники цієї культури зводили прямокутні хати з плетеними стінами та вогнищем усередині. Люди користувалися ліпленим уручну посудом, частина якого була ще гостродонною.

У середині IV тис. до н. е. буго-дністровська культура припинила своє існування.

Культура лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н. е.)

На Північному Прикарпатті та на Західній Волині жила інша група хліборобсько-скотарських племен — племена, відомі як *дунайські*. Загалом на території України відомо більше 30 стоянок цієї культури. Споріднені культури були поширені на території сучасних Великобританії, Франції, Німеччини, Бельгії, Голландії, Польщі, Угорщини та ін.

Основним заняттям дунайських племен було хліборобство. Вони вирощували просо, пшеницю, ячмінь та інші культури. Крім того, розводили велику рогату худобу, свиней, полювали, вдавалися до збиральництва, рибальства.

Кількість жител у поселенні не перевищувала десяти. Житлом для представників цієї культури служили легкі наземні будиночки з глиняними печами та вогнищами. Зазвичай на долівці жител та поруч із ними були викопані 1–2 ями для господарських цілей. На відміну від племен буго-дністровської культури, племена цієї культури мали глиняний посуд кулястої форми з тонкими стінками та прикрашений кількома заглибленими лініями-стрічками. Звідси й назва культури — *культура лінійно-стрічкової кераміки*. У цих племен існувала віра в потойбічний світ.

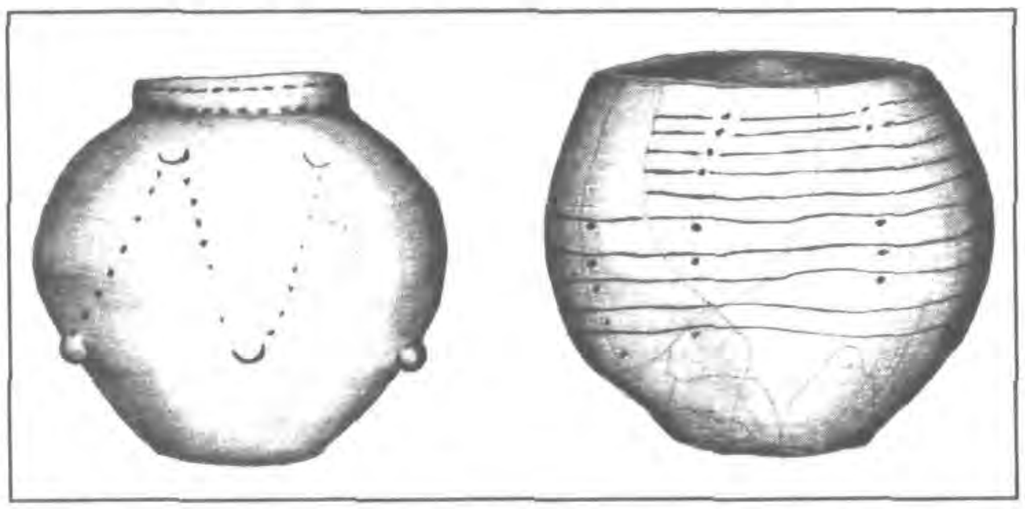

Матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки

Наприкінці V тис. до н. е. родові общини культури лінійно-стрічкової кераміки припинили своє існування.

У період енеоліту (у мідно-кам'яну добу):

- скотарство поступово відокремлюється від хліборобства;
- скотарство набуває кочового характеру;
- поруч з кам'яними знаряддями праці почали виготовляти мідні;
- інтенсивно розвивається хліборобство та осіле скотарство.

Довідка. *Енеоліт* (V — початок II тис. до н. е.). У V тис. до н. е. людина відкрила мідь, проте все ще досить значну роль у господарстві відігравав камінь.

Найвідомішою культурою хліборобів є трипільська культура. До культур кочових скотарів доби енеоліту належить середньостогівська культура.

Трипільська культура (IV–II тис. до н. е.)

Розквіт родового ладу (IV–II тис. до н. е.)

У зазначений період досягли значного розвитку хліборобські племена Правобережної України та Молдови. Культура цих стародавніх хліборобів відома нам під назвою *трипільської* (за назвою с. Трипілля на Київщині, де їхні стоянки досліджено вперше). Її відкрив Вікентій Хвойка 1893 року. Справжню сенсацію у світі викликали знайдені гончарні вироби трипільців.

Науковці знайшли всього понад тисячу трипільських поселень, серед них і в басейні Дністра, на території сучасної Тернопільської області. Існує припущення, що у формуванні цієї культури взяли участь і деякі з буго-дністровських племен. Культура трипільців була дуже схожа на культуру Кукутені, що існувала на території сучасної Румунії (назва походить від сучасного с. Кукутені, де цю культуру досліджено вперше).

Вікентій Хвойка
(1850–1914)

Український археолог. Жив і працював у Києві. Відкрив і дослідив пам'ятки трипільської культури. Вивчав археологічні знахідки доби Київської Русі. Досліджував скіфські городища.

Ареал розселення. Спочатку племена цієї культури розселялися по берегах Південного Бугу й Дністра. Звідси розселення відбувалося на північ та схід, але на лівому березі Дніпра оселилася дуже незначна кількість племен трипільської культури. На півночі межа розселення пролягла трохи південніше від сучасних кордонів України. Західна межа

розселення проходила по річці Стир, проте деякі племена оселилися в межиріччі Стиру й Західного Бугу. Деякі групи трипільців, що жили на території сучасної Молдови, дійшли до північного узбережжя Чорного моря.

У всі часи свого існування трипільці розселялися досить нерівномірно, і тому поряд з густонаселеними районами були й зовсім незаселені.

Суспільний лад. У трипільців основою суспільного ладу були *родові традиції*. Великі сім'ї об'єднувалися в роди, а роди, у свою чергу, — у племена; у племені могло бути кілька найстарших родів, навколо яких гуртувалися молодші. У поселеннях жили вихідці з різних родів, оскільки шлюби між членами одного роду були заборонені. На пізньому етапі існування трипільської культури почали з'являтися *союзи племен*. Учені не можуть однозначно сказати, був у трипільців матріархат чи патріархат. Відомо, що в повсякденному житті зростала роль чоловіка, проте й далі жінка відігравала роль охоронниці сімейного вогнища та давніх традицій. Поступово відбувався процес розшарування суспільства, стали виділятися сім'ї, що володіли значною кількістю майна. На думку істориків, у цей час на чолі племені стояв старійшина, який керував суспільним та господарським життям.

Господарське життя і побут. На початку свого існування трипільці утворювали невеликі поселення (зазвичай уздовж берега річки), кількість будинків у яких не перевищувала десяти. У цей час будинки трипільців були двох типів — легкі наземні та заглиблені в землю напівземлянки, у яких жили взимку. Оселі опалювалися вогнищами, для яких споруджувалися печі.

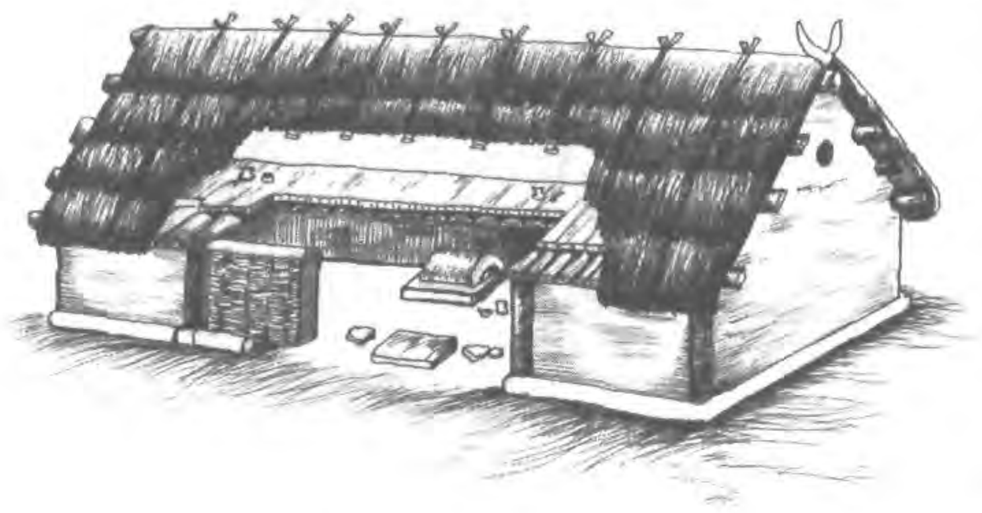

Трипільське житло

Поступово населення збільшувалося, трипільські поселення вже складалися з кількох десятків жител і господарських споруд, розташованих рядами або колами. Будівлі споруджували на зручних для оборони важкодоступних місцях на берегах річок, схилах долин, різних підвищеннях. З часом у трипільців виникають великі поселення, схожі на міста (250–400 га). Історики вважають, що в них проживало по 10–20 тис. осіб. Будівлі будували з дерева, вони мали кілька приміщень. У кожному з цих приміщень обов'язковими були жертовник і глиняна піч. На думку дослідників, будівлі поділялися на дві частини: нижня використовувалася для господар-

ських потреб, а верхня — для житла. Підлогу своїх осель трипільці робили з глини, а стіни зазвичай розмальовували фарбами.

Основним заняттям трипільців було хліборобство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, просо, коноплі, бобові культури. Для обробітку землі використовували мотики з кам'яним або роговим наконечником. Землю зорювали дерев'яним ралом, використовуючи волів. Крім хліборобства, трипільці знали й скотарство (розводили велику й дрібну рогату худобу, коней тощо). Коли земля виснажувалася й урожаї знижувалися, трипільці покидали старе поселення й будували нове. Крім високого рівня хліборобства, трипільці досягли великої майстерності в гончарстві, виготовленні глиняного посуду. Вони залишили унікальну мальовану кераміку з використанням червоних, чорних та жовтих фарб.

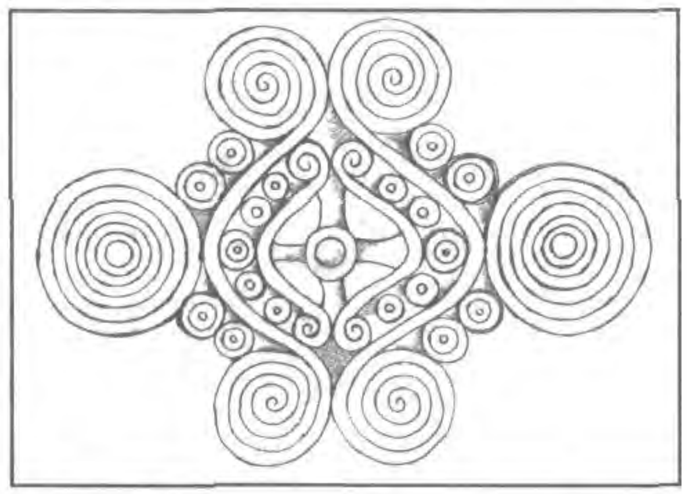

Глиняна пластика трипільської культури

Керамічний посуд винайшла жінка. Це була частина її домашнього господарства. Жінки ж були й першими гончарами. Про це дослідники дізналися, обстежуючи давню кераміку: на ній назавжди лишилися відбитки тендітних жіночих пальців.

Висока культура хліборобів-гончарів проіснувала 15 століть. Гончарство в ті часи було синонімом багатства.

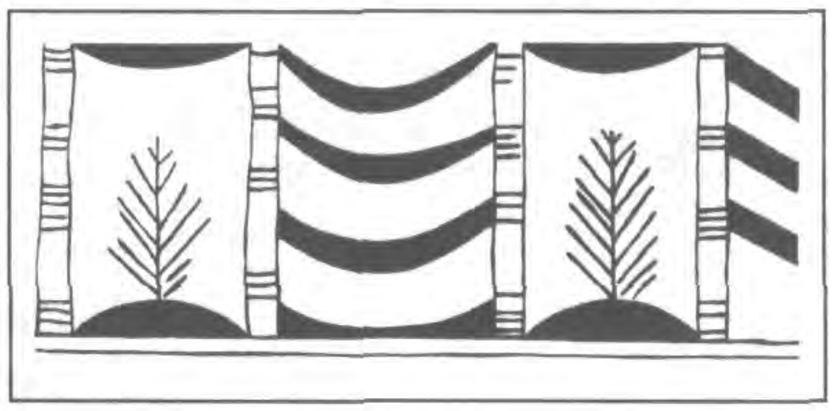

Орнамент на трипільській кераміці

Трипільці обробляли шкури тварин, пряли, ткали, виготовляли одяг та взуття.

Релігія та мистецтво. Релігійні вірування трипільців були досить складними. Як і в багатьох первісних племен, у них існувала віра в потойбічний світ, а також поклоніння певному божеству, віра в духів-покровителів. Оскільки головним заняттям трипільців було хліборобство, то відповідно й головним божеством була богиня родючості. Образи деяких тварин та природних явищ лягли в основу міфів трипільців. У трипільців існував культ бика (символізував сонце і чоловічу силу) та змія (символ охоронця дому).

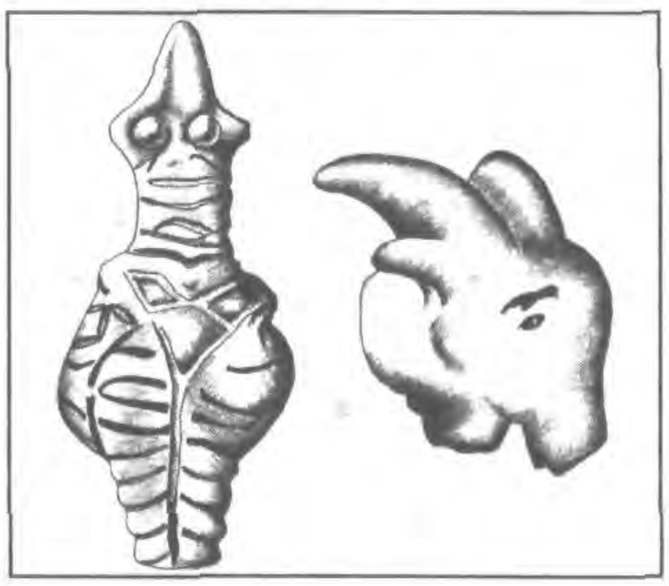

Антропоморфна та зооморфна фігурки трипільської культури

На трипільських стоянках були знайдені моделі жител, фігурки тварин, жіночі статуетки. Більшість із цих фігурок використовувалася під час свят

та релігійних обрядів. Учені вважають, що вони символізували родючість та господарський добробут стародавніх хліборобів. Жіночі статуетки виконували роль покровительок домашнього вогнища та оберегів від злих духів.

У мистецтві трипільці дуже часто звертался до образу матері, але всі зображення були дуже примітивними, лише деякі з них мали в собі риси реалістичності.

Причини зникнення трипільської культури на рубежі 2000 року до н. е. остаточно не з'ясовані. За однією з версій, вона зникла під тиском войовничих кочівників.

Середньостогівська культура (IV–III тис. до н. е.)

Племена *середньостогівської культури* з'явилися в Україні в IV тис. до н. е. й проіснували тут до початку III тис. до н. е. Основним заняттям представників цих племен було конярство. Дослідники довели, що саме ці племена першими у світі стали використовувати коня для верхової їзди. Крім цього, від цих племен у Європі поширився шнуровий орнамент, яким середньостогівці прикрашали свій посуд.

Матеріали середньостогівської культури

Досліджувати середньостогівську культуру допомагають кургани, які населення насипало над могилами своїх вождів та знаті.

Зміни, що відбулися в суспільстві з появою та використанням металів:

- удосконалилися знаряддя праці;
- збільшилася продуктивність праці;
- розвинулася приватна власність;
- почався розклад первісного суспільства й поступовий перехід до сусідської общини.

Довідка. На території сучасної України кам'яний вік змінився *добою бронзи* (кінець III тис. до н. е. — початок I тис. до н. е.). Бронза — перший штучний метал, який отримували шляхом сплаву міді та олова.

Занепад родового ладу (кін. III–I тис. до н. е.)

Занепад родового ладу збігся з початком доби *патріархальної родової общини* (від грецьких слів *patros — батько* і *arche — влада*). Головну роль у суспільному та господарському житті став відігравати чоловік.

Найважливіші риси патріархату:

- розпадання родів і виділення окремих сімей;
- утвердження моногамного шлюбу;
- родовід і спадщина по чоловічій лінії;
- подальше розшарування суспільства за майновою ознакою і за ступенем впливу на розв'язання громадських та сімейних справ.

Довідка. *Патріархат* — епоха в розвитку первіснообщинного ладу. Для патріархату характерна керівна роль чоловіка в родинному, господарському та громадському житті. Існування патріархату збігалося з мідним, бронзовим, раннім залізним віком.

Перехід до патріархату пов'язаний з інтенсивним розвитком рибальства та ремесел. З'являється колісний транспорт, що посилює розвиток кочового скотарства.

До *культур кочових скотарів* цього часу вчені відносять:

- ямну (ямкову) культуру;
- катакомбну культуру.

Удосконалення знарядь праці дало новий поштовх у розвитку *плужного хліборобства* та *осілого скотарства*. Саме в цей період на території України з'являються культури хліборобів, які науковці зараховують до праслов'янських.

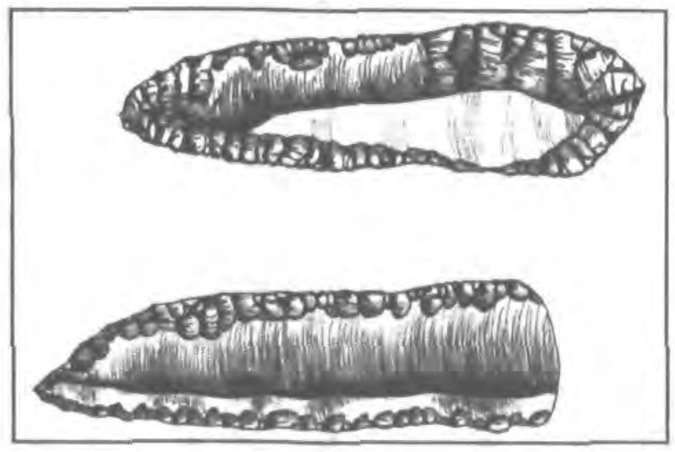

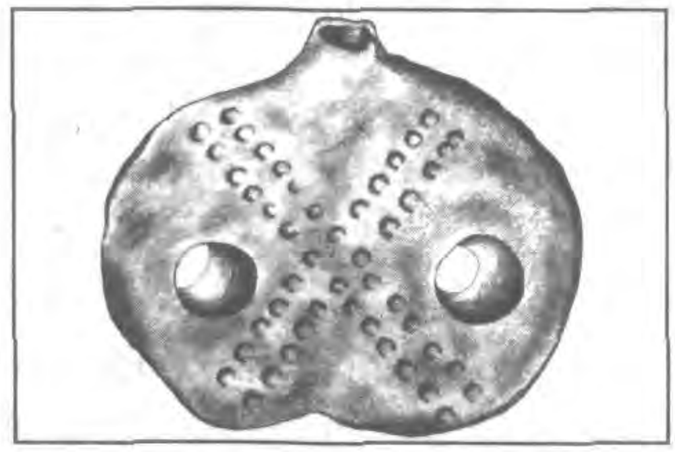

Матеріали середньостогівської культури

Ямна культура (III–II тис. до н. е.)

На зміну середньостогівській культурі приходить ямна культура, що проіснувала на території від Нижнього Поволжя до Нижнього Подніпров'я від III тис. до н. е. до початку II тис. до н. е. Її назва походить від того, що покійників представники цієї культури ховали в скорчених позах у ямах.

Ці племена також вели кочовий спосіб життя, проте в них існували свої центри — місця зимівель та поховальних пам'яток, що розміщувалися на пагорбах і були укріплені системою ровів та кам'яних стін. Як і в інших племен, у скотарів ямної культури була віра в потойбічний світ, обожнювання сонця й вогню, культ свійських тварин.

Матеріали ямної культури

Катакомбна культура (III–II тис. до н. е.)

На початку бронзової епохи в степах сучасної України з'явилися племена катакомбної культури, початок яким, на думку дослідників, дали племена ямної культури. Катакомбна культура проіснувала тут з XXIII по XVI ст. до н. е. Її назва походить від гробниць-катакомб, які споруджували представники цих племен.

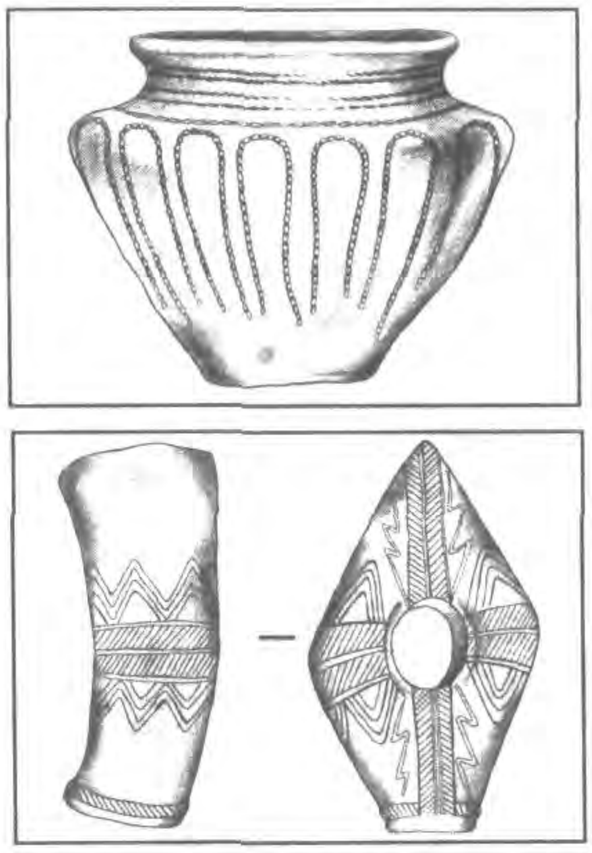

Матеріали катакомбної культури

Ареалом розселення племен катакомбної культури вважають територію від Волги й Кавказу до пониззя Дунаю.

Провідна роль у цьому суспільстві належала чоловікові, у разі смерті якого його дружину вбивали і ховали разом з ним. Це явище досі не було притаманне жодній з відомих культур.

З появою сильніших кочівників зі сходу катакомбна культура занепадає.

Початок залізного віку можна охарактеризувати так:

- відкриття заліза;
- удосконалення зброї та знарядь праці;
- поширення колісного транспорту;
- піднесення кочового скотарства.

Довідка. *Залізний вік* (I тис. до н. е.). У IX ст. до н. е. на зміну бронзовій добі прийшов залізний вік. Людина відкрила для себе залізо й навчилася його обробляти.

§3. Кочові народи на теренах України в давнину

Рабовласницьке суспільство (I тис. до н. е. – поч. I тис. н. е.)

Із занепадом катакомбної культури в степах та на території Північного Причорномор'я закінчується доба родового ладу. Лише на цій території (у межах сучасної України) розвивається рабовласницьке суспільство.

Кіммерійці

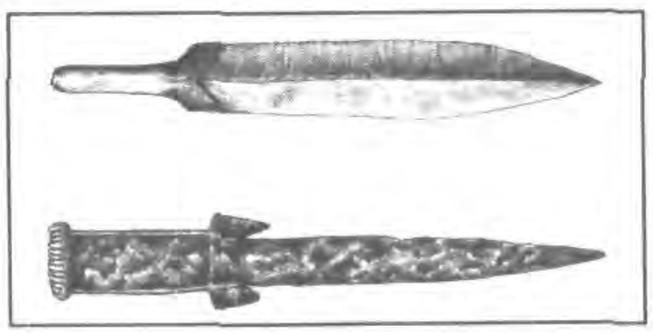

Кіммерійські старожитності

Ареал розселення. У I тис. до н. е. територію Північного Причорномор'я, Криму й Кавказу населяли племена кіммерійців. Вони стали першим народом на території України, що мав власну назву. Про них згадується в поемах відомого давньогрецького поета Гомера, зокрема в «Одіссеї», у творах Геродота, в ассирійських джерелах.

Походження кіммерійців остаточно не з'ясоване. Існують думки, що:

- кіммерійці були корінним населенням України;
- кіммерійці прийшли на територію сучасної України з Кавказу;
- прабатьківщиною кіммерійців було Нижнє Поволжя;
- кіммерійці належать до фракійського етносу.

Проте майже всі науковці поділяють думку, що кіммерійці були іраномовними племенами.

Легенда

Коли біля кордонів з'явилися скіфи, кіммерійці зібралися на велику раду. Одна їх частина наполягала на відсічі ворогові, інша вирішила переселитися на нові землі. Після закінчення ради ті, хто не хотів скоритися, схрестили мечі й полягли всі до одного. По закінченні битви переможці з великими почестями поховали загиблих воїнів над р. Дністром і покинули свій край.

Суспільний лад. З ранніх часів у кіммерійців склалася рабовласницька держава, були сформовані великі військові загони, на чолі яких стояли царі та вожді. Вони вели грабіжницькі війни з сусідами для захоплення їхнього майна.

Давні джерела сповіщають про могутню кіммерійську кінноту, озброєну залізними мечами, луками та стрілами, бойовими молотами та булавами. Кіммерійці здійснювали завойовницькі походи в Малу Азію, де воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. У постійних війнах слабшала кіммерійська держава. У VII ст. до н. е. важкого удару їй завдали скіфи.

Господарське життя і побут. Більшість кіммерійців вела кочовий та напівкочовий спосіб життя, тому їх поселення були, як правило, короткотривалими. Гомер згадує цей народ як «уславлених кобилодойців, молокоїдів убогих, над усіх на землі справедливих». Проте вони були не лише скотарями, а й хліборобами. Для деякої частини кіммерійського населення саме хліборобство було головним заняттям.

Кіммерійські старожитності

Серед домашніх промислів високого розвитку досягли кераміка та лиття бронзи, з якої кіммерійці виготовляли знаряддя праці та зброю (хоч під час археологічних досліджень знайдено й залізні знаряддя праці).

Релігія та мистецтво. Багатих родичів кіммерійці ховали в глибоких ямах, а зверху насипали кургани. На голови покійників клали бронзові вінки. Своєрідним видом кіммерійського мистецтва є кам'яні стели, на яких зображені кам'яні фігури без голови з широким поясом, кинджалом, сагайдаком і точильним бруском.

Таври

Ареал розселення. У гірських та передгірних районах Криму в I тис. до н. е. проживали племена таврів (назва походить від грецького *tavros — бик*). Учені вважають, що саме від них виникли назви Кримського півострова — Таврида, Таврика, Таврія.

У II ст. до н. е. Таврику підкорив понтійський цар Мітридат VI Євпатор, а в другій половині I ст. до н. е. її захопили римські легіони.

Суспільний лад. З другої половини I тис. до н. е. в таврів з'явилася майнова нерівність, сформувалася родова аристократія. У IX–I ст. до н. е. існувала рабовласницька держава таврів — Таврика. Таврійські царі час від часу вели війни з греками, які намагалися захопити їхні землі, вони також воювали зі скіфами та сарматами.

Господарське життя і побут. У гірських місцевостях таври займалися тваринництвом, а в долинах — хліборобством. У їхньому житті великого значення набуло рибальство. Знали вони й різноманітні ремесла: обробку каменя та металів, гончарство, ткацтво.

Скіфи

Ареал розселення. З VII ст. до н. е. на теренах сучасної України з'явилися могутні кочові племена скіфів, що, як і кіммерійці, належали до іраномовної групи племен. У своїй «Історії» Геродот писав, що самі скіфи називали себе сколотами. Про ранній етап їхньої історії збереглися відомості в малоазійських джерелах, де скіфи виступають під назвою «ішкуза».

Геродот
(484 до н. е. — бл. 426 до н. е.)

Давньогрецький історик. Автор праці, що умовно названа «Історією». В елліністичний час александрійські вчені поділили «Історію» Геродота на дев'ять книг (за числом грецьких муз). Четверта книга є джерелом з історії, етнографії та географії Північного Причорномор'я.

Велика територія на півдні між Доном та Дунаєм, де розселилися скіфи, отримала назву Скіфія. Геродот, який відвідав цю країну, залишив відомості, що цей кочовий народ поділяється на скіфів-скотарів, скіфів-орачів та царських скіфів.

Суспільний лад. На чолі скіфської рабовласницької держави стояли племена царських скіфів. Вони вважали всіх інших скіфів та підлеглі їм нескіфські племена своїми рабами. У VII–VI ст. до н. е. царські скіфи поділялися на три племінні

союзи, кожен з яких очолював цар, тому можна сказати, що на чолі Скіфії в цей час стояли три царі. У IV ст. до н. е. влада над усіма скіфами зосередилася в руках одного царя — Атея. Йому належала вся військова, політична та судова влада. Крім того, він частково виконував функції верховного жерця. Влада царя обожнювалася.

Скіфська держава мала дві столиці. Спочатку головним містом Скіфії було Кам'янське городище, що на Дніпрі, а згодом стало місто Неаполь. Скіфська держава поділялася на округи (номи), на чолі яких стояли вожді, призначені царем.

Основою скіфського суспільства була невелика сім'я, яка володіла худобою та домашнім майном.

Скіфи вели родовід по чоловічій лінії; у них було поширене багатоженство, причому старша жінка посідала привілейоване становище. До нас дійшли відомості, що скіфські жінки користувалися рум'янами й білилами.

Довгий час у суспільному житті скіфів велику роль відігравала рада скіфів (народні збори). Проте з розвитком рабовласницьких відносин її роль зменшується.

У III ст. до н. е. сарматські племена витіснили скіфів з території Північного Причорномор'я.

Господарське життя і побут. Скіфи-скотарі кочували на схід від пониззя Дніпра разом з численними стадами в пошуках нових пасовищ. Сім'я скіфа пересувалася в чотири-, шестиколісних кибитках, укритих шатрами, які захищали її від дощу, снігу, вітру. Поруч їхав озброєний скіф. У разі нападу ворогів кибитки швидко ставили в коло, створюючи своєрідний укріплений табір.

У Подніпров'ї жили скіфи-хлібороби. Вони сіяли пшеницю, жито, ячмінь, коноплі, використовуючи великий плуг та тяглову силу волів. Деякі вчені гадають, що скіфи знали садівництво. Скіфи були вправними ремісниками. Про це свідчить чимало предметів з бронзи, заліза, золота й срібла, знайдених під час розкопок скіфських курганів.

Скіф-вершник

Повсякденним заняттям царських скіфів була військова справа. Озброєння скіфів складалося з коротких та довгих мечів, списів, дротиків, бойових сокир, луків тощо. Ніхто не міг зрівнятися зі скіфами

Меч у піхвах. Курган поблизу Великої Білозерки. Запорізька обл.

у вправності користуватися луком. Тіло й голову скіфського воїна захищали металеві та шкіряні панцирі. Основну бойову силу скіфів становила важкоозброєна царська кіннота. Давньогрецький лікар Гіппократ писав, що навіть скіфські дівчата вправно їздили на коні, стріляли з лука, кидали дротики й верхи билися з ворогами. Заміж вони не виходили доти, доки не вбивали трьох ворогів. Під час битви скіф нерідко випивав кров убитого ворога, а його голову приносив і клав перед царем. За це він одержував частину здобичі. Скіфські воїни були мужні й кмітливі в бою. Наприклад, під час війни з перським царем Дарієм вони застосовували тактику виманювання та знесилення ворога.

Легенда

Коли перське військо було повністю знекровлене, скіфи надіслали Дарієві послання — мишу, жабу, горобця та п'ять стріл. Завойовник думав, що скіфи складають зброю, адже по-своєму прочитав послання: «Ми, скіфи, здаємося тобі, Дарію, усіма своїми землями (миша живе в землі), водами (жаба — у воді), повітрям (горобець), і всім містом (стріли)».

Але скіфи насправді мали на увазі зовсім інше: «Якщо ви, перси, не зариєтеся в землю, як миші, або не пострибаєте у воду, як жаби, або не злетите в повітря, як горобці, то будете побиті нашими стрілами». Зазнавши великих утрат, Дарій покинув країну скіфів.

До військових здобутків скіфів можна віднести й перемогу над грецьким військом під командуванням давньогрецького полководця Олександра Македонського 331 року до н. е.

Золота пектораль

Релігія та мистецтво. Археологи ретельно досліджують перебування скіфів на теренах України. На землях нашої держави залишилося чимало скіфських поховань — курганів. Найвідомішими знахідками із життя скіфів стали золота ваза із зображенням побутових сюжетів (з кургану Куль-Оба), золота пектораль — нагрудна прикраса (з кургану Товста Могила) та золотий гребінь із зображенням батальної сцени (з кургану Солоха).

Сармати

Ареал розселення. У III ст. до н. е. — III ст. н. е. панівне становище в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї посідають сармати (інша назва — савромати). Тогочасна назва Північного Причорномор'я — «Скіфія» — зникає з праць античних істориків. Натомість виникає назва «Сарматія»,

яка, проте, була лише географічним окресленням території, на якій проживала група племен, що прийшли з Волги й мали спільне зі скіфами іраномовне походження.

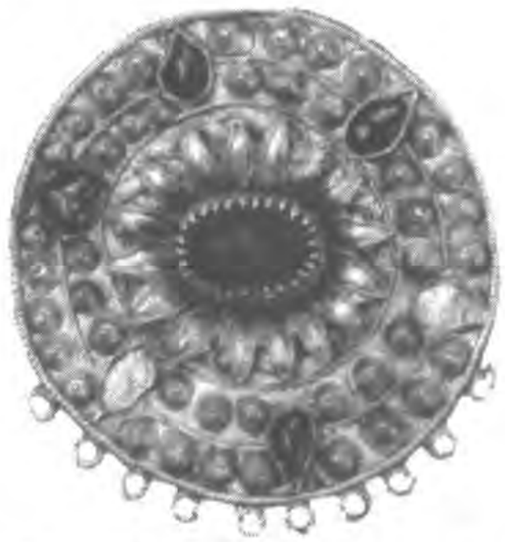

Фібула. Ногайчинський курган. Крим

Наймогутнішими сарматськими племенами були язиги, роксолани, аорси, сіраки та алани. Однак не всі вони одночасно з'явилися в Північному Причорномор'ї — одне плем'я змінювало інше в міру просування попереднього на захід. Першими на території сучасної України з'явились язиги, слідом за ними — роксолани й т. д. У II ст. н. е. на теренах сучасної України з'являються алани. Підпорядкувавши собі інші сарматські племена, вони поступово просунулися до Дунаю. Назва «сармати» була замінена на назву «алани».

Суспільний лад. У сарматському суспільстві велику роль відігравали жінки. Не випадково грецькі історики називають сарматів «підданими жінок». Геродот повідомляє, що сарматські жінки були рівноправними з чоловіками, їздили верхи, полювали, брали участь у боях. Інколи вони виконували функції жриць.

Велику роль у політичному житті сарматів відігравала військово-племінна верхівка. Широко використовувалася праця рабів. Історики вважають, що сармати в політичному розвитку не перейшли до утворення держави.

На початку нашої ери (близько IV ст. н.е.) сармати були витіснені з території України готами та гунами. На думку вчених, гунам удалося асимілювати деякі сарматські племена, культурні традиції сарматів прищепилися в антів.

Господарське життя і побут. Основним заняттям сарматів було кочове скотарство. Також вони полювали в степах на диких звірів. На початку нашої ери частина сарматів перейшла до осілого способу життя й стала хліборобами.

Велике значення в житті сарматів мали війни. Вони спонукали до створення великих племінних союзів. Зазвичай сарматські воїни були вдягнені в шкіряні або металеві шоломи, панцирі, озброєні щитами, луками, списами та мечами. Їхнє військо складалося з важкоозброєної піхоти та кінноти, яка відігравала вирішальну роль у воєнних діях сарматів.

Сармат-вершник

Помітне місце в житті сарматів займали ремесла (гончарство, ткацтво, теслярство, ковальство, обробка дерева й шкіри), промисли й торгівля.

Релігія та мистецтво. Характерною рисою релігійних вірувань сарматів було багатобожжя. Вони обожнювали сили природи. Панівними були культи вогню і сонця, а також культ великої богині-матері — Астарти, яка вважалася покровителькою коней. Меч у сарматів уособлював бога війни (не даремно їхня давня назва *«савромати»* в перекладі з іранської означає *«оперезаний мечем»*). Пізніше сармати стали поклонятися ще й божествам, які уособлювали річки та озера.

Браслет. Соколова Могила

Існувала віра в чарівну силу каміння, з якого виготовляли амулети, особливою магічною силою наділялося дзеркало. Сармати вірили в очисну силу вогню.

Під час археологічних досліджень найбільше пам'яток сарматської культури вчені виявили в кургані Соколова Могила, що на території сучасної Миколаївщини.

§4. Античні міста-держави в Північному Причорномор'ї

На рубежі VIII–VII ст. до н. е. на північних берегах Чорного та Азовського морів виникли античні (стародавні) грецькі міста-держави (поліси). «Велику грецьку колонізацію» зумовила ціла низка причин. Узагальнюючи доробок науковців, український історик О. Бойко виділяє такі теорії грецького переселення:

- *демографічна* (у I тис. до н. е. територія Греції була перенаселеною, і тому частина греків змушена була мігрувати);
- *аграрна* (у Греції не залишилося вільних земель, тому частина населення вирушила на пошуки нових територій);
- *сировинна* (розвиток виробництва, ремесел і торгівлі підштовхував греків до пошуку нових джерел сировини, передусім металів);
- *військова* (постійні криваві та спустошливі війни, які вела Греція, змушували місцеве населення шукати безпечніші місця);
- *соціально-політична* (внутрішня боротьба між різними верствами грецького суспільства примушувала іммігрувати тих, хто зазнав поразки);
- *етнічна* (поліетнічний склад грецьких міст спричинював між різними громадами конфлікти, які підштовхували до переселення).

Серед грецьких міст-держав найвідоміші: Ольвія (нині с. Парутіне в гирлі Південного Бугу), Херсонес (околиці сучасного Севастополя), Пантикапей (місце сучасної Керчі), Тіра (на місці нинішнього Білгорода-Дністровського), Феодосія (Крим), Керкінітида (на місці сучасної Євпаторії), Танаїс (гирло Дону) та ін.

Античне місто складалося з двох частин: безпосередньо з укріпленого поліса та хліборобських селищ. Кожне місто мало могутні мури, власне військо, охорону, карбувало монету, видавало закони. Мешканці міст обробляли поля, розводили виноградники, були ремісниками, вели жваву торгівлю із сусідами та Грецією.

Скіфи, які жили поруч з містами, привозили до грецьких полісів зерно, худобу, рабів, а купували вироби ремісників, вино, тканини. Грецькі поліси славилися різноманітними ремеслами: обробкою металів, виготовленням ювелірних прикрас та кераміки, ткацтвом і шкіряним виробництвом. Міста-держави швидко збагачувалися.

Довідка. *Пантикапей* — античне місто, засноване в першій половині VI ст. до н. е. на західному березі Керченської протоки переселенцями з Мілета, Теоса та інших міст Стародавньої Греції. У місті процвітали торгівля, ремесла. 107 р. до н. е. тут спалахнуло повстання скіфів на чолі із Савмаком. У IV ст. н. е. Пантикапей зруйнували гуни.

Ольвія — античне місто-держава Північного Причорномор'я. Заснували в VI ст. до н. е. греки з Мілета на березі Бузького лиману. За формою політичного устрою Ольвія була рабовласницькою республікою. Основні заняття населення — ремесла, сільське господарство, рибальство, торгівля. Припинила своє існування в IV ст. н. е.

Херсонес — давнє місто в Криму. Заснований у 422–421 рр. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської. Наприкінці IV ст. ввійшов до складу Візантії. У V–XI ст. Херсонес був найбільшим містом регіону. Перестав існувати в XV ст.

Демократичний устрій грецьких міст-держав

На початку свого існування грецькі міста були рабовласницькими республіками. Право брати участь в управлінні містом мали лише вільні громадяни-чоловіки з 25 років. Жінки, іноземці, раби були позбавлені виборчих прав. Уся *законодавча влада* в містах зосереджувалася в руках народних зборів, до яких мав право ввійти будь-який громадянин міста; *виконавча* — у руках ради міста, яка обиралася на однорічний термін.

Коло питань, які розв'язували *народні збори*:

- укладання миру чи оголошення війни;
- взаємовідносини із сусідами;

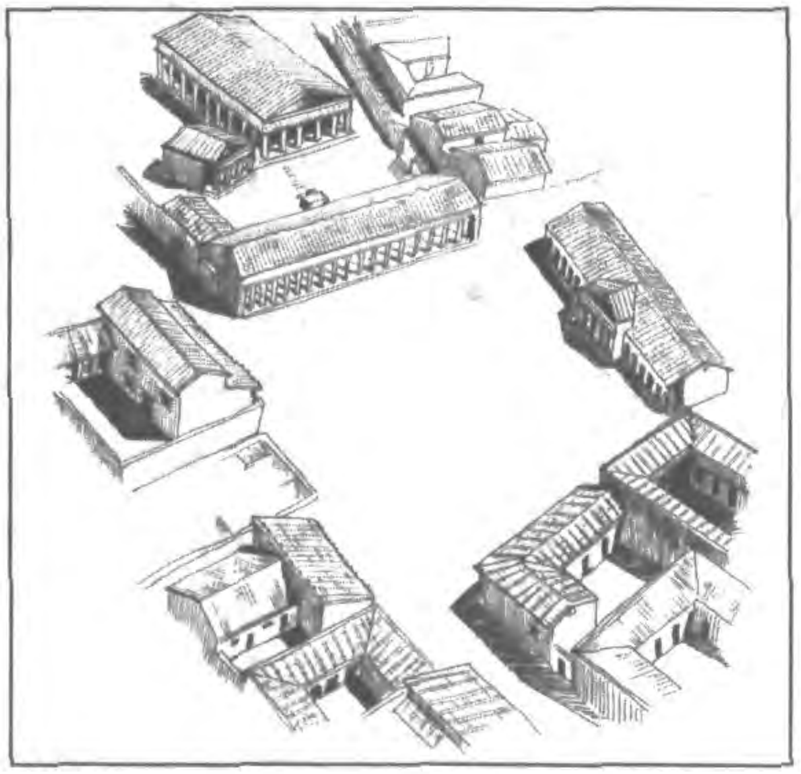

Агора м. Ольвії

- грошовий обіг та сплата мита;
- надання статусу «громадянина міста» іноземцям;
- нагородження громадян за особливі заслуги.

Рада міста (сенат) виконувала такі функції:

- подання питань для розгляду народними зборами;
- контроль за діяльністю виконавчих органів;
- розгляд кандидатур претендентів на державні посади.

Легенда

З «Історії» Геродота

Цар скіфів мав в Ольвії великий розкішний будинок. Коли він приїжджав до міста, то залишав свою охорону перед мурами, а сам розважався разом із греками. В Ольвії у нього з'явилася ще одна сім'я. Коли скіфи довідалися про вчинки свого царя, то винесли йому смертний вирок.

До ради міста входили *суд присяжних* та *базилевс* — головний жрець міста. Виконавчу владу здійснювали різноманітні колегії, найвпливовішою з яких була колегія *архонтів* (їй підпорядковувалися всі інші колегії).

Спочатку чужинці не могли отримати громадянства, але постійні війни змусили думати про союзників. Одними з них були скіфи.

Боспорське царство

Знаки царів Боспору

У V ст. до н. е. деякі античні держави Північного Причорномор'я (Пантикапей, Мірмекій, Тірітака, Фанагорія, Гермонаса, Кепи, Корокондама і Патрей) об'єдналися в Боспорське царство з центром у Пантикапеї. Нова держава включала в себе землі Керченського й Таманського півостровів, а також південне узбережжя Азовського моря до гирла Дону.

За формою правління ця країна була *монархією*. У руках боспорських царів зосереджувалася вища законодавча, виконавча й судова влада. Виконавчі функції здійснював апарат чиновників при царському дворі, який складався в основному з членів царського роду. Демократичні інститути, які були раніше, припинили своє існування. Царська влада поширювалася на армію, флот, а також на підвладні племена, які входили до складу Боспорської держави.

У IV–III ст. до н. е. Боспорське царство переживало найбільше піднесення. Основу економічного життя становили хліборобство, ремесла, торгівля та рибальство.

Проте в II ст. до н. е., коли на Боспорську державу почали тиснути з одного боку скіфи, з другого — Римська імперія, політичний та економічний стан країни різко погіршився. У 107 році до н. е. Боспорське царство охопило велике повстання рабів під проводом Савмака. Під час повстання вбито багато рабовласників і самого царя, решта знаті втекла в Херсонес. Пантикапей, Феодосія та інші міста були захоплені повстанцями, а царем Боспорської держави проголошено Савмака. Історики вважають, що повстанцям удалося утриматися деякий період при владі, адже за цей час вони встигли викарбувати власну монету із зображенням свого монарха з написом «Цар Савмак».

Налякані рабовласники звернулися по допомогу до різних сусідніх держав. За допомогою херсонеського війська та інших міст-держав повстання було придушене, а Савмак потрапив у полон. Хоч раби й зазнали поразки, могутність Боспорського царства була підірвана.

У I ст. до н. е. Боспор підпав під владу Риму. Боспорські царі почали офіційно зватися «друзями кесаря і друзями Риму». Римляни намагалися перетворити Боспор на форпост проти варварів, тому виділяли кошти на набір і утримання боспорського війська.

У IV ст. н. е. Боспорське царство під ударами гунів припинило своє існування.

Суспільне життя античних міст-держав

Античні міста відзначалися значним розвитком освіти, медицини та культури.

Освіта. Мешканці античних міст-держав приділяли значну увагу навчанню дітей: учні вивчали читання, лічбу, письмо, риторику (красномовство). Велике значення мала фізична підготовка: біг, боротьба, стрільба з лука. Для цього будувалися спеціальні спортивні споруди — гімназії. Розвивалися такі науки, як історія та філософія.

Античне суспільство поєднувало навчання з патріотичним вихованням молодих громадян. Археологи знайшли кам'яну плиту, на якій викарбувано клятву юнаків міста-держави Херсонесу: «Присягаюся думати про порятунок та свободу держави й громадян. Не зраджувати їх і нікому не віддавати. Не буду руйнувати демократичного ладу й повідомлю про всіх змовників. Нікому не буду видавати державних таємниць.

Не буду приймати дарів і не даватиму їх зі шкодою для держави й громадян. Хліб, який зберу, буду продавати тільки в Херсонесі».

Медицина. З дуже давніх часів мешканці античних міст зналися на медицині. Про це свідчать численні археологічні знахідки (хірургічні ножі, пінцети, голки та ін.). В Ольвії навіть існувала аптека. Мешканці Керкінітиди широко використовували цілющі властивості кримських грязей. Історик Пліній Старший так описував один з берегів Сакського озера: «...на Таврійському півострові... є земля, за допомогою якої лікуються різні хвороби».

Культура та релігія. У житті античного міста значну роль відігравав театр. Театральні вистави відбувалися в Ольвії, Пантикапеї.

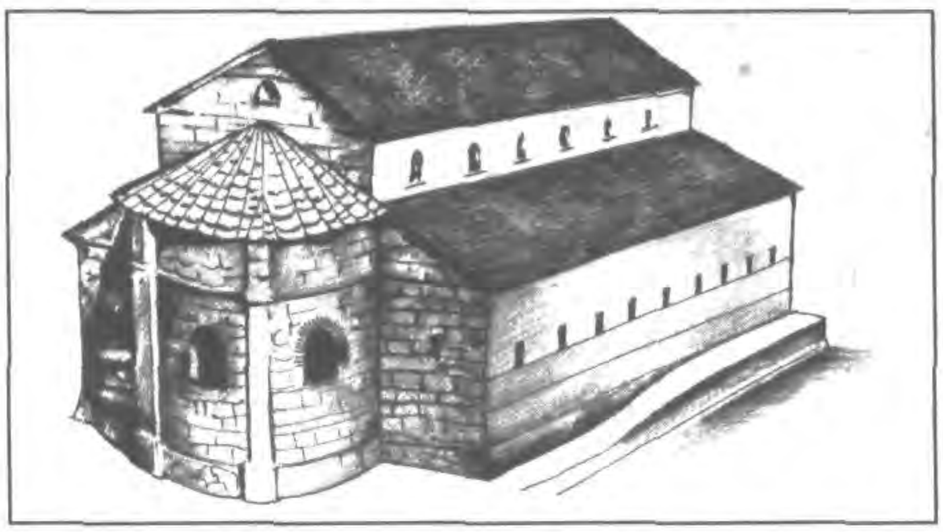

Середньовічний храм Херсонеса

У причорноморських містах ширилися релігійні культи. Покровителем колоністів уважався Аполлон (бог світла, охоронець отар, покровитель мистецтва, поезії та музики). Покровителями Херсонеса були Артеміда (богиня полювання, захисниця матерів) та Діоніс (покровитель виноградарства). В Ольвії та Тірі існував культ Афродіти (богині кохання, моря та неба).

У давніх державах Криму високо шанували міфологічних героїв — Ахілла й Геракла. Учені вважають, що наприкінці III ст. н. е. в Боспорському царстві з'являються перші ознаки християнства, а в IV ст. н. е. вже існувала християнська громада.

Занепад античних міст-держав у Північному Причорномор'ї, на думку істориків, був пов'язаний із загальною кризою рабовласницького суспільства, вторгненням у Південно-Східну Європу готських племен з Балтії (III ст. н. е.) та гунів з Центральної Азії (IV ст. н. е.).

§5. Слов'яни в давнину

Слов'яни живуть на теренах Європи з I тис. н. е. Перші свідчення про них трапляються в працях римських істориків Плінія Старшого, Тацита та Птолемея, готського історика Йордана, візантійця Прокопія Кесарійського та в арабських джерелах. Поряд з письмовими відомі й археологічні пам'ятки давніх слов'ян. Проте єдиного погляду на їхнє походження

немає. На думку сучасних істориків, формування слов'янського етносу на території сучасної України відбувалося поетапно:

1. *За доби бронзи* існували деякі культури (білогрудівська, комарівська), які, можливо, належать давнім слов'янам.
2. *У ранньому залізному віці* великий вплив на формування слов'ян справили *кочівники зі сходу* (кіммерійці й скіфи) та *греки*. До того ж скіфів-орачів і скіфів-хліборобів деякі вчені вважають праслов'янами.
3. *Зарубинецька культура*. Наприкінці III ст. до н. е. – II ст. н. е. на території Середнього Подніпров'я, де в ранній залізний вік жили скіфи-орачі, та на території Полісся, де проживали неври, формується зарубинецька культура. Назва культури походить від назви с. Зарубинці Канівського району Черкаської області, де вперше її знайшов і дослідив у кінці XIX ст. відомий археолог В. Хвойка.

Господарство та побут. Для зарубинецьких мешканців характерні невеликі укріплені городища; будинки вони зводили з дерева, потім обмазували глиною та білили. Численні археологічні знахідки (ножі, серпи, коси та залишки пшениці, ячменю, кісток свійських тварин) свідчать про хліборобський та скотарський характер цієї культури.

Зарубинівці мали й інші промисли:

- полювали на ведмедя, зубра, кабана, лося;
- займалися рибальством;
- знали чимало ремесел, про що свідчать знайдені прикраси та інші вироби з металу, кістки та дерева;
- знали секрети виготовлення скла, гончарство і ткацтво.

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

...По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми — [од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по річці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мозавшанами, ще інші — поморянами. Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межи Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські племена.

Говорить Георгій [Амартол] у літопису, що «кожному народові [дано] закон. В одних є писаний, а в других — звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, уважають отчим законом».

Джерела

Маврикій Стратег про життя і побут слов'ян

Племена слов'ян і антів схожі за своїм способом життя, своїми звичаями, своєю любов'ю до свободи; їх ніяким чином не можна схилити до рабства або підкорення у своїй країні. Їх багато, вони сміливі, легко витримують спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі.

До іноземців, які приїздять до них, ставляться ласкаво, виявляючи їм знаки своєї приязні. Під час переходу чужинців з одного місця в інше охороняють їх у разі потреби. Якби виявилося, що через недбальство того, хто приймає в себе іноземця, останній зазнав (якої-небудь) шкоди, той, у кого він гостював раніше, іде війною (проти винного), вважаючи за обов'язок честі помститися за чужоземця.

Тих, хто потрапить до них у полон, вони не тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, а встановлюють певний час (строк), пропонують їм на вибір: чи бажають вони за певний викуп повернутися додому, чи залишитися там (де вони є) як вільні друзі?

У них велика кількість усілякої худоби і плодів земних, що лежать купами, особливо проса та пшениці...

Вони оселяються в лісах, біля важкопрохідних річок, боліт і озер, улаштовують у своїх житлах багато виходів з огляду на часті, що тут природно, випадки небезпеки. Потрібні їм речі вони заривають у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють і ведуть життя бродяче.

Битися зі своїми ворогами вони люблять у місцях, порослих густим лісом, у тіснинах та урвищах; вигідно для себе користуються (засідками), раптовими атаками, хитрощами, і вдень, і вночі, винаходячи багато (різноманітних) способів.

Досвідчені вони також і в переправі через річки, перевершуючи в цьому розумінні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді..., лежачи навзнак на дні (річки), дихають за допомогою (очеретини)...

Археологи вважають, що племена зарубинецької культури вели жваву торгівлю з містами-державами Північного Причорномор'я.

4. У другій половині I ст. н. е. на народи зарубинецької культури почали тиснути з півдня сармати, унаслідок чого зарубинівці переміщаються в різних напрямках. Частина населення вирушила на південний захід і потрапила під вплив пшеворської культури, решта вступила у взаємодію з балтськими племенами на півночі, де з часом сформувалася київська культура (кінець II – початок III ст.).
5. У II ст. великий вплив на місцеві племена справила Римська імперія, яка на той час панувала на території Північного Причорномор'я та на Подунав'ї.
6. У кінці II – на початку III ст. внаслідок злиття культур різних за походженням племен у межиріччі Західного Бугу, Дністра та Південного Бугу утворилася черняхівська культура. Саме з черняхівською та київською культурами деякі вчені пов'язують початок становлення праукраїнців.

§6. Відомості про слов'ян у давніх писемних джерелах

Давні автори називали слов'ян *венедами* чи *венетами*, *антами* та *склавинами* (останніх називали також *слов'янами*). Найзагальнішу картину нам змальовує Йордан: «Хоч їхні [венедів] назви тепер міняються відповідно до різних родів і місцевостей, усі вони переважно називаються

слов'янами і антами». Важливо, що історик підкреслює їхнє походження: «Ці [венеди]... беруть свій початок від одного кореня й нині відомі під трьома іменами: венедів, антів, склавинів».

Сучасні історики вважають венедів, антів та склавинів різними слов'янськими племенами.

Спираючись на давні джерела, вони локалізують ареал *венедів* на нижній або середній та верхній течіях Вісли (територія Польщі), *склавинів* — на територіях сучасної Чехії, Словаччини, Угорщини, на території Правобережної України й Українського Полісся, у Сербії, Молдові, а також частині Хорватії, Словенії та Австрії. Анти займали межиріччя Дніпра та Дністра, Північне Причорномор'я.

> Кожен озброєний двома невеликими списами, декотрі мають також міцні щити, які, проте, важко переносити (з місця на місце). Вони користуються також дерев'яними луками і невеликими стрілами, змоченими спеціальною сильною отрутою. Якщо поранений не прийме раніш протиотрути або (не скористається) іншими допоміжними засобами, відомими досвідченим лікарям, або відразу не обріже навколо місця поранення, щоб отрута не поширилася на все тіло, (то він гине)...

§7. Велике переселення народів. Його вплив на формування слов'янського етносу

Готи

У середині II – на початку III ст. на історичну арену виходять готи — германські племена, які після об'єднання з гепідами, вандалами й тайфалами (балтськими племенами), з'являються на теренах сучасної України. Готські завойовники дійшли до кордонів Римської імперії, проливаючи кров і спустошуючи все на своєму шляху.

Готи поділялися на дві групи: вестготів (на захід від Дністра) та остготів (нижня течія Дніпра). На початку IV ст. остготи створили об'єднання племен — державу на чолі з королем Германаріхом.

Згодом, під тиском могутніх войовничих кочівників зі сходу — гунів, вестготи й

Джерела

Йордан про походження та дії гетів

Через те, що, дотримуючись сказаного старшими письменниками, я, наскільки зумів, розвинув (ті події), коли обидва племені, остроготи й везеготи, становили ще одне ціле, а також вірогідно простежив (історію) везеготів, які вже відокремилися від остроготів, доведеться нам знову повернутися до стародавніх їхніх скіфських поселень і подати так само послідовно генеалогію та діяння остроготів. Про них відомо, що після смерті їхнього короля Германаріха вони, відокремлені від везеготів і підкорені владі гунів, залишилися в тій самій країні, причому Амал Вінітарій утримав усі знаки свого панування.

частина остготів перейшли на правий берег Дунаю (з дозволу римлян). Решта остготів залишилася під гунами й навіть зберегла свого короля.

Готи напали на антів (які в той час також визнавали владу гунів) і стратили їхнього царя Божа, його синів і 70 прибічників.

Гуни

Походження. У III ст. до н. е. в монгольських степах виникло велике об'єднання племен — хунну, яке під ударами китайців змушене було перекочувати на захід.

У кінці II ст. н. е. частина кочівників, поєднавшись у межиріччі Волги й Уралу з місцевими племенами угрів, вирушила на захід.

Початок великого переселення народів. У III ст. гуни підійшли до Північного Причорномор'я і, скориставшись тим, що основні гарнізони римських військ були кинуті на захист кордонів Римської імперії від готів, зруйнували майже всі античні міста-держави. Вистояли тільки Пантикапей і Херсонес.

У IV ст. гуни продовжили свій руйнівний похід до Східної Європи. Вони розбили готів, підкорили антів і ще довго панували на величезній території від Верхнього Дунаю до Азовського моря, здійснюючи постійні набіги на країни Західної Європи.

Після смерті правителя Аттили в 453 році гунська держава занепала.

Анти

Анти (слов'янські племена), незважаючи на навалу гунів, зуміли відстояти свою незалежність. У IV–VI ст. виник могутній союз антських племен, який історики називають *Антським царством*. На чолі антів стояли

Наслідуючи доблесть свого діда Вультульфа, він, хоч і був нижчий від Германаріха за щастям і удачею, з гіркотою переживав підкорення гунам. Потроху звільняючись з-під їхньої влади й намагаючись виявити свою силу, він скерував військо на землі антів і, коли прийшов туди, у першому бою був переможений, але згодом став діяти рішучіше й розіп'яв їхнього короля Божа із синами його та сімдесятьма старійшинами для того, щоб залякати, щоб трупи розіп'ятих подвоїли страх підкорених. Проте так вільно панував він ледве впродовж одного року: (такого стану) *не стерпів Баламбер, король гунів; він* прикликав до себе Геземунда, сина великого Гуннімунда, який, пам'ятаючи про свою присягу й вірність, підкорився гунам зі значною частиною готів і відновив з ним союз, повів військо на Вінітарія. Довго вони билися; у першій і другій битвах переміг Вінітарій. Навряд чи хтось зможе згадати бойовище таке, як це, що влаштував Вінітарій у війську гунів! Однак у третій битві, коли обидва (супротивники) наблизилися один до одного, Баламбер, підкравшись до річки Ерак, пустив стрілу та, поранивши Вінітарія в голову, убив *його; потім він узяв собі за дружину його не*богу Вадамерку й відтоді володарював у мирі над усім підкореним племенем готів, але так, що готським плем'ям завжди керував його власний царьок, хоч і (відповідно до) рішення гунів.

царі (рекси). Анти мали сильне й велике військо, здійснювали походи за Дунай на Візантію.

Держава антів, як політичне об'єднання, припинила своє існування 602 року після кривавої війни з аварами, у якій анти були союзниками візантійців. Попри те, що в писемних джерелах назва «анти» більше не згадується, слов'янські племена, звісно, не припинили свого існування. На сторінках руських літописів натомість з'являється інформація про боротьбу з аварами слов'янських племен *дулібів*.

Авари

Авари (у давньоруських джерелах — *обри*) — войовничі тюркомовні племена, які перекочували з Центральної Азії спершу на територію Північного Причорномор'я, а потім і до середньої течії Дунаю, утворивши там у VI ст. Аварський каганат.

Авари. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Звідти ці кочівники здійснювали свої грабіжницькі набіги на візантійців, слов'ян та франків, не маючи ніякої власної економічної бази, окрім військової сили і зовсім незначного скотарства. Саме це й зумовило внутрішню слабкість і недовговічність держави аварів.

§8. Перші державні утворення східних слов'ян

З часом старі назви слов'янських племен *венеди*, *анти* та *склавини* зникають, натомість з'являються нові. Унаслідок консолідації цих слов'янських племен утворилися сучасні слов'янські народи.

Слов'янські народи

Західні слов'яни: поляки, чехи, словаки, верхні та нижні лужичани.

Південні слов'яни: болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, чорногорці.

Східні слов'яни: українці (виникли на базі племінних союзів *полян, деревлян, уличів, волинян, сіверян, тиверців, дулібів, білих хорватів*); росіяни (виникли на базі племінних союзів *словен, східних кривичів,*

Довідка. *Поляни* — східнослов'янське плем'я. Жило на території Середньої Наддніпрянщини. Об'єднало навколо себе інші слов'янські племінні союзи в державу Київська Русь.

Деревляни — східнослов'янські племена. У VI–XII ст. жили на Правобережному Поліссі. Мали самостійне князівство з центром в Іскоростені.

Уличі — східнослов'янське плем'я. Жили в Пониззі Дніпра, на Побужжі, на узбережжі Чорного моря. Вели боротьбу з київськими князями за незалежність. До складу Київської Русі ввійшли за часів володарювання Ігоря (912–945 рр.).

Тиверці — східнослов'янський племінний союз. Тиверці мешкали на території між Дністром, Прутом і Дунаєм. Уперше згадуються в «Повісті временних літ».

Дуліби — східнослов'янський племінний союз. Жили у верхів'ях Західного Бугу і правих приток верхньої течії Прип'яті. До складу Давньоруської держави увійшли під іменем волинян і бужан.

радимичів, в'ятичів); білоруси (утворилися на базі племінних союзів *полочан, дреговичів, західних кривичів*).

З арабських і перських джерел IX–X ст. відомо, що на землях слов'ян існували три державні утворення: Куявія, Славія й Артанія. Історики вважають, що Куявія — це київська земля з Києвом. Славію ототожнюють зі слов'янськими поселеннями біля озера Ільмень, головним містом яких був Новгород. Щодо Артанії вчені розійшлися в думках: одні з них уважають її землями навколо Чернігова, інші — навколо Рязані. Та вірогідна думка, що Артанія тяжіє до Ростово-Суздальської Русі.

Сусідська община (VI–VIII ст. н. е.)

У VI–VIII ст. на зміну первісному ладові, як і в давніх германців, у слов'ян прийшов період становлення сусідського ладу, тобто виникала *сусідська община*:

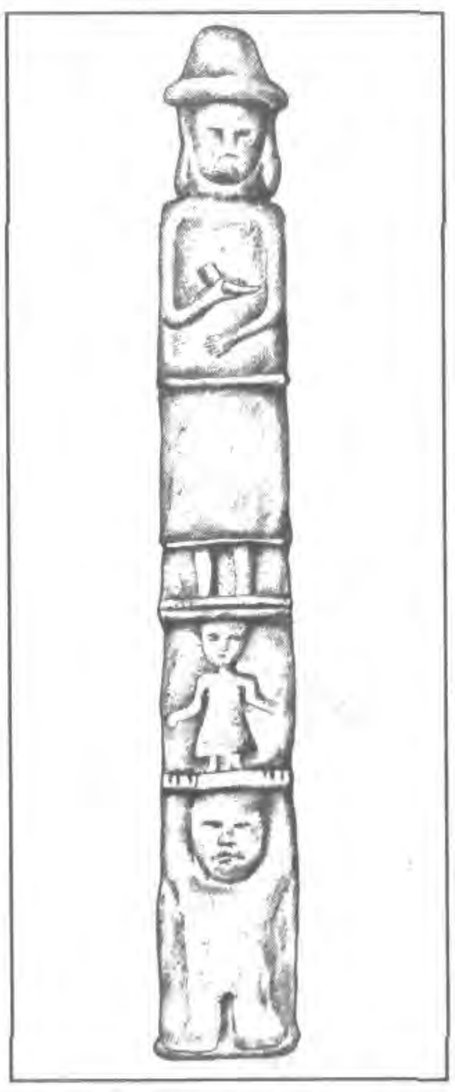

Збруцький ідол. Середня Наддністрянщина

- виділилися окремі сім'ї;
- земля, знаряддя праці, врожай і т. д. стали приватною власністю сімей;
- почалося розшарування суспільства (з появою приватної власності) — з'явилася майнова та соціальна нерівність.

Економіка. У VII–IX ст. східні слов'яни досягли значних успіхів в економічному розвитку. Їхнім головним заняттям було *підсічне* хліборобство. «Підсічені» сокирами дерева та кущі висушували та спалювали. Попіл після спалювання, який є природним добривом, важкою бороною змішували з верхнім шаром ґрунту. У степах та лісостепах розвивалося також і *орне* хліборобство. Як і раніше, слов'яни займалися скотарством, рибальством та бортництвом. Окремо стали розвиватися ремесла: ковальство, ювелірна, каменерізна справи та ін.

Релігія. За своїми віруваннями слов'яни були *язичниками* (поганами). Вони вклонялися богові Сонця — Дажбогу, богові

вітру — Стрибогу, богові грому й блискавки — Перуну, богові худоби та багатства — Велесу та ін. Для поклоніння своїм богам слов'яни висікали з каменю ідолів, до яких молилися, яким приносили жертви.

Міста в східних слов'ян. З давніх часів у слов'ян виникли укріплені міста, які з часом стали політичними, економічними культурними центрами. Серед них Переяслав, Чернігів, Турів. На межі V–VI ст. виник і Київ. Уважають, що стародавні племена готів називали його «Дніпровим містом», грецькі мандрівники величали його Сомбатом, араби знали його як Куябу, а слов'яни називали Києвом.

Історики вважають, що відвідування Києм Царгорода, а також його зустрічі з візантійським імператором є реальними подіями. Вони спираються на візантійські й вірменські джерела та на історичні праці багатьох інших народів.

Довідка. *Язичництво* — політеїстичні релігійні вірування, що ґрунтувалися на вірі людей у сили природи. Для язичництва характерне вшановування духів, демонів. У цій релігійній системі кожним явищем природи опікувався окремий бог.

Перун — бог грози, війни, зброї. Його уявляли воїном у золотій колісниці, що запряжена крилатими білими та чорними кіньми. Символи Перуна: сокира (його зброя), «громовий знак», схожий на колесо із шістьма спицями.

Дажбог — бог Сонця. Його ім'я означає «Бог, який дає». Наші пращури вірили, що Дажбог їздить по небу в колісниці, котра запряжена білими кіньми з вогняною гривою. Символ Дажбога — осяйний вогняний щит.

Велес — бог багатства й свійських тварин. Супротивник Перуна. Інколи ворожий до людини. В уяві пращурів Велес — бог-змій, який уміє літати та дихати вогнем.

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

І були три брати. Одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця, а Хорив — на третій горі, від нього ж прозвалася Хоревиця. І в ім'я брата свого старшого заклали городок і назвали його Київ.

Сусіди східних слов'ян у VI–IX ст.

Щоб зрозуміти передумови виникнення держави у східних слов'ян, треба ознайомитися з політичною ситуацією, що склалася в цей період на сусідніх територіях.

Болгари. У Центральній Азії на той час існувало велике об'єднання — Тюркський каганат. Болгари, які спершу були в складі цієї держави, у VI ст. здобули незалежність і перекочували в Приазов'я. «Велика Болгарія» — так називалася ця держава — мала дружні стосунки з Візантією і навіть прийняла християнство. Невдовзі під ударами Хозарського каганату, який на той час набирав сили, вона припинила своє існування. Частина болгар спільно зі слов'янами дійшла до Дунаю та оселилася в південно-східній частині Балканського півострова. Так у 679 році утворилося Болгарське царство.

На середній Волзі приблизно в той самий час виникає Волзька Болгарія (сучасний Татарстан) — це ті болгари, які не пішли на Балкани, а повтікали на Волгу. Проте чимало болгар залишилося в Північному Причорномор'ї та в Криму й асимілювалося з місцевими народами.

Хозарська кераміка

Хозари. У VIII ст. східну частину Криму й степ Північного Причорномор'я (аж до Харкова) підкорили тюркомовні кочівники — хозари. На цій території сформувалася культура, яку сучасні дослідники називають *салтівською*.

У кінці VIII – на початку IX ст. хозари завоювали невелику державу Готію, що лежала на південному заході Криму, та грецький Херсонес. Такі агресивні сусіди не могли не вплинути на життя східнослов'янських племен. Своїми набігами кочівники змушували всіх східних слов'ян платити данину: спочатку тих, що мешкали південніше й східніше за інших, а згодом і решту.

Варяг

Нормани, або вікінги. Войовничі народи, які жили на землях сучасних скандинавських країн у I тис., постійно нападали на Англію, Францію та деякі інші держави. Вікінги були предками сучасних данців, норвежців і шведів. Слов'яни називали їх варягами, а мешканці Західної Європи — норманами.

У часи Київської Русі варяги наймалися на службу до руських князів, під час якої виконували функції дружинників, посланців або торгових людей. Останній раз варяг згадували в руських літописах у 1036 році.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (VIII–XVI ст.)

Київська Русь

Передумови утворення держави

Розвиток економічного життя. У цю добу помітно розширилися посівні площі, хлібороби стали використовувати прогресивніші знаряддя праці, збільшувалася продуктивність праці. Значне піднесення переживали міста, які стали центрами розвитку ремесел і торгівлі, а також осередками політичного життя. Важливого значення набули торговельні шляхи «з варяг у греки» — уздовж Дніпра зі Скандинавії до Візантії та з Каспійського моря через Київ у Західну Європу.

Довідка. *Київська Русь* — держава, що існувала протягом IX–XII ст. Центр — місто Київ. Утворилася внаслідок об'єднання слов'янських племінних союзів навколо полян. Займала територію від Балтійського до Чорного морів, від Карпатських гір до річок Ока та Волга.

Феодальний лад (VIII–IX ст.)

Формування феодальних відносин. У слов'янському суспільстві зростала майнова та соціальна нерівність, виокремилася панівна верхівка (князі, вожді племен, княжі дружинники, старійшини). У залежність від неї потрапила більшість селян (смердів) та городян.

Утримання під владою залежного населення вимагало могутнього державного апарату. Князі мали власні військові загони — *дружини*, за допомогою яких збирали з підвладного населення феодальну повинність — *полюддя*. Згодом, коли княжа влада зміцніла, вони почали вимагати, щоб селяни самі привозили їм данину — *повіз*.

Давньоруський князь X ст. Малюнок П. Корнієнка

Довідка. *Дружина* — збройні загони в Київській Русі, що були постійним князівським військом. Князь забезпечував дружину одягом, кіньми, зброєю. Винагороджував за службу землею.

Зовнішня політика. Східні слов'яни постійно обороняли свої землі від нападів варягів, хозарів, мали військові відносини з Візантією та Болгарським царством. Однієї лише князівської дружини чи ополчення для цього вже було замало.

Щоб вийти на міжнародний рівень, держава мусила мати могутнє кінне й піше військо та флот.

Походження назв «Київська Русь» і «Русь-Україна»

Держава східних слов'ян мала назву Київська Русь, або Русь-Україна.

Точиться полеміка

Щодо походження та дефініції назви «Русь» дослідники не мають одностайної думки. Існує кілька версій:

- Русами називали племена норманів (варягів). Вони започаткували державу слов'ян і від них пішла назва «Руська земля». Така теорія зародилася у XVIII ст. в Німеччині й дістала назву «норманської». Її автори — німецькі історики Г. Байєр та Г. Міллер, їхніх послідовників і однодумців називають норманістами;
- Руси — слов'янські племена, які жили в середній течії Дніпра;
- Рус — це давнє слов'янське божество, від імені якого походить назва держави;
- Руса — в праслов'янській мові «річка» (звідси й назва «русло»).

Українські історики в цілому дотримуються антинорманських поглядів, хоч і не заперечують значний внесок варязьких князів та дружин у формування державного ладу Київської держави.

«Русь», «Руська земля», на їхню думку:

- назва території Київщини, Чернігівщини, Переяславщини (землі полян, сіверян, деревлян);
- назва племен, які мешкали на берегах річок Рось, Росава, Роставиця, Роська та ін.;
- назва Київської держави, починаючи з IX ст.

Назва «Україна» (край, земля) означає територію, що була основою держави Київська Русь XI–XII ст. Уперше цей термін уживається в Київському літописі 1187 року щодо Переяславської землі.

§9. Виникнення та розвиток Київської Русі

Аскольд і Дір

Давній літопис «Повість временних літ» сповіщає нам, що після смерті Києвичів на землях полян ще довгий час княжили їхні нащадки. Потім для Києва настали важкі часи: «...зазнали утисків поляни від деревлян та інших навколишніх народів, і найшли на них козари [хозари]». У цей час

біля Києва з'явилися варязькі воїни Аскольд і Дір. За одними оповіданнями варяги захопили Київ і стали ним правити, за іншими — кияни самі запросили варязьких воїнів. Так чи інакше, Аскольд і Дір надали східним слов'янам військову підтримку, звільнили від данини кочівникам і стали князювати в Києві.

Аскольд і Дір

Незважаючи на розходження, саме під час правління Аскольда та Діра, на думку відомого українського історика М. Котляра, у середині IX ст. у Східній Європі виникла перша слов'янська держава — **Київське князівство.** Нова держава заявила про себе низкою вдалих військових походів у 860 та 866 рр. проти Візантії, під час одного з яких Аскольд прийняв християнство. Дуже важливим політичним наслідком цих походів було укладення угоди, за якою Візантія сплачувала щорічну данину Києву, натомість Русь зобов'язалася надавати їй військову допомогу.

Різні погляди

В історичних джерелах існує певна невідповідність: в одних Аскольд зображений як попередник Діра, в інших — Аскольд і Дір — одна й та сама людина. Арабський історик Ал-Масуді згадує тільки про Діра: «Перший між слов'янськими королями — король Ал-Дір, він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом». Проте переважає думка про їхнє спільне князювання.

За часів Аскольда й Діра зросла могутність Київської держави, розширилися її кордони: владу Києва визнали племена деревлян, частина сіверян і дреговичів. Була також невдала спроба приєднати полочан і кривичів.

Київ став не тільки великим торговим містом, осередком полянської землі, а й перетворився на центр наддніпрянської держави, яка мала у своєму розпорядженні могутнє військо й кинула виклик самій Візантії.

Доба князя Олега

Походження князя Олега. У кінці IX ст., після смерті новгородського князя Рюрика, варяга за походженням, до повноліття його сина Ігоря, фактичним правителем *новгородської землі* став Олег (ім'я походить від скандинавського слова *helga — мудрий*). Він здійснював численні завойовницькі й торгові походи, і у 882 році, як повідомляє «Повість временних літ», зібрав велике військо й вирушив походом на південь, до Києва. Заховавши дружину й човни, Олег

Князь Олег

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

Виступив Олег у похід, узяв із собою багато воїнів: варягів, чудь, слов'ян, мерю, весь, кривичів... І прийшли до гір київських, і дізнався Олег, що княжать тут Аскольд і Дір. Сховав він воїнів, одних у ладдях, інших позаду, а сам пішов до гір... Послав він до Аскольда і Діра, говорячи їм: «Ми купці, йдемо до греків від Олега та княжича Ігоря. Прийдіть до нас, до родичів своїх». Коли Аскольд і Дір прийшли, всі воїни вискочили з човнів... І вбили Аскольда і Діра... І сів Олег княжити в Києві, і сказав: «І буде Київ матір'ю містам руським.

представився купцем, що привіз дарунки київським князям. Коли Аскольд і Дір вийшли привітати торгового гостя, Олег заявив їм: «Ви не князі, і не княжого роду, а це син Рюрика», — і показав на малолітнього Ігоря, якого привели воїни. Аскольда й Діра підступно вбили. Аскольд був похований на Печерську (звідси й назва місцевості — Аскольдова могила), а Дір — поблизу того місця, де пізніше буде збудована церква святої Ірини (неподалік від Софійського собору).

Захопивши Київ, Олег зробив місто своєю резиденцією, наголосивши: «Бути Києву матір'ю містам руським». Так, у єдину державу об'єдналися слов'янські землі Півночі та Півдня.

Розширення кордонів Київської держави. 883 року Олег здійснив похід на деревлян і, підкоривши їх, розширив південно-західні кордони держави. Наступного року він вирушив на схід і приєднав сіверян, а згодом і радимичів. Звільнивши ці племена з-під гніту хозар, Олег призначив їм меншу данину, ніж вони платили каганату. Проте уличі й тиверці, попри всі намагання Олега, так і не визнали його влади.

Князь будував нові міста та могутні фортеці, у яких залишав своїх намісників, «святих і великих князів», що керували прилеглими територіями та військом. Найбільшими містами Олегової держави були Київ, Чернігів, Новгород, Смоленськ, Псков, Ростов.

Різні погляди

За одними джерелами князь Олег закінчив свій земний шлях у могутності та славі на полі бою, за іншими — від укусу змії, яка вилізла з черепа загиблого князівського коня. На думку відомих українських дослідників С. Кульчицького та М. Котляра, князь загинув під час Каспійського походу до кордонів Перської держави 912 чи 913 року. Арабські джерела свідчать, що руські воїни плили морем, маючи 500 кораблів, тягли їх потім волоком, щоб зненацька напасти на ворога. Але похід був невдалим. Майже всі воїни загинули. Може, під час цього походу й наклав своєю головою Віщий Олег.

Зовнішньополітична діяльність. Олег, майстер військової справи, здійснив два вдалі походи проти Візантії — 907 і 911 рр. Коли Олег уперше зайшов до Царгорода, то прибив свій щит на міських воротах на знак перемоги. Тоді ж уклали договір, за яким візантійці (як це було й раніше) мали сплачувати щорічно данину, руські купці дістали право безмитної торгівлі та безкоштовного прожи-

вання протягом 6 місяців і, крім того, повного забезпечення всім необхідним у столиці Візантії. Усе це за умови, якщо Олег буде надавати військову підтримку, братиме участь у війнах проти арабів тощо.

Джерела

Уривок з Літопису руського

...Жив Олег, маючи з усіма землями мир і князюючи в Києві. Прийшла осінь, і Олег згадав свого коня, на якого зарікся не сідати, бо волхви провіщали йому смерть від того. Від конюхів дізнався, що кінь помер, і вирішив подивитися хоч на його кістки, посміятися з віщування. Зліз із коня, наступив на череп улюбленця, а звідти виповзла змія і вкусила князя, від чого той і помер, прокнявши тридцять три роки перед тим...

Князь Ігор (912–945 рр.)

Після смерті князя Олега Київська держава стала слабшати. Племена деревлян відмовилися платити данину Києву, а на кордонах Руської землі з'явилися могутні кочівники — печеніги. У такий лихий час зайняв престол Рюриків син, князь Ігор. Він довів своє право на князювання: придушив виступи деревлян, наклав на них ще більшу данину, дав відсіч печенігам і навіть використав їх для зміцнення могутності Київської держави (найняв їх у військо) і своєї влади. Літописи сповіщають, що під владою Ігоря опинилося 20 «світлих князів руських». У Новгороді Ігор посадив намісником свого сина Святослава, чим здійснив певну консолідацію земель Руської держави.

Князь Ігор
(912–945)

Великий князь київський. Підкорив племена деревлян, уличів, кривичів. Уклав мир з печенігами. Здійснив походи на Кавказ. Убитий під час повстання деревлян.

941 року Ігор розпочав військовий похід проти Візантії, під час якого, за свідченням сучасників, його флот налічував 1 тис. бойових кораблів і 40 тис. воїнів. Однак похід виявився невдалим: візантійський флот перестрів русичів і застосував проти них «грецький вогонь» (суміш смоли, сірки, нафти та селітри, яку виливали з мідних труб). Утративши частину кораблів, Ігор відступив, та за 2 роки зібрав велику дружину, найнявши печенігів, і знову вирушив на Візантію. На цей раз візантійці вирішили не ризикувати й підписали з Києвом мирний договір.

Джерела

Уривок з Літопису руського

У рік 6453 (945). Сказала дружина Ігореві: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми». І послухав Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він

(собі ще) до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він *пішов у свій город* (Київ). Та *коли він повертався* назад, він роздумав (і) сказав дружині своїй: «Ідете ви з даниною додому, а я вернусь і походжу ще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна. Коли ж почули деревляни, що він знов іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». І послали вони до нього (мужів своїх), кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його; бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні.

943 року Ігорева дружина здійснила похід до Каспійського моря, розгромила багато мусульманських місій і з великою здобиччю повернулася до Києва. Невдовзі черговий акт непокори деревлян знову змусив Ігоря вирушити в похід, який виявився для нього останнім. Деревляни й на цей раз були змушені підкоритися та сплатити данину. Князь Ігор уже повертався додому, як незадоволена малою здобиччю дружина стала вмовляти його повернутися та взяти додаткову данину. Обурені деревляни зібралися на віче й вирішили покарати кривдників. «Унадиться вовк до овець, то знищить усе стадо», — вирішили вони. Ігореві дружинники потрапили в засідку, а самого князя прив'язали до верхівок двох дерев і розірвали. Щоб уникнути війни з Києвом, деревляни послали до столиці представницьке посольство.

Княгиня Ольга (945–964 рр.)

Давня легенда нарекла Ольгу хитрою, церква назвала її святою, історія — мудрою. Дружина князя Ігоря, Ольга, після смерті свого чоловіка очолила державу й стала правити від імені свого малолітнього сина Святослава. Княгиня жорстоко помстилася деревлянам за вбивство чоловіка: вона знищила їхнє посольство, а також населення деревлянського міста Іскоростеня.

Княгиня Ольга
(890–969)

Удова київського князя Ігоря. Жорстоко придушила повстання деревлян. Відвідала Константинополь і прийняла християнство.

Внутрішня політика. Для впорядкування своєї держави Ольга з дружиною об'їхала княжі володіння, після чого здійснила низку реформ:

- упорядкувала сплату данини. Для цього вона облаштувала спеціальні пункти (стоянки й погости), куди в певний термін звозили данину;

- на підвладних землях організувала владні структури з представників княжого оточення, які виконували князівські розпорядження, чинили суд.

Зовнішньополітична діяльність. Ольга й надалі дотримувалася зовнішньополітичної лінії київських князів, яку започаткував ще Аскольд, проте, на відміну від своїх попередників, які воювали, вона віддавала перевагу дипломатії. Княгиня двічі відвідала візантійського імператора Костянтина Багрянородного — у 946 та 957 рр. Літописець повідомляє, що Ольга прибула до Константинополя (Царгорода) у супроводі великого посольства (понад 100 осіб) і майже півторатисячного війська. Імператор був зачарований не тільки красою, а й надзвичайним розумом Ольги, пройнявся такою повагою, що навіть удостоїв її привілею розмовляти з ним сидячи (до того часу жодне посольство такого привілею не мало). Княгиня також зустрілася і з імператоровою дружиною та його невісткою на бенкеті, влаштованому на честь гості.

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

...У літо 946 року. Ольга зібрала зі своїм сином велике військо й пішла на деревлян. Зійшлися два війська докупи. Перемогла дружина київська деревлян. Ольга підійшла до Іскоростеня і стала біля нього. Але ціле літо не могла його взяти, бо деревляни добре оборонялися. Тоді Ольга послала в місто і сказала, що всі городи деревлянські їй здалися і згодилися платити данину. Ольга сказала, що не прагне більше мститися за Ігоря, хоче лише взяти з них по три голуби і три горобці від двору. Деревляни дали княгині те, що вона бажала. Ольга наказала прив'язати до птахів по віхтю і спалити місто. Голуби та горобці полетіли до своїх гнізд і спалили місто... Так княгиня помстилася за смерть свого чоловіка...

Наслідки відвідин Константинополя:

- укладення угоди, за якою руські дружини мали служити в імператорській армії, а Візантія за це, як і раніше, повинна була сплачувати данину Русі. Так, руські війська брали участь у візантійських походах до Малої Азії та у війні 964 року на Сицилії із сарацинами. Мирні відносини з Візантією за цим договором Русь мала як за часів правління Костянтина Багрянородного, так і за часів його сина Никифора Фоки;
- хрещення княгині Ольги в Константинополі в присутності імператора та патріарха, яке мало не тільки релігійне та культурне, а й велике політичне значення;
- відновлення привілеїв, якими раніше користувалися руські купці у Візантії. Промовистий факт — до київського посольства входило 42 купці.

Німецька місія. Київська Русь підтримувала дипломатичні відносини з Німецькою імперією. 959 року Ольга відправила посольство до імператора

Пам'ятник княгині Ользі в Києві

Оттона. У відповідь на це за два роки до Києва прибула місія на чолі з єпископом Адальбертом, яка мала на меті схилити Русь до хрещення під патронатом римської церкви (католицької). Проте успіху ця місія не мала.

За часів Ольги міжнародний престиж Київської Русі значно зріс. І Візантія, і Німеччина — авторитетні світові держави середньовіччя — мали дипломатичні відносини з Київською державою, вбачали в ній рівноправного партнера.

Князь Святослав (964–972 рр.)

Святослав — київський князь, син Ігоря та Ольги. Сучасники називали його «князем-воїном», адже ще з дитячих років Святослава залучали до військової справи, зокрема він брав участь в облозі деревлянського міста Іскоростеня в 945 році.

Князь Святослав
(?–972)

Ставши самостійним правителем, Святослав багато зробив для зміцнення Київської держави:

- приєднав племена в'ятичів, землі яких простягалися між Окою та Волгою;
- посадив у найбільших центрах Русі-України своїх синів: Ярополка в Києві, Олега в Овручі, Володимира (позашлюбного сина від Малуші) у Великому Новгороді. В управлінні державою дітям Святослава допомагали бояри.

Зовнішня політика. Зміцнивши свої позиції на зовнішніх кордонах Русі, Святослав вирушив на супротивників.

У війні 965–968 рр. він розгромив Хозарський каганат. Це звичайно мало велике значення для зміцнення авторитету Святослава як полководця, але не як політика та правителя держави. Адже Хозарія на той час не становила небезпеки для слов'ян. Більш того, вона слугувала певним кордоном між руськими землями та войовничими сусідами. Коли Хозарія зникла,

Джерела

З Літопису руського

965 року. Пішов Святослав униз за течією Волги на хозар. Вийшов проти нього сам каган з великим військом. Билися-билися... Здолав Святослав, розорив землю хозар, узяв їх головне місто на Дону, Білу Вежу, і переміг ясів та касогів — войовничих жителів Прикавказзя. Слава про вдалі походи Святослава, про його безмежну мужність та про страшну його дружину надовго нагнали страху на Святославових недругів.

«тюркським коридором» стали проходити кочівники, завдаючи величезної шкоди Русі.

Піший дружинник

Згодом Святослав підкорив ясів (осетинів) і касогів (черкесів і адигейців), захопив хозарську фортецю Саркел (пониззя Дону), яка дістала назву Біла Вежа. Кордони Русі розширювалися й на південь: замість Пантикапею з'явилося місто Корчів (Керч), яке разом з містом Тмутаракань (на Таманському півострові) уходило до Тмутараканського князівства.

Візантійський імператор Никифор Фока вирішив використати військову могутність Київської Русі й талант полководця руського князя в давній боротьбі з Болгарією. Маючи 60 тис. воїнів, Святослав завдав удару Болгарії, розбив ворожу рать під Доростолом і заволодів містом Переяславець на Дунаї. Такі успіхи налякали візантійців, вони підмовили печенігів напасти на Київ, захищати який у той час було нікому. І хоч князь повернувся й прогнав ворога, кияни дорікали йому: «Ти, княже, шукаєш чужої землі й про неї дбаєш, а свою покинув напризволяще». На що Святослав відповів: «Не любо мені в Києві. Хочу жити в Переяславці на Дунаї — там середина землі моєї».

Кінний дружинник

Восени 969 року Святослав знову з'явився на Дунаї — його резиденцію Переяславець відбили болгари. Швидко повернувши втрачені позиції, київський полководець повів війська на Візантію, яка неодноразово просила князя залишити Болгарію. Після тривалих військових дій, знесилені сторони 971 року змушені були укласти мирний договір. Греки за цим договором зобов'язалися забезпечити руське військо всілякими харчами, а Святослав — відмовитися від своїх претензій на візантійські володіння.

Та бажання позбутися небезпечного суперника підштовхнуло грецького імператора Іоанна Цимісхія на підступний учинок: він найняв печенігів для вбивства руського полководця. Нічого не підозрюючи, князь на чолі виснаженого війська вже повертався додому, як на нього напали печеніги на чолі з ханом Курею. Київський князь загинув у бою 972 року. Печенізький хан відрубав йому

голову й зробив з неї чашу, вихваляючись перед усіма своїм трофеєм. На думку істориків, Святослав був, без сумніву, «зразком великих полководців», «Олександром [Македонським] нашої історії».

§ 10. Розквіт Київської Русі

Після смерті Святослава між його синами спалахнула війна. Її спровокувало вбивство київського боярина князем Олегом. Ярополк, підбурений боярами, вирішив помститися й пішов війною проти брата. Після вбивства Олега Володимир, наляканий такими подіями, звернувся по допомогу до варягів. Зібравши військо, новгородський князь вирушив у похід на Київ. Зраджений воєводою Блудом, Ярополк загинув від варязького меча у своїх княжих палатах. Відтак Володимир залишився князювати в Києві, а варягів спровадив до Візантії.

Володимир Великий (978–1015 рр.)

Ранньофеодальна монархія

Церква назвала князя Володимира святим, а народ — Красним Сонечком. Добу князя Володимира історики характеризують як *ранньофеодальну монархію*. «І почав княжити Володимир у Києві єдиновладно» («Повість временних літ»).

Князь Володимир Великий (?–1015)

Реформи державного устрою. Однією з найголовніших проблем, які довелося розв'язувати князю Володимирові, була консолідація давньоруських (українських) земель. За умов становлення Київської держави влада великого (київського) князя ще була не настільки сильною, щоб контролювати місцевих керівників. Тому вожді й князі — місцева знать — були фактично необмеженими правителями: привласнювали данину та неохоче виконували накази київського князя. До того ж слабкі політичні та економічні зв'язки, географічна віддаленість від Києва та бездоріжжя сприяли послабленню центральної влади.

Володимир рішуче розпочав реформи державного устрою:

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

Посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в деревлянській землі, Всеволода у Володимирі (Володимирі-Волинському), Мстислава в Тмутаракані.

- Щоб приборкати місцеву знать, яка прагнула бути незалежною, у кінці 80-х рр. X ст. Володимир послав дванадцять своїх синів і вірних дружинників до різних міст Київської Русі, а рідного дядька Добриню поставив правити від свого імені Новгородом.

Український історик М. Котляр так оцінює цю ситуацію: «З тієї пори у життєво важливих осередках Давньоруської держави сиділи вже не бунтівливі, завжди схильні до непокори місцеві князьки, а близькі до нього люди, бояри, старші дружинники тощо. На зміну родоплемінному поділу давньоруського суспільства остаточно прийшов поділ територіальний, що є однією з визначальних ознак справжньої держави».

- Першим з українських князів Володимир почав карбувати срібні й золоті монети на зразок візантійських (до цього на Русі ходили срібні злитки певної форми — *гривні*). На монетах були зображені образи Христа й князя Володимира та його монограма — знак *«тризуб»*.
- Для посилення своєї влади та влади бояр і знатних дружинників він удосконалив і доповнив попередній кодекс — «Закон Руський». Особливо князь дбав про «Статут земляний», у якому йшлося про вироблення закону, що врегульовував правові відносини в тогочасному суспільстві.
- Велику увагу приділив будівництву столиці Русі — Києву, щоб наочно довести силу великокнязівської влади. У кінці X ст. у місті збудували фортецю, високі земляні вали — зовнішню лінію оборони — названі в народі «змійовими валами» (народний переказ розповідає, що Кузьмодем'ян, або Борисогліб, борючись з великим казковим змієм, запряг його в плуг і проклав гігантські борозни).

Пам'ятник Володимиру Хрестителю

Зміцнення могутності й обороноздатності Київської Русі. Час правління Володимира Великого історики справедливо вважають періодом значного піднесення Київської Русі, добою зміцнення Києвом своїх попередніх завоювань, досягнення ним вершини стабільності політичного та економічного розвитку.

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

Одного разу до київських кордонів підійшло печенізьке військо. Князь зібрав велику дружину й рушив назустріч кочівникам. І став Володимир на одному боці річки, а печеніги на іншому. Але битись не починали. І от прийшов до річки печенізький хан і почав кричати: «Агов, ви, руси! Сіно! Солома! Виставляйте проти нашого богатиря свого вояка. Нехай борються. Якщо ваш переможе мого, то не воюватимемо три роки й розійдімося в різні боки. А якщо наш вояк повалить вашого, то воюватимемо три роки». Зажурився князь Володимир, адже дуже кремезний і сильний був печеніг. У цей час підійшов до князя старий дружинник і сказав: «Чотири сини мої в поході, княже, а молодший залишився вдома. Від дитинства ніхто не повалив його: коли я один раз допікав йому, а він м'яв шкуру, то він так розгнівався на мене, що передер шкуру руками». Послав князь за юнаком, і привели до нього хлопця середнього на зріст, зовсім не кремезного. І сказав він Володимиру: «Випробуй мене, княже». І дозволив йому князь битися з печенігом. Побачив київського вояка величезний печеніг і став хизуватися перед ним: «Прощавай. Твоя смерть прийшла». І зчепилися вони міцно. Підняв юнак печеніга над головою, вдарив об землю і вбив. Зраділа княжа дружина й кинулася бити печенігів. Гнали кияни ворогів, аж поки зовсім не вигнали з Руської землі. А Володимир на радощах на тому місці заклав на честь юнака град і назвав його Переяслав, бо мужній вояк перейняв велику славу.

За час свого правління Володимир Великий розширив кордони Київської Русі:

- 981 року одержав велику перемогу над польським королем Мешком I, повернув захоплені ним давні міста Перемишль, Белз, Велинь, Холм і наклав на поляків данину;
- 983 року здійснив вдалий похід на Німан проти сильного балтського племені ятвягів;
- у 982 і 984 рр. відновив владу Києва над землями радимичів і в'ятичів;
- здійснив успішний похід проти волзьких болгар, які утримували важливий «срібний шлях» з Азії. У результаті походу був укладений почесний мир, який забезпечував торгові зв'язки Русі з найбільшою державою Середньої Азії — Хорезмом;
- поширив владу Києва від Нижнього Дунаю, Карпат, Західного Бугу й Німану до Середнього Поволжя. Повністю залежними від Києва стали Біла Вежа й Тмутаракань.

Одним з головних напрямків зовнішньої політики Володимира був захист південних кордонів держави від *печенігів*, що кочували на той час між Дунаєм та Уралом. Для цього побудували «гради» на берегах річок Остер, Трубіж, Сула, Стугна та ін. Ці богатирські застави з постійними військовими гарнізонами, без сумніву, відіграли вирішальну роль у стабілізації ситуації на півдні Русі.

Похід князя Володимира на Корсунь (Херсонес). Щоб нагадати Царгороду про могутність Русі, Володимир вирушив у похід на Корсунь (Херсонес). Узяти місто виявилося непросто, адже воно мало могутні мури й дисципліноване військо, а вільні громадяни були справжніми

патріотами своєї держави. Князь почав облогу й заявив, що буде тут стояти навіть три роки, поки корсунці не здадуться.

За наказом Володимира навколо міста почали будувати величезний, заввишки з мури, вал, який греки зруйнували, зробивши підкоп. Але в місті знайшовся прибічник Володимира. Він пустив стрілу в бік руського війська з запискою, що взяти Корсунь можна, перекривши колодязі й залишивши мешканців без води. Руси так і зробили.

Місто капітулювало, після чого Володимир сповістив імператорів Василія і Костянтина, що бажає одружитися з їхньою сестрою Анною. Відмовити київському князю не наважилися, проте погодилися лише за умови, що Володимир прийме хрещення. Анна в супроводі найвищих політичних та релігійних діячів прибула до Корсуня, мешканці якого вітали її як визволительку.

Легенда

Усе було підготовлене для хрещення й весілля, але в останню хвилину Володимир відмовився хреститися. І раптом князь утратив зір. Анна почала вмовляти його негайно охреститися, обіцяючи, що потому хвороба відступить. Володимир погодився, і сталося диво — зір поновився. Це бачили всі русичі, які супроводжували князя. Вони також забажали прийняти християнство.

Володимир одружився з цісарівною Анною, віддав Корсунь грекам і з почестями повернувся до Києва.

Прийняття християнства на Русі. Для утворення сильної, єдиної держави потрібна була державна релігія. У княжій столиці жили іудеї, мусульмани, існувала велика християнська громада. І кожний вихваляв свою віру. Та повернувшись з Візантії, князь знав напевне, що Русь буде християнською. У літописі ця подія датована 988 роком, що традиційно вважається початком запровадження християнської релігії. Частина населення Русі чинила опір нововведенням і деякий час лишалася відданою вірі своїх батьків і дідів. Тому християнство на Русі запроваджували примусово. Цей процес тривав кілька століть.

Щоб закріпити нову релігію, князь наказав будувати церкви й ставити їх на тих місцях, де раніше стояли ідоли (язичницькі боги).

Довідка. *Християнство* — одна з світових релігій. Виникло в I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії. Має три основні напрямки: православ'я, католицизм, протестантизм. Основа — віра в Ісуса Христа — рятівника світу.

Хрещення Русі — запровадження в Київській Русі християнства. Відбулося за князювання Володимира Святославича близько 988 р. Введення християнства сприяло підвищенню авторитету держави на міжнародній арені, збагаченню культури.

Довідка. *Православ'я* — один з трьох напрямків християнства. Остаточно сформувалося в 1054 р., коли християнство поділилося на візантійську та римо-католицьку церкви. Набуло поширення в Київській Русі. Не має єдиного світового центру.

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

Володимир звелів перекинути ідолів — одного порубати, інших палити. Перуна ж наказав прив'язати до хвоста коня й тягти Бричевим узвозом.

В. Васнецов. Хрещення киян. Малювання у Володимирському соборі м. Києва

Головною причиною прийняття візантійського різновиду християнства в Київській Русі стало те, що ця релігійна практика освячувала княжу владу й усебічно відстоювала її авторитет (на відміну від римської, яка в середньовіччі боронила зверхність духовної влади над світською).

Значення прийняття православного християнства в Київській Русі:

- прискорення розвитку феодального землеволодіння (монастирі перетворювалися на великих феодальних землевласників);
- усебічний розвиток руської культури, освіти, моралі. При монастирях і церквах відкривалися школи, створювалися скарбниці духовних знань — бібліотеки;
- відбувся процес міжнародного визнання Київської Русі, передусім християнським світом.

Династичні зв'язки київського князя. З прийняттям християнства Володимир перетворився на могутнього державотворця, який мав рівноправні зв'язки з багатьма країнами Європи. Літопис повідомляє, що київський князь мав дружні стосунки з «окольними князями» Болеславом Лядським, зі Стефаном Угорським та з Андріхом Чеським. Така ж дружба була між Володимиром і скандинавськими володарями. Олаф Трігвісон, майбутній король Норвегії, навіть деякий час жив у Києві, про що оповідають саги. Своїх дітей Володимир одружив з членами родин західноєвропейських володарів: старший син Святополк одружився з дочкою польського князя Болеслава Хороброго, Ярослав — з дочкою короля Швеції Олафа Інгігердою-Іриною, дочка Премислава була одружена з угорським королем Ладиславом Лисим, друга — з чеським королем Болеславом Рудим, третя — Марія-Доброніга — з Казимиром Обновителем, королем Польщі. Шлюб Володимира з Анною зв'язав його не лише з візантійськими, а також з німецькими цісарями: сестра Анни Теофано була дружиною цісаря Оттона II, матір'ю Оттона III, за малолітства якого вона була регенткою (за Н. Полонською-Василенко).

Довідка. *Регент* — тимчасовий правитель монархічної держави, який призначається в разі відсутності, хвороби, неповноліття й т. ін. монарха.

Князь Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.)

Ярослав Мудрий, син Володимира Святославича й варязької княжни Рогніди, проводив активну зовнішню й внутрішню політику, докладав чималих зусиль для зміцнення єдності своєї держави та для її централізації. Часи князювання Ярослава Мудрого вважають *періодом найбільшого піднесення Київської держави*; із цим князем пов'язують розквіт культури, писемності й наукових знань.

Ярослав Мудрий
(978–1054)

З 1019 р. — великий князь київський. Об'єднав під своєю владою землі на схід від Дніпра. За князювання Ярослава складено збірник законів «Руська правда», побудовано Софійський собор, Золоті ворота, створено бібліотеку Софійського собору.

Зовнішня політика. У налагодженні зовнішніх зв'язків з різними країнами Ярослав віддавав перевагу дипломатичним методам. Щоправда, у 1030–1031 рр. київський князь здійснив низку походів для зміцнення кордонів своєї держави: у Польщі відвоював червенські міста в Забужжі, потім пішов на північ і приєднав до Русі фінські племена *чудь*, завоював місто Юріїв (тепер Тарту).

1036 року Ярослав завдав нищівного удару кочівникам печенігам, які з'явилися біля Києва.

1043 року відбувся останній, але невдалий похід київської флотилії на Візантію, очолюваний сином Ярослава Володимиром. Після цього походу Ярослав Мудрий, заручившись підтримкою західних союзників, виступив на чолі антивізантійської коаліції, і змусив імператора Костянтина Мономаха піти на мирні переговори. У результаті був укладений дуже важливий для Русі договір, який передбачав службу руських дружин у Константинополі та їхню участь у візантійських війнах з Італією та з печенігами. Щоб остаточно закріпити мир, візантійський імператор видав свою доньку Анастасію (Марію) за князя Всеволода, сина Ярослава Мудрого (від цього шлюбу народився

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

І було печенігів безліч. Ярослав же виступив з города, зготував дружину до битви. І поставив варягів посередині, а з правого краю — киян, а на лівому крилі — новгородців. І стали перед городом. А печеніги почали наступати. І зійшлися на місці, де нині собор святої Софії — митрополія руська. А тоді було там поле за городом. І була січа люта. І ледве здолав надвечір Ярослав. Побігли печеніги врізнобіч, і не знали куди біжать. І одні втікачі втонули в Симомлі, інші ж — у інших ріках.

Анна Ярославна
(між 1024 і 1032 – бл. 1075)

Дочка Ярослава Мудрого. Народилася в Києві. Була дружиною французького короля Генріха I. З 1060 р. — регентка під час правління свого сина Філіппа I. Фрескове зображення Анни Ярославни є в Софійському соборі, скульптурне — на порталі церкви св. Вінцента м. Санлісу у Франції.

видатний державний діяч і полководець *Володимир Мономах*). Конфлікт з Візантією був останнім воєнним зіткненням Київської Русі з сусідами за часів Ярослава Мудрого.

Династичні шлюби. Зростанню політичної та економічної могутності Київської Русі сприяло укладання шлюбів з монархічними династіями Європи. Сам Ярослав був одружений з Інгігердою — дочкою шведського короля; його донька Єлизавета одружилася з Гаральдом Сміливим, норвезьким королевичем; Анна — з французьким королем Генріхом I; Анастасія — з угорським королем Андрієм. Династичні шлюби Ярославових синів зміцнили союзи Руської держави з німецькими князівствами. Тому не дивно, що історики часто називають Ярослава «тестем Європи».

Місто Ярослава. За Ярослава Мудрого почалося велике будівництво в Києві. Частину міста обнесли високими валами (Ярославові вали) з трьома брамами (Лядські, Львівські та Золоті ворота). Головний в'їзд у місто, як і в Константинополі, з яким змагався Київ, мав назву «Золоті ворота». Це була не тільки головна фортифікаційна споруда міста, а й головний парадний вхід — через нього до Києва врочисто в'їжджали князі, іноземні гості, купці та ін.

За тогочасним звичаєм на честь князя в місті зведено монастирі св. Георгія та Ірини (Георгій та Ірина — хрещені імена Ярослава та Інгігерди). Головним храмом Давньоруської держави за часів Ярослава Мудрого був Софійський собор, присвячений Мудрості Господній, який на сьогодні є найвизначнішою пам'яткою візантійського мистецтва в Україні.

Цікаво знати

Тимошик М. «Її величність книга»

Анна Ярославівна, від'їжджаючи з батьківського дому в далеку та невідому їй Францію, узяла з собою як дорогу реліквію кириличне Євангеліє. Ця книга, у рукописі якої вказане ім'я князівни — «Ана» (щоправда, з одним «н» — саме так підписувалася королева Франції), певно, писалася спеціально для неї в Софії Київській, а на чужині нагадувала французькій королеві Анні про її далеку батьківщину на берегах Дніпра. На Реймському Євангелії — так назвали його після смерті Анни Ярославівни (від назви м. Реймс, у якому відбулося вінчання й коронація Анни) — пізніше присягали французькі королі під час коронування.

Так поступово виникло «місто Ярослава», яке за площею в кілька разів перевищувало «місто Володимира».

Під час археологічних розкопок на території Верхнього міста й Подолу знайдено чимало високохудожніх предметів із золота та срібла — намисто, діадеми, персні, сережки-колти, браслети. Усе це свідчить про високий рівень розвитку ювелірного та ужиткового мистецтва в Києві.

Золоті ворота. Реконструкція Ю. Асєєва

Великим досягненням *культури* Київської Русі XI ст. був монументальний живопис. Софійські фрески й мозаїки не мають рівних серед подібних робіт періоду раннього середньовіччя. Техніка фрески була дуже складною: на сиру штукатурку накладали контури малюнків і фарби. І хоч фрески написані водяними фарбами, давньоруські майстри досягли неабиякої виразності. Серед багатьох фрескових композицій, що збереглися в Київській Софії, найбільшу цінність становить зображення сім'ї Ярослава Мудрого, музикантів і скоморохів. Можна вважати, що ці фрески певною мірою відбивають київську дійсність: артисти й насправді виступали при дворах Ярослава Мудрого, воєвод та бояр. Одним із шедеврів Софії є фігура Божої Матері — Марії Оранти, виконана в мозаїці, а також мозаїчне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя). Київський майстер розташував шматочки смальти під кутом, щоб мозаїчне зображення було видно з будь-якого місця. У мозаїчній гамі Софії Київської використано 130 відтінків кольорів, зокрема 25 зеленого, 23 коричневого, 19 синього й золотого.

Довідка. *Золоті Ворота* — головна брама стародавнього Києва. Споруджена в 1037 р. під час будівництва оборонної системи «міста Ярослава». Мала вигляд великої прямокутної кам'яної вежі з проїздом у вигляді арки. Зруйнована в 1240 р. монголо-татарами Відбудована в 1982 р.

Довідка. *Фреска* — розпис по свіжій вапняній штукатурці водяними фарбами

Мозаїка — зображення, набране з різнокольорової смальти (непрозоре скло) чи камінців.

Ісус Пантократор. Головна баня Софійського собору в м. Києві. Мозаїка

За наказом Ярослава збудовано Софійські собори в Новгороді та Полоцьку.

Бібліотека Ярослава Мудрого. За часів Ярослава Мудрого на Русі з'явилася перекладна література. Побачили світ руські переклади античних творів Есхіла, Софокла, Сократа,

І. Білібін. Ярослав Мудрий. Листівка початку XX ст.

Платона, Демокріта, Демосфена, Піфагора та ін. Справжньою подією стали оригінальний переклад Біблії та вихід у світ збірника «Бджола», до якого увійшли уривки оповідань античних авторів.

Книги створювали писці та переписувачі, які здебільшого були священиками та ченцями. Давні книжки мали оправи, прикрашені золотом і коштовним камінням, а також різними фрагментами та заставками із зображеннями фантастичних птахів, звірів та людей.

Ярослав Мудрий заснував у Києві першу бібліотеку, одну з найбільших у Європі, яка налічувала близько 1 тис. книжок. Існують різні версії щодо подальшої долі бібліотеки Ярослава Мудрого: одні історики вважають, що бібліотека пропала під час вторгнення монголо-татарської орди в Київ, інші — що після смерті Ярослава вона розійшлася між різними книжковими зібраннями. Існує також припущення, що книгарню сховано в одному з монастирів під Києвом, де вона могла зберегтися до наших часів. Але найлогічнішою є думка, що це книжкове зібрання було розподілене між найбільшими церковними й монастирськими бібліотеками Києва, після чого частина книг загинула під час численних пожеж, а частина й донині зберігається в різних бібліотеках колишнього СРСР.

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

Зібрав князь Ярослав багато писців і перекладав з грецької на слов'янське письмо, і списали книги многі...

Звелів багато книг переписати і склав їх у церкві святої Софії.

Бібліотека Ярослава Мудрого. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Поширення освіти. Ярослав Мудрий багато уваги приділяв освіті. Перші школи, які в Київській Русі з'явилися з прийняттям християнства, за Ярослава Мудрого не мали спеціальних приміщень, а створювалися при церквах і монастирях.

Дітей навчали письма, читання, церковного співу та етики. Спочатку школу відвідували лише діти «кращих людей» — бояр і знатних городян, але з часом навчалися й діти «чорних» людей. З'явилися також

Джерела

Нестор Літописець. «Повість временних літ»

Зібрав від старшин і панів 300 дітей учити грамоти.

школи для дівчат, першу з яких заснувала Янка, онука Ярослава Мудрого, при Андріївському монастирі.

Довідка. *Графіті* — це написи й малюнки на стінах давніх архітектурних споруд.

Про поширення освіти в Київській Русі свідчать новгородські берестяні грамоти та київські графіті. Тільки в Софійському соборі знайдено близько 300 написів і малюнків, що розповідають про події минулого.

Перший збірник законів «Руська правда». На добу Ярослава Мудрого припадає створення рукописного зведення законів Київської Русі — *«Руської правди»*. За часів Ярославичів цей збірник, змінений та доповнений, отримав назву *«Правда Ярославичів»*. Серед істориків немає єдиної думки щодо місця виникнення цього документа. Одні називають Новгород, інші — Київ.

Аркуш «Руської правди» Ярослава Мудрого

Початковий текст «Руської правди» не зберігся. Відомо три редакції цього документа: *«Коротка правда»*, яка врегульовувала відносини між людьми за часів Ярослава Мудрого та його синів; *«Розширена правда»*, яку пов'язують з діяльністю князя Володимира Мономаха та його сина Мстислава; та *«Скорочена правда»*, яку відносять до другої половини XII ст.

«Руська правда» за допомогою викладених у ній норм виконувала в руському суспільстві такі функції:

- урегульовувала тогочасні відносини;
- зміцнювала князівську владу;
- розв'язувала питання власності;
- установлювала відповідальність за злочин.

З появою такого документа дедалі більшу роль стало відігравати судочинство; замість покарання у вигляді якоїсь фізичної дії встановлювали штрафи; поступово зникла кровна помста, що існувала за язичництва; порушено питання про скасування смертної кари.

Звичайно, «Руська правда» охороняла передусім життя й приватну власність

Джерела

З «Руської правди»

— Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститься брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися — то 40 гривень за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи купець, чи ябетник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривень поклади за нього.

— Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось — потрібен свідок, не буде знаків — і справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

— Якщо хтось когось ударить батогом, чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривень; якщо його не спіймали, то ... на тому й кінець.

— Якщо челядин сховається чи у варяга, чи в колбяга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, — то 3 гривні за образу.

— Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, — виклади 3 гривні.

— Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривень, а коли зустріне той муж холопа — може вбити його.

— Якщо вб'ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривень, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків — 80 гривень.

— А за княжого тивуна 80 гривень.

— А за сільського старосту княжого і хлібороба 12 гривень. А за радовичів княжих 5 гривень.

А за смерда і холопа 5 гривень.

феодалів. Основною мірою покарання був штраф, за вбивство холопа чи селянина треба було заплатити 5 гривень, а за вбивство представника феодальної знаті штраф сягав 80 гривень; за крадіжку майна простолюдина й представника феодальної знаті — штрафи сумою відповідно 3 і 12 гривень.

Найбільшими злочинами «Руська правда» визначала замах на життя князя, його сім'ї та найближчого оточення, а також спробу замаху чи державну зраду. І хоч, згідно з давнім правом Київської Русі, смертної кари не існувало, усіх, хто підпадав під ці види злочину («образи»), піддавали тортурам і засуджували на смерть. Так, організатори повстання проти князя Ізяслава 1068 року в Києві (70 осіб), згідно з літописами, були страчені.

Об'єктами охорони за руським правом були життя, тілесна й особиста недоторканність, приватна власність.

Спеціальних судових органів у Київській Русі не було, відтак верховним суддею був князь, а на місцях судочинство здійснювали представники княжої адміністрації. Певні види злочинів належали до компетенції церковних судів. Передусім це були злочини проти християнської віри та моралі. Такий суд визнавав покаяння винних, але до найнебезпечніших злочинців застосовувалося каліцтво (осліплення, відрізання носа, вух та ін.). Церква також урегульовувала сімейно-шлюбні відносини.

У майбутньому «Руська правда» справила великий вплив на розвиток права України, Білорусі, Росії та Литви.

Ярославичі

Початок феодальної роздрібненості

Після смерті Ярослава Мудрого в 1054 році Русь поступово розпалася на окремі землі й перестала існувати як монархічна держава. Ярослав, який спостерігав наростання міжусобиць у більшості країн тодішньої Європи, хотів уникнути негативних тенденцій у Київській

Русі й заповів поділити її землі між п'ятьма синами (шостий — Володимир — помер іще за життя Ярослава).

Старшим синам дісталися центральні міста — Київ (Ізяславу), Чернігів (Святославу), Переяслав (Всеволоду); молодшим — Ігорю та В'ячеславу — міста Володимир і Смоленськ. Кілька років старші Ярославичі правили в мирі й злагоді. Цей період навіть увійшов в історію Київської Русі як *тріумвірат* — правління трьох синів Ярослава — Ізяслава, Святослава й Всеволода.

Після смерті В'ячеслава в 1057 році брати перевели Ігоря з Волині до Смоленська, а Волинь приєднали до земель Ізяслава, а коли помер Ігор — поділили між собою й Смоленщину. Сини померлих В'ячеслава та Ігоря, інтереси яких під час такого переділу враховані не були, розпочали боротьбу за спадщину зі своїми родичами, насамперед з дядьками й небожами. До них приєднався й син Володимира Ярославича — Ростислав, оскільки спадщини від свого діда він не отримав.

Князі настільки захопилися захистом своїх володінь від властолюбних родичів, що зовсім забули про зовнішню небезпеку. Тільки-но прогнали від південних кордонів Русі *торків*, як з'явилися інші кочівники, що вирішили скористатися розбратом, — *половці*. Боротьба з половцями на деякий час відвернула увагу князів від міжусобиць, проте поразка Ярославичів на річці Альті та викликане нею повстання киян 1068 року спровокували ще більшу ворожнечу.

Персоналії

Ізяслав Ярославич
(1024–1078)

Великий князь київський. Згідно із заповітом батька одержав Київську, Новгородську, Псковську, Турово-Пінську та Деревлянську волості. 1057 р. поширив свою владу на Волинь. 1068 р. його військо було розгромлене половцями на р. Альті. Після цього в Києві спалахнуло народне повстання, унаслідок якого Ізяслава Ярославича вигнано. Повернувся він за допомогою збройних загонів одного з польських князів. Близько 1073 р. він разом з братами уклав «Правду Ярославичів», доповнення до «Руської правди». Цього ж року між Ярославичами розпочалася міжусобна війна, під час якої Ізяслава Ярославича перемогли дружини Святослава та Всеволода Ярославичів, після чого він удруге залишив Київ і виїхав за кордон. Побував у Польщі та Німеччині, де вів переговори про військову допомогу з німецьким імператором Генріхом IV. У липні 1077 р. втретє став київським князем. Загинув у жовтні 1078 р. над Десною, недалеко від Чернігова. Похований у Києві в Десятинній церкві.

Святослав Ярославич
(1027–1076)

Князь волинський, чернігівський, великий князь київський. Син Ярослава Мудрого. Християнське ім'я — Микола. Згідно із заповітом батька разом з братами входив до князівського тріумвірату. 1060 р. взяв участь в успішному поході проти торків. 1067 р. разом з братами розбив у битві на р. Немизі полоцького князя Всеслава. Брав участь у битві проти половців на р. Альті. На його замовлення 1073 та 1076 рр. були складені відомі «Ізборники» Святослава.

Персоналії

Всеволод Ярославич
(1030–1093(8))

Князь переяславський, великий князь київський. Син Ярослава Мудрого. Брав участь в укладенні «Правди Ярославичів». Був одружений з онукою візантійського імператора Константина Мономаха. Свою діяльність спрямовував на зміцнення влади великого київського князя та збереження єдності Київської Русі. Підтримував добрі стосунки з церковною ієрархією, заснував Києво-Видубицький монастир. Знав п'ять іноземних мов.

Джерела

З Літопису руського
З'їзд князів у Любечі
в справі міжкнязівських взаємин
(1097 р.)

У рік 6605 (1097). Прибули Святополк (Ізяславич), і Володимир (Всеволодович), і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег, і зібралися (в городі) Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межи нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів (уділ); Давид і Олег, і Ярослав — Святославів (уділ); (іншим хай будуть) городи, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі й чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руська». І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

Любецький з'їзд. З ініціативи Володимира Всеволодовича (Мономаха) 1097 року в Любечі проведено князівський з'їзд.

Головні питання з'їзду:

- прийняття загального правового кодексу, у якому мали зазначатися принципи взаємовідносин між князями;
- стабілізація внутрішньої ситуації на Русі;
- подолання усобиць і забезпечення політичної єдності держави.

На з'їзді були присутні Святополк Ізяславич (із Києва), Володимир Мономах (із Переяслава), Давид і Олег Святославичі (з Чернігова), Давид Ігоревич (із Володимира) та Василько Ростиславич (із Прикарпаття). Рішенням з'їзду стало закріплення «вотчин» за конкретними династичними лініями, що мало сприяти політичному та економічному розвитку держави. Та цим самим з'їзд фактично засвідчив і узаконив подрібнення колись єдиної держави на окремі спадкоємні князівства. Іншими словами — Любецький з'їзд ознаменував собою офіційний початок поступового й неминучого розпаду Київської Русі.

У 1100 році знову зібрався князівський з'їзд, цього разу в с. Уветичі (Витичеві), що біля Вишгорода. Тут уклали мирну угоду князі Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, Давид Святославич і його брат Олег (із Новгорода-Сіверського). На цьому ж з'їзді відбувся суд над князем Давидом Ігоревичем, якого звинуватили в порушенні рішення Любецького з'їзду про припинення міжусобиць, а також в осліпленні

князя Василька Ростиславича. Як покарання в Давида відібрали Володимир-Волинський, а натомість віддали далекі землі. «Не хочемо тобі дати стіл Володимирський, бо ти всадив ніж у нас; такого ще ніколи не бувало в Руській землі», — сказали йому князі.

Проте не тільки справедливі рішення прийняли князі на цьому з'їзді. Так, сліпого Василька позбавили його володінь і наказали його братові Володарю забрати сліпого князя до себе в Перемишль. Ростиславичі звичайно не погодилися з цим і зі зброєю в руках протистояли Святополку, який хотів захопити їхні родові володіння.

Груповий портрет родини князя Святослава Ярославича з «Ізборника Святослава». Невідомий художник

Через рік, у 1101 році, виникла потреба скликати новий князівський з'їзд, який відбувся на Золотчі — одному зі старих річищ Дніпра, неподалік від с. Вишеньки Бориспільського району Київської області. Участь у з'їзді взяли Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, Давид Святославич, Олег Святославич та Ярослав, волинський князь. Крім того, на цей з'їзд своїх послів прислали й половці, які просили миру з руськими князями. Сторони уклали мирну угоду й навіть обмінялися полоненими, та попри це, набіги кочівників та спустошення руських земель не припинилися.

1103 року на Долобському озері (затока дніпровського рукава Чорторию) біля Києва зібралися київський та переяславський князі. Володимир Мономах запропонував Святополку здійснити спільний похід проти половців. Київський князь і його дружина відмовилися йти в похід, мотивуючи це тим, що він принесе смердам і їхньому господарству збитки. Та іншої думки був Володимир Мономах: «Але це дивно мені, браття, що смердів жалуєте і їхніх коней. А про те не думаєте, що весною, як почне орати смерд, під'їде половчанин, заб'є смерда стрілою й забере коня того, і жону його, і дітей його, і гумно його запалить. То чому про це не думаєте?». Святополк і його дружина підтримали брата: «І загомоніла вся дружина, так воно і є». І сказав Святополк: «Тепер я, браття, і ми з тобою готові... І встали Володимир і Святополк, і поцілувалися, і пішли на половців...». Разом з ними в похід на кочівників рушили й інші князі. Вороги зазнали поразки й були відкинуті від руських кордонів.

Володимир Мономах (1113–1125 рр.)

Володимир Мономах — князь чернігівський, переяславський і великий князь київський, онук Ярослава Мудрого, син Всеволода Ярославича й дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. Серед князів Київської Русі того часу, яких найчастіше згадують у середньовічних джерелах, його зображують як найвидатнішого державотворця й полководця Руської землі кінця XI – початку XII ст. Саме він розпочав героїчну боротьбу й здобув блискучі перемоги над половцями, що становили головну загрозу для Київської держави. У деяких джерелах припускають, що п'ятнадцятирічний Володимир Мономах брав участь у битві з половцями 1068 року. І хоч для русичів вона закінчилася поразкою, це була перша й остання невдача майбутнього полководця.

Володимир Мономах (1053–1125 рр.)

З 1067 року — князь смоленський, з 1078 року — князь чернігівський, з 1093 року — князь переяславський, з 1113 року — великий князь київський. Син Всеволода Ярославича та дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. Був останнім з київських князів, хто намагався зберегти могутність держави. Багато подорожував. Здійснив 83 подорожі. Відвідав Польщу, Чехію, бував на Доні, Оці, Балтійському морі. На початку князювання в Києві мав під своєю владою Київську, Переяславську, Смоленську, Новгородську, Турівсько-Пінську землі. Пізніше приєднав Волинське князівство. Приділяв увагу обороні південних кордонів держави. Вів війни з половцями. Організатор князівських з'їздів. Помер у віці 72 років. Похований у Софійському соборі Києва. Написав «Повчання», яке адресував своїм дітям.

Після того, як Володимир Мономах став переяславським князем (князівство лежало на кордоні з половецькою Ордою), він вирушив у похід і за Сулою розбив війська кочівників. Це була перша велика перемога руських князів над половцями за декілька років. Через рік Мономах здійснив новий успішний похід на половців. У цьому рейді до нього приєднався великий князь київський Святополк, бажаючи розділити славу переможця й багату здобич: табуни коней, коштовні тканини, зброю, одяг тощо. Літописець Нестор повідомляє нам, що й цей похід був переможним.

Ще через рік Володимир Мономах і Святополк очолили коаліцію руських князів і завдали поразки найсильнішим половецьким військам — військам Тугорхана, а сам хан загинув у бою. Перемоги над кочівниками посилили авторитет князя серед інших князів і принесли йому славу.

Володимир Мономах був єдиним серед давньоруських князів кінця XI – початку XII ст., який не зазнав від половців жодної поразки. Перевага над ворогом пояснюється блискучим знанням військової справи (руська дружина завжди нападала на ворогів зненацька, вдаючись до обхідних рейдів). У всіх битвах половці мали значну чисельну перевагу, але добре озброєна важка кіннота Володимира Мономаха легко проривала їхні ряди й розсіювала легкоозброєних половецьких воїнів. «Повість временних літ» повідомляє про найбільші переможні походи Володимира Мономаха проти половців 1103, 1107, 1109 і 1111 років. Саме в останньому поході руські дружини примусили відступити 40-тис. половецьку орду. Жах половців перед Мономахом був такий, що, за свідченням давнього літопису, «ним половці лякали дітей у колисці».

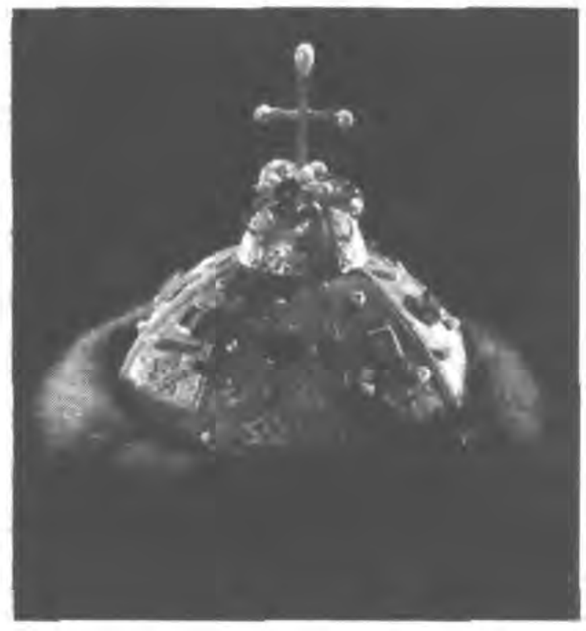

Шапка Володимира Мономаха

Довідка. *Шапка Мономаха* — один із символів влади московських князів, а пізніше російських царів. За легендою, її подарував візантійський імператор Костянтин своєму онукові, київському князю Володимирові Мономаху. Проте шапка східного походження, виготовлена в XIV ст., це золотий філігранний гострокінцевий головний убір, увінчаний хрестом, оторочений хутром. Зберігається в Москві.

Тривалий час шапку Мономаха використовували як аргумент для претензій московських володарів на спадщину Київської Русі.

Дбаючи про силу та єдність Київської держави, Володимир Мономах був ініціатором припинення усобиць і скликання князівських з'їздів у Любечі (1097 рік), Витичеві (1100 рік) і на Долобському озері під Києвом (1103 рік).

Коли помер великий київський князь Святополк, у Києві розпочалося повстання проти бояр і лихварів. Налякані повстанцями, «кращі люди» звернулися до Мономаха по допомогу.

Київський престол. Володимир Мономах 1113 року (у віці 60 років) став великим київським князем. Незважаючи на вік, він відзначався великою енергією, працездатністю й державною мудрістю. Перше, що зробив київський князь, — уніс доповнення до «Руської правди». Нові закони обмежували лихварські відсотки, утруднювали перетворення вільних людей на рабів (холопів) та дещо поліпшували становище селян. В історію цей князівський акт увійшов як *Статут Володимира Мономаха*. Він містив 69 статей, у яких викладено норми цивільного, кримінального й судового права.

Довідка. *Статут Володимира Мономаха* — закони київського князя Володимира Мономаха, уміщені в «Руській правді». Мав 69 статей. Містив норми цивільного, кримінального та судового права.

Джерела

Розповідь Володимира Мономаха
про князівські усобиці

... Розкажу вам, діти мої, про труди свої, як я трудився, роблячи походи й полюючи з 13 років. Насамперед до Ростова пішов через землю в'ятичів, — послав мене батько, а сам він пішов до Курська; потім — до Смоленська із Ставком Скордятичем він знову пішов до Берестя з Ізяславом, а мене послав до Смоленська; від Смоленська я пішов до Володимира (Волинського). Тієї ж зими послали мене брати до Берестя на пожарище, де попалили, там охороняв їхнє місто... Тоді послав мене Святослав проти ляхів, ходив я за Глогову до Чеського лісу, ходив по землі їхній чотири місяці... звідти до Турова, весною — до Переяслава і також до Турова. Святослав помер, і я знову ходив у Смоленськ, а зі Смоленська тієї ж зими до Новгорода; весною Глібові на допомогу, а влітку з батьком під Полоцьк, а на другу зиму — зі Святополком під Полоцьк, спалили Полоцьк; він (Святополк) пішов до Новгорода, а я з половцями на Одрськ, воюючи, а звідти до Чернігова... І знов я прийшов до Смоленська, і пройшов з боєм крізь половецькі війська до Переяславля, і знайшов батька, що прийшов з походу. Ходили ми в тому ж році з батьком і Ізяславом до Чернігова битися з Борисом (В'ячеславичем) і перемогли Бориса і Олега. Знову пішли ми до Переяславля й зупинилися на Оброві, а Всеслав спалив Смоленськ; і я разом з чернігівцями пішов йому вслід, змінюючи одного коня другим, але не захопили (Всеслава) в Смоленську; на цьому шляху, переслідуючи Всеслава, я спустошив землю і розорив від Лукомля до Логозька; звідти пішов, воюючи, на Друцьк, а звідти повернувся на Чернігів...

Мономах відновив єдиновладну монархію доби Ярослава Мудрого. Усілякі спроби удільних князів не підкорятися Києву знищувалися в зародку. Мономах суворо покарав за неслухняність мінського князя Гліба, Володимиро-Волинського князя Ярослава, відправив посадника в Новгород.

Як і його дід Ярослав Мудрий, Мономах і далі зміцнював Київську Русь шляхом династичних шлюбів. Сам великий князь був одружений з донькою англійського короля Гаральда Гитою, його син Мстислав — з донькою шведського короля Кристиною, дочка Марія була заручена з візантійським цісаревичем.

Припинення чвар, розгром половецьких орд, централізація держави сприяли політичному й соціально-економічному піднесенню Київської Русі. Доба Володимира Мономаха була також часом подальшого розквіту культури Київської держави: були зведені нові архітектурні споруди, з'явилися чудові твори літератури та живопису, розвивалася освіта. Сам князь був видатним письменником свого часу. Його перу належить «Повчання», у якому йдеться про любов до рідної землі, до батьків, до ближніх.

Епохою Володимира Мономаха та його сина Мстислава закінчився тривалий період єдиної і могутньої Руської держави, за яку він, за словами літописця, «багато поту втер».

«Повчання» Володимира Мономаха. Твір був створений приблизно 1117 року, він приділяє велику увагу моральним нормам, яких має дотримуватися кожна освічена людина. Окрім того, у «Повчанні» змальо-

вується ідеальний образ правителя Руської землі, який повинен стежити за збереженням єдності та могутності Русі, запобігати князівським усобицям і захищати руські землі від нападників.

§11. Політична роздрібненість Київської Русі

Перші ознаки політичної роздрібненості з'явилися по смерті Ярослава Мудрого. Передбачаючи близьку кончину, великий князь заповідав своїм синам жити в мирі й злагоді: «Ось я доручаю замінити мене на столі (престолі) в Києві старшому синові моєму і братові вашому Ізяславу; слухайтесь його, як слухалися мене, хай він замінить вам мене; а Святославу даю Чернігів, а Всеволоду — Переяслав, а Ігорю — Володимир (Волинський), а В'ячеславу — Смоленськ».

Любецький з'їзд (1097 рік), хоч мав на меті припинити князівські чвари, ще більше роз'єднав Русь, ухваливши: «Хай кожен тримає вотчину свою».

Джерела

Володимир Мономах. «Повчання»

...Найбільше ж за все убогих не забувайте. Але скільки зможете, по силі своїй годуйте їх, давайте милостиню сироті і вдовицю виправдовуйте самі, не дозволяйте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте, не повелівайте вбити його, якщо навіть він буде достойний смерті, і ніякої душі християнської не погубляйте. Якщо говорите щось, чи лихе, чи добре, не кляніться Богом і не хрестіться, бо ж нема вам в тому ніякої потреби. Якщо ж ви будете хрест цілувати братам чи комусь іншому, то усправедливте серце своє на те, на чому зможете устояти, на тому й цілуйте, а, поцілувавши хрест, стережіться, щоб не погубили душі своєї, порушивши присягу.

Єпископи, і попи, і ігумени... з любов'ю приймайте від них благословення і не сторонніться від них, а по силі своїй любіть їх і турбуйтеся про них, щоб прийняли від них молитву... від Бога. Більше ж за все гордощів не майте в серці і в умі, але скажемо: смертні ми, сьогодні живі, а завтра — в гробу; все те, що ти (Боже) нам дав, не наше, а твоє, ти нам доручив це на невеликий час; і в землі (багатства) не ховайте, бо то є нам великий гріх. Старих шануй, як батька, а молодих, як братів.

Верховенство серед удільних князів усе ж було за великим князем київським (а потім і володимирським), влада якого базувалася на військовому, політичному та економічному верховенстві Києва. Удільні ж князі правили в інших містах і землях, спираючись на підтримку бояр. Такі відносини в Київській Русі між великим київським князем, удільними князями і боярами, історики називають *феодальною драбиною*.

Починаючи з другої половини XI ст., вплив великого князя зменшується, зростає економічна та політична незалежність уділів від Києва, а з першої чверті XII ст. розпочинається процес, який прийнято називати *політичною роздрібненістю*.

Причинами роздрібненості стали:

- економічне піднесення удільних земель: успіхи в розвитку сільського господарства, ремесел, в окремих землях — торгівлі;
- відсутність міцних економічних зв'язків між уділами, панування натурального господарства;
- піднесення удільних міст, перетворення їх на політичні та культурні центри земель;
- поява у віддалених від Києва удільних князів власного великого війська.

Поділ Київської Русі на земські князівства

Після Любецького з'їзду князівські міжусобиці набули кривавого й масштабного характеру. Лише за часів Володимира Мономаха та його сина Мстислава вдавалося утримувати мир і внутрішній спокій на Київській землі. Та після смерті Мстислава (1132 рік) держава швидко розділилася на півтора десятка земель і князівств. 1132 року літописець писав: «Роздерлася вся Руська земля». В умовах феодального розпаду Київської Русі виділилися найбільші земські князівства:

- Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське, які стали основою формування Української держави;
- Володимиро-Суздальське, Новгородське, Псковське, Смоленське, Рязанське — основа Московської держави;
- Полоцьке, Мінське, Турівське — основа Білоруської держави.

Боротьба за київський престол

Навіть в умовах феодальної роздрібненості Київ залишався державним і духовним центром Русі-України.

Джерела

Літопис середини XII ст.

І хто ж бо не полюбить київського княжіння, адже вся честь, і слава, і велич, і глава всім землям руським Київ, і від усіх далеких, багатьох царств сходяться різні люди, і купці, і різних благих багато від усіх країн буває в ньому.

Хоч у той час на Русі панували розбрат і політична роздрібненість, уважалося, хто займе київський престол, той і господар над іншими князями й землями.

Ольговичі. Основна боротьба за Київ розгорнулася між Мономаховичами. Цим скористалися Ольговичі, і, як повідомляє літопис, відразу втрутилися в боротьбу за великокняжу владу. У відпо-

відь на посягання Святослава Всеволодовича, глави Ольговичів, князь Ярослав Ізяславич з роду Мономаховичів відповів: «Навіщо тобі наша (Мономаховичів) отчина? Тобі ця сторона Дніпра не потрібна». На що Святослав заявив: «Я не угрин і не лях, а ми одного діда онуки. Скільки тобі — стільки й мені».

Довідка. *Ольговичі* — давньоруська княжа династія, яка укріпилася на чернігівських землях і брала участь у боротьбі за Київ і всю Русь.

Юрій Долгорукий. З часом до цієї боротьби активно долучилися князі Північно-Східної Русі, першість серед яких належала князю ростовському та суздальському Юрію Долгорукому. З 1132 року він намагався заволодіти Києвом, здійснив проти князя Ізяслава (свого небожа) кілька походів, але утвердився на київському престолі тільки 1154 року.

Уважається, що саме Юрій Долгорукий був засновником Москви, яка вперше згадується в літописі в 1147 році. Цей князь хотів об'єднати під своєю владою й інші землі, але зазнав поразки. 1157 року він був отруєний і похований в церкві Спаса на Берестові в Києві.

Андрій Боголюбський

Андрій Боголюбський. За 10 років розпочалася нова хвиля боротьби за київський престол. 12 березня 1169 року син Ю. Долгорукого Андрій Боголюбський, володимиро-суздальський князь, захопив Київ.

Улітку 1173 року князь Андрій на чолі 50-тис. суздальського війська здійснив ще один похід на Київ. На підступах до столиці відбулася страшна братовбивча битва, у якій з двох сторін гинули русичі.

1174 року Андрія Боголюбського вбили бояри в його власному замку в Боголюбові.

Після погрому, який учинив Андрій Боголюбський, Київ утрачає значення політичного центру Руської землі й постійно переходить з рук у руки амбітних князів. У кривавих міжусобних чварах слабшала Русь перед навалою кочівників.

Джерела

Зі «Слова про Ігорів похід»

Почнемо ж, браття, цю повість від стародавнього Володимира до нинішнього Ігоря, який збудив розум міццю своєю, вигострив його мужністю серця свого; сповнившись войовничого духу, повів свої хоробрі полки на землю Половецьку за землю Руську... Тоді вступив Ігор-князь у золоте стремено й поїхав по чистому полю. Сонце йому тьмою путь заступало; ніч, стогнучи йому грозою, пробудила птиць; свист звіриний зчинився; див кричить на вершку дерева, велить прислухатися до землі незнаної, Волги і Помор'я, і Посулля, і Сурожа, і Корсуня, і до тебе, Тмутараканський ідоле. А половці неторованими дорогами побігли до Дону Великого; Ігор до Дону воїнів веде...

То було в тих боях і в тих походах; а такого бою нечувано: з ранку до вечора, з вечора до світанку летять стріли гартовані, гримлять

шаблі об шоломи, тріщать списи булатні у полі незнаному, посеред землі Половецької. Чорна земля під копитами (коней) кістьми була засіяна, а кров'ю полита; горем зійшли вони по Руській землі.

Що (то) мені шумить, що мені бринить здалека рано перед зорями? Ігор полки повертає, бо жаль йому милого брата Всеволода. Билися день. Билися другий; на третій день під полудень упали стяги Ігореві. Тут (обидва) брати розлучилися на березі бистрої Каяли. Тут кривавого вина не вистачило; тут бенкет скінчили хоробрі сини руські: сватів напоїли, і самі полягли за землю Руську... Боротьба князів проти поганих припинилася, тому що сказав брат братові: «Це моє і те моє ж». І стали князі про мале говорити... і самі на себе крамолу кувати; а погані з усіх боків приходили з перемогами на землю Руську.

І застогнав, браття, Київ з горя, а Чернігів від напастей; туга розлилася по Руській землі...

Різні погляди

Історики не мають єдиної думки щодо наслідків феодальної роздрібненості на Русі.

Одні з них відзначають значне економічне й культурне піднесення руських земель (розвиток міст, ремесел, торгівлі, духовності, суспільства), а також розвиток демократичних традицій: звернення князів та бояр до підтримки міст, скликання народного віча, створення досконалішої системи управління удільних земель.

Інші науковці вказують на той факт, що міжусобна боротьба підірвала сили князівств, і вони не змогли протистояти половецькій експансії. Половці перекрили найважливіші торгові шляхи Русі через Каспій. В умовах занепаду Візантії (основного торгового партнера Київської Русі) і переміщення головних торгових шляхів на Середземномор'я, Русь опинилася «на узбіччі» світової торгівлі. Це призвело до занепаду економічного життя держави.

Наслідки політичної роздрібненості

Політичні міжусобиці були справжнім лихом для Руської землі. У братовбивчих війнах гинули тисячі людей, руйнувалися видатні шедеври давньоруського мистецтва й культури. До внутрішніх суперечок князі стали залучати войовничих сусідів-кочівників та іноземні дружини, які палили й грабували давньоруські міста.

Загальним послабленням держави скористалися кочівники, котрі постійно здійснювали набіги на Русь-Україну. Особливо небезпечними князівські чвари стали, коли на кордонах Русі з'явилися половецькі загони. Вони спустошували Київщину, Переяславщину, Чернігівщину. Знаходилися князі, які вступали в змову з кочівниками й спільно грабували землі інших князів.

Не можна сказати, що руські можновладці не бачили небезпеки вторгнення кочівників зі степу. Не випадково літописець укладає у вуста князів такі слова: «То було раніше... мир стоїть до раті, а рать стоїть до миру, ми втомилися братися (воювати)... доки ж збираємось Руську землю губити. І тоді вирішили князі заради всієї Руської землі помиритися, і її берегти, жити між собою як брати».

Проте побажання літописця виявилися тільки мрією. Напередодні монголо-татарської навали Русь переживала криваві міжусобні війни.

§12. Культура Київської Русі

Культуру Київської Русі слід розглядати в контексті матеріальних та духовних досягнень наших пращурів. До *матеріальної культури* цієї доби можна віднести досягнення в галузі ремесел, архітектури, живопису тощо, до *духовної* — досягнення в галузях науки, літератури, усної народної творчості, музики й театру та ін.

Довідка. *Культура* — сукупність матеріальних і духовних надбань людства, нагромаджених, закріплених й збагачених упродовж історії, передаваних від покоління до покоління.

Ремесла

За князівської доби Київ був справжнім «містом майстрів». Тут було понад 60 ремісничих професій: ковалі, гончарі, теслярі та інші умільці. Не випадково райони Києва мають назви Гончарі, Дігтярі, Кожум'яки. Шанувалися ювеліри, різьбярі на кістці та дереві, склодуви тощо. Високохудожні вироби руських майстрів цінували не тільки в Київській державі, а й за кордоном — у Чехії, Польщі, Болгарії, Херсонесі та інших державах, куди їх вивозили іноземні купці. Особливо славилися на Русі золотарі. Українські вироби з золота та срібла — тарелі, таці, кубки, різноманітні прикраси, оздоблені коштовним камінням, високо цінували за кордоном.

Ковальське ремесло

На Русі популярними були «змієвики» — круглі медальйони, які з одного боку мали зображення святого образу, а з другого — змієподібний орнамент. «Змієвики» носили як талісмани та амулети проти чар і хвороб. Часто ремісники ставили на своїх виробах клеймо, чим увіковічували у виробах своє ім'я.

Руська броня — кольчуги, щити, шоломи — та зброя — довгі мечі, бойові сокири, булави, списи, майстерно виготовлені луки — славилися далеко за межами Русі.

Архітектура та живопис

Особливе місце в мистецтві Київської Русі посідала архітектура, яка поєднувала передові досягнення майстрів інших країн і самобутній національний стиль.

Значного успіху досягло містобудування. У всіх найбільших українських містах були зведені могутні фортифікаційні споруди, розбудовані двори князів та бояр — «гридниці світлі» й «теремиз лотоверхі». Княжий палац — «хороми» — це пов'язані між собою окремі будівлі, однією з яких обов'язково була бенкетна зала, де князь приймав гостей. Східний мандрівник Ібн Фадлан сповіщає, що разом з князем Володимиром у його палаці могли одразу перебувати до 400 чоловік. На княжому дворі, який був оточений великим тином, чинився суд князя, збиралися сходи, дружина, влаштовувалися ігри та розваги. Княжі палаци розбудовувалися не тільки в містах, а й по селах; багаті двори були й у бояр. Більшість городян мала дерев'яні зруби, а смерди жили в напівземлянках, критих соломою чи очеретом.

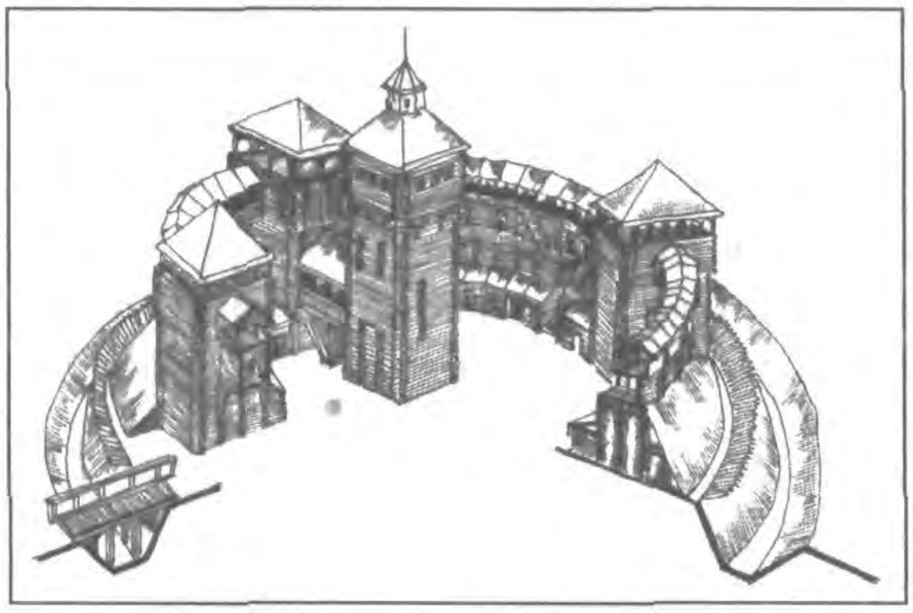

Городище

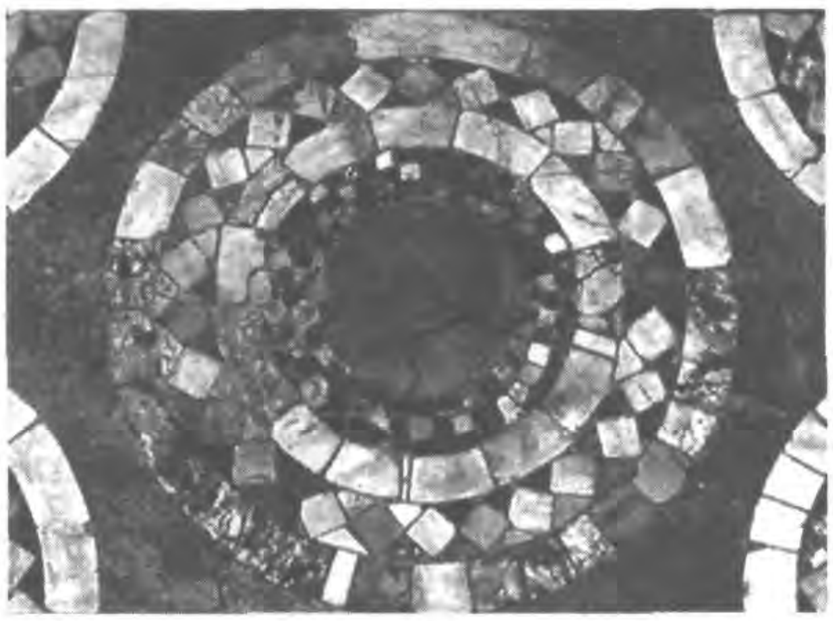

Мозаїка Десятинної церкви. Фрагмент

Для давньої культури Київської доби важливе значення мав *монументальний живопис* — мозаїки та фрески, техніка виконання яких була дуже складною й вимагала неабиякої майстерності. Під час виконання *мозаїчного живопису* зображення викладалося зі скляних камінців різного кольору — *смальти*. *Фресковий* живопис виконувався по сирому ґрунту, і тому оволодіти цим мистецтвом було непросто. Велику цінність для розуміння давнього живопису мали Десятинна й Кирилівська церкви, Софійський і Михайлівський собори в Києві та Спаський собор у Чернігові. Давні майстри зображували біблійні сюжети, військові та мисливські сцени, птахів, тварин, скоморохів.

Ангел Софійського собору. Фреска

Храми Київської Русі були її головною окрасою. На початку XI ст. єпископ-іноземець Тітмар нарахував їх 400, саксонець Адам Бременський — 300, а український літописець — 700!

Одяг

Традиційно в Київській Русі велику увагу приділяли одягу.

Представники знаті носили дорогі жупани, кожухи, корзно, обшиті хутром та оздоблені золотими ґудзиками; широкі шаровари, соболеві шапки з шовковим верхом, різнокольорові сап'янові чоботи. Використовувалися різноманітні прикраси та аксесуари: позолочені пояси, гривні, персні. Шуби з дорогого хутра соболів, куниць, бобрів носили чоловіки руської знаті. Жінки з «кращих» і «світлих» сімей одягали довгі шовкові жупани та шуби з хутра, узували сап'янові чобітки, прикрашали своє вбрання виробами з золота й коштовного каміння.

Представники ж «чорних» людей носили одяг із вовни, льону, шкіри, на ногах — шкіряні чобітки чи постоли. Традиційними були вишивки на літньому й теплому одязі. Прикрасами служили вироби з кераміки, скла, міді, у деяких випадках — зі срібла.

Усна народна творчість

З давніх часів Русь розвивала усну традицію. Для розвитку культури мали велике значення народні пісні, думи, загадки, приказки, прислів'я. Крізь століття наш народ проніс імена виконавців *історичних дум* Бояна та Митуси. *Загадки* ж у давнину нерідко служили своєрідним іспитом для людини, яка вступала до іншого роду чи змагалася в мудрості.

Важливими пам'ятками народної творчості середньовіччя є *билини* про славні справи давніх русичів — воїнів-богатирів — Іллю Муромця, Добриню Никитича, Олексія Поповича.

Полюбляли на Русі й *казки* — чарівні розповіді, героями яких ставали, як правило, давні русичі-богатирі, котрі захищали честь Руської землі, народ від «зміїв», «кощіїв», «відьом» та всякої темної сили. З давніх київських часів аж до наших днів дійшли героїчні образи Кирила Кожум'яки та Котигорошка, які здолали силу-силенну ворогів Руської землі і заслужили цим собі вічну славу та пам'ять. Серед «чорного люду» народжувалися *фантастичні казки* про килим-самоліт, скатертину-самобранку,

В. Васнецов. Бій Добрині Никитича зі Змієм

В. Васнецов. Ілля Муромець. «Три богатирі». Фрагмент

чоботи-скороходи, а також *сатиричні*, у яких людина праці обов'язково робила дурня із жадібного й обмеженого багатія.

Розвиток науки

Центром розвитку наукового життя за Київської Русі став Києво-Печерський монастир. Учені вважають, що саме тут чернець Нестор склав один з перших зведених літописів Давньої Русі *«Повість временних літ»*. Повість розповідає, звідки «пішла Руська земля, хто в Києві перший став князювати й звідки Руська земля стала бути». Несторів твір читали й переписували в усі часи, він викликав неабияке зацікавлення багатьох учених, адже є підтвердженням високої освіченості та обізнаності літописця. Джерелами написання «Повісті временних літ» дослідники вважають: Біблію, візантійські хроніки, князівські архіви, народні перекази та легенди тощо. На сторінках літопису поетично та емоційно відображено події в Київській Русі, відносини з іншими державами, походи князів, народні звичаї, зокрема велику увагу приділено життю та побуту князів і бояр.

Нестор Літописець
(?–після 1113)

Давньоруський літописець, письменник, чернець Києво-Печерського монастиря. На думку багатьох дослідників, був автором «Повісті временних літ».

Повість містить також відомості з усесвітньої історії, тому є цінною для відтворення хронології подій не тільки Давньої Русі, а й інших країн світу.

Святі Антоній і Феодосій Печерські. Ікона кінця XVII– початку XVIII ст.

Сучасні дослідники вважають Нестора філософом-космістом, адже бачать у його творі не тільки «літа», що «минули». На їхню думку, «Время» — Хронос — є важливим атрибутом Космосу й відображає його рух і першооснову. Словосполучення «временные літа» створює ефект невичерпного часового руху.

Засновники Києво-Печерського монастиря — *Антоній* та *Феодосій* — зібрали під його дахом талановитих ченців. Серед них був один з найперших лікарів України — *Агапіт*, якому вдалося вилікувати князя

Володимира Мономаха від тяжкої хвороби і який пізніше заснував на території монастиря першу лікарню. Видатним іконописцем був *Алімпій*. Фарби, якими він писав ікони, виявилися цілющими й виліковували різноманітні хвороби шкіри. Молитвами, ліками, покладанням рук лікував хворих монах *Даміан*. Далеко за межами монастиря знали монаха *Прохора* на прізвисько *Лободник*. Хлібами з лободи він годував жебраків, лікуючи різноманітні хвороби. Ці та інші постаті Києво-Печерського монастиря, зараховані до лику святих, навіки залишили про себе добру пам'ять.

Агапіт Печерський (?–1095)

Література

Винятковим явищем давньоруської культури було літописання, що не мало аналогій у тогочасній літературі середньовічної Європи.

Справжніми шедеврами *давньоруської літератури* стали давні літописи та твори: Остромирове Євангеліє — найдавніша руська книга, написана дияконом Григорієм з помічниками для новгородського посадника Остромира, «Слово» митрополита Іларіона, Києво-Печерський патерик, «Слово про Ігорів похід», «Повчання» Володимира Мономаха та ін.

Києво-Печерський патерик

Чільне місце в Київській Русі посіла *перекладна література*, серед якої найпопулярнішими були візантійські хроніки з відомостями не лише з історії, а й з філософії та географії. Великого визнання набули праці про життя та діяльність великого полководця Олександра Македонського.

На Русі також була знана література Близького Сходу та Індії. Відомі переклади «Іудейської війни» Йосифа Флавія («Повість про розорення Єрусалима»), «Книги Естер», «Виходу Мойсея» та ін. Цікаво, що переклади останніх праць здійснювали руські перекладачі з давньої єврейської мови.

Довідка. *Києво-Печерський патерик* — пам'ятка літератури та історії Київської Русі, збірка оповідей про історію Києво-Печерського монастиря. Створений у першій чверті XIII ст. Основу книги становлять оповідання монаха Полікарпа, написані в 1223–1233 рр., житіє Феодосія Печерського, яке уклав Нестор Літописець 1108 року. У збірці йдеться про створення монастиря, про київських князів, художників, будівничих.

Знання

З давніх-давен українські мандрівники, прочани, купці, ченці виявляли неабиякий інтерес до географічних знань. За їхніми спостереженнями земля складалася з Азії («Асії»), Європи («Ієропії») і Африки («Лівії»). Історичні джерела свідчать, що руські люди, мандруючи, доходили до узбережжя Каспійського та Егейського морів, знали шляхи в Іспанію, Італію, Сирію. Русь-Україна традиційно підтримувала зв'язки з Римом, Візантією, Швецією, Францією, Чехією, Угорщиною та Польщею.

Цікавою пам'яткою XII ст. став твір паломницької літератури *ігумена Данила* «Житье и хожденье Данила Русьскыя земли игумена». Данило здійснив далеку та небезпечну подорож до Палестини. Дорогою він відвідав давні міста: Хеврон, Віфлеєм, Назарет. У Єрусалимі Данило одержав право запалити лампаду від імені «усієї Руської землі» в храмі Гробу Господнього, коли там відбувалося служіння. Це право надав руському ігуменові король хрестоносців, під владою яких у той час перебувала значна частина Палестини.

Музика і театр

Київська Русь завжди славилася талановитими музикантами, співаками, танцюристами, бродячими акторами, без яких не обходилося жодне свято, а при дворі великого князя та його бояр і поготів.

Музика й театр настільки ввійшли в життя Давньоруської держави, що знайшли своє відображення в різних культурних жанрах. Наприклад, відомі фрески Софії Київської зображують музикантів, які грають на різноманітних інструментах, а також акробатів та ряджених.

Серед музичних інструментів найпопулярнішими були труби, флейти, гуслі, дудки, барабани тощо. Музика поділялася на: *церковну* — виконувалася в храмах церковними музикантами та співаками, *світську* — мала розважальний чи побутовий характер — та *військову* — супроводжувала княжі дружини в походах і під час битв.

Давні музиканти та актори (співаки, скоморохи, акробати, фокусники, жонглери) переходили з міста до міста, від села до села, виконували музичні твори, ставили спектаклі, виступали з хижими звірами, заробляючи на життя, даруючи свій талант людям.

Освіта

Дослідники вважають, що загальний рівень освіти Київської Русі був одним з найвищих у тогочасній Європі. У Давній Русі набули поширення два алфавіти: *глаголиця* та *кирилиця*.

Кирило і Мефодій. Ікона XIX ст.

Переважна більшість учених уважає давнішою з них глаголицю, яку створив *просвітитель Кирило*, щоб зробити переклади грецьких богослужбових книг для слов'янського населення. Букви глаголиці прості в написанні, проте важкі для запам'ятовування, деякі з них означають цілі слова.

На думку інших дослідників, кирилиця давніша за глаголицю, її теж створив Кирило, застосувавши букви грецького письма та додавши кілька нових літер. Від глаголичних ці букви відрізняються чіткішими геометричними лініями та простішим сприйняттям. Ця група істориків переконана, що застосування грецького алфавіту викликало протест німецького духовенства Моравії, де проповідували брати Кирило й Мефодій, через що й довелося Кирилові створити новий алфавіт — глаголицю.

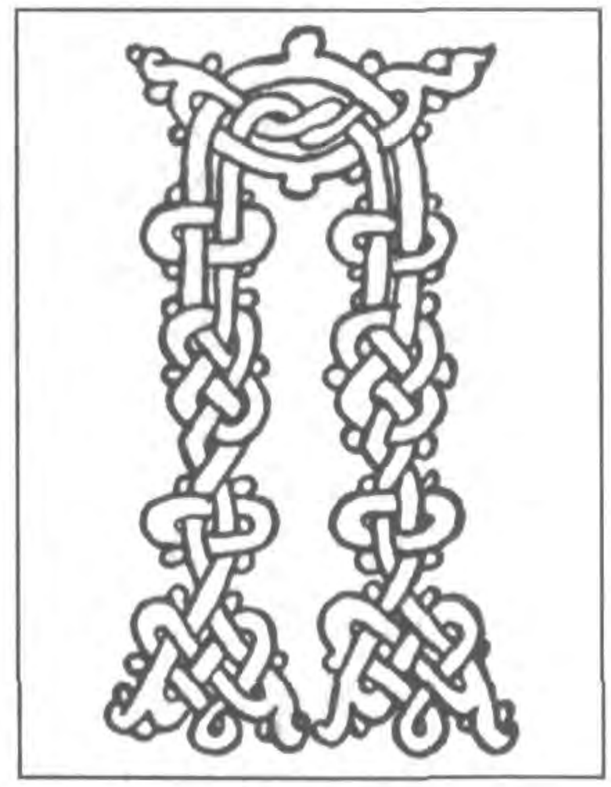

Ініціал з Остромирового Євангелія

На Русі кирилиця була офіційним алфавітом, хоч глаголичне письмо також трапляється в багатьох пам'ятках.

Прийняття християнства сприяло розквіту шкільної освіти. Спочатку школи існували тільки для дітей феодальної верхівки, але з часом шлях до освіти одержали й «менші» люди Русі.

Перші школи були започатковані за князя Володимира в Києві, а потім з'явилися й в інших містах.

Спершу доводилося привозити учнів до школи силоміць, адже батьки не вбачали в «книжній науці» нічого доброго, а «матері, — сповіщає літописець, — плакали за своїми дітьми, як за померлими».

Чимало зробив для просвіти князь Ярослав Мудрий. Не випадково літописець відзначив, що «князь Володимир орав освітню ниву, князь Ярослав Мудрий її засівав, а сучасники мають можливість збирати врожай книжних знань».

Джерела дають можливість зробити висновок, що в Давній Русі школи були двох видів: церковні й світські. У перших, при монастирях, де готували церковнослужителів, викладали читання, письмо, співи, богослов'я. У світських школах, крім цього, ще давали знання з філософії, риторики, граматики.

Існувало також індивідуальне навчання. При Андріївському монастирі в Києві діяла спеціальна жіноча школа, де дівчат навчали письма, співів, швейної справи, а також різноманітних ремесел.

§ 13. Історичне значення Київської Русі

Київська Русь з кінця IX до середини XII ст. була однією з наймогутніших держав ранньофеодальної Європи. Вона відіграла велику роль як в історії східнослов'янських народів, так і у світовій історії.

Утворення великої Давньоруської держави не тільки прискорило економічний, політичний та культурний розвиток східних слов'ян, а й дало їм можливість захистити свої землі від нападів іноземних держав і кочових народів (на сході й півдні — від печенігів та половців, на півночі — від варягів, на заході — від польських та угорських королів, на півдні — від Візантії). Таким чином, наявність економічно розвиненого сусіда, здатного стримувати тюркську навалу, мало надзвичайне значення для багатьох західних країн. Русь мала політичні, торговельні, культурні відносини з європейськими державами (Болгарією, Чехією, Польщею, Швецією, Францією, Англією), підтримувала зв'язки з країнами Кавказу, Середньої Азії, а також з арабським Сходом.

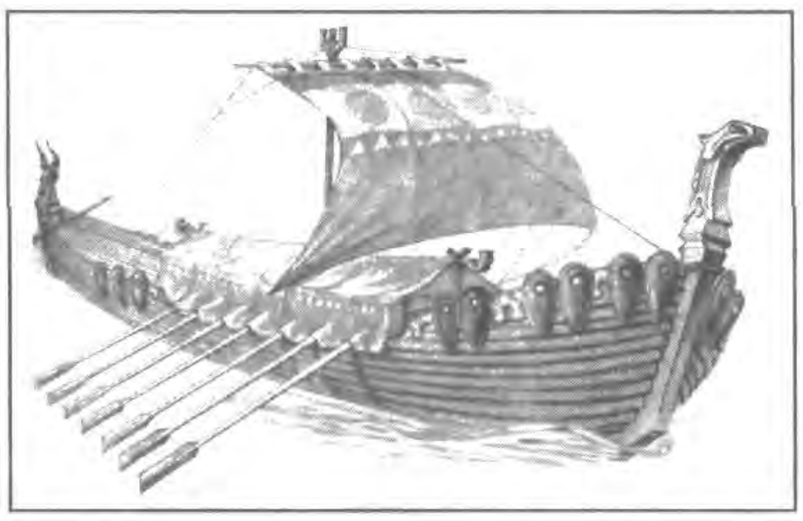

Човен часів Київської Русі

У Київській Русі панувала віротерпимість і повага до інших народів. Так, у багатьох містах Давньоруської держави були колонії німців, поляків, євреїв, вірмен, готів, варягів.

Як зазначає О. Субтельний, рівень соціально-економічного та культурного розвитку Київської держави в X–XI ст. був вищий, ніж рівень тогочасних країн Західної Європи, зокрема це стосується розвитку міст і торгівлі. Недаремно варяги називали Русь «країною міст». Майстри-ремісники Київської Русі своїми виробами славилися на весь світ. Їхні

прикраси вражали сучасників своєю витонченістю та неповторністю. Тільки в ранньофеодальному Києві працювали ремісники 60-ти спеціальностей.

Іноземні мандрівники, купці, дипломати, які відвідували тодішній Київ, дивувалися швидкому розвитку міста, висловлювали у своїх мемуарах захоплення його казковою красою.

Київ як столиця України-Русі мав високий міжнародний авторитет серед тогочасних впливових європейських кіл. Нерідко місто над Дніпром порівнювали зі «столицею світу» — Константинополем. Сучасники відзначали велику роль Києва в міжнародній політиці. Монархи багатьох країн уважали за честь породнитися з великим київським князем.

Джерела

Арабські джерела про русів.
З «Книги країн» (X ст.)

Щодо слов'янських купців, то вони возять хутра лисиць і хутра видр з найдальшого кінця Славонії, для чого вирушають до Румського моря, де володар Рума бере з них десятину; далі пливуть морем до Самкуша-Єврея, після чого купці повертаються до Славонії. Потім вони держать путь від Слов'янського моря, поки не приходять до Хозарського рукава, де володар Хозара бере з них десятину; тоді вони пливуть до Хозарського моря тією ж річкою, яку звуть Слов'янською рікою.

Стародавня Русь, як одна з найбільших та наймогутніших держав ранньофеодальної доби, мала великий вплив і авторитет у середньовічній Європі. Як говорив у своєму «Слові» митрополит Іларіон, вона «відома и слышима всіми концами земли».

Монголо-татарська навала на українські землі

§14. Утворення Монгольської держави

У той час, коли Русь переживала період феодальної роздрібненості, а княжі міжусобиці спустошували квітучі міста й селища, у степах Центральної Азії наприкінці XII ст. утворилася могутня Монгольська держава. Від самого початку в ній виділилася *родоплемінна знать*: *нойони* (князі), *багатури* (богатирі) та добре озброєні дружинники — *нукери* (друзі).

У жорстокій боротьбі за владу переміг могутній хан Темучин. Своїх супротивників — інших монгольських нойонів, які

Довідка. *Монголо-татарське ярмо* — влада монгольських ханів на східнослов'янських землях у XIII—XV ст. Було встановлене внаслідок нашестя орд Батия. Повністю повалене в 1480 р.

Чингізхан (Темуджін, Темучин)
(бл. 1155–1227)

Засновник і великий хан Монгольської держави. Підкорив народи Сибіру, Північний Китай. У 1221 р. його військо підійшло до Криму. У 1223 р. завдав поразки об'єднаним руссько-половецьким військам на р. Калка.

зазнали поразки, він наказав зварити в 70-ти котлах. 1206 року на з'їзді монгольської знаті Темучину було присвоєне ім'я Великого хана — Чингізхана. Готуючись до майбутніх завойовницьких походів, Чингізхан створив багатотисячне дисциплінованe військо, яке поділялося на десятки, десятки об'єднувалися в сотні, сотні — у тисячі, десять тисяч складали *тумен*, який русичі називали «*тьмою*».

Монголи вміли битися кінним і пішим порядком, справно вели облогу фортець, використовуючи різноманітну військову техніку, але найголовнішим було те, що вони влучно стріляли з великих луків. Основну силу монголів становила кіннота, яка поділялася на важку, середню та легку.

Для ведення бою монголи використовували військову *тактику* й *хитрощі*: наступ на ворога, як правило, починала легка кіннота, засипаючи противника тисячами стріл, потім, у якийсь момент битви, легка кіннота відступала, затягуючи тих, хто її переслідував, у пастку. У цей час із флангів починали атакувати важкі монгольські воїни і вщент знищували противника. Така тактика принесла успіх монголам не в одній битві.

Монгол

Крім луків, у бою монголи вправно використовували списи, а в ближньому бою — шаблі, булави та сокири. Усі монгольські воїни, залежно від того, до якого тумену вони належали, мали металеві чи шкіряні пластини — щити. Як сповіщають давні історики, монгольські жінки теж були непоганими воїнами — стріляли з луків не гірше від чоловіків, до того ж застосовували отруйні стріли.

Монгольське військо мало два найважливіших фактори, необхідні для перемоги:

- високу військову організацію,
- сувору військову дисципліну.

§15. Походи Чингізхана

Зброя монголо-татар

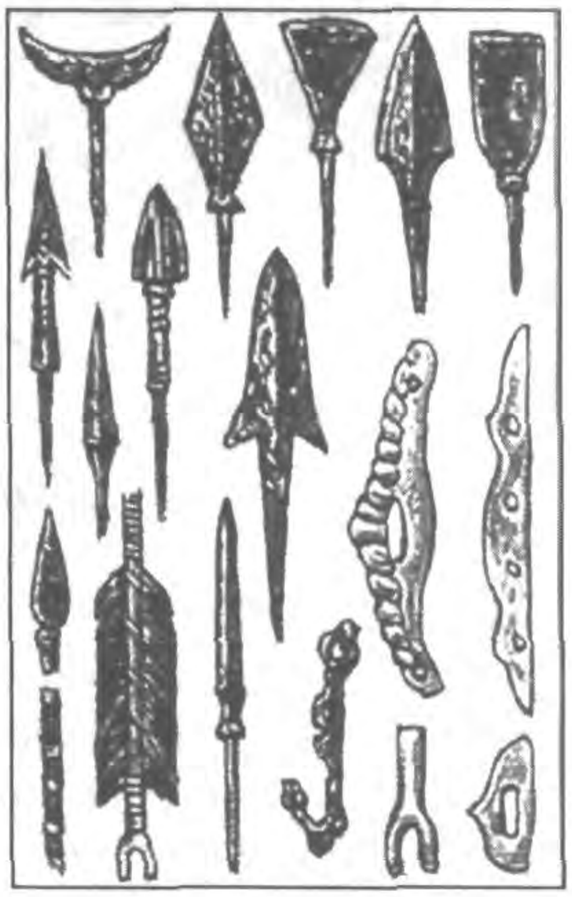

Зброя русичів

Спочатку монгольське військо підкорило частину Сибіру, а потім удерлося до Китаю. Саме від китайців монголи перейняли найновішу військову техніку, зокрема для взяття фортець. 1219 року степові завойовники вирушили в похід на Середню Азію, захопили там чимало квітучих міст — Самарканд, Бухару та інші. Частину місцевих жителів завойовники вбили, решту перетворили на рабів. Підкоривши Азію, монголи здійснили грабіжницький похід на Закавказзя, а звідти вийшли в половецькі степи. Половецькі хани після своєї поразки звернулися за допомогою до українських князів: «Сьогодні нас побили, а завтра вас здолають».

Битва на Калці. На допомогу половцям вирушили Мстислав Галицький, Мстислав Київський та Данило Волинський. У перших же боях передові загони монголів зазнали поразки. Окрилені швидкою перемогою руські князі (мабуть, не поділили слави) почали сваритися. Київський князь побудував укріплений табір і запропонував у ньому зустрічати монголів. Мстислав Галицький не пристав на таку пропозицію, і разом із союзниками переправився через р. Калку, де й відбувся знаменитий бій 31 травня 1223 року. Поразка була неминучою, адже українські дружини втратили єдине командування, княжі війська діяли неузгоджено, а половці не витримали тиску монголів і повтікали. Три доби війська Чингізхана штурмували табір київського князя, але заволодіти ним не зуміли. Тоді степовики вдалися до хитрощів і пообіцяли не чинити зла русичам, які вийдуть з табору за великий викуп. Князь Мстислав повірив і віддав наказ своєму війську відступати до Дніпра. Та тільки-но кияни вийшли з табору, монголи, не дотримавши свого слова, напали на них і більшість знищили. Літописець сповіщає, що на Калці 1223 року загинуло 10 тис. киян, серед них шестеро відомих князів.

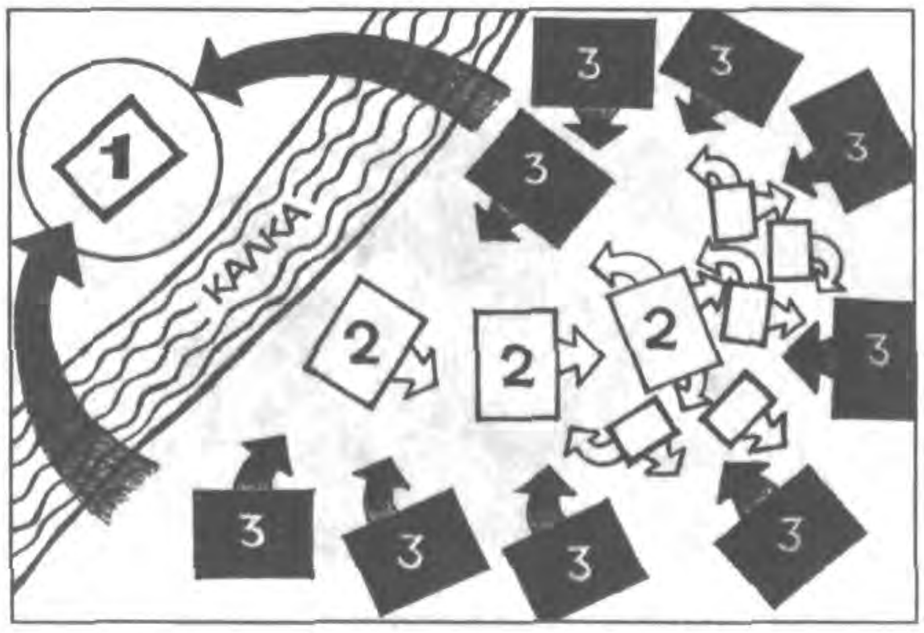

Битва на р. Калці. Схема

Незважаючи на перемогу, монголи теж зазнали великих утрат, і Чингізхан наказав повертатися в рідні степи.

§16. Навала хана Батия на Русь

1236 року монголо-татарське військо, на чолі з Чингізхановим онуком — *ханом Батиєм*, знову з'явилося на кордонах Русі. У жорстоких боях монголам удалося захопити північно-східні руські міста: Рязань, Коломну, Суздаль, Володимир. 4 березня 1238 року об'єднані дружини князів Володимиро-Суздальської Русі зазнали остаточної поразки на річці Сить. Доля цієї землі була вирішена. Героїчно оборонялося руське місто Козельськ. Його мешканці, за словами літописця, перебили понад 4 тис. ворогів. «Злим містом» назвав його Батий і наказав повністю знищити.

Батий (Бату)
(1208–1255)

Монгольський хан. Онук Чингізхана. У 1237–1241 рр. очолив походи монголо-татарського війська в Східну Європу. 1239 р. зруйнував Переяслав і Чернігів, 1240 р. — Київ. Засновник і хан Золотої Орди (1243–1255).

Після короткого перепочинку монгольське військо з'явилося біля кордонів сучасної України. Навесні 1239 року монголи зненацька захопили Переяслав, потім Чернігів, обороною якого керував князь Мстислав Глібович.

Монголи поступово наближалися до Києва. Населення навколишніх міст стало готуватися до оборони: по річках сплавляли ліс, щоб будувати нові укріплення. Але більшість усе ж шукала порятунку в Києві, тому до столиці прибуло багато людей з Північно-Східної Русі (Лівобережжя), які тікали від монголів і хотіли захищати місто.

В. Шаталін. Оборона Києва від Батиєвої навали

Оборона Києва від монголо-татар

Пізньої осені 1239 року монголо-татарське військо з'явилося біля Києва. Літописець про це писав: «Від рику волів, реву верблюдів та іржання коней не було чути голосу в місті». Місто було добре укріплене, і монголи очікували підходу основної орди на чолі з Батиєм. Крім того, Київ

так вразив завойовників своєю красою, що вони запропонували князям здатися на милість переможців. Проте київське віче вирішило стояти на смерть.

Джерела

З літопису

І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами.

Оборону очолив воєвода Дмитро.

День і ніч протягом 10 тижнів і чотирьох днів кияни готувалися до оборони. Хитрі монголи розташували бойові тарани навколо воріт, що були побудовані біля Козячого болота — найслабшого місця київської оборони. Узимку 1240 року, коли болото промерзло, кочівники почати штурм. Зруйнувавши ворота, ординці ринули в місто, але кияни «гостинно» зустріли ворога: скрізь на голову кочівників лилася кипляча смола, летіли стріли й важке каміння. Кияни героїчно боролися за кожну частину свого міста. «Треба було бачити, як ламалися списи, як розбивалися щити, як від стріл померкло сонце», — писав літописець.

Удершись до «міста Ярослава», татари ніч перепочили, а зранку почали штурм «міста Володимира». Був страшний рукопашний бій. Останні захисники зачинилися в Десятинній церкві, але монголи підвели спеціальні стінобитні машини, і храм завалився, поховавши під собою героїчних захисників міста.

Джерела

Про цю трагедію з болем сповіщає літописець: «Того ж року татари здобули Київ... і святу Софію розграбували й монастирі всі, й ікони, і хрести, і все узороччя церковне взяли, а людей від малого до великого вбили мечем».

У нерівному бою загинули майже всі оборонці Києва. Вороги захопили в полон пораненого воєводу Дмитра, але за хоробрість зберегли йому життя. З 50 тис. киян живими залишилися не більше 2 тис. осіб. Місто лежало в руїнах, попелі, завалене тілами загиблих.

Похід монголів на Захід

Після падіння Києва монголо-татари завдали удару по землях Галицько-Волинської держави. Багато західноукраїнських міст, здебільшого добре укріплених, чинили опір кочівникам, створюючи перепони їхньому швидкому просуванню на Захід. Наприклад, під Колодяжином татари встановили дванадцять облогових машин, але взяти місто так і не змогли.

Навесні 1241 року полчища Батия, подолавши опір мешканців Південної Русі, рушили на захід через Волинь і Галичину. Протягом року військо

Довідка. *Золота Орда* — монгольська держава, заснована на початку 40-х рр. XIII ст. ханом Батиєм. До її складу входили Західний Сибір, Північний Кавказ, Крим та інші землі. Руські князівства платили данину. Столиця — Сарай-Бату. Проіснувала до XV ст.

Батия спустошувало Польщу, Угорщину, Чехію, Хорватію, Трансільванію, Молдову, частину Сербії та Болгарії, після чого повернулося до Поволжя, заснувавши там нову державу — Золоту Орду зі столицею в м. Сараї, що лежав у пониззі Волги.

§17. Причини поразки народів Русі

Головною причиною поразки була феодальна роздрібненість країни, коли кожне князівство опинилося віч-на-віч з ворогом. За матеріалами істориків, кількість ординців коливалася від 150 до 200 тис. осіб, а деякі військові історики оцінюють військову міць Орди як значно меншу — 30–40 тис. осіб. Об'єднана Русь могла б виставити до 100 тис. війська, але князівські дружини, які здебільшого діяли автономно, мали всього кілька сотень кінних і піших важкоозброєних воїнів, які збиралися на заклик князя. Це військо не мало належного озброєння й, звичайно, не могло протистояти у відкритому бою монгольським воїнам-кіннотникам.

Навіть загроза монголо-татарської навали не примусила багатьох руських князів об'єднатися. Як писав відомий український історик І. Крип'якевич, коли татари пішли в Західну Європу, «українські князі вернулися до своїх волостей і, якби нічого не сталося, почали дальшу міжусобицю».

Безумовно, велике значення мала не тільки кількісна перевага кочівників, а й здобута на Сході спеціальна військова техніка, яка руйнувала найпотужніші мури. Татари добре навчилися використовувати машини, які кидали важке каміння, а також посудини з порохом і запалювальною рідиною.

Батиєва навала принесла незліченні страждання українському народові. Уповільнивши його соціально-економічний, політичний і культурний розвиток і відкинувши Русь-Україну на кілька століть назад, ординське ярмо посилило феодальну роздрібненість, перешкодило централізації земель, відродженню єдиної держави. Крім горя й нещастя, вторгнення відсталих і жорстоких кочівників нічого не принесло українським землям. Жорстоке монголо-татарське панування на території України тривало до другої половини XIV ст. й було ліквідо-

ване тільки з приєднанням українських земель до Великого князівства Литовського.

Героїчна боротьба Русі-України послабила навалу ординських завойовників на Захід, дала можливість народам Західної й частково Східної Європи дати відсіч кочівникам. Через 140 років після падіння Києва, у 1380 році, об'єднані російські та українські дружини розбили монголо-татарське військо на Куликовому полі.

Галицько-Волинська держава

§18. Галицьке і Волинське князівства напередодні об'єднання

Галицьке князівство

Виникнення Галицького князівства, яке почало формуватися в другій половині XI ст., пов'язане з ім'ям онука Ярослава Мудрого Ростислава Володимировича, який заснував династію князів-ізгоїв — Ростиславичів.

У 40-х рр. XII ст. Галицька земля була об'єднана під владою князя Володимира Володаревича (Володимирка) і перетворена ним на значущу політичну одиницю тодішньої Європи зі столицею в місті Галич (1141 рік). У 1145 році Володимирку довелося відвойовувати місто від зазіхань свого небожа Івана Ростиславича, якого після його втечі до міста Берладь, що на Дунаї, стали називати Берладником.

Довідка. *Ростислав* був сином Володимира Ярославича, який помер іще за могутності свого батька — Ярослава Мудрого. Тому після смерті діда малолітній онук Ростислав не отримав зі спадщини нічого й відразу розпочав боротьбу з найближчими родичами за свою ба́тьківщину.

Розквіт Галицького князівства припадає на час правління Володимиркового сина, Ярослава (1153–1187 рр.), який згадується в «Слові про Ігорів похід» під іменем Ярослава Осмомисла (той, що має вісім мислей), що означало «мудрий, розумний».

На початку свого правління він був змушений обороняти Галицьке князівство від нападів київського князя Ізяслава Мстиславича й свого племінника Івана Ростиславича Берладника.

Персоналії

Іван Ростиславич Берладник
(?–1162)

Князь, один з представників галицького княжого роду Ростиславичів. Син перемишльського князя Ростислава Володаревича. Після смерті батька одержав у володіння м. Звенигород (на р. Білці). 1141 року розпочав війну зі своїм дядьком Володимирком Володаревичем. У результаті невдалої спроби зайняти галицький княжий стіл 1144 року був позбавлений Звенигородського удільного князівства. Зазнавши поразки, утік на землі нижнього Дунаю, де з 1146 року згадується як князь берладський (назва походить від м. Берладь, що лежало на однойменній річці — лівій притоці Серету). Згодом подався до Києва, де служив при дворі князя Всеволода Ольговича та його брата Святослава. 1158 року Берладник знову на Дунаї, де, організувавши загони половців та берладників, у наступному році вирушив у похід проти галицького князя Ярослава Осмомисла. Маючи 6-тис. військо, обложив головне місто Галицького Пониззя — Ушицю, але, незважаючи на підтримку місцевого населення, зазнав поразки. Подався до Києва, а згодом — до Греції, де 1162 року був отруєний у м. Солуні (Салоніки).

Довідка. *Берладники* — збірна назва переселенців із земель Київської держави, насамперед з Галицького князівства, які у XII ст. оселилися в Нижньому Подунав'ї. Головним містом берладників був Берладь (нині м. Бирлад у Румунії). Займалися рибальством, полюванням та іншими промислами. У літописах уперше згадуються в 1159 році, коли вони, підтримуючи галицького князя Івана Ростиславича (Берладника), взяли участь у поході проти Ярослава Осмомисла і напали на Ушицю та Кучелмин. Згодом, у 1160 році, берладники здобули м. Олешшя в пониззі Дніпра, але біля м. Дциня зазнали поразки від київського князя Ростислава Мстиславича.

Прагнучи зміцнення князівської влади, Ярослав Осмомисл боровся й проти боярської опозиції, яка настільки зміцніла, що не хотіла коритися князеві, стала втручатися в його взаємини з правителями інших країн і навіть в особисте життя.

Свавільні галицькі бояри були найбагатшими та наймогутнішими серед бояр усіх руських земель. Під їхнім впливом Ярослав був змушений повернути до Галичини дружину Ольгу (дочку Юрія Долгорукого) та сина Володимира, яких він відправив у Суздаль одразу по смерті свого батька Володимирка.

За правління Ярослава Осмомисла галицьке князівство значно розширило свою територію, приєднавши землі між Карпатами, Дністром і пониззям Дунаю. У «Слові про Ігорів похід» згадується про могутність галицького князя, який «підпер горы Угорські своїми військами» і «зачинив ворота Дунаю». Князь збудував і укріпив багато нових міст, у 1153–1157 рр. спорудив Успенський собор у Галичі.

Ярослав спільно з іншими князями вів боротьбу проти половців та брав участь у боротьбі за Київ. Уклав союзницький договір з Угорщиною, який 1167 року зміцнив завдяки шлюбу своєї дочки з угорським королем Стефаном III. Уміло будував відносини з Польщею, підтримував дружні стосунки з Візантією та імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбароссою.

Після смерті Ярославового сина Володимира 1198 року династія галицьких

князів Ростиславичів припинила своє існування. Щоправда, крім Володимира в Ярослава Осмомисла був іще один син — Олег, матір якого бояри спалили живцем, звинувативши в чаклунстві, а його самого вигнали з краю.

Волинське князівство

На відміну від Галичини, Волинь ще тривалий час перебувала в залежності від Києва. Окремим князівством вона стала в 1135 році за часів правління правнука Володимира Мономаха — Мстислава Ізяславича, який разом зі своїм батьком хоч і започаткував місцеву династію, проте не полишав думки захопити владу в Києві.

Після смерті Мстислава в 1170 році володарем Волинського князівства став його син *Роман*, який до цього князював у Новгороді. Протягом тридцяти років володарювання Роману вдалося створити власну модель державного управління, він послідовно й рішуче обмежував свавілля бояр, придушував опозицію. Як наслідок — боярська знать, яка не мала значного впливу в князівстві, повністю залежала від щедрот князя й усіляко підтримувала його.

Першу спробу захопити Галицьке князівство Роман Мстиславич здійснив, скориставшись змовою галицьких бояр, по смерті Ярослава Осмомисла 1187 року.

Проте затримався він тут не надовго: на запрошення Володимира Ярославича до Галичини вдерлися угорці. Хоч на деякий час іноземці й спробували захопити владу, ув'язнивши українського князя, Володимир за допомогою поляків спромігся її повернути.

Лише 1199 року, після смерті галицького князя Володимира Ярославича, який не залишив після себе спадкоємців, волинський князь Роман об'єднав Галичину й Волинь у єдину Галицько-Волинську державу зі столицею в Галичі.

Довідка. *Володимиро-Волинське князівство* — давньоруське князівство, що займало територію по Бугу та правих притоках Прип'яті. Утворилося на землях волинян, центр — м. Володимир (тепер Володимир-Волинський). З X ст. у складі Київської Русі. Як самостійне князівство виділилося в першій половині XII ст. Найбільшої могутності досягло за володарювання Романа Мстиславича, який 1199 р. об'єднав Галицьке та Володимиро-Волинське князівства в єдине Галицько-Волинське.

Галицько-Волинське князівство — південно-західне українське князівство, що існувало в XIII–XIV ст. Утворилося 1199 р. внаслідок об'єднання Галицького та Володимиро-Волинського князівств волинським князем Романом Мстиславичем. Найбільшої могутності досягло за Данила Галицького. На той час до його складу входили території Київського, Турово-Пінського князівств, Берестейська та Люблінська землі. У середині XIV ст. землі князівства стали володіннями Польщі та Литви.

§ 19. Піднесення Галицько-Волинської держави

Роман Мстиславич

Під час правління Романа Галицько-Волинське князівство досяг
великої могутності. Автор Галицько-Волинського літопису назвав йо
великим князем, «царем на Русі», «самодержцем усія Русі». Першим за
данням, що постало перед Романом, стало пр
душення галицького боярства, з чим він бл
куче впорався завдяки підтримці середнього
дрібного боярства. Розв'язавши внутрішні с
перечки в князівстві, Роман почав проводи
активну зовнішню політику: успішно воюв
проти половців на сході та Литви на захо
приєднав до свого князівства землі балтськ
племені ятвягів.

Роман Мстиславич
(?–1205)

Галицько-волинський князь (з 1199 р.). Син волинського князя Мстислава Ізяславича. У 1199 р. об'єднав Галицьке та Володимиро-Волинське князівства. Вів боротьбу проти половців і литовських феодалів.

Щоб припинити спроби втручання в спра
Галичини київського князя — Романового те
тя — Рюрика Ростиславича, стосунки з яким з
псувалися ще раніше (Роман одружився з візан
тійською принцесою Анною, а колишню сво
дружину відправив до батька в Київ), 1202 ро
Роман розпочав з ним запеклу боротьбу. Цього
року галицько-волинські війська підійшли
Києва, мешканці якого відчинили перед ни
міські брами. Рюрик був змушений зректися київського престолу. Так,
початку XIII ст. Київ також опинився під впливом Галицько-Волинськ
го князівства та його союзника — Володимиро-Суздальського князівст
де престол належав князеві Всеволодові Юрійовичу.

Роман Мстиславич увійшов в історію як видатний політик та держав
творець. Як зазначає історик М. Котляр, Романові належить честь скл
дання проекту додержання «доброго порядку» на Русі, тобто припинен
князівських чвар та організації виборної центральної влади у федер
тивній Давньоруській державі. Проте руські князі відмовилися обгово
вати цей проект, і завершити свою справу Романові не вдалося. У 1205 р
він загинув поблизу польського міста Завихоста над Віслою, потрапив

у ворожу засідку. Після його раптової смерті Галицько-Волинське князівство починає швидко розпадатися на окремі землі, проіснувавши всього шість років.

Данило Галицький

Після смерті Романа Мстиславича влада на галицько-волинських землях переходила з рук у руки багато разів. Право володарювати тут виборювали як руські князі, так і поляки та угорці. Романові сини — Данило та Василько, спираючись на широкі верстви населення Волині, дрібних феодалів, міщан, смердів, теж намагалися об'єднати батьківські землі. 1230 року вони максимально наблизилися до своєї мети, але в напруженій боротьбі перемогло місцеве боярство. Друга спроба об'єднання припадає на 1238 рік, після розгрому князем Данилом німецьких лицарів Тевтонського ордену під с. Дорогичином. Водночас із напруженою боротьбою за відродження Галицько-Волинської держави розпочався новий цикл змагань за об'єднання руських земель у єдину державу.

Данило Галицький
(1201–1264)

Волинський і галицький князь. Син Романа Мстиславича. Об'єднав Волинь, заволодів Галичем та Києвом. Брав участь у битві на р. Калці. За його князювання були побудовані міста Львів та Холм. Єдиний князь, який хоч і був під владою Золотої Орди, фактично не підкорився монгольським ханам.

У 1240 році Данилові Галицькому вдалося укріпитися в Києві, доручивши управління містом досвідченому воєводі Дмитрові. Того ж року Дмитрові довелося керувати обороною столиці від монгольської навали. У грудні 1240 року після тривалої облоги та численних утрат Київ захопила Орда.

Завдяки мудрій державній політиці Данило все ж зумів зберегти свою державу від знищення монголо-татарами. Незважаючи на певну залежність, він фактично не підкорився владі Золотої Орди. Восени 1245 року Данило Романович їздив в Орду й отримав від хана ярлик на князювання, згідно з яким Данило повинен був періодично надавати свої дружини татарам для їхніх походів на Польщу, Литву, Угорщину, сплачувати річну данину, віддавати

Довідка. *Ярлик* — письмовий указ, грамота хана Золотої Орди. Дозвіл руським князям правити тими чи іншими землями.

Корона князя Данила Галицького

певну шану ханові. Натомість Галицько-Волинське кня зівство фактично зберігало незалежність у внутрішній зовнішній політиці.

Основним напрямком діяльності Данила став пошук со юзників серед західноєвропейських країн для боротьби Ордою. Данило звернувся до папи римського Інокентія IV з пропозицією організувати хрестовий похід проти монго ло-татар. Зі свого боку князь обіцяв дати згоду на унію – об'єднання православної та католицької церков. Таку пропозицію привітали в Римі: щоб заохотити галицько го князя, папа надіслав йому королівську корону, і в 1253 році в Дороги чині папський легат Опізон коронував Данила.

Проте після цього Рим не допоміг у боротьбі з Ордою, тому Данил розірвав контакти з папою й вирішив боротися з Ордою власними силами У 1254 році він розпочав військовий похід проти монголо-татар і завда поразки хану Курамсі. Та 1259 року хан Бурундай усе ж змусив Данил визнати владу Золотої Орди.

Джерела

Уривок з Галицького літопису

Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі і церкви поставив, оздобив їх різноманітними прикрасами, і багатолюбством він світився із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні.

В останні роки свого життя Данило Га лицький приділяв велику увагу власній державі: будував міста, фортеці, посилю вав військо, утримував у покорі бунтівне боярство. Так, найголовнішими містами які збудував Данило, були Львів і Холм. До того ж Холм став улюбленим містом Данила: він навіть сюди переніс столицю свого князівства, а потім був ту похований після смерті в 1264 році.

§20. Занепад Галицько-Волинської держави

По смерті Данила 1264 року з приходом до влади його наступників почав ся поступовий занепад Галицько-Волинського князівства. Деякі спроби від новлення єдності та могутності держави здійснювалися за часів правління Данилового сина Лева (1264–1301 рр.) і Василькового сина Володимира (1271–1289 рр.), які намагалися підтримати політичний курс своїх батьків.

Так, Леву вдалося розширити кордони держави — до її складу були включені Закарпатська Русь та Люблінська земля. 1270 року він перені

столицю в місто, яке збудував його батько на честь Левового весілля з угорською королівною Констанцією, — до Львова.

На відміну від Лева, Володимир зосередив свою увагу на будівництві міст, замків і церков, на розвитку мистецтва та культури.

Після смерті Лева одноосібним правителем Галичини й Волині став його син Юрій (1301–1308 рр.). Утративши під час війни з поляками Люблін (1302 рік), князь відмовився від завойовницької діяльності й використовував мирні шляхи для врегулювання конфліктів. Завдяки цьому його держава зберегла силу й вплив, а сам князь отримав титул «король Русі». У 1303 році Юрій дістав згоду на заснування в Галичині власної митрополії.

Князь Лев Данилович
(бл.1228–бл.1301)

Галицький князь. Після смерті Данила Галицького 1264 р. успадкував Перемишльське князівство і Львів, після 1269 р. — Галич, Белзьке, Холмське і Дрогобицьке князівства.

Титул князя всієї Русі носили сини Юрія Андрій і Лев, які в 1308–1323 рр. спільно правили після смерті батька. Князі й далі підтримували дружні стосунки з Тевтонським орденом, щоб запобігти посиленню Литви. Напруженими залишалися відносини з Ордою, і тому існує припущення, що обидва князі загинули в боротьбі з ординцями.

Андрій і Лев були останніми нащадками Романового роду. Після їхньої смерті Галицько-Волинське князівство очолив Болеслав Мазовецький, син польського князя Тройдена, — чоловік Марії, сестри Андрія та Лева. Він прийняв православну віру та ім'я Юрій. Юрій II Тройденович (1325–1340 рр.) дотримувався мирної зовнішньої політики попередників. Водночас він вороже ставився до Польщі, яка тоді об'єдналася в єдину державу і, мабуть, намагалася здобути Люблінщину. Це стало причиною укладення союзу Польщі й Угорщини проти Галицько-Волинського князівства.

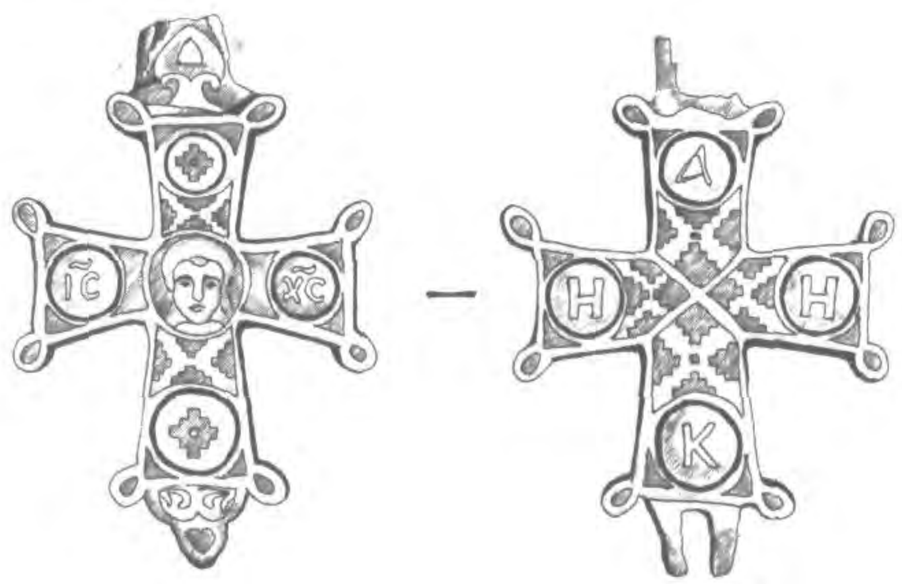

Хрести-енколпіони з галицьких міст

У внутрішній політиці Юрій II намагався визволити з-під впливу бояр і посилити децентралізовану князівську владу. Крім того, князь підтримував

іноземців, надавав допомогу католицькому кліру, що викликало невдоволення боярства, міщанства й православного духовенства. 7 квітня 1340 року Юрія II отруєно у Володимирі-Волинському.

Зі смертю Юрія II закінчилася доба незалежності Галицько-Волинського князівства, і почалася боротьба сусідніх держав за Галичину й Волинь, що завершилася поневоленням цих земель сусідніми державами.

Галицько-Волинські землі стали об'єктом вторгнення Польщі, Литви, Угорщини та інших держав.

Українські землі під владою іноземних держав у XIV–XVI ст.

За словами українського історика О. Субтельного, «Україна наче дозрілий плід, чекала наступного завойовника».

Україна на початку XIV ст. опинилася в дуже скрутному становищі:

- монголо-татари спустошили Руську землю, виснажили народ, розігнали руських князів, установили жорстоке ярмо Золотої Орди;
- Литва, Польща, Угорщина, Молдова, Туреччина, а з часом і Московське князівство починають боротьбу за українські землі.

Подальша доля земель Галицько-Волинської держави після її занепаду

Буковина, Закарпаття, Галичина та Волинь відразу стали об'єктом зазіхань різних держав Європи.

У 1359 році на території пониззя Дунаю до Середнього Подністров'я утворилося *Молдовське князівство*, у складі якого опинилася Буковина (Шипинська земля). З часом на Буковині змінився адміністративно-територіальний поділ (Чернівецька та Хотинська волості), а всі посади стали займати молдовські бояри.

Довідка. *Велике князівство Литовське* — держава, що виникла на початку XIII ст., проіснувала до 1569 р. (до так званої Люблінської унії). До складу князівства входили литовські, українські та білоруські землі. Унаслідок Люблінської унії Велике князівство Литовське об'єдналося з Польщею в єдину державу — Річ Посполиту.

Угорське королівство, яке ще з XI ст. почало привласнювати землі Закарпаття, у 20-х рр. XIV ст. захопило край повністю

Почався процес мадяризації — насаджування угорської мови, культури та католицької віри. Велика роль у збереженні національно-релігійних традицій українського народу належить подільському князеві Федору Коріатовичу, якого угорський король призначив управителем королівських земель на Мукачівщині та намісником Берегівського *комітату* (адміністративно-територіальна одиниця Угорського королівства).

Право володіти Галичиною та Волинню протягом багатьох десятиліть кров'ю виборювали *Литва* та *Польща* (за участю Угорщини).

§21. Литовська експансія на Україну

Об'єднання литовських племен і виникнення держави

Здавна в українських літописах згадується про успішні походи київських князів проти литовських племен, які платили данину Київській Русі. Та після Батиєвої навали, яка дуже підірвала зовнішній вплив Русі, «Литва почала ярмо руське із себе скидати й з лісів виходити», а незабаром і на українські землі прийшла.

Об'єднанню литовських племен у єдину державу сприяли:

- розвиток феодальних відносин;
- загроза з боку лицарів Тевтонського ордену;
- послаблення впливу Русі на Литву.

Початок литовської доби на Русі-Україні

Першим великим князем Литви став *Міндовг* (1230–1263 рр.). Він об'єднав литовські племена для боротьби з Тевтонським орденом і переважно мирним шляхом поширив свою владу на землі Західної Русі (Білорусь). Великий князь Гедимін (Гедимінас, 1316–1341 рр.) започаткував правлячу династію й почав наступ на південно-західні руські (українські) землі, проте історики вважають, що *початок литовської доби в Україні* поклав син Гедиміна Любарт (свояк Юрія II), який у 1340 році приєднав до своєї держави Волинь та Галичину. Проте ненадовго. Протягом багатьох десятиліть ці землі переходитимуть від Литви до Польщі й навпаки, аж поки ці держави не вирішать об'єднатися.

Гедимін (Гедимінас) (1316–1341)

Ольгерд (Альгірдас)
(1341 (1345)–1377)

Великий князь литовський, син Гедиміна. Розширив кордони князівства, приєднавши Київщину. Здобув перемоги над Тевтонським лицарським орденом 1348 року, 1370 року, Золотою Ордою 1363 року. Зберіг в Україні православну віру, традиційні релігійні та цивільні закони.

Згодом про свої наміри приєднати до Литви «всю Русь» заявив брат Любарта, литовський князь Ольгерд (1345–1377 рр.), який у 50–60-х рр. XIV ст. поширив свою владу на Чернігівщину, Сіверщину, Київщину та Переяславщину. 1362–1363 рр. він здійснив успішний похід проти монголо-татар на Поділля й на р. Сині Води (Синюха) завдав поразки ханам Хачебею, Кутлобугу й Дмитру. Після цього Поділля було приєднане до Великого князівства Литовського, а панування Золотої Орди на подільських землях припинилося.

Історичні джерела свідчать, що українські князі не чинили особливого опору Литві, більш-менш мирним шляхом визнавали її зверхність над собою. Головною причиною цього було прагнення звільнитися від татарського гноблення. Литовські правителі й собі казали українським князям: «Ми старовини не зачіпаємо й новини не вводимо». Ольгерд залишив на своїх місцях багато місцевих князів і бояр. Литовці, які переселилися на українські землі, швидко асимілювалися, породнившись династичними шлюбами з українцями. Своє привілейоване становище зберегла православна церква (10 з 12 синів Ольгерда стали православними). Староукраїнська мова стала державною, збереглися правові традиції часів «Руської правди». Чимало українських можновладців у Литовській державі зайняли високі державні посади й навіть увійшли до складу князівської ради. Вагомий вплив на Литву справила українська культура, яка на той час досягла значно вищого розвитку, ніж литовська.

Джерела

Густинський літопис XVII ст.

В сиє літо (1362 р.) Ольгєрд побідил трех царьков татарских из ордами их... и оттоли от Подоля изгнал власть татарскую. Сей Ольгерд и иныя руския державы во свою власть прият, и Києв под Фєдором князем взят, и посадил в нем Володимира, сына своєго; начал над сими владіти, им же отци єго дань даяху.

Незагарбницький характер політики литовців і відсутність кровопролитних дій на території України дали підставу багатьом історикам твердити, що Литовська держава — це продовження давньої української державності. Так, М. Антонович писав: «Литовська доба була іншою формою нашо-

держави, аніж Київська чи Галицько-Волинська, але тільки формою. Державне хотіння українців знаходило свій вияв в об'єднанні довкола династії Гедиміна... Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду».

Іншу думку виклав відомий український історик Д. Дорошенко. Він уважав, що в певний історичний період, коли Литва ще не посилилася й не мала розгалуженої системи влади на місцях, справді було враження, що українські князі мали пріоритети. Історик пише: «Литва не мала свого виробленого державного апарату, щонайбільше вона могла дати князя, а руські дружини й земські полки підсилювали його військо. Центральна влада на Литві не мала органів управи областями... Будування фортець, їх укріплення, об'єднування залогами, княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд — усе це запозичилося в Русі... Столиця Вільно в XIV ст. була власне столицею не литовської, а литовсько-руської держави. У складі цієї держави тепер етнографічні землі займали всього одну десяту частину». У наступний відрізок часу, уважає Д. Дорошенко, стався поворот Литви до Польщі (чому це відбулося, розглянемо нижче), особливо після Кревської унії 1385 року, «на українські землі прийшов зовсім інший уклад життя, ніж це було за Великого князівства Литовського в ранні часи. Знищується її незалежність та давній спосіб життя України-Русі».

Любарт Гедимінович
(?–1385)

Литовський князь. Протягом 1340–1349 рр. — галицько-волинський князь, у 1349–1385 рр. — волинський. Наймолодший син Гедиміна, брат Ольгерда та Кейскута. Був одружений з дочкою галицько-волинського князя Юрія II Болеслава. Вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною. У Луцьку за князювання Любарта збудовано фортецю — так званий замок Любарта.

Довідка. *Залога* — 1. Військові частини, розташовані в якому-небудь місці; гарнізон. 2. Озброєна група людей, яка охороняє кого-, що-небудь; охорона. 3. Військовий загін, який добре замаскувався, щоб несподівано напасти на ворога; засідка.

Частина істориків уважає, що Литовсько-Руська держава на початковому етапі відносин України з Литвою була федерацією, але коли литовський князь Вітовт посадив на місце удільних князів своїх намісників, відбувся відхід від широкої внутрішньої автономії українських земель.

На противагу цій думці, учені М. Грушевський та І. Крип'якевич уважали політику Литви щодо України загарбницькою, у результаті якої

остання втратила свою незалежність і перетворилася на литовську провінцію.

Сучасні дослідники української державності (Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна), спираючись на праці М. Грушевського та І. Крип'якевича, уважають, що:

- державна влада в Литовсько-Руській державі сконцентрувалася у великого князя литовського й була необмеженою;
- великий князь був повним і єдиним розпорядником матеріальних ресурсів [земель, передусім тих, які він роздавав за службу. — Авт.] та війська;
- українські землі мали тільки обмежене самоврядування, яке поширювалося лише на господарські відносини, суд, релігію, але в жодному випадку не на державну адміністрацію;
- починаючи з Ольгерда, відбувалося усунення удільних князів і їхня заміна родичами великого князя чи намісниками.

Юрій II Болеслав
(бл. 1306–1340)

Галицько-волинський князь. Син мазовецького князя та дочки Юрія I Львовича. Протидіяв литовській експансії. Підтримував союзницькі стосунки з Тевтонським орденом, мав дипломатичні зв'язки з Московським князівством. Для зміцнення княжої влади спирався на міщан. Отруєний змовниками з бояр.

Тому ці науковці переконані, що Велике князівство Литовське не мало характеру української держави.

§22. Польська експансія на Україну

Польща, побоюючись падіння «нездоланного щита» — Галицького-Волинського князівства, яке захищало поляків від ординців зі сходу, — постійно втручалася в його внутрішнє життя. У 1340 році після смерті останнього галицько-волинського *князя Юрія II*, який дуже зблизився в останні роки життя з поляками (за що й був отруєний), польський король Казимир III захотів прибрати до своїх рук галицько-волинські землі. 1349 року з допомогою угорського короля Людовика Казимирові вдалося захопити Львів і вивезти до Польщі коронаційні відзнаки поневолених галицьких земель.

Та Польщі довелося зіткнутися в Галичині з двома проблемами: опором місцевого боярства й спробою Литви поширити свою владу на цей край. Керуючись високою метою захистити католицизм від язичників-литовців та *схизматів-українців*, Казимир вів тривалі (майже 15 років) кровопролитні польсько-литовські війни, у результаті яких приблизно 1366 року вся Галичина й частина Волині, а також понад 200 тис. українського населення опинилися під владою Польщі.

Довідка. *Схизма* (від грецького *schisma*) — розкол усередині християнської церкви в 1054 р., унаслідок якого утворилися православна і католицька конфесії. Схизматиками (схизматами) у Польщі називали українців і білорусів.

Нова влада дуже обережно вносила зміни в суспільне й політичне життя Галичини. Поряд з польською й далі використовувалася староукраїнська мова, діяли деякі норми давньоруського права, чимало українців зберегло свій статус у суспільстві, в обігу була власна монета. Але після активної підтримки Римом політики колонізації ситуація на українських територіях стала змінюватися. Казимир щедро роздавав українські землі польським, німецьким та угорським феодалам, заохочуючи їх до королівської служби.

Польська й латинська мови стали офіційними, посадовців призначав тільки король. На теренах Галичини було створене Руське воєводство, яке вважалося польською провінцією.

Щоб зберегти свої привілеї та здобути рівне з поляками правове становище, частина галицьких бояр почала переходити в католицьку віру.

§23. Початок об'єднання Польщі та Литви в єдину державу

Кревська унія

Наприкінці XIV ст. міжнародні умови для Польського королівства та Великого князівства Литовського стали досить несприятливими. У цих державах посилювалися інтеграційні процеси, зумовлені:

- наступом на польські та литовські землі Тевтонського ордену;
- політикою Московського князівства, правителі якого заявили про «збирання» давніх руських земель. Об'єднавши майже всі великоруські землі, великий князь Іван III висунув претензії на білоруські та українські землі як на історичну спадщину династії Рюриковичів;

Ягайло (Йогайла, Ягелло, Владислав II Ягайло) (1348–1434)

Великий князь литовський і польський король. Син Ольгерда Гедиміновича. Засновник династії Ягеллонів. Після смерті свого батька отримав великокнязівський престол і разом з дядьком Кейскутом став володарем Литви. Фізично знищив співправителя й сам очолив державу. Уклав Кревську унію з Польщею (1385 р.). У 1386 р. одружився з польською королевою Ядвігою. 1386 р. коронувався на польський престол під іменем Владислава II. У 1387 р. захопив і приєднав до Польщі галицькі землі. Брав участь у Грюнвальдській битві 1410 р.

- необхідністю протистояти нападам татар;
- зацікавленістю польських феодалів в експансії на українські землі, литовських — у досягненні тих економічних та політичних привілеїв, які мали можновладці в Польському королівстві.

Це спонукало дві країни змінити свою зовнішню політику й 1385 року підписати Кревську унію.

Умови Кревської унії передбачали династичний шлюб литовського *князя Ягайла* з польською королівною Ядвігою. Ягайло, який після шлюбу отримував титул короля об'єднаної держави, повинен був охрестити за католицьким обрядом населення своєї держави, повернути Польщі відторгнуті від неї території, а головне — назавжди приєднати до неї землі Литви та Литовської Русі.

Опір опозиції

Реалізація Кревської унії наштовхнулася на опір частини литовської, української та білоруської шляхти. Опозиція вбачала в рішеннях унії негативні для себе політичні та соціально-економічні наслідки:

- втрату державного суверенітету Литви;
- позбавлення привілеїв місцевої знаті на користь поляків;
- польську експансію на землі Великого князівства Литовського.

Королева Ядвіга

На чолі опозиційно налаштованої шляхти став литовський *князь Вітовт*, який мав серед неї великий авторитет. Він здійснив чимало переможних походів проти Московської держави, намагався витіснити татар з литовських земель, успішно воював проти Тевтонського ордену. Щоб посилити свою владу, Вітовт вирішив заручитися підтримкою міст, увівши

на підвладних землях *магдебурзьке право* (міське самоврядування). Це, звичайно, сприяло розвитку ремесел, торгівлі, розширенню соціальної бази опозиції.

Авторитет і вплив Вітовта були настільки великими, що Ягайло змушений був поступитися: 1392 року укладено угоду, за якою Вітовта визнано довічним правителем Литовського князівства. За його правління на території України була ліквідована автономія Волинської, Київської, Новгород-Сіверської та Подільської земель. Відтепер ці території стали звичайними литовськими провінціями, у яких правили не місцеві князі, а намісники великого князя. Вітовт розпочав будівництво великої системи укріплень, серед яких були фортеці Білгород та Хаджибей.

Городельська унія

1410 року об'єднані війська Польщі та Литви за підтримки українців, білорусів, чехів здобули велику перемогу під Грюнвальдом над лицарями Тевтонського ордену. Грюнвальдська перемога дала новий поштовх для оформлення державно-правових відносин між Польщею та Литвою. У жовтні 1413 року в замку Городель (на Західному Бузі) була підписана Городельська унія, яка передбачала:

- рух Польщі та Литви до об'єднання в єдину державу;
- широкі довічні повноваження Вітовта як великого князя литовського;
- постійну автономію Литви у відносинах з Польщею.

Однак так само в унії зафіксовано:

- зверхність польського короля над Литвою;
- запровадження в Литві сейму, призначення посадових осіб, вибір адміністративно-територіального устрою, вигідних Польщі;
- зрівняння в правах польських феодалів-католиків та литовських можновладців, які приймуть католицьку віру.

Це знову ж таки викликало незадоволення православної частини населення й уже немолодий Вітовт, відчуваючи небезпеку, вирішив відстоювати незалежність Литви. Проте задумане не вдалося — князь Вітовт помер 1430 року. Нехтуючи умовами Городельської унії, за якою великий князь мав би обиратися лише за згоди Ягайла, литовська та українська шляхта призначила великим князем Литви Свидригайла Ольгердовича (Ягайлового брата). Унаслідок цього в 1432 році вкотре спалахнула війна між Польщею і Литвою.

Свидригайло Ольгердович
(?–1452)

Великий князь литовський. У 1400–1402 рр. — князь подільський. У 1408 р. на чолі групи сіверських і верховських князів перебрався до Московщини. У 1419 р. отримав у володіння Чернігів, Новгород-Сіверський і Трубчевськ. 1430 р. проголошений великим князем литовським. У 1431 р. виступив проти військової агресії Ягайла в межі волинських земель. У 1440 р. після тривалої боротьби здобув у володіння Волинь. Помер у Луцьку.

(За «Довідником з історії України»)

І без того скрутне становище Литовського князівства ускладнилося внутрішнім розколом і виникненням двох новоутворень: власне Литви на чолі з Сигізмундом та Великого князівства Руського (назва за літописом), де й далі княжив Свидригайло. Але вік цих двох держав, як і їхніх князів, був дуже короткий. Ягайло не міг допустити до влади ні Свидригайла, ні Сигізмунда. 1440 року великим литовським князем коронували Ягайлового сина — 13-річного Казимира. Хоч новий князь відразу видав «Віленський привілей», який зрівнював права православної і католицької шляхти, відносини між Польщею та Литвою ще тривалий час були досить напруженими.

§24. Боротьба московських князів за спадщину Київської Русі

Великий московський князь Іван III, починаючи з 1492 року, вів постійні війни з Литвою за Чернігово-Сіверщину. У результаті 1503 року була укладена угода, за якою великий литовський князь Олександр (1492–1506 рр.) відмовився від претензій на ці землі. Проте апетити московських дипломатів помітно зросли й вони відверто стали претендувати на решту руських земель. Не зупиняючись на досягнутому, росіяни розпочали нову війну з Литвою.

У ході цієї війни в 1511 році війська Василя III здобули Смоленськ. Проте втримати місто вони не змогли: загони князя Острозького виявилися сильнішими. Однак уже 1514 року московське військо чисельністю 70 тис. осіб знову підійшло до могутньої фортеці — Смоленська. Польсько-

Персоналії

Костянтин Іванович Острозький
(*бл. 1460–1530*)

Представник славного українського роду Острозьких, він був одним з небагатьох, хто попри всі намагання католиків нав'язати свою віру лишився православним.

Протягом свого життя обіймав посади брацлавського й луцького старости, київського воєводи, а в 1497 році став першим гетьманом Великого князівства Литовського й був ним до самої смерті в 1530 році, уславивши своє ім'я численними військовими перемогами.

литовське військо, хоч кількісно й поступалося московському, та переважало в артилерії. Незважаючи на великі втрати в цій битві, росіяни змогли захопити Смоленськ.

Таким чином, Москва приєднала до своїх володінь Чернігово-Сіверщину й Смоленщину. З часом Велике князівство Литовське відновило своє військо й розпочало нову війну з Московською державою.

§25. Північне Причорномор'я та Крим під владою іноземних держав

Князівство Феодоро (Мангуп). Ще наприкінці XIII ст. в Кримських горах на місці Готії виникла невелика, проте дуже впливова в XV ст. держава — князівство Феодоро. Заснували цю державу зі столицею Мангуп (назва гори й міста) грецькі християни.

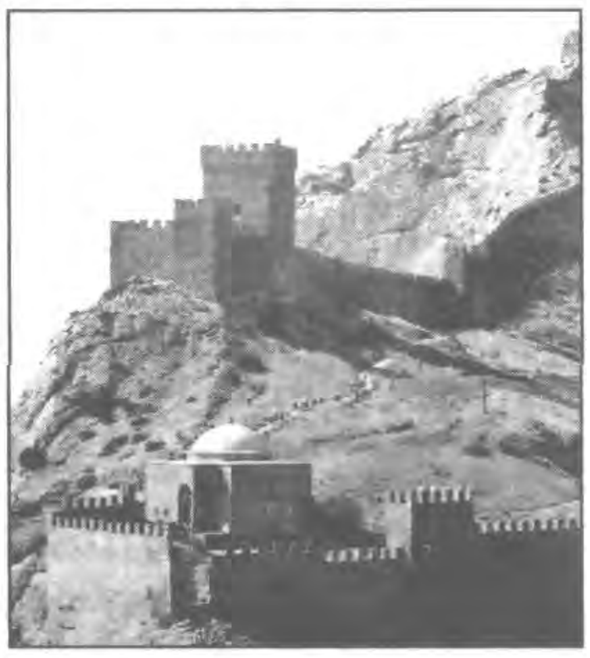

Генуезька фортеця. Сучасний вигляд

Генуезькі колонії. Італійська республіка — Генуя — ще з другої половини XIII ст. почала засновувати в Криму та в Північному Причорномор'ї свої колонії. Так, з'явилися Кафа (на місці давньогрецької Феодосії), фортеця Судак, пізніше — фортеця Чембало (нині Балаклава), а також Лікостомо (у гирлі Дунаю), Монкастро (в гирлі Дністра) та ін.

Суперниками генуезців у їхньому бажанні контролювати торгівлю на Чорному морі були Золота Орда та Венеція, також їм заважало Феодоро. Генуя вийшла переможцем з усіх сутичок, суперники визнали право Генуї на володіння колоніями в Північному Причорномор'ї.

Однак 1475 року Турецький султанат (Османська імперія), який на той час перебував у зеніті могутності, вирішив установити свій контроль над усією акваторією та узбережжям Чорного моря: спочатку турки підкорили Кафу, а потім — з деякими зусиллями й державу Мангуп (Феодоро).

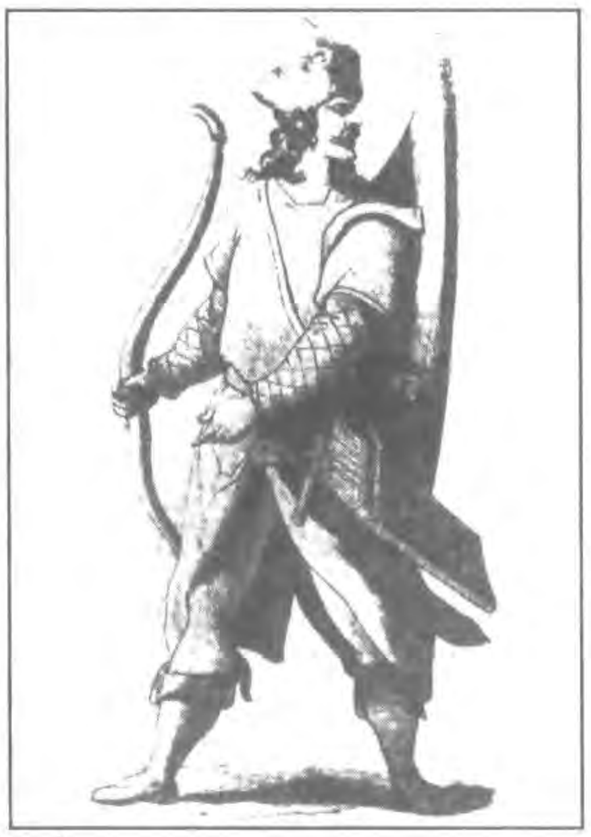

Озброєний татарин. Малюнок невідомого автора

Кримське ханство. Унаслідок асиміляції кочових племен Південної України — половців і торків — з монголами під час Батиєвої навали, виникла нова етнічна спільнота — татари. Після неминучого розвалу Золотої Орди утворилося багато незалежних ханств. Одним з них у Криму та в степах

Північного Причорномор'я стало Кримське ханство зі столицею в добре укріпленому місті Кирк-Ор. Його першим правителем був хан Хаджі-Гірей.

Після підкорення Кафи й Мангупа турецький султан зробив своїм васалом і Кримське ханство. Із цього часу почалися спільні турецько-татарські напади на українські землі:

- 1482 року військо на чолі з ханом Менглі-Гіреєм зруйновало Київ і Житомир;
- 1496 року його син Менглі-Гірей (за літописом) поневолив «усю Волинську землю мало не до кінця»;
- 1498 року під час чергового нападу турки й татари взяли сотні тисяч ясиру з Галичини й Поділля.

Довідка. *Ясир* (від турецького *esir*) — невільник, полонений.

У кінці XV ст. з'явилася нова столиця ханства — місто Бахчисарай («Палац-сад»).

§26. Культура України XIV — початку XVI ст.

Розвиток української культури з початку XIV ст. відбувався в досить важких історичних умовах, які характеризувалися:

- навалою монголо-татарських орд на українські терени;
- експансією Польщі та Литви;
- переходом українських територій під владу Польщі, Литви, Угорщини, Молдови.

Розвиток української культури в цю добу можна поділити на два періоди:

- литовсько-руський — коли Литва, перебуваючи на нижчому від Русі-України культурному рівні, увібрала в себе все найкраще з нових земель;
- польсько-литовський.

На думку М. Грушевського, польська культура XIV–XV ст. не досягла високого рівня, а була в значній мірі відбитком німецької та італійської культур.

В українському культурному житті XV ст. спостерігаються кризові явища. Адже українська культура була тісно пов'язана з православною церквою, а церква одержувала на духовний розвиток кошти від держави. Коли української влади не стало, Литовська та Польська держави підтримували лише католицьке духовенство. Православною ж церквою, як власне

й культурою, ніхто не опікувався. Усе менше трапляється освічених людей серед духовенства, знищуються старі церковні та світські школи, слабшають література та художня творчість.

Тяжкий іноземний гніт і спустошливі війни гальмують культурний розвиток. Проте навіть у цих складних умовах культура українського народу розвивалася.

Архітектура

Архітектурні стилі цього часу історики поділяють на дві групи: *стиль оборонних споруд* та *церков*. Постійні військові дії, які відбувалися на теренах України, сприяли появі великої кількості замків та фортець. Стратегія й тактика ведення війн з часів раннього середньовіччя значно змінилася. Якщо раніше велике значення мала тривала облога міста, то після монголо-татарської навали переважав штурм з використанням муроломної техніки. Тому у фортифікаційному будівництві на зміну дерев'яним прийшли могутні кам'яні стіни, потужні мури, велика кількість башт. Спеціальні міцні башти, які називають *баштами-донжон*, були побудовані на випадок, якщо ворогу вдасться захопити частину укріплень. Такі форми споруд використовувалися в архітектурі фортець XI–XII ст.

До мурованих кам'яних фортечних споруд належить замок у м. Кременці, який був побудований на високій горі. Його три могутні башти овальної форми давали можливість вести фланговий обстріл нападника. Подібні замки зведені в м. Білгороді (Дністровському) та Луцьку.

Любартів замок у Луцьку. Малюнок М. Кулеші

Цікаво, що військовий архітектурний стиль значною мірою вплинув і на церковне будівництво. Церкви й монастирі нагадували собою укріплений замок, а їхні дзвіниці нерідко виконували функції сторожових веж. Побудовані з дерева чи каміння церкви зберігали традиції Київської Русі, віддзеркалювали складний історичний розвиток пізнього середньовіччя. Тільки на початку XVI ст. в Україні знаходить відображення *європейський ренесансний стиль*. Символом тієї епохи можна назвати кам'яні церкви — оборонні споруди Києво-Печерської лаври та церкви замку в с. Сутківцях на Поділлі. Такого ж типу були: Петропавлівська церква на Поділлі (XV ст.) та церква в Рогатині (XIV–XV ст.).

У XIV–XV ст. панував церковний стиль *перехідного періоду*, у якому поєдналися попередні зразки візантійського стилю та нові європейські впливи *готичної культури*. Такі церкви збудували в Галичі (Різдва Христового, XIV ст.), у Межиріччі на Волині (XV ст.), у Лаврівському монастирі на Бойківщині (XIV–XV ст.).

Ремесла

Починаючи з XIV ст. набувають розвитку різноманітні ремесла. У той час шанували будівельників, які зводили палаци, замки, церкви. Історики свідчать, що під час будівництва Київського замку, який був зруйнований татарами в 1482 році, тут працювало понад 20 тис. теслярів, мулярів, ковалів і землекопів.

Цехові печатки

Високо цінували продукцію ремісників, які виготовляли вироби з металу. Було багато роботи ковалям, мідникам, слюсарям та ін. Українські майстри виготовляли холодну (мечі, луки, списи, стріли) та вогнепальну (рушниці та пістолі) зброю. У Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Острозі, Кременці та інших містах працювало чимало ювелірів. Українські можновладці, іноземні магнати й шляхта замовляли в них зброю, дорогий одяг, кінські убори.

У XIV ст. в Україні з'являються перші цехові організації, що об'єднували групи ремісників за фаховою ознакою. Слово *«цех»* походить від німецького слова *Das Zeichen — знак*. Перші цехи виникли в Києві, Львові, Білій Церкві, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Стародубі. Кожний цех мав свій статут, який визначав права й обов'язки своїх членів. Після встановлення польського панування в Україні ремісників-українців не допускали в цехи, вони зазнавали всіляких утисків.

Живопис

Високого розвитку в XIV–XV ст. досягло українське малярство. Українські митці поступово відходять від традицій візантійської школи — її статичності та уривчастості. Живопис, крім релігійної тематики, звертається й до світських тем. Художники приділяють більше уваги пейзажам, побу-

товим та військовим сценам. Набув поширення портретний живопис. Навіть в іконописі за допомогою образів святих передавали тогочасне розуміння краси. Історики бачать у зображеннях святих риси реальних людей (свята Марія — проста українська жінка, жінка-мати та ін.). Не випадково відомий мандрівник Павло Алеппський, побачивши український церковний живопис (образ Божої Матері), зазначив: «Багато дечого бачив я на своєму віку, але не бачив рівного образу. Божа Матір так чудово написана, що здається, і може заговорити, а одяг на ній наче міниться, рухається, лице, уста дивують своєю красою. Так і ждем, що скаже: «Мир божий з вами»».

Українські живописці були популярні серед литовських та польських феодалів. Навіть польський король Ягайло запросив їх розмалювати собор у Сандомирі, костьоли під Краковом, спальню в королівському палаці та ін. Роботи українців-живописців мали такий великий успіх, що за малювання костьолів у краківських та сандомирських землях українцям надано особливі привілеї.

Однак це не завадило польській владі чинити різноманітні утиски проти українців. Поступово малярство переводилося з вільної професії до цехів. А православних у цехи не приймали. Тому в документах тих часів читаємо: «Майстрів русинів [українців. — Авт.] ремесла малярського вигнали з-поміж себе» чи «такого-то (ім'я) русина до цеху не прийняли».

Довідка. У цю добу українці називали себе *русинами* (слово похідне від назви *Русь*). Так само називалися й білоруси. Росіян у ті часи здебільшого називали *московитами*.

Постійні утиски православ'я не змогли зруйнувати українські мистецькі традиції. Особливо це знайшло відображення в іконописі. Мистецькі образи, які дійшли до нас, якнайкраще передають середньовічну епоху. Наприклад, Юрій Змієборець, зображений у лицарських латах на коні зі списом, святий Микола — покровитель ремісників та мандрівників, Богоматір з дитиною — заступниця знедолених.

Освіта

Історики вважають, що українські школи й далі існували при монастирях, церквах, маєтках феодалів. Документальних джерел про цю галузь суспільного розвитку досить мало. Учителями, як правило, були дяки, які вчили дітей грамоти, молитов, церковного співу. Окремі можновладці одержали можливість учити своїх дітей у школах Польщі, Чехії, Німеччини.

У XIV – на початку XV ст. вищих навчальних закладів в Україні ще не було. І тому українці, вихідці із знатних родів та заможних міщан, здобували освіту в Краківському, Празькому, Падуанському, Болонському університетах та університетах Німеччини. Історики України наводять факт, що тільки в Краківському університеті серед документів тогочасних студентів знайдено понад 30 імен українців з м. Дрогобича, понад 70 — із Самбора. При Карловому університеті в Празі існував Литовський колегіум, у якому навчалися вихідці з Литви, України, Білорусі. Історія знає прізвища кількох відомих українців, які здобули європейське визнання. Серед них *Юрій Котермак (Дрогобич)* — професор медицини Болонського й Краківського університетів, упродовж певного періоду був ректором Болонського університету. У науковому світі широко відома його праця «Прогностична оцінка поточного 1483 року», яка вийшла в Римі й містила відомості з астрології, філософії, географії, економіки.

Персоналії

Юрій Дрогобич (Котермак)
(1450–1494)

Український учений, доктор філософії і медицини. Народився в Дрогобичі. Навчався в Краківському університеті (з 1468 р.), де йому присвоєно ступінь бакалавра, а 1473 р. — магістра. Викладав медицину, філософію та астрономію в Болонському університеті. Протягом 1481–1482 рр. був ректором цього навчального закладу. У 1487 (1488) р. — професор Краківського університету.

(За «Довідником з історії України»)

Магістром Краківського університету був поет *Павло Русин*, якого вважають одним з носіїв європейського літературного стилю. Значний вплив на розвиток української культури мав *Франциск Скорина*, білоруський учений, який певний час жив в Україні і був носієм гуманістичних традицій Відродження.

Література і фольклор

Провідне місце серед літературних творів XV ст. належить церковній літературі. З XIV ст. в Україні поширюються південнослов'янські впливи. Їхніми речниками в Україні стали митрополити *Кипріян* та *Григорій Цамблаки*, перу яких належить чимало видатних творів. З 1483 року в Україні відомий збірник «Приточник» з багатьма уривками західноєвропейських релігійних легенд. З'являються нові редакції «Києво-Печерського патерика». Поряд із церковною літературою в українській редакції з'являються й світські твори. Наприклад, «Троянська історія», «Сказання про індійське царство», збірник «Ізмарагд», що присвячений «книжній мудрості», «доброчинності і гріхам», «дружинам добрим і злим», етичним нормам.

Важлива роль належала літописам. Вони подавали цікаві факти з історії України та Білорусі. З XIV ст. з'являється нова група літописів — литовсько-руських. Як колись літописці славили великих київських князів, так тепер вони славлять князя Вітовта. Літописці віддають належне литовським князям, які зберігають та охороняють українські землі. У XVI ст. був завершений «Короткий київський літопис».

У XV ст. з'являється український переклад ірландського твору про Таудала — лицаря, душа якого побувала на тому світі й розповідає про це сучасникам. У новій редакції з'являється повість «Олександрія», присвячена Олександрові Македонському.

Персоналії

Григорій Цамблак
(світське ім'я Гавриїл)
(бл. 1364 – 1419(1420))

Церковний і освітній діяч. Народився в м. Тирново (Болгарія). Походив з аристократичного роду. Був учнем болгарського просвітителя Є. Тирновського. З 1389 р. перебував на Афоні, пізніше в Пантократорівському монастирі в Константинополі. У 1409 р. виїхав до Києва. Здобув прихильність великого князя Вітовта. За його підтримки в листопаді 1415 р. в Новогрудці на єпископському соборі Г. Цамблака обрали київським митрополитом. У 1416 р. після зруйнування Києва військами татарського князя Адигея переніс кафедру до Вільна. Відстоював православну віру, виступав за продовження діалогу між православною та католицькою церквами. Автор понад 50 творів та проповідей.

(За «Довідником з історії України»)

На особливу увагу заслуговують історичні пісні, думи, що оспівують подвиги українського народу в боротьбі з ворогами. Серед них — «Утеча трьох братів з-під Азова», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка», «Козак Голота», «Байда». У цей час бере свій початок і балада. Найвідоміша серед них «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?».

Річ Посполита

Інтеграція Литви та Польщі, яка, хоч і не без суперечок, відбувалася протягом XIV–XV ст., у другій половині XVI ст. почала набирати нових обертів.

Історичні передумови, що спричинилися до ще більшого зближення цих країн:

- Литва розпочала ряд серйозних воєн з Московським князівством, тому потребувала постійного союзника для боротьби зі східним сусідом;

Довідка. *Річ Посполита* — феодально-кріпосницька об'єднана литовсько-польська держава, яка існувала з часу Люблінської унії (1659 р.) до 1795 р. До Речі Посполитої входили і загарбані українські землі: Східна Галичина, Західне Поділля, Волинь, Брацлавщина та Київщина, де панував жорстокий феодальний, національний та релігійний гніт.

- стали частішими турецько-татарські набіги на землі, підвладні Литві та Польщі;
- значна частина литовської шляхти вбачала в єдиній з Польщею державі свої економічні та політичні інтереси.

§27. Люблінська унія

1569 року в польському місті Люблін відбувся спільний польсько-литовський сейм. Протягом кількох місяців представники різних політичних угруповань вели напружені суперечки щодо тексту підсумкового документа. Зрештою перемогу здобули прихильники унії.

За Люблінською унією:

- Польща та Литва об'єднувалися в єдину державу — *Річ Посполиту* (польською *Rzech pospolita* від латинського *respublica* — *республіка*, утворене від *res* і *public*, букв. — *спільна справа*), назва якої відображала специфічну форму монархії на чолі з королем, що обирався шляхетським сеймом;
- на чолі нової держави ставав один правитель, який отримував титул короля польського та великого князя литовського;
- король мав обиратися спільним польсько-литовським сеймом і коронуватися в Кракові;
- створювалися спільні сейм і сенат;
- до обігу запроваджувалася монета;
- польська шляхта одержувала право володіти землями в Литві, а литовські можновладці — у Польщі;
- Польща та Литва мали проводити спільну зовнішню політику.

Згодом до унії Польщі та Литви також приєдналося королівство Пруссія. Новостворена об'єднана держава отримала назву *Річ Посполита Польська*.

Литовське князівство, у складі якого залишилися здебільшого литовські та біло-

Різні погляди

Наслідки Люблінської унії. Багато істориків відзначають політичні та соціально-економічні зміни на українських землях після Люблінської унії:

- уперше за багато років основна частина українських земель об'єдналася в одну державу (хоч і не в українську);
- на українських землях стала інтенсивно розвиватися економічна система (у сільському господарстві з'явилися нові знаряддя праці, завдяки чому збільшилася його продуктивність, стали використовувати трипільну систему, зміцнювалися торговельні зв'язки між різними частинами України);
- українські міста Переяслав, Біла Церква, Канів, Черкаси, Лубни та ін. перетворилися на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі;
- українські землі активно залучалися до міжнародної торгівлі: через балтійські порти вивозили з країни хліб, худобу, віск, вовну тощо.

руські землі, зберегло певну автономію, воно мало свою виконавчу владу, фінансову систему та закони.

Щоб збільшити коло прибічників унії, король дав місцевій православній шляхті гарантії рівності прав з католиками, але вони виявилися лише декларацією (За «Довідником з історії України»).

Перерозподіл етнічних українських земель

Після Люблінської унії до Польщі відійшли Східна Галичина, Волинь, Поділля, Київщина та частина Лівобережної України. Одночасно були відокремлені від Литви і передані Польщі деякі інші землі. Усі ці території були поділені на п'ять воєводств:

- Волинське (складалося з Луцького, Володимирського та Крем'янецького повітів);
- Подільське (включало Червоногородський, Кам'янецький і Летичівський повіти);
- Брацлавське (уходили Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти);
- Київське (включало Київський, Житомирський, Овруцький повіти, Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське й Чигиринське староства);
- Руське (складалося з Галичини, Холмщини, Сяницької, Львівської та Перемишльської земель).

Частина українських земель (Бузький, Городельський і Грабовецький повіти) відійшла до Белзького воєводства. Берестейщина й Пінщина залишилися в складі Великого князівства Литовського.

Посилаючись на західних науковців, значна частина українських істориків уважає, що події 60—70-х років XVI ст. мали для України велике політичне значення. У цей час невідворотного занепаду Литовської держави перед українською шляхтою постала необхідність вибору між ягеллонською Польщею та Московською державою. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами й становими привілеями, відносною релігійною толерантністю та самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту. Оцінюючи цей вибір з позиції сучасності, треба визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система з її відкритим та гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI — на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави.

Відомі українські історики М. Котляр та С. Кульчицький уважають період після Люблінської унії досить драматичним для України: «Якщо хтось і виграв від унії, то лише місцева шляхта (дворянство), зрівняна рішенням Люблінського сейму в правах із шляхтою польською. Український народ зазнав тепер ще й украй тяжкого феодального й приниженого культурно-національного та релігійного гноблення. Польські пани примусово запроваджували католицизм, що означало денаціоналізацію українського народу, закривали православні церкви й монастирі — осередки української культури та освіти, вбивали священиків та ченців. У відповідь на створення магнатсько-шляхетської Речі Посполитої в Україні розгорнулася національно-визвольна боротьба народних мас, що вилилося наприкінці XVI ст. у селянсько-козацькі війни...».

У складі інших держав перебувала решта українських земель:

- Закарпатська Україна (у складі Угорщини);
- Північна Буковина (під зверхністю Молдовського князівства);
- Чернігівщина (під владою Московської держави).

Державний устрій Речі Посполитої

Остаточно устрій держави сформувався в 1573–1574 рр. за правління французького короля *Генріха Валуа*. У його добу укладено *«Пакет угоди»* («Pacta conventa») і *«Генріхові артикули»*. За цими угодами:

Король Генріх Валуа

- король зобов'язувався беззаперечно виконувати рішення сейму;
- шляхта отримала право не тільки не підпорядковуватися владі короля, а й навіть виступати проти нього зі зброєю (право конфедерацій).

Ця специфічна форма монархії отримала назву *шляхетської демократії*. Вона дала змогу представникам шляхти впливати на управління державою в інтересах усього шляхетського стану чи окремої його групи. У кожного шляхтича були свої власні інтереси, тому з часом шляхетська демократія викликала гострі соціальні, національні та міжконфесійні суперечності, створивши в країні умови безладдя, свавілля й шляхетської анархії.

Найвищим органом державного управління був *сейм*, який складався з:

- сенату (король, найвищі урядовці й духовні особи);
- ізби, або палати, послів (шляхта, яку обирали на земельних зборах).

Сейм скликався раз на два роки й розв'язував усі державні питання — від обрання короля до прийняття законів (конституцій). При прийнятті рішень був обов'язковим принцип одностайності — право *liberum veto*, яке у XVIII ст. практично паралізувало діяльність парламенту. У період між сеймами державою керував король, але його постійно контролювали 16 спеціально призначених сеймом сенаторів-резидентів (За «Довідником з історії України»).

§28. Берестейська церковна унія

З 20-х рр. XVI ст. у Речі Посполитій стали відчуватися впливи *Реформації*. На території цієї держави співіснували лютерани, кальвіністи,

гусити та представники інших відгалужень *протестантизму* (їх підтримувала частина міщан, шляхти й магнатів), католики (польські селяни), православні (українські селяни).

Довідка. *Реформація* — широкий соціально-політичний рух проти католицької церкви, який охопив більшість західноєвропейських країн. Початком Реформації став виступ населення Німеччини в 1517 році під проводом Мартіна Лютера. Наслідком Реформації було виникнення протестантських церков.

Проте вже наприкінці XVI ст. тут почався період Контрреформації — широкого наступу католицької церкви на своїх противників. Крім того, у цей час на теренах Речі Посполитої, як і по всій Європі, тривала жорстока боротьба між феодальним ладом, що відживав своє, і новим, на той час прогресивним, буржуазним. Католицька церква — великий феодал — була надійним захисником свого класу (наприклад, у Польщі вона активно сприяла захопленню українських земель польською шляхтою). Ударною силою католицької експансії став *орден єзуїтів*, засновником якого був *Ігнатій Лойола*. Залізна дисципліна, використання будь-яких засобів для досягнення своєї мети робили орден могутнім знаряддям у руках церкви.

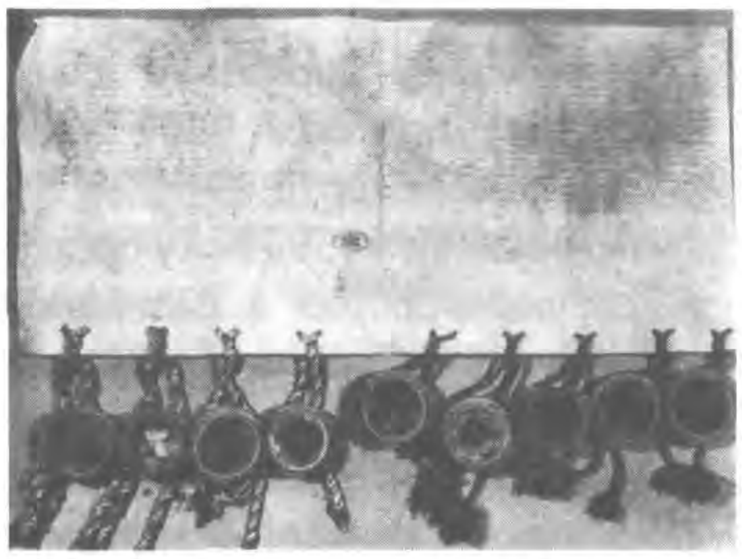

Акт Берестейської церковної унії

Серед церковної ієрархії давно існував задум ліквідувати наслідки церковного розколу між Римським престолом та Константинопольським патріархатом, який відбувся 1054 року. Багато представників церкви розглядали утворення держави Речі Посполитої як сприятливий момент для налагодження міжконфесійних відносин.

Щоб зберегти й укріпити єдність Речі Посполитої, польський король Сигізмунд III Ваза підтримав ідею деяких ієрархів католицької та православної церкви про *унію* (об'єднання).

Православна церква в Україні напередодні Берестейського собору

Кінець XVI ст. був непростим для всього православного світу. Православну церкву в Україні й Білорусі підточувала занепала дисципліна; церковні братства постійно конфліктували з єпископатом; створений 1589 року Московський патріархат намагався підкорити собі православних в Україні й Білорусі тощо.

Тому ідея укладення унії знайшла своїх прихильників як серед католицької польської верхівки, так і серед православних українських можновладців.

Гедеон Балабан
(світське ім'я Григорій)
(1530–1607)

Український церковний діяч. Став львівським єпископом 1569 року і був ним до самої смерті.

Починаючи з 1590 року брав участь у всіх переговорах з Ватиканом, які стосувалися об'єднання православної та католицької церков. За його ініціативою 1590 року в Белзі була проведена нарада єпископів холмського й белзького Діонісія Збируйського, луцького Кирила Терлецького та пінського й турівського Леонтія Пельчинського, де вперше порушили питання про об'єднання православної та католицької церков; протягом тривалого часу вів із цього приводу суперечки зі Львівським Ставропігійним братством. Однак 1596 року на Берестейському соборі Гедеон Балабан підтримав князя К. Острозького й виступив проти унії.

Упродовж усього життя священик піклувався про шкільництво, заснував школу в Стрятині. У цьому ж місті відкрив друкарню, де видавав церковні книги: 1604 року побачив світ «Служебник», а 1606 — «Требник».

Помер в с. Уневі на Львівщині.

(За «Довідником з історії України»)

Ініціаторами укладення унії стали православні єпископи *Гедеон Балабан* та *Іпатій Потій*. Цю ідею підтримали єпископ холмський Діонісій Збируйський, єпископ пінський Леонтій Пельчинський та єпископ луцький Кирило Терлецький. Ідею унії, особливо на етапі її підготовки, підтримували й найвпливовіші українські магнати. Для обговорення й розв'язання цього питання протягом 1590–1595 рр. єпископи провели 5 синодів і, узгодивши основні питання, у червні 1595 року доручили єпископам І. Потію та К. Терлецькому вести переговори в справі об'єднання церков у Римі, куди ті й виїхали у вересні того ж року.

Після переговорів представників української православної церкви (прибічників унії) з папою римським Климентом VIII 1595 року в Римі був виданий документ, у якому проголошувалося об'єднання католицької та православної церков, а також підтверджувалося збереження традиційної православної літургії, обрядів і звичаїв українсько-білоруської церкви.

Берестейський собор

Офіційне визнання унії папою римським викликало бурхливий протест православної громади. Особливе невдоволення висловлював князь К. Острозький. Щоб урегулювати цей конфлікт, у жовтні 1596 року київський митрополит Михайло Рогоза та польський король Сигізмунд III Ваза скликали церковний собор у м. Бересті, під час якого між його учасниками відбувся розкол. Противники унії (К. Острозький, представник Константинопольського патріарха Никифор, львівський єпископ Г. Балабан та перемишльський єпископ М. Копистинський) організували з частиною духовенства та мирян окремий православний собор і засудили

діяльність М. Рогози та прибічників унії. Митрополит М. Рогоза та вірні йому єпископи провели згідно з канонічним правом собор, у якому взяли участь, крім митрополита, 5 єпископів, частина духовенства та шляхти, а також представники католицької церкви. На цьому соборі був затверджений *Берестейський акт*.

За Берестейською унією українська церква *зберігала*:

- східні обряди;
- церковнослов'янську літургійну мову;
- право на заміщення митрополичої та єпископських кафедр;
- старий (юліанський) календар;
- право на одруження нижчого духовенства тощо;

а також *визнавала*:

- зверхність папи римського над усією християнською церквою;
- учення католицької церкви.

Православне духовенство, яке підтримало рішення Берестейського собору, одержало низку *привілеїв*:

- зрівняння в правах з католицьким духовенством;
- звільнення від сплати податків і виконання різноманітних повинностей;
- єпископам були обіцяні місця в сенаті Речі Посполитої (цієї обіцянки уряд не дотримав).

Шляхта й міщани, що прийняли унію, також зрівнювалися в правах з католиками латинського обряду й одержали право займати посади в державних та міських урядах. Одразу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість: Київська, Володимиро-Берестейська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська та Полоцька; Перемишльська та

Іпатій Потій
(світське ім'я Адам)
(1541–1613)

Український письменник-полеміст, греко-католицький митрополит, один із засновників греко-католицької церкви. Народився в с. Рожанка на Підляшші в родині українського шляхтича. Вищу освіту здобув у Краківському університеті, по закінченні якого перебував на службі при дворі князя Радзивілла Чорного. Згодом отримав посаду секретаря в польського короля Сигізмунда III Августа, де й перебував до 1572 року. У 1572–1588 рр. був земським суддею в Бересті, згодом став берестейським кашеляном і сенатором. Товаришував з князем К. Острозьким, належав до його гуртка літераторів і публіцистів.

Після смерті своєї дружини постригся в ченці та отримав ім'я Іпатій. 1593 року став володимиро-берестейським єпископом, а згодом — одним з організаторів Берестейської унії. 1595 року разом з луцьким єпископом К. Терлецьким їздив до Рима як уповноважений ініціаторів Берестейського собору. Після повернення був одним з учасників собору єпископів у Бересті, на якому й затверджено унію. По смерті Михайла Рогози 1599 року став

греко-католицьким митрополитом київським і галицьким, яким був до своєї смерті.

І. Потій намагався активно утверджувати правове становище уніатської церкви в Речі Посполитій, працював над залученням духовенства й шляхти до греко-католицької церкви. Написав полемічні твори, спрямовані на захист унії («Унія, або виклад... артикулів до об'єднання» (1596), «Календар римський новий» (1596), «Антиризис» (1599), «Оборона собору Флорентійського» (1603)).

(За «Довідником з історії України»)

Львівська єпархії прийняли її згодом, відповідно 1692 року та 1700 року.

Так постала *нова греко-католицька (уніатська) церква*, яка підпорядковувалася Римові. У цієї церкви одразу з'явилося чимало прихильників та опонентів. У християнському світі України стався розкол: значна частина православних не прийняла унії, як і багато католиків не визнали греко-католицької церкви. Відомий український історик Н. Полонська-Василенко з цього приводу писала: «З самого початку виявилося, що польський уряд не бажає визнати за уніатськими єпископами прав римо-католицьких єпископів: вони не дістали місць у сенаті, незважаючи на листи в цій справі папи Климента VIII... Польські єпископи також не хотіли визнавати її [церкву. — Авт.], рахуючись не з релігійними поглядами, а з національністю уніатів. Православні ненавиділи уніатів за їх зраду..., а римо-католицька церква не вважала їх за повноцінних братів, бо вирішальною для неї була національна різниця між уніатськими українцями та католицькими поляками».

Довідка. *Каштелян* — службова особа в Польщі та Речі Посполитій, яку призначав король або князь для управління «граду» (замку) та навколишньої місцевості. Каштелян призначався в кожне воєводство заступником воєводи; йому належала військова та поліцейська влада, яка в XIII ст. перейшла до королівських старост; крім того, він мав право брати участь у королівській раді (сенаті). У випадку скликання «посполитого рушення» (народного ополчення) каштелян командував шляхтою свого повіту.

Між противниками і прихильниками унії спалахнула гостра боротьба. *Братства й українське козацтво*, що зароджувалося, непохитно стали на захист православної віри.

§29. Українські землі під владою Польщі

Тепер усім правили поляки, а українці ні в чому не мали голосу
М. Грушевський

Закріпачення селян

Після Люблінської унії польські магнатські роди Калиновських, Замойських та ін. зайняли величезні простори української землі. Власниками

великих земельних володінь стала католицька церква. М. Грушевський зазначав, що польська шляхта, яка сиділа на українській землі, жила працею українського селянина: «... Звикла в той же час ігнорувати все туземне..., дивиться на український народ, як на голотів польського народження, на його мову, традиції, право — як на щось незмірно нижче у зрівнянні з польським». Зростання великої феодальної власності на землю зміцнювало кріпацьку залежність.

Довідка. *Єпархія* (грецьке *eparchia — володарювання, область*) — церковний округ; основна церковно-адміністративна одиниця в православній та греко-католицькій церквах на чолі з єпархіальним архієреєм (митрополитом, архієпископом, єпископом).

Польська шляхта

У Європі в XV–XVI ст. кріпосницький лад переживав глибоку кризу, але в Речі Посполитій з цього часу розпочався процес, що отримав назву *Другого закріпачення селян*.

Після Люблінської унії на теренах України діяло *польське феодальне право* та *Литовські статути*. Головними законами, що урізали права селян та збільшували їхні обов'язки, були «Судебник» (1468 року), «Устави на волоки» (1557 року), постанова сейму Речі Посполитої про закріпачення селян (1573 року) та Литовські статути 1588 року.

Литовські статути

Литовські статути — це правовий кодекс Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення державного, цивільного, кримінального й процесуального права. Джерелами Литовських статутів були:

- звичаєве право Литви, Білорусі, України, Польщі;
- «Руська правда»;
- судові постанови;
- поточне законодавство;
- німецьке, польське, римське право.

Титульна сторінка Литовського статуту

Протягом XVI ст. здійснено три видання цих законів: 1529 року («Старий статут»), 1566 року («Волинський») та 1588 року («Новий»). Найдосконалішим серед них був кодекс від 1588 року. Він діяв, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840 року, юридично

запровадив кріпосне право на Брацлавщині (тепер Вінницька й частин Хмельницької обл.) та Придніпров'ї. Цей ст тут був написаний старобілоруською мовою, 1614 року його переклали й видали польсько згодом — французькою, латинською та інши мовами. Норми Литовських статутів були спр мовані на захист приватної власності (особли земельної), вони закріплювали станові приві землевласників та визначали правові підста феодальної експлуатації селянства.

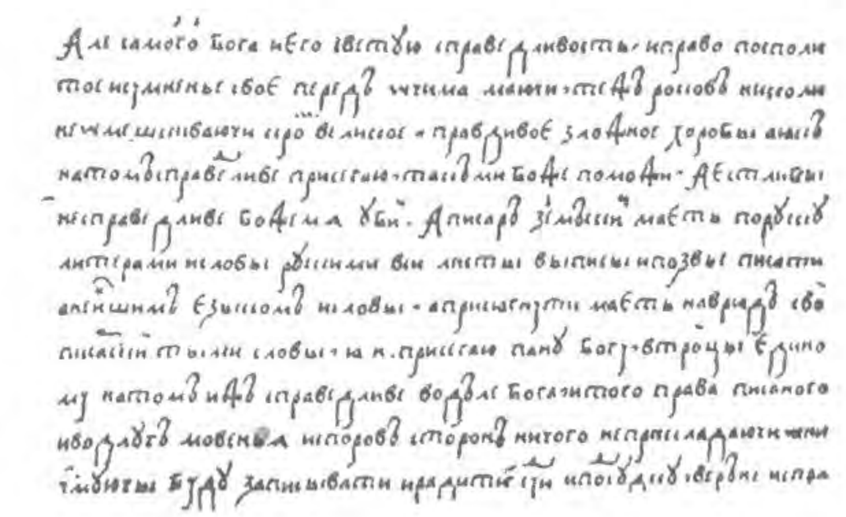

Текст Литовського статуту

Литовські статути 1529 та 1566 рр. зберігали непорушними етнічні ві мінності підвладних народів (на момент написання Литовських статут 1529 року під владою Великого князівства Литовського опинилися зем Білорусі, України та частково Московськ держави): руська мова (староукраїнська старобілоруська книжні мови) уважала в Литві державною, православна церква п сідала панівне становище в духовному жи ті населення. Проте вже в цих державни актах юридично закріплювалося право ли товських великих князів та польських королів розпоряджатися землям в інтересах шляхти, жалувати їм грамоти на володіння землями.

Довідка. *Литовська метрика* — архів державної канцелярії Великого князівства Литовського, що складався з книг, у яких були зафіксовані документи XIV–XVIII ст. Тут зберігався текст Люблінської унії 1569 р., підтвердження магдебурзького права Києву, Львову. Бібліотека нараховувала понад 550 томів.

Литовські статути 1529 та 1566 рр. узаконювали привілейоване стан вище шляхтичів та магнатів: пани отримували юридичне право на отр мання шляхетських звань, державних посад і звільнялися від повинно тей і сплати податків. Ці закони поклали початок закріпаченню селян Так, наприклад, за Литовським статутом 1529 року мисливський собак оцінювався в два рази дорожче за «мужика тяглого».

Після підписання третього Литовського статуту 1588 року та постанов сейму Речі Посполитої 1573 року селянство стало остаточно закріпачени і повністю залежним від влади феодала. За цими двома законами:

- польські пани стали власниками всіх земель Речі Посполитої;
- за панськими маєтками закріплювалися селяни;
- селянам заборонялося переходити на інше місце без дозволу пана;
- пани розшукували втікачів і карали їх;
- власники мали право карати всіх непокірних селян;

- кріпаки мусили відробляти необмежену панщину в маєтках феодалів;
- за панами остаточно закріплене право вотчинного (панського) суду над селянами;
- селяни більше не мали права самостійно виступати в судах.

Крім згаданого вище, третій статут оформив ще деякі зміни в правовій сфері суспільства:

- був створений єдиний стан селян-кріпаків шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян;
- договори, як правило, укладалися в письмовій формі, а інколи навіть вимагалася їх реєстрація в суді та присутність свідків під час укладення. Найпоширенішими були договори купівлі-продажу, позики, майнової оренди;
- для забезпечення зобов'язань застосовувалася застава;
- право спадщини належало синам, дочки могли одержати не більше четвертини майна у вигляді приданого;
- за навмисні злочини винний відповідав повною мірою. Наприклад, за навмисне вбивство злочинець карався смертю, а з його майна стягувалася так звана головщина та інші видатки, пов'язані із заподіянням матеріальної шкоди;
- при необережному вбивстві винний звільнявся від покарання, але зобов'язаний був сплатити родичам убитого головщину;
- суд повинен був ураховувати вік злочинця. Так, не несли кримінального покарання неповнолітні особи (за Статутом 1568 року — які не досягли 14 років, а починаючи з 1580 року — які не досягли 16 років);
- кримінальне законодавство визнавало просту і складну співучасть. Статут установив, що при простій співучасті всі винні мають каратися однаково. При складній співучасті злочинці поділялися на виконавців, посібників і підбурювачів;
- за приховування й недонесення щодо деяких злочинів також підлягали карі. Наприклад, у випадку державної зради батька повнолітні сини, які знали про підготовку зради, підлягали покаранню;

Джерела

Литовський статут 1588 р.
про феодальне землеволодіння

Хочемо й постановляємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які маєтки свої батьківські, куплені і яким-небудь звичаєм нажиті за прабатьків наших славної пам'яті їх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого (володіння) держали і володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нинішнього часу і в прийдешні часи держати й володіти, і їм самим, і потомкам, тобто їх родові; хоч би і листів, тобто грамот і кріпосних документів ніяких не було, як вище в цій же статті у другій главі, про це досить описано.

Джерела

Спогади французького інженера Гійома де Боплана про становище селян на початку XVII ст.

Селяни там надзвичайно бідні; вони мусять працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь панові й давати йому, відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на Великдень, Трійцю і Різдво; крім того, возити дрова їхнім панам і відбувати тисячу інших повинностей... Поміщики їх мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть над їхнім життям.

- значне місце посідали злочини проти ос
би й майнових прав. Основним покара
ням за них був штраф на користь потер
лого й великого князя;
- суворе покарання передбачалося за кр
діжку: при крадіжці коня або рецидив
передбачалося повішення;
- водночас злочин, учинений шляхтичем
карався легше, ніж такі самі протизако
ні дії простої людини. Зокрема у випад
заподіяння ран шляхтичем шляхтичев
винний карався відрубуванням руки. З
подібний злочин, учинений щодо прост
людини, винний шляхтич карався грошовим штрафом. Якщо ж прост
людин поранив шляхтича, він підлягав смертній карі;
- покарання розглядалося як відплата за злочин і засіб для залякуванн
злочинців (За «Довідником з історії України»).

«Устави на волоки» 1557 року

Кріпосне господарство залишалося *натуральним*, але розвивалися товар
но-грошові відносини, що підривали йог
замкнутість, і поступово на зміну натураль
ному господарству селян, що своєю працею
утримували маєток, прийшло *товарне гос
подарство* поміщиків — *фільварок*. Прот
такі господарства не могли існувати без при
мусової праці залежних селян — панщини.

Довідка. *Фільварок* (від польського *folwark, що походить від німецького Vorwerk*) — хутір, ферма. У XIV ст. — першій половині XIX ст. в Польщі, Литві, Білорусі, на території Правобережної України — комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство, використовуючи працю кріпаків.

Крім хліборобства й скотарства, що становили основні заняття ук
раїнських та литовських селян, у фільварках розвивалися й промисли, у
тому числі бджільництво, млинарство, пивоваріння та винокуріння.
Торгівля продуктами цих промислів також давала значний прибуток зем
левласникам. Таке фільваркове господарство вело до обезземелення се
лян, поширення панщини та розвитку кріпосного права.

1 квітня 1557 року король Речі Посполитої Сигізмунд II Август за
твердив закон «Устави на волоки» — правовий документ про прове

дення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського. Цей документ містив 49 артикулів (статей). 20 жовтня 1557 року за розпорядженням короля до деяких артикулів були внесені зміни, доповнення й поправки. Реформу провели у великокнязівських володіннях у Литві, Білорусі та частково в Україні — у Кременецькому повіті, Ратненському й Ковельському старостваx на Волині.

За «Уставами на волоки» всі земельні володіння великого князя вимірювалися й ділилися на однакові ділянки — волоки — площею від 16,8 до 21,8 га залежно від місцевості. Ці ділянки стали єдиною одиницею оподаткування. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. «Волочна поміра» проводилася з розрахунку, щоб одній волоці фільваркової землі відповідало сім селянських волок. Кожне тяглове селянське господарство (дим — окремий двір, який відбував панщину) отримувало в користування одну волоку, яка розмежовувалася на три смуги (трипільна система) кожна по 11 *моргів* (7,12 га). Деякі селяни орендували землю в сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища. Крім цього, селяни отримували по одному моргу землі під городи, які не обкладалися податком. У той же час цей закон забороняв міщанам купувати землю, тим самим сприяючи розвиткові фільваркових господарств.

«Устави на волоки» збільшували податки та повинності селян. Розмір податку (натурою та грошима) установлювали залежно від родючості ґрунту. Усі землі поділялися на добрий ґрунт, середній ґрунт, поганий ґрунт і дуже поганий — пісковий, болотистий тощо. Селяни, які отримували наділи в лісовій зоні, звільнялися від сплати податків терміном до 10 років. Розмір земельної ділянки, сума податків і повинності залежали від станової належності особи. *Путні бояри* й особи, які перебували на службі у великого князя (конюхи, стрільці, осочники), отримували по дві волоки. Путні бояри платили земельний податок і звільнялися від виконання військової та інших повинностей. *Служилі люди* не платили податку за волоки, надані великим князем. Крім сплати податків за отримані земельні наділи, усі дорослі члени селянського господарства повинні були відпрацювати 2 дні на тиждень у фільварку.

Джерела

Устави на волоки
(1557 р.)

(Артикул) 19. Робота підданим через війта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають, а війт того ж дня людям визначить роботу, і якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день заплатить гріш, а за другий день — барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити; однак, якби з якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має через сусіда або через лавника оповістити про те уряд, а уряд, визнавши причину поважну, не має його ніякою за ті провини карати, але іншого дня примусити відробити повинність, яку він пропустив, але не відкуплюватися від роботи нікому.

Пустих волок підданим не орати; а якщо котрийсь, не вписавшись у реєстр, посміє те вчинити, то збіжжя втратить до нашої стодоли (клуні) і за провину рубель грошей до скарбниці нашої заплатить. А до роботи ставати підданим, як сонце сходить, а зійти (з роботи), як заходить (сонце), а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом година, у полудень — година, надвечір — година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в той самий час, але по півгодини має бути, а то літом на Великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки спізнився, відробити має.

(Артикул) 20. Фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих, де б ґрунти погані або не родючі були, — такі (ґрунти) наказати людьми осаджувати, зоставивши на уряд у кожному полі по одній волоці, а урядову волоку городник зі своїм бидлом обробити має, а за це (йому) морг землі на город, з чого лічби

Згідно з «Уставами на волоки» безпос реднє управління фільварком здійснюва *«двірник»*, що стежив за дотриманням в значених для фільваркового господар ства вимог щодо його розмірів та спосо ведення. Найвищою посадовою особою в селі визнавався *війт*, якого обирала грома да села й затверджував великокнязівськи ревізор. До обов'язків війта входило:

- здійснення контролю за виконанням панщини;
- контроль під час збору податків;
- супроводження возів з вівсом і сіном д місця головного збору чиншу;
- здійснення контролю за користуванням землею;
- розв'язання господарських суперечок.

Особи, обрані на війтівство, складали присягу. Місцями збору податків були ви значені будинки в селах та двори великог князя. «Устави на волоки» визначали тер міни сплати податків підданими — від 21 листопада (день св. Михайла) до 6 груд ня (день св. Мартина). Від сплати податкі звільнялися потерпілі від пожеж, невро жаю та інших стихійних лих або у випадк хвороби всіх членів сім'ї. Осіб, які ухиля лися від податків, ув'язнювали до повно їх сплати.

Контроль за проведенням «волочної пом ри» здійснювали *ревізори*, до компетенці яких належав нагляд за дотриманням норм «Уставів на волоки». Ревізорами мог ли бути осілі, компетентні у веденні сіль ського господарства особи християнськог

віросповідання. Артикул 43 цього закону забороняв застосовувати до осіб, які вчинили злочин, покарання у вигляді конфіскації майна й землі.

У цілому «волочна поміра»:

- зруйнувала, хоч і не повністю, сільську громаду та пов'язану з нею громадську форму селянського землекористування, замінивши її подвірною;
- збільшила селянські повинності;
- посилила закріпачення селян, значно обмеживши їхні права переходу;
- зменшила площу земель громадського користування (пасовищ, луків);
- фактично позбавила селян права користуватися лісами (За «Довідником з історії України»).

чинити й платити (він) не повинен. Уряд наш гумно під пильним наглядом повинен мати, щоб у нього ні в чому шкоди нам не сталося, а збіжжя, ужаття всякого повинен мати на себе третій сніп, віддавши спочатку десятину й засіявши ниву нашу; а [коло] умолотів усякого збіжжя наші ревізори в усіх гумнах при дворах наших мають бути й того доглядати й навчати, щоб скрізь з повним вимолотом і без пилу збіжжя обмолочувалося. А продавання збіжжя гуменного має бути по лічбі прийняте, почому управитель визначить, як продавати; для того й для всіх підданих мають бути бочки торгові у дворах і гумнах наших, у селах, і на всіх шляхах однакової міри, по чотири корці краківських...

Проте одночасно запроваджувана трипільна система хліборобства значно збільшувала продуктивність праці.

У другій половині XVI ст. волочна система була поширена й на приватні та церковні землі.

Магдебурзьке право

Поступово відбудовувалися українські міста, спустошені під час монголо-татарської навали. З часом вони ставали осередками ремесел, промислів і торгівлі, а також політичного й культурного життя. Відбудовувалися старі замки-фортеці та будувалися нові: у них населення рятувалося від ворожих нападів. Крім того, замки ставали резиденціями польських і литовських можновладців.

Усі міста в Речі Посполитій поділялися на *державні* й *приватновласницькі*. Міщани намагалися захиститися від сваволі магнатів і шляхти, виборюючи для міста самоврядування. Польські королі та литовські князі вбачали в містах джерело прибутків, а також шукали підтримки для боротьбі

Текст магдебурзького права

зі сваволею дворянства, тому надавали деяким містам грамоти на ма дебурзьке право (від назви німецько міста Магдебург, що першим дістало пр во на самоврядування в XIII ст.). За тако грамотою:

- можновладці не мали права управля містом і судити його мешканців;
- міщани могли самостійно вибирати с та міські органи самоврядування (*ма страт*) на чолі з війтом. Після обран магістрату місто формально виходи з-під влади старости й магнатів;
- населення міст мало право регулюва діяльність цехів і купецьких корпорацій а також розв'язувати питання опіки, у падкування майна тощо;
- узаконювалася соціальна нерівність серед міщан. З своїм соціальним статусом вони поділялися на багатіїв (купці, лихварі, власники ремісничих майстерень, цехо ва верхівка, заможні ремісники) та міську бідноту (підмайстри, учні, слуги, наймити, позацехові ремісни ки); також у містах проживали селяни, військові, козаки шляхта, духівництво.

Довідка. *Магдебурзьке право* — закони, що надавали містам часткове самоврядування. Виникло в XIII ст. в м. Магдебург (Німеччина). У XIII–XVIII ст. було поширене в Україні. Києву магдебурзьке право надано 1494–1497 рр. Закони встановлювали порядок виборів до органів самоврядування, суду, купецьких об'єднань. Право регулювало питання торгівлі, визначало міру покарання за злочини. У Києві проіснувало до 1834 р.

Довідка. *Магістрат* — орган міського самоврядування. Розглядав господарські, фінансові, судові справи. До складу магістрату входили: війт (очолював цей орган), бурмістри (радники), райці (помічники), лавники (засідателі).

Київ. Пам'ятник магдебурзькому праву. Архітектор А. Меленський

У XIV–XVII ст. магдебурзьке право вибороли Льві Кам'янець-Подільський, Луцьк, Київ, Вінниця, Бра лав, Чернігів та інші міста. Найпершими серед них бул Львів — 1356 рік, Кременець — 1374, Берестя — 139 Київ почав користуватися магдебурзьким правом лиш в 1494–1497 рр.

Проте більшість українських міст (понад 80 відсотків) залишилася приватній власності магнатів.

Зародження української опозиції

З поширенням польської експансії частина українського суспільства в основному можновладці (зокрема знатні роди Вишневецьких, Синя

ських, Корецьких та ін.) — *зреклися українства*: перейняли католицьку віру, польську мову, звичаї та побут.

Більшість же незаможних українців, на відміну від панства, не змирилася із засиллям чужинців і почала рішуче захищати свої національні та релігійні надбання. У 80-х рр. XVI ст. на українських землях з'явилися й набули значного поширення громадські організації — *братства*, які виступили на захист соціально-економічних, релігійних та духовних інтересів українців. Одним з лідерів української опозиції став український князь *Костянтин Острозький*.

Персоналії

Костянтин-Василь Острозький
(1526–1608)

Видатний український політичний і культурний діяч, народився в м. Дубно (нині Рівненщина). Сучасники справедливо вважали його «некоронованим королем України». Цей князь був одним з наймогутніших магнатів, власником значної частини Волині й великих земельних володінь у Галичині; він міг у найкоротший термін спорядити велике військо (15–20 тис.), яке складалося з його власних загонів і васалів його дому.

Князь активно підтримував братства та їхню діяльність щодо захисту прав і вільностей українців, а також рішуче виступав проти підпорядкування православної церкви католицькій (проти укладення Берестейської унії 1596 року). Заснував кілька шкіл, в Острозі — академію і друкарню. Його коштом у 1581 році була видана Острозька Біблія.

Помер 1608 року в Острозі. Щоб не допустити канонізації православною церквою князя К. Острозького, єзуїти викрали його тіло й спалили (так само вони спалять і тіло Б. Хмельницького).

(За «Довідником з історії України»)

§30. Формування українського козацтва

Козаки — найдивовижніша нація у світі.
Вольтер

Причини та джерела виникнення козацтва

Історики вважають, що слово *козак* — тюркського походження, а означає воно *вільна людина*. Деякі дослідники відносять появу козацтва ще до часів Київської Русі (XI–XII ст.), коли князі посилали невеликі загони для охорони своїх кордонів від ворогів. Перебуваючи на «окраїнах» князівських земель, далеко від влади князів, його воїни самостійно влаштовували своє життя, побут, займалися ремеслами, промислами та полюванням, але головне — виконували військові функції.

Довідка. *Козак* — вільна людина, прикордонник, охоронець. Перша згадка про козаків датована 1492 р. Козаками називали вільних людей, що ходили в степи на лови й билися з татарами.

Проте більшість істориків уважає, що козацтво з'явилося в XV ст. (приблизно 1490 року), саме з цього часу дійшли до нас перші писемні згадки про козаків.

Причини виникнення козацтва:

Козак. Малюнок Є. Шпортька

- *соціальна* — посилення феодального та релігійно-національного гноблення українського народу після утворення Речі Посполитої;
- *економічна* — захоплення польськими та литовськими феодалами українських земель, нестача власної орної землі, переселення селян та міщан на нові землі для подальшого їх господарського освоєння;
- *лицарська* — наявність героїчних постатей, які, нехтуючи своїм життям, були готові скласти голову, захищаючи свій народ від польсько-литовських феодалів, кримських татар і турків; саме вони згуртовували озброєні загони народних месників, що виступали на захист честі й волі України.

Джерелами формування козацтва стали:

- селяни-втікачі від польської сваволі;
- селяни й міщани (уходники), які переселялися на нові, вільні землі «Дикого поля»;
- частина української шляхти, позбавлена іноземцями власності;
- різноманітні категорії служилих людей.

Усіх, хто опинився в межах «Дикого поля», життя примусило згуртуватися в могутню військову організацію — адже тільки так можна було захиститися від феодалів, турків і татар. Так виникла *Запорізька Січ*.

Запорізька Січ — козацька республіка

Запорізька Січ була заснована на острові Хортиця *Дмитром (Байдою) Вишневецьким* у 1552–1554 рр. Тут почали збиратися втікачі не тільки з України, а й з Польщі, Білорусі, Молдови, Росії.

Довідка. *Січ* — укріплене місто козаків, лежало за дніпровими порогами на островах. Перша Січ виникла на о. Мала Хортиця. Заснована Дмитром Вишневецьким.

Хортиця (колишня Велика Хортиця) — острів на Дніпрі нижче від дніпрових порогів. Був важливим стратегічним опорним пунктом козаків. До 1775 р. входив до запорізьких володінь. З 1965 р. державний історико-культурний заповідник.

Дуже скоро Запоріжжя перетворилося на могутню фортецю, оточену високим частоколом з гарматами.

Поступово запорожці розділилися на *різні козацькі верстви*:

- *січових козаків* (практично увесь час перебували на Січі, належали до певного куреня);
- *реєстрових козаків* (перебували на службі польського короля, одержували платню та землі за виконання службових обов'язків, а також звільнялися від сплати податків);
- *паланкових козаків* (сімейні козаки, які проживали на хуторах і зимівниках, належали до певної паланки);
- *нереєстрових козаків* (не внесені до реєстрів козаки, найбідніша та найактивніша під час соціальних виступів частина козацтва).

Незалежно від того, до якої верстви вони належали, козаки завжди боролися за свої одвічні права та привілеї — *вільності*:

- вільно обирати старшину;
- мати власний суд;
- не сплачувати податків;
- проживати на всіх державних і приватних землях;
- у походах отримувати безкоштовні харчі та порох, а також не сплачувати за утримання під час постоїв війська;
- полювати та рибалити в пониззі Дніпра;
- варити пиво й виробляти горілку, не сплачуючи за це державних податків;
- вільно ділити спадщину померлих козаків;
- ходити в морські та сухопутні походи проти турків і татар;
- наймatися на службу до іноземних монархів.

Життя запорізького козацтва ґрунтувалося на *основних демократичних принципах*:

- рівності в правах володіння землями;

Дмитро Вишневецький (Байда)
(?—1563)

Перший з достовірно відомих козацьких гетьманів (1552—1563 рр.). Походив зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, володів земельними маєтками в Кременецькому повіті. У 1550—1553 рр. майбутній гетьман був старостою Черкаського й Канівського повітів. Близько 1552 року (за іншими даними 1554—1555 рр. або навіть 1556 року) згуртував кілька сотень козаків для боротьби з татарами й збудував на острові Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорізької Січі. 1554 року Сигізмунд II Август знову призначив Д. Вишневецького старостою канівським і черкаським. У 1557—1558 рр. Байда відбивав напади кримських татар, очолюваних ханом Девлет-Гіреєм I, на Хортицю. У жовтні 1557 року під проводом свого гетьмана козаки здобули турецьку фортецю Іслам-Кермен, звідки вивезли всі гармати на Хортицю. Д. Вишневецький спробував організувати союз держав з Польщею та Московією для боротьби проти Туреччини й Кримського ханства. На початку 1559 року під його проводом був здійснений

вдалий похід у Крим, у результаті якого визволено з полону кілька тисяч українських бранців. У червні того ж року запорожці під проводом Байди напали на турецьку фортецю Азов.

1563 року втрутився в боротьбу за молдовський престол. У бою під Сучавою очолюваний ним 4-тис. козацький загін зазнав поразки від військ іншого претендента Стефана IX Томші. Д. Вишневецький був узятий у полон і виданий турецькому урядові. За повідомленням «Хроніки Мартина Бєльського», після жорстоких катувань Байду за наказом султана Сулеймана II скинули з вежі на залізні гаки, вмуровані в прибережну стіну в Константинополі, на яких він і помер.

Але в народних піснях і думах, які склав український народ про свого улюбленого отамана, Байда живе й донині.

(За «Довідником з історії України»)

- праві вільного вступу до лав козацького товариства незалежно від соціальної та національної належності;
- участі в козацькому самоврядуванні.

У військово-адміністративному плані Січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному — на 5–10 паланок. Як правило, курені виникали за принципом земляцтва. Так, наприклад, були курені: Полтавський, Батуринський, Канівський, Переяславський, Уманський, Корсунський та ін. Наприкінці XVI ст. налічувалося 5–6 тис. запорожців, десята частина яких постійно змінювалася й була *січовою залогою*, у той час як інші брали участь у походах або займалися промислами. Козаки були хліборобами, рибалили, розводили худобу, коней, збирали мед, виварювали сіль.

Устрій Січі нагадував лицарські ордени в Західній Європі, тому запорожці іменували себе «лицарським товариством». Жінок (дружин, дітей, сестер) на Січ не пускали — тут навіть існував закон, за яким той, хто привів жінку на Січ, мав бути скараний на смерть.

Суспільні відносини на Січі мали демократичний характер: функції законодавчого органу належали загальній козацькій раді, виконавча влада — кошовому отаманові та старшині. Характерною особливістю процесу формування коша була виборність його членів: під час роботи військових рад, які збиралися регулярно — 1 січня і 1 жовтня, — відкритим демократичним шляхом козаки висували кандидатури, обговорювали їх, більшістю голосів обирали керівників на ту чи іншу посаду.

Нова Січ.
Реконструкція В. Ленченка

До компетенції козацької ради входили такі питання:

- оголошення війни та підписання миру;
- організації військових походів;
- кари злісних злочинців;
- розподілу господарських угідь тощо.

Кіш, керуючись рішеннями загальної ради, утілював у життя напрями політики Запорізької Січі в межах своїх вільностей.

На Запоріжжі поступово склалася своя *адміністрація*:

- *військові начальники* — кошовий отаман, військовий суддя, військовий отаман;
- *військові чиновники* — булавничий, хорунжий, довбиш, пушкар, гармаш, тлумач, шафар, канцеляристи;
- *похідні й паланкові начальники* — полковник, писар, осавул.

Козацьке звичаєве право

Як військово-політичне утворення, Запорізька Січ розвивалася на основі своєрідних традицій і звичаїв, що склалися серед козаків протягом десятиліть. Уся військова старшина обиралася Генеральною військовою радою терміном на один рік кожного 1-го січня.

На Запорізькій Січі був і такий важливий інструмент військово-адміністративної влади як *правова система*. Якщо загалом на території України на той час діяли різні джерела права («Руська правда», Литовські статути, акти королівської влади, магдебурзьке право), то на Запорізькій Січі найважливішого значення набуло козацьке звичаєве право, яке ґрунтувалося на засадах колективізму, побратимства та взаємодопомоги.

На підставі звичаїв і традицій чітко регламентувалися права та обов'язки старшин. Норми козацького права стверджували ті суспільні відносини, що склалися серед козацтва, закріплювали військово-адміністративну організацію Запорізької Січі, установлювали правила військових дій, діяльність судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначали види злочинів і покарань. Козацьке право визнавали іноземні держави, а козаки всіляко захищали його, побоюючись, що писане право може обмежити козацькі вільності.

Джерела

Спогади французького інженера Гійома де Боплана про козаків

Вони дотепні й проникливі, вигадливі й щедрі, без хитрості й не прагнуть до великих багатств, але найбільше шанують свою вільність, без якої не хочуть і жити. Ось чому вони такі схильні до заколотів і повстань проти державців країни, коли почувають себе гнобленими з боку тих; через це рідко минає 7 або 8 років без того, щоб вони не бунтували або не повставали проти державців...

Вони мають дуже міцну будову тіла, легко переносять спеку й холод, голод і спрагу; невтомні на війні, відважні, мужні чи, скоріше, сміливі настільки, що не бережуть свого життя. Найбільше вони виявляють спритності й відважності під час бою табором, під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичайною зброєю) і при захисті укріплень; непогані вони й на морі.

Існування Запорізької Січі як самостійної сили було визнане на міжнародній арені.

Кіш Війська Запорізького:

- приймав представників Австрії, Швеції, Трансільванії, Речі Посполитої, Московської держави, Кримського ханства;
- укладав міжнародні угоди;
- вів переговори з іноземними дипломатами;
- підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави та їхні коаліції.

Військове мистецтво козаків

Інтерес іноземних монархів до запорізького козацтва був не випадковим. На думку О. Апанович, у першій половині XVII ст. воно піднялося до рівня найкращих європейських армій, а своєю активною наступальною тактикою ведення бою значно перевершувало їх.

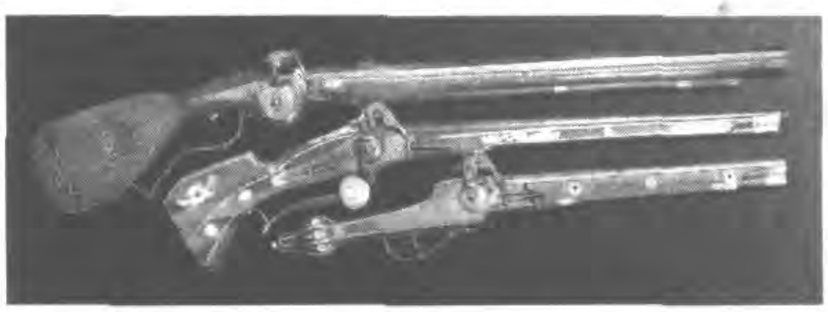

Рушниця. Інші назви — самопал, мушкет, яничара, фузія. Виготовлялася з бронзи або заліза.

Козацькі пістолі

Шабля. Цей вид холодної зброї прийшов до наших пращурів від степових народів. Була довша від меча — 1,2 м. Трохи викривлена, мала легке руків'я.

Запорізьку піхоту справедливо вважали найбоєздатнішою в Європі. Вона героїчно й майстерно билася з ворогом на суші, шикуючись, як правило, у три шеренги: перша стріляла, друга подавала рушниці, а третя заряджала їх.

Козацька кіннота була менш численною, але не менш боєздатною, ніж піхота. Ведучи наступ піврколом («лавою»), козацькі вершники атакували ворога не лише з фронту, а й з флангів, заходячи в його тили.

На високому рівні на Запоріжжі були сторожова й розвідувальна служби. Запорожці створили оригінальну систему сигналізації, яка складалася з «маяків», або «фігур», що були своєрідним світловим телеграфом. Щойно помітивши ворога, козаки запалювали перший маяк, який стояв на кордоні, за ним спалахував другий, третій і так далі. Чорний густий дим та яскравий вогонь попереджали населення про наближення ворожих загонів.

Найпоширенішим видом бойового порядку в козаків був так званий табір (від турецького *thabour — табір*) — чотирикутне рухоме укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, усередині якого й розташовувалося козацьке військо. Табір використовували і в боях, і в переходах. Під час оборони вози ставили щільно один до одного, їхні колеса зчіплювали ланцюгами. У випадку тривалої облоги ворожої фортеці або кругової оборони козаки іноді засипали вози землею, створюючи міцний вал, а довкола копали шанці («вовчі ями») із загостреними кілками на дні. За свідченнями очевидців, у такому таборі запорожці успішно боронилися від тисячі й більше татар, а також легко відбивали атаки польських панцирних вершників.

Козацькі гармати

Запорожці уславилися штурмом ворожих фортець і були вправні в морських походах. Козаки сміливо атакували не тільки окремі судна, а й цілі турецькі флотилії.

Цікаво знати

Перші гармати в Україні з'явилися в 1394 р. у Львові. Їхня довжина не перевищувала 1 м. Мали широке дуло. Кулі були кам'яні або обковані залізом.

Реєстрове козацтво на початку свого існування

1568 року король Сигізмунд II Август видав універсал про прийняття на державну військову службу 300 козаків, які мали бути поіменно занесеними до спеціального списку — *реєстру* — і називатися реєстровими. Організація цього війська велася під проводом коронного гетьмана Юрія Язловецького. Платня одного козака становила 10 злотих щорічно, а крім того, вони забезпечувалися сукном на одяг. 1572 року це військо було сформоване. «Старшим і суддею» (гетьманом) над реєстровими козаками став *Іван Бадовський*. Відтепер польський уряд визнавав козаками лише реєстрових козаків, які офіційно називалися *Низовим*, або *Запорізьким Військом*.

1578 року Стефан Баторій збільшив кількість реєстрових козаків до 600 осіб і надав їм ряд привілеїв:

- право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції;
- звільнення від податків та повинностей;
- право на землеволодіння;

- право займатися промислами й торгівлею;
- право одержувати держплатню;
- право розміщувати в Трахтемирові арсенал та шпиталь для поранених старих козаків;
- право самостійно обирати гетьмана й козацьку старшину на козацькій раді.

Реєстрове військо одержало кілька гармат і військові клейноди (булаву, печатку з гербом, хоругву та литаври).

Довідка. *Клейноди* — відзнаки козацького війська, що використовувалися в XVI–XIX ст. Уперше клейноди Військові Запорізькому надав польський король Стефан Баторій у 1576 р. Серед них була хоругва, бунчук, булава та печатка з гербом, на якому зображено козака з самопалом. Згодом до клейнодів зарахували також перначі, значки, палиці, литаври та ін. Найвищою ознакою влади була булава, яку носив український гетьман та отаман Запорізької Січі.

Під час війни з Росією платня реєстрових козаків була збільшена до 15 злотих на рік, але по закінченні війни знову зменшена. Головним начальником козаків мав стати Михайло Вишневецький, а його помічником (гетьманом) — Іван Оришевський (для порівняння: він отримував платню розміром 400 злотих); першим писарем цього війська був Янча Беґер. За своєю організацією реєстрове військо в цей час нагадувало угорську піхоту.

Але згодом платню реєстрових козаків все ж збільшили, і 1583 року вона становила 20 злотих щорічно та 5 ліктів сукна.

У 1590–1591 рр. кількість реєстрових козаків становила 1 тис. осіб.

28 жовтня 1617 року гетьман Петро Сагайдачний уклав з польським військовим командуванням *Вільшанську угоду*, за якою:

- козацький реєстр установлювався в розмірі 1 тис. осіб, проте остаточну кількість реєстрових козаків мав визначити польський сейм;
- козакам надавалося право обирати гетьмана, якого затверджував польський король;
- за службу реєстровим козакам польський уряд зобов'язувався виплачувати платню;
- реєстровики мали право жити тільки на Запоріжжі;
- реєстровому війську заборонялося здійснювати походи на Крим і Туреччину;
- з козацького війська виключали тих міщан, які вступили в козаки протягом останніх 5 років;
- нереєстрові козаки поверталися під владу старост і шляхти.

Бунчук та пернач

1619 року П. Сагайдачний підписав ще одну угоду з польським урядом — *Роставицьку*. Ця угода передбачала, що:

- козацьке реєстрове військо, яке налічувало 10,6 тис. осіб, скорочувалося до 3 тис. Усі інші козаки, що вступили до війська протягом останніх 5 років і не увійшли до реєстру, мусили повернутися під владу старост і панів;
- реєстрові козаки повинні були протягом 9 місяців виселитися з маєтків шляхти й духівництва, інакше перетворювалися на їхніх підданих;
- козаки мали право жити на Запоріжжі та охороняти кордони, за що їм з державної скарбниці виділялася платня в розмірі 40 тис. злотих (на все військо), але їм суворо заборонялося здійснювати походи на Кримське ханство й Туреччину;
- крім Запоріжжя, козаки могли перебувати тільки в королівських володіннях;
- козацька старшина зобов'язувалася знищити човни, покарати учасників останніх морських походів і погодитися на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король.

Булава

Хоругва

Стилізована печатка Війська Запорізького. З літопису Г. Граб'янки

Проте чисельність реєстрового війська весь час коливалася: 1625 року вона становила 6 тис. осіб, 1630 року — 8 тис. осіб, 1635 року — 7 тис. осіб, а за «*Ординацією Війська Запорізького реєстрового, що перебувало на службі Речі Посполитої*» 1638 року — 6 тис. осіб.

Поступово реєстр з формального списку козаків для польського уряду перетворився на перепис, який вівся на Запорізькій Січі для власного порядку. Спочатку за переписом стежив особисто гетьман, але згодом цей обов'язок перейшов до генерального обозного.

Узагалі, ревізія реєстру — *попис* — проводилася старшиною для контролю козаків. Якщо число козаків у реєстрі було неповним, проводився *припис* нових козаків. Дозвіл на затяг, або набір, давала рада, набір проводив гетьман з полковниками, а на Січі — кошовий. Якщо чисельність війська потрібно було зменшити, проводився *випис*. Упорядкований реєстр називався *компутом*.

Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

§31. Селянсько-козацькі повстання

Зародження козацького повстанського руху

Загарбання Польщею майже всієї України призвело до посилення феодально-кріпосницького та національного гніту. На селі зросли розміри панщини, уведено нові натуральні та грошові повинності, які й без того були непосильними. Здирству панів не було меж. Історик Гнат Хоткевич писав: «Панщина... — ідеал поміщика — 7 день у тиждень і 24 години на добу». Не кращою була ситуація й в українських містах: від панських утисків потерпали міщани, передусім купці й ремісники. Українцям було найгірше за польського панування: магдебурзьке право поширювалося тільки на католиків, посади в органах міського самоврядування могли займати лише поляки чи німці. Послаблення королівської влади призвело до повного свавілля феодальної знаті. Магнати (або, як їх іще називали, *королів'ята*) поводилися у своїх маєтках та замках як королі: вони нападали на беззахисні села й містечка, відбираючи один в одного землі, маєтки, майно.

Запорізький козак. Малюнок невідомого художника

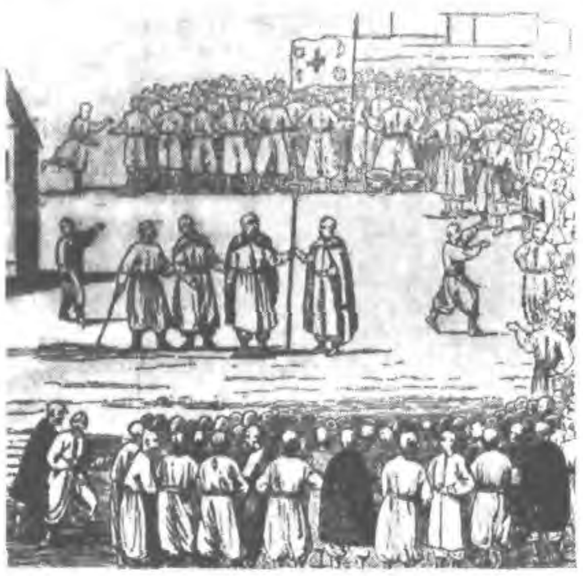

Запорізька рада. З малюнка Т. Калиновського

Ще більше загострилася ситуація в Україні після Берестейської унії 1596 року. Та козаки, селяни, міщани, частина православних шляхтичів і навіть окремі магнати все ж залишилися вірними православ'ю. Від національних, феодальних та релігійних утисків селяни й городяни тікали на Запорізьку Січ, де їхніми надійними союзниками й захисниками завжди були козаки.

Утворення Запорізької Січі та формування українського козацтва активно сприяло піднесенню боротьби проти національно-релігійного гніту та кріпосницьких порядків. Утікачі, які

ставали козаками, не тільки поповнювали запорізьке воїнство чисельно, а й приносили та активізували на Січі антипольські настрої. Між козацтвом та іншими верствами населення України — селянами, городянами, православним духовенством — установилися міцні зв'язки.

Боротьба козацтва в перших його виступах виявляла яскравий національно-визвольний характер і відразу ж дістала відгук і гарячу підтримку широких народних мас.

Козацьке повстання 1591–1593 рр. під проводом Криштофа Косинського

Перше велике селянсько-козацьке повстання, яке охопило Поділля, Волинь і Київщину, почалося 1591 року. На боротьбу проти магнатів і шляхти разом із козаками й селянами піднялося населення деяких міст. Очолив козацько-селянське повстання *Криштоф Косинський*, гетьман українського реєстрового козацтва. Про самого керівника повстання історикам відомо не дуже багато. За мужність і військовий талант у боротьбі з ворогами він дістав серед січового товариства ім'я *«заслуженого козака»*.

Спровокувало повстання свавілля білоцерківського старости Я. Острозького, який не допустив К. Косинського до землі й маєтку, дарованих йому польським королем за службу. Це дуже обурило Косинського. Зібравши загін козаків, він вирушив проти панів. До козаків приєдналися повсталі селяни-втікачі й городяни. Повстанці штурмом оволоділи замком Я. Острозького й містом Білою Церквою, захопили гармати, легку зброю, військові припаси, гроші, спалили боргові документи. Козаки та їхні союзники захопили Трипілля, Богуслав, Переяслав, київський замок. Повстання перекинулося на Брацлавщину. Тож повстання набуло нового характеру: від помсти за особисту образу К. Косинського до загального *національно-визвольного повстання*. Усі міста й повіти, які займав

Криштоф Косинський (?–1593)

Гетьман запорізьких козаків, за походженням дрібний шляхтич з Підляшшя. З 1586 року перебував на Запорізькій Січі, займав важливі військові посади. 1591 року був обраний запорізьким гетьманом. Очолював перше велике козацьке повстання 1591–1593 рр. проти Польщі. Загинув в одному з боїв з польськими військами (за іншими даними, підступно вбитий під час переговорів з черкаським старостою князем О. Вишневецьким).

(За «Довідником з історії України»)

К. Косинський, присягали на вірність гетьманові й Війську Запорізько-

Герб К. Косинського

му. Селян-утікачів, які виступили на боці К. Косинського, гетьман оголошував вільними козаками.

Наляканий розмахом повстання, польський корол оголосив шляхетське рушення, у якому взяли участь маг нати й феодали Київського, Волинського та Брацлавсько го воєводств. Край був переведений у воєнний стан. Шля хетське військо очолили Я. Острозький та черкаський староста О. Вишневецький. 23 січня 1593 року польські війська й повстанці на чолі з К. Косинським зустрілися під містечком *П'яткою* на Волині (тепер Чуднівського р-ну Житомирської області). Шляхетська армія була добре озброєна, основу її силу становила важка кіннота — закуті в лати гусари, угорська пі хота та артилерія. Більша частина повстанців — селяни й міщани — були озброєні кілками, ціпами, вилами, рідко хто мав вогнепальну зброю.

Протягом тижня тривала кривава битва. Великих утрат зазнали обидві сторони, тому розпочали переговори, унаслідок яких була підписана уго да. За нею козаки брали на себе зобов'язання:

- повного «послушанства королю»;
- скинути з гетьманства К. Косинського;
- виписати з реєстру всіх, хто був занесений до нього під час повстання.

Крім того, вони не мали права:

- самостійно підтримувати дипломатичні відносини з сусідніми державами;
- жити на магнатських і шляхетських територіях;
- здійснювати бойові походи.

Прагнучи заручитися підтримкою московського царя, К. Косинський звернувся до нього по допомогу. Цар, зв'язаний московсько-шведською війною, не міг активно втручатися в справи козаків, але надіслав на Січ гроші й припаси та видав царський указ, згідно з яким донські козаки ма ли надати допомогу запорожцям.

У *травні 1593 року* козаки на чолі з К. Косинським виступили із Зап поріжжя й узяли в облогу черкаський замок О. Вишневецького. Станови ще обложених було дуже скрутним, козаки обстрілювали місто як із суходолу, так і з річки (частина повстанців розташувалася в човнах на Дніпрі). Поява запорожців біля Черкас підняла селян на нове повстання

проти панського гніту й закріпачення. Оточений у замку, О. Вишневецький удався до підступу й хитрощів: він запросив гетьмана до себе на переговори. У складі загону зі 150 козаків К. Косинський прибув до Черкас, де під час переговорів його підступно вбили слуги О. Вишневецького.

Шляхта розбила рештки повстанців. Козаки змушені були зняти облогу й відступити на Січ.

Козацька війна 1594 року під керівництвом Северина Наливайка

1594 року козацько-селянські виступи набули нової сили. Повстанців очолив *Северин Наливайко*.

Коли каральні польські загони залили кров'ю Україну, С. Наливайко полишив службу й створив озброєний загін. На допомогу Наливайкові прийшли запорожці разом з гетьманом *Григорієм Лободою*.

У *жовтні 1594 року* визвольний рух охопив усю Брацлавщину, Київщину й Волинь. Козацько-селянське військо, яке налічувало 12 тис. осіб, здобуло Гусятин, Бар, Канів, Луцьк та інші міста. Повстанський рух перекинувся на Білорусь. Боротьба під проводом С. Наливайка істотно відрізнялася від попередніх повстань не тільки масштабами, а й соціальною базою.

Щоб розширити територію повстання, козацькі ватажки поділили сили й рушили в різні частини Польсько-Литовської держави. Навесні 1595 року повстанці на чолі із С. Наливайком повели наступ на Луцьк, а потім повернули на Могилів, щоб підняти білоруське й польське селянство.

Другий загін під проводом Григорія Лободи та *Матвія Шаули* пішов на південь Наддніпрянщини, щоб очистити його від панів, а потім і далі на північ по Дніпру — на з'єднання із С. Наливайком. Такий широкий розмах повстання загрожував самому існуванню Речі Посполитої.

Северин Наливайко
(бл. 1560—1597)

Козацький ватажок, народився в Гусятині на Поділлі в родині ремісника-кушніра. У юнацькі роки ходив у походи проти турків і татар до Криму й Молдови, брав участь у морських експедиціях козаків. Це загартувало його характер, збагатило досвідом військової науки. Один з польських істориків писав про нього як «людину надзвичайну, ... до того ж прекрасного гармаша».

Повернувшись до Острога, вступив до війська магната Острозького, під час служби в якому став свідком поразки повстання К. Косинського. За наказом брацлавського старости А. Калиновського, у С. Наливайка відібрали землю, а батька закатували.

(За «Довідником з історії України»)

Джерела

Уривок із записки
шляхтича Ф. Євлашевського
про похід повсталих
під проводом С. Наливайка в Білорусь
(1595–1596 рр.)

У тому 1595 році козак Наливайко, зібравши військо козаків, передусім був з'явився на Поділлі, у Волохах, удерся був і в Турецькі землі, потім, повертаючись до Польщі, сплюндрував маєтки пана Калиновського, мстячись за те, що колись, ще, здається, батько Калиновського, повісив був його, Наливайкового, батька. Цим уже розлючений ішов він до Луцька, під час ярмарку, де біскуп, із знатнішою шляхтою виїхавши, умовляв його й мирив його з містом, а також купці, зібравши кілька тисяч злотих, і все ж не обійшлося без збитків і шкод; звідти ще більш розлючений подався він на Полісся, аж до Петриковичів, так уже свавільно все чинячи і навколо посилаючи, подарунки йому давати наказуючи, і давали; тільки зі Слуцька затримано, і швидко ж він ускочив у Слуцьк листопада 6 дня і був там немало... Для того послав був Наливайко полковника Мартинка (котрим дуже дорожив, бо був він чоловік серця великого) до Копиля з п'ятистами козаків, і той [Мартиненко] випадково там натрапив на гайдуків пана воєводи віленського, які, скочивши до млина і до спуску під мостом, обороняли прохід до міста і так справно козаків настріляли і Мартинка вбили, що... дуже мало їх до Слуцька вернулося. Наливайко... на третій день, листопада 27, увечері вибравшись зі Слуцька, до Омговичів знову на Полісся вибрався і потім грудня 13 здобув силою Могилів, місто й замок, спустошив, зруйнував, спалив...

Польський король знову оголосив посп
лите рушення. На допомогу був заклик
ний литовський гетьман Радзивілл. Стат
на чолі каральної експедиції проти пов
станців доручено відомому польськом
полководцю *Станіславу Жолкевському*.
Польський стратег намагався розбити ко
зацькі сили поодинці. Водночас він підтр
мував таємне листування з різними ко
зацькими керівниками про припинення
воєнних дій та ізоляцію С. Наливайка.

Козацьким загонам все ж таки вдало
з'єднатися, але перед потужнішою силою
шляхетського війська вони були змушен
відступати.

Щоб урятувати жінок, дітей і старих,
які перебували в козацькому таборі, С. На
ливайко вирішив вийти на Лівобережжя
шукати захисту на території Московсько
держави. Але під Лубнами польська кінно
та відрізала повстанцям шлях до відступу
Оточені в *урочищі Солониця*, козаки й се
ляни приготувалися до оборони. Повстанц
оточили свій табір возами в чотири ряди
побудували вал, викопали рів, на висота
поставили гармати.

Кілька разів поляки безуспішно штур
мували козацькі укріплення. Уночі пов
станці робили сміливі вилазки, унаслідок
яких польські вояки зазнавали великих
утрат. Облога табору тривала два тижня
(травень – червень 1596 року). Становищ
і козаків, і шляхти було надзвичайно тяж
ким. Не стало їжі, фуражу, повстанці були відрізані від води.

Тоді С. Жолкевський удався до хитрощів. Два дні важкі польські гар
мати обстрілювали табір повстанців, спричиняючи великі жертви серед

них, а потім поляки розпочали переговори, обіцяючи повсталим амністію.

У таборі козаків почався розкол. Козаки схопили й стратили гетьмана Г. Лободу, який хотів знайти порозуміння з ворогом, але й прибічники Г. Лободи не залишилися в боргу — вони підступно захопили поранених С. Наливайка та М. Шаулу й видали їх шляхті.

Станіслав Жолкевський не дотримав свого лицарського слова, за його наказом більшість учасників повстання, що були в таборі, перебито. С. Наливайка та ще шістьох керівників повстання відправили до Варшави, де 1597 року після жорстоких тортур їх стратили. За одними даними, Северинові Наливайку зітнули голову, після чого він був четвертований, а шматки його тіла порозвішували по всьому місту, за іншими — він був спалений живцем.

Персоналії

Станіслав Жолкевський
(1547–1620)

Польський коронний гетьман, канцлер. Протягом 1594–1596 рр. очолював польські війська, які королівський уряд направив на придушення повстання під проводом С. Наливайка. У 1601–1602 рр. керував воєнними діями польської армії проти шведів у Лівонії, участь у яких брали й запорізькі козаки під проводом С. Кішки та І. Куцковича. У 1607 р. розбив заколотників на чолі з М. Зебжидовським, які виступили проти Сигізмунда III Вази. З 1608 р. — київський воєвода. У 1610 р. розгромив війська В. Шуйського і захопив Москву. У 1611–1620 рр. керував воєнними діями польсько-української армії проти турків на Поділлі. Під час Хотинської війни 1620–1621 рр. війська, які він очолював, були розбиті в битві під Цецорою. Сам С. Жолкевський у цій битві загинув.

(За «Довідником з історії України»)

Наслідки козацьких повстань 1591–1596 рр.

Козацько-селянські повстання, що відбулися в 1591–1596 рр., завершили собою перше сторіччя існування Козаччини. Вони виявили:

- можливість успішних спільних дій козаків, селян, міщан і дрібної шляхти, серед яких козацтво поступово перетворювалося на провідну силу соціальної та національно-визвольної боротьби;
- зростання національної свідомості українського народу, загартування його волі, набуття досвіду боротьби;
- значну неорганізованість і внутрішню роз'єднаність козацтва (ці чинники врешті-решт стали фатальними — саме вони зумовлювали поразку повстанців).

Після кожної перемоги шляхетських військ українські землі потопали в крові. Краща зброя, вишколеність, дисципліна та організація польського війська взяли гору. Шляхта розбила козацько-селянські загони, їхні рештки відступили на Запоріжжя.

§32. Українське козацтво в першій чверті XVII ст.

Турецько-татарські набіги на Україну та їхні наслідки

Велику небезпеку для українських земель становили постійні напади татар і турків. У середині XV ст., після розпаду Золотої Орди, на теренах Кримського півострова, у пониззі Дніпра, на Приазов'ї та Прикубанських землях утворилася держава під назвою *Кримське ханство*, столицею якої стало місто Бахчисарай. На чолі цієї держави стояла войовнича династія Гіреїв. 1478 року хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького султана. Державною релігією Кримського ханства став іслам, а мусульманське духовенство відігравало важливу роль в управлінні державою.

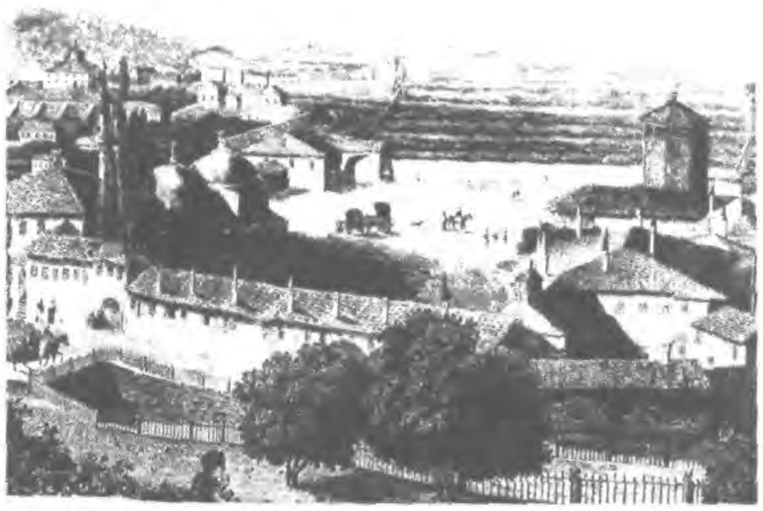

Бахчисарай. Ханський палац. Малюнок невідомого художника

Турецький султан з почтом. З гравюри XVII ст.

Наприкінці XV ст. кримські хани почали здійснювати загарбницькі походи на українські, російські, польські, молдовські та литовські землі. Татари мали досить боєздатну й підготовлену армію.

Напади татар спустошували Поділля, Волинь, Холмщину, Галичину та Київщину. 1482 року Менглі-Гірей організував великий похід в Україну, під час якого захопив і пограбував Київ. «Київ взя і вогнем сожже», — свідчить літописець. Після цього погрому місто надовго втратило колишнє політичне й економічне значення.

Підсумком кожної татарської навали в Україну було, насамперед, захоплення великої кількості здобичі й невільників. Торгівля невільниками, здебільшого в Кафі, примножувала прибутки кримських ханів. Після татарських походів цілі райони України перетворювалися на пустелю. Протягом 1450–1556 рр. орди кримських татар учинили 86 грабіжницьких нападів на українські землі.

Боротьба козаків з нападами турецько-татарських військ

Провідною силою в боротьбі з турецько-татарською агресією стало українське козацтво. Щоб дати відсіч ворогові й визволити побратимів,

козаки здійснювали сміливі морські й сухопутні походи на Крим і турецькі фортеці.

Протистояти сильному й небезпечному ворогові могли тільки добре обізнані у військовій справі та спеціально підготовлені вояки. У численних походах і боях козаки перетворили військову справу на самобутнє мистецтво.

Яничар. Малюнок Джентіле Белліні XVI ст.

Козаки самі робили засідки на татар, перехоплювали їхні каравани й поверталися додому з багатою здобиччю. З часом козацькі загони виходили в «Дике поле» й уступали у відкритий бій з ординцями. Для цього вони миттю зводили неприступну фортецю зі скутих ланцюгами та засипаних землею возів. Татарська кіннота не могла увірватися до козацького табору, а запорожцям у цей час було зручно вести прицільний вогонь по нападниках.

Турецький воїн. Малюнок XVI ст.

Наприкінці XVI ст. запорожці вславилися походами на Крим і Туреччину. Козацькі походи дивували тогочасних свідків, які розносили славу про козаків далеко за межі України. Козаки здійснили низку сміливих морських походів проти турків і татар, перетинаючи море на своїх чайках. Козацька чайка (від татарського *kaik — круглий човен*) була 18–20 м завдовжки, 3–3,5 м завширшки й 3,5–4 м заввишки. Цей човен був спеціально призначений для морських походів. Його основу становив корпус, видовбаний із суцільної колоди та обшитий дошками, по ньому кріпився пояс із сухого очерету, що захищав човен від затоплення. Чайка мала два керма — ззаду і спереду, а також щоглу й вітрила. Інколи човен був озброєний гарматою. Зазвичай на чайці вміщалося 50–70 козаків, озброєних пістолями, рушницями, шаблями, списами, луками та стрілами.

Козаки дуже ретельно готувалися до морських походів: крім запасів зброї та військових припасів, запорожці запасалися одягом і харчами, сухарями, копченим м'ясом, крупами. Категорично заборонялося брати спиртні напої, а за порушення цього закону винний карався на смерть — п'яницю викидали за борт.

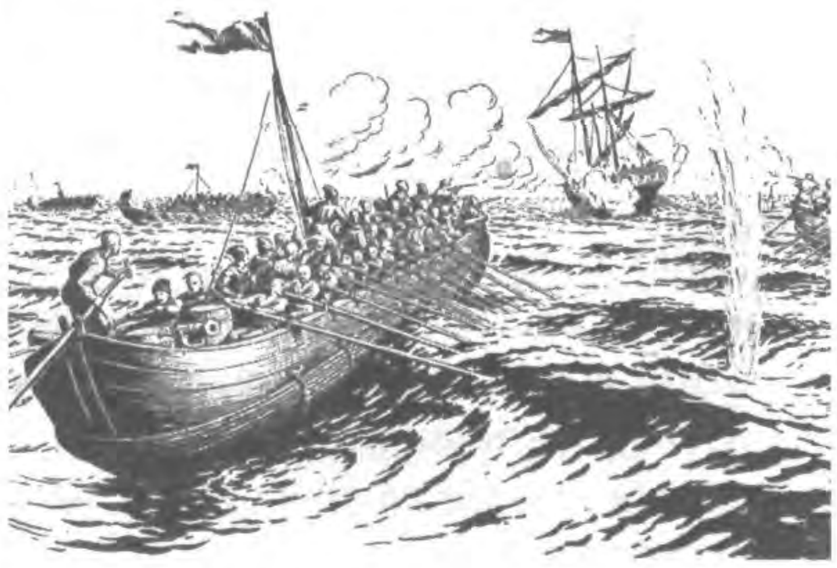

Морський похід козаків. Малюнок невідомого художника. Фрагмент

Для морських походів козаки вибирали осінній час, коли хмарні дні і темні ночі допомагали їм зненацька нападати на ворога. Щоб запобігти цим походам, турецький султан посилав проти козацьких чайок великий галерний флот. Однак запорожці не боялися галер, невелика чайка ховалася за морськими хвилями й тривалий час була непомітною для ворогів. Дочекавшись ночі, козаки несподівано нападали на ворожі кораблі. Поки одна половина відважних січовиків веслувала, друга, добре озброєна, кидалася на абордаж галери й захоплювала її.

Узагалі, у небезпечних походах козаки виявляли чимало військових хитрощів. Так, наприклад, щоб підійти до ворога непоміченими, вони могли по кілька годин перебувати під водою й дихати через очеретину, а потім зненацька нападати.

Звичайно, усі походи козаків на татар відбувалися під керівництвом безстрашних гетьманів. У народній пам'яті назавжди залишилися героїчні постаті захисників рідної землі, мудрих і хоробрих гетьманів *Самійла Кішки* та *Петра Сагайдачного* — ватажків, яких дуже поважали козаки.

Лицарські риси П. Сагайдачного привернули до нього запорожців, які 1606 року обрали його гетьманом. Уперше П. Сагайдачний став відомий після морського походу запорожців на турецьку фортецю Варну 1605 року. Через рік запорожці під керівництвом гетьмана здобули штурмом Кафу, спалили турецький флот та звільнили багатьох християнських бранців.

1613 року П. Сагайдачний здійснив щ один вдалий морський похід проти турків татар.

Славу непереможного полководця гетьман здобув й у двох наступних походах: московському 1618 року й турецькому 1621 року.

1617 року поляки здійснили похід на Московське царство, але він виявився не

Персоналії

Самійло Кішка
(?–1602(1620))

Український козацький гетьман родом з Брацлавщини. Під час одного з морських походів на турків 70-х рр. XVI ст. потрапив у полон і протягом наступних 25 років був невільником на турецькій галері. Проте волелюбний козак не змирився зі своїм становищем. У 1599 році під час перебування турецького корабля біля м. Євпаторії екіпаж зійшов на берег, С. Кішці вдалося дістати ключі й відімкнути ланцюги в'язнів. Коли турки повернулися на корабель, невільники перебили команду, захопили галеру й з гучною славою повернулися на Запоріжжя. С. Кішку обрали козацьким гетьманом. Від польського уряду він зміг домогтися відновлення багатьох привілеїв та вольностей козацьких, утрачених після придушення виступів К. Косинського та С. Наливайка.

1600 року польський король розпочав війну зі Швецією й послав гінців до С. Кішки просити допомоги. Очоливши чотири козацьких полки, гетьман вирушив у похід. У цій війні козаки зазнали великих утрат, загинув і сам полководець.

(За «Довідником з історії України»)

вдалим. Королевич Владислав, який спробував здобути московську корону, опинився в дуже скрутному становищі й почав вимагати негайної допомоги, яку йому могли надати тільки козаки. В обмін на це П. Сагайдачний висунув полякам умови, що передбачали:

- розширення автономії України;
- надання свободи православній вірі.

Польський король мусив погодитися на всі вимоги гетьмана. ПетроСагайдачний з 20-тис. військом вирушив у похід і дійшов аж до Москви, визволивши королевича з оточення. Коли ж козаки повернулися в Україну, польський уряд не поспішав виконувати свої обіцянки.

Займаючи досить тонку дипломатичну позицію, П. Сагайдачний розпочав таємні переговори з Москвою: 1620 року він направив до російського царя козацьке посольство. Проте Москва боялася відкрито втручатися в українські справи, бо це могло спричинити одночасно воєнний конфлікт з двома державами — Польщею й Туреччиною.

Хотинська війна. 1620 року розпочалася війна між Польщею та Османською імперією. Війська турецького султана Османа II розгромили сили коронного гетьмана С. Жолкевського на Цецорських полях у Молдові. Найкращі польські війська були знищені, а відрубану голову С. Жолкевського відправили до турецької столиці, де її насадили на палю для публічного огляду. У цій битві загинув *Михайло Хмельницький*, батько майбутнього гетьмана України Б. Хмельницького.

Польський уряд звернувся по допомогу до козаків. 40-тис. козацьке військо на чолі із Сагайдачним підійшло до Хотина. Тут уже готувалася до бою 35-тис. польсько-литовська армія. Очолювані

Петро Сагайдачний
(1570—1622)

Гетьман (1610—1622 рр.). Походив з дрібного православного шляхетського роду Галичини. Народився в невеликому містечку поблизу Самбора, навчався в славетній Острозькій академії. 1601 року він уступив до запорізького війська. Прізвисько «Сагайдачний» (на думку істориків, походить від слова *сагайдак — футляр на лук і стріли, обтягнутий шкірою дикого козла*) майбутній гетьман отримав не випадково, оскільки з-поміж усіх наук, які він вивчав в Острозі, його найбільше приваблювала військова справа.

(За «Довідником з історії України»)

Джерела

Спогади сучасників про Сагайдачного

Змалку привчився натягати лук, зброї та коня з рук не випускати.., легко терпіти всяку тяготу, голод, труд; не боятися ворога і в небезпеці виявляти мужність.

І взагалі то був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життям, у бій ішов перший. Відходив останнім...

Джерела

Спогади сучасника про Хотинську битву

Ці люди [козаки. — Авт.] значно перевищили славою спартанців. Там таких було триста під Фермопілами, козаки ж числом тільки шістдесят у чистому полі стримували військо силою рівне Ксерксовому.

турецьким султаном Османом II, турецько татарські сили налічували 150 тис. осіб.

Протягом 4 днів (серпень – вересен 1621 року) точилася жорстока битва, у якій весь удар потужного турецько-татарського війська прийняли на себе козаки.

У Хотинській битві сторони зазнали ве ликих утрат, тому Польща й Туреччина розпочали мирні переговори, у результаті яких був укладений *Хотинський мирний договір*:

- турки обіцяли стримувати татарські напади на землі Речі Посполитої;
- поляки зобов'язувалися припинити походи козаків на Чорному морі.

Гетьман П. Сагайдачний болісно переживав результати Хотинського миру. Крім того, Польща не виконала своїх обов'язків щодо козацтва: не заплатила запорожцям гроші за час воєнних походів, не забезпечила ко заків-інвалідів, не вивела війська з Київського воєводства тощо.

Тяжкий моральний стан П. Сагайдачного погіршували страждання від поранення отруєною стрілою під час Хотинської битви. 10 квітня 1622 ро ку він помер і був похований у Братському монастирі на Подолі в Києві.

Герб П. Сагайдачного

Незважаючи на тяжкі наслідки Хотинської війни, во на мала неабияке значення:

- турки не досягли своєї основної мети — загарбання українських земель;
- був розвіяний міф про непереможність армії султана (невдача турків під Хотином підняла на боротьбу про ти османського панування поневолені народи).

Часи гетьманування П. Сагайдачного відзначалися не тільки воєнними походами, а й культурним піднесенням. З його іменем пов'язане утворення славетної Київської колегії, що згодом стала називатися Києво-Могилянською. *1615 року* в Києві заснован *київське братство*, до якого увійшли заможні міщани, шляхта, пра вославне духовенство, а через рік до нього вступив і гетьман Петро Са гайдачний «з усім Військом Запорізьким», узявши братство під свій захист.

§33. Національно-визвольні повстання українського народу 20—30-х рр. XVII ст.

Соціально-економічне та політичне становище України 20—30-х рр. XVII ст.

Після Хотинської війни українсько-польські відносини знову загострилися. Козаки вимагали від польського уряду виконання його обіцянок, зокрема:

- збільшення платні за службу у війську;
- розширення козацького реєстру;
- привілеїв для православної церкви;
- зобов'язання не чинити перешкод походам проти турків і татар.

Не дочекавшись позитивної відповіді, козаки відновили морські походи проти Криму й султана, а найрішучі відверто заявляли: «Якщо король не задовольнить наші побажання, буде біда для Польщі». Король і шляхта були роздратовані такою поведінкою запорожців.

Джерела

Королівська інструкція 1625 року стосовно козаків в Україні

... забувши вірність і підданство своє, засновують собі удільну Річ Посполиту, чинять замах на життя і маєтки невинних людей [магнатів і шляхтичів. — Авт.], уся Україна підкорена ними...

Тим часом посилювався тиск на Україну з боку польських феодалів, тривало закріпачення вільних селян і нереєстрових козаків, утиск реєстровців, захоплення православних храмів і монастирів. У *першій чверті XVII ст.* закріпачення селян досягло такого рівня, якого не знала жодна країна Європи. Польські магнати почувалися у своїй державі безкарними, і ніщо не заважало їм загарбувати собі цілі міста й села. Досить швидко значна кількість українських міст перейшла у власність окремих феодалів. Так, 1620 року під владою Острозьких перебувало 80 міст і містечок; більшість міст на Полтавщині була власністю Вишневецьких, а на Чернігівщині — Калиновських.

Розгортання народної боротьби за національне і соціальне визволення

Восени 1625 року козацька Україна знову повстала. Уряд Речі Посполитої направив на Подніпров'я 30-тис. військо, очолюване коронним гетьманом *Станіславом Конецпольським*. Об'єднане 20-тис. козацько-

селянське військо на чолі із запорізьким гетьманом *Марком Жмайл* сміливо вступило в бій зі шляхтою біля *Курукового озера* (навпро Кременчука).

За своїм звичаєм повстанці оточили табір возами, викопали рови шанці, розставили гармати. Кілька днів біля козацького табору точилас жорстока битва. Полякам удалося захопити перші лінії козацької обор ни. Через обстріл ворожих гармат повстанці зазнавали великих утрат, ал й козаки дошкуляли полякам, несподіван переходячи в наступ і нищачи їхню кінноту. Шляхетське військо опинилося в скру не стало харчів, почалися морози й тому С. Конецпольський вирішив розпочати козаками переговори. Запорожці пристал на запропонований мир.

Щоправда, замість гетьмана М. Жмайл підписав Куруківський трактат предста ник козацької старшини *Михайло Доро шенко*, який отримав гетьманську булав внаслідок перевороту в козацькому табор Згідно з Куруківським трактатом:

- кількість реєстру обмежувалася 6 тис. козаків, з яких 1 тис. мусила перебувати на Січі;
- щорічна сплата уряду реєстровцям – 60 тис. злотих (по 10 злотих на одного козака);
- повернення нереєстрових козаків (близько 40 тис.) до своїх панів та виконання ними своїх повинностей.

За часів М. Дорошенка реєстрове військо було поділене на 6 полків: Білоцерківський, Канівський, Чигиринський, Корсунський, Переяславський і Черкаський.

Ситуація, що склалася після укладення Куруківського договору, неминуче муси

Персоналії

Михайло Дорошенко
(?–1628)

Визначний політичний і військовий діяч початку XVII ст., козацький гетьман (1622–1628 рр. з перервами). Козацький полковник М. Дорошенко брав участь у поході гетьмана П. Сагайдачного на Москву 1618 року, у Хотинській війні 1620–1621 рр.

Коли 1622 року його обрали гетьманом замість О. Голуба, він здійснив вдалий похід на Перекоп. 1625 року М. Дорошенко брав участь у національно-визвольному повстанні під проводом М. Жмайла; після бою біля Курукового озера 5 листопада 1625 року був знову обраний гетьманом. Свою політику гетьман намагався вести так, щоб зменшити протистояння між козаками та польським урядом, йому вдалося уникнути участі козацьких військ у польсько-шведській війні.

Восени 1626 року козацькі війська, очолювані М. Дорошенком, розгромили велику кримську орду під Білою Церквою. Навесні 1628 року він, виконуючи умови укладеного 24 грудня 1624 року, а згодом поновленого, договору про взаємодопомогу між Військом Запорізьким і Кримським ханством, очолив похід козаків у Крим на допомогу ханові Магмед-Гірею і канчі Шагін-Гірею, які вели боротьбу проти ставленика Туреччини Джанібек-Гірея. Під час однієї з битв 1628 року, що відбулася поблизу Бахчисарая (за іншими даними — Кафи), М. Дорошенко загинув.

(За «Довідником з історії України»)

призвести до нового повстання. Цього разу на чолі козаків став талановитий керівник *Тарас Федоро́вич (Трясило)*.

Навесні 1630 року він звернувся до українського народу з універсалом, у якому закликав приєднуватися до козацької армії та виганяти шляхту з України. Запорожців активно підтримало населення Подніпров'я та Лівобережжя. Повсталі розгромили польські гарнізони в Черкасах, Корсуні та Каневі. А тим часом повстання охоплювало нові території України: Брацлавщину, Волинь і Галичину. Коронний гетьман С. Конецпольський універсалами закликав магнатів і шляхту збирати великі загони й приєднуватися до його війська, щоб «гасити цей вогонь хлопською кров'ю».

Авангард польського війська очолив «коронний стражник» С. Лащ — людина, яка вирізнялася неймовірною жорстокістю. Розповідали, що коли його загін напав на українське селище Лисянка на Великдень, поляки перебили всіх православних, що були в церкві, не жаліючи жінок, дітей і священиків; після цього каральний загін вирізав містечко Димер.

Готуючись до битви з каральними загонами, Т. Федорович зосередив 30-тис. військо повстанців у *Переяславі*. Протягом трьох тижнів точилися жорстокі бої. *28 травня 1630 року* вночі козацький загін увірвався в польський табір і знищив «Золоту корогву» — добірний польський загін, який складався із 150 шляхтичів.

На початку червня відбулася вирішальна битва під Переяславом. У ній загинуло

Джерела

Куруківська угода
(27 жовтня 1625 р.)
(текст угоди склало польське командування)

...Ми вважаємо справедливим, щоб Військо Запорізьке, яке складається з підданих його королівської милості, мало голову або старшого, за прикладом давніх років, призначеного королем або гетьманами коронними, з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від його королівської милості та Речі Посполитої, його милості пан воєвода сендомирський, гетьман польний коронний, з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка. І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наступниками, польськими королями. На подання коронних гетьманів...

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати кількість козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список Війська Запорізького із зазначенням кількості козаків, які проживають у кожному місті його королівської милості. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або його милості коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені цим старостам...

Для Війська Запорізького ми призначаємо платню на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті його королівської

милості Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі його королівської милості й Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному — 100 злотих, двом осавулам — по 150 злотих, шістьом полковим осавулам — по 50 злотих, шістьом полковникам — по 100 злотих, шістдесяти сотникам — по 50 злотих, судді військовому — 100 злотих.

З-поміж 6 000 козаків 1 000 або більше, на розсуд коронного гетьмана й з відома їхнього старшого залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами й там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусять іти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному військові або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від кривдження мешканців.

багато шляхтичів, польське військо втратило артилерію, але в козацькому таборі розгорілися чвари, старшина та реєстрові козаки прагнули угоди з поляками.

Т. Федорович з великим загоном козаків, які не хотіли підписувати мир зі шляхтою, пішов на Січ. Реєстровці ж уклали з польськими воєначальниками новий договір (за цим договором козацький реєстр збільшувався до 8 тис. осіб, а не внесені до цього реєстру українці мали повернутися до панських маєтків), який не був затверджений урядом.

Щоб перешкодити подальшим виступам запорожців, польський уряд наказав збудувати на дніпровських порогах могутню фортецю Кодак. Під керівництвом французького інженера Гійома де Боплана 1635 року її будівництво було завершене. На високих бастіонах були встановлені гармати, усередині фортеці перебував великий гарнізон, до складу якого входило кількасот найманців.

Фортеця Кодак перешкоджала переселятися в степи «Дикого поля» втікачам з України, запорожцям заважала підтримувати сталі зв'язки з батьківщиною. Крім того, поляки не давали козакам ловити рибу, полювати, займатися промислами.

План фортеці Кодак.
З креслення Г. де Боплана

У ніч з *11* на *12 серпня 1635 року* загін запорожців на чолі з *Іваном Сулимою* таємно підійшов до фортеці. Раптова атака на Кодак мала успіх. По приставних драбинах козаки швидко піднялися на високі мури, знищили гарнізон і зруйнували фортецю. Побоюючись нового повстання, реєстровці підступно схопили Сулиму й ще п'ятьох керівників повстання та передали їх полякам. Козаків відправили до Варшави, де й стратили.

Після придушення повстання І. Сулими багато його учасників відступило на Запоріжжя. Туди ж ішли

втікачі від панської неволі — селяни, кріпаки й збіднілі мешканці міст. Україна стояла на порозі нового народного вибуху.

Козацьке повстання 1637–1638 рр.

У травні 1637 року розпочалося нове повстання на чолі із запорізьким гетьманом *Павлом Бутом*, відомим у народі під іменем *Павлюка*. До нього приєдналося багато селян і міщан, які мали на озброєнні тільки рогатини, коси й сокири.

Щоб розв'язати проблему озброєння свого війська, гетьман спочатку здійснив похід на Крим, де отримав добру військову здобич.

П. Павлюк звернувся до українського народу з листами, у яких закликав знищувати магнатів, шляхту й орендарів. Незабаром повстання охопило все Подніпров'я та частину Брацлавщини.

Козацько-селянські загони успішно діяли на Черкащині, під Богуславом, Києвом, Чигирином, Переяславом, на Полтавщині.

У грудні 1637 року польська армія під проводом гетьмана М. Потоцького чисельністю 15 тис. осіб зустрілася з основними силами повстанців (10 тис. осіб) біля *с. Кумейки* на Черкащині. Спочатку повстанці атакували ворога й відкрили по ньому вогонь з гармат.

Та важка польська кіннота перебила тих, що наступали, і вдерлася до козацького табору. Тому П. Павлюк залишив оборону табору *Дмитрові Гуні*, а сам із загоном найдосвідченіших козаків і артилерією відступив, намагаючись створити новий табір.

Д. Гуні вдалося вирватися з польського оточення й з'єднатися із загоном П. Павлюка під *с. Боровицею* на Черкащині. Розпочався новий бій, у якому повстанці виявили неабияку мужність і стійкість.

Джерела

Спогади сучасника про битву

Наступ козаків і селян — це яскраве видовище: вони йшли табором, вишикуваним у шість рядів, з чотирма гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середні йшло військо... правильно поділене на полки й сотні.

Персоналії

Дмитро Гуня

Про Д. Гуню, видатного керівника селянських повстань 1637–1638 рр., майже немає відомостей. Дослідники не знають ані де, ані коли він народився, ні навіть ким він був до того, як прийшов на Запорізьку Січ; що з ним трапилося після повстань під проводом Я. Острянина та П. Бута також не відомо.

Д. Гуня брав участь у народному повстанні проти польських поневолювачів під проводом П. Павлюка. Після поразки повстанців у грудні 1637 року під Кумейками та Боровицею частина козаків на чолі з Д. Гунею і К. Скиданом відступила на Запоріжжя.

У кінці 1637 року був обраний гетьманом. На початку 1638 року козаки, яких він очолив, розбили польський каральний загін ротмістра Мелецького, що мав на меті знищити Запорізьку Січ. Навесні 1638 року гетьман на чолі із запорожцями приєднався до повстання під

проводом Я. Острянина. У травні 1638 року після бою під Жовнином частина повсталих на чолі з Я. Острянином виступила в Слобідську Україну. 17 червня 1638 року козаки під проводом Д. Гуні, якого знову обрали гетьманом, відійшли з-під Жовнина до гирла р. Сули, де в неї впадає р. Старець. Повстанці збудували добре укріплений табір і протягом майже двох тижнів відбивали всі атаки польських військ під командуванням М. Потоцького. Через нестачу харчів, фуражу й знесилення людей повстанці змушені були розпочати переговори з польським командуванням. Д. Гуня з частиною козаків відступив на Запоріжжя, а 1640 року він очолював похід запорожців на Крим.

(За «Довідником з історії України»)

Джерела

Ординація 1638 р. Війська Запорізького, заведена польським урядом

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській владі, але оскільки козацька сваволя так розперезалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і з благословення Бога, як володаря всіх воєн, розгромити й уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, усяких старовинних судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого на хлопів. Реєстровим же козакам, кількість яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 000 і які упокорилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

Тоді гетьман М. Потоцький удався до хи рощів, запропонувавши повстанцям п реговори. Реєстровці підступно захопи П. Павлюка та кількох інших ватажків видали їх полякам. Їх переправили до Ва шави й там стратили. Д. Гуні з невелики загоном удалося вирватися з табору й п вернутися на Запоріжжя.

Польському урядові здавалося, що д сягнуто повної перемоги над козацтво У лютому 1638 року польський сейм пр йняв *«Ординацію Війська Запорізько реєстрового, що перебувало на службі Р Посполитої»*. Ординація зводила реєстр ко заків до 6 тисяч, зменшувала їхні права, не внесених до реєстру зобов'язувала п вернутися в «холопство», Запорізька Сі мала бути ліквідована.

Однак козацтво залишилось нескор ним. Запорізьким гетьманом обрано *Яков Острянина (Остряницю)*. Під його була вою зібралося понад 5 тис. козаків.

Остриця послав на Дон посольство, як мало домовитися про спільні дії. Від до ських козаків запорожці отримали зброю порох, коней тощо.

Навесні 1638 року козаки знову з'явил ся на Подніпров'ї. Урядові війська на чол з М. Потоцьким, які вирушили їм назу стріч, були вщент розгромлені повстанц ми, загинув цілий відділ німецької піхоти що перебував під польським командува ням. Вогонь повстання перекинувся н Правобережжя.

На допомогу М. Потоцькому прибув князь Ярема Вишневецький з великим каральним

ним загоном. У районі *с. Жовнин* на Лубенщині повстанці побудували укріплений табір. У червні розгорнулися жорстокі бої. Польським військам удалося оточити повстанців. Тоді кілька тисяч козаків на чолі з Я. Острянином прорвали облогу й перейшли на територію Московської держави.

1638 року до Варшави прибуло велике козацьке посольство просити перемир'я в польського короля. Так завершилася героїчна доба козацьких виступів.

Десятиріччя з 1638 по 1648 рр. шляхта називала «періодом золотого спокою». Пани раділи, що нарешті знищили «стоголову гідру», — так вони називали козацтво. Проте це був лише тимчасовий спокій, затишшя перед сильною грозою.

Справжня буря розпочалася 1648 року.

§34. Підсумки козацько-селянської боротьби

Причини поразок козацько-селянських повстань

За 45 років в Україні відбулося 8 могутніх козацько-селянських виступів, кожен з яких закінчився поразкою. Причин цих невдач було чимало, але всі вони зводяться до головних:

- повстання не були ретельно спланованні, здебільшого вони мали стихійний характер;
- не була визначена мета повстань: єдиним усвідомленим бажанням повсталих було помститися кривдникам;

На місце старшого, який більше не буде (вибиратися) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, у лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Усі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана, більше того: і осавулами мýсять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті й віри. Сотники й отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами й Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися зі своїх місць, хіба на законній підставі й то з відома коронного гетьмана.

Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася на островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запоріжжя без паспорта комісара: спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ...

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто.

- селяни не були надійною військовою силою, оскільки не бажали воювати за межами своєї місцевості або під час сівби і жнив;
- існувало глибоке розшарування серед самого козацтва. Не маючи чого втрачати, рядове козацтво одразу йшло на повстання, а старшина та реєстровці частіше схилялися до переговорів чи капітуляції;
- під час майже всіх вирішальних битв перевага була на боці польських військ. Вони використовували досконалішу стратегію, мали кращий вишкіл, різні види озброєння, важку кінноту й потужну артилерію.

Проте, на думку українського історика О. Субтельного, кожне наступне повстання свідчило про зростання військового досвіду українців, які вдосконалювали свою тактику.

Наслідки повстань для України

Польські магнати та уряд Речі Посполитої жорстоко помстилися українському народові:

- ліквідуючи повстання, каральні загони безжально винищували не тільки безпосередньо його учасників, але й мирне населення — жінок, дітей, старих. Козаки, міщани та селяни масово тікали на територію Росії, головним чином на Дон і Слобожанщину, де їх не могла дістати шляхта;
- козаки мусили передати полякам артилерію, корогви, булави, усі військові відзнаки;
- козацтво було позбавлене самоврядування. На чолі його відтепер стояв не виборний гетьман, а спеціальний комісар, призначений королем; полковниками могли бути лише польські офіцери;
- суворо обмежувалася територія розселення козацтва: той, хто спробував би без дозволу піти на Запорізьку Січ, мав бути скараним на смерть;
- козаки, не внесені до реєстру, оголошувалися кріпаками;
- посилилися феодальна експлуатація та національний гніт в Україні;
- зросли панщина, побори з городян, утиски православних;
- на Дніпрі була відбудована фортеця Кодак;
- в Україні тепер постійно перебувало велике польське військо.

§35. Культура України у XVI – першій половині XVII ст.

Розвиток української науки й культури XVI–XVII ст. відбувався в досить складних і суперечливих умовах. Територія України була розділена між Річчю Посполитою, Угорщиною і Туреччиною. В умовах національного, соціального та релігійного протистояння культура українців зазнавала постійних утисків.

Відсутність єдиного політичного й духовного центру, тяжкий національний гніт, спустошливі набіги турків і татар гальмували культурний розвиток українського народу. Однак навіть ці негативні чинники не змогли припинити духовного життя українців. Боротьба проти унії та героїка козацьких походів сприяли розвитку й відродженню не тільки національної свідомості, а й української культури.

Іншими чинниками її піднесення були: культурна спадщина Київської Русі, ідеї європейського Ренесансу XVI–XVII ст., ідеї Гуманізму й Реформації.

Українська культура взаємодіяла із західноєвропейськими. Найобдарованіші молоді люди з України, переважно діти козацької старшини, їздили до закордонних університетів і там здобували освіту. Якщо в XVI ст. на навчання за кордон їздили лише окремі вихідці з України, то в XVII ст. це стало звичайним явищем.

Українці навчалися в найкращих університетах Європи: Падуанському, Лондонському, Лейденському, Паризькому, Празькому тощо. Не випадково прогресивні західні ідеї мали добрий ґрунт в Україні.

Початок книгодрукування

Велике значення для культурного життя України мав винахід друкарського верстата. Попередником книгодрукування в Європі був одно-бічний друк з дощок, на яких вирізали окремі сторінки тексту й зображення. Перші спроби книгодрукування зробив голландець *Л. Костер* у першій половині XV ст.

З часом був винайдений прилад для відливання металевих літер, з яких складався текст для друку. Таким новим способом була надрукована перша книга — *Біблія*. Винахідник такого способу книгодрукування німець *Йоганн Гутенберг* дуже багато зробив для розвитку й поширення освіти.

Найвидатніші діячі доби

Іван Федоров (Федорович), Петро Мстиславець, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Михайло Сльозка, Тимофій Вербицький, Памво Беринда, Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Лазар Баранович

Перші книжки церковнослов'янською мовою та кириличним шрифтом надрукував *Швайпольт Фіоль* у Кракові 1491 року. Це — *Октоїх* та *Часослов*. За це він був звинувачений у спробі поширення православ'я. Справу передано до краківського суду, але Фіоль утік до Угорщини. На початку XVI ст. до друкарства долучився *Франциск Скорина*. Доктор філософії і медицини, він був першим перекладачем Біблії старобілоруською мовою. У Празі 1517 року Ф. Скорина видав кирилицею *Псалтир* і *Біблію руську* (1519 року), а вже у Вільно — *«Малую подорожню книжицю»* (1522 року) і *Апостол* (1525 року).

Велику роль у розвитку друкарської справи в Україні відігравали братства. Майже всі братські школи відкрили при собі друкарні. Спочатку з'явилися друковані священні книги, латинські й польські видання, перекладені українською мовою, абетки для українських школярів.

Найбільшими центрами книгодрукування стали Львівська братська школа, Острозька академія та Києво-Могилянська колегія. Мали свої друкарні церкви й монастирі. При Києво-Печерській лаврі був створений великий друкарський дім, який обслуговував увесь Київський край. З цієї друкарні виходили якісно надруковані церковні книжки та наукові публікації з чудовими малюнками та зображеннями святих. Чимало дослідників обстоюють думку, що у Львові друкарня існувала з 1460 року, а зачинателем українського друкарства був її засновник міщанин *Степан Дропан*. Щоправда, до нашого часу не дійшли книжки його друку.

Іван Федоров (Федорович). Одним з перших українських друкарів уважають *Івана Федорова (Федоровича)*, який на доручення московського царя Івана Грозного разом із Петром Мстиславцем створив у Москві друкарню й почав видавати книжки. 1 березня 1564 року видано Апостол, 1565 року — Часословець.

Іван Федоров

Московські ченці, що мали добрий заробіток з переписування книг, звинуватили друкарів у зв'язках з нечистою силою. Підбурений ченцями натовп спалив друкарню, а самі друкарі, рятуючи життя, втекли до Білорусі. Тут І. Федоров за допомогою литовського магната Г. Хоткевича заснував нову друкарню, отримавши для цього окреме село. Перебуваючи в Заблудові, 1569 року випустив Євангеліє учительне, а наступного року — Псалтир.

Згодом друкар перебрався до Львова, де 1574 року видав «Азбуку» і Апостол. Невдовзі переїхав до Острога. Тут 1580 року надрукував Новий Заповіт і Псалтир, а 1581 року — знамениту Острозьку Біблію.

Сучасники відзначали оригінальність усіх книг, надрукованих Федоровим: він не тільки знайшов нові технічні засоби, щоб створити зручні для читання та красиві книжки, але й здійснював редагування текстів, замінюючи малозрозумілі старослов'янські вирази українськими.

І. Федоров був не лише друкарем, а й справжнім просвітником і великим подвижником української культури.

Початкова сторінка з Апостола І. Федорова

Книгодрукування після Івана Федорова (Федоровича). Наприкінці XVI — на початку XVII ст. у різних містах України з'явилося близько 40 друкарень, зокрема у Львові, Острозі, Яворові, Києві, Почаєві, Луцьку. Значним центром книгодрукування стала Києво-Печерська лавра, друкарню якої устаткував Єлисей Плетенецький. Першим тут побачив світ Часослов (1617 року).

Одним з послідовників І. Федорова (Федоровича) став видатний діяч української культури та освіти *Памво Беринда*. Найважливіша його праця — перший друкований український словник «Лексиконъ славеноросскій и именъ толъкованіе», який вийшов 1627 року. Цей словник містить 6 982 поняття, слова церковнослов'янської мови та імена з перекладом та тлумаченням тогочасною українською літературною мовою.

ЛЄ҃ЗІКѺНЪ
СЛАВЕНОРѺССКІЙ,
И ИМЄНЪ
ТЛЪКОВАНІЄ.

«Лексикон» Памва Беринди. Титульний аркуш

Чільне місце серед друкарів, що працювали в першій половині XVI ст., посідає *Лазар Баранович*, який 1674 року заснував друкарню в Новгороді-Сіверському, яку переніс 1679 року до Чернігова, де зібрав потужні літературні сили й талановитих майстрів гравюри. В одному тільки 1679 році заходами Л. Барановича побачили світ понад 6 тис. примірників різноманітних підручників для початкових шкіл.

Книгодрукування в Україні сприяло розвитку освіти й наукових знань. На думку відомого українського

історика Миколи Аркаса, українці в XVI–XVII ст. були освіченіші й значно культурніші від своїх сусідів: росіян, татар і волохів.

Освіта

Шкільна освіта в Україні на межі XVI–XVII ст. перебувала на дуже високому рівні.

Найвидатніші діячі доби

Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Василь Суразький, Тимофій Михайлович, Йов Борецький, Стефан і Лаврентій Зизанії, Памво Беринда, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Тарас Земка, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Юрій Котермак (Дрогобич), Павло Русин, Інокентій Гізель, Кирило Лукаріс, Йосип Кононович-Горбацький, Костянтин Острозький, Петро Могила

Джерела

Павло Алеппський про українців

... люди вчені, кохаються в науках та законах, ще вони гарні знавці риторики, логіки, всякої філософії. У них там розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду... всі вони, за малим винятком, письменні. Навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священики навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях. А дітей у них більше, ніж трави. І всі діти вміють читати, навіть сироти...

Провідна роль у розвитку української культури та освіти належала містам. *Перші українські школи* виникли в містечку Красноставі в Східній Галичині 1550 року та у Львові 1586 року. За допомогою братств були також відкриті школи в Києві, Ярославі, Перемишлі, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Немирові, Галичі, Вільні, Мінську, Могилеві, Луцьку, Кременці.

Братські школи були не тільки закладами освіти, але й однією з форм боротьби проти колонізаторської політики польського уряду. Викладання в них велося *церковнослов'янською* мовою.

Навчали в цих школах історії, математики, української та церковнослов'янської мов. Учні вивчали також польську, грецьку, латинську мови, поезію, риторику, філософію, діалектику, поетику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, а в деяких ще й теологію. Найкращими в Україні вважалися Львівська, Київська та Луцька братські школи.

У школах панувала сувора дисципліна. Очолював школу ректор. Братство виділяло двох спостерігачів (схолархів), які контролювали роботу вчителів і навчання учнів та розв'язували господарські проблеми. До викладачів висували вимоги зразкової поведінки й доброї педагогічної підготовки. На відміну від єзуїтських колегій, братські школи мали демократичний характер. У них навчалися діти з різних суспільних станів: міщан, козаків, духовенства й шляхти. Крім того, сироти й діти з незаможних родин мали змогу жити в *бурсах*.

Кожна школа мала свій статут. *«Порядок шкільний»* — таку назву мав статут Львівської школи. За ним учителі мусили однаково любити й навчати всіх дітей, як вихідців з багатих сімей, так і з бідних. Тільки найкращі учні мали право сидіти за першими партами. За внутрішнім розпорядком заняття в братській школі розпочиналися о дев'ятій годині ранку. Спочатку вчитель перевіряв домашнє завдання, а після обіду давав новий матеріал. Щоденно призначалися чергові, які стежили за поведінкою школярів. Якщо учень без поважних причин не з'являвся на заняття чи запізнювався, за ним посилали чергового, і той мав привести порушника до класу. Батьки приводили учня до школи й передавали його педагогам при свідках. Тільки при них вони мали право забрати дітей додому. Увечері учень повторював уроки вдома й розповідав про шкільні справи батькам чи своїм опікунам.

Довідка. *Бурса* — гуртожиток для бідних студентів при середньовічних університетах, який утримувався частково за кошти університету, частково за пожертвування, зібрані студентами.

Поряд з братською шкільною освітою в Україні з'являлися єзуїтські колегії, які мали високий рівень змісту освіти та викладання.

Острозька академія. У 1576–1580 рр. в Острозі на кошти князя Костянтина Острозького була заснована перша вища школа в Україні — Острозька академія. Першим ректором школи став письменник *Герасим Смотрицький*, а викладачами — видатні українські та зарубіжні педагоги, яких запросив князь: *Дем'ян Наливайко* (брат керівника козацького повстання), *Кирило Лукаріс* та ін. В академії вивчали церковнослов'янську, грецьку та латинську мови, богослов'я та філософію, а також граматику, математику, астрономію, риторику, логіку.

Вихованцями Острозької академії були гетьман Петро Сагайдачний, письменник Мелетій Смотрицький та ін.

На кошти князя К. Острозького була видана Острозька Біблія (1581). Це величезна праця, що мала 1 256 сторінок. Під час підготовки до видання Біблії зібрано всі церковнослов'янські, грецькі, латинські та давньоєврейські тексти. Це була перша повна друкована Біблія не тільки на східнослов'янських землях, але навіть серед усього слов'янського світу. Острозька Біблія багато разів передруковувалася й скрізь мала велику пошану. Після смерті князя Костянтина Острозького 1609 року академія почала занепадати й 1640 року припинила своє існування. Проте нащадки

Петро Могила
(1596–1647)

Визначний український культурний і церковний діяч. Нащадок молдавського господаря Симеона. Освіту здобув у Львівській братській школі, вивчав теологію в Паризькому університеті. Згодом служив у польському королівському війську.

1625 року під впливом Йова Борецького прийняв чернецтво, 1627 року став архімандритом Києво-Печерської лаври, а з 1632 (за іншими даними 1633 року) — митрополитом київським. Відстоював права української православної церкви.

Значну увагу приділяв розвитку культури: за його підтримки були відреставровані Софійський собор, будинки Києво-Печерського монастиря, 1635 року розкопано зруйновану татаро-монголами Десятинну церкву. 1635 року відкрив друкарні в Довгому Полі, чим відновив румунське книгодрукування, а 1641 року — в Яссах. Помер в Києві. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

П. Могила є автором ряду богословських творів, серед яких Учительне Євангеліє (1616 року), Служебник (1629,1639 рр.), «Хрест Христа Спасителя» (1632 року), численні полемічні праці та проповіді.

(За «Довідником з історії України»)

шанують свого великого мецената й освітнього діяча, про якого сказав тогочасний поет:

Владимир бо свой народ
крещенієм просвятил,
Костянтин же
богоразумінія писанєм освітил.

Києво-Могилянська колегія. На свято Покрови 1615 року київська шляхтянка — дружина заможного шляхтича Стефана Лозки — поборниця української освіти *Галшка (Єлизавета) Гулевичівна* пожертвувала свою садибу на Подолі для організації братської школи. Засноване на цих землях Богоявленське братство збудувало тут православний монастир і школу, яка пізніше стала основою Київського колегіуму. Першим ректором цієї школи став *Йов Борецький*, з 1620 року він став митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі.

У цей же час у Троїцькому монастирі діяла Лаврська школа, яку заснував *Петро Могила*.

Лаврська школа відрізнялася від братської й була навчальним закладом середнього типу, який називали «гімназіоном». У цьому закладі більшість часу приділялася вивченню латинської мови, а грецькій та церковнослов'янській відводилася другорядна роль. Далі йшли риторика, яка навчала «слова й вимови», діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, теологія. Рівень освіти в Лаврській школі був настільки високий, що вона порівнювалася з Парнасом (місце, де за грецькою міфологією збиралися поети й зосереджувалися науки та види мистецтва).

Петро Могила особисто підібрав для школи педагогів і керівників. У школі навчалося понад 1 000 учнів, саме там побачили світ перші

в Україні шкільні підручники. З ім'ям викладача *Інокентія Гізеля* пов'язаний вихід у світ відомого *«Київського синопсиса»*, який уважають одним з перших підручників з історії України.

1632 року шляхом об'єднання Київської братської школи з Лаврською була створена Києво-Могилянська колегія, яка 1701 року дістала назву академії. Сюди приймали вихідців з усіх станів, але переважно з козацької старшини, шляхти, духовенства й багатих міщан.

По утворенні колегія поділялася на сім класів (шкіл). Високий ступінь навчання становили «школа риторики й поетики», що передбачав вивчення предметів гуманітарного циклу, дворічна «школа філософії» зосереджувала увагу на гуманітарних і природничих науках, чотирирічна «школа богослов'я». Лекції в колегії читали переважно латинською мовою. Викладачі й учні мали змогу користуватися однією з найбільших на той час бібліотек — *бібліотекою Петра Могили*, де були зібрані твори відомих учених світу: Сенеки, Горація, Цицерона та ін. Поряд з богословською літературою тут зберігались польські хроніки, літописи, документальні збірники тощо.

Зі стін Києво-Могилянської колегії вийшли українські гетьмани Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря, Іван Брюховецький, Михайло Ханенко, Петро Дорошенко, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Данило Апостол, Іван Скоропадський; філософ Григорій Сковорода; композитори Максим Березовський, Артемій Ведель; козацькі літописці Самійло Величко, Григорій Граб'янка, видатні вчені Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Михайло Бантиш-Каменський та ін.

Студенти організовували наукові диспути, вистави, влаштовували різноманітні вечори й свята, хоч і жили дуже бідно. Більшість із них

Інокентій Гізель
(бл. 1600—1683)

Учений-богослов, історик, просвітитель і церковний діяч. Народився в Пруссії. 1642 року закінчив Києво-Могилянську колегію, згодом деякий час навчався за кордоном. Після повернення в Україну за дорученням П. Могили керував Печерською друкарнею. У 1645—1650 рр. працював професором, а з 1646 року — ректором Києво-Могилянської колегії, де читав курси філософії, психології та ін. 1656 року став архімандритом Києво-Печерської лаври. Помер у Києві.

І. Гізель був одним з найосвіченіших діячів в Україні XVII ст. Його перу належать філософсько-богословські праці «Твір про всю філософію» (1645—1647 рр.), «Мир з Богом людині» (1669 року) та полемічний трактат «Правдива віра» (1668 року). 1661 року І. Гізель брав участь у редагуванні «Києво-Печерського патерика».

(За «Довідником з історії України»)

Навчальний корпус Києво-Могилянської академії. Гравюра з книги «Іфіка Ієрополітика»

заробляла собі на життя вчителюванням чи допомагаючи церкві, організацією оркестрів, хорів і пересувних акторських труп.

Незважаючи на проблеми й труднощі, Києво-Могилянська колегія була найпрестижнішим вищим навчальним закладом на східнослов'янських землях. Тут навчалися українці, білоруси, росіяни, румуни, болгари, серби, навіть греки й араби. Ця школа була осередком освіти для всього православного світу. Їй допомагали Галшка Гулевичівна, гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа. Чимало її випускників працювало в багатьох європейських університетах.

Розвиток української мови

Ще за Литовської держави офіційною (літературно-писемною) була так звана руська мова, яка склалася на основі давньоруської писемної мови й увібрала в себе численні лексико-граматичні, фонетичні й фразеологічні елементи народнорозмовної української мови. Її ще називають староукраїнською, або книжною українською мовою. Тогочасні офіційно-ділові документи, значна частина художніх і релігійних творів написані саме цією мовою. «І ми бачимо, що мова вкраїнська зробилась тоді державною мовою, — писав відомий український мовознавець Іван Огієнко, — нею вчили дітей по школах, нею вчили по церквах, нею судили і нашою мовою балакали тоді і вища старшина, і в королівському палаці».

Орнаментована сторінка з Пересопницького Євангелія

Цінною мовною пам'яткою тієї доби стало *Пересопницьке Євангеліє* — рукописний переклад Євангелія з церковнослов'янської на тогочасну книжну українську мову. Перекладали Пересопницьке Євангеліє в 1556–1561 рр. М. Василевич та Григорій, архімандрит Пересопницького монастиря на Волині. Книга написана на пергаменті, добре орнаментована, має багато кольорових заставок та мініатюр у стилі Відродження.

У нашу добу усталилася традиція під час присяги Президента на вірність українському народові поряд з Конституцією та Актом проголошення незалежності України класти саме Пересопницьке Євангеліє, що стало яскравим символом єдності минулих і прийдешніх поколінь та втіленням національно-культурних святощів.

Література

Боротьба за національне й соціальне визволення, розвиток української мови та початок книгодрукування — усе це сприяло швидкому розвиткові української літератури.

Найвидатніші діячі доби

Валентин Ногалевський, Петро Скарга, Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Андрій Римша, Памво Беринда, Лазар Баранович

Для першої половини XVII ст. в Україні був характерний поступовий перелом у ставленні до «латинської культури», яка до цього часу однозначно протиставлялася «греко-слов'янській» культурній традиції.

У тому, що цей процес в Україні й Білорусі так затягнувся, негативну роль відіграло насильницьке запровадження унії та шляхетсько-католицька експансія кінця XVI – початку XVII ст., які мали й специфічний культурно-історичний аспект: ідеологи унії та шляхетсько-католицької експансії намагалися скористатися у своїх цілях і тією безперечною культурною перевагою «католицького Заходу» над «православним Сходом», яка окреслилася в XV–XVI ст. в епоху Відродження та не могла не позначитися на відносинах між польсько-католицькою і русько-православною культурами в тогочасній Польсько-Литовській державі. Насправді польський феодалізм, який не відірвався від середньовіччя, використовував ті безсумнівні переваги, що їх давала в зазначеній ситуації давня належність Польщі до «латинського світу» й «латинської культури».

Особливо ця тенденція посилилася наприкінці XVI ст., коли на Україну й Білорусь розпочався наступ контрреформації в специфічній формі унії. Це дало початок полемічній літературі (*полеміка* — дискусія, суперечка), яка розвивалася в цей час найшвидше.

Полемічна література. Із середовища українського міщанства, православного духовенства, дрібної шляхти вийшли письменники, які створили низку гострих полемічних праць, спрямованих проти католицизму та уніатства. Початком полемічних змагань, як уважають історики, стала книжка польського письменника-єзуїта *Петра Скарги «Про єдність*

церкви Божої» (1577 рік), у якій ішлося про історичну необхідність унії та об'єднання православних з Римом. У цьому творі він доводив, що «грецька наука» (власне, візантійсько-слов'янська культура) безповоротно занепала, що «наука» повністю перейшла до «латинників» і для Русі було найрозумніше зректися «грецькості» й приєднатися до «латинства». Таким чином, він, як ідеолог контрреформаційного католицизму, видаючи Річ Посполиту за повноправного представника європейської культури, радив Русі принести в жертву свою національну й культурну самобутність заради приєднання до європейської культури та її засвоєння.

Проти цього твору виступив ректор Острозької академії *Герасим Смотрицький*, який видав у відповідь *«Ключ царства небесного»* і *«Календар римський новий»* (1587 рік). У них він виступив не тільки як блискучий публіцист і письменник-сатирик, але і як патріот свого народу, що закликав співвітчизників до боротьби проти поневолення: «Повстаньте, почуйте й піднесіть очі душ ваших».

Надзвичайно активним полемістом був *Іван Вишенський*, який по праву вважається одним з найвидатніших письменників середньовічної доби.

До нас дійшли близько 20 його листів і послань, які Іван Вишенський передав в Україну з далекого Афону. Найвидатніші з них — *«Обличеніє діавола миродержца»*, *«Писаніє к утекшим от православноє віри єпископом»*, *«Коротка слівна відповідь Петру Скарзі»*, у яких засуджуються прихильники унії, а також висміюються й заперечуються «латинська мудрість», «Арістотелі й Платони». Водночас І. Вишенський таврує ганьбою й православних священиків, шляхтичів і заможних міщан за пристрасть до розкошів, за їхню розбещеність. На той час він був чи не єдиним письменником, який засуджував закріпачення селян та сваволю їхніх володарів.

Вади українського суспільства, уважав І. Вишенський, можна ліквідувати тільки з поверненням до давньої православної

Персоналії

Іван Вишенський
(між 1545 і 1550 — між 1621 і 1633)

Народився в м. Судова Вишня, тепер Львівської обл. Для свого часу був дуже високоосвіченою людиною, брав участь у діяльності Львівського братства, жив у Луцьку, потім — в Острозі. Наприкінці 1580-х рр. на знак протесту проти засилля шляхти пішов з України і протягом 40 років перебував на Афоні, який у ті часи був центром православного чернецтва на Сході. Прийнявши чернецтво, поселився в печері, став схимником-анахоретом.

Перебуваючи в далекій Греції, творив і посилав в Україну свої пристрасні твори (послання), адресовані до князя К. Острозького, до братств, священиків і всіх українців. 1604 року І. Вишенський приїжджав в Україну і жив у Манявському Скиті, в Унівському монастирі, у Львові. 1606 року повернувся на Афон.

(За «Довідником з історії України»)

церкви. Одне зі своїх послань — *«Послання до стариці Домникії»* — полемік адресував Юрієві Рогатинцю, одному з провідників Львівського Успенського братства у 80-х рр. XVI – на початку XVII ст. У цьому творі він з консервативних позицій розкритикував погляди свого адресата, що не обмежувався аскетичними ідеалами, а закликав до дієвої проповіді та відстоювання українських національно-культурних традицій.

Серед письменників, які брали участь у релігійній полеміці, був також *Мелетій Смотрицький* (син Герасима Смотрицького). Його твір *«Тренос»* («Плач») справив величезне враження на сучасників. Твір написаний у формі плачу матері — православної церкви, яка промовляє до читача: «Горе мені, бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла, обтяженій нестерпними тягарями. Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах».

Визначним твором полемічної літератури стала *«Палінодія, або Книга оборони...»* (1620–1622 рр.) *Захарії Копистенського*, архімандрита Києво-Печерської лаври. Автор веде розповідь «із відстані років» і гостро критикує прихильників Рима. Проте у своєму творі він вже не заперечував «латинську мудрість», а доводив, що ця мудрість «позичена в греків», які були справжніми творцями європейської освіти й культури. У *«Палінодії...»* на особливу увагу заслуговує важливий теоретичний злам, який стався у ставленні до «латинської науки». Якщо вона «позичена в греків», прямих учителів «народів словенських», то немає нічого негожого в засвоєнні цієї вченості православними, звичайно, за умови її очищення від «папсько-єзуїтських» спотворень.

Мелетій Смотрицький
(1578 (1572)–1633)

Визначний український церковний, культурний, освітній діяч, письменник-полеміст, філолог. Освіту здобув в Острозькій академії і Віленській єзуїтській колегії. Мав ступінь доктора медицини. У 1618–1620 рр. — викладач і ректор Київської братської школи, з 1620 року — православний полоцький архієпископ. Протягом 1623–1626 рр. подорожував по Греції й Палестині. 1627 року прийняв унію і до кінця життя перебував у Дерманському монастирі на Волині.

У 1608–1623 рр. написав низку полемічних трактатів польською мовою в оборону православ'я, де відстоював гідність, права, звичаї, культуру та віру українців і білорусів; у 1628–1629 рр. видав твори, де відмовився від антиунійних виступів. Найвизначніший твір — посібник для братських шкіл «Граматика» (1616 рік), що вперше внормувала церковнослов'янську мову. «Граматика» — один з найвизначніших творів старожитнього слов'янського мовознавства. До першої чверті XIX ст. вона була основним підручником церковнослов'янської мови, який витримав багато видань. Праця справила вплив на розвиток мовознавства

в Сербії, Болгарії, Румунії. «Граматику» знали в країнах Західної Європи в латинських перекладах, що свідчить про її загальноєвропейське визнання. Завдяки М. Смотрицькому українська філологія стала помітною галуззю європейської науки старожитньої доби.

(За «Довідником з історії України»)

Лазар Баранович
(бл. 1620–1693)

Видатний церковний, політичний, літературний діяч, освітянин і меценат. Навчався в Київській братській школі, у 40-х рр. XVII ст. був одним з перших професорів Київської колегії. Підготовку до викладання пройшов за кордоном (за сприяння П. Могили) у колегіумах Вільна (Литва) і Каліша (нині Польща). Упродовж 1650–1657 рр. — ректор Київської колегії. 1657 року висвячений на чернігівського архієпископа. Деякий час виконував обов'язки київського митрополита. Перу Л. Барановича належать казання (проповіді), вірші, полемічні трактати, у яких він висловлювався за незалежність українського духівництва від московського патріарха, тому не погодився висвятитися на митрополита в Москві.

Сам З. Копистенський у «Палінодії» щедро чер пав образи й теоретичні підходи з «латинської вченості», зокрема з ренесансної та барокової, і, користуючись навіть творами таких ідеологів контрреформації, як Бароній і Ботеро, перетлумачував їх відповідно до своїх ідейних завдань оборонця православної церкви і рідного народу.

Видатними творами полемічної літератури є також праці, що увійшли до збірок *«Меч духовний»* та *«Труби словес проповідних»*, авторами яких є *Лазар Баранович*.

Полемічна література XVI – початку XVII ст. відіграла важливу роль у пробудженні національної та соціальної свідомості українського народу.

Продовження традицій літописання. Серед літературних жанрів, що існували в Україні, важливе місце посідало літописання. Дослідникам відомі літописні пам'ятки білоруського, чи, як їх називали, західноруського, та українського походження.

Однією з найцікавіших пам'яток історичної думки України є *Густинський літопис* початку XVII ст. Він був складений у Густинському монастирі (с. Густин на Чернігівщині). Гадають, що літопис належить перу визначного письменника-полеміста Захарії Копистенського. Складаючи літопис, автор використовував українські, польські, візантійські та інші відомі йому джерела, зокрема Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст. Значна частина використаних у праці історичних творів до нашого часу не дійшла. До літопису включені й розділи з оповіданнями про події, сучасником яких був сам автор: «Про початок козацтва», «Про запровадження нового календаря», «Про унію, як вона почалася в Руській

землі». Густинський літопис написаний мовою, близькою до тогочасної української народнорозмовної.

Довідка. *Літопис* — давній історичний твір, у якому опис подій провадився за роками. Ці твори є цінними джерелами для вивчення історії та мають важливе літературно-художнє значення.

Важливою історичною пам'яткою є *Київський літопис*. Перша його частина включає сюжети з літописів і польських хронік про події з історії Стародавньої Русі. У цьому творі широко висвітлене питання зовнішньої політики, зібраний цікавий матеріал з історії Києва (особливо за період 1608–1621 рр.).

До літописних пам'яток України належить *Львівський літопис*, який охоплює події місцевого й усеукраїнського значення 1498–1649 рр. Як уважають історики, у ньому найдокладніше описано історію України 20–30-х рр. XVII ст.

Інші жанри літератури. Крім полемічної літератури та літописання, в Україні поширювалася перекладна література: перекази, лицарські романи, вірші, драматичні твори. З'явилися й наукові праці, які належали перу українських авторів. Нащадків і сьогодні вражає колосальна ерудиція українських учених: письменники XVII ст. мали звичку зазначати джерела, над якими вони працювали, на берегах книжок. Велика кількість посилань на праці іноземних авторів підтверджує думку, що українці були добре обізнані з чужими мовами й літературами.

І далі розвивалися традиції паломницької літератури. Побачила світ білорусько-українська *«Книга бесіды о пути Иерусалимском» Данила Корсунського*, який мандрував Палестиною в 1590–1594 рр. Праця написана на основі власних спостережень автора, переказів, виписок з грецьких джерел.

Серед українських публіцистів найбільшим культурно-громадським діячем був *Станіслав Оріховський-Роксолан*, родом з Галичини. Освіту він здобув у Перемишлі, пізніше навчався за кордоном: у Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському університетах, а також в освітніх закладах Венеції, Рима, Лейпцига. Після 17 років навчання він повернувся в Україну. Його перу належать твори *«Про турецьку загрозу слово...»*, *«Хрещення русинів»*, *«Розрив з Римом»*, які стали відомі не лише в Україні, а й за кордоном: в Італії, Іспанії, Франції, Німеччині. Шанувальники його таланту назвали Роксолана «українським Демосфеном» або «сучасним Цицероном».

Вѣршѣ
На жалосный погребъ
Зацного Рыцера
Петра Конашевича
Сагаидачного, Гетмана
Воиска Его Кр: Млти.
Запорозкого.
Зложоныи Презъ Инока
Касиана Саковича
Ректора Школъ Кіевскихъ.

Вірш на жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Титульний аркуш

XVI–XVII ст. залишили багату й різноманітну поетичну спадщину. На особливу увагу заслуговує *«Вірш на жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного»*, написаний 1622 року ректором Київської братської школи *Касіяном Саковичем*. У цьому творі гетьман змальований як великий син української землі, полководець, державний і культурний діяч, голосна слава якого буде доти, «поки Дніпро з Дністром много грішні плинути будуть» (За матеріалами сайту http://litopys.narod.ru/ochyma/ochrus4.htm).

Розвиток музичного мистецтва

XVI–XVII ст. — період справжнього розквіту музичного мистецтва в Україні. Особливого розвитку набули жанри *народної пісні* та *думи*, які прославляли героїв боротьби з татарською та турецькою агресією: Байду, Самійла Кішку та ін. Багато історичних пісень і народних дум присвячено Наливайкові, Сулимі, Павлюкові, Острянину. Як правило, пісні супроводжувалися грою на різних музичних інструментах: цимбалах, волинці, бандурі, кобзі, лірі, сопілці тощо. Темами пісень були взаємини людини з природою, праця на землі, особисті стосунки між людьми. Оспівувалася працьовитість, героїзм, любов до рідної землі. Виконавцями історичних пісень та дум були мандрівні музиканти — кобзарі, бандуристи, лірники. Вони мандрували містами й селами України, часто супроводжували козаків у небезпечних походах. Нерідко кобзарями ставали незрячі люди, які йшли в науку до старших кобзарів.

Найвидатніші діячі доби

Микола Дилецький, Федір Тернопільський, Йосип Загвойський

Поряд з традиційною народною музикою розвивалася й поширювалася музична культура, що виникла та культивувалася в братських школах. У Києво-Могилянській колегії студенти здобували систематичну музичну освіту — їх навчали партесного співу (співу за партіями для декількох голосів). Багато ченців з України — співаків і співачок — виїжджало до Москви (з 1654 року приходили навіть вимоги надіслати київських співаків); тому в чоловічих і жіночих москов-

ських монастирях служба велася з популярним «київським співом». Найкращими вважалися співаки Братського монастиря та Києво-Могилянської колегії. Багато випускників колегії стали відомими співаками, потрапили до дворів європейських вельмож, де зробили гарну кар'єру.

Цехова печатка музичного цеху

Розвиток інструментальної музики спричинив появу в містах музичних цехів на зразок ремісничих. Такі цехи виникли в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, волинських містах. Цехові музиканти грали на весіллях, народних гуляннях, похоронах. До їхнього репертуару входило багато народних пісень і танців.

Зародження театру

Розвиток українського *театру* (від грецького *theatron — місце, призначене для видовищ*) простежується з часів Київської Русі, де були популярні виступи народних співців-гуслярів, пантоміма, балет тощо. У всі часи в народі любили ярмаркові балагани з виступами музикантів, танцюристів, клоунів, фокусників, акробатів, борців і дресирувальників.

Найвидатніші діячі доби

Йоаникій Волкович, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, Памво Беринда

Середньовічні актори були осілі та мандрівні. Осілими вважали тих акторів, що постійно мешкали на одному місці та виступали під час великих свят і на весіллях, натомість мандрівні актори об'єднувалися в трупи, переходили з місця на місце й давали вистави на вулицях, площах, ярмарках просто неба.

У другій половині XVI ст. виник *шкільний театр*. У братських школах учили не тільки писати, але й виголошувати вірші, на уроках риторики викладали правила створення та виголошення промов. Учителі писали вірші на релігійні та світські теми, а учні виконували їх під час свят та зустрічей вельможних осіб.

Спочатку шкільні драми ставили тільки в єзуїтських колегіумах, але згодом вони з'явилися й у православних школах. Найвідомішою українською шкільною драмою є *«Розмишлянє о муці Христа Спасителя нашого...»* (1631 року). Для відпочинку глядачів між актами релігійної драми ставилися комедійні сценки — *інтермедії*.

У часи Відродження в Західній Європі головним предметом шкільної на уки була латинська мова. Щоб учні якнайкраще знали латину, у школ спочатку вивчали п'єси давньоримських письменників. З часом учите шкіл стали збагачувати театральний репертуар власними твора *Шкільні драми* складалися з трьох частин: прологу, фабули й епілог Пролог зачитував сам автор, пояснюючи основну думку драми та її м раль; далі йшла фабула на 3–5 актів, а завершувалася вистава подяко глядачам. У шкільних драмах брала участь велика кількість учнів: ві 200 до 300 осіб.

У перші роки XVII ст. виникла українська *побутова драма*. Однією перших таких драм стала *«Трагедія Руська»*, де виконавці, розмовляю українською мовою, висміювали зажерливих ченців.

Від XVII ст. бере свій початок і *вертеп* — лялькoвий театр. Вертеп вистави відбувалися в спеціальній двоярусній дерев'яній скриньці, що мала вигляд двоповерхового будиночка або церкви. У верхньому ярусі вертепу відбувалися події «на небі», у нижньому — «на землі» у форм комічних сцен з народного життя. Замість людей у вертепі виступал ляльки. Їх виготовляли з дерева й тканини, а потім розфарбовували. Ак тори за допомогою різноманітних пристроїв рухали їх і говорили різним голосами.

Українська вертепна драма складалася з двох частин: релігійної та інтермедійної з національно-побутовими елементами. Починалася вист ва релігійною частиною, яка відбувалася на верхній сцені вертепу. Ту чергувалися сцени про народження Ісуса Христа, поклін пастухів, вин щення немовлят царем Іродом та Іродова смерть. Потім дійство переходи ло на нижню сцену, де розігрувалися сцени з народного життя. Головни ми героями вертепу були Бог, Ангели, Святі, Запорожець, Москаль, Чорт Шинкар та ін. Персонажі розмовляли народною мовою, були вдягнені в українські національні костюми.

У вертепі ставилися драми анонімних авторів та інтермедії, що поєдну вали релігійні й світські сюжети. Вертепні драми влаштовували й викон нували студенти братських шкіл, школярі, дяки тощо.

Архітектура та живопис

Значного рівня розвитку досягла українська архітектура. Архітектурні пам'ятки XVI–XVII ст. будувалися в стилях:

- готики (переважно в Північно-Західній Україні);
- ренесансу (переважно в Північно-Західній Україні);
- бароко (по всій території тогочасної України).

Це були:

а) оборонні споруди;

б) культові споруди;

в) міське житло.

Найвидатніші діячі доби

Петро Італієць (Красовський), Амвросій Прихильний, Павло Римлянин, Павло і Мартин Камп'яни, Дорінг, Гануш Штольц, Іван Пфістер, Спиридон, Ян Покорович, Петро з Барбони, Федір Сенькович

Постійні напади турків і татар, козацькі війни, повстання городян і селян змушували феодалів вести масштабне фортечне будівництво. Кожне українське місто мало оборонні укріплення, що складалися з ровів, валів, дерев'яних або кам'яних мурів. У більшості міст були зведені *замки* феодалів. Великі замки постали в Галичині, на Волині та Поділлі. До споруд такого типу належав Київський замок на Замковій горі над Подолом. Він був оточений кам'яним муром з 15 дерев'яними вежами, стіни мали навісні бійниці, а до замку можна було потрапити лише через звідний міст і браму, які охоронялися вартою. Замки такого зразка збереглися у Вінниці, Житомирі, Черкасах. Постійна військова загроза сприяла будівництву нових фортець, які мали форму трикутників і квадратів.

На цивільне та міське будівництво вплинули:

- розвиток феодальних відносин,
- піднесення ремесла й торгівлі.

Багаті магнати споруджували розкішні палаци, а заможне міщанство, світські й духовні феодали та купці — великі просторі будинки.

Типовим став будинок, пристосований як до ремісничої чи торговельної справи, так і для проживання. У підвалі чи на першому поверсі розміщувалася майстерня, крамниця або контора, на другому й третьому — житлові приміщення. Таких будинків чимало збудовано у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку та інших містах.

Одним з найвидатніших архітекторів і будівничих доби Ренесансу був *Петро з Барбони*, італієць за походженням. Протягом свого перебування у Львові він збудував там у 1572–1582 рр. дзвіницю при Братській (Успенській) церкві, яку називають «вежею Корнякта», та палац у стилі італійського Відродження для купця К. Корнякта (1571–1580 рр.). Петро

Персоналії

Павло Римлянин
(?–1618)

Народився в Римі. Уперше згадується в церковних книгах Львова 1585 року. Був членом цеху будівничих у Львові у 1585–1616 рр., 1589 року став молодшим цеховим майстром, а з 1595 року — старшим.

У творчості П. Римлянина поєднувалася архітектура італійського Відродження з місцевими архітектурними мотивами. У 1591–1598 рр. будував Успенську (Волоську) церкву, будівництво якої завершували А. Прихильний і В. Купинос у 1598–1631 рр. З 1595 року зодчий працював разом з П. Щасливим на будівництві костьолу та монастиря бенедиктинок у Львові. У 1600 році розпочав будівництво костьолу бернардинів, яке з 1619 року очолив А. Прихильний і закінчив 1630 року. 1618 року П. Римлянин збудував каплицю Кампіанів у Львові, а також брав участь у будівництві парафіяльного костьолу й замку в Жовкві. Помер у Львові.

Федір Сенькович
(?–1631)

Один з провідних художників львівської малярської школи. Народився в с. Щирці в родині маляра, 1602 року переселився до Львова. Підтримував тісні стосунки зі Львівським Успенським братством. З осені 1616 року почав працювати над іконостасом і плащаницею Успенської церкви, які завершив у період від осені 1628 року до весни 1630 року. До першого етапу праці Ф. Сеньковича належить «Воскресіння — Зішестя до пекла», до другого — «В'їзд до Єрусалима», «Воскресіння Лазаря» (обидві зроблені в Успенській церкві), а також храмове «Успіння», «Благовіщення» й «Стрітення» в церкві у Великих Грибовичах біля Львова.

Крім робіт для Львівського братства, виконував замовлення для львівського цеху золотарів (корогва 1617 року), магістрату (ікони

Барбон мав великий вплив на творчість та
ких українських архітекторів як *П. Рим*
лянин і *А. Прихильний*.

Українські архітектори середини XVII с
добре поєднували в будівництві народн
традиції з найкращими тогочасними зраз
ками європейської архітектури — такий
стиль дістав назву *українського барок*
найбільше пам'яток якого представлено
храмовому будівництві. Найвидатнішими
пам'ятками цього стилю є архітектурні ан
самблі в Києві (на території Печерської лав
ри, Софійського собору та Кирилівського
монастиря), Успенська церква у Львові,
церкви Чернігова та Переяслава.

Основними напрямками українського
живопису, як і в часи феодальної Україн
Русі, залишався настінний живопис та ік
нопис. Серед релігійних сюжетів перева
жали страждання Ісуса Христа та зобра
ження святих. Одним з найвидатніших
художників цього періоду був *Федір Сенько*
вич, один з провідних представників львів
ської малярської школи, з ім'ям якого
пов'язане утвердження нової традиції ук
раїнського релігійного малярства.

Велике значення для подальшого роз
витку живопису мало створення *цехів*
художників. Один з найбільших таких це
хів виник у Львові. Художники, об'єд
нані в цехи, багато зробили для розвитку
жанрів світського живопису: з'явилися
портрети, краєвиди, історичні та батальні
картини. Багато художників почали пра
цювати на замовлення вельмож, і саме
тоді були створені портрети польського

короля Стефана Баторія, князя Костянтина Острозького та ін.

Видатні пам'ятки народного живопису створили художники Київщини, Чернігівщини, Поділля та інших українських земель. Головним героєм цих картин став козак Мамай — узагальнений образ запорожця, оборонця рідної землі.

Художники України досягли високої майстерності в оздобленні книг *мініатюрами* та малюнками. Характерною особливістю книжкової мініатюри кінця XVI – початку XVII ст. став поступовий перехід від міфологічних образів до реалістичного зображення людини.

для міських воріт 1628 року), львівського старости Станіслава Боніфація Мнішка, підканцлера Томаша Замойського, луцького греко-католицького єпископа Єремії Почаповського. 1617 року Ф. Сенькович був радником під час перебудови та оздоблення міської ратуші. Його учнями були Микола Муха, Гаврило Слонь (Кузьмич), Андрій Попович (Калатайко) і, можливо, Іван Корунка та Микола Мороховський-Петрахнович, який очолив майстерню Ф. Сеньковича після його смерті. Помер у Львові.

(За «Довідником з історії України»)

Розвивалася й українська *гравюра* — відбиток малюнка, який гравер вирізьблював на дошці. Центрами граверного мистецтва були Київ та Львів. Серед ченців Києво-Печерського монастиря з'явилося чимало майстрів, які створили власні школи. Часом виникнення світської гравюри вважають 1622 рік, коли були створені ілюстрації Касіяна Саковича до «Вірша на жалобний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного», серед яких були зображення гетьмана на коні та батальна сцена «Здобуття Кафи». Прикрашалися гравюрами й релігійні книги — Требники, Служебники, Євангелія.

Козак Мамай. Народна картина

Таким чином, протягом XVI–XVII ст. у складних умовах іноземного поневолення та постійної агресії чужинців самобутня українська культура не тільки збереглася, а й далі розвивалася.

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XVII – ПОЧАТОК XX ст.)

Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування 1648–1657 рр.

§36. Внутрішнє становище України 1648 року

Після поразки козацько-селянських повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. польським магнатам здавалося, що вони остаточно підкорили український народ, виступи на деякий час припинилися, і навіть час від 1638 до 1648 року дістав назву «десятиріччя золотого спокою». Та становище українського народу під владою Речі Посполитої в середині XVII ст. стало особливо тяжким. Не було в Україні жодної верстви населення, яка б не зазнавала кривд і утисків від короля, магнатів та шляхти. І 1648 року в Україні стався вибух — почалася Національно-визвольна війна, яку сучасники іменували Українською революцією.

Джерела

Гійом де Боплан про Україну

Їхня нечисленна шляхта походить з польської і, здається, почуває сором за те, що вона не католицької віри; повсякчас горнеться до католиків, хоч усі їхні магнати й усі ті, що титулуються князями вийшли з грецької віри... Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни попадають в ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжники на галері.

Причини Національно-визвольної війни (1648–1657 рр.):

- козацтво зазнавало постійних утисків: магнати відбирали в них хутори, луки, ставки, млини, примушували платити десятину, за будь-яку непокору козаків кидали до в'язниць і мордували; більш того — багатьох козаків перетворено на кріпаків;

- посилилося гноблення селянства. Панщина на Наддніпрянщині досягла чотирьох днів на тиждень, у західних районах — шести. Крім панщини, селяни мусили виконувати й інші різноманітні натуральні та грошові повинності, а також працювати в маєтку феодала: лагодити греблі, возити дрова, білити полотно, стерегти панське майно тощо;
- у містах українці були усунені від участі в міському самоврядуванні, а їхнє місце посіли іноземці;
- українцям чинили всілякі перешкоди під час спроб уступити до цеху, зайнятися ремеслом чи торгівлею;
- посилилася політика насадження уніатства та католицизму, переслідувалося православ'я.

Джерела

З листа козаків до польського короля

... вони (феодали) поводяться з нами не так, як годиться чинити з лицарськими людьми, гірше знущаються з нас, ніж зі своїх невільників, і роблять нам усілякі кривди. Не тільки в майні своєму, а й самі собі ми не вільні.

Усе це робило неминучим вибух народного гніву. Наприкінці 1647 року по всій Україні запалали народні повстання. На чолі повсталих став талановитий державний діяч і полководець *Богдан Хмельницький*.

Повстання на Січі

У вересні 1647 року під Чигирином Богдан Хмельницький зібрав своїх однодумців і розробив з ними план підготовки повстання. Та один з присутніх на зборах виявився зрадником і виказав полякам плани Б. Хмельницького. Великий коронний гетьман Речі Посполитої польський магнат *Микола Потоцький* заарештував майбутнього гетьмана й кинув до в'язниці.

У поляків не було доказів вини Богдана Хмельницького, і вони вдалися до хитрощів — вирішили відпустити Б. Хмельницького, але наказали слугам таємно вбити його. Та київський полковник *Михайло (Станіслав) Кричевський*, якому доручили пильнувати в'язня, допоміг Б. Хмельницькому втекти.

Довідка. *Коронний гетьман* — у Польщі та Литві з другої половини XV ст. керівник регулярного війська під час походів; з 1503 р. ця посада стала постійною, а з 1581 р. — довічною.

Польний (двірський) гетьман — заступник великого коронного гетьмана з кінця XV ст. у Великому князівстві Литовському та в Польщі з 30-х років XVI ст. до XVIII ст.

На чолі невеликого загону козаків Б. Хмельницький зі своїм сином Тимошем прибув на Запорізьку Січ у грудні 1647 року. Тут у квітні 1648 року козацька рада обрала його гетьманом.

Підготовка до війни

Здобувши гетьманську булаву, Б. Хмельницький почав активно готу тися до повстання, і за короткий час під й прапори стало кілька тисяч осіб.

Богдан-Зиновій Хмельницький (1595–1657)

Державний діяч, дипломат, полководець, гетьман (1648–1657 рр.) Народився в сім'ї чигиринського сотника М. Хмельницького. Спочатку навчався в Київській братській школі, потім — у єзуїтській колегії у Львові. Обдарований від природи, був вельми освіченою для свого часу людиною: крім української, знав польську, російську, латинську, турецьку, татарську й французьку мови. Здобувши освіту, уступив до козацького війська, у складі якого брав участь у війні Польщі з Туреччиною 1620–1621 рр. У битві під Цецорою у вересні 1620 р. потрапив у турецький полон, де перебував два роки. Після визволення з полону повернувся на Запоріжжя, згодом брав участь у морських походах козаків проти Туреччини. Повернувшись із переможних походів, одружився, одержав чин чигиринського сотника, а з часом — писаря всього реєстрового війська. Брав активну участь у повстаннях Тараса Федоровича, Павла Бута, Якова Острянина й Дмитра Гуні. За участь у козацько-селянському повстанні 1637 р. був позбавлений посади писаря й призначений чигиринським сотником.

Гетьман розіслав адресовані до козаків і вс го українського народу універсали із заклик піднятися на боротьбу проти свавілля магнат шляхти.

Посланці із Запоріжжя встановили тісні зв ки з повстанськими загонами по всій Украї Козаки, перевдягнувшись жебраками та бог мольцями, ходили по містах і селах, агітуюч населення відчиняти міські ворота перед зап рожцями, насипати пісок у польські гармати, то й узагалі тікати на Січ.

Одночасно з підготовкою до війни з Польще Б. Хмельницький вислав посольство до Криму. Перші дипломатичні кроки гетьмана були спря мовані на те, щоб убезпечити себе від нападів півдня й отримати допомогу від татарської кін ноти, яка змогла б істотно употужнити козацьке військо, що було переважно піше.

Переговори з кримським ханом Ісламом Гіреєм виявилися дуже складними. Українську делегацію зустріли з недовірою, та Б. Хмель ницький, добре знаючи звичаї татар і вільно володіючи їхньою мовою, зумів надати ханові докази нещирості Польщі щодо Туреччини Криму. Тому Іслам-Гірей дозволив Б. Хмель ницькому запросити в похід перекопського мур зу Тугай-бея, у якого налічувалося до чотирьох тисяч вершників.

За союз із Б. Хмельницьким татарський хан вимагав прислати до Криму заручників — пред ставників знатних козацьких родів, серед них сина самого гетьмана — Тимоша Хмельницького.

Заручаючись підтримкою Криму, Б. Хмельницький добре розумів, що татари будуть не тільки воювати з поляками, а й грабуватимуть Україну. Та хоч умови союзу з татарами були дуже тяжкими, це була *перша дипломатична перемога* повстанців.

Повстання на Запоріжжі та універсали Богдана Хмельницького підняли на боротьбу широкі верстви українського народу, скрізь по Україні утворювалися загони із селян і городян. Повсталі проголошували себе вільними людьми, нападали на панські маєтки й палили їх, убивали магнатів і шляхту.

Щоб не дати з'єднатися січовому козацтву та загонам повстанців з Наддніпрянщини, Микола Потоцький почав готувати польське військо до походу.

Богдан Хмельницький був знаний не тільки як військовий, але і як політичний діяч. Він неодноразово їздив з козацькими посольствами до польського короля й сейму зі скаргами на тяжке становище українського народу, виступав на захист його прав; польський король Владислав IV посилав його для надання Франції допомоги у війні з Іспанією (1646 року 2 400 козаків виїхали до Франції, де відзначилися при взятті фортеці Дюнкерк).

Після повернення з Франції Хмельницький пережив страхітливу особисту трагедію: чигиринський підстароста Данило Чаплинський захопив родовий хутір Хмельницьких Суботів, забив до смерті його десятилітнього сина й викрав дружину.

§37. Основні події Національно-визвольної війни в 1648–1657 рр.

Битва під Жовтими Водами

У квітні 1648 року польське військо вирушило на Запоріжжя. Замість того, щоб об'єднати свої сили, поляки розділилися: реєстрові козаки на чолі з *Іваном Барабашем* рушили Дніпром, а невеликий загін кінноти, очолюваний сином коронного гетьмана *Стефаном Потоцьким* та козацьким комісаром *Шембергом*, — берегом.

Разом польські війська налічували близько 4 тис. воїнів (1,5 тис. вояків з польського регулярного війська та 2,5 тис. реєстрових козаків). «Соромно посилати велике військо проти якоїсь ганебної зграї підлих холопів», — казав молодий С. Потоцький. За авангардом рухалися основні сили польської

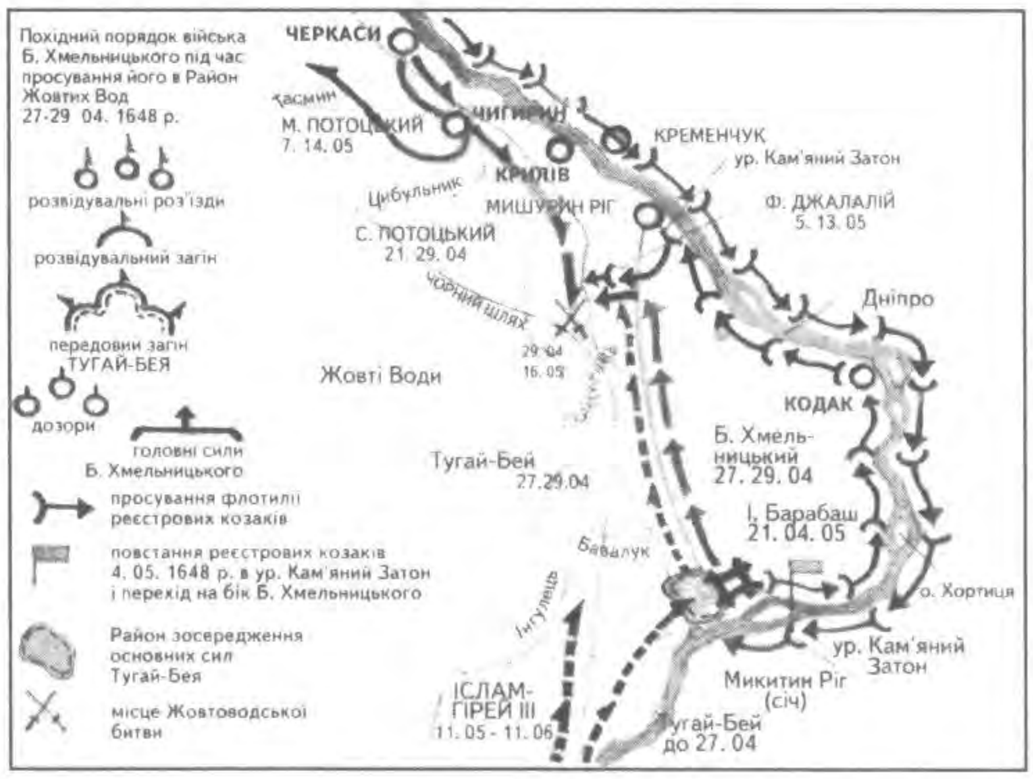

Битва під Жовтими Водами. Схема

Персоналії

Іван Барабаш
(?–1648)

Військовий осавул реєстрового козацького війська. Протягом останніх років життя обіймав посаду військового осавула реєстрового козацького війська. Навесні 1646 року в складі козацької делегації разом з І. Караїмовичем і Б. Хмельницьким їздив до Варшави, де велися таємні переговори з польським королем Владиславом IV Вазою про участь козаків у війні проти Туреччини. Навесні 1648 року разом з полковником М. Кричевським, Вадовським та військовим осавулом І. Караїмовичем очолював загін реєстрових козаків, що був висланий польським урядом для придушення повстання на Запоріжжі, яке поклало початок Національно-визвольній війні українського народу 1648–1657 рр.

Убитий козаками з його загону, що були прихильниками Б. Хмельницького.

Филон (Пилип) Джалалій
(Джелалій, Джеджалій, Джулай)
(?–?)

Український військовий діяч. Походив з татарського роду, до початку війни служив козацьким сотником Переяславського полку. У квітні 1648 року він разом з черкаським сотником Б. Товпигою очолив повстання реєстрових козаків у Кам'яному Затоні. У 1648 році був призначений кропивнянським (ічнянським) полковником, брав участь у Жовтоводській битві 1648 року, Корсунській битві 1648 року, Пилявецькій битві 1648 року, Зборівській битві 1649 року.

Дуже швидко став одним з найближчих сподвижників Б. Хмельницького, виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана. У жовтні – листопаді 1648 року українська дипломатична місія, очолювана Ф. Джалалієм, уклала з Османською імперію договір, за умовами якого Україна визнавалася самостійною державою, і кримським татарам заборонялося

армії на чолі з *Миколою Потоцьким*. У
війська мали з'єднатись біля Кодака.

Б. Хмельницький добре знав, що діється
у ворожому таборі, оскільки головним чи
ном флотилії реєстрового козацтва кому
дував М. Кричевський, гетьманів кум.

Щоб не дати можливості польському
війську об'єднатися, козаки рушили їм
назустріч. Удалим маневром гетьман при
мусив поляків зайняти незручні позиції
біля *Жовтих Вод*. Оточений загін Стефана
Потоцького розраховував на допомогу ре
єстрових козаків, але ті перебили своїх
полковників, серед них І. Барабаша, і, об
равши собі наказним гетьманом *Филона
Джалалія (Джеджалія)*, перейшли на бік
Б. Хмельницького.

5–6 травня 1648 року повстанці атакували польський табір, до якого змогли
увірватися після запеклих боїв. Серед по
ляків почалася паніка, дехто намагався
втекти, але потрапляв у татарські засідки.
Татари нападали на втікачів, топтали кінь
ми, ловили арканами. Ті, хто, рятуючись
від татар, тікав до лісу, падали в ями, які
заздалегідь повикопували козаки.

Польський авангард був ущент розби
тий; тяжко поранений Стефан Потоцький
був узятий у полон, де й помер від ран; бу
ли захоплені й інші польські магнати. Ко
заки й татари дістали велику військову
здобич.

Битва під Корсунем

Після перемоги під Жовтими Водами
19-тис. козацьке військо (15 тис. козаків та

нападати на українські землі. У вересні 1650 року він очолював українське посольство до молдовського господаря Василя Лупула.

Під час Берестецької битви 1651 року козаки обрали Ф. Джалалія наказним гетьманом, потім гетьман призначив його генеральним осавулом, але після 1654 року доля Ф. Джалалія невідома.

(За «Довідником з історії України»)

4 тис. татар) рушило до *Корсуня*, де перебувала 20-тис. армія поляків. Коли в польський табір надійшло повідомлення про розгром під Жовтими Водами, між шляхтою спалахнула тривала суперечка, але в результаті було прийняте рішення про відступ. Розлючені несподіваною поразкою, поляки спалювали на своєму шляху хутори й села, нещадно вбивали селян.

Б. Хмельницький наздогнав ворога, але, враховуючи кількісну перевагу поляків, у відкритий бій не вступив. Гетьман мав хитрий план: козацький полковник *Максим Кривоніс* із 6-тис. загоном обійшов польське військо й улаштував засідку в урочищі *Горіхова Діброва*. Козаки перекопали шлях ровом, зробили з дерев завали й загатили річку. Затоплена балка перетворилася на в'язке багновище.

Корсунь. З малюнка Н. Орди

Однак це була лише частина плану. Для здійснення гетьманового задуму був потрібен доброволець, який згодився б прийняти страшні муки, щоб заманити поляків у підготовану для них пастку. Таким сміливцем, що приніс себе в жертву заради народної волі, став козак *Микита Ґалаґан*. Немовби випадково він потрапив у польську засідку. Спочатку на допиті він мовчав. Урешті, ніби не витримавши тортур, М. Ґалаґан розповів усе, як навчив його Б. Хмельницький: про велику кількість козацького війська та 15-тис. загін Тугай-бея, а також про те, що на підході багатотисячна орда Іслам-Гірея. М. Потоцький наказав польським військам відступати.

Битва під Корсунем. Схема

Ранком *16 травня 1648 року* польське військо увійшло в Горіхову Діброву й потрапило в засідку. Перелякані шляхтичі почали тікали до лісу, але вскочили в болото. Ті, що стали обходити багнюку, потрапили до глибокого яру, де їх зустрів загін М. Кривоноса. По ворогові вдарили козацькі гармати,

М. Потоцький

вступило в бій військо Б. Хмельницького, яке наступало з поляків з тилу. Один з найбагатших волинських магнатів князь Корецький, незважаючи на відсутність відповідного наказу від свого головнокомандувача, наказав очолюваному ним 2-тис. загону відступати. Цей його маневр вирішив долю битви: у таборі шляхтичів почалося сум'яття й хаос, бойові порядки порушилися. У відкритий фланг увірвалися козаки й захопили частину польської артилерії, почалася страшна різанина.

Перемога козаків була остаточною, до рук повстанців потрапили тисячі польських солдатів, шляхтичів та магнатів, серед них і Микола Потоцький та польний гетьман М. Калиновський. Козаки, зібравши раду, вирішили віддати здобич татарам.

Військо Б. Хмельницького переможно вступило в *Білу Церкву*. Звідси гетьман розіслав по всій Україні універсали й закликав усіх, хто може тримати зброю в руках, іти до козацького війська. Усім, хто приєднувався до нього, гетьман обіцяв волю.

Біла Церква. З малюнка Н. Орди

До Білої Церкви поспішали люди. Вони везли із собою порох, кулі, зерно, борошно. Формувалися нові козацькі загони. Піднялася вся Україна. Хвиля повстань охопила Чернігівщину, Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь. Повстанці знищили шляхту, орендарів і уніатів.

Наростання всенародного руху

Після перших перемог Б. Хмельницький розгорнув велику дипломатичну та військову діяльність. Він зміцнював зв'язок з Кримським ханством і Туреччиною, вів переговори з Молдовою, велику увагу приділяв відносинам з Росією та Швецією.

8 червня 1648 року гетьман написав московському цареві першого листа, де просив узяти Україну під свій захист, але в цей час Московська держава потерпала від економічних негараздів та викликаних цим бунтів. Цар Олексій Романов не наважувався розв'язати війну з Польщею, проте російський уряд надав значну політичну та економічну допомогу

повстанцям, до України безмитно ввозилися продукти й зброя, російські кордони були відкриті для українців, які тікали від польського гніту.

У цей же час Б. Хмельницький надіслав шведському монархові листа, зміст якого зводився до того ж, що й лист до московського царя: український народ хоче бачити його своїм монархом. Проте відповіді зі Швеції не надійшло.

Тим часом народні війни проти магнатів і шляхти розгорнулися на повну силу. Повстанський рух надзвичайно швидко охопив усю Наддніпрянщину. Козаки зуміли здобути всі великі міста й замки Лівобережжя: Лубни, Пирятин, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб. До козацтва активно приєднувалися селяни, міщани, дрібна шляхта й навіть духовенство. Скрізь утворювалися полки, які приєднувалися до Б. Хмельницького. Найвидатнішими провідниками стали *Мартин Небаба*, *Матвій Гладкий*, Петро Головацький. На території Правобережної України також з'явилося кілька талановитих ватажків, це — *Іван Ганжа*, піп Степан, Трифон з Бершаді.

Прагнучи за будь-яку ціну зупинити народну війну, один з найбагатших магнатів Речі Посполитої *Ярема Вишневецький*, власник Лубенщини, організував каральну експедицію на Правобережжя.

Убиваючи «винного й невинного», він разом зі своєю 6-тис. армією проклав кривавий шлях через Овруч, Житомир, Бердичів, Костянтинів...

Свідки розповідали, що в Немирові (Вінниччина) Я. Вишневецький, залитий кров'ю закатованих людей, особисто очолював розправу й з ненавистю кричав: «Мучте їх так, щоб вони відчували, що вмирають».

Королева Христіана, яка в 1633–1654 рр. правила у Швеції

Персоналії

Мартин Небаба
(?–1651)

Народився в кінці XVI ст. в м. Коростишеві. Замолоду перебував на Запоріжжі, деякий час був отаманом. У травні 1648 року очолив народне повстання проти польської шляхти на Чернігово-Сіверщині, став організатором і першим полковником Борзнянського полку, а з початку 1649 року — чернігівським полковником. Улітку 1649 року за дорученням Б. Хмельницького командував українськими військами в Білорусі, був учасником Пилявецької битви 1648 року та походу козацьких військ у Галичину, у жовтні 1648 року очолював авангард української армії під час походу на Замостя. На початку 1649 року став наказним гетьманом лівобережних полків. На чолі свого полку брав участь у Зборівській облозі та Зборівській битві 1649 року, виступав проти укладення Зборівського мирного договору.

Загинув М. Небаба в нерівному бою з численнішими силами ворога під Ріпками поблизу Лоєва 6 липня 1651 року. За переказами, Януш Радзивілл, вражений його мужністю, наказав над місцем його поховання насипати високу могилу.

(За «Довідником з історії України»)

Джерела

Козацький полковник М. Кривоніс про Я. Вишневецького

... немилосердне тиранство творив... Мучив людей, стинав голови й саджав на палю. Скрізь у кожному місті серед ринку поставлено шибениці. Тепер стає явним, що посаджені були на палі невинні люди. Рідним братам моїм свердельцем вивертів очі.

Карательна експедиція Я. Вишневецького розлютила козаків і селян. Під тиском козацьких мас Б. Хмельницький припинив переговори з Польщею, які розпочав після перших перемог.

Щоб підтримати козаків і селян на Правобережжі, 25 липня 1648 року повстанські війська вирушили на захід. Першим вийшов Максим Кривоніс зі своїми військами, за ним — Іван Ганжа з уманським полком та *Іван Гиря* з білоцерківським, а потім — головні сили на чолі з Б. Хмельницьким.

Персоналії

Іван Гиря (Гира) (?–1655)

У 20–30-х рр. XVII ст. І. Гиря став запорізьким полковником і військовим суддею, згодом приєднався до Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр., під час якої він очолював білоцерківський полк. Незважаючи на те, що брав участь у багатьох битвах проти польських загарбників, загинув він не від ворожої кулі чи шаблі, а помер під час епідемії чуми в Умані.

(За «Довідником з історії України»)

Під *Махнівкою* козацькі війська, очолювані М. Кривоносом, наздогнали військо Я. Вишневецького. *27–31 липня 1648 року* гриміла жорстока битва. Літописець розповідає, що в ході бою Максим Кривоніс пробився до керівника польської армії і «трохи самого Ярему не взяв на списа». Протягом деякого часу повстанці переслідували поляків.

До кінця літа козаки здобули всі великі замки на території Правобережної України: Умань, Брацлав, Вінницю, Красне, Немирів, Тульчин; почалися народні заворушення на Волині та інших західноукраїнських землях. 9 серпня 1648 року впав Бар, який до того вважався неприступною твердинею.

Битва під Пилявцями

Польському урядові вдалося зібрати велике військо — близько 40 тис. шляхтичів та найманців. Армія була добре озброєна й мала 100 гармат. Серед більшості поляків панував піднесений настрій. «Таку сволоту, — говорили пани про козаків, — ми розженемо канчуками, нема для чого витрачати кулі». Польський військовий табір був розгорнутий біля маленької *річки Пилявки (Іква)*, неподалік від містечка Пилявці, що на Поділлі. Сучасник згадує, що шляхетська армія заздалегідь святкувала перемогу. Разом з військом до табору прибуло багато слуг з винами, медом, солодощами,

навіть постіллю й ваннами. З ранку до вечора лунали музика й співи. Шляхтичі вихвалялися один перед одним багатим одягом та прикрасами.

На польському сеймі було прийняте рішення, що військо очолять 3 регіментарі: князь Владислав-Домінік Заславський, відомий своїм багатством та розбещеністю, молодий і недосвідчений Олександр Конецпольський та Миколай Осторорог, знавець багатьох наук. Б. Хмельницький так і охрестив цю трійцю: «Перина, дитина й латина».

Довідка. *Регіментар* — тимчасовий верховний командувач найманого війська.

Незважаючи на рішення сейму, Ярема Вишневецький, як і деякі інші магнати, готувався проводити свою власну воєнну тактику. І замість того, щоб пряму-вати до генерального штабу Заславського, значна частина шляхти приєдналася саме до Я. Вишневецького. Таким чином, В.-Д. Заславському довелося звертатися до князя із закликом об'єднати війська. Урешті-решт, Я. Вишневецький погодився брати участь у військових радах, але про об'єднання військ не схотів навіть слухати.

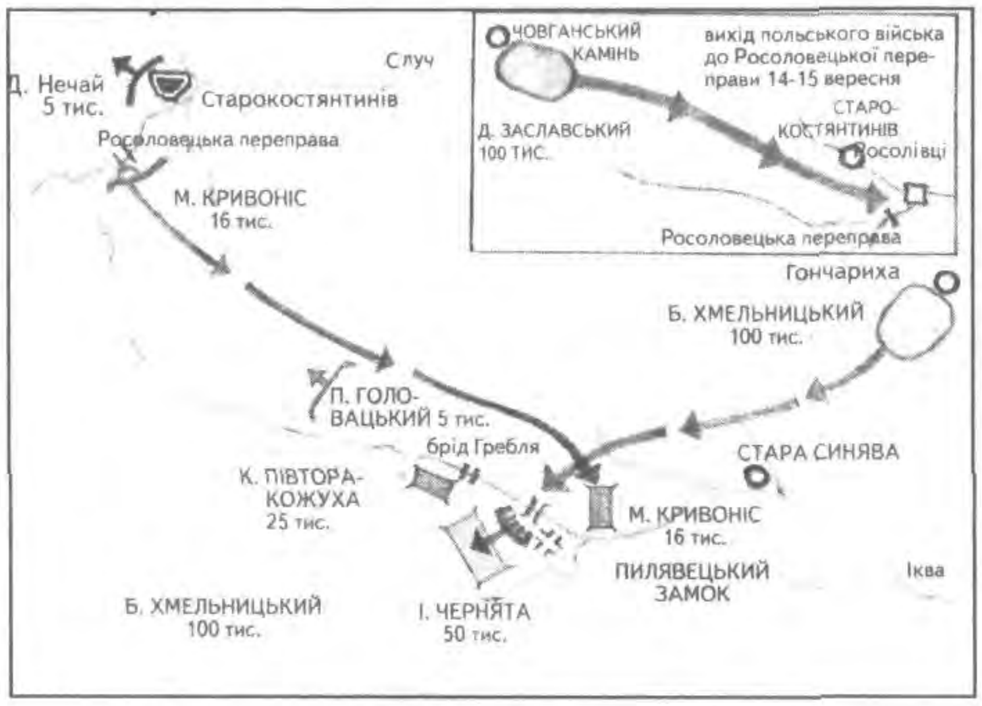

Битва під Пилявцями. Схема

Так вийшло, що всі польські війська були роз'єднані, у них не було єдиного командування, що не могло не позначитися на перебігу та результаті наступної битви.

Б. Хмельницький повів своє військо назустріч полякам. Повстанців було близько 80 тис. осіб. Вони значно поступалися полякам в озброєнні, проте переважали волею до перемоги та пекучим бажанням помсти за кривди, заподіяні шляхтою. Крім того, до повстанців приєдналися 4 тис. татар.

Уночі в таборі Б. Хмельницького почалося пожвавлення. На допиті в Заславського полонений піп (чи, можливо, перевдягнений козак) зізнався, що прибуло 40-тис. татарське військо, хоч насправді це був загін, очолюваний Тимошем Хмельницьким, який ледве нараховував 5 тис. воїнів. Для того щоб налякати поляків великою кількістю кримчаків, Б. Хмельницький звелів своїм воїнам вивернути кожухи й вигукувати «Аллах!». Хитрість удалася: у польському таборі почалися чвари й безлад.

Для наступу шляхетська армія розділилася на три частини, що дозволило повстанцям бити їх по черзі. 11 вересня 1648 року поляків атакувала

Джерела

Польський офіцер про Пилявецьку битву

Як прийшов вечір, панство регіментарі й полковники з'їхалися тихцем і, ховаючись у темній ночі, щодуху стали втікати. І покинули корогви, знаки, гармати, табори й вози численні, які треба рахувати багато разів по сто тисяч. Як кінне військо побачило, що нема старшини, покидало на землю зброю, панцирі, списи, і все пішло врозтіч, видавши на різню піхоту... Усі наші біжать, потомлені на всі боки, інші й пішки йдуть, ведучи за собою коні... Бо такий страх, така моторошність охопила наших, що втікали чвалом, поки коні могли, казали, що за ними татари йдуть!

... Узяв ворог табір; у ньому пребагато військових і столових речей, що їх з усієї корони понавозило найзнаменитіше панство, вибираючись на війну не так із залізом, як зі сріблом і золотом. Вічний сором, незабутня втрата для поляків.

татарська кіннота. Польські воїни, шукаючи слави, кинулися в бій. А в цей час Б. Хмельницький і М. Кривоніс обійшли польське військо й раптово вдарили по ньому з флангів.

Шляхетська армія відійшла до свого табору. На військовій раді було прийняте рішення про відступ. Уночі по табору поповзли чутки, що головнокомандувачі покинули армію й утекли. Почалася масова втеча магнатів і шляхти. Козаки й татари переслідували їх, багатьох вдалося знищити.

Зазнали втрат і козаки, у цій битві загинув уманський полковник Іван Ганжа.

Битва під Пилявцями мала велике військове й політичне значення. На Волині та частині Поділля була ліквідована влада польських панів. Для козацького війська був відкритий шлях на Захід.

Похід на Галичину. Взяття Високого замку

Після перемоги під Пилявцями українсько-татарське військо вирушило на *Львів*, куди тікала шляхта із зайнятих козаками районів. Головною цитаделлю міста був *Високий замок*, облогою якого керував М. Кривоніс. Українське населення міста активно допомагало повстанцям.

Високий замок у Львові

Облога Львова тривала до середини жовтня. Протягом кількох тижнів козаки знищили багато домівок, вони перетягли водогін і блокували місто так, що стала відчутною загроза голоду. *15 жовтня 1648 року* козаки здобули Високий замок і це вирішило долю міста. Урешті-решт міська верхівка запропонувала капітуляцію. Б. Хмельницький не хотів руйнувати місто й віддавати на розграбування татарам. Козакам була виплачена контрибуція в розмірі 16 тис. дукатів готівкою, а також передані срібні вироби, тканини, кош-

товності та зброя, які збирали з усього населення. Лише ченці ордену бернардинів змогли уникнути насильницької контрибуції, оскільки вони до останнього моменту були проти капітуляції міста.

Та ще й досі побутує дивний переказ, пов'язаний з облогою Львова.

Легенда

Найзавзятішими захисниками міста були ченці монастиря бернардинів, що розмістився поблизу оборонних мурів. Його ченці завжди першими брали зброю чи то при обороні міста, чи то під час придушення міських заворушень. Дізнавшись про контакти Б. Хмельницького з деякими ремісниками, вони наказали оголосити по всьому місту, що кожної суботи влаштовуватимуть обід для жебраків, як католицьких, так і православних.

Першої суботи до монастиря прийшло дуже багато людей. При вході до трапезної кожного попереджували, що пісний стіл приготовлений для католиків, а м'ясний — для православних. Руські люди посідали за другий стіл і почали втамовувати свій голод. Та незабаром один з бернардинів покликав одного жебрака ніби для таємного повідомлення. Невдовзі викликали ще одного, а потім іще. Жоден з них не повернувся. Коли русин виходив, чернець убивав його сокирою й кидав до криниці, яку й досі можна побачити у дворі монастиря бернардинів.

З-під Львова українське військо пішло до *Замостя*. Становище польської армії було дуже складним, вона сподівалася тільки на підтримку польського короля, та новообраний король Ян-Казимир був не в змозі зібрати велике військо. Проте й становище Б. Хмельницького не було простим: не вистачало припасів і одягу, почалася епідемія чуми. Від страшної хвороби загинуло багато козаків, серед них був і видатний козацький полководець М. Кривоніс.

Присутність козацьких військ у Галичині сприяла розгортанню народного повстання на західних землях України та Білорусі. У Галичині було 30 тис. повстанців. Не маючи сил протистояти козацькому війську, Ян-Казимир розпочав переговори з Б. Хмельницьким. Мирний договір був потрібен й Україні.

Гетьман вимагав від польської влади:

- припинення воєнних дій;
- загальну амністію для учасників повстання;
- повернення козацьких вільностей.

Король обіцяв виконати умови козаків і надіслати до України спеціальну комісію. Ян-Казимир благав Хмельницького припинити воєнні дії та відвести козацьку армію в Україну. Хмельницький виконав королівське бажання, його армія почала відступ.

Вступ Б. Хмельницького до Києва

23 грудня 1648 року українське військо врочисто увійшло до *Києва*. Населення радісно вітало Б. Хмельницького. Дзвонили в усі дзвони, стріляли

з гармат. Проїхавши крізь Золоті ворота, Б. Хмельницький та старшина наблизилися до Софійського собору, де їх вітали митрополит і духовенство. Студенти Києво-Могилянської колегії й учні декламували вірші латинською та українською мовами. Від усього православного світу вітав Б. Хмельницького єрусалимський патріарх Паїсій, який у той час перебував у Києві. Як голова православної церкви, Паїсій надав гетьманові почесний титул «найсвітлішого князя». До війська Богдана Хмельницького вступило дуже багато киян, з яких і був сформований Київський полк, що налічував майже 2 тис. осіб. Київські ремісники забезпечили армію усім необхідним: продовольством, шаблями, порохом, свинцем.

М. Івасюк. В'їзд Б. Хмельницького в Київ. Фрагмент

З Києва Б. Хмельницький заявив польському королю: «Київ — моє місто, а я його господар, воєвода київський. Бог мені дав його за допомогою моєї шаблі...».

Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві

Перебування Богдана Хмельницького з козацьким військом у Києві мало важливе значення для зміцнення міжнародного становища України, бо на цей час сусідні держави, побачивши силу, яку мав гетьман, стали засилати до нього послів. Шукали порозуміння з Б. Хмельницьким турецький султан, кримський хан Іслам-Гірей, угорський князь Юрій Ракоці, молдовський господар Василь Лупул, московський цар Олексій Михайлович. Перші перемоги сприяли початку формування державних установ України. Саме в цей час, за словами відомого українського історика М. Аркаса, Б. Хмельницький рішуче змінив свої погляди на майбутнє України, вбачаючи себе не просто керівником народного повстання, а керівником нової держави.

Військові дії під Збаражем і Зборовом. Зборівський мирний договір

У лютому 1649 року в Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Польський уряд спробував зупинити процес утворення самостійної Української держави, надавши українцям певну автономію у складі Речі Посполитої. Королівські посланці привезли Б. Хмельницькому багаті

подарунки та гетьманські клейноди. Б. Хмельницький зустрів послів з булавою, в оточенні бунчуків та корогов. Цим він хотів підкреслити, що не потребує королівського визнання, бо давно є гетьманом. Сподвижник Б. Хмельницького полковник *Ф. Джалалій* заявив польським посланцям: «Маєте свою Польщу, а України не займайте, нехай зостанеться нам, козакам».

Таким чином, польській делегації був висунутий чіткий ультиматум:

- ліквідувати в українських воєводствах уніатську церкву;
- не будувати в Україні будь-яких католицьких чи уніатських церков;
- сан київського митрополита вважати найвищим після польського примаса;
- назначати тільки православних воєвод на українські землі;
- повернути запорізькому війську всі його привілеї та вільності;
- уважати гетьмана васалом польського короля;
- виселити орендарів з українських земель;
- заборонити Яремі Вишневецькому командувати військом.

Гетьман також заявив на переговорах, що має намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну».

Українсько-польські переговори велися в гострих суперечках, а тим часом обидві сторони готувалися до нової війни. Король Ян-Казимир видав наказ про посполите рушення й загальну мобілізацію регулярного війська, що дало можливість *полякам підготувати для наступу три великі армії*:

- армія, у лавах якої перебував князь Ярема Вишневецький, була сконцентрована на кордонах Галичини й Волині;
- армія, що була під командуванням самого короля та складалася з посполитого рушення, тобто з мобілізованої шляхти;
- литовська армія, що мала наступати з півночі.

Д. Шульц. Польський король Ян-Казимир

Своїми регіментарями Ян-Казимир призначив *Фірлея* (загальний улюбленець, людина, зовсім позбавлена честолюбства, яка в будь-який час готова поступитися своїми повноваженнями гетьманові М. Потоцькому, що й далі перебував у татарській неволі), *М. Осторога* (пилявецький полководець, чия репутація постраждала найменше) та *С. Лянцкоронського* (досвідчений і талановитий воїн).

Так само й Богдан Хмельницький провів велику мобілізацію в Україні, яка відбувалася в умовах *небаченого народного піднесення*. До українського

війська увійшли міщани, селяни, студенти, українська православна шляхта. Сучасник зазначав, що спорожніли хутори, села, міста — усі поспішали до війська. Ремісники кидали свої майстерні, купці — крамниці. Шевці, винокури, пивовари ставали козаками, навіть члени магістратів (бургомістри, райці, війти та канцеляристи) бралися до зброї. Зневага й насмішки чекали на тих, хто не став під прапор гетьмана. Удома залишалися тільки каліки, старі, жінки та діти.

Битва під Збаражем. Схема

Персоналії

Нестор (Станіслав) Морозенко (Мрозовецький) (?–1649)

Видатний український військово-політичний діяч часів Хмельниччини. Походив зі шляхетського роду з Теребовлі, здобув блискучу освіту: навчався в Краківському й Падуанському університетах, деякий час перебував при королівському дворі. Майбутній козак вільно володів польською, німецькою, французькою й латинською мовами. У 1638 році став полковником реєстрового козацтва. На початку Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. приєднався до української армії. Улітку 1648 року разом з М. Кривоносом та І. Ганжею очолив повстанський рух проти польських загарбників на Поділлі й Волині; відзначився в Пилявецькій битві 1648 року. У 1649 році був призначений корсунським полковником. Під час Збаразької облоги 1649 року він очолював козацьку кінноту; тут і загинув під час одного з боїв.

Улітку 1649 року Б. Хмельницький атакував польські війська в Галичині та змусив їх відступати до *Збаража*. Кілька разів козаки йшли на штурм міста, завдавали великих утрат шляхті, але так і не змогли оволодіти фортецею, обороною якої керував князь Я. Вишневецький. У битві загинув полковник *Нестор Морозенко*, були поранені *Кіндрат Бурляй* та *Іван Богун*.

Тоді козаки взяли місто в облогу, що спричинило страшний голод. Городяни, як свідчить літописець, мусили їсти собак і котів. Шляхті вдалося надіслати послання до короля, у якому вони просили в Яна-Казимира допомоги.

Перед походом на Збараж частину своїх військ Б. Хмельницький вислав на Білу Русь проти литовської армії Яна Радзивілла. Проте козацькі війська під проводом М. Кричевського зазнали поразки під *Лоєвом*, а сам керівник помер від отриманих ран.

Тим часом 30-тис. королівська армія стала просуватися до Збаража. Тоді Б. Хмельницький здійснив блискучий маневр. Залишивши частину війська біля оточеного міста, він разом з основними силами вирушив назустріч полякам. Не чекаючи нападу ко-

заків, *5 серпня 1649 року* польські війська почали переправлятися через р. Стрипу. Коли половина шляхти була на іншому березі, козаки й татари пішли в атаку й усіх знищили. Зважаючи на обставини, король із залишками війська вимушений був стати укріпленим табором під *Зборовом*. Утримати місто поляки не змогли, козаки й татари почали штурм, повстанські артилеристи безперервно обстрілювали табір. Польське військо на чолі з королем було оточене козаками. Та поляки змогли встановити таємний контакт з татарами, яким не була вигідна перемога жодної із сторін. Під загрозою переходу татар на бік Польщі Б. Хмельницький був змушений розпочати переговори з Яном-Казимиром.

Зборівський мирний договір. *8 серпня 1649 року* укладено не вигідний для України Зборівський мирний договір, який згодом мав бути затверджений польським сеймом.

За умовами цього договору:

- Українську державу — Гетьманщину — польський уряд визнавав у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Волинь і Поділля залишалися під владою польського короля;
- у Гетьманщині влада належала гетьману, резиденція якого розміщувалася в Чигирині;
- західний кордон Гетьманщини проходив уздовж р. Случ (так звана «козацька лінія»), і коронне польське військо не мало доступу на території, що лежать на правобережжі Случі;
- зберігалися вільності Війська Запорізького;
- кількість реєстрових козаків установлювалася в межах 40 тис. осіб (насправді військо Б. Хмельницького налічувало до 150 тис.);

Кіндрат Бурляй (Бурлій, Бурлай)
(?–?)

Походив з козацької родини; коли підріс, і сам подався в козаки. На чолі козацьких загонів здійснив ряд удалих морських походів, а в 1624 році здобув Сіноп. Відважний козак був учасником Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., у якій він воював на посаді гадяцького полковника. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана: наприкінці березня – квітня 1648 року разом з Б. Хмельницьким вів переговори з кримським ханом Ісламом-Гіреєм III про утворення українсько-татарського військового союзу для боротьби проти Речі Посполитої; у березні – травні 1653 року разом із С. Мужиловським провадив дипломатичні переговори з царським урядом у Москві; 1655 року спільно з С. Мужиловським та Д. Греком очолював українське посольство до Швеції, яке вело переговори зі шведським королем Карлом X Густавом. Під час війни декілька разів призначався наказним гетьманом. Доля Кіндрата Бурляя після смерті Богдана Хмельницького невідома.

(За «Довідником з історії України»)

Битва під Зборовом. Схема

Б. Хмельницький після Зборівської битви

- проголошувалася амністія всім учасникам Національно-визвольної війни;
- селяни, які не потрапили до козацького реєстру, мали повернутися до панів;
- католицька і православна шляхта зрівнювали в правах;
- православний київський митрополит мав увійти до польського сенату;
- питання про унію передавалося на розгляд сейму.

Підписаний з поляками мирний договір не відповідав реальній розстановці сил у Національно-визвольній війні. Український народ не прийняв Зборівського миру й відповів на нього новими повстаннями проти поневолювачів. Було зрозуміло, що цей документ має тимчасовий характер. Обидві сторони почали підготовку до нового етапу війни (За «Довідником з історії України»).

Відновлення воєнних дій

І в Україні, і в Польщі Зборівський договір сприймався як угода, що давала час для нетривалого перепочинку. Магнати Лівобережної України, які втратили свої володіння, заявляли, що угода з козаками досягнута за їхній рахунок, бо саме їхні землі опинилися під владою Б. Хмельницького. «Такого безчестя Короні Польській і Великому князівському Литовському ніколи не було», — заявляли вони.

Досить складною була ситуація й для Б. Хмельницького. Козацькі низи, селяни та міщани не визнавали договору з поляками, звинувачували гетьмана в зраді й навіть готові були його вбити. Народна війна тривала. Повстанці не збиралися складати зброю й чинили запеклий опір панам, що поверталися до своїх маєтків. Убивали їх, палили садиби, не визнавали польської ад-

Персоналії

Данило Нечай
(?–1651)

Походив з українського шляхетського роду на Київщині, за іншими даними — з Поділля; козакував із 40-х рр. XVII ст. На початку Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. став козацьким полковником, напередодні Пилявецької битви 1648 року очолював гарнізон м. Старокостянтинова. Під час походу української армії в Галичину за дорученням Б. Хмельницького здобув замок у Бродах, брав участь в облозі Замостя. За деякими даними, у грудні 1648 року Д. Нечая призначили київським полковником, на початку 1649 року він був обраний полковником Брацлавського полку. У травні 1649 року полк Д. Нечая утримував Меджибіж до підходу головних козацьких сил під командуванням М. Кричевського. Відзначився під час Збаразької облоги 1649 року

міністрації. Велика кількість повстанців (понад 40 тис.) зосередилася на Брацлавщині, Волині й Поділлі. Їх очолив відомий козацький полковник *Данило Нечай*, який був дуже популярним серед народу.

Воєнні дії розпочалися взимку 1651 року. На початку лютого польське військо, очолюване магнатом *М. Калиновським*, раптово з'явилося на Поділлі й напало на містечко *Красне*, де перебував полк Данила Нечая. 20 лютого в жорстокому й нерівному бою загинули всі козаки разом з Нечаєм. Польські війська зайняли прикордонні козацькі міста Шаргород, Чернівці, Ямпіль і оточили Вінницю. У місті був загін козаків на чолі з *Іваном Богуном*, який у боях за місто ще раз підтвердив свою репутацію талановитого полководця. Залишивши частину війська у Вінниці, І. Богун разом з невеликим загоном ударив по ворогові й нав'язав противникові бій на тонкій кризі. Козаки почали раптовий відступ, заманюючи важку кінноту ворога на середину річки, де пробитий лід був притрушений сіном та снігом. Кілька тижнів вінничани відбивали польські штурми, поки не надійшла підмога. 19 березня під Липівцем передові полки армії Б. Хмельницького вдарили по польських військах, і ті змушені були відступити.

Щоб підірвати ворожий тил, Б. Хмельницький звернувся з універсалами до польських селян, закликаючи їх повстати проти кріпосництва. Повстання під проводом *Костки Наперського* охопило Велику Польщу, Люблінське воєводство, Мазовію та інші райони. Уряд кинув проти повстанців значні військові сили й придушив виступи. Костка Наперський та інші організатори повстання були страчені.

та Зборівської битви 1649 року, активно виступив проти укладення Зборівського мирного договору 1649 року, вимагаючи продовження боротьби з польськими загарбниками. Відмовлявся впустити шляхту до маєтків і контролював територію по лінії Сатанів — Бар — Студениця (на Дністрі). У вересні 1650 року очолював козацькі полки, які розбили військо Василя Лупула й здобули столицю Молдови м. Ясси, примусивши молдовського господаря укласти союзний договір з Гетьманщиною.

Загинув 20 лютого 1651 року в бою з польськими військами під командуванням М. Калиновського і С. Лянцкоронського, обороняючи Красне на Поділлі. За деякими даними, похований Д. Нечай біля Черемошного.

(За «Довідником з історії України»)

Іван Богун
(?–1664)

Походив з родини українських шляхтичів. Замолоду втік на Запорізьку Січ. Був учасником визвольних повстань у 1637–1638 рр., брав участь у всіх битвах Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. У березні 1651 року разом із С. Височаном керував обороною Вінниці; особливо відзначився в Берестецькій битві 1651 року, під час

якої зумів організувати оборону козацького табору, а пізніше вивести українську армію з оточення. 1655 р. керував героїчною обороною Умані. У 1658 р. брав активну участь у придушенні заколоту М. Пушкаря та Я. Барабаша.

І. Богун — людина, яка непохитно стояла на позиціях української державності, була противником як промосковської, так і пропольської орієнтації українських гетьманів. У січні 1654 року разом з деякими іншими полковниками відмовився присягнути на вірність московському царю, а пізніше, 1659 року, висловлював претензії Ю. Хмельницькому за укладення Переяславських статей.

1662 року І. Богуна ув'язнили поляки у фортеці Мальборк (Марієнбург). Та на початку 1663 року король Ян II Казимир звільнив його й доручив командування правобережними козацькими полками. У 1663–1664 рр. видатний полководець брав участь у поході гетьмана П. Тетері на території Лівобережної України.

У лютому 1664 року І. Богуна схопили поляки. 27 лютого 1664 року він був розстріляний біля Новгорода-Сіверського.

(За «Довідником з історії України»)

Битва під Берестечком

Після цього повстання війна між Україною та Польщею розгорілася з новою силою. У середині червня 1651 року два війська зустрілися на кордоні Галичини й Волині, під *Берестечком*. Військо Речі Посполитої налічувало 80 тис. поляків, а також 20 тис. німецьких найманців. Крім цього, польська армія мала велику кількість слуг і челяді, тому історики доводять її загальну кількість до 150 тис. осіб. Українсько-татарське військо складалося зі 100 тис. козаків та 20 тис. татар.

Битва розпочалася *28 червня 1651 року*. Протягом перших двох днів битви відчувалася значна перевага козаків. На третій день сталося несподіване: поляки почали обстріл татарського табору, і кримчаки почали відступати, відкриваючи фланги козацького війська. Щоб заспокоїти татар, Б. Хмельницький разом з генеральним писарем *Іваном Виговським* поїхав до хана. Протекла нечувана річ — хан захопив гетьмана й усіх, хто прибув з ним, у полон і відступив разом з військом з-під Берестечка. Козаки залишилися без головнокомандувача. Серед них зчинилася така метушня, що старшина ледве змогла заспокоїти їх. Наказним гетьманом був обраний Ф. Джалалій, за декілька днів на його місце обрали І. Богуна.

Повстанські війська опинилися в оточенні. Тоді повстанці поставили вози в чотирикутник, з трьох боків викопали шанці, один фланг прикривало болото. Десять днів тривали запеклі бої. Уночі 10 липня Іван Богун, який узяв на себе командування, почав виводити армію з оточення.

Битва під Берестечком. Схема

Під шаленим вогнем польських гармат козаки возами, наметами, власним одягом вимостили шлях через болото. Існує переказ, що прикривати відступ залишилося 300 козаків. Маленький загін переправився на один з островів і там цілий день стримував наступ поляків. Усі козаки полягли, хоч ворог, зважаючи на їхню відвагу, обіцяв їм помилування.

Легенда

Залишився один із трьохсот. Він дістав човен і, не маючи змоги врятуватися, стояв у ньому. Багато стрільців цілилися у воїна, та навіть уражений чотирнадцятьма кулями з мушкетів, він вимахував косою, силкуючись сягнути кожного, хто до нього наближався, щоб узяти його живцем у полон. За наказом Яна-Казимира один жовнір ступив у воду й сповістив героєві, що король є свідком його подвигу й дарує йому життя. «Хочу загинути як справжній козак», — вигукнув присмертний селянин, а жовнір із жахом відступив від нього. Нарешті до човна підступили два німецькі рейтари й проткнули воїна своїми піками.

Узагалі з цим невеликим загоном сміливців пов'язано дуже багато легенд.

Так трагічно для України закінчилася битва під Берестечком. Унаслідок Берестецької битви:

- козаки втратили понад 30 тис. осіб;
- до рук поляків потрапила канцелярія гетьмана, 28 гармат та багато різної зброї;
- Тугай-Бей захопив українського гетьмана в полон.

Однак знищити козацьку армію не вдалося, більша її частина під командуванням І. Богуна відступила на Київщину. Визволившись із татарського полону, Б. Хмельницький мобілізував нові сили й з великою армією виступив проти ворога. Це послужило сигналом до розгортання партизанської боротьби. Міщани й селяни палили свої оселі, нищили запас харчів. Ворогам доводилося здобувати в бою кожне місто й кожне село.

Б. Хмельницький почав організовувати оборону на лінії Білої Церкви, і *13 серпня 1651 року* під *Таборівкою* козацькі війська спинили прохід поляків на Київщину.

Тим часом у наступ перейшло литовське військо, якому вдалося захопити Київ. Щоб славне місто не дісталося ворогові, кияни, жертвуючи собою та своїм майном, підпалили його з усіх боків. Очевидці розповідали, що ця пожежа не була заздалегідь спланованою, це був акт відчаю. Першим підпалив свою домівку якийсь ремісник, а потім і сам кинувся в полум'я. Його прикладом скористалися й інші ремісники, і незабаром горіло вже більше 50 будинків.

Іван Богун. З картини М. Самокиша

В. Полтавець.
Битва під Берестечком

Дуже швидко місто перетворилося на суцільне багаття. Залишившись без харчів, кияни з гордістю заявляли, що тепер полякам вже не буде чого грабувати і вони страждатимуть не менше від самих мешканців міста.

За таких обставин литовські війська, очолювані Янушем Радзивіллом, повели наступ на козаків з півночі.

Така складна ситуація примусила обидві сторони піти на переговори. Б. Хмельницький змушений був підписати з ворогами Білоцерківський мир.

Білоцерківський мирний договір

28 вересня 1651 року між Б. Хмельницьким та поляками був укладений тяжкий для України *Білоцерківський мирний договір*. Цей документ ультимативного характеру складався з 24 статей. Головними з них були:

- кількість реєстрового війська зменшувалася з 40 тис. до 20 тис. осіб;
- козацька територія обмежувалася лише Київським воєводством;
- у Брацлавське й Чернігівське воєводства поверталася польська адміністрація;
- магнатам і шляхті поверталися їхні маєтки в Брацлавському та Чернігівському воєводствах, а також відновлювалася їхня влада над селянами;
- гетьман зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством, крім того, він позбавлявся права дипломатичних відносин з іноземними державами. Б. Хмельницький залишався гетьманом, але після його смерті король діставав право призначати й звільняти гетьманів;
- на Поділля, Волинь і Чернігівщину вступало польське військо;
- усю старшину й полковників мав відтепер затверджувати король;
- поляки підтверджували права православної церкви;
- проголошувалася амністія всім учасникам повстання.

Білоцерківська угода, як і Зборівський мир, мала суперечливий і тимчасовий характер, але обидві сторони були так виснажені війною, що сподівалися виграти хоч короткий перепочинок (За «Довідником з історії України»).

Битва під Батогом

Після укладення Білоцерківського договору магнати й шляхта стали повертатися в Україну, відновлюючи феодально-кріпосницькі порядки. Селян примушували виходити на панщину, виконувати повинності в маєтках феодалів. Це спричинило нову хвилю повстань на Подніпров'ї, Чернігівщині, Полтавщині і Брацлавщині.

Масове обурення викликала поява в Україні 20-тис. польського війська на чолі з коронним гетьманом М. Калиновським, яке стало табором біля *урочища Батіг* (поблизу теперішнього с. Четвертинівки Вінницької обл.). «Хмельницький боїться нас, — запевняв шляхту Мартин Калиновський, — настав час готуватися до битви». Коронний гетьман планував розбити козацькі сили по частинах. Вибір упав на військо, яке вів до Молдови син гетьмана Тиміш. Для того щоб Калиновський не встиг одержати допомогу від короля, *22 травня 1652 року* Богдан Хмельницький з усіх боків оточив ворожий табір і атакував його. Уночі козаки й татари вдерлися в розташування ворога. Значна частина шляхтичів намагалася втекти. Скориставшись метушнею, козаки підпалили польський табір.

Битва під Батогом. Схема

Уранці 23 травня Б. Хмельницький розпочав загальний наступ проти польської армії. Жорстока й кривава битва тривала аж до самої ночі. Польське військо було знищене. За всю середньовічну історію Польща не знала такої нищівної поразки. Загинуло 8 тис. найкращих воїнів, серед них половина гусарських частин і сам гетьман М. Калиновський. Битва під Батогом піднесла славу великого полководця Богдана Хмельницького, сучасники навіть порівнювали перемогу під Батогом із перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами 216 року до н. е.

Унаслідок Батозької битви 1652 року майже вся територія України була звільнена з-під ярма Речі Посполитої. Білоцерківський договір утратив свою силу.

Жванецька облога

Наляканий таким розвитком подій польський уряд став збирати нове військо. До королівської армії приєдналися великі загони найманців, у її складі нараховувалося близько 20 тис. німців та 8 тис. молдованів, а, крім того, напоготові стояли ще 15 тис. угорців і трансільванців. Це військо, очолюване самим королем, отаборилося під *Жванцем* на Поділлі. Об'єднане козацько-татарське військо під проводом Б. Хмельницького та Іслама-Гірея зненацька підійшло до табору й почало облогу, яка тривала кілька місяців (вересень – грудень 1653 року). У таборі почався голод, лютували хвороби. Стали масово тікати угорські воїни (бійці королівської армії, яким платили найбільше), невдовзі так само вчинили й молдовські.

Джерела

Проспер Меріме про стан польського війська

Ще жодного разу не вистріливши з гармати, Хмельницький бачив, що ворог більш як наполовину переможений... Військовий табір [поляків. — Авт.] перетворювався на ціле місто, і шляхтичеві так само важко було покинути свій намет, як городянину залишити свою оселю. Незабаром довкола табору не стало паші, коні падали тисячами й щоразу важче й важче було здійснити якийсь маневр, а тут ще й недалекоглядність командирів, відсутність дисципліни в жовнірів, брак патріотизму, звичка грабувати. Якось Хмельницький сказав польському послові: «Якби хтось із моїх козаків привіз із собою віз пожитків, я наказав би скарати його на горло». Він добре знав: для того, щоб знищити шляхетське військо, досить отаборитися й уникати бою.

Над Польщею нависла загроза військової катастрофи. За цих трагічних обставин король послав до татарського хана таємне посольство й уклав з ним мир. Окрім щедрих дарунків, Іслам-Гірей отримав від польського короля зобов'язання сплачувати ханові щорічну данину розміром 100 тис. червінців і дозвіл на грабунок українських земель протягом 40 діб. Після укладення угоди з поляками татари почали вимагати від Б. Хмельницького припинення воєнних дій, а від короля — виконання умов Зборівської угоди. Уже втретє, як і перед Зборовом та Берестечком, хан зрадив союзника. Б. Хмельницький змушений був відступити. Татари, повертаючись до Криму через усю Україну, взяли великий ясир.

На початку грудня 1653 року воєнні дії припинилися, тривали лише незначні сутички в західних районах Поділля й на Волині.

Молдовські походи

Серед дипломатичних планів Б. Хмельницького було закріплення союзу України із сусідніми державами. Це мало забезпечити найкращі зовнішньополітичні умови для боротьби з Польщею й сприяти досягненню воєнно-політичної ізоляції Речі Посполитої. Гетьман прагнув зміцнити

стосунки з придунайськими країнами — Волощиною (Валахією) і Трансільванією (Семиграддям). Особливо важливими були для нього відноси-ни з Молдовою. Тому він задумав одружити свого сина Тимоша з Розандою, донькою молдовського володаря Василя Лупула.

Ще влітку 1648 року Б. Хмельницький робив спроби через посередництво турецького султана Магомета IV схилити васала Османської імперії молдовського господаря Василя Лупула до встановлення добросусідських відносин з Гетьманщиною. Однак В. Лупул, намагаючись лавірувати між Туреччиною та Річчю Посполитою, і далі підтримував тісні відносини з польським урядом.

Турецький султан Магомет IV

У цих умовах улітку 1650 року Б. Хмельницький для того, щоб перешкодити стратегічним планам польського командування використати Молдову як плацдарм для наступу на Україну й примусити В. Лупула розірвати зв'язки з Польщею, став готувати військовий похід проти молдовського господаря. До цього походу гетьманові вдалося залучити кримського хана *Іслама-Гірея III*, який за умовою нового українсько-татарського союзу поставив питання про воєнну акцію проти Московського царства.

Кримський хан Іслам-Гірей III

У другій половині серпня 1650 року українська армія під проводом Б. Хмельницького й загони кримських татар перейшли р. Дністер і вступили на територію Молдовського князівства. На початку вересня 1650 року козацькі полки, очолювані Д. Нечаем і Ф. Джалалієм, здобули столицю князівства м. Ясси. В. Лупул був змушений укласти угоду, за умовами якої він мав:

- відмовитися від союзу з Польщею;
- вступити в союзницькі відносини з Гетьманщиною;
- сплатити переможцям контрибуцію в розмірі 600 тис. талерів;
- щоб зміцнити політичні зв'язки з Гетьманщиною, зобов'язався видати свою дочку Розанду за сина гетьмана Тимоша Хмельницького (За «Довідником з історії України»).

В. Лупул

Молдовський господар погодився на шлюб своєї доньки з гетьманичем, незважаючи на її заручини з Дмитром Вишневецьким.

Юрій II Ракоці

Поразка під Берестечком завадила здійсненню планів гетьмана. В. Лупул відмовився виконувати свої попередні зобов'язання. У цій ситуації Б. Хмельницький підготував новий похід проти Молдови.

Намагаючись перешкодити гетьманові, польське командування вислало на Поділля 60-тис. армію під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського. Після розгрому в травні – червні 1652 року в *Батозькій битві* польського війська, українська армія, уступивши в Молдову, змусила В. Лупула прийняти умови Б. Хмельницького.

Т. Хмельницький

Активна зовнішня політика українського гетьмана в Молдові стурбувала її сусідів і призвела до формування сильної антиукраїнської коаліції, до якої увійшли Річ Посполита, Валахія й Трансільванія. У квітні 1653 року волоський господар *М. Басараб* і семиградський князь *Юрій II Ракоці* при підтримці польського уряду захопили Ясси й посадили на престол *С. Георгіцу*.

В. Лупул звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. 1–2 травня 1653 року українські війська під проводом Т. Хмельницького розгромили загони С. Георгіцу та повернули владу В. Лупулові.

Намагаючись розвинути успіх, Т. Хмельницький розпочав наступ на Волощину, що було, як показали наступні події, стратегічною помилкою гетьманича. Улітку 1653 року об'єднані волосько-польські сили примусили українсько-молдовські війська відступити.

У Сучавській фортеці ворог оточив 2-тис. загін В. Лупула. На допомогу молдовському господарю поспішив Т. Хмельницький на чолі 12-тис. козацького війська. 20 серпня 1653 року він прорвався до Сучави. 12 вересня 1653 року під час героїчної оборони міста Т. Хмельницького смертельно поранено, через кілька днів він помер.

Джерела

Спогади мандрівника Павла Алеппського про мужність і героїзм гетьманича

Тимофій, син Хмеля, щоденно робив вилазки на ворогів... Ніхто не мав сили протистояти йому, ураховуючи його хоробрість... То він стріляв з лука правою рукою, потім колов мечем, стріляв з рушниці.., ніхто не міг попасти в нього з рушниці чи іншої зброї: таким він був чудовим вершником і так блискуче крутився на спині коня.

19 вересня 1653 року сучавський гарнізон припинив опір, уклавши почесні умови здачі (козакам дозволялося вийти з Сучави й вивезти із собою тіло Т. Хмельницького), залишив місто.

На кордоні українське військо зустрів Богдан Хмельницький.

Гетьман наказав везти тіло до Чигирина, а сам повернувся до війська.

Джерела

Проспер Меріме про Б. Хмельницького над тілом сина Тимоша

Не зронивши сльози, глянув на тіло сина й мовив: «Дякувати Богу, що мій Тиміш загинув як справжній козак, не дістався ворогові в руки».

§38. Внутрішнє й зовнішнє політичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 року

Незважаючи на перемоги, досягнуті українським народом під час Національно-визвольної війни, становище України було дуже складним.

Шестирічна війна спустошила її землі. На Правобережжі зруйновано понад 100 міст і містечок. Неврожаї й сарана спричинювали голод та епідемії, від яких помирали тисячі людей. 1653 року по Україні прокотився страшний мор. За словами літописця, унаслідок цього «багато людей вимерло, аж залишалися пусті двори». Воєнні дії призвели до завмирання основних торговельних шляхів, ізоляції від європейських ринків. Війна підірвала розвиток ремесла й торгівлі, зумовила занепад сільського господарства.

За роки війни був ослаблений військовий потенціал Гетьманщини, багато козаків загинуло в боях, у настроях мас відчувалася втома й зневіра. Внутрішньо-політична криза досягла свого апогею *1653 року* під *Городком*, де відбувся антигетьманський виступ, унаслідок якого козаки відмовилися вирушати в похід, тим самим ставлячи під загрозу зриву стратегічні плани Б. Хмельницького. Проводячи 1653 року мобілізацію до армії, Б. Хмельницький уперше відчув відкриту протидію з боку населення, яке в більшості не хотіло вступати до козацьких полків. Як наслідок, у гетьманському війську в цей час було лише 30–40 тис. осіб, тоді як раніше — 100 тис., а під час деяких битв навіть усі 300 тис. осіб. Така нечисленна армія не могла боротися з Польщею, до якої згодом (унаслідок серйозних дипломатичних прорахунків Б. Хмельницького) приєдналися Молдова, Волощина й Трансільванія. Протистояти об'єднаним силам союзників Українська держава не мала змоги. Польща, відчуваючи

вигідність політичної ситуації, уже не йшла на мирні переговори, а вимагала повної капітуляції української армії. Крім того, Б. Хмельницький добре відчував, що такий хитрий «союзник», як кримський хан, у будь-який момент може його зрадити й остаточно перейти на бік Польщі.

Постанова Земського собору від 1 жовтня 1653 року

У цих надзвичайно складних умовах гетьман України намагався знайти вихід і наполегливо шукав нові точки опори в боротьбі з Річчю Посполитою. Він вів переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семиграддям, Швецією. Союз із Туреччиною укласти не вдалося, переговори з Молдовою минули безрезультатно, а втягнути у війну Швецію Б. Хмельницький не зміг.

Саме тому гетьман був змушений знову звернутися до російського царя з пропозиціями тісного союзу в боротьбі проти Польщі. До речі, це було вже не перше прохання гетьмана про допомогу, але конфлікт з Річчю Посполитою не входив у плани Москви. Цар досить довго виявляв усі плюси й мінуси від союзу з Гетьманщиною для своєї зовнішньої політики. Для вивчення ситуації у 1649–1654 рр. тут побувало 13 посольств. Щоб схилити царя на свій бік, український гетьман пообіцяв навернути кримського хана під царський протекторат, а також погрожував Москві, що в разі негативної відповіді він прийме турецький протекторат. Останнє повідомлення, а також відомості про наміри Польщі розширити свої кордони за рахунок завоювання інших держав, дуже занепокоїли Олексія Михайловича. Він терміново скликав *Земський собор*, на якому *1 жовтня 1653 року* вирішено прийняти Україну під «государеву високу руку задля православної віри й святих Божих церков».

В. Бутурлін

§39. Політичні події 1654 року

Переяславська козацька рада

В умовах кровопролитної війни, яку вів український народ проти Польщі, до гетьмана прибуло «велике посольство» з Росії на чолі з боярином *Василем Бутурліним*. Царський посланець привіз Богданові Хмельницькому рі-

шення Олексія Михайловича та Земського собору взяти українські землі під свою «високу руку». *8 січня 1654 року* в *м. Переяславі* скликано козацьку раду, на якій були присутні 284 особи. Московські посли хотіли, щоб церемонія присяги відбувалася в Києві, але Б. Хмельницький вибрав невеличке місто Переяслав, бо, по-перше, з півночі Україні загрожувала військова небезпека з боку Литви, а по-друге, у Києві перебували всі найвищі ієрархи православної церкви та українська шляхта, більшість з яких була в опозиції до гетьмана.

Джерела

З Рішення Земського собору
(1 жовтня 1653 р.)

...А о гетмане о Богдане Хмельницком о всем Войске Запорожском бояре и думные люди приговорили, чтоб великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии изволил того гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами их и з землями принять под свою государскую высокую руку для православные христианские веры и святых Божих церквей, потому что паны рада и вся Речь Посполитая на православную христианскую веру и на святые Божия церкви востали и хотят их искоренить, и для того, что они, гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское, присылали к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии били челом многижда, чтоб он, великий государь, православные христианские веры искоренить и святих Божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел их приняти под свою государскую высокую руку...

На раді обговорювалося лише одне питання: приймати присягу чи ні. Під час цієї ради було остаточно ухвалене рішення про перехід України під московське заступництво. Не збереглося жодних документів чи протоколів, які повідомили б про що йшлося на майдані. Судячи з усього, попри опозицію певної частини козацької старшини, налаштованої на союз із Туреччиною, Б. Хмельницькому вдалося переконати козацтво, що російський цар підтримає всі їхні привілеї окремою грамотою й закріпить одвічні українські вільності, зупинить ворожу навалу на Україну. Після цього гетьман і старшина повернулися до послів, які й передали гетьманові царську грамоту.

Російський цар Олексій Михайлович

У церкві на гетьмана та генеральну старшину вже чекало духовенство, щоб привести їх до присяги. Проте стався скандал — не приступаючи до присяги, Б. Хмельницький висунув вимогу, щоб посли присягли від імені московського царя в тому, що він не видасть козаків польському королю, не порушить їхніх прав і надасть свої грамоти на їх маєтності. Посли відмовилися, мовляв, піддані за свого царя присягати не можуть. Отримавши таку відповідь, гетьман

вийшов із церкви, щоб порадитися зі старшиною. Після довгих супе-

Промова Б. Хмельницького в Переяславі. З малюнка невідомого художника

речок до послів прибули полковники *Павло Тетеря* й *Григорій Лісницький* та повторили вимогу гетьмана. Відповідь була та сама. Полковники зауважили, що польський король згідно з традицією завжди складає присягу своїм підданим. На це В. Бутурлін відповів, що московський цар є самодержцем, а не обраним царем, і взагалі, його слово не може змінитися.

Після прийняття присяги В. Бутурлін передав гетьманові прапор, булаву та подарунки. Б. Хмельницький відправив з Переяслава до Москви листа, у якому дякував царю за те, що він вирішив прийняти Україну під своє заступництво.

Переяславська рада. Художник О. Хмельницький

Подібні до Переяславської ради великі зібрання проводилися і в інших містах України, на які поширювалася влада гетьмана. Історикам відомі досить суперечливі факти щодо реакції різних верств населення на українсько-російську угоду. Значна частина авторів, посилаючись на давній козацький літопис, підкреслює, що під час присяги «по всій Україні увесь народ з охотою тое вчинив». У *січні – лютому 1654 року* до присяги приведено населення близько 200 міст і містечок.

У той же час історики відзначають, що присягу відмовилися складати такі відомі керівники козацтва як Іван Богун, *Іван Сірко*, козаки Уманського та Брацлавського полків, а також керівництво української церкви на чолі з митрополитом *Сильвестром Косовим*. Не відомо, чи присягла цареві Запорізька Січ.

Під час Переяславської ради не укладено жодного офіційного правового акту, відбулася тільки одностороння присяга гетьмана й козацької старшини. І лише в березні 1654 року вже в Москві українські дипломати досягли певних домовленостей із царем, які назвали «Березневими статтями».

Березневі статті

Під час переговорів у Переяславі в січні 1654 року була досягнута усна домовленість між гетьманською Україною та послами московського царя. У Корсуні та Чигирині на наступних козацьких радах був вироблений письмовий проект договору між двома сторонами. Документ, що називався *«Просительні статті»*, складався з 23 статей і містив гарантії суспільно-політичного та соціально-економічного устрою Української гетьманської держави та положення про її зовнішню політику. У цьому документі йшлося про:

- підтвердження прав і привілеїв Війська Запорізького та української шляхти;
- укладення 60-тис. козацького реєстру;
- кошти на утримання козацького війська;
- збереження місцевої адміністрації та її право збирати податки;
- право самостійно обирати гетьмана;
- право зносин гетьмана з іноземними державами;
- невтручання московських чиновників у справи України;
- підтвердження козацьких та шляхетських привілеїв;
- збереження прав київського митрополита;
- утримання військових залог на кордонах України й Польщі;
- оборону України від нападів татар;
- утримання козацької залоги у фортеці Кодак.

У березні 1654 року українське посольство виїхало до Москви. У результаті шестиденних переговорів проект документа був зменшений лише до 11 статей і при цьому значно змінений. 21 березня 1654 року царський уряд затвердив гетьманський документ, який увійшов в історію під назвою *«Березневі статті»*, або *«Статті Богдана Хмельницького»*, у такому вигляді:

1. Збір податків на користь царської скарбниці доручалося вести українським урядовцям.
2. Установлювалася платня в розмірі:
   - військовому писарю та підписка м — 1 000 польських злотих;
   - військовим суддям — 300 польських злотих;
   - судовим писарям — 100 польських злотих;

Різні погляди

Переяславсько-московська угода. Приблизно 350 років точиться гостра полеміка навколо договору Б. Хмельницького та російського царя Олексія Михайловича. У правовому відношенні договір 1654 року був не зовсім ясно сформульований, що дало змогу кожній зі сторін трактувати його зміст з урахуванням власних інтересів. У різні часи історики висловлювали різні погляди на проблему українсько-московського договору:

- договір є персональною унією, яка об'єднувала дві держави під владою одного царя;
- договір закріплював протекторат Росії над Україною, перетворюючи її на васальну, залежну від Москви територію;
- договір зумовив інкорпорацію (входження) українських земель до складу Московської держави;
- договір утворив військово-політичний союз Росії та України;
- договір утворив конфедерацію Московської держави та української Гетьманщини;
- договір зумовив возз'єднання України з історичними землями Росії.

Попри суперечності, більшість істориків намагається надати українсько-російському договору об'єктивну значимість, який дав змогу Україні:

- зберегти власну державність, військовий, адміністративний та судовий устрій, українські традиції;
- успішно вести військові дії проти Польщі;
- одержати сильного союзника для протистояння зовнішньому тискові з боку Туреччини та Речі Посполитої;
- позбавити від релігійних переслідувань православну церкву.

Новий договір був вигідний Росії:

- під впливом Москви опинилися боєздатні українські війська (піхота, кіннота, артилерія), за допомогою яких пізніше буде завойований Смоленськ та інші міста, які належали Білорусі та Литві; родючі землі

- полковим писарям і хорунжим — 50 польських злотих;
- сотенним хорунжим — 30 польських злотих;
- гетьманському бунчужному — 50 злотих.

3. Козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, усім полковникам і військовим та полковим осавулам надавалися у володіння млини.
4. Установлювалася платня генеральному обозному в розмірі 400 злотих і генеральному хорунжому — 50 злотих.
5. Заборонялися дипломатичні відносини гетьмана з турецьким султаном та польським королем.
6. Підтверджувалося право київського митрополита й усього духовенства на маєтності, якими вони володіли.
7. Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею навесні 1654 року.
8. Передбачалося утримання російських військ на кордонах України з Річчю Посполитою.
9. Гетьманський уряд просив установити платню:
   - полковникам у розмірі 100 єфимків-талерів;
   - полковим осавулам — 200 польських злотих;
   - військовим осавулам — 300 польських злотих;
   - сотникам — 100 польських злотих;
   - кожному козакові по 30 польських злотих.

Однак це прохання було відкладене до перепису всіх прибутків, які мали надходити до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру, що мав охопити 60 тис. козаків.

10. У випадку татарських нападів на Україну передбачалося організувати проти них спільні походи як з боку України, так і Московської держави.

11. Гетьманський уряд просив установити утримання для козацької залоги кількістю 400 осіб у фортеці Кодак та для запорожців, виконання цього прохання також було відкладене до окремого рішення. Тут же містилася вимога до гетьмана негайно почати укладення реєстру, що мав охопити 60 тис. козаків, і після завершення роботи треба було надіслати його до Москви.

та сировинні родовища, які мали неабияке значення для подальшого економічного розвитку Росії;
- на півдні Україна захищала Росію від турецько-татарських набігів;
- царська скарбниця постійно поповнювалася за рахунок податків з України.

З часом царська Росія приєднала до себе інші українські території, які посіли важливе місце в зовнішній та внутрішній політиці імперії, а також відіграли провідну роль у формуванні загальноросійського ринку.

Чимало істориків твердять, що жодна зі сторін не дотримувалася досягнутих домовленостей, тому можна вважати, що протекторат царської Росії над Українською державою був лише номінальним і, зрештою, після українсько-московського договору Україна постала як самостійна держава, а гетьман — як її «зверхній правитель».

Крім того, 27 березня 1654 року окремими царськими указами були підтверджені деякі інші вимоги Б. Хмельницького та козацької старшини (За «Довідником з історії України»).

§40. Українська козацька держава Богдана Хмельницького

Основні ознаки Української козацької держави

Історики Росії та Радянського Союзу вбачали в Запорізькій Січі тільки військову організацію українського козацтва, але сучасні українські дослідники (Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна) на основі комплексного підходу до вивчення української козацької держави зробили ґрунтовні й послідовні висновки, що *козацька держава* періоду Б. Хмельницького *мала всі характерні для будь-якої держави ознаки*, як-от:

Герб Б. Хмельницького

- політичну владу,
- територію,
- політико-адміністративний устрій,
- право, суд і судочинство,
- фінансову систему та податки,
- соціальну структуру населення,
- власне військо,
- активну зовнішню політику.

Політична влада. На звільнених територіях України у Запоріжжя влада перебувала в руках гетьмана та старшини, обраної ко зацькою радою. Навіть в умовах війни козацькі ради розв'язували найго ловніші питання внутрішньої та зовнішньої політики. Обраний козаць ким товариством гетьман виконував законодавчі та виконавчі функці (видавав універсали, накази, розсилав листи). З часом у руках гетьмана зосередилася необмежена влада. Б. Хмельницький вже називав себе «са модержцем руським», посол Венеції говорив про нього як про «справж нього государя», а керівник англійської революції Олівер Кромвель назв вав його «імператором запорізьких козаків».

Територія. Спочатку козацьке самоврядування поширювалося тільк на територію Запорізької Січі. Саме вона стала першим острівцем свобод й надії українського народу. Під час Національно-визволь ної війни території, які були під владою козаків, значн розширилися. І хоч за українсько-польськими договорам цього періоду визволені території переходили з рук у руки Середня Наддніпрянщина залишалася в центрі держав творчих процесів. Український історик І. Крип'якевич опи сав кордони української козацької держави по закінчен Визвольних змагань: «З Польщею — Яруга — Чернівці Мурафа — Красне — Вінниця — Прилуки — Самгородок Каменеброд — Макарів — Чорнобиль — Карпилівка; з Р сією — традиційний кордон; з Туреччиною і Кримом — че рез так зване «Дике поле»».

Козацький сотник

Політико-адміністративний устрій. На всій території, як зайняла козацька армія, були знищені органи влади Речі По политої. Замість них започатковано сотенно-полкову си

тему, яка виникла ще на Запорізькій Січі. На місцях керували сотенний та полковий уряди. Полковий уряд складався з полковника та його урядовців. Сотенний уряд складався із сотника та його помічників. На вершині козацької ієрархії стояв гетьманський уряд (гетьман та його помічники, які утворювали раду генеральної старшини при гетьмані).

Великі міста мали магдебурзьке право, влада в них належала магістратам, у найважливіших — отаманам. Більшістю міст керували городові отамани, що обиралися, а селами — сільські отамани.

Козацький полковник

Найвищим органом влади залишалася генеральна (військова) рада, яка розв'язувала політичні, військові та господарські питання.

Право, суд та судочинство. На звільнених від Речі Посполитої територіях не діяло польське судочинство. Використовувалися юридичні норми звичаєвого та козацького права, магдебурзького права тощо. Зберегли силу й Литовські статути, які захищали інтереси української шляхти та козацької старшини. Усі види польського гніту були ліквідовані, скасовано суворі покарання за протиправні вчинки проти королівської влади та магнатів, шляхти, католицького духовенства. Установлювалися покарання за зраду українському народові, за відмову надати допомогу в битвах, непокору та шкоду, заподіяну козацькій старшині.

Відбулася певна зміна судової влади. Із зростанням ролі й авторитету гетьмана під час Національно-визвольної війни до нього перейшли найвищі судові функції. Гетьманські та полковницькі універсали, рішення козацьких рад визначали правовий характер відносин в Україні.

Фінансова система та податки. Відомий український історик В. Антонович зазначав, що Б. Хмельницький мав блискуче фінансове обдарування, він обстоював правильну податкову систему, ніколи не знав, що таке брак грошей, у нього завжди була готова наперед платня для війська.

Український гетьман увів до обігу власну монету, яку карбували в Чигирині. На одному боці цієї монети була зображена шабля, на іншому викарбуване ім'я гетьмана.

З часів Національно-визвольної війни при гетьмані запроваджено посаду *генерального підскарбія*, який відповідав за стан фінансів гетьманської

держави, за розподіл натуральних і грошових податків, установлював мито та ін. Систему податків і повинностей установлювали й регулювали універсали Богдана Хмельницького.

Соціальна структура населення. В умовах визволення України з-під магнатсько-шляхетського гніту поступово складалася нова соціальна структура держави. У Гетьманщині визначалося п'ять станів:

- козацтво;
- шляхетство;
- духовенство;
- міщанство;
- селянство.

Стани поділялися на окремі соціальні групи, які розрізнялися правовим та економічним становищем. До привілейованої групи належали:

- українська шляхта;
- козацька старшина;
- найвище православне духовенство;
- міська знать.

Їм значно поступалися в правах і соціальному становищі рядові козаки, міська біднота, селянство. В умовах Національно-визвольної війни козацтво отримувало помітну підтримку та увагу з боку Богдана Хмельницького. Щоб розширити соціальну базу Гетьманщини, він надав право селянам переходити в козацький чи міщанський стан.

Незважаючи на різне політичне та соціально-економічне становище різних верств населення в Україні, гетьманові вдалося їх

Різні погляди

Богдан Хмельницький — творець Української козацької держави. Досягнення Богдана Хмельницького історики часто порівнюють зі здобутками керівника Англійської революції Олівера Кромвеля.

Відомий український історик, філософ і публіцист В. Липинський писав про Б. Хмельницького: «Ми забули вже, що з нації нашої вийшов один з найбільш геніальних державних мужів Східної Європи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний «Великим» Петро зробив у п'ятдесят літ пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу, тільки європеїзував готовий татарський державний поміст, який покривав пасивне, стояче й омертвіле в своєму поневоленні московське море. А Богдан Хмельницький творив нову європейську державу і відбудовував націю серед гуркоту падаючих румовищ старої, ним же розваленої Речі Посполитої. Він усував ті румовища й одночасно укріплював західну культуру в Україні в обличчю постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу — і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі різниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою».

У той же час є й інші оцінки. Наприклад, письменник і громадський діяч XIX ст. Пантелеймон Куліш гадав, що діяльність Б. Хмельницького — це «один руїнницький вибух темних соціальних сил, викликаний купкою егоїстів-авантюристів, котрим народні маси послужили тільки знаряддям, «гарматним м'ясом», обдуреним свободолюбними гаслами, а в результаті — руїна України, занепад культурного життя...» На думку П. Куліша, «наш квітучий край обернув у пустиню, засипану попелом і засіяну квітками наших предків».

Суперечливу оцінку діяльності Б. Хмельницького дав у своїх поетичних творах і видатний

об'єднати навколо єдиної ідеї — боротьби за незалежну Українську державу.

Наявність власного війська. У роки Національно-визвольної війни українське військо нараховувало до 300 тис. осіб. Воно складалося з представників різних верств суспільства й уперше в історії носило загальнонародний характер. В. Антонович убачає велику заслугу Б. Хмельницького у створенні Української армії з цивільних людей [не козаків. — Авт.], які зовсім не знали ні військової справи, ні дисципліни. Українська армія була однією з найкращих у Європі за військовою організацією й тактикою. Під проводом Б. Хмельницького вона завдала поразки найкращим польським полководцям — Потоцьким, Вишневецькому, Чарнецькому. У багатьох битвах Національно-визвольної війни українські війська виявили масову жертовність, героїзм, самопожертву в ім'я України.

поет Т. Шевченко. Він дорікав Б. Хмельницькому за те, що той віддав Україну під зверхність російського самодержця:

... Ой, Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колисаючи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала.

Проте в інших рядках Кобзар віддавав шану талантові Б. Хмельницького:

Згадайте праведних гетьманів,
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?

Про роль гетьмана Б. Хмельницького в українській історії найкраще написав видатний філософ Г. Сковорода :

Будь славен вовік, о муже ізбранне,
Волности отче, герою Богдане!

Активна зовнішня політика. Гетьманщина Б. Хмельницького здобула широке міжнародне визнання. Україна підтримувала постійні дипломатичні контакти з Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею, Трансільванією, Молдовським князівством. Українську державу визнали Венеція, Волощина, Швеція та інші країни. Усі інтриги польської дипломатії, спрямовані на ізоляцію Гетьманщини від європейського світу, зазнали провалу. За роки Національно-визвольної війни Україна постала перед усім світом як суверенна, незалежна держава.

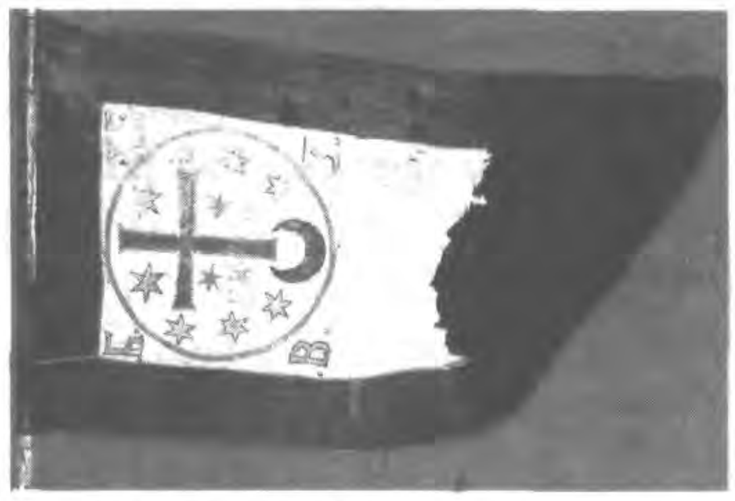

Прапор Б. Хмельницького

§41. Воєнні дії 1654–1657 рр.

Навесні 1654 року військова боротьба між Україною та Польщею ще тривала, але тепер разом з козацькими частинами активно діяли й російські

Персоналії

Іван Золотаренко
(?–1655)

Брат Василя Золотаренка й Ганни — третьої дружини Б. Хмельницького. Походив з міщан Корсуня. У серпні – жовтні 1651 року в складі українського посольства вів переговори з царським урядом у Москві, брав участь у Батозькій битві 1652 року. На початку 1652 року став полковником корсунським, а в 1653 році (за іншими даними — в липні 1652 року) — ніжинським. У травні 1654 року був призначений Б. Хмельницьким сіверським наказним гетьманом. Очолив 20-тис. українську армію, яка воювала проти польсько-литовських військ на північноукраїнських землях і в Білорусі. У червні – вересні 1654 року козацькі полки під його командуванням визволили Гомель, Черченськ, Новий Бихів. Активні воєнні дії козаків, очолюваних наказним гетьманом, примусили об'єднані польсько-литовські сили під командуванням Я. Радзивілла і Гонсевського відмовитися від наступальних операцій у районі Могилева. На визволених з-під польської влади білоруських землях за згодою й підтримкою місцевого населення запроваджував козацький устрій, що призвело до конфлікту з московським командуванням. У серпні – вересні 1655 року українські війська під його проводом перейшли Німан і здобули Ліду, Новогрудок та Несвіж. 1655 року під час одного з боїв під Старим Биховом І. Золотаренко був смертельно поранений.

(За «Довідником з історії України»)

війська. 40-тис. царська та 18-тис. козацька армія на чолі з *Іваном Золотаренком* звільнили з-під панування Речі Посполитої Білорусь. Росіян та українців у цій боротьбі активно підтримувало місцеве населення.

Царський уряд намагався приєднати Білу Русь до своєї держави. І. Золотаренко ж, виконуючи накази Б. Хмельницького, намагався зробити визволені землі частиною Гетьманщини. Це спричинило серйозний конфлікт між росіянами та українцями. Урешті-решт після Білоруського походу *Олексій Михайлович* став писатися царем усієї Великої, Малої та Білої Русі.

У серпні 1654 року на *р. Шкловці* біля Борисова було розгромлене польсько-литовське військо, очолюване литовським гетьманом Янушем Радзивіллом, після чого поранений гетьман ледве врятувався. У руках російсько-українських військ опинилася частина Литви, до росіян перейшов Смоленськ.

Союз України з Москвою зумовив союз Криму з Польщею. Восени 1654 року, щоб запобігти активності українських військ, татари та поляки вдерлися на Брацлавщину й Поділля. Щоб не потрапити до рук ворогів, населення палило свої хати й билося з ворогом на смерть. Прикладом масового героїзму стало *м. Буша*, що на Поділлі (тепер село Вінницької обл.). Козацька залога на чолі з сотником Гречкою героїчно обороняла місто й полягла в нерівній боротьбі. Коли загарбники вдерлися у фортецю, Олена Зависна, убивши свого чоловіка-зрадника, підпалила пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів.

Зупинити польську навалу, очолювану новим коронним гетьманом С. Потоцьким, удалося полковникові І. Богуну під Охматовом у 1655 році.

1655 року Б. Хмельницький разом з російським військом розпочав похід у Галичину. На *р. Серет* біля Бучача козацька армія загнала поляків у річ-

ку, де загинуло багато шляхтичів. Б. Хмельницький оточив *Львів*, але руйнувати його не став, узявши з міста великий викуп, поквапився до Гетьманщини боронити її від татар. Російський уряд був незадоволений діями гетьмана.

У цей час змінилася міжнародна ситуація. На Польщу, скориставшись її слабкістю, напала Швеція. У польській історії цей період сприймають як «потоп». Б. Хмельницький неодноразово робив спроби зблизитися з *Карлом X Густавом* для походу проти Польщі, хоч союзник Росія, перебуваючи в стані війни зі Швецією, зовсім не хотіла зміцнення свого могутнього північного сусіда. Деякі військові підрозділи козаків разом зі шведами завдали поразки полякам, невдовзі після чого гетьман Станіслав Потоцький був змушений визнати себе васалом Карла X Густава. Проте на зміну перемогам прийшли невдачі. Уже 1656 року шведський король зазнав ряду поразок, що змусило його покинути Варшаву й відступити до бранденбурзького курфюрста.

Улітку 1656 року у *м. Вільні* між Польщею та Росією розпочалися переговори про припинення війни. На цих переговорах також обговорювалося питання про призначення після смерті Яна II Казимира королем Польщі Олексія Михайловича, який, у свою чергу, зобов'язувався боронити Річ Посполиту від шведів. У *вересні 1656 року* між Польщею та Росією, але без участі представників гетьмана, було підписане *Віленське перемир'я*. Тож українсько-російський союз проти Польщі фактично втрачав свою силу. Історики вважають, що в цей час Б. Хмельницький був на шляху до розриву переяславсько-московської угоди. З роздратуванням український гетьман писав російському царю: «Проте цар,

Шведський король Карл X Густав

Джерела

Лист Б. Хмельницького до шведського короля Карла X Густава про дружбу (16 листопада 1656 р.)

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже. Для того щоб приязнь могла зміцнюватися й перетворитися в тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначала її безсумнівна вірність і непорушна сталість. Хоч в останні роки з боку найяснішої Кристіанії ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але якби ваша найясніша величність не розвивала її дбайливо далі, прихильність могла б легко ослабнути і піти в забуття, стерта дуже довгим мовчанням... Проте сповіщаємо цим (листом), що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вільності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам всевишній Бог помститься за насильство і знущання з нас... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії і найсвітлішому князеві Трансільванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід.

уклавши перемир'я з поляками й маючи намір повернути нас у їхні руки, вчинив з нами безсердечно».

На *Чигиринській раді* гетьман і козаки присягли один одному боротися за українську справу до останнього подиху. Не розриваючи остаточно відносин з Москвою, Б. Хмельницький вдався до спроби утворити нові коаліції проти Польщі та Криму: зі Швецією, Семиграддям, Молдовою, Волощиною та Литвою. Він уклав антипольський договір із семиградським князем Юрієм II Ракоці, після чого до Галичини на допомогу Ю. Ракоці вирушило 20-тис. козацьке військо на чолі з *Антоном Ждановичем*.

Іллівська церква в Суботові, де був похований Б. Хмельницький. Малюнок Т. Шевченка

Спільний українсько-семиградський похід зазнав поразки, у якій козацтво звинуватило свого гетьмана. *6 серпня 1657 року* вражений звісткою про поразку Б. Хмельницький помер у Чигирині, був похований у Суботові. Україна втратила одного зі своїх найвидатніших діячів.

Руїна. Україна в другій половині XVII ст.

Різні погляди

Періоди й хронологічні рамки Руїни. Існують різні думки стосовно географічних і хронологічних рамок Руїни. Найхарактерніші такі:

- Руїна охопила тільки Лівобережну Україну в часи правління трьох гетьманів — І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича, — які орієнтувалися на Москву (1663–1687 рр.);
- Руїна поширилася як на Лівобережжя, так і на Правобережжя, почалася після смерті Б. Хмельницького, а закінчилася з початком гетьманування І. Мазепи, тобто тривала протягом 30 років (1657–1687 рр.).

Незважаючи на різні підходи до проблеми, усі дослідники вважають, що призначення І. Мазепи гетьманом України стало для України доленосною подією.

Причини Руїни

Руїною дослідники називають трагічний період в історії України, який розпочався у другій половині XVII ст. і характеризувався внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу й іноземною експансією в Україну.

Руйнівні процеси для України мали свої конкретні причини:

- відсутність загальнонаціонального лідера, який міг би продовжити справу Б. Хмельницького після його смерті;
- глибокий розкол серед української політичної еліти з питань внутрішньої та зов-

нішньої політики (щоб зберегти свої привілеї та ввести кріпацтво, частина української шляхти орієнтувалася на допомогу Росії, інша — Польщі);
- егоїстичність козацької старшини, її нездатність поставити державні інтереси вище від вузькокланових та особистих;
- перетворення українських теренів на об'єкт загарбницьких зазіхань Росії, Польщі, Османської імперії та Кримського ханства внаслідок внутрішньої міжусобної боротьби.

§42. Гетьманування Івана Виговського

Іще в умовах Національно-визвольної війни Б. Хмельницький мріяв передати козацьку державу під булаву свого старшого сина Тимоша, але той загинув у поході. Тому гетьманові довелося проголосити наступником свого молодшого сина — 16-річного *Юрія*.

У *серпні 1657 року* старшинська рада в Чигирині доручила генеральному писареві І. Виговському до повноліття Юрія виконувати гетьманські функції, а вже на *Корсунській раді*, яка відбулася в жовтні, його обрали повноправним гетьманом України.

Зовнішня політика. Продовжуючи політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення повної державної незалежності України, гетьман мав на меті утримувати дружні відносини з усіма сусідніми країнами, не віддаючи переваги жодній зі сторін.

Новий гетьман одразу почав упроваджувати кілька програм:
- у жовтні 1657 року він уклав українсько-шведський договір, умови якого були вироблені ще за участю Б. Хмельницького;

Іван Виговський
(?—1664)

Походив з українського шляхетського роду Овруцького повіту на Київщині. Навчався в Києво-Могилянській колегії, згодом служив юристом у міському суді в Луцьку, де пізніше став намісником луцького старости. Тут майбутній гетьман брав активну участь у діяльності Луцького братства. На початку Національно-визвольної війни 1648—1657 рр. служив у польському війську. Під час Жовтоводської битви в 1648 році потрапив у татарський полон, з якого його викупив Б. Хмельницький. 1648 року був призначений генеральним писарем козацького війська. Виявивши дипломатичні здібності, виконував найважливіші доручення гетьмана й невдовзі став одним з найближчих дорадників Б. Хмельницького. Блискучий дипломат, він вів переговори з Польщею, Московщиною, Швецією, Кримським ханством та іншими державами.

(За «Довідником з історії України»)

Герб І. Виговського

- відновив союз із Кримським ханством, що був розірваний з моменту укладення Березневих статей у 1654 році;
- розпочав переговори з Польщею;
- уклав оборонний союз зі Швецією, спрямований проти Польщі, а також надіслав посольство до Москви, метою якого було підтвердження чинності українсько-російських угод 1654 року.

Російський уряд з недовірою поставився до І. Виговського, адже союз зі Швецією міг бути використаний і проти Росії. До того ж активна зовнішня політика І. Виговського, спрямована на зміцнення міжнародного авторитету України, викликала занепокоєння московського уряду, який, намагаючись посилити свій вплив в Україні, почав за допомогою своїх агентів активно формувати протигетьманську опозицію.

У *лютому 1658 року* в Україну прибув царський посланець *Богдан Хитров*, який домагався:

- прав для російських воєвод перебувати не тільки в Києві, а й у Ніжині, Чернігові та Переяславі;
- заборони гетьману мати відносини зі Швецією;
- виведення козацьких загонів з Білорусі.

Внутрішня політика. Внутрішня політика І. Виговського орієнтувалася на посилення ролі козацької старшини, української шляхти та духовенства, тому майже від самого початку його гетьманування в українському суспільстві виникла опозиція до нього. Проти гетьмана були налаштовані козацтво, селянство й міщанство, які за нового гетьмана зазнали певних утисків. Зіграло свою роль і постійне підбурювання селян і запорожців царськими агентами. Усе це спричинило протигетьманське *повстання дейнеків*.

Дейнеки приєдналися до більш організованого виступу частини козаків і селян, очолюваного полтавським полковником *Мартином Пушкарем* і запорізьким кошовим *Яковом Барабашем*.

Довідка. *Дейнеки* (від турецького *deqnek — кий, палиця*) — селяни, озброєні киями.

Повстання дейнеків. Восени 1657 року проти наростання соціального гніту на території Лівобережної України та Полтавщини спалахнуло селянське повстання, що отримало назву «повстання дейнеків».

На чолі загонів дейнеків стояли С. Довгаль, І. Довгаль, М. Стрижня, І. Іскра та М. Зеленський.

Повсталі виступали з вимогами повернути так звані козацькі вільності — право вільно варити горілку, вести лови й рибальство, вільно переходити на Запоріжжя та обирати гетьмана на «чорній раді».

Повстання під проводом Я. Барабаша та М. Пушкаря. Наприкінці 1657 року М. Пушкар, керуючись власними амбіціями, підбурив частину козаків Полтавського полку й розпочав протигетьманський заколот.

До М. Пушкаря приєдналися запорожці на чолі з кошовим Я. Барабашем, які були незадоволені усуненням їх від участі у виборах гетьмана. Скориставшись демагогічними лозунгами, М. Пушкар зумів залучити на свій бік більше 20-тис. учасників повстання дейнеків, що значно посилило загони заколотників.

І. Виговський навіть спробував порозумітися з керівниками опозиції, проте даремно. 6 лютого 1658 року загони М. Пушкаря та Я. Барабаша, які нараховували близько 40 тис. осіб, розбили гетьманські частини під командуванням І. Богуна та І. Сербина.

У травні 1658 року регулярні частини за підтримки загону кримських татар після боїв під Красним Лугом і Пустозером примусили М. Пушкаря і Я. Барабаша відступити до Полтави. *11 червня 1658 року* загони заколотників у бою під Полтавою були розбиті. У жорстоких боях загинуло близько 50 тис. осіб. І. Виговський спалив Полтаву та, як пишуть літописи, ще багато українських міст, а інші міста та села віддав татарам на пограбування і ясир.

Персоналії

Мартин Пушкар (Пушкаренко)
(?—1658)

До 1648 року перебував на Запоріжжі. На початку Національно-визвольної війни приєднався до української армії, брав участь у низці битв. 1648 року став полтавським полковником. У березні 1651 року на чолі козацьких полків прийшов на допомогу І. Богуну, який обороняв Вінницю.

Належав до тієї частини козацької старшини, яка, виходячи з вузьких особистих інтересів, виступала за воєнно-політичний союз із Московською державою. Після смерті Б. Хмельницького полковник вороже поставився до держaвницької політики гетьмана І. Виговського.

Діючи в тісному зв'язку з московським урядом, який шляхом поглиблення суперечностей в українському суспільстві намагався поширити свій вплив у Гетьманщині, у кінці 1657 року М. Пушкар спільно з кошовим Я. Барабашем очолив збройний виступ проти гетьманської влади. У червні 1658 року заколотники були розгромлені урядовими військами в бою під Полтавою, у якому загинув і сам полтавський полковник.

Яків Барабаш
(?—1658)

У 1657—1658 рр. обіймав посаду кошового отамана Запорізької Січі. Разом з полтавським полковником М. Пушкарем, виходячи з вузькостаршинських інтересів, очолив антигетьманську опозицію, яка проводила промосковську політику, спрямовану на підпорядкування України царській владі.

Наприкінці 1657 року став співорганізатором заколоту 1657—1658 рр. проти гетьмана І. Виговського. Після розгрому основних сил заколотників під Полтавою намагався втекти до московських військ, які наступали на Лівобережжя. У серпні 1658 року його схопили козаки й стратили.

(За «Довідником з історії України»)

Гадяцький трактат. Складна політична ситуація в Україні, постійна загроза агресії з боку Московської держави, і підтримка нею антигетьманської опозиції змусили Івана Виговського за згодою старшинської верхівки схилитися до союзу з Річчю Посполитою. Іван Виговський розірвав українсько-московський договір і почав переговори з Польщею.

На попередніх переговорах українську сторону представляли *Ю. Немирич*, якого вважають автором Гадяцького договору, і *П. Тетеря*, а польську — *К. Беньовський* та *К. Євлашевський*. Від кожного полку в Україні були присутні спеціально визначені представники, які узгоджували пункти договору, кожний з яких підписували.

У вересні 1658 року був підписаний *Гадяцький трактат* про унію України з Польщею та Литвою.

Цей договір складався з чотирьох розділів. Він передбачав перетворення Речі Посполитої на федерацію трьох самостійних держав — Литви, Польщі та України (Н. Полонська-Василенко зазначає, що до цього договору могла приєднатися й Москва).

За умовами Гадяцького трактату:

- Україна одержувала назву «Велике князівство Руське» і входила до складу Речі Посполитої не як провінція, а як окрема держава;
- до складу Великого князівства Руського входили Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства;
- спільного короля мали обирати на загальному сеймі;
- законодавча влада мала належати Національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства;
- виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем;
- вибір кандидатів на посаду гетьмана мали здійснювати спільно такі стани українського суспільства — козацтво, шляхта й духовенство;
- у Великому князівстві Руському встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія, запроваджувався вищий судовий трибунал;
- усе справочинство мало вестися українською мовою;
- князівство Руське залишало за собою свою скарбницю, податкову систему, гроші. У Києві або в іншому місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети;

- українська армія мала складатися з 30 тис. реєстрових козаків і 10 тис. найманців;
- гетьман очолював збройні сили України;
- польським військам заборонялося перебувати на території князівства. У випадку воєнних дій в Україні польські війська, які перебували на її території, переходили під командування гетьмана;
- гарантувалися права та привілеї козаків, які звільнялися від податків і мита по всій державі;
- за поданням гетьмана щороку сто козаків з кожного полку мали приймати до шляхетського стану;
- православні вірні зрівнювалися у правах з католиками;
- греко-католицька (уніатська) церква зберігалася, але не могла поширюватися на нові території;
- у спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право засідати київському православному митрополитові та п'ятьом православним єпископам;
- Києво-Могилянська колегія отримувала такі ж права, як і Краківський університет. Другу академію або університет мали заснувати в іншому місті України. Планувалося відкрити гімназії, колегії та друкарні, «скільки буде потрібно» (За «Довідником з історії України»).

Різні погляди

Історики по-різному оцінюють Гадяцький договір. Одні вбачають у ньому видатну пам'ятку державницької та правової думки України, інші — українську національну програму, величну пам'ятку Козаччини. Сучасна українська академічна історична наука критично ставиться до цього державного акту, вважаючи, що він:

- засвідчив відмову від реалізації ідеї соборності та незалежності України;
- знищував соціально-економічні завоювання доби Хмельниччини;
- неминуче підштовхував до спалаху соціальних конфліктів в Україні.

Союз із Польщею, незадоволення частини козацтва зовнішньою політикою гетьмана та інтриги деяких старшин на чолі з Я. Сомком призвели до усунення І. Виговського від влади. На козацькій раді за підтримки промосковськи налаштованої частини старшини Ю. Хмельницький був знову обраний гетьманом. Згодом з'ясувалося, що на раді не було більшості.

Російсько-українська війна

Дізнавшись про Гадяцький договір, російський цар Олексій Михайлович видав грамоту до українського народу, у якій звинуватив І. Виговського в зраді й закликав народні маси до боротьби з гетьманом. 100-тис.

Персоналії

Олексій Трубецькой
(?–1680)

Московський державний та військовий діяч, дипломат, князь (з 1645 р.) Брав участь у переговорах з гетьманським урядом про укладення військово-політичного союзу між Московією та Україною. У 1659–1660 рр. командував російськими військами, що діяли в Україні. У червні 1659 р. армія, яку очолював він і Г. Ромадановський, була розгромлена під Конотопом військами І. Виговського. У жовтні 1659 р. оточив своїми військами Переяслав, де відбувалася козацька рада, і змусив новообраного гетьмана Ю. Хмельницького підписати Переяславські статті. Хрещений батько Петра І.

(За «Довідником з історії України»)

російське військо, очолюване князем *О. Трубецьким*, узяло в облогу *м. Конотоп*.

До Конотопа підійшли армія І. Виговського та його союзники: польське військо на чолі зі С. Потоцьким і кримська орда під керівництвом хана. *9 липня 1659 року* відбулася кривава битва, у якій російське військо було вщент розбите, загинула добірна російська кіннота. Відомий російський історик В. Соловйов так писав про цю подію: «Цвіт московської кавалерії загинув за один день, і московський цар більше ніколи не зможе зібрати таку чудову армію, цар Олексій Михайлович з'явився перед своїм народом у жалобному вбранні, і Москву охопила паніка... Ходили розмови, що цар збирався перебратися до Ярославля за Волгою і Виговський наступає прямо на Москву».

І. Виговський не зміг скористатися результатами блискучої перемоги. Проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку створили промосковські полковники І. Безпалий, Т. Цецюра та В. Золотаренко. Замість спроби знайти спільну мову з опозицією, І. Виговський розпочав кривавий терор в Україні. Татари змушені були відступати до Криму, щоб захистити його від запорожців. На Лівобережжі всюди розгорнувся протигетьманський рух, позиції І. Виговського послабшали навіть на Правобережжі. Скориставшись новим виступом проти гетьмана, московські війська під командуванням Г. Ромодановського захопили Лівобережну Україну.

І. Бельський.
Іван Виговський під Конотопом

За таких обставин І. Виговський *у жовтні 1659 року* зрікся булави й виїхав до Польщі. Через деякий час його призначили сенатором і київським воєводою. З 1662 року І. Виговський брав активну участь у діяльності Львівського братства.

На початку 1664 року колишнього гетьмана звинуватили в зраді й без суду, за наказом полковника С. Маховського, розстріляли під Вільхівцем

недалеко від Лисянки. За одними даними, І. Виговський похований у Великому Скиті біля с. Рудки Гніздичової у Галичині, за іншими — у Скиті Манявському.

У жовтні 1659 року, скориставшись тяжким становищем України, московські війська під командуванням князя О. Трубецького захопили Лівобережну Україну. Під тиском обставин Ю. Хмельницький був змушений у 1659 році підписати Переяславські статті, які значно обмежували державні права України.

Юрій Хмельницький
(бл. 1641—?)

Молодший син Б. Хмельницького, слабкодуха особа з психічними вадами. Народився на хуторі Суботові, деякий час навчався в Києво-Могилянській колегії. У квітні 1657 року на старшинській раді, скликаній Б. Хмельницьким, 16-річний Юрій був проголошений гетьманом України, а по смерті його батька на козацькій раді в Чигирині козаки підтвердили свій вибір. Та Юрій не тільки не мав хисту до військової та державної справи, а й був слабкою особистістю без чітких переконань, людиною, якою було легко маніпулювати. Це не залишилося непомітним для іноземних загарбників, які стали вміло використовувати його як маріонетку для досягнення своїх політичних цілей. Неодноразово він то підкорявся Московському царству, то повертався в бік Польщі, то ставав васалом Османської імперії. Урешті-решт, це й занапастило Ю. Хмельницького: його вбито за невідомих обставин, і навіть точна дата смерті гетьмана невідома.

(За «Довідником з історії України»)

§43. Гетьманування Юрія Хмельницького

Переяславські статті. У жовтні 1659 року в Переяславі в оточенні російських військ під командуванням О. Трубецького козацька старшина знову обрала гетьманом *Юрія Хмельницького*. Юрія примусили підписати невигідний для України договір, так звані **Переяславські статті**, за яким:

- російські загони мали право розташовуватися в усіх великих містах України;
- російські воєводи мали право перебувати в Києві, Переяславі, Ніжині, Умані, Брацлаві;
- козакам заборонялося здійснювати походи й вести зовнішню політику без дозволу царя;
- обрання гетьмана, призначення старшин і полковників відтепер могло відбуватися тільки з царського дозволу;
- новообраний гетьман мав присягати на вірність московському цареві;
- козаки були зобов'язані вирушати в похід за наказом царя;
- українська церква підпорядковувалася московському патріархатові (За «Довідником з історії України»).

Польсько-російська війна за українські землі 1660 року

У 1660 році розпочалася нова війна між Польщею і Московщиною за українські землі, у якій узяли участь і українські війська, очолювані Ю. Хмельницьким. Воєнна кампанія московських військ під командуванням В. Шереметєва, до яких, за наказом Ю. Хмельницького, приєднався козацький корпус під проводом Т. Цецюри, завершилася нищівною поразкою під Чудновом.

У світлі таких подій 27 жовтня 1660 року гетьман Ю. Хмельницький оголосив про свій перехід на бік поляків та уклав з Польщею *Слободищенський трактат*.

Слободищенський трактат. 27 жовтня 1660 року між гетьманом України Ю. Хмельницьким і Польщею в містечку Слободищі біля м. Чуднова був підписаний Слободищенський трактат. Провідну роль у виробленні його умов з української сторони відіграли козацькі старшини Г. Гуляницький, Г. Лісницький та митрополит Д. Балабан, а з польської — коронний гетьман С. Потоцький і польний гетьман Ю. Любомирський.

Цей договір скасовував невигідні для України Переяславські статті 1659 року. Згідно з його умовами:

- Гетьманщина розривала союз з московським царем і відновлювала державний зв'язок з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 року;
- залишаючи в силі більшість пунктів договору І. Виговського з королівським урядом, польська сторона не погодилася на створення Великого князівства Руського, яке входило б на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федеративного державного утворення — Речі Посполитої;

Персоналії

Яким Сомко
(?–1663)

Народився в родині міщанина в м. Переяславі. Його сестра Ганна була першою дружиною Б. Хмельницького. У 1656 році обіймав посади сотника Переяславського полку та наказного переяславського полковника. У вересні 1654 року їздив до Москви з дипломатичним дорученням гетьмана Б. Хмельницького. Восени 1659 року разом з В. Золотаренком допоміг московським військам під командуванням О. Трубецького захопити Лівобережну Україну й присягнув на вірність царю. Був противником укладення в 1660 році Слободищенського договору з Польщею, а коли Ю. Хмельницький усе ж таки підписав його, Сомко виступив за збереження союзницьких відносин з Москвою. 1660 року на козацькій раді в Переяславі його обрали переяславським полковником і наказним гетьманом Лівобережної України. За свого гетьманування намагався розширити привілеї старшини, що призвело до зростання соціальних суперечностей серед козацтва, і як наслідок — до невдоволення козацької бідноти.

У відносинах з Московською державою домагався дотримання «Березневих статей» 1654 року, а також збереження самостійності та неподільності Гетьманщини, чим викликав невдоволення московського уряду.

У боротьбі за гетьманську булаву вступив у конфлікт із частиною лівобережної старшини на чолі з В. Золотаренком та ніжинським протопопом М. Филимоновичем, яка беззастережно орієнтувалася на Москву. В опозицію до Я. Сомка, як представника інтересів козацької старшини, перейшов кошовий отаман Запорізької Січі І. Брюховецький.

- українські землі, що були у складі Московської держави, одержували тільки автономію з гетьманом на чолі;
- українські війська зобов'язувалися брати участь у воєнних діях польської армії проти Московського царства й не нападати на Кримське ханство.

Козацька рада в Корсуні схвалила Слободищенський трактат, але лівобережні полки (Ніжинський, Чернігівський та Переяславський) на чолі з Я. Сомком і В. Золотаренком не погодилися з умовами договору й висловилися за збереження союзницьких відносин з Москвою. Це започаткувало *поділ Гетьманської держави на Правобережну й Лівобережну частини*. Кілька походів Ю. Хмельницького в 1661–1662 рр. на Лівобережжя з метою домовитися завершилися невдачею. Лівобережні полки зберегли вірність Москві й обрали навесні 1662 року наказним гетьманом переяславського полковника *Якима Сомка* (За «Довідником з історії України»).

Україна поділилася на дві частини: Правобережну, де старшина була налаштована пропольськи, та Лівобережну, де козацька верхівка визнавала зверхність Москви. Це неминуче призвело до міжусобиць серед прибічників двох гетьманів.

Подальша доля Ю. Хмельницького. У січні 1663 року, відчуваючи власну неспроможність опанувати ситуацію, Юрій зрікся булави й постригся в ченці під іменем Гедеона. Деякий час він жив у монастирях Києва, Корсуня, Сміли й Чигирина.

Упродовж 1664–1667 рр. був ув'язнений у Марієнбурзькій тюрмі за наказом польського уряду. Після звільнення жив в Уманському монастирі.

Навесні 1662 року на старшинській раді в Козельці Я. Сомка обрано гетьманом усієї України, але цар не затвердив його. У червні 1663 року під час остаточного обрання гетьмана на Чорній раді 1663 року в Ніжині він разом з В. Золотаренком та І. Брюховецьким був одним з реальних кандидатів на гетьманську владу. Однак, використовуючи соціальну демагогію та активну підтримку московського уряду, гетьманом Лівобережної України став І. Брюховецький. За наказом новообраного гетьмана Я. Сомко був схоплений, звинувачений у таємних зносинах з П. Тетерею, Річчю Посполитою та Кримським ханством й у вересні 1663 року страчений разом з В. Золотаренком у Борзні.

Василь Золотаренко
(?–1663)

У 1654–1655 рр. разом з братом І. Золотаренком брав участь у поході українських військ у Білорусь, під час якого призначався наказним гетьманом.

Деякий час підтримував І. Виговського, але у вересні 1659 року він, зрадивши гетьмана, приєднався до частини промосковськи налаштованої старшини, яка готувала змову проти І. Виговського. Восени 1659 року разом з Я. Сомком допоміг московським військам, очолюваним князем О. Трубецьким, захопити Лівобережну Україну, після чого в Ніжині склав присягу на вірність цареві Олексію Михайловичу. Намагаючись захопити гетьманську булаву, разом з ніжинським протопопом М. Филимоновичем надсилав доноси до Москви на наказного гетьмана Я. Сомка. Був одним з кандидатів на гетьманство на Чорній раді 1663 року, але у вересні цього ж року був страчений разом з Я. Сомком.

(За «Довідником з історії України»)

На початку 70-х рр. Юрія захопили в полон кримські татари й відправили до Стамбула, де його утримували в Едичкульській в'язниці, а через якийсь час — в одному з грецьких монастирів, де колишній гетьман був архімандритом.

§44. Гетьман Правобережної України Павло Тетеря

1663 року, після зречення Ю. Хмельницького, гетьманом на Правобережжі став *Павло Тетеря* (1663–1665 рр.).

Павло Тетеря
(Моржковський-Тетеря)
(бл. 1620 (1622)–1671)

Походив з української шляхетської родини. 1637 року здобув освіту в уніатській школі в Мінську, де вивчив латинську й польську мови. З 1639 року перебував на службі в родині магнатів Пражмовських у Мазовії, з кінця 1640-х років служив канцеляристом у Луцькому гродському суді.

На початку Національно-визвольної війни був писарем Переяславського полку. 1649 року очолив козацьке посольство до трансільванського князя Юрія II Ракоці, був одним з організаторів українсько-трансільванського воєнно-політичного союзу, який остаточно склався в 1654–1657 рр. Брав участь майже в усіх дипломатичних переговорах, що велися в Чигирині. Навесні 1651 року він разом з осавулом Переяславського полку Демком

Продовжуючи політичну лінію І. Виговського, спираючись на Запоріжжя й підтримку Речі Посполитої, Павло Тетеря намагався об'єднати під своєю владою Правобережну та Лівобережну Україну. Прагнучи розвивати союзницькі відносини з Польщею на засадах Гадяцького договору, правобережний гетьман вимагав від польського уряду:

- підтвердити привілеї козацької старшини;
- розв'язати церковне питання (скасувати залежність православної ієрархії від римо-католицької та повернути православним церкви, захоплені уніатами);
- дозволити самостійні дипломатичні відносини з Молдовою й Волощиною;
- розпочати мирні переговори з Московською державою тощо.

Згодом П. Тетеря вступив у боротьбу з лівобережним гетьманом Я. Сомком, потім — з його наступником І. Брюховецьким, які робили спроби об'єднати всі українські землі під зверхністю московського царя.

У жовтні 1663 року П. Тетеря зібрав 24-тис. козацьке військо, заручившись підтримкою союзників (20-тис. польської армії короля Яна II Казимира й татарських загонів чисельністю

40 тис. осіб), розпочав воєнні дії. Протягом листопада 1663 – січня 1664 рр. польсько-українські війська й татарські загони зайняли більшу частину Лівобережної України (за винятком окремих міст, зокрема Прилук, Гадяча, Глухова). Однак селянські виступи проти польської шляхти незабаром змусили П. Тетерю повернутися на Правобережжя. Королівська армія під тиском московських військ, очолюваних Г. Ромодановським, та полків лівобережного гетьмана І. Брюховецького відійшла через Білорусь у Польщу.

Після відступу коронних військ та з появою на Правобережжі московських підрозділів, лівобережних козацьких полків та запорожців на чолі з І. Сірком становище П. Тетері значно ускладнилося. Водночас і кримські татари намагалися заволодіти Правобережною Україною й підпорядкувати її ханові Мохаммеду-Гірею IV. Навесні 1664 року П. Тетері вдалося за допомогою польських військ під командуванням С. Чарнецького примусити І. Брюховецького разом з московськими військами відступити на Лівобережжя.

Після невдалих воєнних дій гетьман намагався стабілізувати становище *політичними засобами*. Він вимагав від польського короля:

- дозволу на переговори з Москвою;
- усунення кількох представників польської адміністрації на Правобережжі;
- звільнення з ув'язнення Ю. Хмельницького й митрополита Й. Тукальського-Нелюбовича.

Подальша доля П. Тетері. Протягом 1664–1665 рр. П. Тетеря намагався опанувати ситуацію, поборюючи своїх противників, зокрема полковників Івана Сербина, Василя Дрозденка та Степана Опару. Погіршувало ситуацію те, що, ведучи постійну боротьбу з противниками, гетьман не міг розраховувати на широку підтримку українського народу, оскільки частина населення ставилася до П. Тетері неприхильно, убачаючи в ньому керував облогою Кам'янця-Подільського. Улітку 1653 року став переяславським полковником.

Майбутній гетьман виступав проти підтримання союзницьких відносин з Московським царством. У березні 1654 року разом з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним перебував у Москві, де виробляв умови українсько-московського політичного договору.

1655 року під час облоги Львова українсько-московськими військами вів переговори з польською стороною про викуп міста. Після смерті Б. Хмельницького був одним з реальних претендентів на гетьманську булаву (його кандидатуру на гетьманство свого часу запропонував сам Б. Хмельницький).

1658 року П. Тетеря разом з І. Виговським та Ю. Немиричем виробив проект Гадяцького договору з Річчю Посполитою, реалізація якого могла докорінно змінити геополітичне становище в Східній Європі. У березні 1658 року домігся припинення походу польського війська в Україну.

Протягом 1658–1661 рр. перебував у Варшаві. Тут він мав значний вплив при королівському дворі, користувався підтримкою короля Яна II Казимира, брав участь у виробленні Слободищенського трактату.

(За «Довідником з історії України»)

ставленика Польщі. У липні 1665 року, зневірившись у подальшій боротьбі, П. Тетеря призначив наказним гетьманом *М. Хоненка*, проте до самої смерті так і не зрікся гетьманства. Разом з невеликим почтом він виїхав до Польщі, оселився й жив у Варшаві. У 1667 році він уступив до Львівського ставропігійного братства.

Герб П. Тетері

За правління короля Міхала Вишневецького П. Тетеря зазнав численних переслідувань з боку польських магнатів — його маєтки були конфісковані, а він сам засуджений до вигнання з країни. Деякий час П. Тетеря жив у Молдові, у Яссах. У 1670 році він зустрічався в Адріанополі (Едірне) з турецьким султаном Мохаммедом IV і переконав його розпочати війну проти Польщі. Мохаммед IV призначив П. Тетері пенсію та вручив султанський прапор — *санджак*.

У квітні 1671 року П. Тетерю отруїли. Похований він, імовірно, в одній з православних церков Едірне.

§45. Гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережжі

На території Лівобережної України в результаті внутрішньої боротьби серед козацької старшини був обраний гетьманом *Іван Брюховецький* (1663–1668 рр.).

На початку свого гетьманування І. Брюховецький проводив відверто промосковську політику. Одразу після обрання гетьманом він уклав з Московською державою *Батуринські статті 1663 року*, ставши першим з українських гетьманів, який поїхав до Москви.

Батуринські статті

У цій угоді підтверджувалися Березневі статті, укладені ще Б. Хмельницьким. Вона також містила нові пункти:

- гетьманська адміністрація зобов'язувалася забезпечувати харчами московське військо в Україні;
- Україна мала повернути московським поміщикам селян-утікачів;
- українським купцям заборонялося ввозити та продавати горілку й тютюн у Московській державі (За «Довідником з історії України»).

У вересні – жовтні 1665 року в Москві І. Брюховецькому був наданий титул *боярина* й передана у володіння Шептаківська волость на Чернігівщині.

Московські статті. *21–22 жовтня 1665 року* між І. Брюховецьким і московським урядом був укладений новий договір, що увійшов в історію як *Московські статті*. Цей договір значно обмежував політичні права України, посилював її військово-адміністративну та фінансову залежність від московського уряду. За Московськими статтями:

- українські міста й землі переходили під безпосередню владу московського царя;
- гетьманському урядові заборонялося вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами;
- обмежувалося право вільного обрання гетьмана: відтепер вибори мали відбуватися лише з дозволу царя й у присутності московських послів;
- збільшувалася кількість московських військ в Україні, причому український уряд зобов'язувався безкоштовно постачати їм харчі;
- військові гарнізони розміщувалися тепер, крім головних полкових міст, ще й у Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі й навіть на Запоріжжі (у фортеці Кодак);
- збирання податків з українського населення (за винятком козаків) покладалося на московських воєвод і всі збори мали йти до царської скарбниці;
- українська церква підпорядковувалася московському патріархові;
- фактично лише козацький стан зберігав свої автономні права;

Іван Брюховецький
(Бруховецький)
(?–1668)

Народився в невеликому селищі біля Диканьки на Полтавщині. Уперше про нього згадується в реєстрі Чигиринської сотні. Протягом якогось часу був старшим слугою (конюшим) у резиденції Б. Хмельницького, виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана.

1659 року під час гетьманських виборів їздив на Запоріжжя, щоб схилити запорожців підтримати кандидатуру Ю. Хмельницького. Залишившись на Запорізькій Січі, був обраний кошовим отаманом, а згодом і «кошовим гетьманом», на посаді якого перебував у 1659–1663 рр. Як умілий оратор і демагог, висунув утопічні соціальні лозунги (зменшення податків, обмеження старшинського землеволодіння), і таким чином став поряд з Я. Сомком та І. Золотаренком кандидатом на гетьманство. У червні 1663 року на Чорній раді в Ніжині за підтримки запорожців, селян, міщан та під тиском московського війська на чолі з Д. Виговським *Івана Брюховецького обрали* гетьманом Лівобережної України.

(За «Довідником з історії України»)

Герб І. Брюховецького

- заборонялося використання в Гетьманщині фальшивих грошей, якими насильно розплачувалися на українських землях московські військові;
- поверталися королівські грамоти на магдебурзьке право українським містам (забрані за наказом царя), зокрема Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Остру та ін.

Московські статті викликали величезне обурення серед усіх верств українського населення, вони стали головною причиною антимосковського повстання в Гетьманщині, а згодом і загибелі самого гетьмана І. Брюховецького (За «Довідником з історії України»).

Наслідки московського договору. На початку 1666 року І. Брюховецький повернувся в Україну, щоб за допомогою генерального підскарбія *Р. Ракушки-Романовського* упорядкувати фінансові справи держави.

Персоналії

Роман Ракушка-Романовський
(Ракущенко)
(1623–1703)

Народився 28 березня 1623 року в родині ніжинського реєстрового козака. Брав участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. У 1658–1663 рр. був ніжинським сотником, у 1659 році — полковим суддею, а в 1663–1668 рр. — генеральним підскарбієм. Через вороже ставлення до нього гетьмана Д. Многогрішного був змушений переселитися до Брацлава, де став протопопом міської церкви. Після скинення з гетьманства Д. Многогрішного в 1672 році повернувся на територію Лівобережної України, де в 1676–1703 рр. був священиком Миколаївської церкви в м. Стародубі. Саме цій людині приписують авторство «Літопису Самовидця».

(За «Довідником з історії України»)

Дуже скоро промосковська політика гетьмана спричинила важкі наслідки для України. Майже в усіх великих українських містах розмістилися російські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили у своїх руках ряд військових і фінансових функцій. 1666 року був проведений майновий перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування.

Усе це викликало величезне незадоволення українського населення московською адміністрацією та гетьманом, який призвів до її появи в Україні. Навіть та частина православного духовенства, яка раніше підтримувала промосковську орієнтацію гетьманів, відкрито запротестувала проти зростання московського впливу. Незадоволення досягло свого апогею після укладення в 1667 році між Польщею та Московською державою *Андрусівського перемир'я*.

У 1667–1668 рр. на території Лівобережної України відбулися великі виступи проти московських залог у містах. І. Брюховецький, відчуваючи загальне обурення діяльністю московської адміністрації в Україні, вирішив відкрито виступити проти Москви й очолити *антимосковське повстання*. У січні 1668 року на старшинській раді в *Гадячі* гетьман висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині та перехід України під турецький протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. І. Брюховецький одночасно вступив у переговори з правобережним гетьманом П. Дорошенком та вислав посольство до Стамбула в складі лубенського полковника Г. Гамалії, генерального обозного І. Безпалого й канцеляриста Кашперовича.

У травні 1668 року гетьманські війська, повиганявши московські залоги з частини українських міст, вирушили визволяти пограничне місто *Котельву*, яке обложила московська армія під командуванням боярина *Григорія Ромодановського*.

На початку літа 1668 року на територію Лівобережної України вступили правобережні полки під проводом гетьмана П. Дорошенка. Війська гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького стояли табором під *Опішнею*. Дізнавшись про підхід військ П. Дорошенка, лівобережні козаки виступили проти гетьмана І. Брюховецького й 8 червня 1668 року його вбили.

Персоналії

Григорій Ромодановський
(?–1678)

Був активним військовим і державним діячем. Уходив до складу московського посольства, очолюваного В. Бутурліним, на Переяславській раді 1654 року. У 1654–1656 рр. був одним з воєначальників московської армії у війні проти Польщі. У червні 1659 року очолювані Г. Ромодановським і О. Трубецьким московські війська розбила українська армія під командуванням гетьмана І. Виговського в Конотопській битві. У 1660-х роках шляхом політичних інтриг, розпалювання суперечностей між окремими угрупованнями козацької старшини та прямого силового тиску домагався обрання гетьманом Лівобережної України вигідних для російського уряду кандидатів (І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича). Командував московськими військами у війні проти гетьмана П. Дорошенка та під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. Після поразки в серпні 1678 року московської армії в боях за Чигирин його відкликали до Москви, де він і був убитий під час повстання стрільців.

(За «Довідником з історії України»)

§46. Гетьман Правобережжя Петро Дорошенко

Драматичні події кінця 50 – початку 60-х рр. XVII вимагали такої політичної постаті, яка б змогла боротися за соборність українських земель. Нею став наступний гетьман Правобережжя — *Петро Дорошенко*.

Внутрішня політика

Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, П. Дорошенко за підтримки київського митрополита Й. Тукальського провів низку важливих реформ:

Петро Дорошенко
(1627–1698)

Народився в м. Чигирині. Походив зі старого козацького роду, його дідом був Михайло Дорошенко — гетьман Війська Запорізького в 20-х роках XVII ст. Здобув широку освіту, добре знав латинську й польську мови. Брав участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. як козак і писар Чигиринського полку, виконував важливі доручення Б. Хмельницького, вів переговори з польським і шведським урядами.

Як противник союзу з Московською державою, підтримав гетьмана І. Виговського. 1660 року як чигиринський полковник їздив до Москви, де домагався скасування деяких пунктів Переяславських статей 1659 року.

У 1663–1664 рр. перебував на службі в гетьмана П. Тетері в чині генерального осавула, з 1665 року став полковником Черкаського полку.

10 жовтня 1665 року правобережні полковники вибрали П. Дорошенка тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня 1666 року в Чигирині козацька рада підтвердила

- щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-тис. військо з найманих частин, так званих *серденят* (сердюків), які відзначалися хоробрістю в бою та особистою відданістю гетьманові;
- для зміцнення фінансової системи Гетьманщини встановив на українському кордоні нову митну лінію й почав карбувати власну монету;
- проводячи політику колонізації незаселених земель, на степовому пограниччі утворив новий Торговицький полк;
- намагаючись здобути підтримку серед народних мас, часто скликав козацькі ради, де вислуховував думку рядових козаків.

Зовнішня політика

Разом з активними заходами, спрямованими на реорганізацію внутрішнього державного життя України, П. Дорошенко розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. Стратегічною метою всієї внутрішньої й зовнішньої політики гетьмана було об'єднання під своєю владою Лівобережної та Правобережної України.

Після підписання між Московською державою та Польщею *Андрусівського перемир'я 1667 року*, умови якого абсолютно нехтували державні інтереси України, П. Дорошенко вирішив укласти воєнний союз із Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини. У вересні 1667 року об'єднане українсько-турецьке військо, розпочавши воєнні дії в Галичині,

змусило польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити українсько-польський кордон по р. Горинь.

Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, П. Дорошенко на початку літа очолив козацьке військо й перейшов на лівий берег Дніпра, де в цей час відбувалося антимосковське повстання. У ході цього повстання у військовому таборі під Опішнею козаки вбили гетьмана І. Брюховецького і *8 червня 1668 року* проголосили *Петра Дорошенка гетьманом усієї України.*

вибір старшини. Щоправда, гетьманська булава далася йому нелегко, у 1665–1666 рр. черкаський полковник змушений був розбити двох інших претендентів — В. Дрозденка і С. Опару.

(За «Довідником з історії України»)

Проте його гетьманування на території Лівобережної України тривало недовго. Занепокоєні зміцненням гетьманської влади в Україні сусідні держави взялися підривати її шляхом підтримки суперників П. Дорошенка й прямою військовою агресією. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря *П. Суховієнка*.

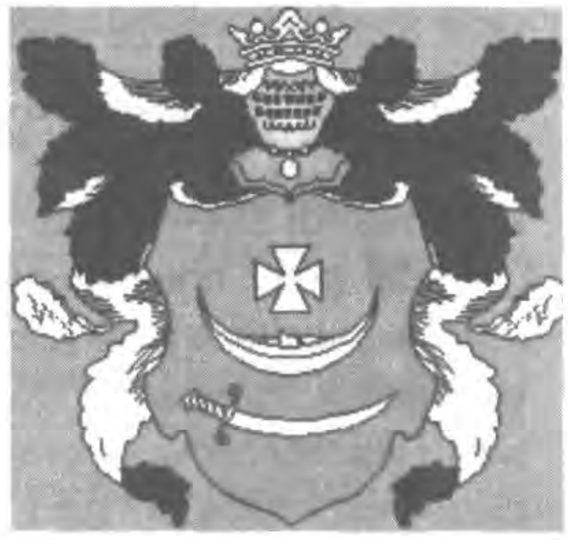

Герб П. Дорошенка

Призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі *Дем'яна Многогрішного*, П. Дорошенко був змушений повернутися на територію Правобережної України. На початку 1669 року, за допомогою загону запорожців під проводом І. Сірка, гетьманові вдалося розгромити П. Суховієнка і його союзників — кримських татар.

Відсутністю П. Дорошенка на Лівобережжі скористалися противники гетьмана, які в середині березня 1669 року в *Глухові* на основі *Глухівських статей 1669 року* проголосили гетьманом Д. Многогрішного.

Українсько-турецький договір. У складних умовах, намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму й отримати допомогу в боротьбі проти Речі Посполитої та Московського царства, П. Дорошенко восени 1669 року уклав з Туреччиною *союзний договір.* 10–12 березня 1669 року цей договір затвердила Генеральна військова рада в Корсуні. Основою воєнно-політичного союзу стала угода, підписана 1651 року між Б. Хмельницьким і турецьким султаном. За цим договором:

- територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля;
- підтверджувалося право вільного вибору гетьмана, який обирався довічно;
- українська православна церква зберігала автономію в складі константинопольського патріархату;

Михайло Ханенко
(бл. 1620–1698)

Походив з козацько-старшинської родини. Був учасником Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.

1656 року призначений полковником Уманського полку, виступав проти укладення гетьманом Ю. Хмельницьким Переяславських статей з Московським царством. У 1661 році отримав від польського короля Яна II Казимира шляхетський титул. За гетьманування П. Дорошенка підтримував опозиційного П. Суховія в його боротьбі проти гетьмана. Після П. Суховія став одним з претендентів на гетьманську булаву.

У вересні 1669 року на раді під Уманню його проголошено гетьманом Правобережної України. У 1670–1671 рр. разом з кошовим отаманом І. Сірком здійснив успішні походи на Крим та в турецькі володіння: на міста Аслан, Джакерман та ін.

У вересні 1670 року разом із запорожцями, уклавши з польськими представниками договір в Острозі, перейшов під протекторат Польщі. З осені 1670 року спільно з І. Сірком розпочав кількарічну боротьбу за владу на Правобережжі проти гетьмана П. Дорошенка. Улітку 1672 року загони гетьмана та запорожців розбили полки гетьмана П. Дорошенка біля Четвертинівки

- українське населення звільнялося від оплати податків і данини на користь турецької скрабниці;
- на українських землях турки й татари не мали права споруджувати мечеті та брати ясир;
- Туреччина й Кримське ханство не повинні були укладати мирних договорів з Польщею та Московією без згоди гетьмана;
- султанські грамоти, які стосувалися України, мали писатися турецькою та українською мовами.

Після підписання цієї угоди Туреччина оголосила Польщі війну. У вересні 1670 року П. Дорошенко змушений був розпочати боротьбу зі ставлеником Польщі уманським полковником *Михайлом Ханенком*. Протягом 1671 року призначений П. Дорошенком наказним гетьманом *Остап Гоголь* вів воєнні дії проти польської армії та загонів М. Ханенка.

Польсько-турецька війна 1672–1676 рр.

1671 рік минув у незначних сутичках між противниками. Восени 1671 року польська армія на чолі з Яном III Собеським повела наступ на Поділля й захопила Брацлав, Могилів та Вінницю. Навесні 1672 року розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Отримавши військову допомогу від Туреччини, П. Дорошенко перейшов у наступ. У липні козацькі полки під проводом гетьмана розгромили загони М. Ханенка під Четвертинівкою на Поділлі. 27 серпня 1672 року об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолювали гетьман П. Дорошенко, турецький султан Мохаммед IV і кримський хан Селім-Гірей, здобула фортецю Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський) і рушила на Галичину.

На початку вересня 1672 року союзницькі війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд *5 жовтня 1672 року* уклав *Бучацький мирний договір*. Укладення Бучацького договору, за яким Польща відмовлялася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як нагоду, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя (що вона незабаром і зробила).

Подальша доля гетьмана П. Дорошенка. П. Дорошенко, зневірений та розчарований політикою своєї союзниці — Туреччини, після тривалої облоги Чигирина в 1676 році був змушений зректися булави на користь І. Самойловича. Пізніше П. Дорошенко оселився в с. Сосниці. Проте через деякий час царський уряд примусив його переїхати до Москви. У 1679–1682 рр. колишній гетьман жив у В'ятці, а останні роки життя провів у с. Ярополчому під Москвою, де й помер 1698 року (За «Довідником з історії України»).

неподалік від Ладижина (тепер Вінницька обл.).

Деякий час жив на Волині.

За підтримки польських військ у 1673 році знову розпочав боротьбу проти П. Дорошенка, але зазнав поразки в бою біля Стеблова, тому був змушений шукати порятунку в гетьмана І. Самойловича. На Переяславській раді 19 березня 1674 року зрікся влади й присягнув на вірність Москві, за що отримав від московського царя маєтності на Лівобережжі. Останні роки життя колишній гетьман провів у Козельці, Лохвиці й Києві. У 1677–1678 рр. перебував в ув'язненні за звинуваченням у встановленні таємних контактів з Польщею.

(За «Довідником з історії України»)

§47. Правління Дем'яна Многогрішного на Лівобережжі

На козацькій раді в Глухові в 1669 році лівобережне козацтво обрало гетьманом *Дем'яна Многогрішного*, який орієнтувався на Москву.

Глухівські статті. Наростання національно-визвольної боротьби в Україні, політика гетьмана Правобережної України П. Дорошенка й позиція Д. Многогрішного примусили московський уряд скасувати умови Московських статей 1665 року й піти на деякі поступки. *16 березня 1669 року* в м. Глухові між гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішним і московським урядом був підписаний договір, що отримав назву *Глухівські статті*. Він складався з 27 пунктів і декларував права України на основі Березневих статей 1654 року. За Глухівськими статтями:

- московські воєводи залишилися лише в п'ятьох містах — Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині й Острі, де вони не мали права втручатися в справи місцевої адміністрації;

Дем'ян (Демко) Многогрішний
(бл. 1630 – після 1701)

Народився в м. Коропі, походив з козацької родини. Брав активну участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. Уперше про Д. Многогрішного згадано в Зборівському реєстрі 1649 року як про військового осавула; у 1665–1669 рр. став чернігівським полковником. У 1668 році, як противник Андрусівського перемир'я, узяв участь в антимосковському повстанні, що розпочалося під керівництвом І. Брюховецького; підтримував політику гетьмана П. Дорошенка. У тому ж році П. Дорошенко призначив Д. Многогрішного наказним гетьманом Лівобережної України. Наступ московських військ під командуванням Г. Ромодановського на Сіверщину (на Ніжин і Чернігів), відсутність військової допомоги від П. Дорошенка, сильні московські залоги в містах, тиск промосковськи налаштованої частини старшини й православного духовенства примусили Д. Многогрішного піти на переговори з царським урядом. 17 грудня 1668 року на старшинській раді в Новгороді-Сіверську був обраний «сіверським гетьманом». Переговори між московським урядом і Д. Многогрішним завершилися укладенням Глухівських статей 1669 року.

(За «Довідником з історії України»)

- козацький реєстр установлювався в кількості 30 тис. осіб;
- гетьман мав право утримувати 1 тис. найманого війська;
- податки збиралися виключно козацькою старшиною;
- гетьманові заборонялося вступати в зносини з іноземними державами;
- обмежувався перехід селян у козацтво.

Та в цілому Глухівські статті, як і всі інші українсько-російські угоди, були спрямовані на обмеження державних прав України.

Внутрішня політика. Д. Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України:

- домігся, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я, залишився в складі Лівобережжя;
- спирався на полки компанійців і прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово ослаблюючи політичну роль козацької старшини;
- вів таємні переговори з П. Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини.

Така політика викликала незадоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. У ніч з 12 на 13 березня 1672 року в Батурині козацька старшина (П. Забіла, І. Самойлович, К. Мокієвич, Д. Райча, П. Рославець і П. Уманець) за підтримки начальника московської залоги заарештувала Д. Многогрішного й видала його представникам царського уряду.

Подальша доля Д. Многогрішного. Гетьмана вивезли до Москви, де в середині квітня 1672 ро-

ку над ним розпочався суд. Його звинуватили в державній зраді, піддали тортурам, а потім засудили до страти, яку згодом замінили на довічне заслання. Разом з родиною гетьмана вивезли до Сибіру й ув'язнили в Іркутській тюрмі.

1688 року Д. Многогрішного звільнили з тюрми. У 1696 році колишній гетьман постригся в ченці. Помер він в Іркутську після 1701 року.

Герб Д. Многогрішного

§48. Гетьман усієї України Іван Самойлович

1672 року лівобережна старшина скинула з гетьманства Д. Многогрішного і на Конотопській раді обрала гетьманом Лівобережної України *Івана Самойловича*, якого підтримала Росія.

Конотопські статті. 17 червня 1672 року після обрання на загальній козацькій раді в Козачій Діброві поблизу Конотопа гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича між гетьманським урядом і царською адміністрацією був підписаний договір. Ця угода проголошувала основні принципи міждержавних відносин між Гетьманщиною та Московським царством. Під час підписання статей було присутнє московське посольство на чолі з Г. Ромодановським, свідками також стали архієпископ Л. Баранович, генеральна й полкова старшина, козацькі війська (4 тис. осіб) і делегація ніжинських міщан. Конотопські статті, які нараховували 10 нових пунктів, були складені на основі Глухівських статей 1669 року з деякими доповненнями. Статті обмежували політичні права гетьманського уряду, особливо в галузі зовнішньої політики:

- новообраному гетьманові заборонялося без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом П. Дорошенком;

Іван Самойлович
(?–1690)

Гетьман Лівобережної та Правобережної України (1674–1687). Походив із сім'ї священика з Ходоркова на Житомирщині. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Очолював козацькі війська під час боротьби з турецько-татарською навалою у 1677 та 1678 рр. Козацька старшина звинуватила І. Самойловича в зраді. У липні 1687 р. заарештований і засланий до Сибіру.

Джерела

Витяг з літопису С. Величка
Конотопські статті

...Стаття 3. Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав. Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні — обозний Петро Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карпо Мокрієв, — полковники, сотники, уся старшина і все Запорізьке Військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим (карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством), і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних — обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, — усю старшину й хто буде після них, також усе Запорізьке Військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

- лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу П. Дорошенку в його боротьбі проти Польщі;
- гетьманська влада значно обмежувалася на користь старшини;
- гетьман не мав права позбавляти старшину урядів [посад. — Авт.] або карати їх без згоди старшинської ради чи вироку військового суду.

Скасувавши компанійські полки як реальну військову силу, на яку міг опертися гетьман, Конотопські статті створили передумови для посилення колоніальних впливів московського уряду в Гетьманщині.

17 березня 1674 року І. Самойловича проголосили гетьманом усієї України. Новий гетьман готував похід проти П. Дорошенка. Десятки правобережних полків визнали І. Самойловича своїм гетьманом. У червні 1674 року московська армія під командуванням воєводи Г. Ромодановського та козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем уступили на Правобережжя й узяли в облогу гетьманську столицю — Чигирин. Протягом двох тижнів гетьманські війська завзято обороняли місто. На допомогу П. Дорошенку до Чигирина підійшла турецько-татарська армія під командуванням візира Кари-Мустафи, яка змусила армію І. Самойловича й московські війська відступити.

Правобережна Україна знову перейшла під владу П. Дорошенка. Проте ситуація на Правобережжі була надзвичайно складною. Роки визвольної війни перетворили українські міста й села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували й захоплювали в полон місцеве населення. Мешканці цілих сіл були змушені тікати на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там безпечні

умови для життя. Авторитет гетьмана серед українського населення падав.

Спостерігаючи таку ситуацію, розчарований політикою Туреччини П. Дорошенко вирішив зректися булави. Восени 1676 року на козацькій раді в Чигирині він склав гетьманські клейноди, а І. Сірко прийняв від нього присягу на вірність цареві. Проте московський уряд вимагав від П. Дорошенка присяги на лівому березі Дніпра й у присутності І. Самойловича та Г. Ромодановського, від чого П. Дорошенко рішуче відмовився.

Герб І. Самойловича

Восени 1676 року 30-тис. московська армія разом з полками Івана Самойловича знову обложила Чигирин. 19 вересня 1676 року розпочався штурм гетьманської столиці, яку обороняв двотисячний загін стрільців. Після кількагодинного запеклого бою П. Дорошенко, розуміючи всю безвихідь становища, переконав козаків припинити опір (За «Довідником з історії України»).

§49. Останнє гетьманування Юрія Хмельницького

Після зречення в 1676 році гетьмана П. Дорошенка Туреччина прагнула зберегти свій вплив в Україні. Намагаючись використати ім'я Б. Хмельницького, навесні 1677 року султанський уряд проголосив Ю. Хмельницького гетьманом і «князем Малоросійської України» на правах султанського васала. Своєю столицею Юрій обрав Немирів, звідки й розсилав універсали, у яких титулував себе *«князем сарматським, Малої Росії-України, вождем Війська Запорізького»*.

Чигиринські походи

Турецьке командування планувало здобути політичний і воєнно-стратегічний центр Правобережної України — Чигирин, а потім розпочати наступ на Київ і Лівобережну Україну. Наприкінці червня 1677 року 120-тис. турецька армія й 40-тис. загін кримських татар під єдиним командуванням Ібрагім-паші переправилися через Дунай і 3 серпня розпочали облогу Чигирина. У триденних боях українсько-московська армія (30 тис. козаків і 24 тис. московських стрільців) на чолі з гетьманом І. Самойловичем і воєводою Г. Ромодановським, завдавши татарсько-турецьким

військам значних утрат, примусила їх відступити. *Перший похід на Чигирин закінчився невдачею.*

У червні 1678 року 200-тис. турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи розпочала *другий похід*. Коли стало зрозуміло, що утримати місто буде неможливо, російсько-українське військо відійшло на Лівобережжя, підірвавши мури. Гетьманська столиця перетворилася на руїну. Таким чином, у серпні 1678 року після місячної облоги турки здобули Чигирин. Московська армія (70 тис. осіб) і козацькі полки (50 тис. осіб) на чолі з Г. Ромодановським та гетьманом І. Самойловичем під натиском противника відійшли до Дніпра й 30 серпня переправилися на лівий берег. Однак виснажена тривалими боями і частими нападами запорожців під проводом І. Сірка османська армія не переслідувала противника, а відступила з України.

Після цього походу турецько-татарських військ уся влада на території Правобережної України перейшла до рук гетьмана Ю. Хмельницького, якого турки привезли на зміну П. Дорошенкові. Так почалося третє й останнє гетьманування сина уславленого гетьмана. Спочатку, завдяки імені, чимало людей повернулися під прапори гетьмана, але Ю. Хмельницький виявився жорстоким і підступним, чим дуже швидко відвернув від себе козаків.

Подальша доля Ю. Хмельницького. Після підписання *23 січня 1681 року 20-річного Бахчисарайського миру* між російським царем і турецьким султаном у присутності українського представника генерального писаря С. Раковича Ю. Хмельницького позбавили гетьманства. За одними даними, восени 1681 року він, за наказом турецького уряду, був убитий у Кам'янці-Подільському. За іншими — Ю. Хмельницький протягом 1681–1685 рр. жив у Немирові й навіть 1685 року був знову призначений «гетьманом України», і, аж потому, турки стратили його в Кам'янці-Подільському (За «Довідником з історії України»).

§50. Підпорядкування української церкви московському патріархові

За гетьманування Б. Хмельницького царський уряд не втручався в церковні справи Гетьманщини. Пізніше самодержавство вдалося до тиску, щоб відірвати українську церкву від константинопольського патріарха й

підпорядкувати її московському. Тривалий час українське духовенство чинило опір цим намаганням. Хитрістю та умовляннями Москві все ж таки вдалося досягти своєї мети. 1685 року київським митрополитом обрано луцького єпископа *Гедеона*.

У жовтні 1685 року новообраний митрополит з великою делегацією вирушив до Москви. 8 листопада патріарх Йоахим висвятив Гедеона й прийняв від нього присягу на вірність Московській патріархії. Цим актом була порушена єдність Української православної церкви із вселенським константинопольським патріархом і Київська православна митрополія підпорядкована юрисдикції Московської патріархії. У травні 1686 року московський уряд за допомогою підкупу домігся згоди від константинопольського патріарха Діонісія на визнання правосильності цього акта.

З 27 січня 1688 року київському митрополитові заборонено вживати титул «митрополит київський, галицький і всієї Русі» (дозволено іменуватися «митрополитом київським, галицьким і Малої Росії») та істотно обмежено майнові права митрополії. Найбільші монастирі, серед яких Києво-Печерська лавра, Полоцький Богоявленський та Межигірський монастирі, отримали ставропігію та разом з Чернігівською єпархією були вилучені з-під юрисдикції митрополита та підпорядковані безпосередньо московському патріархові.

Українська православна церква завжди була могутньою силою в боротьбі за державність, але, потрапивши під владу іншої держави, змушена була служити чужим інтересам.

Гедеон Святополк-Четвертинський
(світське ім'я — Григорій)
(?–1690)

Походив зі стародавнього українсько-білоруського княжого роду. У 1663–1684 рр. був луцьким і острозьким православним єпископом. Через переслідування польського уряду переїхав до Києва, а 1685 року — до гетьманської столиці Батурина. Єпископа прихильно зустрів гетьман Іван Самойлович, який шукав кандидата на кафедру київського митрополита. Поява Г. Святополка-Четвертинського, родича гетьмана, який засвідчив готовність служити московському урядові та патріарху, виявилася дуже доречною. У липні 1685 року єпископ був обраний київським митрополитом і визнав верховенство московського патріарха.

(За «Довідником з історії України»)

Довідка. *Ставропігія* — право монастиря, братства не підлягати місцевій єпархіальній владі, а безпосередньо патріархові або синоду; статус незалежності від місцевої єпархіальної влади.

§51. Україна в мирних угодах сусідніх країн

Андрусівське перемир'я

9 лютого 1667 року Росія й Річ Посполита підписали в с. Андрусові, що поблизу Смоленська, перемир'я. Підписаний А. Л. Ординим-Нащокіним і жмудським старостою Ю. Глебовичем документ, який розроблявся протягом трьох місяців, містив такі основні положення:

- припинялася польсько-московська війна 1654–1667 рр. і до червня 1680 року встановлювалося перемир'я;
- Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ залишалися під владою Московської держави;
- Правобережна Україна й Білорусь з Вітебським, Полоцьком і Двінським залишалися в складі Речі Посполитої;
- Київ на два роки передавався Московській державі;
- Запорізька Січ передавалася під спільне управління Польщі й Московщини;
- Московська держава й Річ Посполита зобов'язувалися разом виступити проти кримського хана в разі татарських набігів на Україну.

Умови перемир'я викликали сильне незадоволення українського народу, оскільки вони порушували умови Переяславської ради 1654 року про неподільність етнічної української території. Це спричинило повстання, яке очолив І. Брюховецький (За «Довідником з історії України»).

Бучацький мирний договір

У жовтні 1672 року в м. Бучачі Річ Посполита й Османська імперія уклали мирний договір, за яким:

- Польща віддавала Туреччині Поділля;
- Брацлавщина й південна Київщина переходили під владу гетьмана П. Дорошенка;
- Польща зобов'язувалася сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити данину в розмірі 22 тис. злотих.

У квітні 1673 року польський сейм відмовився затвердити Бучацький мирний договір, і польсько-турецька війна тривала до укладення в 1676 році Журавненського договору.

Журавненський мирний договір

27 жовтня 1676 року між Річчю Посполитою й Османською імперією був укладений мирний договір, підписаний у с. Журавному. Цей договір завершив польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. За його умовами:

- скасовувалася щорічна данина в сумі 22 тис. злотих, яку Польща сплачувала Туреччині на підставі зобов'язань Бучацького мирного договору 1672 року;
- Поділля залишалося в складі Османської імперії;
- значна частина Правобережної України (за винятком колишніх Білоцерківського і Паволоцького полків) визнавалася козацькою територією під управлінням гетьмана П. Дорошенка.

Журавненський договір вкотре перерозподілив українські землі між сусідніми державами й значно посилив позиції Москви в Гетьманщині, що призвело до поступового наростання національного й соціального гніту українського народу на території Лівобережної України.

Польський сейм не ратифікував Журавненського мирного договору, що згодом призвело до нової війни між Польщею й Туреччиною та подальшого укладення *Карловицького мирного договору в 1699 році* (За «Довідником з історії України»).

Бахчисарайський мирний договір

Зазнавши великих утрат у війні з російськими та українськими військами, Туреччина пішла на примирення з Росією. *23 січня 1681 року* між царем і султаном у присутності українського представника генерального писаря С. Раковича був підписаний на 20-річний термін Бахчисарайський мирний договір. За умовами цього договору:

- кордон між Туреччиною та Московською державою встановлювався по р. Дніпру;
- Туреччина приєднувала північну Київщину, Брацлавщину й Поділля (до 1685 року тут гетьманував Ю. Хмельницький);
- Московській державі відходила Лівобережна Україна й Київ, а також містечка Васильків, Стайки, Трипілля, Радомишль;
- протягом наступних 20 років територія між Дністром і Бугом уважалася нейтральною й незаселеною і на ній обидві сторони не мали права будувати й відновлювати укріплення;

- козаки отримали право на вилов риби, добування солі й вільне плавання по Дніпру та його притоках до Чорного моря;
- татарам дозволялося кочувати й полювати в степу по обидва боки Дніпра (За «Довідником з історії України»).

«Вічний мир»

Турецька агресія загрожувала не тільки Україні чи Росії, а й іншим державам Європи. Польща, Австрія та Венеція утворили *Священну лігу*, війська якої *1683 року* завдали під Віднем поразки туркам. Унаслідок цієї перемоги Польща *відновила* свою *владу* над Правобережжям.

16 травня 1686 року в Москві між представниками Польщі (К. Гжимултовським і М. Огінським) та Росії (В. Голіциним) на основі Андрусівського перемир'я був укладений *«Трактат про вічний мир»* — документ, що складався з преамбули й 133 статей.

Джерела

Витяг з «Вічного миру»
між Росією і Польщею
(1686 р.)

Домовилися ми і постановили, що всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра... містами і землями і місцями... з усіма своїми повітами, селами і поселеннями... як вони до цього часу за перемирним договором на стороні їхньої царської величності перебували, так і тепер залишатися мають на стороні їхньої царської величності на вічні часи; ... а за Дніпром-рікою Київ має залишатися також на стороні їхньої царської величності... Вниз ріки Дніпра, що називаються Запороги, козаки живуть на Січі, і в Кодаку... мають бути у володінні і в державі... їхньої царської величності.

... А що... між нами виникло утруднення про ті розорені міста й місця, які від містечка Стайок, униз Дніпра по річку Тясмин, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Люшни, Сокольня, Черкаси, Боровиця... Чигирин... тоді, царської величності ближні бояри і думні люди, погоджено цю статтю так обміркували й постановили, що ці міста залишатися мають пустими, так як воно тепер є.

У «Вічному мирі»:

- підтверджувався попередній поділ України між Росією та Польщею, який остаточно закріпив за Москвою право на володіння Лівобережною Україною;
- Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом;
- Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що отримувала 146 тис. крб. компенсації;
- Брацлавщина та південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією;
- Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі;
- Поділля залишалося під владою Туреччини (1699 року воно було приєднане до Польщі);
- Польща відмовилася від протекторату над Запорізькою Січчю.

Уклавши «Вічний мир» з Польщею, Росія анулювала умови попередніх договорів з Туреччиною та Кримським ханством, вступила до антитурецької Священної ліги й зобов'язалася здійснити воєнний похід проти Кримського ханства. Росія та Польща домовилися про взаємодопомогу в боротьбі проти Туреччини й Кримського ханства (За «Довідником з історії України»).

Хоч «Вічний мир» набував чинності відразу після підписання договору, польський сейм ратифікував його тільки 1710 року. Цей договір остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами, що значно ускладнювало й послаблювало національно-визвольний рух в Україні.

Персоналії

Василь Голіцин
(1643–1714)

Московський державний діяч, боярин. У 1672–1677 та 1680–1681 рр. перебував в Україні, де брав участь у бойових діях під час Чигиринських походів. У 1682–1689 рр. очолював різні прикази. У 1686 р. домігся укладення «Вічного миру» між Московією та Польщею. Організував й очолив Кримські походи 1687 та 1689 рр. Відіграв важливу роль в обранні І. Мазепи гетьманом України. За царювання Петра І був позбавлений боярства та вотчин, засланий до Архангельського краю, де й помер.

§52. Кінець Руїни. Коломацька рада

Гетьманська політика самозбагачення, ігнорування інтересів широких козацьких верств давно викликала обурення, тому козацька старшина подала в Москву донос на гетьмана І. Самойловича, звинувативши його в зраді Росії.

25 липня 1687 року в оточенні царських військ біля р. Коломак (після невдалого походу російського війська й українських козаків на Крим) відбулася козацька рада, яка обрала нового гетьмана України — *Івана Мазепу*. І. Самойловича скинули з гетьманства й відправили до Сибіру, а двох його синів царські слуги закатували. Більшість істориків завершують період Руїни *Коломацькою радою* (інші вважають добу Самойловича).

Трагічні наслідки Руїни:

- Польща, Росія й Туреччина порушили територіальну цілісність України;
- у міжусобній боротьбі загинуло багато представників української еліти, старшин і козаків;
- занепало економічне та культурне життя України;
- набирала обертів російська експансія на Лівобережжя, що призвело до цілковитої втрати національних досягнень часів Б. Хмельницького.

Відомий український історик Михайло Брайчевський відзначав, що Руїна мала непередбачені наслідки для всіх сторін-учасниць боротьби за українські терени:

- почалася суспільна криза Речі Посполитої, яка у XVIII ст. призведе до загибелі Польської держави;
- Туреччина зазнала нищівної поразки від Священної ліги, і в наступному столітті почнеться її занепад;
- Росія вийшла з подій Руїни ослабленою, її внутрішнє становище вимагало докорінних перетворень.

Україна після підписання «Вічного миру» (кінець XVII – початок XVIII ст.)

§53. Лівобережна Гетьманщина та Слобожанщина

Гетьманщина та *Слобідська Україна (Слобожанщина)* — історичні назви адміністративно-територіальних одиниць, що утворилися в Україні в середині XVII ст. Гетьманщину з 1686 року, після підписання між Росією та Польщею «Вічного миру», розглядають як Лівобережну та Правобережну.

Лівобережна Гетьманщина включала лівобережні українські землі та Київ із 30–40-кілометровою приміською зоною, **Слобожанщина** простягалася на схід від Гетьманщини й включала території, які нині входять до складу Харківської, Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також Воронезької та Курської областей Російської Федерації.

Довідка. *Лівобережна Україна* — історична назва частини України у складі Російської держави в другій половині XVII–XVIII ст. (території сучасних Чернігівської, Полтавської і частини Сумської, Київської, Черкаської областей). Лівобережна Україна мала певну автономію. Там зберігався суспільно-політичний устрій, який почав складатися в роки Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На чолі управління стояв гетьман. У 1722 і 1734 рр. тимчасово, а в 1764 р. царизм остаточно скасував гетьманське управління. Повністю автономію ліквідовано 1781 р.

Лівобережна Гетьманщина

Формально землі Гетьманщини перебували в межах Московського царства. Царський уряд, щоб захистити південно-західні кордони від набігів кримчаків, дозволив утікачам з України осісти тут і встановити незалежне самоврядування на кшталт козацького.

Адміністративно-політичний устрій. Підвалини адміністративно-політичного устрою Гетьманщини були закладені ще за часів Богдана Хмельницького.

Наприкінці XVII ст. на території Лівобережної України існувало 10 полків, які були одночасно адміністративно-територіальними та військовими одиницями. Найвищою владною особою був *гетьман*, обраний *старшинською радою*. Рішення ради мало бути схвалене на генеральній військовій раді й остаточно затверджене російським царем. Хоч влада гетьмана була обмежена, він мав великі повноваження в розв'язанні питань внутрішнього життя Лівобережжя. До компетенції гетьмана й старшини належали:

- кадрова політика;
- призначення нагород;
- установлення податків та ін.

Довідка. До *старшинської ради* входили: обозний; писар; двоє суддів; підскарбій; двоє осавулів; бунчужний; 10 полковників.

З кожним новим гетьманом царський уряд укладав певний договір — *статті*.

На Лівобережній Гетьманщині в другій половині XVII ст. існувало понад 90 міст. З часом тут виникло ще 50 міст, серед них Богодухів, Суджа, Зміїв та Ізюм. Дуже швидко міста Лівобережжя та Слобожанщини перетворювалися на ремісничі й торгові центри.

Великими економічними та адміністративними центрами Лівобережжя стали Ніжин, Чернігів, Переяслав, Полтава, Лубни, Миргород. Міста жили за магдебурзьким правом (міська влада обиралася мешканцями, які перебували під ратушним управлінням), влада зосереджувалася в руках місцевої старшини й виборних представників місцевого населення.

Слобідська Україна (Слобожанщина)

У середині XVII ст. територія Слобожанщини почала швидко залюднюватися. Тут оселялися кріпаки-втікачі з Московщини, російські служилі люди, які для протистояння татарам будували прикордонні укріплення та фортеці. В адміністративному

Довідка. *Слобідська Україна (Слобожанщина)* — історична область, територія якої охоплювала сучасні Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської областей України, частину Курської, Білгородської та Воронезької областей Росії. Населяли Слобожанщину українські козаки та селяни, які, починаючи з 30-х рр. XVII ст., стали засновувати тут поселення — слободи. У 1765 р. Слобідська Україна ввійшла до Слобідсько-Української губернії Російської імперії.

відношенні Слобідська Україна була підпорядкована білгородському воєводі. З часом у Москві був створений приказ «Велика Росія», який відав цим краєм.

Заснування й розвиток слобідських міст. Перша велика хвиля української колонізації розпочалася в першій половині XVII ст. після поразки козацько-селянських повстань на території Лівобережної України. Поразка козацького війська під Берестечком 1651 року викликала нову хвилю переселенського руху. Тисячі козаків разом з родинами та майном переселялися в російські володіння.

Нові переселенці, як писав російський воєвода, розселилися в «Дикому полі», куди раніше досить часто робили набіги татарські орди. Переселенців приваблювали багаті вільні землі, тому тут швидко зростали села й міста.

Для заохочення переселенського руху мешканцям надавалися «слободи», зокрема звільнення від податків. Тому й поселення ці називалися «слободами», а територія, на якій вони виникали, дістала назву Слобожанщини. У цей період засновано багато міст Слобідської України.

1652 року Іван Дзиковський, полковник з-під м. Острога, привів із собою на нові землі тисячу козаків разом із жінками й дітьми, а також полкову старшину: обозного, сотників, осавулів, полкового писаря й навіть двох священиків. Так було закладене місто *Острогозьк*. Того ж року було засноване місто *Суми*.

1654 року сотник *Харко* заснував місто *Харків*. Трохи пізніше сюди прибули 600 чоловік, які побудували Харківську фортецю. Цього ж року виникло місто *Охтирка*.

Адміністративний устрій Слобідської України значно відрізнявся від Гетьманщини. Основою автономії Слобідської України були царські жалувані грамоти, які видавалися слобідським полкам. Посад гетьмана тут не існувало. На території Слобожанщини було сформовано п'ять козацьких полків:

- Острогозький;
- Харківський;
- Сумський;
- Охтирський;
- Ізюмський.

Кожен *полковник* мав на території свого полку таку саму владу, як і полковник на Гетьманщині: відав організацією полку, керував у своїх округах усіма військовими та адміністративними справами. Списки обраних на місцях полковників білгородський воєвода подавав цареві на затвердження. Адміністрацію полку становила *полкова старшина*, що обиралася довічно. Полки поділялися на сотні.

Довідка. До *полкової старшини* належали: полковник; обозний; суддя; осавул; хорунжий; писар.

Соціальна структура населення

Як на Лівобережній Гетьманщині, так і в Слобідській Україні в другій половині XVII ст. стали швидко складатися *різні стани*.

Звичайно, головним станом суспільства були *козаки*. Вони мали значні привілеї: підлягали владі *гетьмана* та *старшини*, мали право вільно проживати в містах і займатися ремеслом, торгівлею, промислами. Козацтво несло військову службу й не сплачувало податків.

Козаки поділялися на дві категорії: *«виборних»* і *«підпомічників»*. Виборні козаки несли службу, а підпомічниками були небагаті козаки, які самі не служили, а допомагали виборним: виділяли кошти на придбання коней, амуніції, одягу, зброї. Окрім того, підпомічники давали провіант та фураж армії, брали участь у державних роботах, вели господарство у старшини. У другій половині XVII ст. посилилася майнова та соціальна нерівність між козацькою старшиною та рядовим козацтвом.

Великими землевласниками на українських територіях стало *російське* та *іноземне дворянство*, що отримувало від царя землі за службу.

З розвитком монастирського та церковного землеволодіння на великих землевласників перетворилося й *духовенство*. Монастирі організовували власне господарство, розселяли на своїх землях селян. Водночас вони відкривали школи й ставали справжніми культурними осередками краю. Часто засновниками монастирів виступали козаки й козацька старшина.

З виникненням і розвитком міст зріс і прошарок *міського населення*, але найчисленнішим станом українського суспільства все ж таки залишалося *селянство*. Селяни жили на землях козацької старшини та заможних козаків, не бажаючи брати землі із земельного фонду за військову службу. Тяжка козацька служба приваблювала далеко не кожного — переселенці-хлібороби були не дуже охочі міняти плуг на шаблю.

Розвиток господарства

Сільське господарство та поземельні відносини. Хліборобство та скотарство стали головними заняттями населення Слобожанщини. Крім зернових культур, селяни вирощували різноманітну городину й технічні культури (коноплі, тютюн тощо), плекали садки. Удосконалювалися сільськогосподарські знаряддя праці: наприкінці XVII ст. з'явилися спеціальні пристрої для виорювання степових земель — *важкий плуг* та *соха на колесах*.

Основою економічного життя як на Слобожанщині, так і на Гетьманщині було землеволодіння. За законом Російської держави земля належала цареві. Цар видавав полку жалувану грамоту, якою передавав йому в розпорядження землю. Вільних земель у цьому краї було дуже багато, тому кожен міг узяти собі стільки, скільки спроможний був обробити.

У другій половині XVII ст. багато переселенців одержували царські жалувані грамоти, якими закріплювалося вічне користування зайнятими землями. Завдяки цим грамотам старшина захопила собі великі земельні володіння. Найбільшим землевласникам — гетьману та старшині — належали ще й млини, рудні, ґуральні (горілчаний промисел). Великими землевласниками стали також монастирі й церкви. Незабаром землевласники почали розселяти на своїх землях хліборобів, які за право користуватися наділами мусили обробляти й хазяйську землю. Проте ці хлібороби, або, як їх іще називали, *«посполиті»*, залишалися *вільними людьми* — сплачуючи податок цареві, вони могли вільно переходити від одного землевласника до іншого.

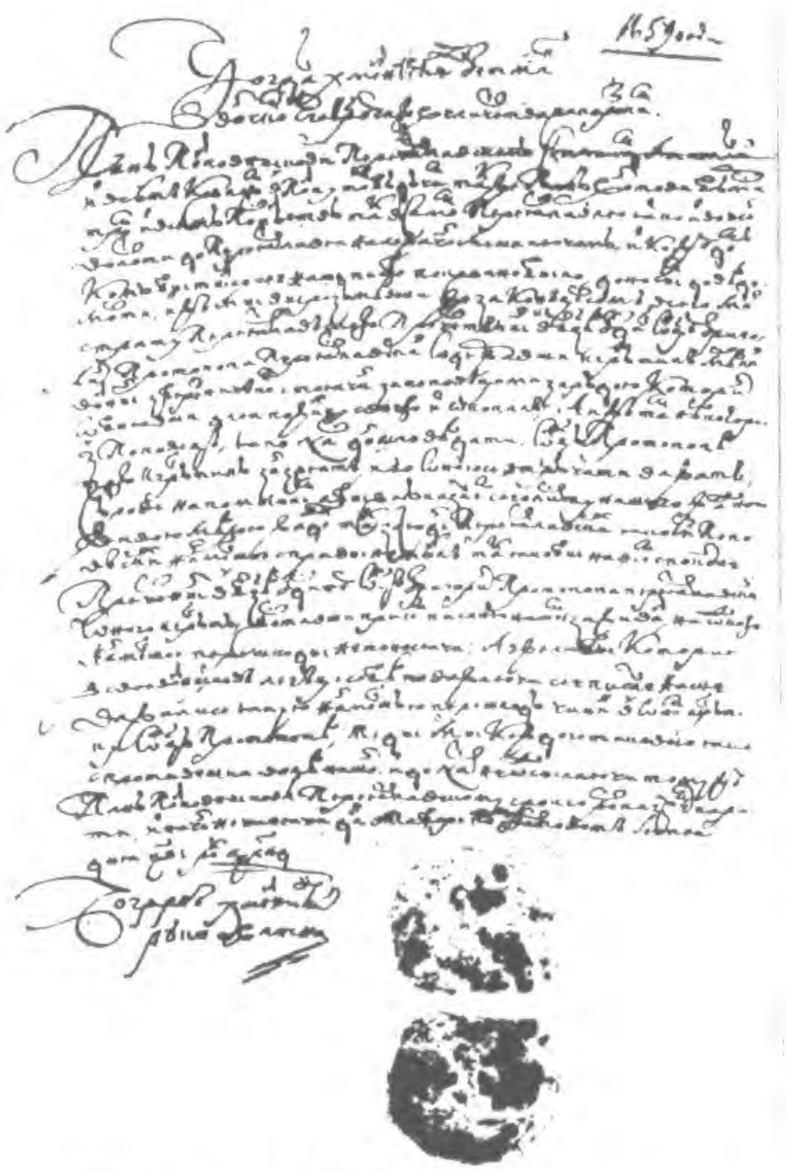

Універсал Б. Хмельницького про передачу Федаківського млина під Трипіллям Київському Михайлівському золотоверхому монастиреві

Поряд із землями, заселеними українцями-переселенцями, на Слобожанщині існували землеволодіння російських поміщиків, пожалувані царем за службу. Маєтки ці заселялися привезеними з центральних російських земель *кріпаками*. Спочатку становище «посполитих» у маєтках козацької старшини й кріпаків у «московських» помістях сильно відрізнялося. Та згодом, під впливом росіян, старшина поступово змінила своє ставлення до селян, що на неї працювали. Так особисто вільні селяни перетворювалися на *феодально залежних*, прикріп-

лених до землі багатого козака-пана. Уже в 50–60 рр. XVII ст. селяни Лівобережжя почали відбувати панщину та повинності: виконували польові роботи, заготовлювали дрова, ловили рибу тощо.

Розвиток ремесел, промислів, торгівлі. В економіці Лівобережжя та Слобожанщини, крім хліборобства, важливу роль відігравали різні промисли й торгівля.

На Лівобережжі та в Слобідській Україні швидко розвивалося ґуральництво, млинарство, гутництво (виробництво скла), збільшувалося виробництво заліза. Частина населення Слобожанщини займалася солеварінням: у 60-х роках на соляних розробках працювало близько 10 тис. осіб. Протягом другої половини XVII ст. у багатьох містах Лівобережжя виникли нові ремісничі спеціальності й цехи. Ремісники виготовляли товари як для місцевих потреб, так і на продаж.

Джерела

Зі спогадів французького інженера Гійома де Боплана

Серед українців є багато всяких майстрів — теслі, стельмахи, ковалі, кожум'яки, римарі, шевці, кравці та інші. Вони дуже добре виробляють селітру, якої добувається багато в усій країні, з неї виробляють гарний порох; жінки в них прядуть прядиво, з котрого виробляють полотна й тканини для свого вжитку. Усі вони вміють добре обробляти землю, сіяти, жати, пекти хліб, готувати м'ясо, варити пиво, мед, брагу, курити горілку й таке інше. Усі вони дотепні до всього того, тільки одні здібні до одного, другі до другого рукомесла...

Торгівля на Лівобережжі була традиційним заняттям. Привілеї в торгівлі належали козацтву, хоч займалися нею також купці, міщани, посполиті. Наприклад, за *жалуваною грамотою Харківському полку 1684 року*, козаки одержали право безмитної торгівлі різними товарами. Торгівля велася переважно на ярмарках. Великі ярмарки відбувалися в Харкові (чотири рази на рік) і в Сумах (тричі на рік). Багато товарів туди привозилося з російських міст та з-за кордону. З Тули до України російські купці привозили зброю (рушниці, пістолі), казани, дзвони; торгівці з Галичини, Криму, Польщі завозили мануфактурні та продуктові товари. Усе це скуповували на ярмарках гуртом, а потім розвозили по Гетьманщині та Слобожанщині.

§54. Воєнні дії Росії проти Туреччини й Кримського ханства наприкінці XVII ст.

Кримські походи 1687 і 1689 рр.

Після укладення «Вічного миру» з Польщею Московське царство, анулювавши попередню угоду з Туреччиною (Бахчисарайський мирний

договір), вступило в коаліцію держав — *Священну лігу*, — яка боролася проти Османської імперії та її союзника — Кримського ханства. 5 вересня 1686 року Росія оголосила про підготовку до війни.

У травні 1687 року 60-тис. московська армія під командуванням В. Голіцина й українські війська чисельністю 50 тис. осіб на чолі з гетьманом І. Самойловичем вирушили в похід на Крим. Після переходу в середині серпня українсько-московськими військами р. Кінські Води (тепер р. Конка) кримські татари, щоб спинити наступ, підпалили степ. 17 червня 1687 року через нестачу провіанту й корму для коней, не дійшовши 200 км до Криму, В. Голіцин віддав наказ повернутися назад. Усю провину за невдалий похід московське командування переклало на гетьмана І. Самойловича, після чого його скинули з гетьманства.

Джерела

З літопису Г. Граб'янки

Року 1689. Рано навесні Василь Васильович Голіцин та гетьман Мазепа і бояри Шейн, Долгорукий, Змійов, Шереметов та Шепельов уже вдруге ходили з російським військом у Крим. Вирушили так рано, що вже у квітні добралися всіма основними силами й обозом до Самари і, відпочивши там таки добре та давши лад обозові, з Божою допомогою до святої Трійці підійшли під Перекоп. Під час походу татари не раз нападали на табір, проте кожного разу великоруське та малоруське війська давали їм відсіч і відбивалося. Одного разу навальним нальотом вони таки пробилися в табір, Сумському та Охтирському полкам заподіяли відчутної шкоди в людях та возах, проте гетьманові сердюки, що саме нагодилися на цей час, боєм вигнали татар з обозу. Потім татари побачили, що таку велику силу їм не сила утримати, повтікали у Крим і почали хитрувати. Коли наші війська зі своїми окопами почали під Перекоп підступати, тоді татари запросили миру, пообіцяли великому бояринові викуп і обдурили його...

Рано навесні 1689 року розпочався *другий кримський похід* московсько-української армії. Московською армією, як і минулого разу, командував В. Голіцин, а 40 тис. українських козаків очолив новий гетьман *І. Мазепа*. Після запеклого бою із загонами кримських татар в урочищі Зелена Долина об'єднані війська продовжили наступ і 20 травня підійшли до Перекопу. Однак В. Голіцин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21 травня за рішенням московського командування об'єднана армія припинила похід і повернулася на територію Лівобережної України. Які причини насправді спонукали московський уряд припинити наступ — невідомо, та наслідки були трагічними, як для В. Голіцина, так і для царівни Софії, якій він служив. Незабаром після державного перевороту до влади прийшов Петро І.

Азовські походи 1695–1696 рр.

У 1695–1696 рр. московські війська і флот та українські козацькі полки провели два походи на Азов і пониззя Дніпра. Їхньою безпосередньою

метою було здобуття фортеці Азов, що була побудована в гирлі р. Дон.

Перший азовський похід розпочався навесні 1695 року. Під Азов виступила московська армія чисельністю 31 тис. осіб, яка мала 170 гармат. Її очолювали генерали О. Головін, Ф. Лефорт і П. Гордон. Одночасно з наступом на Азов 120-тис. українська армія під проводом гетьмана І. Мазепи та невеликий московський загін під командуванням *Б. Шереметєва* захопили в липні 1695 року турецько-татарські фортеці Кизи-Кермен, Тавань та ін.

Персоналії

Борис Шереметєв
(1652–1719)

Московський полководець, дипломат, генерал-фельдмаршал. Народився в Москві. З 1671 року служив при царському дворі. Брав участь у переговорах та укладенні «Вічного миру». Командував російськими військами під час Азовських походів 1695–1696 рр. Очолював дипломатичні місії до Речі Посполитої, Австрії, на острів Мальту. Брав участь у Північній війні 1700–1721 рр. У 1706 р. першим у Московській державі отримав графський титул. Командував московською піхотою під час Полтавської битви 1709 р.

Підійшовши до гирла Дону, московські війська 5 липня 1695 року розпочали облогу Азова. Невдалі штурми фортеці 5 серпня і 25 вересня призвели до значних утрат російсько-української армії, що змусило її в листопаді 1695 року відступити.

Наприкінці 1695 року розпочалася підготовка до *другого азовського походу*. На верф'ях у Преображенську й Воронежі збудовано близько 30 військових кораблів. У квітні 1696 року 75-тис. московське військо під командуванням А. Шеїна вирушило до Азова на кораблях і суходолом. Наприкінці квітня з України виступив козацький корпус, який складався з 15 тис. осіб, очолюваних чернігівським полковником Я. Лизогубом. Друга частина московських військ і українська армія чисельністю 70 тис. осіб діяли в пониззі Дніпра. У травні 1696 року російський флот під командуванням Ф. Лефорта блокував Азов. Фортецю оточили й із суходолу. Після запеклого штурму 29 липня 1696 року її гарнізон капітулював. Вирішальну роль в облозі та здобутті Азова відіграли українські козаки.

Карловицький конгрес

Наприкінці XVII ст. Османська імперія зазнала низки тяжких поразок, серед них і повного розгрому своєї армії під Віднем у 1683 році, у війнах з країнами Священної ліги, куди входили Австрія, Венеція, Польща й Росія. Тому в *жовтні 1698 року* в словенському *місті Карловиці* розпочався міжнародний конгрес, метою якого було укладення мирного договору між країнами Священної ліги та Османською

імперією. Посередниками на цій конференції виступали представники Англії та Голландії.

Під час переговорів між Московією та іншими членами ліги виникли гострі суперечності, що перешкодили укладенню спільного договору союзників з Туреччиною, тому замість однієї угоди довелося підписувати чотири.

Іван Мазепа
(прибл. 1640–1709)

Народився в с. Мазепинці, що неподалік від Білої Церкви, у родині заможного українського шляхтича. Батьки дали йому ґрунтовну, як на той час, освіту: навчався в Київському колегіумі, потім у єзуїтській школі у Варшаві, а згодом — у навчальних закладах Голландії, Італії, Німеччини й Франції. Свою кар'єру розпочав на службі в польського короля Яна-Казимира. 1663 року майбутній гетьман повернувся в Україну, де став на службу спочатку до гетьмана П. Дорошенка, а потім — до І. Самойловича.

Протягом 21 року (1687–1709) був гетьманом України й найбільшим можновладцем на її території: за деякими даними йому належало близько 20 тис. маєтків у різних місцевостях країни. За О. Субтельним і В. Смолієм, він володів близько 20 тис. кріпаків у низці повітів Росії. Тож цілком справедливо його вважали одним з найбільших і найбагатших феодалів Європи.

(За «Довідником з історії України»)

У січні 1699 року на Карловицькому конгресі були підписані окремі мирні договори Польщі, Австрії, Венеції та Московської держави з Османською імперією. За умовами цих договорів:

- Московська держава уклала з Туреччиною перемир'я на 2 роки;
- за Москвою залишався Азов, здобутий під час Азовських походів 1695–1696 рр.;
- до Польщі відійшли Поділля та частина Правобережної України;
- Австрія одержувала Центральну Угорщину, Трансільванію та майже всю Словенію;
- частиною Венеції ставали Морея, острови архіпелагу та фортеці в Далмації.

§55. Лівобережний гетьман Іван Мазепа

Іван Мазепа «... мав надзвичайний особистий дар, уміння приваблювати людей різного характеру, і це допомагало йому підносити престиж гетьманської держави та влади гетьмана».

Наталія Полонська-Василенко

25 липня 1687 року на річці Коломак відбулася козацька рада, на якій, уже традиційно — в оточенні російських військ, був обраний новий гетьман України Іван Мазепа.

Коломацькі статті. Як новий гетьман України, І. Мазепа уклав з Росією Коломацькі статті —

документ, який складався з 22 пунктів (статей). У його основу були покладені попередні українсько-московські договори, затверджені козацькими радами при обранні гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича. Коломацькі статті ставили Україну в значну залежність від російського царя: українська автономія зберігалася, але в досить обмеженому вигляді. У цьому документі декларативно підтверджувалися деякі пункти підписаних з попередніми гетьманами угод:

- козацькі права та привілеї;
- 30-тис. реєстрове козацьке військо;
- наявність компанійських полків.

Довідка. *Компанійські полки* — вільнонаймані («охотницькі») кінні полки в Гетьманщині, створені в 60–70-х рр. XVII ст. гетьманським урядом. Компанійці несли сторожову та розвідувальну службу, а також брали участь у військових діях, за що отримували від гетьманського уряду платню, продовольство й амуніцію. Ці полки поділялися на сотні, сотні — на курені; очолювали полк полковник і полкова старшина. Одночасно існували 3–4 компанійських полки, у яких нараховувалося по 1 500–1 800 козаків.

Положення Коломацьких статей:

- універсали, які видавав І. Мазепа, повинні були підтверджуватися грамотами царя;
- без царського дозволу гетьман не мав права призначати та звільняти старшин;
- козацька старшина зобов'язувалася наглядати за гетьманом і доносити на нього царському урядові;
- значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями;
- зберігалися права старшини та гетьмана на землю;
- гетьман зобов'язувався надсилати козацьке військо на війну з Кримським ханством і Туреччиною;
- у гетьманській столиці — Батурині — розміщувався полк московських стрільців;
- рекомендувалося заохочувати українців і росіян до мішаних шлюбів;
- чітко вирізнявся козацький стан від усіх інших;
- монастирі й старшина звільнялися від сплати податків на військові потреби;
- гетьманському урядові заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іноземними державами;
- внутрішню та зовнішню політику гетьман міг проводити лише за погодженням з царем (За «Довідником з історії України»).

Стосунки з московським урядом. Від самого початку своєї діяльності І. Мазепа активно дотримувався проросійської орієнтації. Особливо довірливими склалися його відносини з молодим російським царем Петром І.

Петро I
(1672–1725)

Перший російський імператор. Активно реформував Московську державу. Проводив політику обмеження автономії України. У 1709 р. за його наказом була знищена Чортомлицька Січ, спалено гетьманську столицю м. Батурин.

Узагалі з тих пір, коли український гетьман з'явився перед новим російським самодержцем, становище в державі невпізнанно змінилося. Багато відомих можновладців усунуто з політичної арени. Зокрема князь В. Голіцин, благодійник І. Мазепи, за те, що підтримував царівну Софію — суперницю Петра I в боротьбі за владу — опинився на засланні. Скрізь вишукували «крамолу» та «зраду». І. Мазепа став одним з небагатьох людей, які залишилися при владі: він настільки сподобався Петру I, що в Україну повернувся «з царською ласкою», правами на нові маєтки й царськими подарунками.

За згадками сучасників, Петро I усебічно довіряв українському гетьманові, подейкують, що саме І. Мазепа був другою людиною в державі. Його заслуги були відзначені найвищою нагородою Московської держави — орденом Андрія Первозванного з написом «За віру і вірність». За словами сучасного українського історика Ореста Субтельного, «козацькі полковники із сарказмом зауважували, що цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі», а російські урядовці заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого й вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа».

Герб династії Романових

І. Мазепа підтримував Росію в боротьбі з Туреччиною та Кримом. За наказом Петра I, окрім власне військової підтримки, українські селяни повністю забезпечували московську армію провіантом, фуражем і кіньми, козаки й посполиті виконували важкі канальні роботи, будували фортифікаційні споруди навколо Петербурга, Астрахані та на Кавказі, брали участь у суднобудуванні. Козацькі війська змушені були воювати в Білорусі, Литві, Ліфляндії та Фінляндії, захищаючи чужі інтереси. Така ситуація надзвичайно шкодила авторитетові І. Мазепи, Україна втрачала

будь-яку незалежність і втягувалася в політику Московської держави як її власна територія.

Внутрішня політика І. Мазепи

Державно-політичний устрій. Історики вважають, що І. Мазепа, як і Б. Хмельницький, був прибічником монархічного устрою в Україні. На жаль, він не мав прямих нащадків, тому зміцнив свою владу, створивши державний апарат за принципом особистої відданості. У внутрішній політиці І. Мазепа завжди відстоював інтереси *козацької старшини*, чимало її представників одержало від нього землі й стало його прихильниками. Проте посилення козацької верхівки відбувалося за рахунок рядового козацтва, яке не тільки несло важку військову службу, а й виконувало різноманітні фортифікаційні роботи (копання каналів, будівництво фортець, створення інших військових об'єктів). Для серйозніших справ гетьман створив *систему найманих військ*, що поділялися на полки. Від козаків їх відрізняла гарна платня, державне утримання та різноманітні привілеї. Це військо використовувалося для особистої охорони гетьмана, охорони маєтків та поліцейської служби. Приймати в ці полки селян і козаків заборонялося. Що далі, то тяжче було служити простим козакам, дехто з них навіть переходив до селянства. Тому *1691 року* видано універсал, у якому гетьман виступив противником переходу козаків у селянський стан.

Герб І. Мазепи

За часів І. Мазепи серед козацтва з'явилися дві нові категорії. *Бунчукові товариші* — представники козацької старшини, які, не маючи постійної посади, просто перебували при гетьманові та, виконуючи його доручення, підлягали лише його юрисдикції. При кожному полковникові були служилі козаки — *значкові товариші*. Пізніше, у середині 80-х рр., з'явиться проміжна категорія — *військові товариші*, що підпорядковувалася військовій канцелярії. Поява цих категорій сприяла зміцненню гетьманської влади.

Становище селян. Найбільшими землевласниками були старшини, засе-
лену землю яким надавав не тільки гетьман, а іноді й сам цар. Селяни, що
проживали на цій землі, повинні були віддавати землевласникові або час-
тину врожаю, або платити *чинш* — працювати на його користь не менше

Джерела

Універсал гетьмана І. Мазепи
про дводенну панщину
(1701 р.)

Жаловались нам жителі с. Смоляжі на п. Самуйла Афанасьєвича, сотника веркіївського, державцу цього села, что дозорца єго, п. сотника, к ним назначений, великії і неістирпимії їм в работизні діял прикрості, незноснії чинячи обіди і в панщині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том себі облегченія і защити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашему генеральному разобрать діло; жалоба оказалася справедливою, за что сотника ми не похвалили; однако же не отбираєм от него того села, но приказиваєм, аби не больше, только два дні в тиждень, работу єму панщиною отправовали, а іншії дні на свої оборочали потреби, і в рок полосмачки овса от робочой товарини давали, надщо жодних датков і повинностей не маєть і не повинен будет он, п. сотник, вимагати, под неласкою нашою.

двох днів на тиждень (возити дрова, косити сіно й т. ін.). Ця дводенна панщина вперше після Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького внормована Мазепинським універсалом 1701 року.

Після цього, як уважає відомий український історик В. Смолій, над селянами Лівобережної України, які й без того були виснажені тривалими війнами, нависла реальна загроза закріпачення. Хоч дводенна панщина була не такою важкою, як, наприклад, чотири-, шестиденна, що усталилася на той час на Правобережжі, та селяни, крім того, мусили платити податок на утримання найманих військ та військ під час воєн (давати частину своєї худоби, птиці, меду, прядива й т. ін.), на спорудження мостів і шляхів та на гетьманський двір. Тих, що не спроможні були сплатити всі побори, хитрі старшини вмовляли продати їм свою землю. Так зростала кількість *безземельних селян*, які переходили на землі заможних козаків і опинялися в повній залежності від них.

Стосунки із запорожцями. Деякі селяни, порівнюючи своє життя з тим, що було «під ляхом», доведені до відчаю тікали чи на Правобережжя, чи на Слобожанщину. Дехто знаходив притулок на Запоріжжі, де був головний осередок опозиції проти політики І. Мазепи.

І. Мазепа рішуче виступав проти «заколотників». Вірні йому полки безжалісно придушували народні виступи, крім того, гетьман постійно надсилав царю доноси про справи запорожців. Тому, мабуть, на Запоріжжі І. Мазепу вважали не батьком, а «вітчимом України». Один із запорізьких ватажків казав про гетьмана, що душа його в Москві, а в Україні тільки тінь його. Іншими словами, народні маси ставилися до І. Мазепи як до вірного виконавця волі Петра І.

Не додав І. Мазепі народної довіри і його конфлікт із *Семеном Палієм*, який у той час на території Правобережної України очолив народне повстання проти Польщі.

Роль І. Мазепи в господарському та культурному розвитку України

Архітектура та будівництво. І. Мазепа перетворив українські монастирі й церкви на великих землевласників (за доби І. Мазепи монастирська власність становила 17% від усієї земельної власності). Великий гетьман був меценатом і фундатором низки пишних храмів. Завдяки І. Мазепі збудовані величні храми Братського та Миколаївського монастирів, церква Всіх святих у Києво-Печерській лаврі, його коштом реставровано Софійський собор, Михайлівський золотоверхий монастир, лаврський Успенський собор та ін.

Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, збудована коштом І. Мазепи

За його життя побудовано 12 і відреставровано 20 храмів. Не випадково український архітектурний стиль кінця XVII – початку XVIII ст. назвали «мазепинським бароко».

За гетьманування І. Мазепи розквітли українські міста. Потурбувався гетьман і про головне місто Гетьманщини — Батурин, який був розбудований у традиціях найкращих західноєвропейських столиць. За зразком особистого палацу французьких монархів — Версалю — була побудована гетьманська резиденція, яка розміщувалася за містом. Розкішний Мазепин будинок мав великі зали, прикрашені портретами й картинами визначних діячів Європи, серед яких був і портрет Людовика XIV — французького короля, найулюбленішого політичного діяча українського гетьмана. Окрасою гетьманської резиденції стала одна з найбільших в Україні бібліотек, а також музей коштовностей та колекція зброї.

Миколаївський військовий собор, збудований коштом І. Мазепи

Промисловість і ремесла. І. Мазепа багато уваги приділяв господарським справам: десятки його універсалів стосувалися землеволодіння, сільського господарства та промисловості. Гетьман заохочував організаторів промисловості

Київська академія, відновлена завдяки І. Мазепі

різними пільгами. У цей час були створені нові та розширені старі промислові заклади. По всій Україні будувалися рудні, млинні, круподерні, папірні та порохові мануфактури, заохочувалося ґуральництво та ремесла. Особливе місце в економіці Гетьманщини належало виготовленню горілки, яка значними партіями експортувалася до Росії. Для задоволення потреб російського війська в країні поширилося вівчарство та конярство, розвивався соляний промисел, розгорталося селітрове виробництво.

Торгівля. Незважаючи на руйнації та війни, Україна з кінця XVII ст. втягується в широкий ринок. Розвивається торгівля з Польщею, Кримом, з Московщиною, з Персією та Кавказом, до яких гнали худобу, везли шкіри, віск, тютюн, селітру, горілку та скло. Крім того, зростала й внутрішня торгівля — між Лівобережжям, Правобережжям, Слобожанщиною та Запоріжжям.

І. Мазепа в лицарських обладунках

Наука й мистецтво. І. Мазепа всебічно підтримував мистецтво й науки. Гетьман сприяв піднесенню Києво-Могилянської колегії, 1701 року її перетворено на Академію й призначено щорічну субсидію розміром 1 000 злотих. За наказом І. Мазепи для Академії були збудовані новий будинок і Братський собор. Гетьман сам часто відвідував цей навчальний заклад, полюбляв бувати тут на диспутах та виставах. Освітній заклад став зразком для інших шкіл такого типу в Україні.

Майстри київської гравюри присвятили І. Мазепі декілька десятків робіт, найвідоміша з яких зображує гетьмана в лицарському одязі, шоломі, з булавою, а по обидва боки від нього шість жіночих фігур, які символізують Істину, Правду, Силу, Справедливість, Науку й Мистецтво.

§56. Правобережжя та західноукраїнські землі під владою Речі Посполитої

Козацтво на території Правобережної України

Усі спроби польського уряду залюднити територію Правобережної України, яка спустіла від кровопролитних воєн та втечі населення, були

марними: люди не вірили полякам. Тоді 1685 року новий польський король Ян Собеський, який добре знав козаків, вирішив для досягнення своєї мети поновити козаччину. Були створені чотири полки. На чолі Богуславського полку став полковник Самійло Самусь-Іванович, Корсунського — Захар Іскра, Брацлавського — Андрій Абазин, Білоцерківського — Семен Палій. Найвидатнішим серед полковників був *Семен Палій*.

Семен Палій (Гурко)
(1640-ві – 1710)

Народився в м. Борзні на Чернігівщині в заможній козацькій родині. Здобув освіту в Київській колегії, по закінченні якої розпочав службу в Ніжинському полку. Через деякий час перебрався на Запорізьку Січ, а у 80-х рр. разом з кількома сотнями козаків вирушив на південну Київщину, де й отаборився. Опорним центром його полку став Фастів, який козаки перетворили на добре укріплене місто-фортецю й звідки потім здійснювали походи на Туреччину й Крим.

1702 року фастівський полковник очолив визвольну боротьбу проти польського панування на Правобережжі. 1705 року С. Палія за наклепом І. Мазепи звинуватили у змові зі шведським королем Карлом XII, після чого заарештували й відправили до Сибіру. Після зради гетьмана його повернули до Москви й поновили в полковницьких правах. Брав участь у Полтавській битві, під час якої очолювані ним козаки хоробро билися зі шведами. На початку 1710 року він помер і був похований у Межигірському монастирі.

(За «Довідником з історії України»)

Паліївщина

Від Правобережного Полісся до «Дикого поля» мешканці міст і селищ визнавали владу С. Палія і «покозачувалися». Ця територія, яку називають «Паліївщиною», дуже приваблювала переселенців з Польщі, Молдови, Лівобережжя насамперед тим, що вони там могли безпечно жити й працювати. Фастів, опорне місто Білоцерківського полку, перетворився на справжню фортецю. С. Палій боронив своїх людей як від зовнішніх ворогів, так і від панів. Своєю політикою керманич Правобережжя «руйнував економічну базу польського панування в Україні». Найбільше потерпала польська шляхта, яка те й робила, що вчиняла наїзди, руйнуючи села та вбиваючи селян. Магнати навіть зробили спробу ув'язнити С. Палія, та з допомогою козаків йому пощастило звільнитися. Польський уряд змушений був крізь пальці дивитися на всі витівки С. Палія й не вживав ніяких заходів, щоб його приборкати, бо поки український полковник був потрібен для захисту Речі Посполитої від турків та кримчаків. Адже С. Палій кілька разів разом з лівобережними полками здійснив успішні походи на турецько-татарські фортеці. Таке вигідне становище, а також великий авторитет «народного героя» С. Палій

прагнув використати для об'єднання Лівобережної та Правобережної України й спільно скинути польське ярмо. З цього приводу він писав листи й І. Мазепі, і воєводі Ромадановському — та марно. Царський уряд напередодні війни зі Швецією не бажав псувати стосунки з Польщею (союзницею), тому С. Палієві могли запропонувати тільки особистий захист.

Існує думка

Можливо, І. Мазепі потрібно було саме тоді проявити силу свого характеру й вплинути на рішення Петра І, адже він не менше бажав об'єднання українських земель. Але на заваді стали розбіжності ідеології і тактики боротьби двох лідерів. «Мазепа прагнув збудувати в Україні станову державу, створити зі старшин привілейований стан, щоб спертися на них, а не на широкі маси народу. Мазепа брав на зразок сучасні західноєвропейські аристократичні держави з абсолютними монархами. Палій навпаки — спирався на народні маси, селянство, що, тікаючи з Лівобережжя, з неймовірною швидкістю залюднювало Паліївщину».

(За Н. Полонською-Василенко)

Ситуація кардинально змінилася не на користь Палія після підписання *Карловицького мирного договору*. Польському урядові більше не потрібні були козаки, і 1699 року сейм ухвалив скасувати полки на Правобережжі. Звичайно, такий наказ викликав невдоволення козацьких полковників, козаків та народних мас, а в С. Палія — справжній опір.

Народні повстання проти Польщі. У вересні 1700 року Палієва армія відбила наступ 4-тис. польської армії з гарматами на Фастів. Розуміючи, що власних сил замало, С. Палій звертається за допомогою до запорожців та І. Мазепи. Тим часом спалахнули селянські повстання на Поділлі, Брацлавщині, південній Київщині, приєднатися до С. Палія виявили бажання (попри заборону) багато козаків Лівобережжя, а також Запоріжжя.

У цей час російські війська зазнали перших поразок від шведів і це робило реальнішою можливість об'єднати правий і лівий береги Дніпра. Про цю нагоду й говорив С. Палій у черговому зверненні до І. Мазепи. Гетьман не поспішав відгукуватися, оскільки відверто побоювався вельми популярного в народі фастівського полковника С. Палія. Більше того, царський уряд разом з І. Мазепою вимагали припинення боротьби й повстань. Тим часом поляки почали перемагати. Зазнав поразки Самусь на Брацлавщині, узяли в полон і замордували Абазина в Ладижині, населення потерпало від жорстоких каральних дій уряду.

Прихід на Правобережжя І. Мазепи

Поки Польща була союзником Росії, Петро І не дозволяв І. Мазепі вести воєнні дії на Правобережжі. Після посилення в Речі Посполитій влади

шведського ставленика Станіслава Лещинського, російський цар дав згоду на похід українського війська на Правобережжя.

Після свого утвердження на Правобережжі, І. Мазепа став розглядати С. Палія як небезпечного конкурента. Полковника запросили до табору гетьмана начебто для переговорів, де потім і заарештували. За згодою Петра І його закували в кайдани й відправили до Сибіру.

Польща, яка була знесилена війною зі шведами, не могла й далі боротися за Правобережну Україну. Цим скористався І. Мазепа, об'єднавши українські землі під своєю булавою, хоч і на нетривалий час.

Україна в роки Північної війни 1700–1721 рр.

§57. Початок війни

1699 року Річ Посполита, Саксонія, Данія та Росія утворили *антишведський Північний союз*. Згідно з умовами переговорів першими війну Швеції оголосили Саксонія й Данія, а Росія повинна була приєднатися до них після підписання мирного договору з Туреччиною. *30 липня 1700 року* був підписаний *російсько-турецький договір*, після отримання тексту якого Петро I негайно оголосив Карлові XII війну.

Шведський король Карл XII

Росія розпочала воєнні дії, бо прагнула отримати вихід до Балтійського моря та приєднати прибалтійські території: Інгрію, Ліфляндію, Естляндію, Іжорські землі й Карелію.

Початком воєнних дій між Росією та Швецією стала *битва під Нарвою в листопаді 1700 року*, де одна з найкращих у Європі шведська армія перемогла погано озброєне військо Петра І. Ця битва стала добрим уроком для російського уряду: після неї царська армія була повністю реформована й переозброєна. Уже в 1701–1704 рр. Росія завдала Швеції декількох відчутних поразок, у результаті яких до Росії були приєднані землі на півночі Прибалтики разом з Нарвою й Тарту, а також Іжорська земля та землі вздовж усієї течії р. Неви.

Північна війна виснажила Україну. Російський цар побудував на українських землях велику кількість укріплень, серед них і Київську

фортецю на Печерську. Військові витрати тягарем лягли на місцеве населення: російські війська вимагали харчів, фуражу, коней, волів. Козацькі частини вимушені були приєднатися до царської армії під зверхність російських генералів. Поведінка російських вельмож та німецьких військових, які перебували на службі в Петра I, викликала масові невдоволення в Україні, про що І. Мазепа постійно сповіщав царя.

Київська фортеця — Косий капонір

Узимку 1708 року відновилися воєнні дії між Росією та Швецією. Спочатку військо шведського короля здобуло декілька незначних перемог, але вже 28 вересня російське військо розгромило під Лісною корпус генерала Левенгаупта, після чого шведи зазнали ще низки нищівних поразок. У результаті цих невдач вояки Карла XII втратили значну частину коней, гармат, військового обладнання та провіанту. Перебуваючи на зимових квартирах, піддані шведського короля вимагали від місцевого населення продукти й фураж, а на опір селян відповідали репресіями. Українські міста зачиняли перед чужинцями ворота, і шведам доводилося навіть невеликі населені пункти брати з боєм. У тилу шведського війська почалася партизанська війна.

Українські терени перетворювалися на арену кровопролитної війни між двома могутніми європейськими монархами. І. Мазепа звернувся до Петра I по допомогу, але російський цар відповів: «... не тільки десяти тисяч, а й десяти душ не можу дати — самі обороняйтеся як хочете».

С. Лещинський

На думку істориків, Україна опинилася в досить скрутній ситуації: у разі перемоги Петра I і його союзника, польського короля Августа II, Правобережна Україна, яка щойно перейшла під владу І. Мазепи, відійшла б до Польщі; невідомо, чи залишилася б автономною Гетьманщина. У разі ж перемоги Карла XII і його польського прибічника Станіслава Лещинського вся Україна, як союзник Росії, мала опинитися під владою Польщі.

У цій трагічній ситуації І. Мазепа прийняв рішення перейти на бік шведів.

§58. Перехід І. Мазепи на бік Швеції

Історична точність вимагає зазначити, що ще 1703 року, тобто задовго до вступу шведів на територію України, І. Мазепа розпочав таємні перегово-ри з прошведськи налаштованим угрупованням Станіслава Лещинського. На початку 1708 року польський король і український гетьман уклали таємну угоду, за якою Україна входила до складу Польщі, І. Мазепа отримував титул князя, а також Полоцьке й Вітебське воєводства, які мали підпорядковуватися польському королю.

В оточенні І. Мазепи стався розкол, до Москви полетіли доноси. Найбільшими противниками прошведського курсу політики гетьмана виявилися генеральний суддя *В. Кочубей*, у 17-річну доньку якого був закоханий український гетьман, та полтавський полковник *І. Іскра*. Саме вони повідомили Петра І про таємні переговори І. Мазепи зі шведами.

Щоб розвіяти підозри Петра І, І. Мазепа взяв активну участь у придушенні на Дону козацького повстання під проводом *Кіндрата Булавіна*.

Проте головним для І. Мазепи був його союз зі шведами. 1708 року був укладений таємний договір між гетьманом і Карлом XII. Згідно з ним:

- шведи зобов'язувалися обороняти українські терени, направляючи для цього свої війська;
- князь і старшина зберігали всі свої права й вільності;

Різні погляди

Історики висувають різні версії щодо причин учинку І. Мазепи:

- найближчий до Петра І російський можновладець О. Меншиков, коли був напідпитку, заявив гетьманові, що цар серйозно збирається прибрати Україну до своїх рук, а старшину знищити (М. Аркас);
- пристати до союзу зі Швецією І. Мазепу примусила козацька старшина. «У своїх планах перейти на бік шведів козацька старшина спиралася на стару традицію шведсько-українського союзу з часів Б. Хмельницького й І. Виговського, і що вона [старшина. — Авт.] властиво потягла за собою старого гетьмана» (М. Грушевський);
- до гетьмана доходили чутки, що цар збирається віддати Україну О. Меншикову або англійському герцогові Мальборо за підтримку у війні зі шведами.

Персоналії

Іван Іскра
(?–1708)

Під час українсько-московських походів на турецько-татарські фортеці в кінці XVII ст. керував козацькими частинами. Під його проводом українці здобували Кизи-Кермен, Іслам-Кермен, Шин-Прей та воювали проти шведської армії в Лівонії протягом усього 1700 року. Пізніше перейшов в опозицію до гетьмана, яку очолював В. Кочубей, і підтримував промосковську орієнтацію козацької старшини. Восени 1707 року разом з В. Кочубеєм возив у похідну царську канцелярію донос на І. Мазепу, у якому повідомлялося про таємні переговори гетьмана з польським королем С. Лещинським і шведським королем Карлом XII. Московський цар Петро І не повірив повідомленню козацьких старшин, за що

- І. Мазепа призначався довічним князем, або гетьманом України;
- гетьман брав зобов'язання на час війни передати шведам міста Стародуб, Мглин, Полтаву, Гадяч і Батурин.

Свої плани І. Мазепа тримав у таємниці, доки шведське військо не з'явилося на Лівобережжі. 28 жовтня 1708 року І. Мазепа в оточенні вірної йому старшини та 4 тис. козаків приєднався до Карла XII. Виступ гетьмана проти Петра І підтримала також незначна частина запорізьких козаків, очолювана кошовим отаманом *Костем Гордієнком*. Навесні 1709 року К. Гордієнко з тисячним загоном козаків прибув до І. Мазепи, щоб підписати договір про спільні дії та майбутню незалежність Запоріжжя від Росії.

їх і заарештували у Вітебську. За наказом царя в липні 1708 року І. Іскра був страчений разом з В. Кочубеєм у козацькому таборі під Борщагівкою.

Василь Кочубей
(1640–1708)

За гетьманування І. Самойловича був управителем генеральної військової канцелярії, у 1687–1699 рр. обіймав посаду генерального писаря, у 1699–1708рр. — генерального судді, а протягом 1706–1708 рр. — наказного гетьмана. Цей діяч був лідером протигетьманської старшинської опозиції, яка виступила проти участі України в антитурецькій коаліції наприкінці XVII ст. Головною причиною ворожого ставлення В. Кочубея до українського гетьмана стала особиста неприязнь до Івана Мазепи. Між донькою генерального судді Мотрею та її хрещеним батьком І. Мазепою виникло кохання. В. Кочубей не дав згоди на шлюб, який суперечив церковним правилам. Ці стосунки викликали в нього сильне занепокоєння й стали чи не найголовнішим мотивом викриття зради І. Мазепи. Восени 1707 року В. Кочубей дізнався про таємні переговори українського гетьмана І. Мазепи з польським королем С. Лещинським і шведським Карлом XII. Підтриманий полтавським полковником І. Іскрою та частиною слобожанської старшини, він написав на гетьмана донос цареві Петру І. Проте його дії не залишилися безкарними: голова антигетьманської опозиції був заарештований у Вітебську, у царській похідній канцелярії, куди він разом з І. Іскрою приїхав із доносом. Петро І, не повіривши їхнім словам, віддав обох до суду. Під час слідства В. Кочубея і його спільників піддали тортурам, після яких вони зреклися своїх звинувачень проти гетьмана. За наказом царя його разом з І. Іскрою стратили біля с. Борщагівки.

(За «Довідником з історії України»)

§59. Царський терор в Україні

Дізнавшись про перехід гетьмана на бік шведів, Петро І діяв рішуче та енергійно. 28 жовтня 1708 року він видав спеціальний маніфест, у якому повідомляв про зраду І. Мазепи, про його мету віддати «малоросійську землю» і народ «малоросійський» під владу польських панів. Себе Петро І виставляв як друга й заступника українського народу. За словами царя, український народ під час його правління мав найбільше у світі свободи. В Україні швидко були проведені вибори нового гетьмана, якого заздалегідь визначив сам цар. Новообраним гетьманом став стародубський полковник *Іван Скоропадський*.

Перед обранням нового гетьмана були вжиті заходи для дискредитації І. Мазепи. За допомогою театралізованого дійства, спеціально для якого була споруджена шибениця та зроблене опудало, народу показували розправу над гетьманом-«зрадником». Опудало винесли на підмостки, начепили на нього орден Андрія Первозванного, зачитали все, що Петро І доброго зробив для українського гетьмана, а після того — усі провини І. Мазепи перед царем. Далі кат зірвав з опудала ордени, поламав герб і шаблю, а саме опудало повісив. За наказом Петра І в усіх церквах Московської держави проголошено анафему — прокляття І. Мазепі.

Тим часом гетьман розсилав по всій Україні універсали із закликом відійти від Росії. «Москва, — писав Мазепа, — хоче спустошити міста, усю старшину запровадити в неволю, козаків повернути в драгуни та жовніри, народ перегнати в Московські землі за Волгу, а наш край оселити своїми людьми».

Старшина, яка разом з гетьманом перейшла на бік Карла XII, теж розсилала листи й підбурювала населення України не слухати царських маніфестів, а перейти на бік І. Мазепи. Та й шведський король не залишився бездіяльним, він також розсилав універсали (але вже від свого імені), у яких запевняв українців, що прийшов визволити їх від московського ярма, і радив підтримати гетьмана.

У цих історичних умовах цар Петро І використав політику «батога й пряника». Він оголосив амністію всім, хто повернеться від І. Мазепи під

Персоналії

Кость Гордієнко
(?–1733)

Народився на Полтавщині, в юні роки навчався в Києво-Могилянській колегії. На початку 1702 року був обраний кошовим отаманом Старої Січі. Перебуваючи на цій посаді, проводив незалежну політику, виступав проти зазіхань московського уряду на Запоріжжя, очолював воєнні операції запорожців проти гарнізонів московських фортець, збудованих у межах території, що належала Війську Запорізькому. На початку свого отаманування був в опозиції до І. Мазепи через формально лояльну політику гетьмана до московського уряду. У березні 1708 року очолив 8-тис. загін запорожців, з яким приєднався до військ лівобережного гетьмана, що в той час перебували в Диканьці. За посередництва гетьмана К. Гордієнко та шведський король Карл XII уклали угоду про спільну боротьбу проти Московського царства. Поразка шведсько-українських військ у Полтавській битві змусила кошового разом з І. Мазепою та Карлом XII відступити за межі України. 26 червня 1709 року організував переправу через Дніпро біля Переволочної, що дозволило гетьману, королю та частині гетьманських і запорізьких військ переправитися на правий берег. Після смерті І. Мазепи підтримував гетьмана П. Орлика, брав участь у створенні Конституції 1710 року. Навесні 1711 року очолював загін запорожців у невдалому поході П. Орлика на Правобережжя. У 1711–1728 рр. колишній кошовий Запорізької Січі неодноразово обирався кошовим отаманом Олешківської Січі. У цей період виступав проти повернення запорожців на територію України, підвладну московському урядові. Помер 1733 року.

(За «Довідником з історії України»)

російську владу. Тим представникам козацтва, які не пішли за І. Мазепою, чи зазнавали від нього утисків, видав нагороди, подарунки та нові маєтності (причому землі він, в основному, роздавав за рахунок конфіскацій у «мазепинців»). А проти всіх, хто підтримував гетьмана, цар розпочав жорстокий терор. Для початку він наказав знищити Батурин — гетьманську резиденцію. У листі до Олександра Меншикова Петро писав: «Батурин... іншим для прикладу спалити весь». Проте Батурин просто так не здався. Російські війська почали облогу міста. Декілька разів мешканці міста відбивали штурм, але вночі представник старшини перейшов на бік росіян і показав їм таємний хід. У такий спосіб О. Меншиков увірвався до міста та з небаченою жорстокістю знищив усіх його мешканців. Старі й малі, жінки й діти були перебиті всі до одного, частина старшини замордована лютими тортурами. Козацьку старшину розіп'яли на хрестах, установлених на плотах, і пустили вниз по р. Сейм.

О. Меншиков

У Лебедині, де розмістилася царська резиденція, був проведений спеціальний суд над прихильниками І. Мазепи. Таким чином були закатовані близько 900 представників старшини.

Джерела

Зі спогадів сучасника про суд над прихильниками І. Мазепи

Багато старшин і козаків, запідозрених у прихильності до Мазепи, тому що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддано на різні тортури: колесували, четвертували, саджали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови.

Терор проти Запорізької Січі

Факт переходу частини козаків на бік шведів був використаний для *ліквідації Запорізької Січі. У квітні 1709 року* російське військо, очолюване О. Меншиковим, та козацькі частини Г. Ґалаґана підійшли до Запоріжжя.

Джерела

З документів того часу

...голови луплено, шиї до плахи рублено, вішано, й інші тиранські смерті завдано... мертвих із гробів не тилко товариства, но й чернецтва одкопувано, голови оним утинано, шкіри луплено й вішано.

Подальша доля Запорізької Січі була трагічною: царські війська забрали звідти всю артилерію та амуніцію, фортецю спалили, захоплених у полон козаків піддали страшним тортурам. Страх за своє життя та за життя рідних охопив кожного в Україні.

§60. Полтавська битва та її наслідки для України

Спостерігаючи за розвалом шведського війська, старшина, яка пішла за І. Мазепою, почала повертатися до московського царя, схиляючи голову перед його милістю. Шведи змушені були взяти старшину під варту, навіть біля самого І. Мазепи виставили «почесну варту», бо Карл XII уже не довіряв нікому. У цей час, як описують історики, у гетьмана І. Мазепи визрів новий план. Він пообіцяв захопити Карла XII і привести його до табору росіян. Петро І майже повірив гетьманові, але російська варта перехопила посланця І. Мазепи до Станіслава Лещинського, який віз лист з проханням ударити в тил російському війську.

Намагаючись виправити ситуацію, Карл XII наказав захопити *м. Полтаву*, де в той час були розташовані нечисленні російські війська й українські загони. У цьому місті зберігалася значна кількість провіанту, фуражу й одягу, які були дуже потрібні шведському війську. І хоч шведський король хвалькувато заявляв, що «Полтава — нікчемна фортеця», здобути місто його піддані так і не змогли.

Під час шведської облоги до Полтави підійшла армія Петра І. Військо Карла XII спробувало прорватися до Польщі, але для цього потрібно було здолати росіян. *27 червня 1709 року* відбувся генеральний бій під Полтавою, який вплинув не тільки на весь подальший хід Північної війни, а й на розподіл сил у Європі.

Сили сторін були нерівними: у шведів було 16 тис. вояків і лише 4 гармати; а в росіян — 38 тис. солдатів і 72 гармати. До кількісної переваги росіян додавалася й моральна. Російський цар перебував у доброму здоров'ї, а отже, міг вільно керувати своїм військом, на відміну від Карла XII, який напередодні битви був поранений у ногу і міг лише спостерігати за боєм, сидячи на ношах. Українські війська в складі російської армії в цій битві очолював *Семен Палій*, якого Петро І звільнив із Сибіру та зробив символом вірності царю.

А. Коцебу. Полтавська баталія. 1867 р. Фрагмент

Спочатку битва йшла з перемінним успіхом, але досить швидко далася взнаки кількісна перевага російської армії, особливо в артилерії, та ліпший вишкіл військ. Під тиском російської піхоти шведи почали відступати.

У розпалі бою від вибуху перевернулися ноші, на яких був Карл XII. Усім здалося, що король загинув, тому шведи в розпачі стали тікати. Карлові XII й І. Мазепі разом з невеликим загоном козаків удалося переправитися через Дніпро й утекти в турецькі володіння.

Під час Полтавської битви вбито 9 тис. шведів та 1 345 російських бійців, а також узято в полон 3 тис. підданих Карла XII. Усіх українців, які брали участь у битві на боці шведів і потрапили в московський полон, люто мордували: їх садили на палі, вішали, їм ламали руки й ноги, а покалічені тіла виставляли на привселюдний огляд для залякування народу.

Смерть І. Мазепи

Карл XII, І. Мазепа та їхні прибічники потрапили до Бендер (Туреччина), де шведський король одержав листа від російського царя з пропозицією миру на умовах, якщо Швеція:

- поступиться землями в Балтії на користь Росії;
- визнає польським королем Августа;
- видасть І. Мазепу російському цареві.

Покровитель І. Мазепи відмовився від такої ганебної угоди. У цей самий час російська дипломатія здійснювала різноманітні ходи, щоб захопити гетьмана. Так, наприклад, туркам обіцяли 300 тис. злотих за те, що вони видадуть Івана Мазепу, але султан відмовився.

Хворий та слабкий, гетьман не витримав усіх цих трагічних подій і 22 серпня 1709 року помер. Його тіло відвезли в м. Ясси, і там, у присутності Карла XII, поховали в церкві, що стояла над містечком.

Поразка І. Мазепи стала для України величезною катастрофою:

Різні погляди

Постать І. Мазепи історики висвітлюють неоднозначно. Йому дають зовсім протилежні характеристики, одні змальовують І. Мазепу тільки як «зрадника», інші характеризують його тільки як одного з найвидатніших борців за українську справу.

Н. Полонська-Василенко побачила в І. Мазепі «одного з найвидатніших діячів України, людину виняткових адміністративних та дипломатичних здібностей, який прагнув створити з України незалежну державу західноєвропейського типу з абсолютною владою гетьмана чи князя... Зла доля поставила його проти Петра І, що також прагнув піднесення своєї держави, і в цьому двобою останній вийшов переможцем».

- самодержавство після всіх подій 1708 року стало на шлях ліквідації автономного устрою Гетьманщини;
- Україна зазнала величезних людських утрат та економічних збитків.

§61. Перша хвиля української еміграції

Пилип Орлик — гетьман України в еміграції

Після трагічної для І. Мазепи поразки під Полтавою все найближче оточення гетьмана опинилося на території Туреччини, у Бендерах. Так розпочалася *перша доба української еміграції.*

Після смерті І. Мазепи серед українських козаків в еміграції розгорілася боротьба за гетьманську булаву, що тривала півроку. 5 квітня 1710 року козацька рада в Бендерах обрала гетьманом *П. Орлика*. Тоді ж обрали й генеральну старшину, до складу якої увійшли:

- Іван Ломиковський (генеральний обозний);
- Клим Довгополий (генеральний суддя);
- Іван Максимович (генеральний писар);
- Григорій Герцик, Федір Мирович (генеральні осавули).

10 травня 1710 року Карл XII підписав формальний диплом *«Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporovienski»*, яким він затвердив П. Орлика на посаді гетьмана. Невдовзі між українським гетьманом і шведським королем був укладений договір, за яким Україна ставала протекторатом Швеції. П. Орлик налагодив контакти з кримським ханом, який обіцяв допомогти в боротьбі з Росією. *8 листопада 1710 року* Туреччина, підтримуючи П. Орлика, оголосила війну Московській державі.

Пилип Орлик
(1672–1742)

Походив з родовитої литовсько-чеської сім'ї. Народився 21 жовтня 1672 року у м. Косуті поблизу Вільна. Його батько загинув під час польсько-турецької війни в 1673 році, воюючи на боці короля. Мати зуміла дати синові добру освіту: він навчався в єзуїтському колегіумі у Вільні, а 1694 року закінчив Києво-Могилянську колегію.

У 1698–1700 рр. працював писарем у канцелярії київського митрополита, потім став старшим військовим канцеляристом, а згодом і регентом (управителем) справами Генеральної військової канцелярії. У 1706 році був призначений генеральним писарем, а невдовзі став найближчим радником гетьмана І. Мазепи. У 1708–1709 рр. разом з гетьманом намагався створити антимосковську коаліцію, яка стала б гарантом незалежності Української держави. Поразка шведсько-українських військ у битві під Полтавою примусила П. Орлика емігрувати разом з І. Мазепою та значною частиною козацької старшини.

Після смерті І. Мазепи на козацькій раді 5 квітня 1710 року П. Орлик був обраний гетьманом, якого одразу ж визнали шведський король і турецький султан.

З 1714 року він змушений був жити в різних країнах: у Швеції, Німеччині, Франції, Греції, Молдові. Помер у Ясах у травні 1742 року.

П. Орлик був останнім українським гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення української незалежної держави. Він був автором блискучих політичних творів.

(За «Довідником з історії України»)

«Пакти й Конституція прав і вільностей Війська Запорізького»

Під час обрання гетьмана між П. Орликом, старшиною та запорожцями була укладена угода — *«Пакти й Конституція прав і вільностей Війська Запорізького» («Pacta et Constitutiones legum libertatumqe Exercitus Zaporoviensis»)* — документ, який пізніше дістав назву *Конституція Пилипа Орлика*.

У цій Конституції був узагальнений увесь попередній досвід існування Української козацької держави та намічені шляхи її подальшого розвитку. Основною ідеєю документа стала вимога обмежити владу гетьмана й прагнення старшини відігравати головну роль у суспільно-політичному житті України.

Герб П. Орлика

Конституція України, підготовлена українським гетьманом в еміграції та його найближчим оточенням, мала вступну частину й 16 статей. Текст цього документа був складений латинською й тогочасною книжною українською мовами.

Вступна частина. У преамбулі Конституції була схематично викладена історія українського народу та Війська Запорізького. Автори документа стверджували, що козаки («народ козацький») були засновниками Київської держави. Однак згодом, у боротьбі з Польським королівством, Україна втратила свою незалежність, яку відновила тільки за гетьмана Б. Хмельницького. Далі зазначено, що Московське царство, порушивши взяті на себе зобов'язання щодо України, намагалося ліквідувати права й привілеї Війська Запорізького, перетворити козаків на регулярне військо, відібрати в них владу та «накласти рабське ярмо на вільний народ, який нікому не дозволяв себе завоювати силою зброї». За цих умов Військо Запорізьке було змушене відстоювати права українського народу збройним шляхом. Підкреслено також визначну роль гетьмана І. Мазепи в захисті інтересів України та Війська Запорізького, оскільки саме він став на захист козацьких прав та вільностей, і саме він прагнув здобути для України таку бажану волю. Перед новообраним

гетьманом П. Орликом ставилося завдання вибороти незалежність України за підтримки Швеції. Шведський король Карл XII як «покровитель і протектор» України, затвердивши умови й акти обрання гетьмана, ставав гарантом незалежної України та недоторканності її кордонів.

Основний текст і статті. В основному тексті документа проголошено принципи побудови Української держави. У 16 статтях Конституції визначено державний статус Гетьманщини, її внутрішній лад та відносини з іншими державами.

«Пакти й Конституція» П. Орлика визначали *національно-державний суверенітет України.*

У статтях зазначалося:

- Україна з обох частин Дніпра має бути звільнена від чужоземного панування;
- Україна має бути повністю незалежною від Московщини та Польщі;
- українські кордони вічні й недоторканні;
- Україна перебуває під протекторатом Швеції;
- Україна підтримуватиме союзницькі відносини з Кримським ханством.

У *першому* параграфі нормативного акта розглядалося питання про віру. *Православ'я* було проголошене *державною релігією*. Документ передбачав незалежність української церкви при формальному її підпорядкуванні константинопольському патріархові.

Другий пункт визначав *кордони Української держави*, які встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору, підписаного в 1649 року між Б. Хмельницьким та урядом Речі Посполитої. Таким чином, Гетьманщина складалася з трьох воєводств (Київського, Брацлавського та Чернігівського), а її кордон з Польщею мав проходити по р. Случ.

У разі війни гетьман повинен був не тільки забезпечити непорушність і охорону кордонів, а й сприяти поверненню в Україну полонених, домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною.

У *наступних* пунктах стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького фортець Трахтемирів, Кодак, Калабердида та Переволочна разом з прилеглими до них землями та необхідність зруйнування московських фортець, збудованих на Запоріжжі.

Важливими питаннями, висвітленими в Конституції, стали взаємини між владою та народом. Якщо говорити сучасною мовою, в Україні

Джерела

Уривки з «Пактів і Конституції» П. Орлика

...Щоб в Україні була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського.

...Вітчизна наша щоб у потверджених пактами Речі Посполитої і Московської держави кордонах, які відійшли по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, була відступлена, вічно віддана й пактами укріплена від Речі Посполитої в гетьманську область, щоб не були насильно змінені й порушені її кордони.

...Має ясновельможний гетьман з найяскравішим ханом кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегації та потвердження постійної приязні, на яку оглядаючись довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її до будь-чого присилування.

...При трактуванні найяснішого його милості короля шведського з Московською державою про мир об тім дбати, щоб Дніпро від *городків та фортець московських, так і ґрунти* військові були очищені від московської посесії і до первісної області Війська Запорізького повернені.

...Коли деякі Війська Запорізького гетьмани, привласнивши собі неслушно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладне таке право: «Так хочу, так повеліваю!» — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, виросли численні в Запорізькому Війську незлагоди, розорення прав та вільностей, посполите утяження, легке насильне і купне розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорізьке домовилися й постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережене постійно в Запорізькому Війську:

встановлювалася *парламентська республіка*. Гетьманська влада обмежувалася постійною участю Генеральної ради в державному управлінні.

У *шостому* параграфі були визначені *основні принципи державного правління* в Україні. Усі найважливіші державні справи розв'язував гетьман разом з генеральною старшиною, полковниками й генеральними радниками від кожного полку. Питання загальнодержавного значення повинен був формулювати й виносити на обговорення в парламент гетьман. Передбачалося тричі на рік (на Різдво, Великдень і на Покрову) збирати в гетьманській резиденції *Генеральну військову раду*. До останньої мала входити не тільки генеральна, полкова та сотенна старшина, а й по одному депутату від кожного полку з числа «знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів» (генеральні радники) і посли від Низового Війська Запорізького. Усі парламентарі мусили присягати на вірність державі. Без дозволу парламенту гетьман не мав права розв'язувати найважливіші державні справи.

У період між засіданнями Генеральної військової ради найвища виконавча влада належала гетьманові й генеральній старшині. Уряди полковників і сотників, які були не тільки військовими керівниками, а й мали всю повноту влади на територіях підлеглих полків і сотень, теж були виборними. Уряд обирали «вільними голосами», а гетьман тільки затверджував його.

Гетьман не мав права підтримувати відносини з іншими державами. Усе таємне листування він обов'язково мусив зачитувати старшині.

Наступні пункти Конституції обмежували судову й фінансову владу гетьмана.

За *сьомою* статтею всі важливі судові справи, серед них і про образу гідності гетьмана, передавалися на розгляд до Генерального військового суду.

Таким чином, за Конституцією в Україні утворювалися три гілки влади: законодавча (Генеральна рада), виконавча (гетьман і генеральна старшина) та судова (Генеральний суд).

Гетьман не мав права одноособово розпоряджатися державними коштами. Скарбницю очолював генеральний скарбник, який розпоряджався прибутками, узгоджуючи свої дії з гетьманом.

Згідно з *дев'ятим* пунктом Конституції на утримання гетьмана виділялися маєтки в Шептаківському повіті й частина земель Війська Запорізького.

За *десятою* та *одинадцятою* статтями гетьман повинен:

- здійснювати загальний нагляд за діяльністю адміністративних органів;
- затверджувати вибір найвищих урядовців і полковників;
- не допускати зловживань козацької старшини, боронити від кривд козаків і посполитих;
- звільняти від податків і повинностей козацьких удів, сиріт і деякі інші категорії населення.

У документі приділено значну увагу фінансовим, економічним і військовим питанням (проведенню ревізії державних земель, запровадженню

щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними за звичайним порядком ідуть городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, з кожного полку до загальної Ради мають бути обрані за гетьманською угодою генеральні радники — по одній значній старовинній, добророзумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілісність Вітчизни, її загальне добро і всілякі публічні справи, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи.

...У гетьманській резиденції тричі на рік має обиратися Генеральна рада: на Різдво, Великдень і Покрову. На ній, окрім названих вище представників, мають бути посли Запорізького Низового війська, тобто Січі. Між Радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

...А коли б щось було б помічене з ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вільностям військовим, тоді ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи публічно на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вільностей вітчизняних без найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі недолади справити.

фіксованого мита й різних зборів, скасуванню орендних стацій для компанійців і сердюків тощо).

Конституція Пилипа Орлика була важливою подією в житті тогочасної України. Вона стала не тільки пам'яткою суспільно-політичної думки, а й перетворилася на символ боротьби за створення незалежної Української держави (За «Довідником з історії України»).

§62. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя

П. Орлик мусив здійснити низку політичних та дипломатичних заходів, щоб утілити в життя окреслені в Конституції ідеї. Маючи в розпорядженні всього кілька тисяч козаків, він сподівався реалізувати свої плани за підтримки Швеції, Османської імперії, Кримського ханства та інших країн.

Шведський король Карл XII брав на себе зобов'язання вести війну з Росією доти, доки Україна не буде звільнена від московського панування, а турки, татари й поляки обіцяли свою допомогу в цій боротьбі.

У *січні 1711 року* розпочався похід козацького війська на Правобережжя. До загонів П. Орлика приєднався польський загін та орда татар, очолювана Мехмедом-Гіреєм. Крім того, в об'єднаному війську налічувалося до 40 шведських інструкторів.

П. Орлик дуже добре підготувався до походу. Просуванню козацького війська передували розіслані ним *листи-універсали*, у яких гетьман закликав людей повстати проти російської влади. Під виглядом бандуристів і кобзарів довірені особи П. Орлика поширювали його заклики до повстання проти Москви.

Агітація мала великий успіх, до козацького війська приєдналася значна кількість кріпаків-утікачів, населення Правобережжя співчувало козацтву й було готове підтримувати його наміри. Один за одним українські міста без бою переходили на бік П. Орлика й визнавали його своїм гетьманом.

П. Орлик надіслав листа до Івана Скоропадського, у якому висловив пропозицію узгодити дії. Російський уряд був наляканий розвитком подій в Україні, Петро I більше не довіряв українській старшині.

За наказом російського царя старшинські сім'ї були взяті під варту й утримувались як заручники.

Проти полків П. Орлика виступило військо під командуванням генерального осавула Г. Бутовича, яке було розбите в бою під Лисянкою. Розпочалися масові народні виступи проти московської адміністрації на території Лівобережної України.

У *березні 1711 року* об'єднані війська під командуванням П. Орлика підійшли до добре укріпленої Білої Церкви, у якій стояв російський гарнізон. Розпочалася облога міста, та жоден із штурмів не був успішним, бо гарнізон мав достатню кількість боєприпасів і сильну артилерію. Натомість росіяни зробили кілька вдалих вилазок, через які українці зазнали значних утрат.

Частина татарських загонів під проводом самого хана здійснила похід на Слобідську Україну. Такі дії союзників підривали авторитет П. Орлика серед українського населення.

У *травні 1711 року* розпочався наступ московських військ під командуванням Б. Шереметєва. За таких обставин поляки відступили. Татари, дізнавшись про наближення великого російського війська, також почали відступ, захоплюючи на своєму шляху величезний ясир, грабуючи міста й села. Козаки й міщани, які приєдналися до П. Орлика, довідавшись про звірства татар, залишали табір і кинулися захищати свої родини. У гетьмана з 16-тис. війська залишилося ледве 3 тис. осіб, з якими П. Орлик відійшов до Бендер. Так закінчився *поразкою* дуже вдало розпочатий похід на Правобережжя.

§63. Прутський похід Петра I

20 листопада 1710 року Туреччина, прагнучи повернути втрачений у 1696 році Азов та повністю відновити вплив у Північному Причорномор'ї, оголосила Росії війну. *Навесні 1711 року* російська армія вирушила через українські землі на Молдову. Вступивши на територію Правобережної України, царські підрозділи за наказом Петра I нищили українські міста й села, катували місцеве населення, десятками тисяч переганяючи його на Лівобережжя.

Джерела

Уривок з листа Петра I до О. Меншикова

...неабияк наші провчили й те бидло — одних за Дніпро до гетьмана, а інших, гадаю, як подарунок до вашої милості в губернію на пусті місця пришлемо.

У *червні 1711 року* основні сили московського війська (46 тис. осіб, 120 гармат) під командуванням Петра I та загони його союзника молдовського

господаря Д. Кантемира чисельністю 5 тис. осіб підступили правим берегом р. Прут до м. Ясс. *На початку липня 1711 року* в район Фальчі (Фальчіце) підійшла турецька армія (близько 120 тис. осіб, 440 гармат) та 70-тис. кіннота кримського хана Девлет-Гірея. 8–9 липня біля с. Станілешти відбулася вирішальна битва, унаслідок якої російська армія була повністю оточена в урочищі Нові Станілешти. Становище московських військ було критичним і капітуляція армії Петра I стала неминучою. Однак царським агентам удалося підкупити головнокомандувача турецької армії, який погодився піти на переговори з російським командуванням. Після укладення мирного договору росіяни відступили, а великого візира стратили одразу по його прибутті до Стамбула.

Прутський договір. Отже, *12 липня 1711 року* в результаті переговорів між представниками Росії (П. Шафіров) і Туреччини (Баталджі-паша) був укладений *Прутський договір*, за яким московський уряд зобов'язувався:

- повернути Туреччині Азов разом з прилеглими до нього територіями;
- зруйнувати частину фортець у степовій частині України — Таганрог і Кам'яний Затон на Дніпрі та Новобогородицьку фортецю в гирлі р. Самари;
- не втручатися у справи Речі Посполитої;
- відмовитися від претензій на Правобережну Україну й вивести з цієї території свої війська.

Крім того, Московському царству заборонялося мати свого посла в Стамбулі.

Джерела

Уривок з «Виводу прав України» П. Орлика

...Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні, козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоб визволитися з неволі. Князь Мазепа і стани України вжили своєї влади в 1708 р., щоб знову заволодіти тим, що їм належало, аби краще забезпечити собі свої вільності, вони злучилися з королем шведським і вмовилися з ним не трактувати не з ким окремо. Ось деякі пункти договору, що стосуються до мого предмету:

1. Його королівська величність зобов'язується обороняти Україну та прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні його величність довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме, доки Україна потребуватиме того війська, котрому його королівська величність видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Усе, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись народові українському, передається і задержиться при українському князівстві.

3. Князь і стани України згідно з правом, яким досі користувалися, будуть збережені й підтримані на всім просторі князівства та частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути обмежений у володінні цим князівством; до його смерті, яка, треба сподіватися, не настане ще довго. Стани України збережуть усі вільності згідно зі своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Його королівська величність не могтиме ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть його королівській величності на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Щоправда, Туреччина за цим договором дозволила Петру І вільно вивести свої війська разом з артилерією та обозом з Молдови. У ході переговорів була також досягнута угода про обмін полоненими та вільну сухопутну торгівлю між обома державами.

Під час підписання Прутського миру був присутній і *Пилип Орлик*, якого спеціально запросили до Стамбула. Ішлося про повернення не тільки Правобережжя й Запоріжжя, а й Лівобережної України під владу гетьмана. Проте російські дипломати, ведучи переговори та роздаючи хабарі, добилися від турків значних поступок. Наприклад, Петро І відмовлявся тільки від Правобережжя, а Київ він залишав під владою Московської держави.

Та Пилипові Орлику не судилося повернутися й на територію Правобережної України, бо цей край був захоплений Польщею. Спроба П. Орлика надіслати туди невеликі козацькі загони не мала успіху, їх ущент розгромили польські війська.

Після підписання Прутського миру сутички не припинилися. Московське царство та Османська імперія перебували в стані війни аж до підписання *Андріанопольського мирного договору в 1713 році* (За «Довідником з історії України»).

§64. Спроби Пилипа Орлика утворити в Європі антимосковські коаліції

Після підписання Прутського миру сподівання П. Орлика на велику війну між Росією і Туреччиною стали марними. Тому разом з Карлом XII гетьман виїхав за кордон, щоб створити широку європейську коаліцію. Він і далі плекав ідею об'єднання Правобережної, Лівобережної, Слобідської України та Запорізької Січі в соборну Українську державу.

У цей час у Європі тривало гостре суперництво за політичний і військовий вплив на континенті. Антиросійські настрої панували в урядах Англії, Франції, Голландії, Данії, Швеції, Речі Посполитої та інших держав. П. Орлик, блискуче використовуючи європейські суперечності, порушив перед цими державами питання про незалежність України.

Через П. Орлика весь континент дізнався про прагнення України до незалежності та про її боротьбу за свій суверенітет. Для політичних діячів Європи П. Орлик написав *«Маніфест до європейських королів»*, з яким звернувся до всіх європейських монархів.

Крім планів західноєвропейської коаліції, він також розробив проект східного антимосковського союзу, учасниками якого мали стати Річ Посполита, Османська імперія, Кримське ханство, Буджацька орда, Січ, Гетьманщина, донське козацтво, астраханські й казанські татари.

Проте ситуація в політичних колах Європи складалася не на користь П. Орлика. *1718 року* на полі бою в Норвегії загинув гетьманів союзник Карл XII. А через три роки, *30 серпня 1721 року*, знесилена війною Швеція підписала з Росією *Ніштадтський мир*, за яким:

- до Москви переходили Ліфляндія, Естляндія, Інгрія, частина Карелії та острови Езель і Даго;
- Росія повертала Швеції Фінляндію.

Туреччина задовольнилася тим, що Росія поступилася їй Азовським узбережжям, і не хотіла більше воювати. Довга міжусобна боротьба повністю знесилила *Польщу*. Нарешті, за підтримки росіян польський трон захопив Август Саксонський (Фридріх-Август III), що дало можливість Петрові I, за свідченнями сучасників, «порядкувати в Польщі як у себе вдома».

Діяльність Пилипа Орлика в Європі завдала багато клопоту російському урядові. За наказом Петра I російські агенти намагалися впіймати й заарештувати непокірного гетьмана. Рятуючись від переслідувань, П. Орлик був змушений постійно переїжджати з однієї країни в іншу.

Подальша доля Пилипа Орлика. У 1714 році гетьман разом з частиною старшини скористався запрошенням Карла XII й переїхав до Швеції, але вже в 1720 році був змушений переїхати до Німеччини, а згодом — до Франції. З 1722 року П. Орлик перебрався на територію Османської імперії, де на вимогу турецького уряду оселився в Салоніках (Греція). Шукаючи підтримки в різних європейських держав (Франції, Англії, німецьких держав, Польщі, Ватикану), він неодноразово порушував питання про допомогу в справі відновлення української державності, намагався сформувати власні військові сили та залучити до боротьби проти Російської імперії Запоріжжя.

Протягом цього часу гетьман постійно жив у неймовірній скруті. Як писав сам П. Орлик, були такі дні, коли ні за що купити «ні хліба, ні дров, ні світла».

В еміграції гетьмана відвідували люди з України: ченці, купці, мандрівники, невільники. Усім він допомагав, чим міг. Європейські можновладці з великою повагою та пошаною ставилися до П. Орлика, який усе своє життя, енергію й сили віддав боротьбі за незалежність України. Цю справу після смерті гетьмана в 1742 року підхопив його син *Григорій Орлик*.

§65. Діяльність в еміграції Григорія Орлика

27 листопада 1729 року Г. Орлик прибув до Парижа. Тут він домігся аудієнції в міністра закордонних справ Шовелена й кардинала Флері. Під час цих зустрічей він акцентував увагу своїх співрозмовників на таємній угоді Росії й Австрії, метою якої було не допустити французького ставленика С. Лещинського на польський престол. Г. Орлик бачив єдину можливість не допустити посилення Москви — провести широку українську акцію, підтриману Портою. Гетьманич намагався заручитися підтримкою й інших країн, йому навіть удалося отримати відповідні листи кардинала для Стамбула.

Довідка. *Порта* (від латинського *porta — двері, ворота*) — уживана в європейських дипломатичних документах та літературі офіційна назва уряду Османської імперії.

Протягом свого перебування в Парижі Г. Орлик устиг потоваришувати з Вольтером. Перед від'їздом до Туреччини саме йому він віддав матеріали про гетьмана І. Мазепу, отримані від батька. Незабаром з книжки видатного філософа вся Європа дізналася, що «Україна завжди прагнула волі».

16 червня 1730 року Г. Орлик прибув до Стамбула, де відразу ж зустрівся з представником Франції у Туреччині Вільновим. Проте втягнути Порту у війну з Росією не вдалося. За дорученням французького уряду в 1732–1734 рр. гетьманич неодноразово їздив до кримського хана Каплан-Гірея з проханням підтримати боротьбу запорожців і П. Орлика проти Російської імперії. У 1733 році Г. Орлик допоміг С. Лещинському повернутися до Польщі й зайняти королівський престол.

У 1734 році Г. Орлик таємно перебував у Гетьманщині, де вів переговори з опозиційними до російського колоніального режиму колами козацької старшини.

Персоналії

Григорій Орлик
(1702–1759)

Син П. Орлика, похресник гетьмана І. Мазепи, народився в Батурині. Після укладення угоди між П. Орликом і кримським ханом про спільне визволення Гетьманщини й Слобожанщини з-під панування Росії, 9-річний гетьманич залишився заручником у татар. Після переходу І. Мазепи та козацької старшини на бік шведів разом зі своєю родиною деякий час мешкав у Варшаві. 1715 року переселився до Швеції, де цього ж року вступив до королівської гвардії. 1715 року отримав бойове хрещення в битві під Штральзундом. У 1716 році покинув військову службу та вступив до університету в Лунді, де навчався до 1718 року. Тут він, крім усього іншого, навчився чудово грати на лютні та захопився астрологією. Після закінчення університету син гетьмана протягом шести років служив у саксонській гвардії, потім став на службу осавулом коронного гетьмана в Польщі, де й розпочав власну дипломатичну діяльність.

Після смерті П. Орлика (1742 року) Григорій став лідером української політичної еміграції. Протягом наступних 10 років Г. Орлик докладав титанічних зусиль для визволення своєї Батьківщини, але марно.

1741 року Швеція оголосила війну Росії. Г. Орлик для підтримки бойових дій Швеції проти Росії прибув до Стокгольма, але прихилити Швецію й Порту до рішучих дій у напрямі визволення України йому так і не вдалося, тому гетьманич покинув дипломатичну кар'єру та повністю присвятив себе військовій.

Очоливши кінний полк, він відзначився в поході проти австрійського цісаря. 1741 року Г. Орлик отримав Хрест св. Луї — нагороду, яку у Франції здобували одиниці. У 1745–1747 рр. гетьманич воював під Монсом, Шарлеруа, брав участь в облозі Намюра в Бельгії.

3 грудня 1747 року Г. Орлик одружився з Луїзою ле Брюн де Дентевіль. Невдовзі він став командиром драгунського полку в Лотарингії.

На початку 50-х років Г. Орлик знову порушив у французькій політиці українське питання, пропонуючи утворити козацьку Січ на Рейні. Ця формація мала б захищати французькі кордони від зазіхань німців. 1754 року граф Г. Орлик намагався налагодити стосунки із Запорізькою Січчю, він робив спроби схилити до повстання гетьмана К. Розумовського.

Довідка. *Семилітня війна* тривала протягом 1756–1763 рр. Країни учасниці: Австрія, Франція, Росія, Іспанія, Саксонія, Швеція (з одного боку) та Пруссія, Британія, Португалія (з іншого). Війна була викликана загостренням боротьби за колонії між Англією та Францією і зіткненням агресивної політики Пруссії з інтересами Австрії, Франції і Росії.

Спалахнула Семилітня війна. Г. Орлик, як французький генерал, брав участь у битвах під Розмахом у Саксонії, Астембером, Цімдергавфеном і Лютценом, а також в облозі Ганновера. 13 квітня 1759 року біля Бергена відбулася битва, яка вирішила долю всієї війни. Козацький ескадрон, очолюваний Г. Орликом, здобув перемогу над

військами Фердинанда Брауншвейзького — першу велику перемогу Франції у цій війні, але самого Григорія тяжко поранили. 25 квітня граф був призначений генералом-поручником. Не зовсім одужавши, він узяв участь у битві під Менденом, де отримав іще одне важке поранення.

Г. Орлик зробив чудову кар'єру на французькій службі: він став членом королівської ради, отримав титул графа й звання маршала Франції. 14 грудня 1759 року «граф Григорій Орлик, генерал-поручник, кавалер шведського ордена Меча й французького святого Луї, помер у діючій Армії».

В особистому листі до вдови Григорія Людовик XV зазначав: «Граф Орлик помер як слід помирати людині його роду й гідності».

Діяльність Орликів стала прикладом служіння своїй Батьківщині. У Франції пам'ятають цю видатну родину, на їхню честь навіть названо столичний аеропорт «Орлі».

§66. Гетьман Іван Скоропадський

Решетилівські статті

17 липня 1709 року, незабаром після Полтавської битви, гетьман Іван Скоропадський надіслав на затвердження Петрові I *«Просительні статті»* — підготований ним новий проект міждержавної угоди, яка мала регулювати відносини Гетьманщини з Російською імперією. Новий гетьман просив царя підтвердити права й вільності України, які були задекларовані царським указом від 1 листопада 1708 року. Подані цареві договірні умови складалися з 14 статей, зокрема вони містили пункти:

- підпорядкувати українське військо під час походів козацькому командуванню;
- повернути українській армії артилерію, захоплену московськими військами в Батурині;
- заборонити московським воєводам утручатися у внутрішні справи Гетьманщини;
- звільнити українське населення від військових постоїв московської армії тощо.

У відповідь на звернення гетьмана 11 серпня 1709 року був виданий царський *«Рішительний указ»*, який, формально підтверджуючи попередні запевнення про збереження державно-правового статусу Гетьманщини,

насправді був спрямований на поступову ліквідацію її політичної автономії. Відповідь Петра I зводилася до того, що «український народ з ласки царя має стільки вільностей, як жоден народ у світі».

Іван Скоропадський
(1646–1722)

Представник козацько-старшинського роду Скоропадських. Народився в Умані, у цьому ж місті здобув добру освіту. У 1674 році після зруйнування міста турками майбутній гетьман переселився на Лівобережжя. Спочатку, у 1675–1676 рр., був військовим канцеляристом в І. Самойловича, виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана в його зносинах із царським урядом. У 1681–1694 рр. обіймав посаду чернігівського полкового писаря, брав участь у Кримських походах, з 1698 року був генеральним бунчужним, а з 1701 року — генеральним осавулом. З 1706 року майже два роки обіймав посаду полковника Стародубського полку. Був палким прихильником І. Мазепи, але через деякі обставини не перейшов разом з гетьманом на бік шведів. У листопаді 1708 року на Генеральній військовій раді в Глухові, за рекомендацією царя Петра I, його обрали гетьманом.

Помер у липні 1722 року й був похований у Гамаліївському монастирі біля Глухова.

(За «Довідником з історії України»)

Від назви містечка, де стояв козацький табір під час підписання договору, угода між гетьманом І. Скоропадським та царем Петром I отримала назву *Решетилівські статті*. Згідно з цим документом:

- гетьманський уряд здійснював в Україні судову та адміністративну владу;
- московським урядовцям, крім президентів колегій, заборонено втручатися в справи адміністративного управління;
- козацьке військо до кінця 1709 року звільнялося від участі у військових походах;
- президентам різних колегій надавалося право втручатися в справи української адміністрації;
- українська армія під час військових походів підпорядковувалася московському командуванню;
- козацькому військові відмовлено в поверненні артилерії;
- при гетьмані запроваджувалася посада міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду;
- значно збільшувалася кількість московських залог у містах Лівобережної України;
- установлювався контроль за збиранням податків і витратами на утримання гетьманської адміністрації та козацького війська;
- прийняття іноземних послів (особливо дипломатів з Туреччини, Криму, Польщі та Швеції) мало відбуватися лише в присутності царського представника (За «Довідником з історії України»).

З перших днів свого обрання на посаду гетьмана І. Скоропадський не викликав довіри Петра І. Тому 1709 року до нього був приставлений міністр-резидент А. Ізмайлов, якому дали завдання стежити за І. Скоропадським і викривати зраду.

Від царя Петра І А. Ізмайлов отримав інструкцію, що складалася з 10 пунктів, які регламентували його діяльність в Україні. У ній ішлося про те, що міністр-резидент має стежити:

- щоб запорожці не селилися поблизу кордонів Гетьманщини;
- щоб іноземних послів гетьман приймав у присутності міністра-резидента;
- щоб усю привезену кореспонденцію негайно пересилали до Москви;
- щоб гетьман не замінював генеральної та полкової старшини й не позбавляв чи не надавав маєтностей старшині без узгодження з московським урядом;
- щоб гетьманський уряд повідомляв про всі свої прибутки.

У таємній частині інструкції А. Ізмайлову доручалося стежити, щоб гетьман і старшина не вступали в переговори з турками, татарами, шведами, поляками і «зрадником» І. Мазепою, а також дізнатися про розмір військового скарбу й прибутків, які надходили до української скарбниці за гетьмана І. Мазепи. А. Ізмайлов мав вивідувати настрої серед старшини й козаків, утримувати при гетьманові два російські полки, які були б під безпосереднім командуванням царського міністра-резидента. Незабаром А. Ізмайлова змінив на посту міністра-резидента Ф. Протасьєв.

Посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України

В універсалах до українського народу цар обіцяв йому всякі милості та свободи. Наказуючи провести вибори нового гетьмана, Петро І задобрював козацьку старшину, надсилав їй гроші та подарунки. Реальні ж плани самодержця вдало схарактеризував міністр Д. Голіцин: «Задля нашої безпеки в Україні треба, насамперед, посіяти незгоду між полковниками та гетьманами. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як І. Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з доносщиками суворо, якщо двоє прийдуть з брехливим доносом, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман із старшиною будуть боятись... Треба, щоб у всіх полках були полковники, незгодні

з гетьманом, якщо між полковниками й гетьманом не буде згоди, то всі справи їхні будуть нам відкриті».

Після розгрому Батурина та знищення Запорізької Січі Петро I ужив заходів щодо обмеження державних прав України, зросійщення її культурно-духовного життя та підриву економіки Гетьманщини. За власним висловом самодержця, він «вирішив прибрати Україну до рук», оскільки розумів, яку небезпеку для нової імперії становила волелюбність українського народу.

Резиденція гетьмана переводилася до Глухова, бо це місто лежало ближче до російського кордону. Українцям знову дозволялося заселяти Батурин та інші міста, зруйновані царськими військами за «зраду» І. Мазепи. У столиці Гетьманщини постійно перебували два російські полки, що підпорядковувалися тільки міністру-резиденту. Для надійного забезпечення своєї влади московський уряд розмістив на території Гетьманщини 10 драгунських полків, утримання яких лягло важким тягарем на місцеве населення.

Заборонивши гетьманові самостійно призначати генеральну й полкову старшину, Петро I почав це робити власноруч. Замість українців на чолі полків і сотень ставали росіяни й німці, які мало зважали на гетьмана, підкоряючись центральним властям. Новопризначені царські ставленики та фаворити (Меншиков, Толстой, Головін, Шереметєв та ін.) одержували за службу маєтності та землі Лівобережної України, які конфісковувалися в їхніх власників, зокрема в емігрантів, що повернулися, повіривши в обіцяну царем амністію. Замість амністії на прибічників І. Мазепи чекав наказ заслати їх до Сибіру. Нові, російські, землевласники завозили з Росії своїх кріпаків і *насаджували в Україні кріпацтво*.

Герб І. Скоропадського

У Гетьманщині проводилися численні мобілізації козаків для участі в бойових діях під час Північної війни 1700–1721 рр. та для важких робіт на будівництві укріплень, каналів (Ладога, Волга — Дон) і нової столиці Московської держави — Санкт-Петербурга. Тисячі козаків поверталися в Україну каліками й жебраками, не дістався ніякої платні за службу, а важкі земляні роботи обернулися для України справжньою трагедією. Наприклад, 12 000 осіб відіслали копати Ладозький канал біля Петербурга.

Ця робота тривала 5 років, і щороку туди переводилося по 20–30 тис. козаків. Від хвороб, голоду й холоду тут загинуло більше половини козацтва.

1714 року зазнала тяжкого удару й економіка України: царський указ заборонив вивозити з Гетьманщини будь-які товари, а отже, гальмувався розвиток торгівлі, українських промислів тощо.

Наступним кроком царського уряду стала низка дискримінаційних заходів щодо української культури та церкви. 1720 року указом Петра I заборонялося друкувати книжки українською мовою. Московська цензура наклала 1 тис. крб. штрафу на друкарню Києво-Печерської лаври за те, що книжка, видрукувана там, «не в усьому до великоросійських подібна». Чернігівську ж друкарню взагалі вивезли до Москви, конфіскувавши все її майно.

У результаті цього гетьман дедалі більше втрачав авторитет. Значна частина української старшини, щоб зробити кар'єру та здобути нові посади, безпосередньо налагоджувала контакти з найближчим оточенням Петра I.

Ліквідація автономії України

§67. Московська держава на початку XVIII ст.

Адміністративний устрій Московської держави

17 жовтня 1707 року вийшов царський указ про утворення губерній, який став початком *адміністративної реформи*, що завершилася 1719 року. Після цієї реформи Московська держава поділялася на *8 губерній*, вони, у свою чергу, складалися з *50 провінцій*. Провінції поділялися на *повіти*. На чолі губернії стояв *губернатор*, який розв'язував адміністративно-судові питання й одночасно був головнокомандувачем військ, розташованих на території своєї губернії. Головою провінції був *воєвода*, а фінансово-поліційні функції на рівні повіту виконував *земський комісар*.

2 травня 1711 року був утворений *Сенат*, який спочатку складався з 9 осіб, призначених особисто царем, але поступово перетворився на зібрання президентів колегій — *сенаторів*.

Протягом 1717–1721 рр. на зміну 44 приказам Петро I увів *колегії*. «*Реєстр колегіям*» від 1718 року називав 9 таких установ, а в 1721 р. їх уже стало 11:

- Військова й Адміралтейська колегії (військові справи);
- Колегія закордонних справ (посольські справи);
- Берт- і мануфактур-колегії (промисловість);
- Комерц-колегія (торгівля);
- Камер-, Штатс-, Ревізіон-колегії (фінанси);
- Юстиц-колегія (судові справи);
- Вотчинна колегія (проблеми поміщицьких маєтків);
- Головний магістрат (справи купців і ремісників);
- Синод (церковні справи);
- Малоросійська колегія (справи України).

1721 року Петро I прийняв *титул імператора*, а Московська держава стала іменуватися *імперією*.

§68. Перша Малоросійська колегія

Довідка. *Малоросійський приказ* — державна установа Московської держави, створена 31 грудня 1662 року, що відала питаннями взаємовідносин царського уряду з Гетьманщиною. Офіційно цей орган підпорядковувався Посольському приказу, але фактично керував його діяльністю сам цар. У різний час у Малоросійському приказі працювало до 4 дяків і 15–40 піддячих.

1722 року Україна зазнала ще одного тяжкого удару, саме тоді в Україні царським маніфестом від 27 травня була утворена Малоросійська колегія — організація, що замінила Малоросійський приказ. До її складу увійшли 6 московських чиновників, головою серед яких став С. Вельямінов, призначений на посаду президента цього імперського адміністративного органу. Метою організації Малоросійської колегії було встановлення остаточного контролю над державним життям України.

Печатка Малоросійського приказу

Декларативно Малоросійська колегія мала піклуватися про український народ. Насправді ж вона позбавляла гетьмана навіть тієї влади, яка в нього до цього часу залишалася. Цьому органові підпорядковувалися адміністративні й судові установи Гетьманщини, тож фактично всі справи розв'язував не гетьман, а президент колегії.

Протягом свого правління І. Скоропадський намагався протестувати проти колоніальної політики царського уряду та відстоювати залишки автономії Гетьманщини, однак, позбавлений реальної влади, він не міг впливати на становище в Україні. Гетьман спробував протистояти цареві, але це виявилося марним. І. Скоропадський не витримав такого удару й незабаром, 3 липня 1722 року, помер.

За кілька днів після поховання І. Скоропадського козацька старшина звернулася до Петра І з проханням обрати новим гетьманом чернігівського полковника *Павла Полуботка*. На той час цар був у поході, і розв'язання питання відклалося. Реальна влада в Гетьманщині перейшла до Малоросійської колегії, яка до того часу вже:

- втручалася в місцеве самоврядування;
- збільшувала податки;
- відала судовими справами.

Наказний гетьман Павло Полуботок

11 липня 1722 року Петро І своїм указом доручив правління Гетьманщиною *наказному гетьманові Павлу Полуботкові*, який був надзвичайно енергійною людиною та відзначався твердою вдачею. Він мав великий авторитет серед козаків і старшини, які по праву вважали його захисником прав українського народу.

Незважаючи на перешкоди, які чинили царські урядовці обранню нового гетьмана, козаки відверто говорили: «Як буде наш полковник гетьманом, він постоїть за Україну, і москалі не будуть її розоряти». Про ці настрої знав і московський уряд, і Петро І, тому вони не дуже довіряли П. Полуботку.

Боротьба між двома владами. Між гетьманом та його прибічниками, з одного боку, і Малоросійською колегією — з другого, виникли гострі суперечки. У Глухові утворилося ніби два уряди: один — *Генеральна військова канцелярія* на чолі з П. Полуботком, другий — *Малоросійська*

Павло Полуботок
(бл. 1660—1723)

Походив з козацько-старшинського роду Полуботків. Навчався в Києво-Могилянській колегії, по закінченні якої служив у козацькому війську, а з 1689 р. став значковим товаришем. У 1691 р. разом з батьком брав участь у старшинській змові проти гетьмана І. Мазепи, за що був заарештований, позбавлений маєтностей і надовго усунений від державної діяльності.

Лише 1706 року став чернігівським полковником, а в 1708 році вже був одним з претендентів на гетьманство. Через недовіру до нього Петра І кандидатура чернігівського полковника була відхилена московським урядом, а гетьманом був обраний І. Скоропадський.

(За «Довідником з історії України»)

колегія, очолювана С. Вельяміновим. Сучасники згадували, що голова Малоросійської колегії дуже брутально поводився з українцями. Наприклад, гнівно кричав на П. Полуботка: «Що твоя служба проти моєї? Ти бачиш, що я — бригадир і президент, а ти переді мною — ніщо», а старшині відверто закидав: «Зігну я вас так, що й інші тріснуть, ваші давнини скасувати звелено, а з вами по-новому поводитися».

Герб П. Полуботка

Маючи підтримку Петра I, С. Вельямінов дав наказ розміщувати російські гарнізони по містах і селах України. Російські кореспонденти були призначені в Полтаву, Чернігів, Переяслав, Стародуб. Ці коменданти відверто втручалися у справи полковників, великими податками обкладали старшинські маєтки. Окрім цього, за хліб та інші речі впроваджені різноманітні збори, що мали надходити до царської скарбниці.

У цій складній ситуації П. Полуботок уступив у відкриту боротьбу з Малоросійською колегією. Він активно підтримував домагання української старшини відновити гетьманство повною мірою та ліквідувати Малоросійську колегію, яка, втручаючись у фінансові, судові та військові справи Гетьманщини, поступово перебирала на себе все адміністративне правління на Лівобережжі. Рішучі протести козацької старшини проти колоніальної політики російської адміністрації в Україні були підтримані всім українським суспільством. Звичайно, активні спроби П. Полуботка обмежити владу Малоросійської колегії та протистояти заходам президента колегії С. Вельямінова викликали незадоволення російського уряду.

Крім того, гетьман розпочав низку реформ, які мали сприяти розширенню автономії України. Серед них:

- реорганізація судів на засадах колегіальності;
- установлення порядку судової апеляції;
- сувора боротьба з хабарництвом і тяганиною;
- призначення інспекторів для нагляду за виконанням розпоряджень гетьмана;
- політика пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві тощо.

Коломацькі петиції. Царські шпигуни доносили з України, що за ініціативою П. Полуботка по всій Гетьманщині козаки збирають підписи щодо повернення колишніх прав і вільностей. Усе це дуже розлютило Петра I.

Та гетьман і старшина на цьому не зупинилися: у військовому таборі над р. Коломак улітку 1723 року були написані два звернення до російського імператора Петра І. Невдовзі П. Полуботка, генерального писаря С. Савича й генерального суддю І. Чарниша викликали до Петербурга. Тоді ж гетьман уперше вручив Петру І свою петицію *про відновлення державних прав України*. Цей запит цар залишив без відповіді, і П. Полуботок був змушений удруге звернутися до Петра І з проханням дозволити обрати гетьмана й скасувати Малоросійську колегію.

В. Волков. Петро І у в'язниці в П. Полуботка

Цього разу відповідь не забарилася — за наказом імператора П. Полуботка разом з полковником Д. Апостолом, генеральним бунчужним Я. Лизогубом, генеральним осавулом В. Журавським, управителем Генеральної військової канцелярії Д. Володковським та деякими іншими старшинами заарештували й кинули до Петропавлівської фортеці. Усі вони перебували в петербурзькій в'язниці аж до початку 1725 року, коли помер Петро І.

Сам П. Полуботок, як і більшість його старшин, загинув у неволі, але його життя та смерть стали сюжетом численних переказів і легенд.

Легенда

Ув'язнений у Петропавлівській фортеці П. Полуботок захворів. Довідавшись про це, Петро І прислав до нього лікаря. В'язень відмовився: «Нащо мені життя, коли я не можу бути корисним моєму народові», — сказав він. Тоді російський цар, уражений такою мужністю й відданістю справі, сам відвідав хворого й просив у нього пробачення.

Після смерті імператора українців, які залишилися живими, випустили з в'язниці, але затримали в Петербурзі. Тільки через деякий час їм дозволили повернутися в Україну, але вони мусили залишити в столиці заручниками своїх дітей.

§69. Гетьманування Данила Апостола

Після смерті імператора політична ситуація в Росії змінилася. Несподівано дістала престол друга Петрова дружина, «слаба волею, малокультурна Катерина І», проте фактично правив Росією О. Меншиков. Нова самодержиця мусила піти на поступки козацькій старшині, що наполегливо прагнула поновити гетьманську владу. Наближалася велика війна з Туреччиною, тому царський уряд хотів мати серед своїх союзників і

Данило Апостол
(1654–1734)

Гетьман України (1727–1734 рр). Походив з козацько-старшинського роду Апостолів. Народився в с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Як миргородський полковник у 1683–1727 рр. брав участь у походах проти турків і татар, зокрема здобував фортеці Кизи-Кермен та Очаків, під час Північної війни відзначився в боях під Ерестофером у Лівонії в 1701 р. та в битві під Варшавою в 1705 р. Був не просто прихильником незалежницької політики гетьмана І. Мазепи, але й одним з найактивніших учасників вироблення положень українсько-шведського союзу. 1708 р. разом з українськими полками приєднався до шведської армії, але вже в листопаді, проаналізувавши причини перших воєнних невдач шведських військ в Україні, перейшов на бік Петра І. У 1722 році, очоливши 10-тис. козацькі загони, брав участь у поході російської армії проти Персії.

Ставши одним з найближчих співробітників наказного гетьмана П. Полуботка, Д. Апостол разом зі значною частиною генеральної старшини виступав проти обмеження державних прав України Малоросійською колегією. Виступив ініціатором вироблення Коломацьких петицій. Опозиційна

українських козаків. До того ж Малоросійська колегія, зокрема С. Вельямінов, попали в немилість до О. Меншикова. Річ у тому, що колегія запровадила нові податки з українських землевласників, серед них і з О. Меншикова, який мав чи не найбільше землі та маєтків. 1727 року, коли померла Катерина І, влада перейшла до Петрового онука, малолітнього Петра II, а фактичним правителем так і залишився О. Меншиков. Відтоді перша Малоросійська колегія припинила своє існування, а *1 жовтня 1727 року* в Глухові новим гетьманом України був обраний 70-річний миргородський полковник *Данило Апостол*.

«Рішительні пункти». Маючи значний авторитет серед козаків, Д. Апостол одразу після обрання розпочав активну роботу щодо відродження автономії України. Під час коронації молодого імператора Петра II гетьман подав йому петицію з проханням повернути права, закріплені в Березневих статтях Б. Хмельницького. На гетьманський запит цар дав відповідь у вигляді документа з 28 статей, відомого під назвою *«Рішительні пункти»*. Цей документ став законодавчою основою діяльності адміністрації Гетьманщини аж до її ліквідації. За цим документом:

- гетьман позбавлявся права на дипломатичні відносини з іноземними державами без згоди Петербурга;
- гетьманська столиця залишалася в Глухові;
- українське військо обмежувалося трьома полками (крім реєстрових козаків) і підпорядковувалося російським воєначальникам;
- генеральну старшину й полководців обирала з-поміж себе козацька верхівка, але затверджував їх імператор тощо.

діяльність української старшини привела до того, що наприкінці 1723 року Петро I наказав заарештувати гетьмана П. Полуботка та його прихильників, серед яких був і Д. Апостол.

(За «Довідником з історії України»)

«Рішительні пункти» ще більше обмежували права українців, але царський уряд мусив визнати, хоча й дуже обмежену, автономію України.

Незважаючи на контроль з боку Петербурга, Данилові Апостолу вдалося провести ряд управлінських і соціально-економічних реформ, які значно впорядкували життя Гетьманщини. Серед них:

- на важливі державні посади призначалися висуванці гетьмана;
- укладення «Зводу» українських законів, в основу яких покладено Литовський статут 1588 року та магдебурзьке право;
- проведення так званого «Генерального слідства про маєтності», під час якого на основі документів і повідомлень старших людей визначено та повернуто в державне користування рангові землі — державні землі, безпідставно захоплені в приватне володіння;
- заборона селити російських кріпаків на українських землях;
- реорганізація фінансової системи України, уперше встановлено точний бюджет державних видатків, які становили 144 тис. крб.;
- «Інструкція українським судам» 1730 року, яка встановлювала порядок апеляції в судових справах;
- відновлення права призначати Генеральну військову канцелярію та полковників;
- значне зменшення кількості росіян в адміністрації гетьмана;
- наказ про матеріальне сприяння тим з представників росіян у гетьманському уряді, які бажали виїхати з України;
- заборона російським урядовцям скуповувати землі в Україні;
- обмеження кількості російських полків в Україні до шести;
- перехід Києва з-під влади генерал-губернатора під юрисдикцію гетьмана;
- повернення під гетьманську владу запорожців, які були змушені жити на території Кримського ханства з 1708 року;
- отримання дозволу на заснування в 1734 році Нової Січі на р. Підпільній.

Герб Д. Апостола

Унаслідок цих реформ стала відроджуватися економіка України, зросла торгівля, активно розвивалися ремесла та промисли.

Д. Апостол подавав меморандуми, у яких вимагав від російського уряду змінити дискримінаційну торговельну систему, запроваджену ще Петром I.

На початку 1728 року Д. Апостол зібрав у Глухові представників купецтва й перед російськими урядовцями гостро поставив питання про скасування заборони на експорт традиційних українських товарів — зерна, воску, шкіри, прядива та ін.

Проте російський уряд ігнорував питання, порушені в гетьманських меморандумах. На Україну чекали дуже важкі події. 1731 року почали будувати «Українську лінію» — укріплення між Дінцем і Дніпром. За три роки з України на це будівництво вислано 70 тис. осіб (козаків і посполитих). Крім того, 1732 року для підтримки Августа III в його боротьбі зі Станіславом Лещинським за польський престол відряджено український корпус з 11 тис. козаків. Такі події негативно вплинули на стан здоров'я Д. Апостола. У 1733 році він тяжко захворів. Цим скористалося самодержавство, яке при першій-ліпшій нагоді прагнуло знищити українську автономію. Нова російська імператриця Анна Іоанівна, що вороже ставилася до України взагалі й до здобутків гетьмана зокрема, усунула козацьку старшину від влади й скасувала гетьманський уряд, навіть не дочекавшись смерті Д. Апостола. Він помер 1734 року в Сорочинцях на Полтавщині.

Так закінчився черговий період автономного управління Лівобережною Україною. Гетьман Д. Апостол тимчасово стримав процес повної інтеграції Гетьманщини в структуру Російської імперії (За «Довідником з історії України»).

§70. Правління гетьманського уряду

Цариця Анна Іоанівна

Зі смертю Д. Апостола в 1734 році закінчилася недовга відлига, що настала в політичному житті Гетьманщини після петровського терору. Цариця Анна Іоанівна, серйозно побоюючись посилення державницьких тенденцій в Україні, доручила управління краєм новоствореному органові — *Правлінню гетьманського уряду* — видозміненій Малоросійській колегії. До цього керівного органу входило шестеро осіб, половина з яких була українцями, а половина — росіянами. Проте ця кількісна «рівність» сторін була примарною, адже головою Правління був призначений російський князь *Олексій*

Шаховської, який ретельно виконував усі таємні інструкції царського уряду й відверто вважав, що «російський уряд надто панькається з українцями».

Крім О. Шаховського, членами Правління були також князь І. Баратинський, який з 1737 року очолив цей орган, полковник Гур'єв та представники козацької старшини — генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний підскарбій А. Маркович та генеральний осавул Ф. Лисенко. Проте стосовно українських представників не все так однозначно. Історики, посилаючись на деякі джерела, стверджують, що замість одного з двох останніх названих представників козацтва до Правління гетьманського уряду міг уходити генеральний суддя М. Забіла.

Е. Бірон

Не тільки Україна потерпала в ті роки від жорстокого режиму цариці Анни (1730–1740 рр.), а, фактично, її фаворита, жорстокого й брутального німця Бірона. Діяльність «Таємної канцелярії», численні переслідування, арешти та страти на колесі (колесування) стали чорною сторінкою в історії російського народу.

О. Розумовський

Позитивні зрушення в ставленні до України почалися тільки після смерті імператриці Анни 1740 року, з приходом до влади дочки Петра І Єлизавети. Щасливий збіг обставин зробив простого українського козака Олексія Розума спочатку близькою людиною, а згодом і чоловіком нової російської імператриці. Під прізвищем Розумовського він став одним з найвищих сановників Російської імперії.

§71. Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ»

Березневі статті 1654 року не передбачали поширення на територію Гетьманщини московського права. На українських землях під російським панування залишалися чинними так звані попередні права, тобто звичаєве право, польсько-литовське законодавство та магдебурзьке право. Ці правові норми часто суперечили одна одній і давали судовим органам України можливість в одних і тих самих справах ухвалювати різні рішення залежно від того, яким джерелом у суді керувалися, що призводило до

різних зловживань. Крім того, царизм прагнув поширити в Україні загальноросійське законодавство, намагаючись тим самим якнайшвидше ліквідувати політичну автономію України. Усе це зумовило підписання царського указу від 28 серпня 1728 року про скликання кодифікаційної комісії. До складу комісії, очолюваної генеральним суддею І. Борозною (після його смерті — генеральним обозним Я. Лизогубом), спочатку увійшло 12, а пізніше 18 членів. Робота над складанням проекту кодексу тривала протягом 15 років і завершилася лише в 1743 році, за правління Єлизавети Петрівни. Однак проект цього кодексу не був офіційно затверджений. Таке ставлення російського уряду до складеного документа зумовлене тим, що його зміст не відповідав політиці російської влади в Україні.

Кодекс мав чітку структуру: він складався з 30 розділів, які ділилися на 531 артикул (статтю) і 1 716 пунктів. До нього були додані «Інструкція кодифікаційній комісії» та «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», тобто перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини. У кодексі містилися пояснення цитат, наведених у тексті, алфавітний реєстр — покажчик, а також заголовки із зазначенням розділів і поданням короткого змісту артикулів. За формою та внутрішньою структурою ця пам'ятка права відрізнялася від усіх інших джерел, якими користувалася комісія та які діяли тоді на теренах Російської імперії. Обробка різних за походженням, змістом, мовою й характером збірників, тлумачення й формулювання основних юридичних понять свідчать про добру правову підготовку членів кодифікаційної комісії, їхню ерудицію та загальний високий рівень розвитку юриспруденції в Україні.

Кодекс українського права, складений 1743 року, знав інститути власності й володіння, сервітути й заставне право. Він розрізняв право власності на рухоме, спадкове й набуте майно. Незвичайно розвинений характер мало в кодексі зобов'язальне право: розрізнялися зобов'язання з договорів і зобов'язання із заподіяння шкоди. Детально регламентувалися договори купівлі-продажу, обміну, позики, особистого й майнового найму, поклажі, поруки та зберігання.

Важливою рисою кримінального права був його приватноправовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було, в основному, приватним. Суд робив кару злочинця залежною від волі потерпілого, а якщо

потерпілого не можна було залучити до судового процесу — від вимог його родичів. Проте з плином часу все сильніше виявлялася ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. У кодексі були передбачені злочини проти релігії, «честі й влади монаршої», життя, тілесної недоторканності, майна, статевої моралі.

У кримінальному праві гетьманської доби з'явилися цілком *нові поняття*, пов'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей:

- з'явилося поняття замаху на злочин, що відрізнялося від поняття доконаного злочину;
- розрізнялися головний злочинець і співучасники, які, у певних випадках, відбували меншу кару;
- був складений перелік обставин, що виключали або зменшували кару навіть за умов доконаного злочину (неповноліття, сп'яніння тощо);
- було сформульоване поняття рецидиву та ін.

В Україні існували такі види покарань:

- смертна кара, яка мала кваліфіковані (четвертування, утоплення, колесування, спалення, закопування живими в землю) та прості (повішення, відрубування голови) види;
- калічницькі й болісні кари;
- церковні кари, серед яких найпоширенішим було ув'язнення в так звану куну й ув'язнення в монастир;
- тюремне ув'язнення;
- позбавлення честі (шельмування);
- вигнання;
- усунення з посади;
- майнові покарання (конфіскація та викуп);
- примусове одруження (у разі зґвалтування дівчини);
- догана.

Довідка. *Куна* — прикутий до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці залізний обруч, який охоплював шию засудженого або його праву руку. Зазвичай у такий спосіб карали жінок за порушення правил пристойності.

Щоб налякати людей, кари, як правило, виконувалися публічно.

Для розгляду справ була створена нова судова система. Найвищим судом був *Генеральний військовий суд*, підпорядкований безпосередньо гетьманові. Основну кількість справ вирішували полкові, сотенні й сільські суди. Гетьман рідко виступав у ролі судді, але йому належало право

помилування й затвердження всіх смертних вироків. Для жителів непривілейованих міст, тобто тих міст, які не мали магдебурзького права, діяв ратушний суд, а в привілейованих — магістратовий.

Усі названі судові органи формально були виборними, але вибори суддів як таких не проводилися, оскільки судові функції поєднувалися з адміністративними.

В українському процесі, який також був детально регламентований «Правами...», досить чітко проводилася різниця між процесом у так званих розправочних, тобто цивільних, і кримінальних справах. У розправочних справах панував принцип змагального, а в кримінальних справах — принцип слідчого процесу.

Дуже старанно регулювалися всі стадії судового процесу, називалися судові докази, якими були:

- власне визнання;
- письмові докази;
- показання свідків;
- присяга;
- тортури й мучення.

Персоналії

Олексій Розумовський (Розум)
(1709–1771)

Народився в с. Лемеші в сім'ї реєстрового козака Григорія Розума. З 1731 року співав у придворній капелі в Петербурзі, де невдовзі став фаворитом цесарівни Єлизавети. У 1741 році брав активну участь у двірському заколоті, унаслідок якого престол зайняла Єлизавета Петрівна. Згодом отримав чин камергера, потім — генерала-поручника, а з 1756 року став генералом-фельдмаршалом. Був нагороджений орденом Андрія Первозванного й отримав великі маєтності в Росії та Україні. У 1742 році таємно обвінчався з царицею Єлизаветою Петрівною, а в 1744 році сприяв організації її поїздки в Україну, під час якої козацька старшина переконала царицю відновити гетьманство.

За активної участі О. Розумовського в 1745 році була відновлена київська митрополія, а 1747 року проголошена царська грамота про обрання гетьманом брата Олексія — Кирила Розумовського. Після смерті Єлизавети Петрівни вийшов у відставку, жив в Аничковому палаці в Петербурзі. Зберігаючи певний вплив при дворі, допомагав відстоювати права українського козацтва. Помер 1771 року в Петербурзі.

(За «Довідником з історії України»)

Від останніх звільнялися «знатні чесні люди», божевільні, особи старші за 70 років і вагітні жінки. Рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах називалися декретами й могли бути оскаржені в порядку апеляції до вищого суду (за винятком справ про безспірні зобов'язання й вироків, винесених на підставі власного визнання).

Цінність кодексу, складеного в 1743 році, полягає в тому, що норми, вміщені в ньому, реально діяли в житті, ними на практиці керувалися судові установи. У процесі становлення єдиної правової системи Російської імперії в першій половині XIX ст. остаточно покінчено з автономією найважливіших інститутів українського права Гетьманщини.

§72. Кирило Розумовський

Завдяки протекції О. Розумовського по щаблях влади швидко просувався його молодший брат Кирило. Здобувши добру європейську освіту, він став улюбленцем царського двору, а 1746 року, у 18-річному віці, — президентом Петербурзької академії наук. Українська козацька старшина, відчуваючи зміну настроїв у Петербурзі й підтримку братів Розумовських, порушила клопотання перед царським урядом про відновлення гетьманської влади в Україні. У 1747 році уряд імператриці Єлизавети видав указ «Про буття в Малоросії гетьманові за колишніми звичаями», який і завершив період влади Правління гетьманського уряду. Практичне розв'язання гетьманського питання імператриця Єлизавета пов'язувала з особою Кирила Розумовського, якого зрештою й призначила новим українським гетьманом.

Урочисте «обрання» молодшого Розумовського гетьманом України відбулося 22 лютого 1750 року в Глухові без його присутності. Лише в березні 1751 року він склав у Петербурзі присягу на вірність імператриці й одержав від неї гетьманські клейноди: оздоблену коштовним камінням золоту булаву, великий білий прапор з російським гербом, бунчук, військову печатку та срібні литаври. Правою рукою новообраного українського гетьмана став його давній опікун і наставник *Григорій Теплов*, який поступово перетворився на негласного правителя Лівобережної України.

На початку свого гетьманування К. Розумовський рідко залишався у своїй столиці — Глухові, здебільшого перебував у Петербурзі. Хоч він перейнявся інтересами та звичаями пишного

Кирило Розумовський (1728–1803)

Останній гетьман України (1747–1764). Народився в с. Лемеші в сім'ї козака Григорія Розума. Отримав домашню початкову освіту, а 1743 року цариця Єлизавета Петрівна відправила його на навчання до Європи в супроводі академіка графа Г. Теплова. У 1743–1745 рр. слухав лекції математика Ейлера в Берліні, навчався в університетах Геттінгена, Кенігсберга та Страсбурга. Після повернення до Петербурга в 1745 р. став дійсним камергером, у 18-річному віці був призначений президентом Петербурзької АН (перебував на цій посаді майже 20 років, підтримував наукові дослідження М. Ломоносова).

У 1744 році під час поїздки Єлизавети Петрівни в Україну козацька старшина за підтримки О. Розумовського переконала царицю відновити гетьманство. У 1747 році була проголошена царська грамота про відновлення гетьманства та про фактичне призначення гетьманом К. Розумовського. У лютому 1750 року на козацькій раді в Глухові його обрано гетьманом України, улітку 1751 року К. Розумовський переїхав з Петербурга в Україну.

(За «Довідником з історії України»)

Герб К. Розумовського

столичного життя, але не забував і про українські справи. К. Розумовський став виразником прагнень освіченої та заможної частини українського суспільства щодо відновлення прав і свобод України, досягнутих за часів Б. Хмельницького. Символічно, що в 1750 році своєю резиденцією він визначив зруйнований у 1708 році *Батурин*, де збудував розкішний палац.

Використовуючи свої зв'язки, гетьман у 1752 році домігся царського указу, який забороняв поширювати холопство на українців. Досягненням гетьмана було й те, що відтепер проблеми, пов'язані з Україною, спрямовувалися на розгляд не до Сенату, а до Колегії закордонних справ. Це засвідчило хоча б формальне визнання політичної самостійності Гетьманщини. Окрім цього, гетьманській адміністрації були підпорядковані Київ і Запорізька Січ, а з України виведені російські військові підрозділи.

З 1760 року К. Розумовський жив переважно в Україні, де серйозно дбав про державні справи. Для вдосконалення чинної системи судочинства він провів судову реформу, внаслідок якої були створені станові шляхетські суди — земський, гродський і підкоморський. Гетьманщина була поділена на 20 судових повітів, у кожному з яких засновувався суд земський (для розв'язання цивільних справ) і суд підкоморський (для земельних справ).

За правління К. Розумовського обмежено право переходу селян, відтепер їм дозволялося переходити до інших господарів лише за умови отримання письмової згоди від поміщика й залишення йому всього свого майна.

Гетьман щедро роздавав землі українській козацькій верхівці, поступово перетворюючи її представників на справжніх поміщиків.

Він також реформував систему освіти, запровадив обов'язкове навчання козацьких

Джерела

З універсалу гетьмана К. Розумовського про обмеження права переходу селян на території Лівобережної України (22 квітня 1760 р.)

...наказуємо: оголосити по всій Малій Росії, щоб посполитий народ, переходячи з одного володіння в інше, не забирав нажитого ним на землях володільців майна й цим не завдавав збитків зазначеним володільцям. Так само й володільці, приймаючи до себе посполитих із чужих володінь, не приймали б майна, нажитого в іншому володінні, а хто буде в цьому викритий, матиме право той володілець, від якого посполитий перейшов з нажитим майном до іншого володільця і там його прийнято без письмового дозволу, шукати від того володільця слушного вдоволення та винагороди відповідно до малоросійських прав, керуючись у малоросійських судах тими ж малоросійськими правами, які вказані в указі її імператорської величності про вільний перехід посполитих без усякого скасування...

дітей і вживав заходів для відкриття в Батурині університету, намагався домогтися права вільних дипломатичних відносин гетьмана з іншими державами.

Варто зазначити, що в плани царського уряду аж ніяк не входило запровадження самостійного правління українського гетьмана. Діяльність К. Розумовського була під постійним контролем імперських чиновників, права гетьмана поступово обмежувалися. Наприклад, йому заборонили призначати полковників без погодження з російським урядом і вступати в дипломатичні зносини з іншими державами.

Імператриця Єлизавета Петрівна

У 1762 році К. Розумовський брав активну участь у дворцькому заколоті на користь Катерини II. Запевнений гаслами нової цариці про загальне «благоденствіє», гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини для затвердження проведених реформ. Старшина звернулася до Катерини II з проханням повернути Україні колишні права й створити в Гетьманщині парламент на зразок польського сейму.

§73. Антиукраїнська політика уряду Катерини II

1762 року до влади в Росії прийшла нова імператриця — Катерина II. Саме вона зробила останні кроки на шляху до рішучого обмеження автономії України, а згодом і остаточної її ліквідації.

Державницька позиція К. Розумовського та заходи гетьмана, спрямовані на зміцнення автономії України, повністю суперечили централістській політиці російського уряду. Формальним приводом для таких дій стали дві чолобитні до імператриці, надіслані 1763 року гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини, у яких ішлося про відновлення давніх прав України, збереження її автономії та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Петербурзі ці прохання були розцінені як один з кроків до відокремлення України від Росії.

Катерина II
(1729–1796)
(роки царювання 1762–1796)

Прийшла до влади внаслідок дворцького перевороту. З її наказу був убитий Петро III. Ліквідувала залишки автономії України, скасувала гетьманщину. У 1775 р. за її наказом зруйновано Запорізьку Січ.

Розлючена Катерина II була готова навіть віддати гетьмана під суд. Та врешті-решт вона запропонувала йому добровільно зректися гетьманства, що К. Розумовський і змушений був зробити — він подав рапорт про свою відставку. Замість гетьманської посади він отримав високий чин генерала-фельдмаршала й цілу низку нових маєтностей. *10 листопада 1764 року* вийшов царський указ *про ліквідацію гетьманської влади в Україні*.

Подальша доля К. Розумовського. Після ліквідації гетьманства К. Розумовський деякий час був членом Державної ради (1768–1771 рр.), але невдовзі відійшов від державних справ. Спочатку колишній гетьман жив у Петербурзі, потім — за кордоном (1765–1767 рр.), після чого оселився в підмосковному маєтку Петровсько-Розумовське. Останні 9 років життя провів у Батурині, де й помер 1803 року.

Друга Малоросійська колегія (1774–1786 рр.)

Після остаточної ліквідації інституту гетьманства управління Лівобережною Україною було доручене *другій Малоросійській колегії*. До її складу увійшли чотири російських чиновники й чотири представники козацької генеральної старшини. Новостворену Малоросійську колегію очолив відомий політик і полководець граф *Петро Рум'янцев (Рум'янцев-Задунайський)*.

П. Рум'янцев

У «секретній» інструкції П. Рум'янцеву щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала:

- знищити всі залишки української автономії;
- закріпачити селян;
- здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки;
- усіляко збільшувати збір податків з населення.

Для успішного виконання цих директив новопризначеному генерал-губернатору Лівобережжя радилося діяти дуже обережно, «щоб не викликати ненависті до росіян», «уміло вивертатися» та водночас «мати і вовчі зуби, і вовчий хвіст». Президенту колегії пропонувалося наполегливо переконувати українських селян у тому, що погіршення їхнього становища є наслідком відсталості «малоросійських звичаїв».

Щодо козацької старшини П. Рум'янцеву рекомендувалося вживати випробуваний і надійний метод «батога й пряника» — жорстоко карати за всі вияви автономістських прагнень і водночас пропонувати українській

старшині привабливі урядові посади. Катерина II писала, що П. Рум'янцев мусить «старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе як на народ, цілком відмінний від москалів».

Обіймаючи посади генерала-губернатора Малоросії та президента другої Малоросійської колегії, П. Рум'янцев проводив активну колоніальну політику російського уряду щодо Гетьманщини, спрямовану на остаточну ліквідацію її політичної автономії. Так, за його розпорядженням були проведені реформи козацької служби, податкової системи (запроваджено подушний податок) та поштової справи. Протягом правління цієї людини були зроблені дуже важливі кроки для ліквідації автономії України:

- 1781 року ліквідовано сотенно-полковий устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини — скасовано українські козацькі полки;
- протягом 1781–1783 рр. запроваджено загальноімперську систему адміністративно-політичного управління, тобто поділ на намісництва;
- замість козацьких полків створено регулярні карабінерські полки за російським зразком;
- 1783 року остаточно покріпачено українських селян;
- 1785 року на Україну поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству»;
- 1786 року проведено секуляризацію монастирських маєтків.

Подальша доля П. Рум'янцева. 1794 року П. Рум'янцев очолив російські війська, що діяли в Польщі. Після смерті в 1796 році був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Джерела

Уривок з постанови Катерини II
князю О. В'яземському
при вступі його на посаду
генерал-губернатора
(1764 р.)

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій же основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздям. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони зросійщилися й перестали б дивитися, неначе вовки на ліс. Почати це буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая.
Объявляемъ НАШЕМУ Върноподданному Малороссійскому народу.

Указ Катерини II
про скасування в Україні гетьманства

Скасування козацького устрою на Слобожанщині

Ліквідація гетьманської влади на Лівобережжі дала поштовх до подальшої централізації влади. Першим зазнав централізаторських змін полково-сотенний устрій Слобідської України. Тут козацькі полки почали реорганізовувати в регулярні військові частини. Протягом 1763–1764 рр., незважаючи на опір частини старшини, Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький та Ізюмський козацькі полки були перетворені на регулярні гусарські. Місцеві козаки позбавлялися своїх прав і привілеїв та перетворювалися на «військових обивателів».

Генеральний опис Лівобережної України

Наступним важливим виявом наступу російського царизму на українську державність стало проведення П. Рум'янцевим у 1765–1769 рр. так званого *Генерального опису Малоросії*, який став основою для запровадження підвищеного державного оподаткування й поширення на українські землі загальноімперського законодавства.

15 листопада 1763 року Катерина II підписала указ про перепис в Україні, відповідно до якого Сенат розробив інструкцію про порядок перепису. Генеральний опис розпочався в жовтні 1765 року, але наказом П. Рум'янцева від 21 лютого 1769 року його припинили у зв'язку зі вступом Росії у війну з Туреччиною. Перепис проводився в полках і сотнях, і, за винятком Київського полку, не був закінчений. У кожному полку для проведення перепису була створена спеціальна комісія, яку очолював російський офіцер.

Опис містив дані про чисельність і склад населення, опис населених пунктів (міст, містечок, слобід, сіл і хуторів), коронних, урядових, монастирських і церковних земель, поміщицьких і старшинських маєтків, козацьких володінь, а також відомості про хліборобство, скотарство, промисли населення, торгівлю, опис промислових підприємств (із зазначенням розміру прибутків від них).

Тут також наводилися дані про повинності й податки. Згідно з новою системою оподаткування замість колишньої данини натурою запроваджувався податок грішми (спершу це був податок на двір, пізніше — на одну людську душу). Нова система оподаткування значно збільшила грошові надходження з України до царської скарбниці. 1780 року вони сягнули величезної на той час суми — 2 мільйонів карбованців.

Окремо подавалися документи, що підтверджували права на володіння населеними пунктами й прилеглими землями з середини XVII ст. (царські грамоти, гетьманські універсали, купчі, заповіти, дарчі записи тощо).

Цією акцією Російська імперія *перетворила Україну на об'єкт колоніального пограбування*.

Закріпачення селян

З часів правління Катерини II Лівобережна Україна стала називатися Малоросією, Правобережжя — Південно-Західним краєм, а південна частина України — Новоросією. За указами імператриці 1775 року була остаточно знищена легендарна козацька вольниця — Запорізька Січ. *1781 року* Гетьманщину поділено на три намісництва — Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, до яких згодом приєдналися Харківське та Катеринославське. У новостворених адміністративних підрозділах була запроваджена єдина для всієї Російської імперії система управління. 1783 року полково-сотенний адміністративний устрій був скасований і замість полків у цивільному управлінні ввели повіти, а у військовому створили 10 карабінерських полків із шестирічною службою.

Як і раніше, серйозною проблемою для царського уряду були масові втечі українських селян від своїх панів в інші регіони країни. Незважаючи на цілу низку прийнятих постанов про заборону чи обмеження переходів, спійманих утікачів не карали жорстоко. Їх намагалися «напоумити», щоб вони протягом двох років повернулися в панські маєтки. Однак 3 травня 1783 року вийшов імператорський указ, який остаточно прикріплював селян до місць їхнього проживання на час останньої ревізії, проведеної 1782 року, забороняючи залишати своїх власників. Цим самим Катерина II юридично *узаконила кріпосне право* на Лівобережжі й Слобожанщині.

Остаточна ліквідація української автономії

Наступною антиукраїнською акцією російського уряду стала ліквідація козацької армії, яка в останній рік перед розформуванням складалася з 176 886 виборних козаків і 198 295 козаків-підпомічників. Царським указом від 28 червня 1783 року замість українських козацьких полків були створені десять кінних карабінерних полків регулярної армії із 6-літнім строком служби. Козацькі старшини або залишалися на службі

й одержували російські офіцерські чини, або йшли у відставку. Козаки, з яких формувалися нові військові підрозділи, тепер стали називатися казенними хліборобами, або державними селянами, — особисто вільними людьми, які мусили сплачувати різноманітні податки на користь імперської скарбниці. За наказом Катерини II до Петербурга були вивезені козацькі військові прапори, печатки, гармати.

«Жалувана грамота дворянству». Щоб остаточно заспокоїти й наблизити до себе колишню козацьку старшину, 1785 року Катерина II оприлюднила так звану «Жалувану грамоту дворянству» — царський документ, який, за влучним виразом українського історика М. Брайчевського, фактично *дарував українській шляхті та старшині дворянські права як нагороду за зраду національних інтересів*. Ощасливлена українська еліта, отримавши довгоочікуване дворянство, фактично погодилася з остаточним знищенням політичної автономії, за яку так міцно трималися її попередники протягом більш ніж столітнього періоду протидії наступу царату.

Отже, завдяки впровадженим на українських землях реформам *Україна повністю втратила залишки державності* й перетворилася на звичайну провінцію Російської імперії, тому 1786 року була ліквідована друга Малоросійська колегія.

§74. Російсько-турецькі війни

У другій половині XVIII ст. Російська імперія розгорнула активну військову та політичну діяльність щодо зміцнення своїх позицій у басейні Чорного моря. Розв'язати чорноморське питання потрібно було з кількох причин:

- *політичних:* відвоювання Північного Причорномор'я означало приєднання земель, що перебували під владою Османської імперії. Інтереси країни вимагали безпеки її кордонів та припинення постійних нападів, які розоряли південноукраїнські землі, таким чином перешкоджаючи їхньому економічному та культурному піднесенню;
- *економічних:* розвиток економіки та потреби торгівлі з іноземними державами вимагали заселення цього краю, створення тут нових міст, які стали б центрами промисловості й торгівлі, будівництва портів. Набіги татар перешкоджали активному переходу населення на землі Північного Причорномор'я. Загроза ворожих нападів призводила до значних

економічних проблем — товари з України доводилося возити до портів на Балтійському морі. Здобуття Росією виходу до Чорного моря й, відповідно, ще одного шляху на європейські ринки мало дати величезні прибутки російській торгівлі;

- *міжнародних:* бажання царського уряду поширити свій вплив на Балкани, країни Близького та Середнього Сходу. Перемога над Туреччиною сприяла б піднесенню визвольної боротьби поневолених народів, які стали б орієнтувалися на Росію. Закріплення в басейні Чорного, а потім і Середземного морів мало значно посилити міжнародний авторитет Росії та її вплив на європейські справи.

Зі свого боку Туреччина теж активно готувалася до війни з Росією. Хоч період військової та політичної могутності Османської імперії вже минув, вона все ще залишалася дуже грізним суперником у боротьбі за вплив на Кримське ханство. Турецький уряд виношував агресивні плани щодо Росії, намагаючись відсунути її кордони від Чорного та Азовського морів.

У другій половині XVIII ст. боротьба Російської й Османської імперій за північне узбережжя Чорного моря вступила в завершальну фазу.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.

Приводом для початку війни була підтримка Росією боротьби польського уряду проти повсталої шляхти — конфедератів. Розраховуючи на те, що Коліївщина — селянське повстання на правобережних землях, яке відбулося 1768 року, — значно послабила російський тил, Туреччина висунула Росії ультиматум — вивести свої війська з Правобережної України та Польщі. *14 жовтня 1768 року* султан оголосив Росії війну.

На момент оголошення війни турецько-татарська армія налічувала близько 500 тис. осіб, російська — трохи більше 100 тис. осіб. Незважаючи на кількісну перевагу ворога, росіяни перейшли в рішучий наступ, і турки зазнали поразки. 1770 року російські війська під командуванням П. Рум'янцева розгромили турецькі армії на Нижньому Дунаї, біля Рябої Могили, на річках Ларга й Кагул. Російський полководець *Олександр Суворов* здобув важливу перемогу біля Козлуджі в 1774 році. Були завойовані турецькі фортеці та міста Хотин, Ясси, Бухарест, Акерман та ін.

У складі російської армії проти турків і татар діяли запорізькі козаки, а також гусарські та пікінерські полки, які складалися з українських козаків. Після битви коло Рябої Могили П. Рум'янцев писав про українців,

що вони «хоробро відкинули ворога... та кинулися гнати його». У битві коло Ларги українські пікінери розбили найкращі загони турецької кінноти. Запорізька військова флотилія провела ряд важливих операцій на Дністрі, Дунаї та Чорному морі.

Довідка. *Пікінери* (від французького *piqne — спис*) — піхотинці, озброєні списами й рушницями.

У 1771 і 1773–1774 рр. П. Рум'янцев вів бойові дії в Болгарії. Після багатьох поразок Туреччина нарешті погодилася на мирні переговори. За укладення цього мирного договору П. Рум'янцев отримав титул графа й додаток до прізвища — «Задунайський».

У липні 1774 року в м. Кючук-Кайнарджі між Росією та Османською імперією був укладений договір, за яким:

- російсько-турецький кордон на Північному Кавказі встановлювався по р. Кубань;
- Російська імперія приєднувала українські землі в межиріччі Дніпра й Бога (Південного Бугу) до узбережжя Чорного моря та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Єнівале, Кінбурн і Азов. Остаточно потрапляла під царську владу Велика і Мала Кабарда;
- Росія здобула вихід до Чорного моря;
- Кримське ханство було проголошене незалежною від Туреччини державою;
- Туреччина відновлювала автономію Молдовського князівства та Волощини, які фактично потрапляли під протекторат Російської імперії;
- російським торговим судам дозволялося плавати в Чорному морі й вільно проходити через Боспор і Дарданелли.

Кючук-Кайнарджійський мир значно посилив присутність Росії на півдні України й створив передумови для зруйнування в 1775 році Запорізької Січі, захоплення Кримського ханства й ліквідації Кримськотатарської держави.

8 квітня 1783 року Катерина II підписала *маніфест про включення Криму до складу Російської імперії*. Цей факт мав важливе історичне значення:

- було ліквідоване постійне вогнище турецько-татарської агресії;
- у самому Криму зникли рабовласництво й работоргівля;
- Крим приєднано до загальноімперського ринку, що сприяло його економічному й культурному розвитку.

Водночас російське самодержавство стало проводити в Криму відверту колонізаторську політику, виселяючи татар з рідних місць і завдаючи їм

усіляких утисків. Тисячі татар змушені були тікати до Туреччини. Так, якщо 1783 року в Криму їх налічувалося близько 500 тис., то через 10 років кількість татарського населення скоротилася більш ніж удвічі.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр.

Проте Туреччина не змирилася з поразкою. У серпні 1787 року Стамбул, підтриманий Англією, Францією й Пруссією, оголосив Росії війну для того, щоб скасувати Кючук-Кайнарджійський мирний договір.

За 1787–1790 рр. російські війська під командуванням Олександра Суворова здобули ряд блискучих перемог над турецькою армією під Фокушанами та Ізмаїлом, а також на р. Римник.

У всіх великих битвах на боці росіян воювали загони *Чорноморського козацького війська*. Чорноморці не тільки брали участь у військових діях, а й забезпечували розвідку в тилу ворога, захоплювали «язиків», знищували турецькі роз'їзди. За виявлену хоробрість у боях під *Бендерами* козаки одержали подяку від російського генерала *Михайла Кутузова*. У травні 1788 року козацька чорноморська флотилія розгромила загін турецьких військових кораблів у дніпровському лимані. Відзначилися козаки також у боях під *Хаджибеєм* та *Акерманом*. Крім чорноморців, у війні вславилися й інші українські формування.

Олександр Суворов
(1730–1800)

Видатний полководець. Командував російськими військами під час російсько-турецьких війн 1774 р. та 1787–1791 рр. Очолював імператорські війська в Україні в 1796–1797 рр. Перебуваючи в Україні, написав працю з військової справи «Наука перемагати».

«Раніше сонце впаде в Дунай, ніж росіяни візьмуть Ізмаїл», — так хвалькувато заявляв турецький паша. Проте одна з наймогутніших турецьких фортець не встояла перед армією О. Суворова. І в цій події відзначилися українці. У штурмі Ізмаїлу брали участь Київський, Глухівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський полки та інші українські військові загони.

Джерела

Зі спогадів сучасника про воїнів-українців

... вилетіли на бастіон через вогонь і меч ворожий, хоч... і були з трьох боків затиснуті ворогом, трималися мужньо.

У липні 1791 року турецька армія зазнала чергової поразки під Мачином. Саме після неї в м. Галаці російський командувач Н. Рєпнін і великий візир Юсуф-паша підписали прелімінарні (попередні) умови миру.

З російського боку ці переговори очолював *Г. Потьомкін*, якого невдовзі замінив О. Безбородько.

Григорій Потьомкін
(1736–1791)

Генерал-фельдмаршал, граф, віце-президент Військової колегії. З 1776 р. — командир Санкт-Петербурзької дивізії, новоросійський, азовський і астраханський генерал-губернатор, головнокомандувач російських військ у війнах з Туреччиною. У 1769–1773 рр. брав участь у війні з Туреччиною, заснував м. Херсон, приєднав до Росії Кримський півострів.

Під час мирних переговорів у Яссах турецька делегація через відсутність підтримки з боку Англії й Пруссії погодилася на більшість вимог російської дипломатії. Так, у грудні 1791 року в *Яссах* між Росією та Туреччиною підписано *мирний договір*, за яким:

- до складу Росії входили землі між Південним Бугом та Дністром, включаючи Очаків;
- визнавалося приєднання Криму й Кубані до російських володінь;
- Туреччина відмовлялася від будь-яких претензій на Грузію та зобов'язувалася не вдаватися до ворожих дій проти неї;
- Російська імперія повертала Туреччині Молдову й Волощину, зайняті під час воєнних дій;
- новий кордон між двома державами встановлювався на південному заході по р. Дністер, на Кавказі — по р. Кубань;
- турецький уряд зобов'язувався забезпечити інтереси російської торгівлі в Алжирі, Тунісі й Тріполі.

Ясський мир посилив позиції Російської держави на Кавказі й Балканах та призвів до остаточного *загарбання всіх південноукраїнських земель* російським царизмом, а також створив сприятливі умови для активізації зовнішньої політики Російської імперії.

Наслідки російсько-турецьких війн

Ясський мирний договір відіграв значну роль у розвитку політичного та економічного життя України. Остаточна ліквідація вогнища турецько-татарської агресії сприяла масовому переселенню людей на південні українські землі.

Важливим явищем другої половини XVIII ст. стало заснування міст у цьому краї. Так, одна з фортець Півдня стала містом Єлисаветградом, на запорізьких землях розпочалося будівництво Катеринослава, трохи вище

від гирла Дніпра був створений перший порт Росії на Чорному морі — Херсон, який згодом став великим центром суднобудування. На Азовському морі з'явився Маріуполь, у гирлі р. Інгул розпочалося будівництво Миколаєва, який з часом перетворився на великий торговий порт і центр будування військових кораблів.

1783 року, після включення Криму до складу Росії, було засноване місто Севастополь — майбутня база Чорноморського флоту. Через рік виникло місто Сімферополь. 1794 року на місці старої турецької фортеці Хаджибей з'явилася Одеса, яка з часом стала не тільки великим промисловим і торговим центром, а й відіграла важливу роль у культурному житті південної частини Російської імперії. Щоправда, перше слов'янське поселення на території сучасної Одеси з'явилося ще за княжої доби. Приблизно в XIV ст. на цьому місці виникло поселення й пристань Качибей (Качибеїв). Укріплений у часи князя Вітовта Качибей був здобутий турками 1480 року й перейменований на Хаджибей (Гаджибей).

Неодноразово змінювався адміністративно-територіальний устрій завойованих земель. Урешті-решт *1796 року* російський імператор Павло I видав указ, згідно з яким Катеринославське й Вознесенське намісництва разом з Таврійською областю об'єднувалися в *Новоросійську губернію*.

У південному регіоні швидко розвивалася промисловість, насамперед шкіряна, текстильна, суконна, а також винокуріння та пивоваріння. Зароджувалися металургійна, металообробна, кам'яновугільна галузі. Міста перетворювалися на ярмаркові центри. У багатьох з них ярмарки відбувалися по декілька разів на рік.

Олександр Безбородько
(1747–1799)

Державний діяч, дипломат, князь (з 1797 р.). Народився в м. Глухові. Закінчив Київську академію. У 1765 р. розпочав службу в канцелярії генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева. Брав участь в укладенні Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. Особистий секретар Катерини II (з 1775 р.). З 1780 р. став членом колегії закордонних справ. Очолив її в 1784 р. У 1791 р. підписав Ясський мирний договір з Туреччиною. Домігся відновлення в Україні Генерального військового суду та деяких установ часів Гетьманщини.

В. Маковський. Ярмарок у Полтаві. Фрагмент

Розвиток економічного життя південної частини України відбувався значно швидше, ніж на інших територіях Російської держави, де давно вже панували феодально-кріпосницькі відносини. Економіка регіону бурхливо підносилася за рахунок українського народу:

- тисячі людей важко працювали на будівництві фортець, оборонних ліній, нових міст;
- швидко відбувалося заселення краю, розвивалися ремесла, торгівля, зароджувалося промислове виробництво та сільське господарство.

З *1796 року* згідно з царським указом поміщицьким селянам заборонялося переходити з одного місця на інше. Таким чином, і *на південних землях України було запроваджене кріпосне право.*

Українське козацтво в другій половині XVII–XVIII ст.

У період Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) Запорізька Січ як державна й військова організація поступово втрачала свою роль. Це було визначено декількома обставинами:

- у результаті Визвольної війни козацьке військо звільнило від поляків значну територію України;
- на звільнених теренах почалося формування гетьманських владних інститутів;
- міста Гетьманщини перетворювалися на політичні центри Української держави;
- Б. Хмельницький створив регулярну армію, що складалася з козаків та селян;
- центр міжнародного політичного життя був перенесений до гетьманської столиці;
- Запорізька Січ підпорядковувалася гетьманській організації.

Під час розгортання Визвольної війни на Запоріжжі залишилися невеликі козацькі загони, очолені кошовим, якого призначив Б. Хмельницький. Представників Січі гетьман навіть не запрошував на козацькі ради. На його думку, на той час запорожці вже не відігравали такої значної ролі в житті суспільства, як на півстоліття раніше.

§75. Запорізька Січ у період Руїни

Після підписання Б. Хмельницьким Березневих статей Січ почала відокремлюватися від Гетьманщини й відігравати власну роль у політичному житті України. Уже за часів Руїни Запоріжжя відновило свої позиції, тут переховувалися опозиційні до гетьманської влади сили. Проте на самій Січі вже не було колишньої єдності — поступово тут виникло декілька політичних таборів:

- проросійський;
- орієнтований на Туреччину й Крим.

Після підписання між Польщею та Росією в 1667 році Андрусівського миру Запоріжжя мало перейти під юрисдикцію Росії та Польщі. Та якщо Річ Посполита жодним чином не впливала на козацтво, то стосунки запорожців з Росією значно зміцніли. Незважаючи на всі зусилля Москви заручитися підтримкою Запоріжжя, козаки поступово змінювати свою орієнтацію, вони прагнули миру з турками й татарами, а натомість були налаштовані проти Москви.

У 1667 році поширилися чутки, нібито московські залоги мають зайняти Кодак і Кременчук. У результаті запорожці вбили царського посла Ладиженського, який їхав з посольством до татар, а кошовий *Петро Суховієнко* уклав з Кримом договір про боротьбу з Московською державою.

Після підписання з Польщею «Вічного миру» Запорізька Січ офіційно увійшла до складу Російської держави. Московський цар, воліючи використати запорізьких козаків у власних інтересах, надав їм чимало привілеїв, зокрема:

- передав у володіння нові території;
- забезпечив грошима, провіантом та бойовим спорядженням;
- не втручався в козацьке самоврядування та суд.

Персоналії

Петро Суховій (Суховієнко)
(?–?)

Військовий писар, кошовий отаман Запорізької Січі (1668–1669 рр.), гетьман Правобережної України. У період проголошення гетьманом обох берегів Дніпра П. Дорошенка (1668 р.) на противагу йому на Запоріжжі висунуто П. Суховієнка як претендента на гетьманство. За підтримки Кримського ханства він вів запеклу боротьбу проти П. Дорошенка. Здійснював неодноразові спроби захопити гетьманську резиденцію — Чигирин. Улітку того ж року П. Суховієнко разом з татарськими загонами вчинив напад на територію, підвладну П. Дорошенку, але під час походу татари покинули його. У 1669 р. Суховієнко пішов у Крим. Подальша його доля невідома.

(За «Довідником з історії України»)

Проте це не заважало козакам виступати проти Москви, особливо коли йшлося про побудову московських фортець. Так, у 1687–1689 рр. запорожці протестували проти зведення московських фортів під Самарою, у 1700 році — на Кам'яному Затоні, а в 1705 році — на кордоні з Туреччиною. Питання про залоги було одним з каменів спотикання між запорожцями і гетьманом І. Мазепою.

§76. Чортомлицька (Стара) Січ

Центром Запоріжжя була Чортомлицька Січ, розташована на о. Чортомлик (Базавлук) при впаданні в Дніпро його притоки Чортомлик. Заснована як фортеця 1652 року, а її перший детальний опис датований 1672 роком. Згідно з цим описом Чортомлицька Січ була оточена глибоким ровом, 13-метровим валом та оснащена баштами. У центрі укріпленої фортеці лежав великий майдан та стояли будинки старшини. На Січі постійно перебувало від 6 до 12 тис. козаків.

Характер внутрішніх відносин не змінився. Керівним органом козацтва Чортомлицької Січі була загальна військова рада; як і раніше, відбувалися вибори козацького керівництва. За старою традицією січове товариство поділялося на курені та паланки.

Згідно зі своїм політичним статусом Чортомлицька Січ мала підпорядковуватися гетьману Лівого берега. Та кошові намагалися уникати цих стосунків, підтримуючи прямі контакти з московським урядом. На запорізьких землях розташувалися російські війська, якими командували царські воєводи.

У вільний від походів час козаки вели інтенсивне господарське життя, що ґрунтувалося на рибальстві, мисливстві, бджільництві, скотарстві й хліборобстві. Досить значного поширення на Січі досягли й військові ремесла: виготовлення пороху, зброї, а також традиційне для козацтва добування солі. Запоріжжя підтримувало тісні економічні зв'язки з Лівобережною та Правобережною Україною, Слобожанщиною та Росією. Із Січі вивозили на продаж коней, худобу, рибу, віск, мед, хутра тощо, а завозили сюди хліб, сукна, зброю, боєприпаси.

За кілька століть на Січі посилилося соціальне розшарування серед козацтва:

- козацька старшина зосередила у своїх руках великі земельні володіння й багатства;

- козацькі «низи» були в повній залежності від запорізької «верхівки»;
- козаки, що походили з колишніх селян-утікачів, змушені були працювати в маєтностях своїх керівників.

Усе наведене вище призводило до соціального протистояння. Проте на Січі не було кріпосницьких порядків, тому сюди тікали всі знедолені з різних кінців України. *Січ залишалася могутнім бастіоном української державності.*

Найвідомішими кошовими отаманами Чортомлицької Січі, які переобиралися кілька разів, були Іван Сірко та Кость Гордієнко.

Кошовий отаман Іван Сірко

У часи Руїни над українцями постійно нависала реальна загроза поневолення султанською Туреччиною та її васалом — Кримським ханством. Ординці робили набіги на Україну, палили міста, захоплювали людей у полон. Саме завдяки героїчній боротьбі проти турецько-татарських завойовників здобув широке визнання серед козацтва Іван Сірко. За хоробрість і козацьку вдачу татари прозвали І. Сірка «урус-шайтаном» (руським чортом).

Згідно з тогочасними джерелами І. Сірко взагалі не мав освіти, був неписьменним. Не було в нього й широкого політичного світогляду, він перекидався від партії до партії й не раз своїми необдуманими вчинками шкодив найкращим задумам гетьманів. І. Сірко визнавав єдину політику — політику завзятої боротьби з турками.

У цей час на Україну почала наступ 33-тис. турецька армія. Зважаючи на складну ситуацію та постійні прохання гетьмана І. Самойловича, рядових козаків і польського короля, російський

Іван Сірко
(між 1605 і 1610–1680)

Народився на початку XVII ст. на слободі Мерефі на Харківщині (за іншими даними — на Поділлі). Уперше письмові джерела згадують про діяльність цієї видатної особи в 1653 році. Протягом Національно-визвольної війни брав активну участь у боях, а після смерті Б. Хмельницького, у 1658–1660 рр., очолював Вінницький полк. Перебуваючи на посаді вінницького полковника, 1659 року активно виступив проти політики гетьмана І. Виговського: організував військовий похід на Акерман, у результаті якого українсько-польсько-татарська коаліція, спрямована проти Московського царства, розпалася, що не дало можливості гетьману І. Виговському скористатися наслідками перемоги під Конотопом для зміцнення державності України. Спочатку підтримував політику Ю. Хмельницького, але після підписання 1660 року Слободищенського трактату виступив проти гетьмана. У 1660–1661 рр. брав участь у походах запорізьких козаків на Крим, а 1663 року І. Сірка обрали кошовим отаманом, і до 1670 року він обирався на цю посаду вісім разів.

У січні 1664 року спільно з московськими військами вів воєнні дії проти

правобережного гетьмана П. Тетері та польських військ під командуванням С. Чарнецького. У другій половині 1660-х рр. брав участь у боротьбі проти претендента на гетьманську булаву П. Суховія, виступав проти умов Андрусівського перемир'я. Деякий час підтримував гетьмана П. Дорошенка, але після укладення воєнно-політичного союзного договору Гетьманщини з Туреччиною виступив проти нього. 1668 року був полковником Зміївського полку на Слобожанщині.

Авторитет цієї людини лякав московський уряд. До російської столиці доходили чутки, що кошовий підбурює козаків до виступу проти Росії, а також про його зв'язки з керівником селянської війни в Московській державі С. Разіним. Крім того, І. Сірко активно виступив проти обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича. Тому 1672 року полтавський полковник Ф. Жученко заарештував І. Сірка й передав його царському урядові. Незабаром колишнього кошового відправили до Сибіру, у Тобольськ.

(За «Довідником з історії України»)

Довідка. *Яничари* — турецька регулярна піхота, створена в другій половині XIV ст. султаном Мурадом I. Спочатку комплектувалися з військовополонених, пізніше — шляхом насильницького набору хлопчиків з християнського населення Османської імперії. Хлопчиків насильно навертали в іслам, виховували в дусі мусульманського фанатизму й суворої дисципліни, відданості султанові. З часом, навчивши військовій справі, з них формували спеціальний корпус. Чисельність корпусу в різні часи сягала до 40 тис. осіб. Брали участь у завойовницьких походах Османської імперії. Корпус ліквідовано в XIX ст. після заколоту яничарів, спрямованого проти реформ султана Махмуда II.

цар звільнив І. Сірка, і той знову прибув на Запоріжжя. 1673 року козацьке військо під його керівництвом вирушило в новий похід, під час якого в жорстоких боях завдало поразки туркам і татарам, спаливши ворожі міста й фортеці, захопивши полонених і трофеї.

Походи запорожців сильно роздратували турецького султана Мухаммеда IV. Він навіть надіслав грізного листа на Запоріжжя, вимагаючи від козаків перейти під турецький протекторат, про що, мабуть, неодноразово жалкував, бо у відповідь на турецький ультиматум козаки склали листа, у якому в'їдливо висміяли могутнього султана. Існує припущення, що саме написання цього листа стало сюжетною основою відомої картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

1674 року 15-тис. відбірне турецьке військо — *яничари* — та 40 тис. ординців, скориставшись різдвяними святами на Запоріжжі, віроломно увірвалися на Січ. Спочатку козаки зайняли кругову оборону й відстрілювалися від нападників, а потім за сигналом І. Сірка вступили з ворогом у рукопашний бій, у якому й знищили завойовників. З великої турецької армії залишилося ледве 1,5 тис. осіб. При цьому Іван Сірко відмовився пустити на Січ російські залоги та війська гетьмана І. Самойловича.

Не даючи ворогові оговтатися, улітку 1675 року І. Сірко очолив похід 20-тис. війська запорожців на Крим, під час якого зруйнував столицю ханства м. Гевлев (Євпаторію) та знищив чимало татарських селищ. Козацьке військо звільнило від татарського полону тисячі полонених україн-

ців, росіян і поляків. Це був один із найвидатніших походів запорізького кошового.

У 1675–1677 рр., під час Чигиринських походів турецько-татарського війська в Україну, І. Сірко завдав важких ударів по ворогові, заважаючи йому встановити контроль над Лівобережжям і Слобожанщиною. 1679 року він здійснив ще один успішний похід проти турків і татар. Це був останній похід старого кошового. 1 серпня 1680 року І. Сірко помер і був похований з усіма козацькими почестями.

Джерела

Зі спогадів Івана Сірка

Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив на Україну з тим, щоб руйнувати мою Батьківщину; не хвалюся, а правду кажу, що всі мої заходи й змагання були спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам-бусурманам.

Серед народу ще довгі роки ходили перекази, що козаки не поховали свого гетьмана, а возили його тіло з собою, й у вирішальний момент бою воно приносило їм удачу. Сотні років по всій Україні кобзарі оспівували подвиги Івана Сірка, називаючи його великим полководцем і народним вождем.

§77. Зруйнування Січі

Відносини Запоріжжя з І. Мазепою були досить напруженими, але коли гетьман розпочав війну з Московщиною, Січ його підтримала. Кошовий отаман Кость Гордієнко вирушив зі своїм військом у похід і відразу розпочав боротьбу з московськими залогами, що стояли під Ореллю й Ворсклою. 23 квітня 1709 року запорожці відзначилися в бою під Сокілкою, а згодом допомагали шведам у битві під Полтавою.

Участь запорожців у повстанні обурила Петра І, і він вирішив, що просто зобов'язаний зруйнувати «кубло бунтівників». Наприкінці квітня 1709 року три московські полки, очолювані *Петром Яковлєвим*, вирушили човнами з Києва на Чортомлицьку Січ. На своєму шляху вони здобули міста, у яких стояли запорізькі залоги, зокрема Келеберлу, Переволочну, Новий і Старий Кодак, після чого жорстоко розправилися з козаками.

Під час цього карального походу кошовий *Петро Сорочинський* перебував у Криму, де проводив переговори з татарами про надання козакам військової допомоги. Тому керівництво обороною Чортомлицької Січі взяв на себе *Яким Богуш*. Він наказав перекопати рови довкола Січі, і дуже скоро фортеця з усіх боків була оточена водою.

Спочатку П. Яковлєв намагався домовитися з козаками про переговори, але після відмови січовиків став обстрілювати фортецю з гармат. Однак ця атака не заподіяла запорожцям майже ніякої шкоди: ядра просто не долітали до мети. Тоді нападники почали наступ на човнах, у результаті чого втрат зазнали тільки московські війська, бо запорожці підпустили їх на близьку відстань, а потім обстріляли човни з гармат і рушниць. Утративши 300 вояків, кількох офіцерів та полковника, що керував наступом, головнокомандувач московських військ опинився в дуже скрутному становищі.

Та знайшовся зрадник. Полковник Гнат Ґалаґан розпочав з козаками переговори, пообіцяв їм помилування, але одночасно з тим провів військо П. Яковлєва під Січ. 25 травня 1709 року, коли запорожці вже склали зброю, росіяни увірвалися до Січі й учинили там страшну різанину. На щастя, частині запорожців удалося втекти. Та все ж у результаті цієї навали 26 курінних отаманів і 250 простих козаків потрапили в полон (з них 156 осіб страчено, а інших відправлено до Сибіру).

Московські війська забрали 40 гармат, 12 гаківниць, 62 рушниці, 13 прапорів і всі інші військові знаряддя. Наостанку вони зруйнували укріплення й спалили курені. Чортомлицька Січ перестала існувати.

§78. Відновлення Запорізької Січі

Кам'янська Січ. Запорожці, що змогли врятуватися під час розправи з козаками на Старій Січі, 1709 року з дозволу уряду турецького султана Ахмета III заснували Кам'янську Січ. Однак уже *в 1711 році* московські війська й полки І. Скоропадського напали на фортецю й зруйнували її. Тому в 1711 році запорожці заснували Олешківську Січ.

Олешківська Січ. Після знищення Чортомлицької Січі, яке відбулося 1709 року, запорожці розділилися:

- перша частина козаків переселилася на територію Лівобережжя (землі Січі за указом Петра I були приєднані до Миргородського полку);
- друга частина козаків, яка пішла за І. Мазепою, перейшла на територію Туреччини;
- третя знайшла собі притулок у володіннях кримського хана.

Саме третя частина козаків заснувала Олешківську Січ (біля сучасного міста Цюрюпинська). Життя запорожців під владою Криму було важким:

- Січі заборонялося мати укріплення, артилерію;
- козацтво зазнавало різноманітних утисків у промислах, йому заборонялося ловити рибу, торгувати, видобувати сіль;
- січове товариство було обкладене податками, використовувалося за наказом хана на різноманітних роботах.

Кримчаки повністю зневажали своїх нових підданих:

- вони часто здійснювали напади;
- грабували козацькі селища;
- брали людей у полон;
- глумилися над святинями.

Тому козаки неодноразово зверталися з проханням до російського уряду дозволити їм повернутися в Україну.

Нова Січ. Нарешті *в 1734 році*, у зв'язку з наближенням війни з Туреччиною, козакам дозволили повернутися та заснувати Нову Січ. Вона виникла на правому березі Дніпра в урочищі Базавлук, неподалік від зруйнованої росіянами в 1709 році Чортомлицької Січі. Козаки також звели декілька фортець уздовж кордону з Кримським ханством.

Зовнішньо Нова Січ зберігала старі запорізькі традиції: існувала виборність кошового, отаманів і різної козацької старшини. Однак демократія в Новій Січі мала показовий характер, здебільшого вся влада зосереджувалася в руках козацької верхівки. Залежна від неї козацька біднота голосувала за її вказівками. Інколи доведені до відчаю козацькі бідняки повставали й виганяли старшину й кошового, але незабаром усе знову ставало на свої місця.

Нову Січ від «Старої Січі» відрізняло й те, що значна кількість козаків стала працювати в сільському господарстві, узялася за промисли й торгівлю. Тут було розвинуте хліборобство, козаки більше, ніж на Старій Січі, розводили худоби. Січ була оточена господарськими садибами, або зимівниками, що належали заможній частині козацтва. Багаті козаки використовували за безцінь працю бідних.

У Новій Січі мешкало 15–20 тис. осіб. Більшість із них жила не на Січі, а на слободах, яких налічувалося більше, ніж 100.

Усі козаки Нової Січі перебували на службі в царського уряду, за що одержували платню грішми (з царської скарбниці на всіх козаків виділялося 20 тис. крб. на рік), порохом, свинцем, борошном та крупами.

Джерела

Опис невідомого сучасника
Запорізької Січі (уривок)
(1740 р.)

При Запорізькій Січі завжди є військова старшина й кошовий отаман — 1, військовий суддя — 1, військовий писар — 1, військовий осавул — 1. *При них є військові слуги: при* кожному писарі писарчук — 1, при артилерії гармаш — 1, підосавул — 1, довбуш — 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їхнє місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка й залишається на Січі. Також на річці Самарі перебувають декілька тисяч чоловік *запорізьких козаків і там над ними, на Січі, від* усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка — 1, писаря — 1, осавула — 1.

При Запорізькій Січі в згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку — церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорізькі козаки, і *при кожному курені мають визначених отаманів*, тобто своїх командирів.

При Запорізькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя *поділяється на різні частини. Одні з них жи*вуть у військових куренях... У тому курені готують свою їжу й для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені в них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці... Інші живуть у форштаті зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі та інші... А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

1750 року, у зв'язку з відновленням гетьманства в Україні, Запоріжжя було передане до відомства К. Розумовського.

Військо Нової Січі, яке розподілялося на 38 куренів, царський уряд намагався використати в майбутніх війнах проти Криму й Туреччини. А поки що запорожці мали охороняти південні кордони Московської імперії від нападів турків і татар. Під час російсько-турецьких воєн 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. козаки діяли спільно з російським військом, вони вдало вели партизанські дії, здійснювали на чайках морські походи, несли охоронну службу, за що постійно одержували від цариці похвальні грамоти.

Проте з часом напруга у відносинах офіційного Петербурга із Запоріжжям помітно зросла. Спочатку до цього спричинився територіальний конфлікт, коли царський уряд переселив на запорізькі землі вихідців із Сербії. У результаті переселення виник цілий район «Нова Сербія», який мав чітку військову організацію (піші й кінні частини). З просуванням російських кордонів на південь запорізькі землі опинилися вже не на кордонах, а в новому адміністративному районі держави — у «Новоросії», як її з часом почнуть називати.

Запорожці чинили опір захопленню своїх земель, навіть пробували піднімати повстання, які царат жорстоко придушував. Практикувалися звернення до різноманітних російських установ, але й вони були марними. До Петербурга вирушали великі запорізькі депутації, які везли до столиці

різноманітні юридичні документи та хабарі — бочки з вином, рибу, гужових коней і навіть верблюдів. Проте всі депутації потрапляли в круговерть російського бюрократизму. Від них вимагали оригінали юридичних документів про власність, яких козаки зазвичай не мали.

Республіканські традиції, що зберігалися на Запоріжжі, аж ніяк не вкладалися в схему самодержавства, бо вони підривали престиж імперії. На Запоріжжя тікали кріпаки й усі незадоволені царизмом. Тут не існувало кріпосництва, російської адміністрації та феодально-бюрократичної системи. Цифри свідчать: якщо протягом 1767–1774 рр. від панської сваволі на Січ утекло 3 405 осіб, то пізніше вже тільки за 1775 рік — 5 393 осіб.

1768 року запорожці взяли активну участь у гайдамацькому русі та Коліївщині, які розгорталися на правому березі Дніпра, у містах польської України. Російський уряд мав переконливі свідчення про участь запорожців у селянській війні під проводом Омеляна Пугачова, що охопила значну частину Росії.

Остаточне знищення Запорізької Січі. Панівні кола Російської імперії давно виношували плани ліквідації Запоріжжя як «кубла бунтівників». На початку 1775 року російські війська під командуванням генерала П. Текелія, повертаючись з турецького походу, раптово оточили Січ. У цей час на її території перебувала невелика кількість козаків, більшість козаків разом з російським військом воювали проти турків і татар, інші були на промислах чи розійшлися по домівках. Щоб не проливати християнської крові, січова рада разом з кошовим *Петром Калнишевським* вирішила добровільно скласти зброю. 16 червня 1775 року січові укріплення були зруйновані; озброєння, боєприпаси, клейноди, прапори, матеріальні цінності та архів були перевезені до Петербурга. Козацьку старшину та П. Калнишевського звинувачено в зраді, заарештовано й ув'язнено в Соловецькому монастирі. 1801 року колишнього кошового звільнено, але він залишався ченцем у монастирі, де й помер у віці 112 років.

3 серпня 1775 року Катерина II видала спеціальний маніфест, який офіційно сповіщав про причини ліквідації Січі. У цьому документі Січ зображена як кубло розбишак. З тексту випливало, що козаки жили з грабунків, «у повному ледарстві, мерзенній пиятиці та презирливому неуцтві», не мали власності, перешкоджали торгівлі та культурному життю сусідів. У маніфесті запорожців також звинувачували в тому, що вони мали великі

Джерела

З маніфесту Катерини II
(3 серпня 1775 р.)

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь... Так з належною увагою до всього сказаного вище ми вважаємо нині своїм обов'язком перед Богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорізьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Унаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорізька Січ у цілковитому порядку й повній тиші без усякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

господарства, зимівники, слободи, прийняли до 50 тис. селян і влаштовували «власне господарство», розривали залежність від Росії та прагнули створити цілком незалежну область. Саме словосполучення «запорізький козак» було заборонене й розглядалось як образа російської цариці.

Зруйнування Запорізької Січі було однією з найтрагічніших сторінок в історії України XVIII ст. З політичної арени зійшла грізна сила, яка більш як три століття захищала народ від жорстоких ворогів, сприяла економічному та культурному піднесенню України. Січ була впливовою організацією, що десятиліттями стримувала процес закріпачення селян в Україні. На її теренах збиралися втікачі з внутрішніх українських земель, чужих країв. Завдяки Запорізькій Січі на Лівобережжі кріпацтво було запроваджене лише 1783 року, у той час як на Правобережжі кріпосницький лад існував задовго до цього часу. Запоріжжя активно протистояло царській експансії на українській землі, боронило її від польських магнатів і турецько-татарських феодалів. Тому Запорізька Січ залишилися в народній пам'яті краєм, де кожний знаходив захист і волю.

§79. Задунайська Січ

Після зруйнування російським урядом Запорізької Січі в 1775 році значна частина запорожців, намагаючись уникнути переслідувань і закріпачення, переселилася в пониззя Дунаю, у Добруджу, на підвладну Туреччині територію. Турецький уряд надав запорожцям землі між Богом (Південним Бугом) і Дунаєм. У 1776 році в гирлі Дунаю вони заснували першу Задунайську Січ, що відома з історичних джерел під назвою Усть-Дунайської. За деякими даними, вона розміщувалася на місці сучасного м. Вилкова Одеської обл., за іншими — в околицях с. Караорман.

У 1785 році внаслідок конфлікту з козаками-некрасовцями частина українських козаків (7 тис. осіб) переселилася в місцевість Сеймени в Сілістрії. Решта задунайців (близько 8 тис. осіб), скориставшись запрошенням австрійського імператора Йосифа II, оселилася на території Банату. Тут вони мали нести прикордонну службу на австро-турецькому кордоні. Однак бюрократизм і твердий контроль австрійських урядовців змусив їх у 1805 році повернутися на турецьку територію в Сеймени.

Довідка. *Некрасовці* — нащадки донських козаків, учасників повстання під проводом К. Булавіна 1707–1709 рр., які на чолі з І. Некрасовим переселилися на Кубань, а в 1740 році — на територію Османської імперії (у Добруджу та Малу Азію). За релігією — старообрядці-поповці. Досить часто конфліктували з українським населенням пониззя Дунаю.

Навесні 1813 року козаки перенесли Січ у місцевість Катерлз (Катерлзька Січ). У 1815 році у Верхньому Дунавці була заснована найвідоміша Задунайська Січ — Дунавецька.

Внутрішній устрій на Задунайській Січі був таким самим, як і на Запорізькій Січі. Найвищим органом тут була військова рада, яка обирала кошову старшину — кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. До кошової старшини належав також і товмач-драгоман. У військовій раді могли брати участь усі козаки.

Довідка. *Товмач* — той, хто усно перекладає з однієї мови на іншу під час бесіди, офіційних переговорів і т. ін.

Драгоман — перекладач при європейському дипломатичному або консульському представництві, переважно в країнах Сходу.

Козаки ловили рибу, полювали, вирощували хліб і розводили худобу. На Січі існувала січова школа й бібліотека, де зберігалася література духовного та історичного змісту.

На Задунайську Січ часто тікали селяни й козаки з України, які рятувалися від посилення національного й соціального гніту. Становище задунайських козаків було нелегким, вони мусили брати участь у воєнних операціях турецької армії, часто проти християнських народів — сербів (1815–1816 рр.), греків (1821 рік), румунів (1821–1822 рр.), що суперечило їхнім переконанням.

§80. Катеринославське козацтво

Постійні сутички Росії й Туреччини виявили потребу царату в козацьких частинах. Спочатку запорожцям дозволили вступати до спеціальних «пікінерських полків», а з часом імператриця Катерина II дала дозвіл на утворення нової козацької організації.

Царським указом від *3 квітня 1787 року* на півдні України було створене *Катеринославське козацьке військо*. Його організовував князь Г. Потьомкін з колишніх запорожців та військових поселенців Катеринославщини. До цього війська увійшли поселенці колишньої Української лінії та військові частини «корпусу передової округи Катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 полків на взірець Донського козачого війська, Катеринославське козацьке військо одержало для поселення землі в межиріччі Інгулу й Бога (Південного Бугу). У 1788 році до цього війська були приписані старообрядці, міщани й цехові майстри Катеринославської, Вознесенської та Харківської губерній. Загальна кількість військового населення становила понад 50 тис. осіб. У 1790 році «великим гетьманом Катеринославського й Чорноморського війська» призначено Г. Потьомкіна. Катеринославське козацтво брало участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., відзначилося під час здобуття Акермана (тепер Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла. У 1796 році Катеринославське козацьке військо було розформоване, козацькі полки, крім Бузького, перетворені на регулярні частини царської армії.

У 1802 році на Кубань було переселене козацьке населення колишнього Катеринославського війська, і 3 тис. осіб стали основою Кавказького полку Кубанського козачого війська.

§81. Чорноморське та Кубанське козацтва

В умовах підготовки Росії до війни з Туреччиною, відчуваючи потребу в боєздатних підрозділах, російський уряд вирішив створити з колишніх запорожців військові формування під назвою «Військо вірних козаків». Відповідний царський указ був виданий 2 лютого 1788 року. Очолив цей контингент кошовий отаман С. Білий. «Війську вірних козаків» передали клейноди та іншу козацьку атрибутику, забрану російським урядом під час розгрому Запорізької Січі в 1775 році. У війську відновилися колишні старшинські посади, поділ на курені, дозволили носити козацький одяг. Під командуванням С. Білого й З. Чепіги формування брали участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. Справжньою трагедією російсько-турецьких війн стала братовбивча боротьба між задунайським козацтвом, частина якого була на боці Туреччини, та чорноморським, що воювало в складі російської армії. У 1788 році козацьке військо перейменували на

Чорноморське козацьке військо, якому були виділені території між Південним Бугом і Дністром. Тут козаки заснували кілька селищ, зокрема Слободзею (тепер Молдова).

Чорноморське козацтво вже не було потрібне у своєму попередньому вигляді, тому цих козаків розмістили вздовж так званої Чорноморської кордонної лінії, яка проходила від р. Лаби по правому березі р. Кубані до Азовського моря.

Чорноморське козацьке військо поповнювалося за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків з Чернігівської, Полтавської губерній, колишніх слобідських козаків Харківської губернії, а також колишніх козаків реформованих українських козацьких військ — Усть-Дунайського, Азовського, Бузького, Катеринославського та ін.

У перші роки існування Чорноморського козацтва провідними галузями господарства були скотарство й рибальство, а з середини XIX ст. — хліборобство. Козаки володіли значними угіддями. Спочатку розмір наділу козака не регламентувався й діяв принцип вільного займання.

Проте в 1842 році російський уряд запровадив принцип довічного землекористування відповідно до рангу: генерал мав право на 1 500 десятин, штаб-офіцер — на 400, обер-офіцер — на 200, рядовий козак — на 30. Однак здійснити переділ відповідно до норм не вдалося.

Чорноморське козацтво брало участь у всіх військових операціях, що їх вела Росія на Кавказі, та в Кримській війні 1853–1856 рр. Після перемоги Росії у війні з Туреччиною й підписання Ясського миру в 1792 році російський уряд для закріплення за собою територій на Північному Кавказі переселив козаків на Кубань, де їм виділили землю площею 30 тис. кв. км.

Основні переселенські кампанії відбулися в 1808–1811 рр., 1820–1821 рр., 1832 році, 1848–1849 рр., під час яких з України переселено понад 77 тис. осіб. До 1860 року козацькі війська на Кубані налічували близько 200 тис. осіб. З них формувалися військові підрозділи: 12 кінних полків, 3 піхотні батальйони, 4 батареї, 2 гвардійські ескадрони.

Колишні запорожці утворили 40 куренів, які з середини XIX ст. стали називатися станицями. Їхнім центром став Катеринодар, заснований 1793 року (тепер Краснодар). Життя на Кубані відрізнялося від Запоріжжя. Тепер козаки жили родинами, заводили своє індивідуальне господарство. Царський уряд повернув кубанцям гармати й частину символів запорізького війська.

Цей край швидко заселився. Відомий і безпрецедентний факт — царський уряд примусово направив на Кубань кілька тисяч дівчат з Гетьманщини, щоб вони повиходили заміж і збільшили кількість родин. З просуванням Росії на Кавказ козацтво виконувало функцію прикордонних військ і сторожі від горян.

Та автономія козацтва була короткочасною. Спочатку козаки мали виборного отамана й російського генерала, який мав правити разом з козацьким обранцем. З часом вибори отамана не проводилися, а наказний отаман просто призначався з російських генералів.

У 1860 році Чорноморське козацьке військо увійшло до складу Кубанського козацького війська.

§82. Азовське козацьке військо

Трагічною була доля задунайських козаків. Під час російсько-турецької війни 1828 року Туреччина зажадала мобілізації Задунайської Січі. Отаман Й. Гладкий вів таємні переговори з Росією. Він привів 2 тис. козаків до турецького табору, а сам повернувся на Січ і разом зі своїми прихильниками, яких було близько 1,5 тис., забрав військовий скарб і клейноди та перейшов на бік Росії. Ці козаки утворили Дунайський козацький полк.

Через дії Й. Гладкого турецький уряд жорстоко розправився із задунайцями. Близько 2 тис. козаків разом з наказним гетьманом І. Баланом заарештовано й ув'язнено. Козаки, що перебували на Січі, були вбиті, а січові укріплення та церква зруйновані та спалені.

Є. Ботман. Імператор Микола І. 1849 р.

По закінченні війни з Туреччиною з козаків Й. Гладкого було утворене Азовське козацьке військо, а сам отаман отримав від російського імператора Миколи І звання генерала. У 1831 році це військо було розселене в Катеринославській губернії між сучасними містами Бердянськом і Маріуполем. Азовські козаки жили станицями, були хліборобами й рибалками.

Основним завданням Азовського козацького війська була охорона західного узбережжя Азовського моря. За виконання військової служби козаків звільняли від повинностей і податків. Наказним отаманом Азовського

козацтва до 1853 року був Й. Гладкий. Внутрішнє самоврядування було в руках наказного отамана й військового правління. Центром Азовського козацтва стала станиця Петровська, а згодом — Маріуполь.

У 1862–1864 рр. частину козаків силоміць переселено на Кубань та Північний Кавказ. Невдоволені цими діями царського уряду козаки підняли повстання, яке російські війська жорстоко придушили. На підставі указу від *23 жовтня 1864 року* Азовське козацьке військо було *ліквідоване*, а козаки переведені в селянський стан (За «Довідником з історії України»).

Українські землі під владою Речі Посполитої у XVIII ст.

§83. Посилення національного й соціального гніту на території Правобережної України та на західноукраїнських землях

Від кінця XVII до початку XVIII ст. становище українців, які перебували під владою Польщі, погіршувалося. Найважче було народним масам на західноукраїнських землях. Спочатку майже всі ці землі були власністю корони, вони входили до так званих староств. Проте їхня кількість постійно зменшувалася — як державна, так і селянська земля переходила до рук місцевих магнатів. Найбільшими земельними магнатами були Потоцькі, Чорторийські, Любомирські, Браницькі. У володінні цих феодалів часто налічувалися десятки міст і містечок та сотні сіл. Наприклад, князеві Любомирському належало 31 містечко і 738 сіл. Великі пани утримували замки з величезними військовими загонами, жили в розкішних палацах, оточені великою кількістю шляхти й різних служилих людей. Утримання пишного двору потребувало значних коштів, тому пани збільшували повинності селян. Крім 4–5-денної панщини, селяни мусили ремонтувати та споруджувати панські будинки, будувати й утримувати в порядку шляхи та мости. Пани брали з кріпаків і натуральні побори — птицю, мед, гриби тощо. Тих, хто не корився панові, заковували в кайдани.

Селяни в Польщі не мали ніяких прав, їхнє становище мало в чому відрізнялося від становища раба.

Постійно зростав *прошарок дворових слуг*, або, як їх ще називали, люмпенізованих селян. Пан міг за своїм бажанням продавати їх, як худобу, дарувати, піддавати жорстоким тортурам, ув'язнювати. Ціна дорослого селянина середини XVIII ст. становила від 100 до 200 злотих. Наприклад, 1748 року один шляхтич в м. Кчині поміняв свого кріпака на коня.

Трохи ліпшим було становище селян на Волині, у південно-західній частині Брацлавщини та окремих повітах Поділля. Проте й тут кріпаки мусили відробляти панщину, сплачувати численні податки та грошові збори. Крім того, на цих землях було поширене право оренди, за яким власник землі чи села передавав іншій особі своє майно в тимчасове користування за плату. Намагаючись отримати максимальні прибутки, орендарі експлуатували селян значно більше від звичайних поміщиків, нерідко доводячи хліборобів до повного розорення.

На початку XVIII ст. найлегше жилося селянам південної Київщини та східної Брацлавщини. Тут було багато спустошених земель, куди тільки-но поверталися люди. Тому в цих районах існували так звані «слободи» — населені пункти, жителі яких на 10–25 років звільнялися від виконання повинностей. Навіть залежні селяни тут не відробляли панщини, власники обмежувалися чиншем і натуральними податками. Проте з часом магнати стали організовувати фільваркові господарства, що спричинило зростання соціального гніту й на цих землях.

Дуже тяжким було становище міського населення. У XVIII ст. *правобережні міста втратили магдебурзьке право*, король і магнати втручалися в життя городян, поступово ліквідовуючи міське самоврядування. На середину XVIII ст. право на самоврядування мали тільки Львів і Кам'янець-Подільський.

Посилилися утиски православних священиків, а православні вірні жорстоко переслідувалися. На землях Речі Посполитої влаштовувалися погроми протестантів і православних, постійно відбувалися процеси проти «єретиків». Звинувачених у єресі нещадно катували, виривали язика, здирали шкіру, четвертували, спалювали на вогнищі.

Становище українського населення погіршувалося через феодальну анархію, країна потерпала від свавілля магнатів, які вважали себе незалежними, а іноді навіть і вищими від короля.

§84. Форми народного протесту проти іноземних гнобителів і гніту

Українці ніколи не мирилися зі своїм тяжким становищем. Форми протесту проти панської сваволі були різними. Спочатку селяни й городяни вдавалися до скарг на феодалів та місцевих урядовців. Польський суд, як правило, залишав скарги селян без уваги.

Поширеною формою протесту були масові втечі селян з маєтків феодалів. Тікали поодинці, групами, сім'ями, а іноді й цілими селами. Інколи втікачам вдавалося захопити з собою деякі речі та худобу. Найбільше втікачів було з Волині, Поділля, Брацлавщини та Київщини. Їхній шлях пролягав на вільні від кріпацтва землі — Лівобережжя та Слобожанщину. Усі спроби королівського уряду стати на перешкоді втікачам виявлялися марними. Озброєні загони землевласників виловлювали втікачів, карали їх і повертали в кріпацтво. Проте втечі не припинялися. Щоб не потрапити до рук карателів, селяни об'єднувалися в загони, озброювалися й боронилися від ворогів. Багато з них, рятуючись від переслідування, переходили кордони Російської держави.

Посилення феодального гніту викликало нову хвилю народних бунтів. Протягом XVIII ст. вони охопили все Правобережжя. Основною рушійною силою цих повстань стало селянство, яке активно підтримали козаки й городяни.

§85. Гайдамацький рух

Гайдамацькі загони складалися з селян, козаків, наймитів, міщан-ремісників і навіть збіднілих шляхтичів. Поруч з українцями активну участь у гайдамацькому русі брали росіяни, білоруси, молдовани.

Керували загонами переважно запорізькі козаки, які мали великий досвід боротьби проти польських панів і турецько-татарських завойовників. Запорізька Січ не тільки давала притулок гайдамакам, а й брала активну участь в озброєнні повстанців та їхній військовій підготовці.

Довідка. *Гайдамаками* (від турецького *haydamak — розбійник*) називали у XVIII ст. українських повстанців-месників на території Правобережної України, особливо на Волині й Поділлі. Перші згадки про гайдамаків належать до 1717 року.

Спочатку гайдамацькі загони були невеликими й вели боротьбу розрізнено, переважно партизанськими методами.

Гайдамаки нападали на панські маєтки, знищували панів і шляхту. Відібране у феодалів майно вони ділили між собою та віддавали селянам. Не випадково одного з керівників гайдамацького загону називали *Гнатом Голим*, адже він усе віддавав людям, нічого не залишаючи собі.

Гайдамаки

Гайдамаки знаходили повне співчуття й підтримку серед простого народу та православного духовенства. Тікаючи від переслідування, вони часто переховувалися в православних монастирях.

Поява гайдамацьких загонів сповнювала жахом панів. Про мужність і хоробрість цих людей народ складав пісні й легенди. Про багатьох з них казали, що вони заговорені, тому їх не бере ні куля, ні шабля.

Захоплених у полон гайдамаків жорстоко мордували: саджали на палі, четвертували, вішали. Попри тортури, вони трималися з мужністю, яка вражала навіть ворогів. Сучасник описав епізод, коли гайдамаків саджали на палі, і вони, вже повністю простромлені, з усмішкою кричали своїм катам: «Криво йде паля, пане майстре», — неначе зовсім не відчували болю.

Могутня хвиля антифеодального визвольного руху прокотилася по всій Україні в другій чверті XVIII ст.

Повстання 1734 року під проводом Верлана

Наприкінці 1733 року російська армія вступила в Польщу, щоб підтримати претендента на польський престол Августа III Фридерика, проти якого виступив Станіслав Лещинський. Російський полковник Полянський звернувся до надвірних козаків, щоб вони діяли проти шляхти, яка підтримувала С. Лещинського.

У відповідь на цей заклик вибухнуло повстання, яке охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь, Галичину. Повсталі вбивали панів та орендарів, знищували маєтки та костьоли, захоплювали панські володіння. Центром повстання стала Брацлавщина, де народний рух очолив сотник надвірних козаків *Верлан*.

Виступивши зі своєю сотнею, яка стояла в Шаргороді, Верлан проголосив себе «козацьким полковником» і почав ширити чутки, що нібито дістав царський указ знищувати шляхту. До нього приєдналося багато гайдамацьких загонів, серед яких були й загони Писаренка, М. Гриви, С. Чалого, І. Жили. Серед повстанців була встановлена військова дисципліна,

складений козацький реєстр, призначені командири загонів. Досить швидко повстанські загони звільнили Вінницю, Жванець, Броди та Збараж.

З Брацлавщини Верлан повернув на південно-західну Волинь, а влітку 1734 року дійшов до Кам'янця і Львова.

Тим часом російська армія взяла Гданськ, С. Лещинський утік за кордон. Шляхта мусила визнати королем Августа III.

Поляки звернулися до царського війська з проханням придушити повстання, і російська армія виступила проти повстанців разом із шляхетськими загонами. Повстання зазнало поразки. Рятуючись від переслідувань, Верлан відступив у Молдову, Грива й Медвідь — на Запоріжжя.

Гайдамацьке повстання 1750 року

Виступи селян на Правобережжі й у Галичині тривали, а 1750 року перетворилися на могутнє антифеодальне повстання. На допомогу селянським загонам прийшли гайдамаки, очолювані *М. Сухим*, *П. Тараном*, *О. Письменним*, *Ляхом*, *М. Теслею*. Повстанці вбивали феодалів і ксьондзів, палили й руйнували замки, костьоли, знищували боргові документи й архіви. Загони повстанців узяли Умань, Вінницю, Чигирин, Корсунь і Фастів.

Боротьба зі шляхтою тривала з весни до зими 1750 року. На допомогу польському урядові знову прийшли російські війська. Повстання було придушене. Польські пани люто розправилися з учасниками народних повстань.

Проте це не змогло припинити гайдамацького руху. У 50-60-ті рр. XVIII ст. гайдамацькі виступи охопили майже всю Україну, що перебувала під владою Польщі.

§86. Опришківський рух

Посилення національного та кріпосницького гніту на західноукраїнських землях привело до виникнення руху опришків, який спочатку охопив Прикарпаття, а згодом поширився на Закарпаття й Буковину. Серед учасників цього руху було чимало вихідців і з інших територій України, а також Польщі, Угорщини й

Довідка. *Опришками* називали борців проти феодального й національного гноблення в Галичині, на Закарпатті та Буковині. Вони громили шляхту, багатіїв, католицьких священиків. Перша згадка про опришків у Карпатських горах належить до 1529 року.

Молдови. У Карпатські гори втікали покривджені селяни (наймити, комірники, пастухи, панські слуги) та бідні міщани. Вони формували невеликі загони, які з ранньої весни до пізньої осені нападали на панські маєтки, замки, на орендарів і лихварів, а захоплене майно роздавали сільській бідноті. Як і гайдамаки, опришки вдавалися до партизанської тактики, зненацька нападали на ворогів і швидко відходили, уникаючи відкритого бою.

Типовою зброєю в опришків були рушниці, пістолі, списи, ножі та рогатини. Символами відваги й мужності в них були топірці (бартки), на яких вони давали клятву, коли вступали до загонів.

Олекса Довбуш
(1700–1745)

Народився в с. Печеніжин на Прикарпатті (тепер містечко Івано-Франківської обл.) у сім'ї бідного селянина. Коли Олексі виповнилося 16 років, він разом з кількома десятками однодумців пішов у гори й розпочав боротьбу з панами. Відважний Довбуш став народним улюбленцем. Його загін здобув міцну Богородчанську фортецю, здійснив сміливі напади на Дрогобич та Рогатин. Шляхта влаштовувала на О. Довбуша справжнє полювання, але він залишався для влади невловимим. Згідно з давніми переказами хороброго ватажка смертельно поранив 1745 року панський найманець, селянин С. Дзвінчук. Друзі поховали О. Довбуша у високих горах.

(За «Довідником з історії України»)

В очах простого народу це були народні месники — легендарні й непереможні герої. У кожній селянській хаті на них чекала підтримка й допомога. Опришки мали тісні зв'язки з гайдамаками, а часто навіть проводили з ними спільні операції.

У XVI – першій половині XVII ст. опришки діяли на Покутті, Сяніцькій і Перемишльській землях. У період Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького вони спільно з повсталими селянами вели боротьбу проти польської шляхти. У травні 1648 року опришки здобули королівський замок у Повстанці, а в липні — Сяніцький замок. У 1648 році народні месники брали участь у повстанні під керівництвом С. Височана, а в 1653 році загін опришків під керівництвом *Харачка* допомагав війську Т. Хмельницького в Молдові. У другій половині XVII ст. рух опришків очолювали ватажки *Нестор* (1683 рік), *І. Винник, М. Скребета, І. Бордюк* та ін., а на початку XVIII ст. — *І. Пискливий, Пинтя, В. Сохоник*.

Та найвищого піднесення опришківський рух досяг у 1738–1759 рр. Легендарним ватажком опришків 30–40-х років XVIII ст. став *Олекса Довбуш*.

Після приєднання західноукраїнських земель до Австрійської імперії внаслідок поділів Речі

Посполитої опришківський рух не вщухав. Його очолили *В. Баюрак* та *І. Бойчук*.

Опришки брали участь у гайдамацьких повстаннях XVIII ст. на території Правобережної України. У першій половині XIX ст. в Галичині, на Закарпатті та Буковині діяло понад 50 загонів повстанців, ватажками яких були В. Яким'юк, Д. Марусяк, М. Штолюк, В. Фреюк, І. Вередюк, М. Циган, І. Волощук та ін.

Австрійський уряд постійно посилав проти опришків спеціальні каральні загони. У другій половині XIX ст. внаслідок скасування панщини та кривавих репресій Відню вдалося придушити цей рух. *Останнім ватажком* опришків був *М. Драгирук (Бордюк)*, прилюдно страчений 1878 року в Коломиї.

Про героїчну боротьбу опришків складено багато народних пісень, легенд, переказів. Цій темі присвячені художні твори М. Шашкевича, І. Вагилевича, Ю. Федьковича, М. Устияновича, І. Франка, В. Гжицького та ін.; наукові праці К. Войцицького, А. Бельовського, М. Косака, А. Прохаски, Ю. Целевича, І. Крип'якевича та ін. І до сьогодні деякі гори, скелі та річки в Карпатах носять імена безстрашних ватажків опришків.

Джерела

Хто там опівночі
(З народної пісні)

Хто там опівночі
По лісах блукає?
То Олекса Довбуш
Леґенів збирає.
Сабінці червоні
З тими братчиками,
Крисанька ряджена
Ще й павками.
Рано до схід сонця
Сосна завиває.
То ота Марічка
Довбуша шукає.
Гей, леґені милі,
Хто його побаче, —
За опришком
Верховина плаче.
Ой ти, моя мати,
Верховина мила,
Скажи мені правду,
Десь го згубила,
Чи його порубали
Гострими мечами,
Чи його поховали
Ще й з свічками.

§87. Коліївщина

Барська конфедерація

17 лютого 1768 року польський король Станіслав Понятовський під грубим тиском царського уряду підписав трактат про зрівняння в політичних правах протестантів та православних з католиками, а лідери противників такого зрівняння були заарештовані російським послом М. Рєпніним і вивезені в Калугу. Це стало безпосереднім приводом до відвертого

виступу частини польської шляхти проти короля. Вона організувала велике військо й виступила у хрестовий похід проти єретиків, утворивши *Барську конфедерацію* (від назви міста Бар на Поділлі). Згадане військово-політичне об'єднання польської шляхти, спрямоване проти короля Станіслава Понятовського і Російської імперії, було створене *29 лютого 1768 року* за ініціативою магнатів братів Красинських, Ю. Пуласького та ін. Учасники Барської конфедерації виступали проти втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та реформ внутрішнього устрою Польщі, домагалися збереження прав і привілеїв шляхти.

Загони конфедератів розгорнули бойові дії проти королівського уряду й російських військ, які прийшли йому на допомогу. У ході воєнних дій конфедерати чинили масові розправи над українським населенням, що викликало піднесення гайдамацького руху й стало причиною національно-визвольного повстання на теренах Правобережної України — Коліївщини. Прихід росіян на Правобережжя український народ сприйняв як сигнал до боротьби з панами. Поширювалися чутки, що російська цариця Катерина II нібито видала «Золоту грамоту», у якій наказала нищити шляхту.

Максим Залізняк
(поч. 40-х рр. XVIII ст. – ?)

Народився на Чернігівщині, замолоду подався на Запорізьку Січ, але довго там не пробув. Після цього займався рибним промислом в Очакові, незадовго до початку Коліївщини повернувся на Січ. Цей ватажок мав *неабиякі організаторські здібності*, воїнські навички, був відважною людиною, відзначався непримиренністю й жорстокістю до гнобителів. Після Коліївщини був засуджений до побиття батогами й заслання на каторжні роботи до Нерчинська, де й помер. За однією з легенд М. Залізняк брав участь у селянській війні під проводом Омеляна Пугачова в 1773–1775 рр.

(За «Довідником з історії України»)

Боротьба конфедератів проти царських військ тривала з 1768 до 1772 року. У жовтні 1768 року на боці Барської конфедерації виступила Туреччина, яка оголосила війну Росії. Французький уряд для керівництва збройними силами конфедератів вислав генерала Дюмур'є. Проте, незважаючи на значну міжнародну підтримку, у 1772 році головні сили конфедератів були розбиті російськими військами під командуванням О. Суворова. *Поразка Барської конфедерації* стала *однією з передумов першого поділу Польщі в 1772 році*.

Коліївщина

У травні 1768 року на Правобережжі спалахнуло грандіозне народне повстання, що отримя-

ло назву *Коліївщина* (від слів *колоти, колій*). Очолив повстання досвідчений запорожець *Максим Залізняк*. Його загін виступив з Холодного Яру й узяв Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав та Канів. Чисельність повстанців швидко збільшувалася. Вони знищували шляхту, католицьке духовенство, орендарів, палили маєтки, ділили панське майно. Польський історик із жахом писав, що, здавалося, почалася нова «пожежа, подібна до Хмельниччини».

Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень, кожну з яких очолював сотник. Військова й цивільна влада зосереджувалася в канцелярії повстанського війська. У червні – липні 1768 року на Правобережжі діяло близько 30 загонів на чолі з гайдамацькими ватажками М. Швачкою, А. Журбою, С. Неживим, П. Тараном, С. Лепехою, І. Бондаренком, Я. Релятеєм, Н. Москалем та ін. Повстання швидко охопило майже всю Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, Галичину. У паніці шляхта тікала в глиб країни чи на Лівобережжя під захист російського війська.

Багато шляхтичів сподівалося врятуватися в добре укріпленій Умані. Сюди підійшов загін М. Залізняка кількістю близько тисячі осіб. Загін надвірних козаків графа Фелікса Щенсного-Потоцького під командуванням *Івана Ґонти*, який охороняв місто, перейшов на бік повсталих. Умань опинилася в руках повстанців, а вся шляхта була перебита. Розташувавшись під містом, М. Залізняк та І. Ґонта посилали загони в інші частини Правобережжя. Вони сподівалися на підтримку російського уряду. Налякана польська шляхта просила царських генералів придушити повстання. Пани заявляли: «Коли іноземні сили не допоможуть, нам буде кінець».

Повстання загрожувало перекинутися на власне польські землі, Лівобережну Україну й на Запоріжжя. У цих умовах російський і польський уряди вирішили спільними зусиллями вести боротьбу проти повстанців.

Іван Ґонта
(?–1768)

Народився в с. Розсішки на Черкащині в родині селянина-кріпака. Ще юнаком його взяли в надвірне військо польських графів Потоцьких в Умані, 1757 року за воїнські заслуги був призначений сотником надвірних козаків, одержав у власне володіння села Розсішки й Орадівка. Під час Коліївщини перейшов на бік повстанців. Після придушення повстання був виданий польському урядові, оскільки був підданим польського короля. За зраду та участь у повстанні на боці гайдамаків його піддали страшним тортурам, а потім стратили через четвертування. Розповідали, що коли кат зривав шматки шкіри з тіла І. Ґонти, він сміявся в обличчя своїм мучителям: «От говорили, що буде боліти — анітрохи не болить».

(За «Довідником з історії України»)

О. Сластіон. І. Ґонта в Умані

У другій половині червня 1768 року російські війська разом з польською армією розпочали каральні акції проти гайдамаків. 7 липня 1768 року російські частини оточили повстанський табір і по-зрадницькому схопили керівників повстанців М. Залізняка, І. Ґонту та С. Неживого, а їхні загони роззброїли.

Решта гайдамацьких загонів була розбита в боях. Остаточно повстання було придушене тільки у квітні – травні 1769 року. Польські каральні війська з надзвичайною жорстокістю розправлялися з повстанцями: гайдамаків вішали тисячами, відтинали їм голови, садили на палі. Найбільше повстанців страчено в містечку Кодні поблизу Житомира (близько 3 тис. осіб) і в с. Сербах поблизу Могилева-Подільського (близько 2 тис. осіб).

М. Залізняка та інших гайдамаків — підданих Російської імперії — київська губернаторська канцелярія засудила до тілесного покарання й заслання на каторжні роботи до Нерчинська. І. Ґонту передали польському урядові, а незабаром його страчено через четвертування.

Народ навіки зберіг у своїй пам'яті героїчні образи гайдамаків, зокрема М. Залізняка та І. Ґонти. Їм присвячені думи, пісні, літературні твори.

Визвольне повстання 1768 року, хоч і зазнало поразки, мало велике історичне значення. Воно прискорило падіння феодально-кріпосницьких порядків та визволення Правобережної України з-під влади Речі Посполитої. Крім того, події Коліївщини та справедлива боротьба гайдамаків відіграли значну роль у формуванні національної свідомості українського народу.

Загарбання земель Речі Посполитої Росією та Австрією

§88. Поділи Польщі та Великого князівства Литовського

На початку XVIII ст. Річ Посполита втратила колишню могутність. Країна перетворилася на арену боротьби за владу різних магнатсько-

шляхетських груп. Король став іграшкою в руках могутніх феодалів. «Золоті вільності» забезпечували польським панам необмежені права, стало неможливо керувати країною. Політична анархія та втручання в польські справи іноземних держав призвели до децентралізації країни. Війни зі Швецією та Росією, народні повстання, боротьба магнатів між собою, занепад ремесла й торгівлі довели країну до розорення. Утиски православних ще більше загострювали політичну ситуацію. Сусідні держави, передусім Росія, Австрія та Пруссія, уже давно зазіхали на польські території.

Ініціатором поділу Польщі став прусський імператор Фрідріх II, який залучив до цієї акції Росію та Австрію. Так, за згодою цих трьох держав були здійснені три поділи Польщі.

Перший поділ Речі Посполитої

5 серпня 1772 року здійснено *перший поділ Речі Посполитої*. До складу Росії відійшла більша частина Білорусі, до Австрії — Східна Галичина.

1774 року Австрія захопила Буковину. Становище українців, які опинилися тепер під подвійним гнітом — і австрійців, і поляків — значно погіршилося. Тяжким залишалося становище українського населення на Буковині та Закарпатті. У результаті аграрної реформи, здійсненої австрійським урядом, найкращі землі опинилися в руках панів. Тепер селяни повинні були відбувати панщину на нових господарів.

Під впливом Великої французької революції в Польщі посилився національно-визвольний рух. Прогресивна частина польської шляхти намагалася здійснити реформи для зміцнення державного ладу країни.

1788 року зібрався сейм, який, на відміну від усіх попередніх, пропрацював 4 роки, за що був названий «Чотирирічним сеймом». 3 травня 1791 року він ухвалив Конституцію, за якою:

- чисельність польської армії становила 100 тис. осіб;
- городяни отримали право займати військові посади та купувати землю;
- скасовувалася виборність короля;
- рішення на сеймі приймалися більшістю голосів (скасоване право liberum veto).

Проте все це вже не змогло врятувати Польську державу.

Другий поділ Речі Посполитої

12 січня 1793 року Росія та Пруссія підписали Конвенцію про *другий поділ Польщі*. До Пруссії відійшли польські землі (Гданськ, Торунь, Познань), а до Росії — деякі землі Правобережної України та центральна частина Білорусі. Своїм маніфестом від 27 березня 1793 року Катерина II включила Подільське, Брацлавське, Волинське та Київське воєводства до складу Російської імперії.

Другий поділ Польщі викликав спалах польського національно-визвольного руху, який очолив *Тадеуш Костюшко*.

У повстанні взяла участь частина шляхти, дрібних торговців, ремісників. Обіцянка Т. Костюшка скасувати кріпацтво сприяла активізації боротьби селян за землю. Проте російські та прусські війська завдали поразки армії Т. Костюшка.

Персоналії

Тадеуш Костюшко
(1746–1817)

Син польського поміщика середнього статку, навчався в школі при монастирі ордена піарів, потім у Царському Селі під Петербургом у ліцеї.

Брав участь у війні за незалежність у США на боці колоністів, 1777 року відзначився в битві під Саратогою. Перебуваючи на службі в американській армії, отримав посаду бригадного генерала. Наприкінці 70-х років повернувся до Польщі, де з 1789 року брав участь у роботі Чотирирічного сейму.

1793 року почалося повстання під лозунгами возз'єднання земель, що увійшли до складу Росії, Австрії та Пруссії після першого поділу Польщі. 24 березня 1794 року в Кракові Т. Костюшко виголосив Акт повстання та зачитав текст своєї присяги як диктатора й головнокомандувача національних збройних сил. 7 травня 1794 року видав Поланецький універсал, у якому обіцяв селянам свободу в разі перемоги польських волонтерів. До початку вересня на теренах Литви й Галичини повстання було придушене. 20 жовтня під Мацієвцями був поранений і взятий у полон.

Невдовзі польського ватажка ув'язнили в Петропавлівській фортеці.

1796 року за указом Павла I Т. Костюшко був амністований, після чого одразу ж виїхав до США, але 1798 року повернувся до Європи, спочатку оселився у Франції, а потім переїхав до Швейцарії, де й помер у 1817 році.

Третій поділ Речі Посполитої

13 жовтня 1795 року відбувся останній, *третій поділ Польщі*. До складу Росії увійшли Західна Білорусь та Західна Волинь, а також литовські й латвійські землі; до Австрії — Галичина, частина Волині й великопольські землі разом із Краковом; до Пруссії — західні й північні землі Польщі (серед них Мальборк, Варшава, Гнезно, Плоцьк).

Унаслідок трьох поділів Польська держава перестала існувати.

Під владою Російської імперії опинилися всі українські землі Правобережжя, за винятком Галичини, Буковини й Закарпаття, які перебували в складі Австрії.

§89. Правобережжя України в складі Російської імперії

1793 року на честь Катерини II була викарбувана медаль з написом: «Я повернула те, що було відірване». Самодержавство розглядало Україну саме як складову частину імперії. Протягом 90-х років XVIII ст. на територію Правобережної України були поширені російські закони та дія загальноросійських імперських установ.

Передусім була впорядкована адміністративно-територіальна система. Указом нового російського імператора Павла I в грудні 1796 року правобережні українські землі були поділені на три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Тут, як і в Росії, на чолі губернії стояв губернатор, якому належала вся повнота влади. Адміністративно-поліційні функції в повітах виконували капітани-ісправники, у містах — городничі.

Імператор Павло I

Російські імператори щедро наділяли українськими землями своїх сановників. Проте уряду довелося рахуватися з численним дворянством польського походження. Щоб викликати симпатії в поляків і залучити шляхту на свій бік, царизм надав їй загальноімперські дворянські права й зберіг місцеві суди. На Правобережжі й далі діяв третій Литовський статут 1588 року, судочинство велося польською та російською мовами. Польські поміщики дістали право карати своїх селян, відправляти їх до Сибіру чи на каторжні роботи.

Водночас приєднання Правобережної України до інших українських земель, визволення їх з-під влади Польщі мали велике історичне значення. Був знищений релігійний гніт, створювалися передумови для подальшого економічного та культурного розвитку України, включення її території до загальноросійського ринку.

Українська культура XVIII ст.

Розвиток української культури XVIII ст. відбувався в досить складних і суперечливих умовах. Територія України протягом століття входила до складу різних держав: Росії, Австрії та Речі Посполитої. Їхні уряди

проводили щодо корінного населення колонізаторську політику, спрямовану на його денаціоналізацію, знищення української культури, віри і звичаїв. Цариця Катерина II заявляла, що Україну, Ліфляндію та Фінляндію «треба найлегшим способом привести до того, щоб вони зросійщилися й перестали б дивитися, неначе вовки на ліс».

Довідка. Заходи російського царизму проти української культури протягом другої половини XVII– XVIII ст.:

- 1720 рік — Петро I заборонив книгодрукування українською мовою;
- 1729 рік — Петро II звелів переписати з української мови російською державні постанови і розпорядження;
- 1763 рік — Катерина II заборонила викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії;
- 1775 рік — Синод розпорядився вилучити з усіх шкіл українські букварі.

У результаті росіянізації українська культура почала втрачати свою самобутність, та все ж у XVIII ст. спостерігалося її піднесення. Проте її розвиток гальмувався феодально-кріпосницькою системою, національним гнітом, що посилювався на українських землях.

Якраз у цей період Росія заявила про себе як про світову державу. Тепер вона потребувала людей, які сприяли б її зростанню, активному розвиткові науки та освіти в молодій імперії. До Петербурга та Москви запросили багатьох українців, які мали працювати в різних імперських установах.

Чимало вихідців з України відзначилися на дипломатичній службі в складі російських закордонних місій в Англії, Голландії, Туреччині, Угорщині, Польщі, Австрії, Німеччині, Франції, Швеції і навіть у Китаї. У Росії з великою повагою ставилися до освічених українців, охоче брали їх на службу й добре платили. Протягом XVIII ст. чимало діячів української культури та освіти переселилися до Росії.

Наші земляки багато зробили для розвитку російської освіти. У різних навчальних закладах більшість викладачів мала українське походження. Наприклад, у 1701–1762 рр. у Слов'яно-греко-латинській академії в Москві працювали 95 викладачів Києво-Могилянської академії. Коли за наказом царя в Петербурзі була заснована Медико-хірургічна академія, для неї не вистачало студентів, тому їх набрали з Києво-Могилянської академії.

Українці дуже вплинули й на розвиток російського театру. Театри й вертепи з'явилися в Смоленську, Новгороді й навіть у Сибіру — Тобольську та Іркутську, куди його принесли вчителі з України.

Можна вважати, що не було жодного напряму російської культури або освіти, у якому б не працювали вихідці з України.

Освіта

У першій половині XVIII ст. Лівобережна й Слобідська Україна відзначалася майже суцільною письменністю. У гетьманській Україні високого рівня досягла *початкова освіта*. Протягом XVIII ст. вона дещо змінилася й тепер складалася з шиферних, полкових та гарнізонних шкіл. Майже кожне село мало свою школу. Сільська громада сама запрошувала вчителів, давала їм приміщення під школу та утримувала. Велика роль у поширенні освіти належала мандрівним дякам, які давали приватні уроки дітям з багатих сімей. Дітей панівної верхівки нерідко навчали вихованці Києво-Могилянської академії. Для дітей старшини та чиновництва також створювалися спеціальні закриті навчальні заклади — пансіони, інтернати тощо.

Києво-Могилянська академія. Зразком для інших шкіл України залишалася Києво-Могилянська колегія, якій у 1701 році наказом Петра I був наданий статус академії. Однак оскільки її покровителем був І. Мазепа, після Полтавської битви для неї настали тяжкі часи, тут заборонили навчатися іноземцям, а кількість студентів зменшили більш ніж у 10 разів.

Протягом середини XVIII ст. академія поступово відновлювала свою славу, проте досягти рівня початку століття їй так і не вдалося. Європейський рівень освіти був для неї вже недосяжним. До середини XVIII ст. вона була єдиним вищим навчальним закладом Російської імперії. Крім українців, у Києво-Могилянській академії також навчалися вихідці з центральних районів Росії, Сербії, Чорногорії. Частина студентів цього закладу стала великими науковцями свого часу. Наприклад, 1733 року тут навчався видатний російський учений *Михайло Ломоносов*.

На Заході в цей час в освіті посилився науковий раціоналізм, у Києво-Могилянській академії й далі віддавали перевагу богослов'ю. Саме тому з'явилося чимало проектів, які передбачали заснування в Україні інших університетів. Наприклад, К. Розумовський намагався відкрити вищий навчальний заклад у Батурині, граф П. Рум'янцев планував заснувати університети в Києві та Чернігові. Однак усі ці заходи були марними, бо імперський уряд не дозволяв створювати в Україні університети. Молодь, яка прагнула здобути вищу освіту, тепер мусила виїжджати на навчання до Москви та Петербурга або вступати до університетів інших країн — Німеччини, Італії, Франції тощо.

Харківський колегіум. У XVIII – на початку XIX ст. другим за значенням після Києво-Могилянської академії навчальним та науковим центром

в Україні був Харківський колегіум. Його заснував 1722 року єпископ *Єпіфаній Тихорський* у Бєлгороді. У 1726 році цей навчальний заклад перевели до Харкова, де він у 1731 році отримав статус колегіуму. Цей заклад був створений за взірцем Києво-Могилянської академії, що зумовило схожість основних принципів управління та навчально-виховного процесу. Становленню колегіуму сприяла широка благодійна підтримка багатьох верств населення Слобідської України, завдяки якій склалися його значні земельні та господарські володіння. До колегіуму приймали дітей різних соціальних станів — козацтва, духовенства й городян. Наявність великого господарства давала можливість навчати й утримувати значну кількість учнів. Так, у середині XVIII ст. тут навчалися близько 400 дітей, а на початку XIX ст. — уже понад 800. Зміст навчальних програм був близьким до програм Києво-Могилянської академії та Московського університету. З 1740-х рр. на деякий час за колегіумом закріпилася назва «академія». До навчального плану закладу входили слов'яно-руська, церковнослов'янська, латинська, грецька, староєврейська мови, історія, географія, основи математики, катехізис, піїтика, риторика, філософія та богослов'я.

Харківський університет. Вигляд на початку XX ст.

У 1768 році при колегіумі почали діяти додаткові класи, освітня програма яких була зорієнтована на світські потреби. У них викладали німецьку та французьку мови, математику, інженерну справу, живопис, музику, архітектуру тощо.

З відкриттям у 1805 році Харківського університету учні колегіуму слухали природничі (ботаніку та фізику) та медичні університетські курси.

Колегіум мав велику бібліотеку, до якої увійшло книжкове зібрання С. Яворського. Тут був створений перший у Харкові церковний хор. Викладачами Харківського колегіуму були Г. Сковорода, І. Двігубський, С. Вітинський, Л. Кордет, композитори А. Ведель і М. Концевич, архітектор П. Ярославський, художники І. Саблуков, В. Неминущий, Л. Калиновський та ін.

Важливу роль у розвитку освіти й науки в Україні відігравали колегіуми, які працювали в Чернігові та Переяславі. Вони також були одними з провідних осередків формування української інтелігенції.

Проте в цілому загальний рівень освіченості населення України порівняно з XVII ст. поступово знижувався. У другій половині XVIII ст. селяни й козаки, що потрапили в кріпосну залежність, були майже повністю позбавлені можливості здобувати хоч би початкову освіту. Поступово збільшувалася кількість неписьменних людей. З часом освіту здобути могли лише заможні люди.

«Studium Rutenum». Незважаючи ні на що, розвивалася освіта й на західноукраїнських землях. У 1787–1809 рр. при Львівському університеті діяла тимчасова навчальна установа під назвою *«Studium Rutenum» («Студіум рутенум»).* Офіційно цей заклад називався «Провізоричний науковий інститут у руській мові». «Studium Rutenum» був заснований указом імператора Йосифа II від 9 березня 1787 року. Цей заклад призначався для підготовки греко-католицьких священиків.

Навчання в «Studium Rutenum» проводилося церковнослов'янською мовою української редакції; студенти цієї установи через незнання латинської мови не могли навчатися на теологічному факультеті Львівського університету.

У «Studium Rutenum» існувало два відділи — філософський і богословський. На філософському факультеті студенти навчалися 2 роки, протягом яких вивчали логіку, етику й метафізику, математику, фізику. Богословський відділ передбачав 5 років навчання. Він мав у своєму складі 6 кафедр: церковної історії, єврейської мови й герменевтики Старого Заповіту, грецької мови й герменевтики Нового Заповіту, догматики, морального богослов'я, церковного права.

Викладачі «Studium Rutenum» обиралися на конкурсній основі. Перевага віддавалася тим з них, хто мав власний переклад відповідного підручника, що давало можливість поповнювати збірку навчальної літератури. «Studium Rutenum» мав власну бібліотеку, основу якої становили твори з богослов'я та педагогіки, частина з них надійшла з університетської бібліотеки.

До цього навчального закладу могли вступати кандидати, які досягли 17-річного віку, уміли читати й писати українською мовою, а також мали довідки про стан здоров'я, про походження з Галичини тощо. Для проживання студентам «Studium Rutenum» було надане приміщення Греко-католицької генеральної семінарії. Заняття відбувалися в семінарії та в університеті. Навчання, як і в університеті, розпочиналося 3 грудня,

згодом — з 1 вересня. Студенти складали два іспити на рік — у січні та в червні. У «Studium Rutenum» одночасно навчалося 168 вихованців з двох дієцезій — Перемишльської та Львівської. За весь час існування «Studium Rutenum» у ньому здобули освіту 470 студентів.

Довідка. *Дієцезія* — церковний округ; основна церковно-адміністративна одиниця в римо-католицькій та англіканській церквах на чолі з митрополитом, архієпископом, єпископом.

У цьому навчальному закладі викладали відомі вчені й діячі — П. Подій, І. Зиманчик, М. Гарасевич, А. Ангелович, І. Лаврівський, М. Левицький, Т. Захаросевич, І. Мохнацький, А. Родкевич, М. Гриневецький, А. Павлович та ін.

Збільшення кількості студентів , які знали латину й могли навчатися у Львівському університеті, спричинило протягом 1808–1809 рр. поступове закриття цього навчального закладу. Вихованці «Studium Rutenum» відіграли вагому роль у національному відродженні Галичини в 1830-х рр. і в подіях революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.

Книгодрукування

Україна залишалася одним з провідних районів книгодрукування. Найважливішими видавничими центрами були друкарні Києво-Печерської лаври, Чернігівського та Почаївського монастирів. Протягом XVIII ст. чимало нових друкарень створено на Лівобережжі та в Південній Україні. Проте, як і раніше, книжки коштували надзвичайно дорого. За них платили великі суми грошей і зберігали як найцінніші речі.

Найвидатніший діяч доби
Антоній Піллер

Важливою подією у видавничій справі стало впровадження *«гражданського»* шрифту, що збільшило кількість світських видань. Перша друкарня, що випускала книжки «гражданським» шрифтом, з'явилася в 1764 році в Єлисаветграді. Згодом такий шрифт почали використовувати в друкарнях Катеринослава, Харкова та інших міст. Кирилиця тепер застосовувалася тільки для видання книжок церковної тематики. Асортимент друкованої продукції в Україні був досить широким, тут друкували шкільні підручники, церковні книги, наукові праці тощо. Звідси до Росії завозили досить значну кількість цієї літератури.

Проте царські укази 1720, 1766 років забороняли друкувати україномовні книжки. Раніше надруковані вилучали з церков і замінювали на московські. Друкування книжок українською мовою навіть церковного й шкільного вжитку каралося великими штрафами, інші взагалі не мали права брати до друку.

Тому всі україномовні твори XVIII ст. були рукописними. Чернігівську друкарню за порушення царських указів конфіскували й перевезли до Москви.

Розвивалося книгодрукування й на території Галичини й Волині — землях, підвладних Австрії. Так, наприклад, у 1773 році *Антоній Піллер* відкрив у Львові друкарню. Нею стали дуже активно користуватися окупаційні власті, тут вони друкували укази імператора та розпорядження губернського правління. Конкурентів в А. Піллера не було, невдовзі він став «губернським друкарем його імператорської і королівської милості» та університету, бо друкував і підручники. Саме з цієї друкарні в 1776 році вийшла перша в Україна газета — *«Газетт де Леополіс»* («Львівська газета»),— видана французькою мовою й розміщена на чотирьох сторінках.

Розвиток наукових знань

Значний рівень освіти сприяв розвитку наукових знань. У XVIII ст. особливого значення набуло вивчення історії. Одним з найвидатніших істориків свого часу був *Григорій Граб'янка*.

Протягом свого життя він створив низку творів, найвідомішим серед яких є історична праця літописного характеру «Дійствія презільной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого... с поляки... Року 1710», де викладено історію України з давніх часів до 1709 року. Джерелом для її написання служили офіційні документи, польські хроніки, щоденники, розповіді сучасників подій. Головну увагу Григорій Граб'янка приділив історії козацтва та Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. На жаль, до нашого часу оригінал твору не зберігся.

Ще одним видатним істориком свого часу був *Самійло Величко*.

Найвидатніші діячі доби

Григорій Сковорода, Самійло Величко, Григорій Граб'янка, Іван Полетика, Феофан Прокопович, Данило Самойлович, Василь Каразін

Персоналії

Григорій Граб'янка
(? – бл. 1738)

Виходець із заможного козацтва. З 1686 року перебував на службі в козацькому війську, брав участь у Кримських походах у 1687 і 1689 рр., Азовських походах 1695–1696 рр. і Північній війні. Протягом 1717–1728 рр. видатний літописець обіймав посаду гадяцького полкового судді, у 1728–1729 рр. був обозним, а в 1729–1738 — полковником. Також брав активну участь у політичному житті України, домагаючись від Петра I відновлення Гетьманщини на Лівобережжі. 1723 року разом з іншими старшинами їздив до Петербурга добиватися скасування Малоросійської колегії та відновлення виборів гетьмана. За це був ув'язнений і протягом 1723–1725 рр. перебував у Петропавлівській фортеці. 1725 року, після смерті Петра I, повернувся в Україну. У 1735–1738 рр. брав участь у російсько-турецькій війні. Улітку 1738 року, прикриваючи зі своїм полком відступ російської армії з Криму, Г. Граб'янка загинув у бою.

(За «Довідником з історії України»)

Персоналії

Самійло Величко
(бл. 1670 – після 1728)

Народився на Полтавщині. Згодом навчався в Києво-Могилянській колегії. По закінченні навчання служив канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, а близько 1704 року перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії. У 1708 році С. Величко був звільнений зі служби, після чого оселився в с. Жуках біля Диканьки на Полтавщині, де вчителював та укладав літопис. Помер після 1728 року.

(За «Довідником з історії України»)

Він є автором першого систематичного викладу історії Української козацької держави. Під час написання цього твору С. Величко використав значну кількість українських, польських і німецьких джерел, широке коло документів Генеральної військової канцелярії. Дуже важливе місце серед усіх інших джерел посідає поема Самуеля Твардовського «Громадянська війна з козаками, татарами й Москвою, пізніше зі шведами й угорцями» (перша частина написана 1660 року, друга — близько 1654 року). У ній польський хроніст основне місце відводить описові подій Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. — Збаразькій облозі та Берестецькій битві.

Сказаніє
о войнѣ
козацкой з поляками
у резъ
Зіновія Богдана Хмельницкого
Гетмана Войскъ Запорожскихъ
восмі лѣтехъ тоуівшойся. А до дванадцати
лѣтъ уполяковъ зіншіми панствами провлекшойся
Хмелніцкій
Прівсесілно помощи Бжественно, з козаками и
татармі, ѿ такаго іга ладскаго вібілся и по
высокодержавное пресвѣтлѣйшаго мирхі россійскаго
Михаиловіча
Владѣніе Доброволнѣ подался.
ѿ авторовъ
Нѣмецкого Самуила Пуфендорфія, Козакого
Самуила Зоркі, и Полкого Самуила Твардоскі
Войну тую вкнізѣ своѣ, Бога Домцва назва
вѣршомъ полскімъ Опісавшаго. Нінѣже вкрацстілемъ Пісторічнімъ и нарѣчіемъ малороссійскімъ
Справленое, и написаное тщаніемъ Самойла Величка К
неодіс, во всѣ жука
оуезду полтавского. Року 1720.

Літопис С. Величка

Літопис С. Величка складається з 4 частин: перша — «Сказаніє о войні козацкой з поляками, через Зіновія Богдана Хмельницкого...» — змальовує події 1648–1659 рр., окремими епізодами сягаючи в 1620 рік; друга й третя частини, які охоплюють відповідно 1660–1686 рр. та 1687–1700 рр., названі «Повіствованія літописная о малоросійских і иних отчасти поведеніях собранная и зде описанная», містять значну кількість власних спостережень літописця й ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії; у четвертій частині зібрано додатки з різних документів XVII ст.

Літопис С. Величка рукописний, написаний українською книжною мовою XVIII ст., але в ньому використані й елементи народної мови. На жаль, повний текст його не зберігся. Проте літопис С. Величка вважається одним з найголовніших і найвірогідніших творів української історіографії другої половини XVII – початку XVIII ст. Уперше його опублікувала Київська археографічна комісія в 1848–1864 рр. під назвою «Летопись событий в юго-западной России в XVII в.», т. I–IV.

С. Величко також працював над перекладом з німецької мови збірника «Космографія». У результаті кропіткої праці літописця з'явився україномовний варіант «Космографії» з передмовою до неї.

Розвивалася в Україні й філософська думка. Найяскравішим тогочасним філософом в Україні був *Григорій Сковорода*. Його твори, у яких викривалися несправедливість, неробство, марнотратство панів та їхня жорстокість до простих людей, хабарництво, були дуже популярні й швидко розходилися по Україні. Всі вони були рукописні.

За життя філософа його твори не видавалися. Перші публікації з'явилися лише до сторіччя з дня його смерті, а зібрання творів здійснив Д. Багалій у 1894 році.

Протягом усього життя Г. Сковорода вивчав Біблію. Він уважав, що в цій книзі зашифрована мудрість багатьох поколінь, тому свої твори писав на теми афоризмів з Біблії, намагаючись розкрити сучасникам і нащадкам їхній таємничий символічний світ. На цій основі філософ розробив своє вчення про дві природи й три світи: дві природи — видима й невидима, що є в кожній речі чи явищі, а три світи — це Всесвіт, Біблія й людина.

Розвивалися в Україні природничі та математичні науки. У приватних бібліотеках часто зберігалися книжки із зоології, ботаніки, математики. Досить могутня математична школа функціонувала в Києво-Могилянській академії. Її представниками були Ф. Прокопович, С. Кулябка, Я. Маркович, С. Яворський. Підручники з математики, складені видатними українськими педагогами Київської академії *Ф. Прокоповичем*

Григорій Сковорода
(1722–1794)

Народився в с. Чорнухи на Полтавщині в сім'ї козака. Після закінчення полкової школи в 1734 році вступив до Києво-Могилянської академії, де з перервами навчався до 1753 року. У 1741–1744 рр. служив у придворній хоровій капелі імператриці Єлизавети Петрівни в Петербурзі, а в 1745 році повернувся до Києва й поновив навчання у філософському класі. Протягом 1745–1750 рр. перебував за кордоном (відвідав Угорщину, Австрію, Словаччину, можливо, Польщу, Німеччину, Італію). У 1751 році почав викладати поетику в Переяславському колегіумі. У 1754 і 1755–1759 рр., працюючи домашнім учителем, почав писати вірші українською та латинською мовами, які стали основою його поетичної збірки «Сад Божественних пісень». У 1759–1764 рр. викладав поетику, риторику й грецьку мову в Харківському колегіумі, проте був змушений покинути викладання через непорозуміння з начальством. Помер Г. Сковорода у с. Пан'іванівці в домі свого приятеля А. Ковалевського.

Незадовго до смерті склав список своїх праць (18 оригінальних та 7 перекладів, 4 з яких досі не знайдені).

(За «Довідником з історії України»)

Феофан (Теофан) Прокопович
(1681–1736)

Справжнє ім'я — Єлезар. Народився в Києві. У 1698 році закінчив Києво-Могилянську академію, а згодом переїхав до Польщі, де прийняв греко-католицтво. У польських школах і Римському єзуїтському колегіумі св. Атанасія вивчав філософію й теологію. Повернувшись у 1702 році в Україну, прийняв православ'я та постригся в ченці під ім'ям Феофана (Теофана). З 1704 року викладав у Києво-Могилянській академії піітику, риторику й філософію.

Належав до найосвіченіших людей свого часу, добре володів кількома іноземними мовами. У 1711 році був призначений ректором Києво-Могилянської академії. У 1716 році за викликом Петра I переїхав у Петербург, де став одним з найближчих радників царя в питаннях церковної реформи та державної політики.

Відомий також як видатний публіцист, драматург і поет. Був знавцем не тільки філософії та богослов'я, написав ряд історичних, юридичних, педагогічних і літературно-теоретичних праць. Помер у 1736 році й похований у Софійському соборі в Новгороді в Росії.

(За «Довідником з історії України»)

та *І. Фальковським*, стали справжніми досягненнями вітчизняної науки.

Ф. Прокопович поряд з математичними працями написав багато творів нематематичного напрямку. Наприклад, як палкий прихильник І. Мазепи, присвятив гетьману свою історичну драму «Володимир» (1705 рік). У цьому творі в образі князя Володимира зображено саме І. Мазепу. У своїх численних проповідях прославляв гетьмана і звеличував Київ, називаючи його «другим Єрусалимом».

У політико-філософських трактатах «Слово про владу й честь царську» (1718 рік) і «Правда волі монаршої» (1722 рік) Ф. Прокопович розвинув ідеї освіченого абсолютизму, використавши в обґрунтуванні політичних поглядів ідею природного права й суспільного договору. У богословському творі «Духовний регламент» (1721 рік) обґрунтував нову синодальну систему управління церквою, яка узаконювала владу царя над церковною організацією. Також сприяв розвитку освіти в Російській імперії, брав участь в організації і створенні Академії наук, очолював так звану «Учену дружину», до якої входили А. Кантемир, В. Татищев та ін. Ф. Прокопович одним з перших у Росії вів наукові спостереження, використовуючи мікроскоп і телескоп.

Після себе Ф. Прокопович залишив Російській академії наук велику бібліотеку (близько 30 тис. книжок) та значну колекцію картин (близько 170 полотен).

У XVIII ст. в Україні з'явилися медичні установи. 1707 року в Лубнах почала діяти перша аптека, а 1751 року українець *Іван Полетика* одним з перших одержав звання професора Медичної академії в німецькому місті Кілі.

Українські лікарі зробили вагомий внесок у розвиток військової медицини. Методи боротьби з епідемією чуми, які винайшов лікар *Данило Самойло́вич*, дістали схвалення російської та багатьох зарубіжних академій.

Література та усна народна творчість

XVIII століття справедливо вважають періодом розквіту української літератури. Підвищене зацікавлення до вітчизняної історії спонукало до створення багатьох історико-літературних творів. Велику популярність у кількох поколінь українців мала рукописна «Історія Русів» невідомого автора, який зосередив увагу на історії української державності від Київської Русі до Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, відстоював ідею самостійності українського народу. Щоправда, деякі вчені (О. Лазаревський, В. Горленко, І. Борщак) приписують авторство цієї книги *Григорію Андрійовичу* та *Василю Григоровичу Полетикам*.

Найвидатніші діячі доби

Василь Григорович-Барський, Іван Котляревський, Семен Дівович, Василь Капніст

У 1767 році відбулися вибори представників дворянства Росії до комісії для складання «Нового уложення» (кодексу дворянських прав). Депутатом від дворянства Лубенського полку був обраний Григорій Полетика, представник відомого козацького роду з Полтавщини, який рішуче обстоював скасовані російським царизмом автономні права України.

Аналогічної думки дотримувався і земляк Г. Полетики *Василь Капніст*. Його *«Ода на рабство»*, написана після офіційного запровадження кріпосного права в Україні, була яскравим виявом протесту проти царської сваволі на українських землях, зокрема проти остаточної ліквідації в 1783 році козацьких полків і запровадження кріпосного права в Слобідській Україні та Лівобережжі. В. Капніст, виконуючи доручення групи козацької старшини, у 1791 році відвідав з таємною

Василь Капніст
(1758–1823)

Народився в Обухівці на Полтавщині. Протягом деякого часу перебував на військовій службі, у 1782–1783 рр. письменник працював контролером головного поштового управління в Петербурзі. У 1783 році повернувся в Україну, де деякий час був директором училищ Полтавської губернії. Мав великий авторитет серед українського дворянства.

У 1787 році В. Капніст разом з групою аристократів-автономістів підготував проект відновлення козацьких формувань в Україні, який, незважаючи на підтримку П. Рум'янцева-Задунайського і Г. Потьомкіна, був відкинутий царським урядом.

У 1798 році В. Капніст опублікував поему «Ябеда», у якій у гострій формі критикував російську колонізаторську політику на українських землях. Також переклав «Слово про Ігорів похід» російською мовою й зробив цікавий коментар, підкресливши українське походження й українські особливості цього твору. Помер 1823 року.

(За «Довідником з історії України»)

місією Берлін. Там він виклав свій план відокремлення України від Росії та включення її до складу Прусської держави.

Однак наприкінці XVIII ст. ці позитивні приклади були поодинокими, а переважна більшість української національної еліти не підтримувала таких радикальних задумів і була лояльною до царської влади. Тому «Ода на рабство», написана 1783 року, була видана лише 1806 року.

До літературної скарбниці України можна віднести й твори українського гетьмана в еміграції Пилипа Орлика. Він був останнім українським гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення української незалежної держави. П. Орлик — автор книжок, присвячених І. Мазепі («Алкід російський», 1695 рік) та І. Обидовському («Гіппомен Сарматський», 1698 рік), а також низки блискучих політичних маніфестів: «Вивід прав України» (1712 рік), «Маніфест до європейських урядів» (1712 рік) та цінного «Діаріуша» («Щоденника подорожнього», 1720–1732 рр.), який 1989 року опублікував Гарвардський університет (США).

У XVIII ст. шалену популярність мали видання, авторами яких були мандрівники або прочани. Серед паломницької літератури виділяється твір «Подорож» *Василя Григоровича-Барського.*

Персоналії

Василь Григорович-Барський
(1701–1747)

Український письменник і мандрівник, відомий також під псевдонімами Плака та Альбов. Народився в Києві. У 1715–1723 рр. навчався в Київській академії, а в 1723–1724 рр. — у Львівському єзуїтському колегіумі. У 1724–1747 рр. подорожував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Греції, Італії, Палестині, Сирії, Аравії та Єгипту. Після себе залишив цінні записки про свої подорожі, у яких описував життя, побут і культуру відвіданих країн. Свої подорожні записи мандрівник оформив 150 малюнками — видами міст, пам'ятками архітектури. Помер 1747 року. Уперше твори В. Григоровича-Барського надруковано в 1778 році.

(За «Довідником з історії України»)

Великий інтерес викликав твір перекладача Генеральної військової канцелярії *Семена Дівовича «Разговор Великороссіи с Малороссіею».*

«Разговор Великороссіи с Малороссіею» написаний 1762 року, має форму віршованого діалогу. Сюжет твору дуже оригінальний, у віршованій формі розмовляють Росія та Україна, яка доводить своє право на суверенність. Головною метою цього твору було відстоювання ідей державної самостійності козацької держави та висловлення протесту проти політики російського уряду щодо України. У своїй праці письменник

широко використав «Короткий опис Малоросії», написаний у 1734 році, та інші історичні джерела. Крім того, змалював історію України від найдавніших часів до середини XVIII ст. Особливу увагу звернув на події Національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького в 1648–1657 рр.

Та справжнім тріумфом української літератури стало видання наприкінці XVIII ст. *«Енеїди» Івана Котляревського.* Це був перший твір, написаний народнорозмовною українською мовою.

І. Котляревський

Серед народу були дуже популярні історичні пісні, думи, балади, присвячені улюбленим героям: Богданові Хмельницькому, Іванові Богуну, Семенові Палію, Олексі Довбушу, Максимові Залізняку, Іванові Ґонті.

Театр і музика

З давніх часів Україна славилася театральним мистецтвом. Особливого розвитку в цей час набула *шкільна драма*, яку плекали в Києво-Могилянській академії, Харківському та Чернігівському колегіумах. Студенти академії мандрували містами й селами України, ставили вистави, освічували народ.

На ярмарках і базарах актори влаштовували *балаган* — імпровізований тимчасовий театр, який відвідувало багато людей. У XVIII ст. виник *кріпосний театр*, у якому пани збирали найталановитіших селян-кріпаків. Справжньою подією театрального життя України було відкриття 1789 року в Харкові першого постійного театру.

Як і раніше, Україною мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, пісні яких були зрозумілі й популярні серед простих людей.

Найвидатніші діячі доби

Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель

Персоналії

Максим Березовський
(1745–1777)

Видатний український композитор. Навчався в Києво-Могилянській академії, де почав писати музику. Володіючи гарним голосом, у 1758 році був запрошений співати в придворній капелі в Петербурзі. У 1762 році став співаком італійської оперної трупи в Орієнбаумі, протягом 1765–1774 рр. жив у Італії, де й завершив музичну освіту у відомого теоретика музики Дж. Мартіні. У 1771 році українець був обраний академіком Болонської філармонічної академії. У цей період свого життя композитор написав оперу «Демофонт», яка була поставлена з великим успіхом у Ліворно в 1778 році. У 1774 році повернувся до Петербурга. Постійні придворні інтриги й неможливість знайти застосування своїм творчим силам підштовхнули композитора до самогубства в 1777 році.

(За «Довідником з історії України»)

Справжнім музичним центром України став Глухів, резиденція К. Розумовського. Тут виконувалася італійська музика та ставилися італійські опери. Поширеним явищем стали «кріпацькі капели», які існували при панських маєтках.

Д. Бортнянський

Далеко за межами України була відома творчість випускників Києво-Могилянської академії *Максима Березовського* та *Артема Веделя*. Їхні твори були надзвичайно популярні, особливий успіх мали *«Вірую»* М. Березовського та *«На ріках вавилонських»* А. Веделя.

Велику музичу спадщину залишив видатний український композитор і диригент *Дмитро Бортнянський* — 45 концертів та інших музичних творів. Проте талановиті українські музиканти не знаходили належного визнання в царській Росії.

Архітектура та живопис

У XVIII ст. в Україні поширився стиль бароко, що вирізнявся пишністю й багатством оздоблення. Його характерною ознакою є ліплення, різьблення, позолота тощо. У цей час були зведені величні архітектурні споруди.

Найвидатніші діячі доби

Йоган Шедель, Бартоломео (Варфоломій) Растреллі, Степан Ковнір, Іван Григорович-Барський, Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, Іван де Вітте, Олекса Новаківський, Павло Гродзицький, С. Строїнський, П. Сенковацький, Я. Зайка, Ф. Олендзький

У 1752–1755 рр. у Києві за проектом Бартоломео Франческо Растреллі, придворного архітектора російської імператриці Єлизавети Петрівни, був збудований царський (Маріїнський) палац. У 1731–1745 рр. під керівництвом Йогана-Готфріда Шеделя, який раніше працював у Петербурзі та Москві, була збудована 93-метрова дзвіниця Києво-Печерської лаври.

Джерела

Зі спогадів сучасників про дзвіницю Києво-Печерської лаври

Горда, пишна, велична лаврська дзвіниця красується на Київських горах, природно увінчуючи мальовничу панораму Києва; вона так зжилася з київськими краєвидами, що, хто раз побував у Києві, той не може уявити собі Києва без лаврської дзвіниці, її золота маківка є найвищою точкою Києва...

За наказом імператриці Єлизавети в 1747–1753 рр. у Києві була також побудована одна з найяскравіших пам'яток тієї епохи — *Андріївська церква*, зведена за проектом геніального зодчого Б. Растреллі. Щоправда, церкву мав звести Й. Шедель, але через його смерть будівництво передоручили Б. Растреллі. Цей храм став найдосконалішою спорудою видатного митця. Для оздоблення Андріївської церк-

ви залучали таких відомих митців, як Іван Вишняков, Олексій Антропов, Григорій Семенко та Платон Борисполець.

Учнем Й. Шеделя був *Іван Григорович-Барський*, автор численних київських будівель. До найвідоміших його творів належать Покровська церква і церква Миколи Набережного на Подолі в Києві, надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі, а також бурса Київської академії.

Маріїнський палац

Відомим будівничим цієї доби був кріпак Києво-Печерської лаври *Степан Ковнір*. За його проектом зведено Ковнірівський корпус у лаврі, дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах, Кловський палац у Києві тощо.

Протягом XVIII ст. споруджено багато палаців російських вельмож та старшин по всій Україні. Бурхливий розвиток архітектури сприяв піднесенню монументального живопису. У Києві в першій половині XVIII ст. монументально-живописні роботи здійснювалися в Успенському соборі і Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври, у Софійському та Михайлівському соборах та інших храмах.

Андріївська церква

Розвивався український живопис. Одним з найвідоміших художників того часу був *Дмитро Левицький*. Пензлю цього видатного українського маляра, академіка належить близько 160 портретів, серед них портрети французького просвітителя Д. Дідро, польського короля С. Лещинського, українського письменника В. Капніста та ін.

В Україні працювало чимало обдарованих майстрів, які оздоблювали палаци, будинки, церкви. Багато з них пізніше змушені були переїхати до Росії. Українські культурні надбання XVIII ст. стали вагомим внеском до скарбниці європейської культури.

Персоналії

Дмитро Левицький
(1735–1822)

Видатний український художник. Народився в Києві. З дитинства навчався малярства у свого батька Г. Левицького, у зрілому віці став академіком Петербурзької академії мистецтв, керівником її портретного класу. Брав участь у розмалюванні іконостасу Андріївської церкви в Києві. Працював у Москві, Петербурзі; у 1788–1795 рр. жив в Україні. Останні 20 років не працював через хворобу очей. Помер 1822 року в Петербурзі.

(За «Довідником з історії України»)

Українські землі після поділів Речі Посполитої (кінець XVIII – початок XIX ст.)

§90. Зміни в адміністративно-територіальному та суспільно-політичному житті України

Кінець XVIII – початок XIX ст. був періодом величезних політичних змін і соціальних перетворень в Україні, спричинених насамперед новою геополітичною ситуацією, що складалася в Центральній і Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. внаслідок соціально-економічної та військової відсталості, а також політичної анархії безславно припинила своє існування колись могутня Річ Посполита, до складу якої входила значна частина українських земель. На півдні розпалося агресивне Кримське ханство, яке з кінця XV ст. своїми нападами постійно загрожувало населенню України. У зв'язку з цими змінами зникли держави, які помітно впливали на розвиток подій в Україні, а українські землі через це почали набувати нової політичної конфігурації.

Українські землі під владою Російської імперії

Унаслідок другого (1793 рік) й третього (1795 рік) поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії увійшли Правобережна Україна й Західна Волинь. Ще раніше, після переможної війни з Туреччиною, до її території були приєднані причорноморські степи, а згодом і Крим (1783 рік).

Серед українських земель, які на початку XIX ст. перебували в складі Російської імперії і становили її південно-західну частину, виділилися чотири великі регіони:

- Слобожанщина,
- Лівобережна Україна,
- Правобережна Україна,
- Південна (степова) Україна.

До складу лівобережних українських земель входили дві історичні області — частина Наддніпрянщини й Слобідська Україна. В офіційних імперських документах територію лівобережної Наддніпрянщини називали *Малоросією*.

Після другого й третього поділів Польщі до складу Російської імперії увійшли Київщина, Брацлавщина й Волинь. Саме ці землі, розміщені на правобережній частині Наддніпрянщини, офіційно називалися Південно-Західним краєм.

Протягом *останньої чверті XVIII ст.* в Російській імперії існував поділ на *намісництва*. Ця адміністративно-територіальна одиниця місцевого управління була запроваджена в 1775 році *«Установленням про губернії»*. Усього на теренах Російської імперії були утворені 34 намісництва.

Довідка. Територія України входила до складу таких намісництв:
- Харківського (утворене 1780 року);
- Київського й Чернігівського (утворені 1781 року);
- Катеринославського (утворене 1783 року);
- Брацлавського, Подільського й Волинського (утворені 1793 року);
- Вознесенського (утворене 1795 року).

На чолі кожної адміністративної одиниці стояв намісник, що мав надзвичайні повноваження від царя. На нього покладалося здійснення урядових, військових справ та адміністративного, судового, поліційного й фінансового управління.

Відповідно до царського указу від *1796 року* «Про новий поділ держави на губернії» в Україні замість намісництв *створювалися губернії*. У 1796 році Лівобережна Україна отримала назву Малоросійська губернія. На територіальній основі Катеринославського й Вознесенського намісництв була знову утворена Новоросійська губернія. У 1802 році Малоросійська губернія була поділена на Чернігівську й Полтавську, а Новоросійська — на Таврійську, Катеринославську й Миколаївську (з 1803 року вона стала називатися Херсонською).

Довідка. Українські губернії Російської імперії:
- Київська,
- Полтавська,
- Чернігівська,
- Слобідсько-Українська (з 1835 року — Харківська),
- Катеринославська,
- Херсонська,
- Таврійська,
- Подільська,
- Волинська.

Таким чином, на початку XIX ст. на теренах України, що перебували під владою Російської імперії, існувало 9 губерній. У 1815 році до Російської імперії були також приєднані Холмщина й Підляшшя.

У 20–30-х рр. XIX ст. царизм запровадив в Україні, як і в інших національних околицях Російської імперії, особливу, найжорстокішу форму державного управління — *генерал-губернаторства*, що були покликані придушувати національно-визвольний рух та посилювати імперське

Герб Київської губернії

Довідка. Генерал-губернаторства підросійської України:
- Малоросійське (Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії);
- Київське (Київська, Подільська й Волинська губернії);
- Новоросійсько-Бессарабське (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії).

панування. У середині XIX ст. з 10 генерал-губернаторств Російської імперії 3 припадало на Україну.

Так звана підросійська Україна в цей час об'єднувала у своєму складі майже 85% етнічних українських земель.

Російське самодержавство керувалося у своїй колоніальній політиці загальним принципом багатонаціональних імперських утворень — установленням політичної, економічної та національної зверхності панівної нації над підкореними. Тому реформування територіально-адміністративної системи України мало на меті насамперед посилення влади імперського центру над українським народом, ліквідацію його національних особливостей та остаточне зросійщення українців.

Ідеї панрусизму в державній політиці російського царизму почали визрівати ще за часів Катерини II. Займаючи російський престол, цариця хотіла піднести міжнародний престиж росіян і заявляла, що вони перебувають на тому ж історичному рівні, що й усі інші європейські народи. Державні діячі наступних часів послідовно насаджували міфічну ідею абсолютності російського народного духу в усій імперії. Для цього наполегливо втілювалася в життя так звана теорія офіційної народності С. Уварова. Вона базувалася на міфах про «єдину й неділиму Росію» і тріаді «православ'я, самодержавство, народність», які й стали символом реакційної, шовіністичної політики російського царизму на українських землях.

У ході практичної реалізації цієї політики царські власті ігнорували прагнення українського народу відродити свою державність, українців усіма засобами примушували забути власну історію, традиції, звичаї, мораль, рідну мову, ментальність і таким чином назавжди втратити національну самосвідомість. Тотальній росіянізації (русифікації) були підпорядковані всі сторони життя українського суспільства. Навіть заснування в 1834 році Київського університету, за задумом царату, було покликане служити цій меті. Зокрема, цар Микола I убачав справжнє призначення новоствореного в Києві університету в тому, щоб «... поширювати російську культуру й російську народність у спольщеній Західній Росії».

Окрім цього, важливу роль у здійсненні шовіністичної антиукраїнської політики відігравали запроваджені в Україні тверді адміністративні

методи управління. Усі дев'ять новостворених українських губерній були безпосередньо підпорядковані царській владі. Губернаторів, які здійснювали керівництво в губерніях, призначав особисто цар. Губернатор спирався на *губернське правління*, до якого входили:

- віце-губернатор;
- радники;
- прокурор.

Губернське правління здійснювалося за підтримки станових органів — дворянських зборів на чолі з предводителями дворянства.

У повітах, з яких складалися губернії, владарювали царські капітани — ісправники. Повіти ділилися на стани, очолювані поліцейськими приставами. Численні державні податки з українців збирала імперська казенна палата. Кількість міст, які мали самоврядування за магдебурзьким правом, поступово зменшувалася. У 1835 році було скасоване самоврядування в Києві. Міське самоврядування там, де воно ще зберігалося, перебувало під постійним контролем губернатора.

З утворенням генерал-губернаторств і появою призначених царем генерал-губернаторів, наділених усіма цивільними, державними та військовими правами, імперська влада в Україні значно посилилася.

Запровадження нової адміністративної системи управління супроводжувалося швидким розростанням чиновницького апарату й посиленням суцільного контролю над внутрішнім життям України. Ключові позиції на всіх адміністративних рівнях, як правило, займали російські чиновники. Панування російської мови в канцеляріях, судах і побутовому спілкуванні заможної верхівки змушувало користуватися нею й ту частину українського населення, яка намагалася зберегти свою національну культуру.

Генерал-губернатори та інші високі урядовці, що правили в Україні, були неприхованими російськими шовіністами й царськими сатрапами. Позитивний виняток серед них становлять лише малоросійські губернатори князі *О. Куракін* та *М. Рєпнін-Волконський*.

Персоналії

Олексій Куракін
(1759–1829)

Російський державний діяч. У 1802–1808 рр. був генерал-губернатором Малоросійського губернаторства. Під час свого правління відзначався прихильним ставленням до українських національних традицій, чим заслужив повагу серед громадських кіл. У 1804 році І. Котляревський навіть написав «Пісню на Новий 1805 год нашому пану і батьку Олексію Борисовичу Куракіну», яку вперше надрукував у 1869 році Я. Головацький у журналі «Пчола». Згодом О. Куракін був призначений міністром внутрішніх справ Російської імперії.

(За «Довідником з історії України»)

Персоналії

Микола Рєпнін-Волконський
(1778–1845)

Російський військовий і державний діяч. Походив з роду чернігівських Рюриковичів. У 1792 році закінчив кадетський корпус, після чого перебував на військовій службі. У 1809–1812 рр. працював послом у Вестфальському герцогстві, у 1813–1814 рр. — генерал-губернатором Саксонії. У 1816–1834 рр. обіймав посаду малоросійського генерала-губернатора в Полтавській та Чернігівській губерніях. М. Рєпнін-Волконський послідовно відстоював інтереси українського населення перед російським урядом. У 1830–1831 рр. склав проект відновлення козацьких полків. Цікавлячись історією України, надавав допомогу Д. Бантиш-Каменському в написанні «Історії Малої Росії». На початку XIX ст. співчував українському автономістському руху, підтримував зв'язки з його діячами. Через ліберальні погляди князя Микола I усунув його з посади генерал-губернатора. Останні роки свого життя колишній генерал-губернатор провів у Яготині.

М. Рєпнін-Волконський був близько знайомий з Т. Шевченком, який у 1843 – на початку 1844 рр. жив у його маєтку. Т. Шевченко виконав дві копії портрета цього діяча з роботи швейцарського художника Й. Горнунга. М. Рєпнін-Волконський був одружений з онукою гетьмана К. Розумовського, а його дочка княжна Варвара Рєпніна була близьким другом Т. Шевченка. Помер 18 січня 1845 року.

(За «Довідником з історії України»)

М. Рєпнін-Волконський щиро бажав процвітання Україні, прагнув відродити козацтво, піклувався про розвиток народної освіти. На думку відомого історика О. Оглоблина, саме М. Рєпніна нащадки колишньої козацької старшини бачили наступним гетьманом України в разі відновлення гетьманської влади.

Українські землі в складі Австрійської імперії

Унаслідок першого (1772 рік) і третього (1795 рік) поділів Речі Посполитої та згідно з Константинопольською австро-турецькою конвенцією (1775 рік) до багатонаціональної Австрійської імперії відійшла вся територія Руського воєводства (без Холмської землі) та майже вся Буковина (без Хотинської землі). Під владою цієї імперії в складі Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало Закарпаття. Таким чином, *Габсбурги* стали володарями значної частини України площею понад 70 тис. кв. км з населенням понад 2,5 млн. осіб.

Українські землі, що перебували під владою Російської імперії, управлялися з одного центру — Петербурга, західноукраїнські землі входили до різних адміністративних одиниць Габсбурзької монархії.

Так, Галичину разом з частиною польських земель виділено в окремий край — *«королівство Галіції та Лодомерії»* з центром у Львові. У цій адміністративній одиниці штучно об'єднали етнічні українські землі з частиною польських.

Умовною межею між українською (східною) та польською (західною) частинами Галичини стала р. Сян. В адміністративному плані королів-

ство Галіції та Лодомерії поділялося на 19 округів, 12 з яких становили українську Східну Галичину.

1786 року на правах окремого округу до Галичини була приєднана Буковина з центром у Чернівцях. У 1795–1809 рр. також була приєднана Холмщина. Закарпаття, як і раніше, залишалося в складі Пожонського (Братиславського) намісництва.

Адміністративна влада в коронному краї належала губернському управлінню, очолюваному губернатором. Губернатора, який утримував у своїх руках усю повноту виконавчої влади, призначав імператор. Найвищий представницький орган у Галичині — сейм — збирався тільки один раз, у 1780 році. Існував виконавчий орган сейму — становий крайовий комітет. На місцях адміністративна й судова влада належала війтові, а управління декількома навколишніми громадами здійснював мандатор. Містами керували магістрати, до складу яких уходили війт, бургомістр, райці (радники) і лавники (засідателі).

Територія Закарпатської України, як і угорські етнічні землі, поділялася на жупи (комітати), які складалися з доміній. Усі адміністративні органи влади на Закарпатті підпорядковувалися Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню.

Як бачимо, перебування українських земель навіть у складі однієї австрійської держави залишало західноукраїнські землі адміністративно й територіально розмежованими.

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрії збіглася в часі з *першою хвилею модернізаційних реформ*, які в 70–80 рр. XVIII ст. здійснювали австрійські монархи *Марія-Терезія* та *Йосиф II*.

На роки їхнього правління припадає остаточне оформлення й розквіт австрійського абсолютизму. Саме Марія-Терезія започаткувала реформи в дусі політики освіченого абсолютизму, які передбачали посилення державної централізації, осучаснення аграрних відносин, обмеження міського самоврядування й цехових привілеїв, удосконалення системи освіти, запровадження єдиного кримінального кодексу, звуження впливу церкви. Результати реформ:

- уніфіковано судову систему;
- створено постійну армію;
- запроваджено загальну військову повинність;
- установлено прибутковий податок;

- скасовано внутрішні митні кордони й збори;
- створено бюрократичний апарат;
- упорядковано системи обліку й контролю;
- проведено перший перепис населення й земельних угідь;
- скорочено панщину з 5–6 до 3 днів на тиждень (законами 1771 і 1775 рр.);
- звужено юрисдикцію поміщиків над селянами;
- дозволено викуп селянами права на спадкове володіння земельними наділами;
- підпорядковано церкву державі;
- усі релігійні конфесії одержали рівні права;
- надано право всім жителям краю здобувати освіту, а в початковій школі дозволено навчатися рідною мовою;
- відкрито широку мережу світських шкіл державним коштом.

Реформаторська політика Марії-Терезії дещо обмежила всевладдя поміщиків на західноукраїнських землях, забезпечила умови для підвищення матеріального й освітнього рівня місцевого греко-католицького та православного духовенства й селянства. У містах, містечках і селах була створена мережа шкіл (однокласні — «парафіяльні» з навчанням рідною мовою, трикласні — «тривіальні», чотирикласні — «нормальні» з навчанням німецькою мовою). У 1774 році для греко-католиків заснована духовна семінарія у Відні при церкві св. Варвари (так званий Барбареум), заборонено поміщикам вимагати від священиків і дяків виконання панщини.

Реформи Марії-Терезії перейняв її син Йосиф II. За його рішенням:

- у 1782 році уряд ліквідував особисту залежність селян у Галичині, Чехії, Моравії, Угорщині;
- німецька мова стала офіційною на всій території імперії;
- посилилося онімечування окремих земель держави;
- замінено панщину й натуральні повинності грошовою рентою;
- зроблено спробу ввести єдиний поземельний податок. Намір не був утілений у життя через сильний опір дворянства;
- надано сільським громадам право самоврядування;
- у 1784 році відновлено діяльність Львівського університету, у якому з 1787 року діяв окремий факультет для українських студентів, названий «Studium Rutenum».

Під час здійснення реформ радикальні зміни відбулися майже в усіх сферах суспільного життя.

Адміністративна реформа фактично зробила центральною постаттю крайової влади державного чиновника. Керівник крайового правління — губернатор — призначався австрійським імператором і наділявся широкими повноваженнями. З 1772 року по 1849 рік у Галичині змінилося 14 губернаторів. Усі вони, за винятком останнього — польського магната В. Залеського, — були заможними та впливовими австрійцями. Формування адміністративного апарату і в центрі, і на місцях здійснювала виключно окупаційна влада. Галичина перетворилася на справжнє Ельдорадо для багатьох авантюристів. За словами І. Франка, на західноукраїнські землі потяглися довгі ряди німецьких та чеських урядників, котрі впродовж десятиліть «напливали до краю для служби, для хліба і кар'єри». Унаслідок цього наприкінці XVIII ст. у Галичині налічувалося 3 тис. службовців, але тільки 250 з них — місцевого походження. На керівні посади призначалися люди, які не тільки належали до маєтних класів, а й пройшли відповідну підготовчу «школу» в австрійському бюрократичному державному апараті, де звикли до хабарництва. Така практика державного керівництва була перенесена й до Галичини, а один з перших львівських старост граф Страсольдо перевершив усіх: він викрав велику суму державних грошей і втік за кордон.

Однак Йосиф II, наштовхнувшись на значний опір австрійського, польського та угорського дворянства своїм реформаторським заходам, був змушений наприкінці життя відмінити деякі з них. Після смерті Йосифа II в 1790 році протягом першої половини XIX ст. всі прогресивні перетворення були спочатку згорнуті, а згодом і повністю скасовані його наступниками.

§91. Україна у війнах Наполеона

У червні 1812 року Наполеон I Бонапарт розпочав похід на Росію, який завершився невдачею і майже повною загибеллю його армії. Французька армія налічувала 640 тис. осіб і 1 372 гармати. Чисельність російської армії була трохи меншою — близько 600 тис. осіб, серед яких були й українці.

Уся російська армія була поділена на три частини:

М. Барклай-де-Толлі

- армія під командуванням генерала М. Барклая-де-Толлі захищала шлях на Петербург;
- війська під керівництвом генерала П. Багратіона захищали шлях на Москву;
- вояки, очолювані генералом А. Тормасовим, захищали шляхи на Київ.

Єдиним регіоном України, який зайняла наполеонівська армія, була Західна Волинь (Ковельський, Володимирський, Луцький і частина Дубенського повіту). На цих землях поляки, саксонці й австрійці, які були союзниками французів, розгромили 3-ю російську армію, якою керував генерал А. Тормасов.

П. Багратіон

У воєнно-політичних планах Наполеона певне місце займала й Україна. У минулому французькі дипломати підтримували дії Пилипа й Григорія Орликів, установлювали таємні контакти з К. Розумовським, а в 1795 році виступали в Конвенті на захист прав козацької нації. Тож, звернувши увагу на українську проблему, Наполеон дотримувався традиційної політики своєї держави. У період підготовки російської кампанії графи А.-М. Блан де ля Нольт д'Отерів і Г. М. де Монгейяр розробили стратегію щодо України. *Ці політичні плани французького імператора* передбачали *відокремлення українських земель* від Росії та поділ їх на три частини:

Наполеон I Бонапарт

- Правобережна Україна мала відійти до Великого герцогства Варшавського;
- Галичина й Волинь була обіцяна Австрії за воєнну допомогу у війні проти Росії;
- на території Лівобережної і Південної України планувалося створити дві держави, так звані наполеоніди, які підпорядковувалися б Франції. Одна з них мала охопити Чернігівщину й Полтавщину, а друга — Катеринославщину, Донеччину, Херсонщину, Таврію та Крим.

Українське дворянство було незадоволене такими планами Бонапарта стосовно передачі Правобережжя Польщі. Це зумовило його лояльне ставлення до російської влади під час воєнної кампанії Наполеона в Росії.

В Україні частина дворянських кіл, яка дотримувалася проросійської орієнтації, сприяла формуванню козацьких кавалерійських частин для допомоги регулярній російській армії. Усього сформовано 22 таких полки загальною чисельністю близько 25 тис. осіб. Крім того, у складі російської армії воювало близько 75 тис. українців-ополченців. Київ був досить добре підготовлений до відбиття ворожого нападу. Навколо міста звели укріплення, перебудували й зміцнили Печерську фортецю. Спеціально призначеному для захоплення Києва корпусу наполеонівських військ не вдалося навіть прорватися до української столиці.

У вирішальній Бородінській битві 1812 року брали участь Охтирський, Одеський, Чернігівський, Київський і Тернопільський полки. Згодом ці полки були направлені за кордони України.

Бородінська битва 1812 року

Під час воєнної кампанії 1813–1814 рр. армія Наполеона завдала кілька поразок військам антинаполеонівської коаліції, до якої входили Австрія, Англія, Пруссія, Росія та Швеція. Однак у вирішальній Лейпцизькій битві (так званій «битві народів») у 1813 році наполеонівські війська були розбиті арміями коаліції Росії, Англії, Австрії, Пруссії, Саксонії, Швейцарії, Іспанії та Португалії. У цій битві брали участь вісім українських козацьких полків.

Наддніпрянська Україна в першій половині XIX ст.

§92. Соціально-економічний стан

Занепад поміщицького землеволодіння

На початку XIX ст. Наддніпрянська Україна входила до складу Російської імперії. Провідним сектором її економіки в цей час було сільське господарство, адже аграрна сфера стала серцевиною тодішньої феодально-кріпосницької системи. Земля — основний засіб виробництва — належала

поміщикам, головна виробнича сила — селянство — було залежне від феодала чи держави.

У зазначений період в Україні домінувало поміщицьке землеволодіння. Майже 75% усієї землі було у дворянських руках. Маєтки поміщиків з кожним роком деградували та занепадали. Конкретним свідченням цих процесів було:

- посилення експлуатації селян;
- низький рівень організації праці;
- технічна відсталість сільськогосподарського виробництва;
- зниження прибутків землевласників тощо.

Борг поміщиків державі невпинно зростав і в 1850 році становив понад 83 млн. крб. Унаслідок цього наприкінці 50-х рр. XIX ст. під борговою заставою перебував майже кожен четвертий поміщицький маєток в Україні та кожен третій кріпак.

Щоб збільшити свої прибутки, поміщики значно посилили експлуатацію залежних від них селян, які, згідно з переписом 1810 року, становили 60,5% населення підросійської України. Селяни вважалися власністю дворян і цілком залежали від їхньої волі. Поміщики розпоряджалися самими селянами та їхніми господарствами, переселяли їх в інші маєтки, продавали або обмінювали їх, регламентували сімейний побут. Хоч закон 1797 року офіційно встановив триденну панщину, фактично вона становила 4–6 днів на тиждень. Крім панщини, селяни змушені були відробляти й додаткові повинності, сплачувати натуральний і грошовий податки.

Довідка. *Категорії залежного населення:*

- поміщицькі селяни;
- державні селяни;
- військові поселенці;
- «робітні люди».

Урочні (здольні) селяни — селяни, що отримували від пана щоденне завдання (урок), причому таке важке, що його не можна було виконати й за два – три дні.

Панщинні селяни (панщани, панщанники) — кріпаки, які за користування землею виконували на користь господаря певні роботи. Зазвичай поміщицькі землі поділялися на дві частини. Три дні на тиждень селяни обробляли панську землю, три дні — відведену їм у користування.

Оброчні селяни — кріпаки, що сплачували поміщикові за користування землею грошовий або натуральний податок (оброк), розмір якого залежав від волі господаря.

Посесійні селяни (фабричні, заводські) — особисто залежні селяни, що були довічно прикріплені до заводів та фабрик, які належали приватним особам.

Державні селяни

У Наддніпрянській Україні, крім селян-кріпаків, були й державні селяни, які вважалися особисто вільними. За користування землею вони

сплачували державі грошову ренту, яка становила майже 40% їхніх прибутків. Більшість державних селян була не в змозі знайти такі кошти, тому з року в рік їхні борги зростали.

У пошуках порятунку від злиднів і голодної смерті державні селяни йшли на Південь України. Попит на робочі руки в цьому регіоні був значний. Наприклад, з Полтавської та Харківської губерній у 40-х рр. у південні райони щорічно вирушали на заробітки десятки тисяч селян. Окрім цього велика частина заробітчан-кріпаків, як правило, покидала свої домівки без дозволу поміщиків. Щоправда, інколи землевласники за відповідну плату самі здавали зубожілих селян вербувальникам на промислові підприємства та плантації цукрових буряків.

Військові поселення

У першій половині XIX ст. царський уряд перетворив державних селян на ізольовану від народу військову касту, яку при потребі можна було б використати для придушення повстань. Водночас царизм сподівався зменшити витрати на утримання армії, при цьому збільшивши її чисельність. Для цього в Україні в *1817 році* були створені так звані *військові поселення*, де селяни, перетворені на військових поселенців, ставали фактично довічними солдатами. Їхніх дітей з семи років зараховували до кантоністів (новобранців), а з 18 років — у військові частини, де вони перебували до 45 років.

Військові поселенці були одночасно селянами й солдатами. Для них установлювався суворий режим, що регламентував усе їхнє життя. До «розпису» входили не тільки військова муштра, сільськогосподарські роботи, а й навіть сон і народження дітей. За найменшу провину поселенців жорстоко карали. Формально вони мали працювати три дні на державу й три дні на себе. Фактично ж їм доводилося працювати на державу весь тиждень, бо «уроки» (завдання на день) були такі великі, що їх виконували за два – три дні.

В умовах зростання невдоволення селян і загрозливої кризи феодально-кріпосницької системи царський уряд був змушений у *1857 році ліквідувати військові поселення*.

Технічний занепад і спроби реформування сільського господарства

Ефективність сільського господарства значною мірою залежала від стану технічного забезпечення села. Проте в першій половині XIX ст. селяни

Удосконалений плуг. Південь

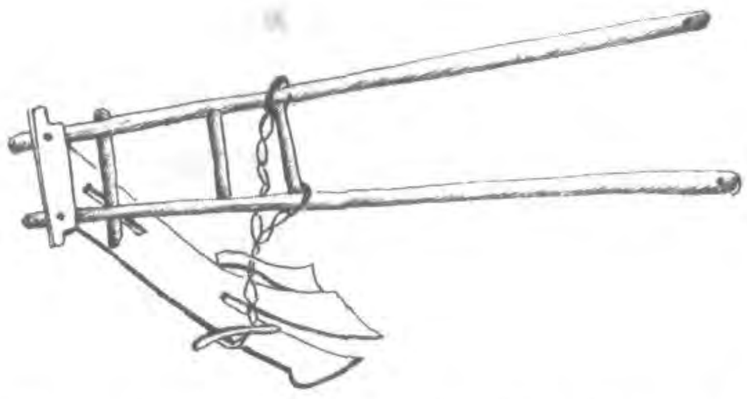

Соха-двосторонка. Східне Полісся

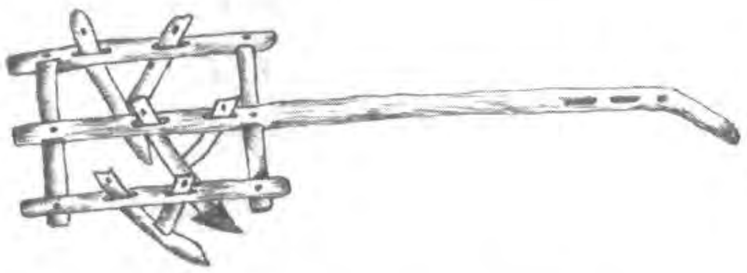

Бороноподібне рало. Чернігівщина

обробляли землю такими ж знаряддями праці, що й століття тому — ралом, сохою, плугом, серпом, косою. Та навіть цих примітивних і застарілих технічних засобів помітно не вистачало. Скажімо, у 1838 році на 100 селян-господарів припадало лише два плуги. Це, зрозуміло, не давало можливості запроваджувати у виробництво нові прогресивні технології.

Тільки невелика частина поміщиків, насамперед на півдні України, намагаючись поліпшити способи обробітку землі, застосовувала нові сільськогосподарські машини та реманент. Передусім це стосувалося господарств, які вирощували цукрові буряки. У першій половині XIX ст. бурякові плантації займали великі площі на Правобережжі. У зазначений період поміщицькі господарства відводили багато землі для вирощування технічних культур, які мали великий попит на ринку. У Полтавській та Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі й тютюн. Значним попитом користувалася продукція тонкорунного вівчарства, що вироблялася в Новоросії та Криму. Звідси вовна направлялася на російські фабрики та експортувалася в країни Західної Європи.

Селянське питання в першій чверті XIX ст.

Імператор Олександр I

Царський уряд загалом розумів, що без полегшення становища селян держава не зможе існувати. Проте для розв'язання селянського питання був обраний шлях поступових часткових перетворень усталеної системи взаємозв'язків селян і поміщиків.

У *1801 році* Олександр I видав указ, який давав право купцям, міщанам і державним селянам *купувати незаселені землі* та вести на цих землях господарство, використовуючи найману працю. Указ порушував монополію дворян на володіння землею.

Через 2 роки цар видав *указ про «вільних хліборобів»*, що надавав поміщикам право відпускати селян на волю

з землею, якщо при цьому досягнута взаємна згода. Звільнені селяни, згідно із цим указом, переводилися до нового стану, який займав проміжну позицію між державними та поміщицькими селянами.

Уже в 1817 році була здійснена спроба домовитися з поміщиками Полтавської та Чернігівської губерній про скасування кріпосного права з умовою, що селяни отримають особисту свободу, але залишаться без землі.

Усі пізніші проекти селянської реформи розроблялися таємно, проте так і залишилися на папері. Переважна більшість дворян Російської імперії рішуче виступали проти скасування кріпосного права й погодилися на це лише 1861 року після натиску «згори».

Початок промислового перевороту

На початку XIX ст. основними формами розвитку промисловості на території Російської імперії було дрібне, здебільшого селянське, виробництво та мануфактури. У 1818 році підтверджено дозвіл представникам усіх станів засновувати промислові підприємства, що сприяло зростанню приватного підприємництва й виробництва, заснованого на вільнонайманій праці. Таким чином, на тлі сільського господарства, що невпинно деградувало, у першій половині XIX ст. в економіці Наддніпрянської України поступово розпочався промисловий переворот. Конкретним його виявом стало зведення машинобудівних заводів, застосування в промисловості нових механізмів, наприклад, парових двигунів тощо. Якщо в 1825 році в підросійській Україні було лише 6,5 тис. фабрик і заводів, то в 1860 році їх кількість становила вже понад 22 тис. Разом зі значним розширенням промислового виробництва помітно зменшилася кількість вотчинно-кріпосницьких підприємств.

Однак поміщики й далі займали панівні позиції в горілчаній і цукровій промисловості. Скажімо, у с. Прощини Канівського повіту Київської губернії в 1822 році в маєтку Понятовського був заснований перший в Україні цукровий завод, а в середині століття по всій країні їх нараховувалося вже майже 200. Усі вони розмістилися на території Лівобережної та Правобережної України. Провідне місце в цукровій промисловості посідала Київська губернія. Разом зі зростанням кількості цукрових заводів відбувалося їх технічне удосконалення.

Крім поміщицьких, також організовувалися купецькі промислові підприємства. Купці-промисловці вже в 40-х рр. XIX ст. посідали провідне

місце в суконній промисловості. Вони зосередили у своїх руках виробництво тютюну, канатів, їм належала також значна частина млинів, олійниць тощо.

Поряд з поміщицькою та купецькою розвивалася й державна промисловість. У першій половині XIX ст. вже працювали Луганський ливарний завод, Шосткинський пороховий завод, Катеринославська суконна мануфактура, Київський арсенал, Києво-Межигірська фаянсова фабрика тощо. У 20-х рр. почала інтенсивно розвиватися кам'яновугільна промисловість Донбасу.

Києво-Межигірська фаянсова фабрика

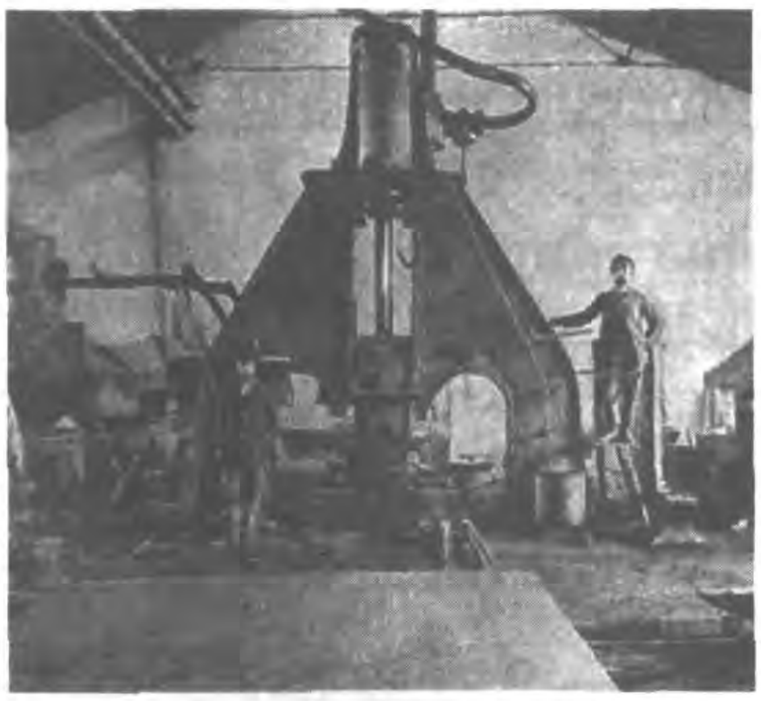

У цеху київського заводу «Арсенал»

Разом зі зростанням промисловості зароджувалося робітництво. З кінця XVIII ст. до 1861 року кількість промислових робітників в Україні збільшилася з 10 тис. до 115 тис. Спочатку на підприємствах були зайняті кріпосні селяни, але поступово кріпосницька праця витісняється продуктивнішою – вільнонайманою. До 1861 року кількість вільнонайманих робітників у промисловості становила 54%.

У середині XIX ст. купці-капіталісти володіли вже понад 90% заводів. Помітно зросли суми зосереджених в їхніх руках капіталів.

Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив подальше *поглиблення суспільного поділу праці*. Унаслідок цього в Україні:

- розширився внутрішній ринок;
- помітно зросли обсяги як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. мережа українського ринку охоплювала 12 тис. ярмарків і базарів. Провідну роль у розвитку ярмаркової торгівлі відігравали купці, кількість яких протягом 1816–1859 рр. збільшилася з 18,2 тис. до 104 тис.

Тогочасне купецтво України за національним складом було дуже неоднорідне. Його більшість становили росіяни, але поруч з ними з'явилися й українські капіталісти. Серед них помітно виокремлювалися *брати Яхненки*.

Незважаючи на відчутні позитивні зрушення в розвитку української економіки в першій половині XIX ст., вона все таки розвивалася повільніше порівняно з економічним зростанням Росії. Причиною цього була колоніальна політика царського уряду, який бачив в Україні, насамперед, ринок збуту для російської промисловості, тому не допускав вільного інтенсивного розвитку її продуктивних сил.

§93. Джерела українського національного відродження

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. колишня козацька еліта знищеної російським царизмом Гетьманщини стала одним із джерел формування нової генерації борців за українське національне відродження. Одержавши довгоочікуване дворянство, але не маючи рівних прав з польською шляхтою, представники знатних українських родин вимагали визнання своїх привілеїв у повному обсязі. Виборюючи однаковий з поляками статус, дехто з нової української знаті прагнув відродити й утрачену раніше автономію України в складі Росії.

Персоналії

Яхненки — родина українських промисловців-цукрозаводчиків, походила із заможних селян-кріпаків м. Сміли на Черкащині. Викупившись із кріпацтва, вони розбагатіли з гуртової торгівлі промисловими виробами, худобою та хлібом. У 1820–1830-х рр. брати Терентій, Кіндрат і Степан Яхненки разом з Ф. Симиренком, чоловіком їхньої сестри Анастасії, торгували борошном, збіжжям, шкірами, орендували млини в Умані та Смілі. Близько 1815–1820 рр. вони разом з Ф. Симиренком заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко». Під час голоду 1830 року протягом тривалого часу годували кілька тисяч бідних селян. З початку 1840-х рр. брати стали торгувати цукром. У 1843 році спільно з Ф. Симиренком збудували в с. Ташлику перший у Російській імперії паровий пісковорафінадний завод. Згодом фірма поширила свою діяльність на машинобудівні заводи, спричинилася до зростання пароплавства на Дніпрі. Керували фірмою Кіндрат Яхненко та Федір Симиренко. У 1861 р. фірма мала близько 4 млн. крб. майна, володіла рафінадним заводом у Городищі (Київська губернія), цукроварнями в Руській Поляні й Ташлику, млинами, двома пароплавами та будинками в Києві, Харкові, Одесі, Ростові.

Кіндрат Яхненко в 1859 році під час перебування Т. Шевченка у Млієві познайомився з поетом. У зв'язку з кризою цукрової промисловості та нестачею кредитів у пореформений період фірма «Брати Яхненки і Симиренко» занепала, а в 1880-х рр. припинила своє існування.

(За «Довідником з історії України»)

Рух українських автономістів

Активізація українського опозиційного руху спостерігалася на початку XIX ст., коли нащадки козацької старшини, отримуючи дворянство, повинні були довести свої права на цей титул на підставі родинних документів. Це спричинило хвилю обурення серед української шляхти, виразники

якої називали себе «патріотами рідного краю». Так на основі станових дворянських інтересів виникає український автономістський рух, що спирався на історичні традиції й усі свої домагання будував на історично-правових доказах. Його лідерами були *Василь Полетика, Роман Маркович, Тимофій Калинський, Федір Туманський* та ін.

Українських патріотів єднали не тільки прихильність до минулого, а й критичне ставлення до сучасного. Вони прагнули зберегти місцеву правову систему, що ґрунтувалася на Литовських статутах, і намагалися відновити знищену царизмом козацьку армію. Проте царський уряд мобілізовував козацькі полки тільки тоді, коли виникала воєнна загроза для Росії. Наприклад, у 1812 році під час походу Наполеона на Москву Олександр I дав дозвіл утворити кілька полків з 25 тис. українських козаків, пообіцявши, що після війни ці підрозділи будуть збережені як постійне військо. Під час польського повстання в 1831 році генерал-губернатор М. Рєпнін також зумів мобілізувати 8 тис. козаків. Створюючи й використовуючи козацькі полки для власних потреб, правителі Росії однак не йшли на принципові поступки українським автономістам.

Масонські ложі

Посилення реакції після війни 1812–1814 рр. сприяло зростанню в Україні опозиційних настроїв. Провідну роль у цьому русі відігравали дворянські опозиціонери-декабристи. За їхнім прикладом в Україні виникли перші таємні політичні гуртки, які ставили собі за мету боротися за скасування кріпосного права й ліквідацію самодержавства.

Знак масонів

Організаційними формами, у яких об'єднувалися опозиційні сили, стали так звані масонські ложі (від французького *franc macon — вільний каменяр, муляр*) і таємні політичні товариства. Вони єднали представників привілейованої верхівки суспільства, які сповідували ідеї всесвітнього братерства, рівності, самопізнання й самовдосконалення людей.

«Любов до істини». Найбільшого визнання в Україні набула масонська ложа «Любов до істини», заснована *1818 року в Полтаві Михайлом Новиковим* — начальником канцелярії малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна. До неї належали поміщики С. Кочубей і В. Тар-

новський, переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич, автор знаменитої «Енеїди» письменник І. Котляревський та ін.

«Любов до істини» діяла легально й була своєрідною підготовкою його членів до наступного вступу в таємні декабристські товариства — «Союз порятунку» та «Союз благоденства».

Полтавська масонська ложа проіснувала близько року, після чого за наказом Олександра I була закрита в 1819 році.

В. Тарновський

«Ложа об'єднаних слов'ян». *Одночасно з полтавською* виникає масонська «Ложа об'єднаних слов'ян» *у Києві.* Вона мала в своєму складі близько 30 українців, росіян та поляків. Серед її членів були польські поміщики В. Росцишевський, Х. Харлинський, маршалок шляхетства Київської губернії П. Олізар, відомий декабрист князь С. Волконський (молодший брат М. Рєпніна-Волконського) та ін. Аналогічні легальні дворянські осередки були сформовані в цей час у Крем'янці, Житомирі, Рафалівці та Вишнівці, що на Волині.

Малоросійське товариство

У 1819 році, ще перебуваючи в полтавській ложі «Любов до істини», *В. Лукашевич* почав працювати над створенням нової організації — Малоросійського таємного товариства. На відміну від масонських лож, воно діяло нелегально й ставило за мету вибороти незалежність України. Основні програмові положення товариства містилися в підготовленому В. Лукашевичем так званому *«Катехізисі автономіста»*. Членами цієї організації стали відомі українські дворяни, однодумці В. Лукашевича, — С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст та ін. Малоросійське товариство підтримувало зв'язки з Польським патріотичним товариством та з Південним товариством декабристів.

Персоналії

Василь Лукашевич
(1793–1866)

Український громадський і політичний діяч. Народився в м. Борисполі на Київщині. Походив з козацько-старшинського роду. З 1798 р. виховувався в Пажеському корпусі. Після закінчення в 1803–1804 рр. служив перекладачем у колегії закордонних справ. З 1805 р. працював у міністерстві закордонних справ. У 1807 р. вийшов у відставку й оселився в Борисполі. Заснував школу в Переяславі. З 1811 р. — предводитель дворянства Переяславського повіту. У 1818 р. став членом масонської ложі «Любов до істини». Створив Малоросійське товариство. У лютому 1826 р. заарештований та ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Після звільнення жив у Борисполі під наглядом поліції.

(За «Довідником з історії України»)

Декабристи

Оформлення справжньої політичної опозиції до царизму було пов'язане з появою декабристських організацій у Росії. Так, у 1816 році був створений «Союз порятунку» в Петербурзі, у 1818 році — «Союз благоденства» в Москві. У 1821 році внаслідок реорганізації своїх об'єднань декабристи створили два осередки — Північне товариство з центром у Петербурзі та Південне з центром у м. Тульчині. Головою Південного товариства обрано полковника *Павла Пестеля*, членами організації стали офіцери полків, що перебували в Україні.

Довідка. *Декабристи* — представники дворянства, які боролися за повалення царату, скасування кріпацтва. У 1821 р. в м. Тульчині створено Південне товариство декабристів. Керівники: П. Пестель, О. Юшневський. У січні 1826 р. відбулося повстання Чернігівського полку, що закінчилося поразкою декабристів.

Сергій Муравйов-Апостол (1796–1826)

Один з керівників декабристського руху в Україні. Початкову освіту й виховання здобув у приватних пансіонах Гамбурга та Парижа. Після закінчення в 1811 році Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення в чині прапорщика розпочав службу в армії. У 1812–1814 рр. брав участь у воєнних діях проти наполеонівської армії. У 1814 році призначений ад'ютантом генерала М. Раневського. З 1815 року служив у Семенівському полку, після повстання якого в 1820 році переведений до Чернігівського полку. Був одним із засновників «Союзу порятунку», членом «Союзу благоденства» з 1818 року.

У 1823 році разом з М. Бестужевим-Рюміним очолював Васильківську

Незабаром, крім Тульчинської управи, були засновані ще дві:

- Кам'янська на чолі з В. Давидовим та С. Волконським;
- Васильківська, яку очолив *С. Муравйов-Апостол.*

Хоч декабристи обговорювали й узгоджували питання спільних дій, між двома організаціями були значні розходження. Південне товариство було радикальнішим, ніж Північне, яке обмежувалося у своїх планах поваленням абсолютизму й установленням конституційної монархії.

Конституції товариств. Голова Південного товариства П. Пестель підготував політичний *трактат «Руська правда»*, у якому докладно визначив програму дій після повалення царату. У цьому документі містилися вимоги:

- негайного повалення самодержавства;
- встановлення республіканського правління (причому після перевороту треба було встановити революційну диктатуру для здійснення перетворень у країні);
- знищення кріпосного права;

- безплатне наділення селян землею з державного фонду;
- ліквідація станових привілеїв;
- надання політичних прав усім чоловікам, яким виповнилося 20 років;
- обмеження поміщицького землеволодіння;
- створення двох земельних фондів — державного та приватного (з частини поміщицьких і державних земель мав бути створений волосний фонд, з якого кожен громадянин міг отримати наділ).

«Руська правда» також проголошувала:

- рівність громадян перед законом;
- свободу слова, друку, віросповідання;
- ліквідацію військових поселень;
- скорочення строку служби в армії.

Верховну законодавчу владу мало здійснювати Народне віче, виконавчу — Державна дума, нагляд за виконанням законів — Верховний собор. Попри свою радикальну спрямованість, *конституція Південного товариства не визнавала українців окремим народом і не передбачала відокремлення України від Росії й створення суверенної Української держави.* Узагалі, в розв'язанні національного питання П. Пестель заперечував право всіх неросійських народів Російської імперії, крім поляків, на самовизначення та був противником перебудови Росії на федеративних засадах.

управу Південного товариства. 1823 року встановив зв'язок між Південним товариством і Польським патріотичним товариством. У вересні 1825 року активно сприяв приєднанню Товариства об'єднаних слов'ян до Південного товариства. Протягом 1822–1825 рр. брав участь у з'їздах і нарадах декабристів у Києві, Тульчині та Кам'янці. Підтримував програму «Руської правди», складену П. Пестелем, був прихильником повалення самодержавства шляхом військової революції та встановлення в Росії республіканського ладу. Саме цей активіст декабристського руху висунув плани організації революційної повстанської армії, відомі під назвами «Бобруйської змови» (1823) і «Білоцерківської змови» (1824–1825 рр.). 28 грудня 1825 року очолив повстання Чернігівського полку. У співавторстві з М. Бестужевим-Рюміним склав революційну прокламацію «Православний катехізис» (популярний виклад програми Південного товариства). 21 грудня 1825 року після бою біля с. Ковалівки Васильківського повіту Київської губернії з каральним загоном генерала Гейсмара тяжко поранений С. Муравйов-Апостол був заарештований. За вироком царського суду разом з іншими керівниками декабристського руху повішений 25 липня 1826 року в Петропавлівській фортеці.

Конституція Північного товариства, розроблена М. Муравйовим-Апостолом, була поміркованішою. Вона проголошувала:

- збереження монархії;
- перетворення царя на головного державного службовця, який мав бути наділеним виконавчою владою та отримувати платню;
- створення парламенту для прийняття законів;

Павло Пестель
(1793–1826)

Очолив повстання декабристів в Україні 1826 р. Уклав програму Південного товариства під назвою «Руська правда». Виступав за повалення монархії, скасування кріпосного права, перетворення імперії на республіку. Негативно ставився до ідеї незалежності України. Страчений за наказом царя в Петропавлівській фортеці в Санкт-Петербурзі.

- обирання депутатів до парламенту на основі майнового цензу;
- наділення громадянськими правами осіб старших від 21 року, які мали постійне місце проживання, володіли рухомим і нерухомим майном та сплачували податки;
- наділення кожного селянина після звільнення 2 десятинами орної землі та садибою;
- перетворення Росії на федерацію з 14 держав і 2-х областей із самостійним управлінням. *За конституцією М. Муравйова-Апостола мали бути створені Чорноморська держава з центром у Києві та Українська держава з центром у Харкові.*

Товариство об'єднаних слов'ян. У *1823 році* в Новограді-Волинському виникла таємна організація — Товариство об'єднаних слов'ян, фундаторами якої були *брати Борисови*. Своїм демократизмом вони суттєво відрізнялися від Південного товариства, де переважали представники родовитої української еліти. У програмних документах товариства висувалася ідея *добровільного об'єднання слов'янських народів* (зокрема й українського) у формі федеративної республіки.

«Руська правда» Південного товариства

Повстання декабристів. У грудні 1825 року помер цар Олександр I. Спадкоємцем був його брат Костянтин, але одруження з польською дворянкою позбавляло його права на престол. Другий брат, Микола, спочатку відмовився від престолу. Настало «міжцарювання». Північне товариство вирішило скористатися цим і 14 грудня 1825 року підняло повстання полків, яке зазнало поразки.

Поразка петербурзького повстання примусила керівників Південного товариства прискорити виступ, до якого воно також не було готове, бо висланих до Києва, Житомира та інших міст його представників заарештували.

Після арешту П. Пестеля керівництво товариством перейшло до С. Муравйова-Апостола. 28 грудня 1825 року він підняв Чернігівський полк. Проте повстанці не пішли на Київ і втратили марно три дні, шукаючи собі союзників. Тим часом їм назустріч вирушили урядові війська. Уже в першій сутичці був тяжко поранений командир полку С. Муравйов-Апостол. 900 солдатів здалися без бою.

М. Штаєрман. Повстання Чернігівського полку

Керівників повстання доправили до Петербурга на суд. За вироком суду повісили К. Рилєєва, М. Каховського, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна і П. Пестеля. На Кавказ та в Сибір заслано багатьох офіцерів, а солдатів покарано шпіцрутенами й переведено до інших полків.

Головна причина невдачі виступу декабристів в Україні полягала в тому, що їхня мета залишилася незрозумілою для народу, а соціальна база повстання була вузькою. Для наступних поколінь декабристи були взірцем мужності, героїзму, самопожертви й відданості визвольній справі.

Поява української інтелігенції

Подією історичної ваги для тогочасного українського суспільства, що поступово втрачало власну дворянську еліту, була поява на початку XIX ст. національної інтелігенції. На теренах Наддніпрянської України, як і в інших країнах Східної Європи, саме вона стала носієм прогресивних національних ідей. Представники інтелігенції здебільшого походили з міщанства, але невдовзі до них приєдналися освічені люди з інших верств населення — дрібні шляхтичі, козаки та селяни. Таким чином, перша хвиля української інтелігенції фактично репрезентувала різні стани суспільства.

Високоосвічені люди з'явилися передусім у великих містах, де були створені перші на Наддніпрянщині та в Слобідській Україні університети — у Харкові (1805 рік) та Києві (1834 рік). У першій половині XIX ст. таких людей в Україні було небагато. Наприклад, з часу свого заснування до 1861 року Харківський і Київський університети спромоглися підготувати 4,3 тис. дипломованих фахівців, серед яких лише невелика частина виявила зацікавлення до розв'язання пекучих українських проблем.

Джерела

Відкриття Київського університету (липень 1834 р.)

...Місцем заснування цього закладу обрано місто Київ... столицю святого рівноапостольного князя Володимира, де вперше засяяло й звідти розлилося по всій Давній Росії світло істинної віри. Засновуваний університет названо імператорським університетом св. Володимира на честь великого просвітителя Росії і удостоєний прийняттям під особливе покровительство його імператорської величності.

Університету св. Володимира даровано всі права і привілеї, які надано іншим університетам у державі...

...Проект університету св. Володимира вже складено й удостоєно височайшого затвердження: заснованому закладові доставлено всі посібники, належні від найвищого училищного начальства; найважливіші кафедри його заміщені; рада й правління університету почали виконання своїх обов'язків, і університетські курси починають працювати 15 серпня цього року.

З Указу про заснування університету св. Володимира (8 листопада 1833 року)

Представники молодої української інтелектуальної еліти створювали гуртки, де обговорювали актуальні питання філософії, політики, ідеології, визначали найближчі й перспективні завдання своєї практичної діяльності, спрямованої передусім на поліпшення тяжкого життя трудового люду. Інтелігенцію об'єднували й журнали, що гуртували навколо себе інтелектуалів-однодумців.

Головна мета, з якою виступило нове покоління борців за національну ідею, полягала в поєднанні національних і політичних завдань з прагненням народних мас. Потяг молодих патріотів до народу великою мірою посилювався впливом передових західних ідей, що в той час стали проникати в Україну. Формуванню тогочасної української політичної думки значною мірою сприяли праці відомого німецького філософа *Йогана Гердера* та поширення в країнах Східної Європи ідей *західноєвропейського романтизму*. Й. Гердер і романтики започаткували концепції національної самобутності, тим самим створивши ідейну основу самовизначення націй.

Ведучи пошук складників національної ідентичності, українська інтелігенція сконцентрувала увагу на таких неповторних ознаках своєї етнічної спільності як історія, фольклор, мова й література. У процесі пошуку й вивчення документів старовини, рідкісних пісень, говірок, обрядів і звичаїв серед незначної групи аматорів-дослідників поступово сформувалася одностайна думка стосовно того, що саме треба визнати головними елементами власне української культури. Як переконливо засвідчив перебіг подальших подій, згодом ці висновки були покладені в основу теоретичного обґрунтування ідеї українського національного самовиявлення.

Історія. Вивчення історії свого народу завжди відігравало й відіграє визначальну роль у вихованні національної самосвідомості. Воно завжди

єднало людей усвідомленням спільності їхньої історичної долі, викликало почуття палкої любові до Батьківщини. Зацікавлення вітчизняною історією помітно посилилося наприкінці XVIII ст. Воно знайшло своє конкретне відображення в історичних розвідках кількох нащадків давніх козацьких родів Петра Симоновського, Степана Лукомського, Олександра Рігельмана, Михайла Антоновського, Якова Маркевича та інших.

Однак деякі з цих шанувальників історії керувалися не лише палкими патріотичними почуттями. На початку XIX ст. Імперська геральдична канцелярія («Герольдія») стала піддавати сумніву право окремих нащадків козацької старшини на дворянський статус. Це викликало хвилю обурення серед української шляхти. Дворянство Чернігівської та Полтавської губерній навіть звернулося до російського царя з петиціями, доводячи своє право на дворянство історичними доказами — грамотами польських королів та договорами українських гетьманів з Москвою. Ця «пошукова робота» зрештою й викликала в Романа Маркевича, Тимофія Калинського, Василя Черниша, Василя Полетики та інших підвищене зацікавлення історією козацької доби.

Крім праць істориків-аматорів, у першій половині XIX ст. привертає до себе увагу чотиритомна історія України *Дмитра Бантиш-Каменського*.

Відданий цареві чиновник Д. Бантиш-Каменський доводив, що, незважаючи на своє героїчне минуле, українці є лише відгалуженням російського народу, а возз'єднання України з Росією — найвизначніша подія їхньої спільної історії. Така інтерпретація історичних подій цілком влаштовувала багатьох українських дворян, дозволяючи їм підтверджувати свою українську (малоросійську) специфічність і водночас засвідчувати відданість російському цареві.

Дмитро Бантиш-Каменський
(1788–1850)

Український історик та археограф, народився в Москві. Навчався в Московському університеті. У 1814–1816 рр. служив у Колегії закордонних справ, з 1816 року був управителем канцелярії київського військового губернатора князя М. Рєпніна. Перебуваючи в Україні, зібрав і систематизував цінний історичний матеріал, опублікований після його смерті в книжці «Джерела малоросійської історії» (1858–1859 рр.). Автор «Історії Малої Росії з часів приєднання її до Російської держави за Олексія Михайловича до відміни гетьманства» (частини 1–4, 1822 рік), «Словника достопам'ятних людей російської землі» (томи 1–5; 1836–1848 рр.).

(За «Довідником з історії України»)

Микола Маркевич
(1804–1860)

Український історик, поет і етнограф, народився в с. Дунайці (тепер Глухівського району Сумської обл.). Навчався в пансіоні Головного педінституту в Петербурзі, був знайомий з Т. Шевченком, О. Пушкіним, К. Рилєєвим. У 1831 році видав у Москві поетичну збірку «Українські мелодії», у якій оспівав героїчне минуле українського народу. У 1847 році поклав на музику вірш Т. Шевченка «Нащо мені чорні брови», а Т. Шевченко присвятив М. Маркевичу вірш «М. Маркевичу» («Бандуристе, друже сизий»).

М. Маркевич є автором «Історії Малоросії». З інших історичних розвідок найвідоміші — «Мазепа» (1841 рік), «Гетьманство Барабаша» (1841 рік), «Про перших гетьманів малоросійських» (1848 рік), «Про козаків» (1858 рік). З етнографічних праць найважливіші «Збірник малоросійських пісень» (1840 рік), «Південноруські пісні» (1857 рік), «Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян» (1860 рік). Науковий інтерес становить зібрана М. Маркевичем колекція документів з історії України XVII–XVIII ст., яка нині зберігається в Москві. Помер 1860 року.

(За «Довідником з історії України»)

Зовсім інший зміст і характер мала п'ятитомна «Історія Малоросії» *Миколи Маркевича*, видана в 1842–1843 рр., у якій викладена історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.

На відміну від поміркованого монархіста Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевич належав до демократичних кіл українського дворянства. Тому його праця була пронизана глибоким патріотизмом і рішуче обстоювала правомірність державної незалежності України.

Визначне місце у вітчизняній історіографії цього періоду, безумовно, займає *«Історія Русів»* анонімного автора, яку відомий український історик Н. Полонська-Василенко оцінила як блискучий політичний трактат, що містить у собі величезний заряд духовної енергії, гуманізму, волелюбства й патріотизму.

Огляд вітчизняної історії автор почав з найдавніших часів, акцентуючи увагу на питанні автохтонності українського народу. Княжі часи М. Маркевич уважає прямим початком самостійної української державності. На його думку, Київська Русь — це державне утворення саме українського народу. Через внутрішні незгоди та монголо-татарську навалу Україна (Русь) втратила свою державну самостійність і була завойована чужинцями. Автор зосередив головну увагу на боротьбі українців проти чужоземного поневолення. Найповніше і найяскравіше в цьому контексті описані історичні події Хмельниччини. Головною заслугою Богдана Хмельницького є визволення України й повернення їй утраченої колись незалежності. Укладена за його ініціативою Переяславська угода 1654 року закріпила союз двох близьких за походженням і вірою народів, який був покликаний уберегти

обидві держави — українську та московську — від зовнішніх ворогів. Подальша трагедія українського народу, на думку автора, була пов'язана з порушенням підписаних договорів московськими самодержцями, їх зрадництвом України.

Як бачимо, автор «Історії Русів» ставив за мету захистити право українського народу на свою свободу й національну державу. Саме на її головних засадах формувалися нові покоління патріотів українського народу.

«Історія Русів» не публікувалася протягом десятиліть, хоч активно таємно поширювалася серед ліберального дворянства. Навіть скрупульозне дослідження цієї патріотичної праці не змогло виявити незаперечного автора, хоч дослідники й обмежують коло ймовірних осіб Григорієм та Василем Полетикою, Опанасом Лобосевичем, Олександром Безбородьком, Василем Лукашевичем, Архипом Худорбою та ін.

Фольклор. Іншою, не менш важливою, формою діяльності молодої української інтелігенції було вивчення й популяризація фольклору. Саме фольклор, на думку молодих інтелектуалів, і був чистим, невичерпним джерелом самобутньої, повнокровної національної культури. Тому чимало шанувальників народних традицій на початку XIX ст. ходило по селах, розшукувало, збирало й потім друкувало перлини народної мудрості.

Так, у 1819 році після величезної пошукової роботи великий гуманіст, фольклорист *Микола Цертелєв*, грузин за походженням, надрукував *першу збірку українських історичних дум*. У передмові до неї він наголошував, що робить надзвичайно важливу й патріотичну справу, бо в збірниках українських

Персоналії

Осип Бодянський
(літературні псевдоніми М. Бода-Варвинець; Запорожець, Ісько Материнка, І. Мастак та ін.)
(1808—1877)

Український філолог-славіст, історик і письменник, народився в с. Варві Полтавської губернії в сім'ї священика. У 1835 році закінчив навчання в Московському університеті, протягом 1837—1842 рр. перебував у науковому відрядженні в слов'янських країнах. У 1842—1868 рр. був професором Московського університету, а з 1845 року — секретарем Московського товариства історії та старожитностей. У 1846—1848 рр. і 1858—1877 рр. редагував університетське періодичне видання «Чтение Московского общества истории и древностей российских», у яких опублікував багато цінних матеріалів з історії України, народні пісні. Автор праць з історії «Про погляди відносно походження Русі» (1835 рік), «Про час виникнення слов'янських племен» (1855 рік) та слов'янської філології «Розгляд різних думок про давню мову північних і південних русів» (1837 рік) та ін. Послідовно відстоював самобутність і самостійність української мови й літератури. У 1846 році вперше видав «Літопис Самовидця» (можливий автор — Р. Ракушка-Романовський) та «Історію Русів», був ініціатором видання «Народних пісень Галицької і Угорської Русі» Я. Головацького. О. Бодянський був знайомим і перебував у дружніх стосунках з М. Гоголем, Т. Шевченком, М. Максимовичем. Помер 1877 року в Москві.

(За «Довідником з історії України»)

Микола Костомаров
(псевдонім Ієремія Галка)
(1817–1885)

Видатний український історик, етнограф та письменник, народився в Юрасівці Острогозького повіту Слобідсько-Української губернії. У 1832 році позбувся кріпацької залежності, після чого навчався у Воронезькій гімназії. У 1836 році закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, а в грудні 1837 року склав іспити на звання кандидата. Успішно витримав іспити на ступінь магістра. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмних документів. У 1847 році був заарештований і відправлений до Саратова. З 1857 року за згодою уряду переїхав до Петербурга, де в 1859–1862 рр. був екстраординарним професором університету. У 1860–1885 рр. був членом-редактором Археографічної комісії, одним з організаторів журналу «Основа» і редактором збірника «Акти Южной и Западной России». У 1867 році був обраний членом-кореспондентом Російської академії наук, у 1869 році — почесним членом Сербського наукового товариства, а в 1870 році членом Південнослов'янської академії.

(За «Довідником з історії України»)

пісень видно «поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і, нарешті, ту чисту моральність, якою завжди відзначалися українці».

Таким само глибоким почуттям патріотизму перейняте *перше видання ліричних народних пісень* (1827 рік), підготовлене професором Московського, а згодом першим ректором Київського університету *Михайлом Максимóвичем*, яке з часом дослідники назвали «золотою книгою українознавства».

Значний внесок у вивчення та поширення народного фольклору внесли *М. Костомаров, Й. Бодянський, І. Срезневський* та інші дослідники української старовини.

Мова й література. Поряд з фольклором, іншим, не менш важливим, чинником відродження української національної свідомості була мова. Саме народна мова, на думку М. Грушевського, повернула українську літературу й інтелігенцію обличчям до народу, навчила цінувати й поважати не лише себе, а і її носія, стала засобом їхнього взаємного зближення.

Зрозуміло, що проти таких престижних і розвинених мов, як французька, німецька та російська, розмовна мова неосвічених українських селян в XIX ст. здавалася грубою, примітивною та обмеженою. Проте окремі українські літератори, хоч і у вигляді курйозних літературних експериментів, почали робити спроби культивувати її. Однією з таких спроб стала «Енеїда» Івана Котляревського, яка вийшла друком 1798 року й ознаменувала собою появу нової української літературної мови та сучасної української літератури.

Під впливом «Енеїди» філолог Олексій Павловський склав і видав у 1818 році граматику, у якій подав перший опис живої української мови. До пра-

ці був доданий цінний українсько-російський словник на 1 130 слів. О. Павловський був першим, хто спробував обґрунтувати й практично застосувати фонетичні принципи українського правопису.

Справу О. Павловського підхопили в 20–40-х рр. XIX ст. так звані «харківські романтики» — студенти Харківського університету А. Метлинський, Л. Боровиковський, О. Корсун та ін. У своїх поетичних творах вони оспівували лицарські подвиги запорізьких козаків як самовідданих захисників Батьківщини, козацькі громадські порядки як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою та соціальної справедливості. Молоді літератори були впевнені, що своїми творами, написаними українською мовою, сприяють її врятуванню.

Ідейним наставником «харківських романтиків» був професор (пізніше ректор) Харківського університету Григорій Квітка-Основ'яненко. Його «Малоросійські повісті», видані 1834 року, мали величезний успіх, а їх автор став батьком української прози. Згодом українські літературні здобутки поповнилися чудовими віршами й баладами Петра Гулака-Артемовського, байками й лірикою Євгена Гребінки, романтичними поемами Левка Боровиковського та Амвросія Метлинського. Молоді харків'яни, захоплюючись романтизмом, були ще дуже далекі від політичних та соціальних проблем тогочасного українського суспільства.

Як бачимо, українське національне відродження на своєму початковому етапі мало в основному історичне, фольклорне й літературне спрямування. Його наступний етап вимагав переходу національної еліти від розв'язання культурницьких завдань до практичної реалізації своїх соціальних і політичних програм.

Ізмаїл Срезневський
(1812–1880)

Визначний філолог-славіст, палеограф, етнограф, один із засновників університетського слов'янознавства, народився в російському місті Ярославлі. Протягом 1826–1829 рр. навчався на етико-політичному відділенні філософського факультету Харківського університету. Після закінчення цього закладу працював у Харківському дворянському депутатському зібранні, був приватним учителем. У 1837 році одержав посаду ад'юнкта на кафедрі політекономії та статистики філософського факультету Харківського університету. Протягом 1839–1842 рр. відвідав кілька слов'янських країн. У 1842 р. став першим професором-славістом у Харківському університеті, де читав курси з історії слов'ян та викладав слов'янські мови. Перу І. Срезневського належать численні праці з історії давньоруської та російської мов, історії південнослов'янських літератур, міфології, палеографії. Учений уперше розробив теоретичні засади слов'янської палеографії, поставивши її вивчення на наукову основу, опублікував багато пам'яток давньоруського та ранньослов'янського письменства («Київські глаголичні уривки» та ін.).

(За «Довідником з історії України»)

Західноукраїнські землі в першій половині XIX ст.

§94. Економічний стан

Після першого поділу Речі Посполитої 1772 року австрійський уряд сформував на базі Галичини нову провінцію — «Королівство Галичини і Лодомерії», — до складу якої увійшли як українські, так і польські етнічні землі (Краківщина, Сандомирщина). У науковій літературі на позначення цих українських земель провінції часом уживають поняття Східна Галичина, щоб відрізнити їх від власне польських територій, які займали західну частину цієї адміністративно-територіальної одиниці.

На початку XIX ст. етнічні українські землі Галичина, Північна Буковина й Закарпаття перебували в складі Австрійської імперії (з 1867 року — Австро-Угорської). Економічна політика австрійського уряду насамперед зводилася до нещадної експлуатації природних багатств цих земель. Вона мала відвертий колоніальний характер і була спрямована на те, щоб Галичина, Північна Буковина й Закарпаття й надалі залишалися економічно відсталими сировинними придатками до розвинутих західних промислових районів Австрії. Один з перших губернаторів Галичини граф П. Гесс відверто цинічно зазначав, що галицькі землі разом з Буковиною можуть бути тільки постачальниками хліба для західної частини Австрії.

Стан розвитку промисловості

Імперські власті цілком свідомо гальмували розвиток західноукраїнської промисловості. Якщо в західних (німецьких і чеських) провінціях з 20-х рр. XIX ст. промисловість перейшла до фабричного виробництва із застосуванням новітньої техніки, то на західноукраїнських землях вона все ще перебувала в стадії мануфактури та дрібного ремесла. Унаслідок цього в галузях промисловості були зайняті тільки понад 150 тис. осіб, що становило лише близько 2% населення краю. У середині XIX ст. виробництво промислової продукції на душу населення на західноукраїнських землях було в п'ять разів нижчим, ніж у чеських та німецьких областях імперії.

Неприхована колоніальна суть політики австрійського уряду щодо Галичини чітко виявилася й у її основній індустріальній галузі — *нафтови-*

добувній промисловості. Одержану нафту вивозили з західноукраїнських земель, як правило, у сирому стані. Її переробка відбувалася здебільшого в промислово розвинутих регіонах імперії, що позбавляло край можливості мати власну нафтопереробну промисловість. Аналогічна практика застосовувалася й щодо розвитку інших галузей західноукраїнської промисловості: гірничої, лісової, шкіряної тощо.

Військові замовлення, зумовлені наполеонівськими війнами, дещо пожвавили промисловий розвиток Західної України. Наприкінці першого десятиріччя XIX ст. тут функціонувало майже 100 підприємств мануфактурного типу. Однак період тимчасового економічного піднесення вже наприкінці 20-х рр. змінився застоєм. Галицькі й буковинські мануфактури в цей час не мали підтримки імперського керівництва, навпаки — їхня діяльність блокувалася й гальмувалася одночасно декількома способами:

- встановленням великих податків;
- позбавленням пільг та держаних субсидій;
- дискримінацією крайових виробів на західноавстрійських ринках.

Тільки в 30–40-х рр. промисловість краю почала поступово виходити з кризи. У цей період на західноукраїнських землях працювало майже 250 мануфактур, проте вони не мали парових двигунів і лише деякі з них використовували у виробничому процесі водяну енергію. Більшість мануфактур була власністю поміщиків і розміщувалася в селах. У містах Східної Галичини працювало тільки 50 промислових підприємств. Перші парові машини в краї з'явилися лише в 1843 році.

Серед різних промислових галузей Галичини найрозвинутішим було ґуральництво (винокуріння). На західноукраїнських землях воно набуло величезних розмірів. Унаслідок цього наприкінці XIX ст. тут зосереджено понад 50% усіх ґуралень Австро-Угорщини. Це пояснюється тим, що галицькі поміщики ще з шляхетських часів користувалися так званим правом пропінації, тобто винятковим правом виробництва та збуту горілки й пива. Вони повністю звільнялися від сплати податків та акцизних зборів з виробництва алкоголю.

Австрійські власті, жорстоко експлуатуючи природні й матеріальні багатства краю, не проявляли належної турботи про місцеве населення. Тут була найнижча в імперії заробітна платня й водночас найдовший робочий день, який тривав від 10 до 12 годин, а нерідко й усі 14–16 годин на добу.

На дуже низькому рівні перебувала охорона здоров'я та праці, а також техніка безпеки робітників.

Не витримуючи конкуренції з розвинутою фабрично-заводською промисловістю інших регіонів Австрії, західноукраїнське примітивне мануфактурне виробництво на кінець першої половини XIX ст. з року в рік деградувало й занепадало. Тісно пов'язана з розвитком промисловості торгівля теж була слабо розвинутою. У Галичину ввозилося товарів на суму в 10 разів більшу, ніж вивозилося.

Отже, колоніальна політика Австрійської імперії гальмувала процеси переростання мануфактурної промисловості у фабрично-заводську й економічний розвиток західноукраїнських земель у цілому.

Розвиток сільського господарства

Основною галуззю економіки західноукраїнських земель, як і раніше, залишалося сільське господарство. Через існування кріпацтва воно також перебувало в стані глибокої кризи. Переважна більшість найкращих земель належала поміщикам, державі та церкві. У 1844 році в Східній Галичині, де було 3,5 тис. сіл, панські володіння становили майже половину всіх земель (47,1%), селянські — 48,9%, а вільні (землі міських громад, вільних селян, церковних парафій) — 4%. Якщо на одне селянське господарство в 1847–1849 рр. припадало 8,9 морга землі, то на один панський маєток — 755 моргів. Поміщики постійно зменшували селянські наділи. З 1787 по 1848 рік у селян відібрано понад 1 млн. моргів землі. Унаслідок цього на середину XIX ст. більшість селянських господарств Східної Галичини мали земельні наділи, які не могли прогодувати селянської сім'ї.

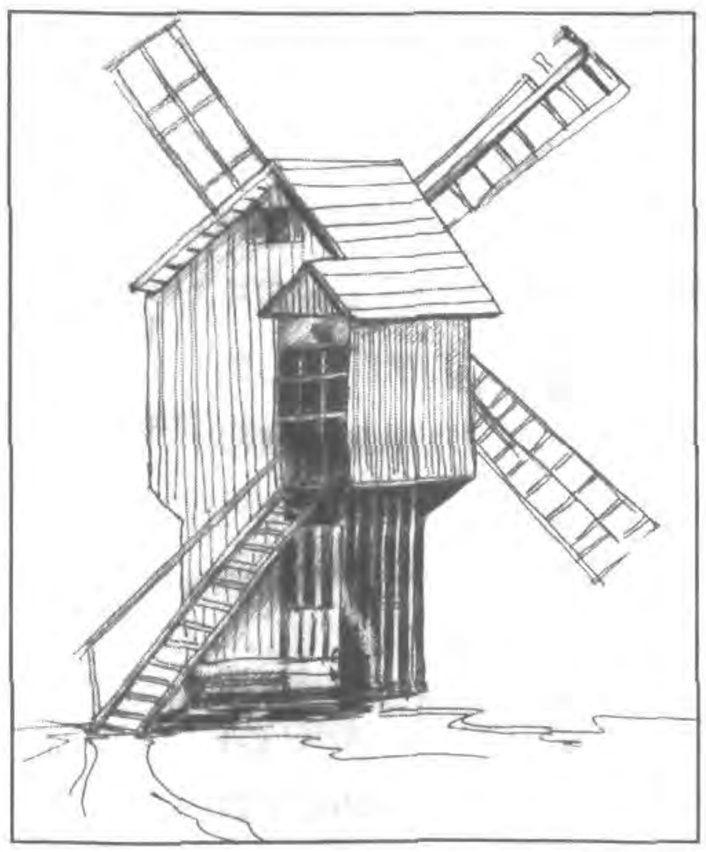

Вітряк. Буковина

Довідка. *Морг* — одиниця земельної площі в Польщі, Литві та на загарбаних ними українських і білоруських землях у XVI–XVIII ст. У Польщі були найпоширеніші морг старий коронний (0,5985 га), новопольський (0,5602 га). У Литві морг дорівнював 0,7123 га. Польський морг використовувався як одиниця земельної площі й в Австро-Угорській імперії.

Не ліпшим було становище й селян Буковини, а в 40-х рр. XIX ст. значна частина селянських господарств Закарпаття взагалі стала безземельною.

Розмір селянського земельного наділу залежав від функцій, які виконувало селян-

ське господарство в панському маєтку. Відповідно до них селянство поділялося на:

- повнонадільних;
- загородників;
- огородників;
- халупників;
- тяглових;
- піших.

Селяни змушені були відробляти панщину, сплачувати данину та чинші. Тяжким тягарем на плечі селянина лягли додаткова панщина (праця влітку), право пропінації (примушування селян брати за гроші або за відробіток панську горілку), монополія на млини, військова служба. Вартість лише тих повинностей, що ретельно обліковувалися, становила 84,7% річного доходу селянських господарств. Унаслідок цього власне господарство практично не гарантувало селянинові забезпечення мінімальних життєвих потреб його сім'ї. Чи не найгіршим було становище селян у Галичині, де під час літніх сільськогосподарських робіт панщина досягала шести днів на тиждень.

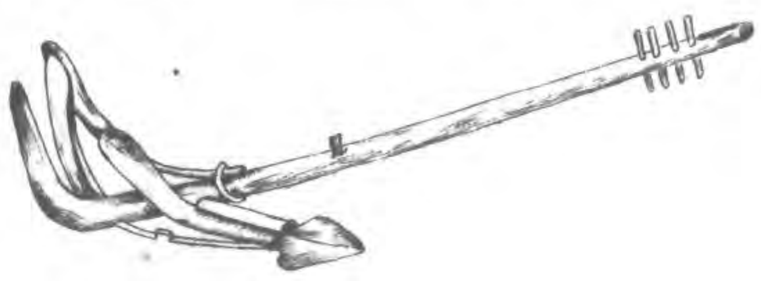

Соха-рогач. Західне Полісся

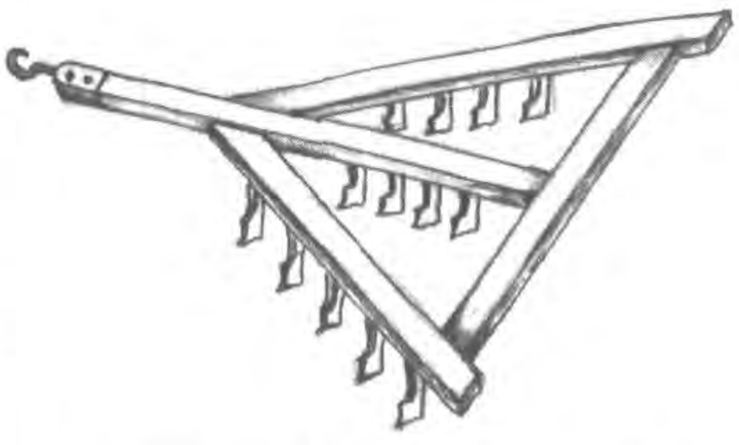

Радло (гака). Західна Україна

Надзвичайно тяжкою для селян була *рекрутська повинність*. Служба в цісарському війську тривала довгих 14 років. При цьому в імперській армії служило не менше 80 тис. галичан, а за часів наполеонівських воєн Галичина надіслала до австрійського війська 100 тис. рекрутів.

Нещадна кріпосницька експлуатація поєднувалася з небаченими насильствами й сваволею поміщиків та управителів панських маєтків. Вони могли забирати селянські земельні наділи, ув'язнювати, заковувати в кайдани, жорстоко катувати залежних від них селян. Загрозливе малоземелля західноукраїнських селян, рутинна техніка, відсталі форми господарювання, тяжке кріпосницьке гноблення зумовлювали деградацію селянських господарств, злидні, голод і вимирання сільського населення, особливо в період стихійних лих. За словами І. Франка, у неврожайні

роки в краю вибухав голод, люди жили кропивою, гірчицею та корою, цілими громадами тікали на Поділля, у Бессарабію, а бувало й таке, що їли трупи померлих людей.

§95. Український національно-визвольний рух

Перші паростки національного відродження

У Західній Україні, що перебувала на початку XIX ст. під австрійським пануванням, на відміну від східного та центрального регіонів, національну інтелігенцію репрезентувало не українське дворянство чи міщанство, а переважно греко-католицьке духовенство — єдина соціальна група, яка мала в той час право на здобуття вищої освіти. Проте духовенство намагалося вживати як у школі, так і в писемній практиці так зване язичіє — штучну книжну мову, що була справжньою мішаниною церковнослов'янських, польських, російських і українських слів. Представники духовенства свідомо уникали вживання народної мови, уважаючи її надто низькою та грубою для літератури. Тому в Галичині фактично панувала польська культура, яку активно підтримували уніатські священики.

Усе ж ідеї національного відродження починають поступово утверджуватися й на західноукраїнських землях. З часом і тут з'явилися передові люди, які стали відверто боронити українські національні інтереси. Їх поява була тісно пов'язана з діяльністю *культурно-освітнього гуртка в Перемишлі*, заснованого *в 20–30-х рр. XIX ст.* Його учасники цікавилися вітчизняною

Персоналії

Іван Могильницький
(1777–1831)

Український учений-філолог, культурно-освітній і церковний діяч, один з провісників національного відродження в Галичині. Закінчив богословський факультет Львівського університету. З 1800 року був парафіяльним священиком в с. Дроздовичах (Самбірщина). Згодом займав різні пости в управлінні Перемишльської греко-католицької єпархії. Віддаючи шкільництвом, спричинився до заснування великої кількості народних (парафіяльних) шкіл, підготував і видав для них низку підручників: «Буквар словено-руського язика» (1816, 1817, 1819, 1826 та 1827 рр.), «Правила школьнії» (1817), «Повинності підданих ку їх монарсі» (1817 і 1827 рр.), «Наука християнська» (1817) і «Катехізис малий» (1817). Був ініціатором заснування в Перемишлі та першим ректором дяко-вчительського інституту. Заснував 1816 року й керував першим у Галичині освітнім товариством священиків. Домагався викладання українською мовою в школах Східної Галичини. Для кращої аргументації уклав «Граматику язика словено-руського» (1823) — першу в Галичині граматику книжної української мови, а як передмову до неї — наукову працю «Відомість о руськім язиці» (1829, 1837 та 1848 рр.), у якій спростував поширені в той час помилкові уявлення про українську мову як діалект польської або російської. Помер 1831 року.

(За «Довідником з історії України»)

історією, життям народу, його мовою, фольклором. Серед них особливо виділявся *Іван Могильницький*, який у своїх «Граматиці» та «Відомостях о руськім язиці» переконливо доводив, що українська мова є окремою, реальною східнослов'янською мовою, поширеною на всіх (східних і західних) українських землях.

Свідомо ставши на національний ґрунт, члени перемишльського гуртка в цілому й далі дотримувалися застарілих мовних традицій, намагаючись «очищувати» народну мову й наближати її до старої книжної.

Їхня діяльність пробудила інтерес передових діячів до національної спадщини та мови не тільки в Галичині, а й в інших західноукраїнських краях. Патріотично налаштовані представники духовенства пізніше з'являються на Закарпатті (І. Базилович, *М. Лучкай)* та Буковині (І. Велігорський).

«Руська трійця»

Справжнє українське національне відродження в Західній Україні почалося в 30-х рр. XIX ст. під впливом ідей романтизму й слов'янського відродження, які в цей час активно поширювалися серед чехів і поляків. Цьому сприяло також ознайомлення галицької молоді з найкращими творами нової української літератури, етнографічними та історичними виданнями, що з'явилися на українських землях, які входили до складу Російської імперії.

Зачинателями національного відродження в Західній Україні стали вихованці львівської духовної семінарії,

Персоналії

Михайло Лучкай
(1789–1843)

Український мовознавець, фольклорист та історик, народився у Великих Лучках на Мукачівщині. Гімназійну освіту здобув в Ужгороді та Великому Варадині (тепер Румунія), у 1812–1816 рр. студіював у духовній семінарії (конквіті) у Відні, відвідував лекції в університеті. Навчався у відомих славістів В. Копітара та Й. Добровського. У 1816–1817 рр. був священиком у с. Великих Лучках, у 1817–1827 рр. — бібліотекарем, архіваріусом та керівником консисторії Мукачівського єпархіального управління, директором міської школи в Ужгороді. У 1829 році виїхав до Італії, де був придворним парохом герцога Карла Людовика Бурбона в м. Лукка. У 1830 році повернувся на Закарпаття, у 1830–1843 рр. був священиком в Ужгороді. М. Лучкай, прослуживши тривалий час єпархіальним шкільним референтом, сприяв заснуванню та впорядкуванню парафіяльних шкіл на території єпархії. Видав у Відні латинською мовою «Граматику слов'яно-руську» (1830) — першу на Закарпатті українську граматику з широким використанням народнорозмовної мови та фольклору. Виступав проти шовіністичної політики угорського уряду, спрямованої на денаціоналізацію українського населення Закарпаття, відзначав кровну спорідненість закарпатських українців з українцями інших західноукраїнських земель та Наддніпрянщини. Написав латинською мовою шеститомну «Історію карпатських русинів», з якої вийшли друком тільки два томи. Перші 4 томи в перекладі українською мовою опубліковано в Пряшеві в «Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику» (1983–1991 рр.). М. Лучкай є автором твору «Церковні бесіди на всі неділі року» (1831 рік). Помер 1843 року.

(За «Довідником з історії України»)

М. Шашкевич

І. Вагилевич

учасники гуртка «Руська трійця» *Маркіян Шашкевич*, *Іван Вагилевич* та *Яків Головацький*.

Ще в шкільні роки вони захопилися ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Росії розгорнули активну роботу, спрямовану на формування патріотичного національного руху в Галичині. Засновники «Трійці» вважали своїм головним завданням за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «підняти дух народний, просвітити народ», відкрити йому світ, допомогти усвідомити «гідність свою і свою силу». Цим вони прагнули підтримати й розвинути на галицькій землі справу, розпочату літературними діячами Наддніпрянської України.

Душею і головним ідейним натхненником гуртка був Маркіян Шашкевич. У 1833 році він склав перший альманах віршів, написаних українською мовою, а через два роки опублікував широковідому оду «Голос галичан». Водночас він підготував до друку збірник «Зоря», який містив народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького, оповідання з життя священиків. Проте цензура заборонила його публікацію.

Найбільшим досягненням гуртка «Руська трійця» було видання *1837 року* в Будапешті альманаху *«Русалка Дністровая»*, яким західні українці фактично вперше в нову добу заявили про свою національну гідність.

Після заборони австрійськими властями «Русалки Дністрової» і виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького з львівської семінарії «Руська трійця» розпалася. Та її діяльність не була марною, вона започаткувала нову демократичну культуру в Галичині, її патріотичні ідеї все більше оволодівали умами, запалювали серця молодих галичан.

Джерела

Зі спогадів І. Франка про М. Шашкевича

Поет, оповідач, кореспондент і провідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята належною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї роботи, як у мистецтві, так і в житті.

Джерела

Яків Головацький про враження, справлене альманахом «Русалка Дністровая» на галицьке громадянство

Вона запалила вогонь, що його тільки гробова перста загасити може, спасла народ від загибелі й отворила очі кожному письменному чоловікові, у якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповняти.

«Азбучна війна» («Азбучна завірюха»)

У *1834 році* філолог *Й. Лозинський* виступив з планом заміни кириличної азбуки латинським шрифтом, що стало початком так званої «Азбучної війни», або «Азбучної завірюхи».

Пропозиція введення латинки для українського правопису, виплекана австрійськими й польськими чинниками, викликала рішучий протест з боку членів «Руської трійці». У боротьбі проти намагань австро-угорських урядових кіл упровадити латинку для української орфографічної системи їх підтримала більшість населення Галичини. Спроби намісника Галичини і Лодомерії польського графа А. Голуховського в 1859 році законодавчим шляхом запровадити латинський алфавіт викликали широкі протести українського населення цих земель. Вимоги громадськості, підтримані відомими славістами *П. Шафариком* і Ф. Міклошичем, примусили австрійський уряд у 1861 році скасувати попередні розпорядження, які стосувалися українського правопису, та відмовитися від намагань латинізувати українську писемність.

Революційні події 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях

На початку *1848 року* в низці європейських країн розпочалися буржуазно-демократичні революції. Їхньою невід'ємною складовою частиною стали визвольні рухи багатьох національно поневолених народів Східної та Центральної Європи. Через цю національно-визвольну боротьбу

Персоналії

Йосип Лозинський
(1807–1889)

Український учений, етнограф, мовознавець, публіцист, діяч українського національного відродження, народився в с. Гурку (Вурку) біля Перемишля (тепер Польща). У 1830 році закінчив богословський факультет Львівського університету, після чого був священиком у селах Ліски, Радохинці, Медиці та в Яворові. Одним з перших у Галичині порушив питання про використання народної мови в письменстві, написав польською мовою «Граматику руської (малоруської) мови» (1845 рік) та рукописний «Буквар» (1838 рік). Пропонував запровадити в українську писемну практику латинський алфавіт, із цією метою видав латинкою в 1835 році збірку пісень та весільних обрядів «Руське весілля». Однак, зазнавши критики, переглянув свою позицію, відмовився від помилкового погляду на перспективи розвитку української літератури в складі польської й визнав для Галичини провідну роль культури Наддніпрянської України. У 1848 році був заступником голови Перемишльської руської ради, учасником Першого з'їзду української інтелігенції у Львові. У 1850-х рр. боронив народну мову й фонетичний правопис, але в 1860-х рр. перейшов на москвофільські позиції.

Павел-Йозеф Шафарик
(1795–1861)

Чеський і словацький філолог, історик, етнограф, видатний славіст, діяч чеського й словацького національного відродження. У 1819–1833 рр. працював учителем і директором гімназії у м. Нові Сад. У 1834–1835 рр. редагував журнал «Світозор», а в 1838–1843 рр. — «Часопис чеського музею». З 1841 року був хранителем, а з 1848 — директором бібліотеки Празького університету. У 1848 році виступив одним з організаторів

Слов'янського з'їзду в Празі, у якому взяли участь представники українських організацій Галичини. Був основоположником багатьох галузей славістики. Основні його наукові праці: «Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями» (1826 рік), «Про походження слов'ян» (1828 рік), «Слов'янські старожитності» (томи 1–2, 1836–1837 рр.), «Слов'янська етнографія» (1842 рік). У цих творах досліджував етногенез слов'янських народів, їхні мови, фольклор та історію. Був одним з перших європейських учених, який науково й об'єктивно визначив територію та етнічні межі українського народу, обґрунтував самостійність української мови та зробив систематичний огляд української літератури, що в той час набувало значення захисту національної ідентичності українців. Підтримував широкі зв'язки з ученими й діячами культур слов'янських та інших країн, зокрема з українцями Й. Бодянським, І. Вагилевичем, Я. Головацьким, М. Максимовичем, І. Срезневським. Т. Шевченко присвятив йому свою поему «Єретик». Помер 1861 року і похований у Празі.

(За «Довідником з історії України»)

революцію 1848 року називають «*Весною народів*».

Не оминули революційні події й Австрійську імперію. Під їхнім потужним впливом тут відбулися радикальні зміни в усіх сферах життя. Наляканий революцією імператор Фердинанд був змушений проголосити в Австрії конституцію та демократичні свободи.

Ці позитивні зрушення сприяли активізації національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Першими відреагували на них ліпше організовані поляки. Вони відразу надіслали австрійському імператорові петицію, закликаючи його до ще більшої лібералізації та надання польському населенню в Галичині широких політичних прав. При цьому поляки повністю ігнорували наявність у краї українців. *13 квітня 1848 року* керівництво польського визвольного руху проголосило утворення у Львові *Центральної ради народової*. Головна мета цього керівного органу полягала у відродженні Польщі в кордонах 1772 року та надання їй статусу автономії в складі Австрійської імперії. Такі плани, зрозуміло, позбавляли українців Правобережжя й Західної України права на вільний самостійний національний розвиток.

Для консолідації українських патріотичних сил та організації боротьби за свої права представники українських демократичних кіл Галичини 2 травня 1848 року утворили у Львові *Головну руську раду*, яка стала *першою українською політичною організацією*. Її головою обрано перемишльського єпископа *Григорія Якимовича*. Головна руська рада виступила з декларацією національної єдності українського народу на всіх заселених українцями територіях, як в Австро-Угорщині, так і в Росії.

Головна руська рада:

- очолила політичне керівництво українським національним рухом у Галичині;

- почала видавати свій друкований орган — газету «Зоря галицька»;
- звернулася до австрійського уряду з конкретними політичними й культурними вимогами українського народу.

За прикладом Головної руської ради в містах і селах краю виникло близько 50 місцевих рад, до яких увійшли представники українських демократичних верств. Завдяки цьому революційний рух поширився і на провінцію.

У жовтні *1848 року* у Львові зібрався *Собор руських учених* — перший з'їзд західноукраїнських діячів науки й культури. У його роботі взяли участь 118 осіб. Серед першорядних Собор руських учених розв'язував питання про можливість і необхідність використання на галицьких землях української мови. У доповіді Якова Головацького наголошувалося, що українська мова є єдиною і спільною мовою як у Західній, так і в Східній Україні, вона є мовою одного народу, насильницьки розділеного державними кордонами двох імперій. Тому граматика української літературної мови та її абетка мають бути спільними на всій території України.

Я. Головацький

Собор схвалив єдину граматику української мови, висунув вимогу впровадження рідної мови в усіх школах. У рішенні також була підтримана вимога поділу «Королівства Галичини і Лодомерії» на два краї: український та польський.

Австрійський уряд, наляканий революційними подіями, спочатку пішов назустріч деяким вимогам українців. Наприкінці 1848 року відповідно до цісарського декрету у Львівському університеті була відкрита кафедра української мови й літератури, професором якої призначено Я. Головацького.

У липні 1848 року розпочав свою роботу перший австрійський парламент. Серед 383 депутатів було 39 українців, які в парламенті поставили вимоги про поділ провінції на дві частини та безплатне скасування кріпацтва в краї.

Коли революція поступово пішла на спад, розпочався активний наступ реакції, унаслідок якого консервативні сили імперії швидко відновили втрачені раніше позиції. Уже в березні 1849 року був розпущений австрійський парламент, невдовзі скасовано демократичну конституцію, а замість неї Франц-Йосиф I подарував народові нову — антидемократичну, яка істотно обмежувала права громадян і парламенту на користь влади.

У нових умовах, коли абсолютизм відновив свої права, у 1851 році Головна руська рада була розпущена.

Незважаючи на поразку, революція 1848–1849 рр. мала важливе значення для населення західноукраїнських земель. Головним її здобутком, безумовно, стала активізація національно-визвольної боротьби українців, підвищення рівня їхньої національної самосвідомості, створення першої власної політичної організації.

Українська культура в першій половині XIX ст.

Розвиток історичної науки

Усупереч колонізаторській, русифікаторській політиці російського уряду, ідеї національного відродження поступово, але невпинно охоплювали українські землі, що перебували в складі Росії. Важливими подіями на цьому складному шляху стало відкриття університетів у Харкові (1805 рік) та в Києві (1834 рік). У цей час у Харкові виходить друком популярний часопис «Украинский вестник», а в Києві з ініціативи першого ректора новоствореного університету, історика та етнографа М. Максимовича створюється Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, у роботі якої брали активну участь М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Берлинський. Завдяки діяльності комісії *1852 року* засновано *Київський центральний архів*, що став головною джерельною базою для вивчення вітчизняної історії.

Величезну роль у розвитку української історичної науки в зазначений період відіграли історики-народники: М. Маркевич, М. Костомаров, П. Куліш, А. Скальковський. У своїх працях вони дослідили історичний шлях українського народу, розкрили негативні наслідки входження України до складу Росії, боролися проти представників шовіністичної польської та російської історіографії.

Література та мовознавство

На початку XIX ст. панівні кола як Російської, так і Австрійської імперії, щоб повністю денаціоналізувати український народ, усіма засобами *намагалися знищити його першооснову — рідну мову*. Російський царизм заборонив навчання українською мовою, усілякого переслідування зазна-

вали українські пісні, звичаї, народний епос. Усупереч цим шовіністичним намаганням, представники національно-свідомої української інтелігенції наполегливо боролися за збереження й дальший розвиток народних традицій. Велику роботу в цьому напрямку проводили *М. Максимович, І. Срезневський, О. Павловський* та ін.

Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843)

Письменник, громадський діяч. Брав участь у заснуванні професійного театру в Харкові (1812 р.), у виданні першого в Україні журналу «Украинский вестник» (1816–1817). Один із засновників жанру соціально-побутової комедії в українській драматургії (п'єси «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці»). Своєю творчістю сприяв формуванню нової української літератури та літературної мови.

Аналогічні процеси відбувалися й на західноукраїнських землях, що перебували в складі Австрійської імперії. У цей час першу в Галичині граматику української мови підготував *І. Могильницький*. Його дослідження підтримав професор Львівського університету *І. Лавринський*, який уклав 6-томний українсько-польсько-німецький словник, здійснив переклад польською мовою «Повісті временних літ».

Провідна роль у відродженні й розвитку рідної мови, духовних засад українського національно-визвольного руху, вітчизняної культури, безсумнівно, належить *Тарасові Шевченку*. Його поетична збірка «Кобзар» (1840), поема «Гайдамаки» (1841) та інші твори стали справді епохальним явищем. Важко знайти інший приклад, коли б творчість і особистість однієї людини такою мірою віддзеркалювали національну ідею, ментальність і духовний світ українського народу.

Окрім Т. Шевченка, величезну роль у розвитку української мови та літератури в першій половині XIX ст. відіграли *І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко*.

С. Гулак-Артемовський (1813–1873)

Театр

У першій половині XIX ст. виникають перші професійні театри в Києві, Полтаві, Харкові. У Полтаві величезну популярність мав театр, де виступала аматорська трупа на чолі з *І. Котляревським*. У 1819 році саме тут були поставлені «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник».

У с. Кобинці був створений аматорський театр, яким керував батько Миколи Гоголя *Василь Гоголь-Яновський*. У театрах України в цей час працювали такі видатні актори, як *М. Щепкін* та *К. Соленик*.

Музика

У музичному мистецтві України, як і в попередній період, жили культурні традиції минулого, їх дбайливо зберігали й передавали кобзарі, бандуристи, лірники, серед яких найвідомішими були *О. Вересай, І. Крюковський, А. Шут*.

Михайло Вербицький
(1815–1870)

Український композитор, хоровий диригент, священик, народився в с. Улючі недалеко від Перемишля (тепер Польща). Середню та музичну освіту здобув у Перемишлі та у Львові. Згодом викладав співи у школах, керував хором Ставропігійного інституту у Львові. З 1852 року був священиком у с. Млинах (тепер територія Польщі), де й помер у 1870 році.

Був одним з перших композиторів-професіоналів у Галичині, автором хорових, вокальних, інструментальних творів, серед яких оперети «Гриць Мазниця» і «Школяр на мандрівці», мелодрама «Підгоряни», хори «Заповіт», «Поклін», «Думка», 12 симфоній-увертюр (1855–1865 рр.), солоспіви, 2 полонези, вальс, 36 релігійних композицій та ін. У 1863 році написав музику на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». Цей твір пізніше став Державним Гімном України.

(За «Довідником з історії України»)

Поряд з народною поступово зароджується й розвивається українська симфонічна музика. Саме на основі народних пісень, майстерно оброблених композитором *М. Овсянико-Куликовським*, була створена симфонія, з якою він виступив 1809 року в Одесі з нагоди відкриття місцевого театру.

Незабутньою подією в музичному житті України в XIX ст. стала поява першої української опери «Запорожець за Дунаєм», яку написав відомий співак і композитор *С. Гулак-Артемовський*. У цей період в Галичині плідно працював *М. Вербицький* — автор 12 оркестрових рапсодій на українські теми, кількох оперет і багатьох композицій для хору. Саме він написав 1863 року музику до широковідомого народного гімну «Ще не вмерла Україна», який нині є гімном Української держави.

Образотворче мистецтво

На Наддніпрянщині в цю добу образотворче мистецтво розвивалося в тісній взаємодії і взаємозбагаченні з передовим мистецтвом російського народу. Багато відомих російських художників (М. Іванов, О. Кунавін, В. Тропінін та ін.) часто працювали в Україні, використовуючи у

своїх картинах українську тематику та вносячи в українське образотворче мистецтво нові прийоми зображення дійсності. Водночас чимало вихідців з України (*В. Боровиковський, І. Сошенко, А. Мокрицький* та ін.) працювали в Росії, розвиваючи там образотворче мистецтво. Значний вплив на український живопис справляла Петербурзька академія мистецтв, твори її випускників — Д. Безперечного, К. Павлова, Т. Шевченка та інших — сприяли утвердженню реалістичного напрямку в мистецтві.

Архітектура

Розвиток української архітектури першої половини XIX ст. визначили загальні класичні канони й прийоми західноєвропейської архітектури. Окрасою Києва цього періоду стали будинки міського театру (арх. А. Меленський), університету та інституту шляхетних дівчат (арх. *О. Беретті*), Одеси — будинок театру (арх. *Тома де Томон*). У Харкові була споруджена дзвіниця Успенського собору (арх. *С. Васильєв*), у Львові Старий театр (нині — ім. М. Заньковецької, арх. *А. Пихля* та *Я. Зальцман*).

О. Беретті

З посиленням кріпосництва в сільській місцевості виник своєрідний тип палацової архітектури, яскравими зразками якого стали палаци К. Розумовського в Батурині, маєток Ґалаґанів у Сокиринцях (на Чернігівщині). У садово-архітектурному мистецтві відбувся перехід від регулярного планування до ландшафтних пейзажних парків. Наприклад, в Умані в маєтку графів Потоцьких на честь дружини графа Фелікса Щенсного-Потоцького Софії закладено прекрасний парк «Софіївка», на околицях Білої Церкви, у долині річки Рось, розкинувся парк «Олександрія», на Чернігівщині почали створювати Тростянецький дендропарк, а у Львові — Стрийський парк.

Як бачимо, українська культура першої половини XIX ст. розвивалася в складних соціальних, економічних і політичних умовах. Незважаючи на це, вона збагачувалася новими досягненнями, ставала ближчою до людини, її духовних потреб.

Саме культура виступала однією з рушійних сил у боротьбі українського народу за соціальну свободу й національне визволення.

Одеський академічний театр опери та балету

Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.

§96. Реформи 60–70-х рр. XIX ст. в Україні

Особливості та наслідки селянської реформи 1861 року в Україні

19 лютого *1861 року* Олександр II своїм маніфестом проголосив *скасування кріпосного права*. Цю важливу соціально-економічну реформу готувала заздалегідь створена комісія, до складу якої входили дворяни, серед них і з України (Г. Ґалаґан, В. Тарновський та ін.). У царському маніфесті реформа була подана як «добровільне пожертвування благородного дворянства», як благоденство для народу. Насправді, виконуючи бажання поміщиків, уряд підготував новий грабіжницький захід, що розорив мільйони селянських сімей.

Згідно із селянською реформою 1861 року:

Олександр II
(1818–1881)

Російський імператор (1856–1881). Скасував кріпосне право. Здійснив земську, судову, військову та інші реформи. На життя Олександра II вчинено декілька замахів (1866, 1867, 1879, 1880). Убитий народовольцями.

- скасовувалася особиста залежність селянина від поміщика;
- селяни дістали особисту свободу;
- поміщики не мали права купувати, продавати або дарувати селян, тобто розпоряджатися ними як річчю.

Відтепер селяни отримали право:

- вступати в шлюб без дозволу поміщика;
- самостійно укладати договори й торговельні угоди;
- вільно торгувати або заробляти промислами;
- переходити в інші верстви суспільства (міщани, купці);
- вступати на службу або в навчальні заклади;
- купувати рухоме й нерухоме майно;
- вільно розпоряджатися нажитим майном і спадкувати його за законами.

Селянин здобув громадянські права. Проте уряд зробив усе, щоб ускладнити селянам користування «дарованими» правами, обмежити їхню свободу.

За одержані земельні наділи, що, як правило, розміром були менші, ніж попередні, а за родючістю — найгірші, селяни мусили заплатити поміщикові викуп. Проте селянам бракувало грошей, вони змушені були брати позику в держави, а потім сплачувати її з відсотками протягом 49 років. Так селянин одночасно потрапляв у залежність від поміщика, якому треба було відразу платити 20% викупу, і від держави.

Викупна операція давала поміщикам великі капітали, які вони могли використати для переведення свого господарства на капіталістичні рейки. Реформа ускладнювала перебудову селянських господарств, оскільки прибутки селян ішли не на розвиток, а на сплату викупу та податків. До викупної операції селяни вважалися тимчасово зобов'язаними й за користування наділами повинні були виконувати старі повинності — відробляти панщину або сплачувати податок.

Проте деякі зміни у взаємовідносини між поміщиками і селянами реформа внесла відразу:

- був установлений точний розмір повинностей;
- поміщик позбавлявся права встановлювати різні додаткові повинності;
- пан мав справу не з окремим селянином, а з усім селянським миром, тобто із селом;
- була запроваджена загальноросійська система селянського управління (селянські громади, об'єднані у волості) та кругова порука для сплати податків.

Реформи адміністративно-політичного управління 60—70-х років XIX ст.

Земська реформа. Після скасування кріпосного права, коли мільйони селян уже не підлягали владі поміщиків, гостро постало питання про реформу управління, упровадження законності й порядку в адміністративну діяльність. Тому в *1864 році* були *створені виборні органи влади* в масштабі губернії та повіту — земські установи, які:

- відповідали тільки за господарські й культурні справи на території повіту й губернії;
- відали будівництвом шляхів місцевого значення, охороною здоров'я, народною освітою, опікою, в'язницями тощо.

Згідно із законом земства були не тільки виборними, а й загальностановими: до їх складу входили представники дворянства, буржуазії та селянства.

Фактично провідну роль у земствах відігравали поміщики. Нагляд за земствами здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ, які могли припинити дію будь-якої їхньої ухвали. Одночасно була проведена реформа міських рад, вибори відбувалися в трьох куріях, на основі майнового цензу, тому перевагу дістало заможне міщанство. До компетенції міських рад уходили справи впорядкування міст, торгівлі й промисловості, гігієни тощо.

Судова реформа. Ще гострішою була потреба в удосконаленні системи судочинства. Дореформений суд, який залежав від адміністрації, був становим (тобто кожний стан мав свій окремий суд) і негласним.

У *1864 році* була проведена *судова реформа*, яка проголошувала незалежність суду від адміністрації:

- суддю призначав суд і зняти з посади міг також тільки суд;
- запроваджувався загальностановий суд, тобто єдиний для всього населення;
- на судових засіданнях могли бути присутніми представники преси й публіка;
- утверджувалася змагальна система: обвинувачення підтримував прокурор, оборону — адвокат (присяжний повірений);
- установлювалося кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судова палата;
- для розгляду особливо важливих справ створювався Верховний кримінальний суд.

Пантелеймон Куліш (1819–1897)

Історик, письменник, етнограф. Навчався в Київському університеті, був членом Кирило-Мефодіївського товариства, належав до його ліберального крила. У працях П. Куліша з історії козаччини простежується його критичне ставлення до антифеодального козацько-селянського руху та діячів, що сприяли зближенню України з Росією. Заснував друкарню в Петербурзі, де видав твори українських письменників, працював у журналі «Основа». Створив оригінальний український правопис («кулішівку»).

Реформи в системі освіти. Реформи 60-х рр. дали змогу здобувати освіту навіть найнижчим верствам населення в навчальних закладах усіх рівнів. Освітня реформа вдосконалила програму навчання й надала університетам більшу автономію.

Під час реформування системи освіти зроблено акцент на поширенні письменності серед народних мас. Для цього:

- створювалася популярна література;
- видавалися підручники;
- організовувалися школи.

П. Куліш організував у Петербурзі видання народних книжок і шкільних підручників. В Україні з'являлися нові школи, для дорослих відкривали освітні курси, заняття на яких відбувалися щонеділі, тому такі школи називали «недільними».

Військова реформа. Велике значення мала реформа *1874 року*, що запровадила загальну військову повинність. Усі чоловіки 21-річного віку, придатні для військової служби, мали відбувати військову повинність. У піхоті строк служби встановлено тривалістю 6 років з наступним зарахуванням у запас на 9 років; на флоті служба тривала 7 років і 3 роки в запасі; для осіб з освітою встановлювалися менші строки служби. Поліпшилися навчання військ і підготовка офіцерських кадрів. Армію оснастили сучасними видами зброї, був створений паровий військовий флот.

Фінансова реформа. У *1862 році* проведено *фінансову реформу*, що зосереджувала управління грошовим господарством у руках міністерства фінансів.

§97. Український національно-визвольний рух на території Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.

Занепад кріпосницької системи господарювання, активізація колонізаторської політики російського царизму одночасно з іншими чинниками зумовлювали дальший розвиток національного руху в Україні. Його найрадикальніших учасників уже не задовольняли культурно-просвітницькі заходи, що обмежувалися виданням українських книжок і журналів, публікаціями фольклорних записів, професійним вивченням та популяризацією історичних знань. Представники нової хвилі патріотичної української інтелігенції у своїх програмах боротьби проти національного гноблення стали висувати вже й суспільно-політичні вимоги. Головними з них були:

- ліквідація самодержавно-кріпосницьких порядків;
- установлення демократично-республіканської форми правління;
- здобуття державної незалежності України.

Тарас Шевченко
(1814–1861)

Український поет, художник. Народився в сім'ї кріпака. У 1832 р. відданий на навчання в Петербург до художника В. Ширяєва. У 1838 р. був викуплений з кріпацтва і вступив до Академії мистецтв. У 1845 р. отримав звання художника й повернувся в Україну. Жив і працював у Києві. Брав участь у роботі Кирило-Мефодіївського товариства. У 1847 р. заарештований. За вірші, що закликали український народ до повстання проти царату, був засланий у солдати. У 1857 р. повернувся із заслання. Помер у Петербурзі. Згідно з віршованим заповітом його прах перевезено до України. Похований на Чернечій Горі в Каневі.

Тарас Шевченко

Визнаним національним пророком та ідейним натхненником нової генерації борців за Україну, її державне відродження став полум'яний патріот українського народу Тарас Шевченко. Поява наприкінці 30-х рр. XIX ст. такої постаті ознаменувала початок нового — соціально-політичного — етапу розвитку національно-визвольного руху в Україні.

Для українського відродження, як зазначає М. Грушевський, швидка поява (лише через 40 років після перших кроків народної літератури) такого геніального поета, як Т. Шевченко, була великим щастям. З народженням Великого Кобзаря українська література вже не потребувала ніяких рекомендацій для свого повноцінного існування та розвитку. Багатогранний талант Т. Шевченка давав їй повне виправдання в очах тих, кому таке виправдання було потрібне, і забезпечував міцне підґрунтя не лише народній літературі, а й українському відродженню в цілому.

У радянському шевченкознавстві при характеристиці Тараса Шевченка головна увага, як правило, акцентувалася на його ставленні до кріпацтва, народу, підкреслювалися братолюбство, слов'янофільство, український патріотизм. Водночас у дослідженнях тієї епохи замовчувався важливий аспект творчості великого поета, коли він виступав як пророк самостійної України. Замовчувалося і його ставлення до Росії як держави.

Українські дослідники творчості Кобзаря підкреслювали насамперед його *національно-політичні погляди*, що найяскравіше простежувалися в таких творах поета,

Джерела

На вічну пам'ять Котляревському

Праведная душе! Прийми мою мову
Не мудру, та щиру. Прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

Т. Шевченко

як «Гайдамаки», «Гамалія», «Сон», «Великий льох», «Кавказ», «Заповіт». Саме ці вірші та поеми Т. Шевченка, де він тужить за героїчним минулим, просякнуті активним революційним романтизмом.

Найбільша трагедія українського народу, на думку Тараса Шевченка, полягала не в тому, що народ потрапив у неволю, а в тому, що він змирився з нею, схилив голову перед загарбниками, забуваючи про своє героїчне минуле і навіть допомагаючи сусідові «припати» себе. З позицій цього героїчного минулого поет і закликав до боротьби за волю та визволення України.

Т. Шевченко. Циганка-ворожка

Т. Шевченко активно виступав за об'єднання слов'ян, проте він ненавидів самодержавну Росію як демократ, що вбачав у царях головних винуватців закріпачення українських селян; як федераліст, що ненавидів централізм; як політичний радикал та республіканець, що був ворогом монархії та самодержавства взагалі. Він виступав також і як український патріот, який бачив, що не лише російський уряд, а й російська суспільність допускає знищення української національної самостійності, державності, культури.

Судова справа Т. Шевченка

Поезія Т. Шевченка мала для українського народу, безперечно, епохальне значення. Вона сприяла:

- формуванню нації з темної етнографічної маси;
- розбила назавжди можливість існування українського руху як «южнорусского» провінціоналізму.

Кирило-Мефодіївське братство

На початку 40-х рр. XIX ст. центром українського національно-визвольного руху став Київ. Студенти та молоді викладачі університету св. Володимира організували таємний гурток «Київська молода», поставивши за мету сприяти розвиткові духовних сил української нації та звільненню селян з кріпацтва. На своїх засіданнях гуртківці обговорювали майбутнє України, вивчали праці французьких філософів-утопістів Сен-Сімона, Фур'є, цікавилися процесами відродження в поляків, чехів,

Василь Білозерський
(1825–1899)

Український громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст, народився на хуторі Мотронівці на Чернігівщині. Вищу освіту здобув у 1843–1846 рр. у Київському університеті св. Володимира. У 1846–1847 рр. був учителем Петровського кадетського корпусу в Полтаві. Разом з М. Костомаровим і М. Гулаком виступив організатором Кирило-Мефодіївського братства. Брав участь у створенні «Статуту Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія». Був автором «Записки» — пояснень до статуту братства. Розвинув ідеї християнського соціалізму. Виступав за об'єднання всіх слов'янських народів у республіканську федерацію, у якій провідну роль відводив Україні. У 1847 році був заарештований і засланий в Олонецьку губернію під нагляд поліції. Служив у Петрозаводському губернському управлінні. У 1856 році В. Білозерського звільнили, після чого він жив у Петербурзі. У 1861–1862 рр. працював редактором «Основи», згодом служив у Варшаві. У цей час підтримував зв'язки з Галичиною. Останні роки свого життя провів на хуторі Мотронівці, де й помер 1899 року.

(За «Довідником з історії України»)

хорватів, сербів, болгар, словаків та словенців і мріяли, «щоб усі слов'яни стали добрими братами» і «брат з братом обнялися і проговорили слово тихої любові во віки і віки».

У *1846 році* гурток поступово оформився в нелегальне товариство, яке назвали Кирило-Мефодіївським братством. Сама назва «братство» й обрання за своїх патронів святих братів-просвітителів слов'ян указували на його характер. У ньому не було представників аристократії. Членами Кирило-Мефодіївського братства були вчені, письменники, студенти віком від 19 до 30 років — усього 12 осіб.

Цілком природно, що такий склад гуртка відбився й на його ідеологічних засадах. Братчики мріяли про те, що настане час, коли вся Слов'янщина встане і «не залишиться в ній ні царя, ні царевича..., ні князя, ні графа, ні герцога..., ні пана, ні боярина, ні холопа...».

Організаторами товариства виступили найактивніші представники київської молоді: професор університету *Микола Костомаров*, студент, а згодом учитель Полтавського кадетського корпусу *Василь Білозерський*, службовець канцелярії генерал-губернаторства *Микола Гулак*, викладач гімназії, етнограф і письменник *Пантелеймон Куліш* і вже добре знаний у той час поет *Тарас Шевченко*.

Т. Шевченко критично ставився до поміркованої ідеології та програми товариства, тому він згуртував навколо себе радикально налаштованих членів, які поділяли його революційно-демократичні погляди. Поміркована більшість організації очолювали М. Костомаров і П. Куліш. Братство підтримувало зв'язки майже із сотнею симпатиків.

Основні статутні та програмні положення Кирило-Мефодіївського братства були сформульовані у двох документах — *«Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія»*, підготовленому *В. Білозерським* з урахуванням думок братчиків, та *«Законі Божому, або Книзі буття українського народу»*, написаному *М. Костомаровим*. Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське братство вважало утвердження на засадах християнства національно-державної незалежності України з демократичним ладом на взірець Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки в конфедеративному союзі таких самих незалежних держав. Провідна роль у майбутній конфедерації відводилася Україні. Київ мав стати столицею цього державного утворення.

У програмних документах товариства різко засуджувалися гнобителі, царі й пани, поділ суспільства на стани, визиск бідних людей багатими, насильство й колоніальний гніт. Наголошувалося, що Україна віддавна прагнула свободи, справедливості, рівності всіх людей: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істеє братство...». Козацтво мало стати тією суспільною силою, яка повела б український народ до заможного й щасливого життя, свободи й незалежності, власної державності.

У статуті братства містилося й таке досить радикальне положення: «Товариство буде дбати заранні про викорінення рабства і будь-якого приниження бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності». Подібні ідеї висувала свого часу ще «Руська правда» Південного товариства декабристів. Основні положення статуту перекликалися й з програмними документами

Микола Гулак
(1822–1899)

Український громадсько-політичний діяч, педагог і вчений. Походив з дворянської родини Золотоніського повіту на Полтавщині. У 1843 році закінчив юридичний факультет Дерптського (Тартуського) університету. У 1844 році здобув науковий ступінь кандидата права. Протягом 1845–1847 рр. служив у канцелярії київського і волинського генерал-губернатора. У грудні 1845 – січні 1846 рр. разом з М. Костомаровим та В. Білозерським заснував Кирило-Мефодіївське братство. 18 березня 1847 року був заарештований і ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, де перебував до 1850 року. Під час слідства тримався особливо мужньо, відмовившись давати свідчення й назвати будь-кого з учасників братства. У 1850–1855 рр. перебував під наглядом поліції в Пермі. З 1859 року працював викладачем математики, природничих наук та історії в навчальних закладах Одеси, Керчі, Кутаїсі, Тбілісі. М. Гулакові належать праці з історії, математики, філософії, юриспруденції, переклади з грузинської і азербайджанської літератур. Помер у Єлисаветполі (тепер Гянджа, Азербайджан).

(За «Довідником з історії України»)

Товариства об'єднаних слов'ян — обстоювалося народне правління, рівність громадян, «загальний слов'янський собор з представників усіх племен» тощо.

Практична діяльність членів Кирило-Мефодіївського братства була багатогранною, вони поширювали свої програмні документи, твори Т. Шевченка, пропагували свої ідеї в університеті, військових училищах та інших навчальних закладах Києва.

Проіснувало товариство недовго (близько 14 місяців). Унаслідок доносу студента О. Петрова його керівники й провідні члени були заарештовані й заслані до різних міст Європейської Росії. Трагічною була доля Т. Шевченка — людини, у якій цар та його чиновники вбачали найнебезпечнішого учасника товариства. Його віддали в солдати на 10 років і заслали до Оренбурга. Сам Микола I дописав до вироку таке: «...під суворим наглядом і забороною писати й малювати».

Створення братства було першою, хоч і невдалою, спробою інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку; воно привернуло до себе увагу царського уряду, який уважав потенційно небезпечним невпинне зростання свідомості українців; ліквідація товариства дала поштовх до рішучого наступу антиукраїнських сил і ознаменувала початок тривалої, невпинної боротьби української демократичної інтелігенції проти російського царату.

Розправа російського царизму над членами Кирило-Мефодіївського братства тимчасово загальмувала дальший розвиток національно-визвольного руху в Україні. Після смерті Миколи I і деяких політичних послаблень з боку його наступника Олександра II поступово активізувалася діяльність українських національно-демократичних сил. Після царської амністії 1855 року повернулися із заслання керівники Кирило-Мефодіївського братства Василь Білозерський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, до яких згодом приєднався й Тарас Шевченко. Місцем свого постійного перебування й наступної діяльності вони обирають Санкт-Петербург, де суспільна атмосфера була трохи легшою, ніж у провінції.

Українська громада

Столиця Російської імперії фактично стала одним з головних духовних центрів наступного етапу українського національного відродження XIX – початку XX ст. Саме тут була заснована так звана Українська громада,

яка на початку свого існування об'єднувала невелику кількість свідомих українців. На відміну від братчиків, громадівці проводили свою діяльність не в політичному, конспіративному, а в культурно-просвітницькому, легальному напрямку. Вони відмовилися від широких, неосяжних політичних планів і мрій, зосередивши головну увагу на актуальних та першорядних завданнях. Одним з таких завдань було збереження й подальший розвиток молодої української національної культури.

З ініціативи П. Куліша громадівці налагодили в Петербурзі видавництво українських книжок. Саме тут друкувалися антикріпосницькі вірші Т. Шевченка, повісті молодої української письменниці М. Вілінської (Марка Вовчка), твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Куліша, нотні записи українських пісень. На початку 1861 року, завдяки зусиллям В. Білозерського, вийшов український щомісячник «Основа», засновниками якого були заможні українці Василь Тарновський і *Григорій Ґалаґан*.

Протягом короткого періоду свого існування «Основа» виступала засобом спілкування, збуджувачем національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій Російській імперії. В «Основі» з'являється низка статей, присвячених першорядним ідеологічним проблемам. Тут була вперше надрукована праця М. Костомарова про «дві руські народності», у якій автор намагався схарактеризувати особливості українського етносу, його принципову відмінність від росіян, захищав самостійність української літератури. На сторінках «Основи» відомий український філолог *Павло Житецький* виступив проти великодержавної, відверто антиукраїнської

Григорій Ґалаґан
(1819—1888)

Відомий український громадський діяч. Походив зі старовинного козацького роду Чигиринщини, у володінні якого були великі маєтки на Полтавщині та Чернігівщині. Був особисто знайомий з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем та В. Антоновичем. У 1857 році видав збірник «Южноруські пісні з голосами», згодом відкрив у с. Сокиринцях першу в Україні селянсько-позикову ощадну касу, створив музей українського народного побуту. У 1871 році заснував у Києві приватний навчальний заклад — Колегію Павла Ґалаґана. За його ініціативою та при матеріальній допомозі в 1874 році була відкрита гімназія в Прилуках, трохи пізніше — ремісничі училища в Ічнянському й Прилуцькому повітах, багато народних шкіл. Протягом 1873—1875 рр. Г. Ґалаґан очолював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, матеріально підтримував українські видання, дбав про розвиток української архітектури, хорового мистецтва й театру. З 1882 року став членом Державної ради, де відстоював інтереси українських селян.

(За «Довідником з історії України»)

Павло Житецький
(1836–1911)

Видатний український філолог і фольклорист, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, член-кореспондент Петербурзької АН. Народився в м. Кременчуці. У 1864 році закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Протягом 1864–1867 рр. викладав російську мову в Кам'янець-Подільській гімназії, згодом — у навчальних закладах Києва, а в 1880–1882 рр. — у Петербурзькому університеті. 1882 року повернувся до Києва, де став активним учасником українського політичного руху, членом київської «Громади», співробітником «Киевской старины». Його перу належать такі праці: «Опис Пересопницького рукопису XVI ст.» (1876 рік), «Нарис звукової історії малоруського наріччя в XVII і XVIII ст.» (1889 рік), «Літературна діяльність І. Вишенського» (1890 рік), «Думки про малоруські народні думи» (1893 рік), «Про переклади Євангелія українською мовою» (1905 рік), «Нарис історії української мови в XVII ст.» (1914 рік) та ін. П. Житецький помер у Києві в 1911 році.

(За «Довідником з історії України»)

концепції російського академіка Михайла Погодіна, який намагався обґрунтувати думку про виключно російську добу Київської Русі, до якої українці нібито не причетні узагалі. Відстоював думку, що Київська Русь — це держава українського народу, що його культурні традиції не переривалися в усі часи, а риси української мови наявні ще в писемних джерелах XII–XIII ст.

Розвиваючи традиції своїх попередників-братчиків, громадівці 60-х рр. намагалися поєднати національну ідею з народними прагненнями. Проте їхнє ставлення до народних мас зазнало певних змін. Нова генерація української патріотичної інтелігенції, на відміну від кирило-мефодіївців, чітко усвідомлювала надзвичайну важливість і значимість соціальних питань, бачила перед собою реальне українське село з його бідами й болями. Тому громадівці цілком свідомо, з конкретними цілями йшли в народ, щоб допомогти йому вийти з того тяжкого й принизливого становища, у якому він перебував.

Громадівський рух в Україні

Після скасування кріпацтва в 1861 році та здійснення Олександром II деяких інших соціально-політичних реформ українська народницька інтелігенція дістала ширші можливості для розгортання просвітницької роботи в народних масах. За прикладом громадівців Петербурга в багатьох містах України під тією ж назвою стали виникати самодіяльні напівлегальні або легальні організації української ліберально-демократичної інтелігенції. Чітких програм і статутів ці громади, як правило, не мали. Усіх їх єднала національна українська ідея на демократичних засадах. Громади *опікувалися* переважно *проведенням культурно-освітніх заходів*. Чимало громадівців

брали участь в організації та роботі недільних шкіл, збирали й публікували збірки усної народної творчості, видавали українські книжки та підручники.

В Україні однією з перших з'явилася така громада в Київському університеті на основі *таємного гуртка «хлопоманів»* (від польського *хлоп — селянин*), що об'єднував незначну частину польських студентів, які вирішили присвятити себе захисту інтересів українського народу. Провідним ідеологом «хлопоманства» став *Володимир Антоно́вич* — випускник Київського університету, пізніше професор, видатний український історик народницького напряму.

В. Антонович був твердо переконаний, що українському народові чужі прагнення польської радикально налаштованої інтелігенції, спрямовані на відновлення шляхетської державності, що український народ має право на власне національне й державне відродження.

Головною метою своєї діяльності «хлопомани» вважали:

- ліквідацію царизму та кріпацтва;
- встановлення демократичної республіки на основі добровільного й рівноправного співжиття росіян, українців, поляків.

Утілення в життя цих задумів вони вирішили розпочати з поширення знань серед українських селян, з піднесення їхньої національної самосвідомості. Регулярно відвідуючи села для просвітницької роботи, вони, як правило, вдягали бідний селянський одяг, дотримувалися народних традицій і звичаїв, говорили виключно українською народною мовою. Для декого з них ці подорожі на село завершилися арештом і слідчою справою. Молоді київські гуртківці потрапили під негласний нагляд поліції.

Володимир Антоно́вич
(1834(1830)—1908)

Видатний український історик, археолог, етнограф; народився в с. Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії (за іншими даними — у м. Чорнобиль). У 1855 році закінчив медичний, а в 1860 році — історико-філологічний факультети Київського університету. Був одним з організаторів і головою київської Громади, належав до угруповання так званих «хлопоманів». З 1878 року був професором історії Київського університету, у 1881 році очолив Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті. Один з ініціаторів угоди між галицькими народовцями та польсько-австрійськими політичними колами, яка отримала назву «Нова ера».

В. Антонович належав до народницької школи в українській історіографії, створив київську школу істориків, представниками якої були Д. Багалій, М. Грушевський, П. Голубовський та І. Линченко. Майже півстоліття він стояв на чолі українського громадсько-політичного життя, підтримував тісні зв'язки з Галичиною.

(За «Довідником з історії України»)

Павло Чубинський
(1839–1884)

Визначний український етнограф і фольклорист, громадський діяч; народився на хуторі поблизу Борисполя на Київщині. У 1861–1870-х рр. активно співпрацював із журналом «Основа», був одним із засновників та активним членом київської «Старої громади». У 1862 році написав вірш «Ще не вмерла Україна». У жовтні 1862 року за участь в українському національному русі П. Чубинського заарештовано й вислано в селище Пінега Архангельської губернії. Після звільнення в 1869 році з-під поліцейського нагляду оселився в Петербурзі. 1860 року був обраний членом Російського географічного товариства, за дорученням якого очолював етнографічні експедиції в Україні, Білорусі та Молдові, що вивчали побут, звичаї, фольклор, говірки й народні вірування українців. Був членом редколегії газети «Киевский телеграф» . У 1873 році був нагороджений золотими медалями Російського географічного товариства, у 1875 році — Міжнародного етнографічного конгресу в Парижі, у 1879 році став лауреатом Уваровської премії. Навесні 1879 року повернувся до Києва, де після тривалої тяжкої хвороби 1884 року помер.

(За «Довідником з історії України»)

Наприкінці 1860 – на початку 1861 року гурток київських «хлопоманів» з ініціативи його учасників припинив своє існування й згодом трансформувався в *таємне товариство — «Українську громаду»*, до якого, крім В. Антоновича та його однодумців, увійшли студенти Київського університету *П. Чубинський*, І. Касьяненко, М. Драгоманов та ін. Члени новоствореної громади зосереджували свою увагу насамперед на агітаційно-пропагандистській та просвітницькій діяльності в недільних школах.

Заохочені прикладом киян молоді інтелігенти Харкова, Чернігова, Полтави, Одеси також заснували свої громади, значно розширили мережу недільних шкіл. Розвиваючи традиції «хлопоманів», члени українських громад звернули свої погляди до села, народних звичаїв та традицій. Вони з головою поринули в історію, створивши справжній культ українського козацтва. Проте об'єктом їхньої ідеалізації були не гетьмани й старшини, а волелюбні запорожці та гайдамаки, які, на їхню думку, символізували заповітні мрії та прагнення народних мас. У другій половині XIX ст. це романтичне й позбавлене політичного забарвлення поєднання ідеалізму, народництва та шанування всього українського дістало назву *українофільства*.

З кожним роком громадівський рух поступово міцнів, ставав організованішим і цілеспрямованішим. З найавторитетніших, найдосвідченіших його учасників була обрана рада — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. До її складу увійшли такі видатні представники тогочасної української інтелектуальної еліти, як блиску-

чий знавець історії В. Антонович, засновник української статистичної науки О. Русов, етнограф П. Чубинський.

Наступ російського царизму на український національно-визвольний рух

Однак навіть легальна культурно-просвітницька діяльність українських громад викликала невдоволення російських урядових кіл. З України до Петербурга постійно надходили повідомлення царської охранки, у яких наголошувалося, що громадівці прагнуть звільнення України і, навчаючи простий народ грамоти, водночас намагаються «прищепити йому думку про колишню славу Малоросії і переваги свободи». Комісія в справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета — «під виглядом поширення грамоти сіяти в народі антиурядові ідеї».

Щоб запобігти зростанню українського національного руху, міністр внутрішніх справ Росії *П. Валуєв* своїм циркуляром (липень *1863 року*) заборонив видання українською мовою наукових, релігійних та освітніх праць, а також діяльність недільних шкіл. Відразу після появи цього урядового акта, що був названий *Валуєвським циркуляром*, громади розпустили, а багатьох їх членів заслали в різні регіони Російської імперії.

Унаслідок незначного послаблення імперської цензури на початку 70-х рр. громадівці почали відновлювати свою діяльність. З ініціативи В. Антоновича в Києві була утворена так звана *«Стара громада»*, до якої увійшли такі відомі представники наукової і творчої інтелігенції, як М. Зібер, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, *М. Старицький* та ін.

Михайло Старицький
(1840—1904)

Видатний український письменник, театральний і громадський діяч; народився в с. Кліщинцях (тепер Полтавської області). Після смерті батьків виховувався в родині Лисенків. Вступив до Харківського університету, але в 1860 році перейшов до Київського університету, який закінчив 1865 року. Працював у Київському історичному архіві, був одним з найактивніших діячів київської Громади. У 1883 році очолив першу українську професійну трупу, режисером якої був М. Кропивницький; до її складу входили талановиті актори М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий та ін. Щоб матеріально підтримати театр, М. Старицький продав власний маєток у с. Карпівці на Поділлі. У 1886—1887 рр. трупа М. Старицького провела тріумфальні гастролі в Москві й Петербурзі. У 1893 році у зв'язку з погіршенням здоров'я залишив театр і цілком присвятив себе літературній роботі. Російська академія наук призначила йому персональну пенсію «За літературні праці рідною мовою». Помер 1904 року й похований у Києві на Байковому кладовищі.

(За «Довідником з історії України»)

Назву «Стара громада» організація прибрала для того, щоб відрізнятися від нових, молодих за віком і досвідом студентських громад. У «Старій громаді» переважали високоосвічені фахівці, які мали значний життєвий та організаційний досвід. Вона фактично згуртувала навколо себе тогочасну українську інтелектуальну еліту, що у своїй практичній роботі утримувалася від політичної діяльності й *віддавала перевагу культурницьким та освітнім заходам*.

Діяльність українофілів помітно активізувалася із заснуванням у *1873 році* в Києві *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства*, яке плідно працювало над вивченням історії, економіки й фольклору. Громадівці придбали газету «Киевский телеграф», перетворивши її на свій напівофіційний орган, який висвітлював події українського життя та його можливі перспективи в умовах Російської імперії. Щоб уникнути офіційної заборони на українські видання, члени «Старої громади» Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Олександр Кониський налагодили міцні зв'язки з українцями в Галичині, активно поширюючи там серед своїх однодумців ідеї та погляди, заборонені російським царизмом.

Активізація українського національно-визвольного руху була не до вподоби царському самодержавству. Воно розпочало черговий наступ проти всього українського. *1876 року* Олександр II своїм так званим *Емським указом заборонив не тільки видання, а й увезення в Україну україномовної літератури*. Крім того, заборонялося користуватися українською мовою на сцені, викладати в початкових школах будь-які навчальні дисципліни.

Джерела

Витяг з Валуєвського циркуляра («Відношення міністра внутрішніх справ до міністра народної освіти Російської імперії від 18 липня 1863 р.»)

Беручи до уваги, з одного боку, теперішній тривожний стан суспільства, збентеженого політичними подіями, а, з другого боку, маючи на увазі, що питання про навчання письменності місцевими діалектами до кінця ще не розв'язане в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за потрібне, надалі до узгодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. Синоду та шефом жандармів щодо друкування книжок малоросійською мовою, зробити по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволяли тільки такі твори цією мовою, які стосуються галузі красного письменства; пропуск книжок малоросійською мовою як духовного змісту, так і навчальних та взагалі призначених для початкового читання народу, припинити.

Не зайвим уважаю додати, що київський цензурний комітет надіслав мені подання, у якому вказує на потребу вжити заходів проти систематичного напливу видань малоросійським діалектом.

Статс-секретар П. Валуєв

Розкол у середовищі українофілів

Загроза жорстокої розправи царату спровокувала в середовищі українофілів супе-

речки щодо цілей, тактики й навіть основних засад, на яких тримався український національно-визвольний рух. Відверто занепадницькі думки з цього приводу висловлювали П. Куліш та М. Костомаров, які вважали, що в перспективі треба обмежитися виключно культурницькою діяльністю й слухняно підкоритися політиці російського царизму. Такі провідні українофіли, як В. Антонович і П. Житецький, проповідували ідею компромісу із самодержавством, уважаючи, що розвиток культурної самобутності українців можливий і в умовах тісного контакту та впливу російської культури. Вони наголошували, що можна одночасно бути відданим і своїй, «вужчій», українській батьківщині, й «широкому» всеросійському суспільству.

На відміну від своїх колишніх лідерів, такі молоді борці за національну ідею, як *Б. Грінченко*, О. Кониський та М. Драгоманов залишилися послідовними патріотами-українцями й усіма засобами намагалися звести до мінімуму російський вплив на українських землях.

В умовах фактичного організаційного розколу «Старої громади» та ідейних хитань потрібні були нові передові ідеї, нова тактика й стратегія боротьби проти самодержавства, за національне визволення й самовизначення українського народу.

Практичне розв'язання цих невідкладних і складних завдань узяла на себе нова генерація молодих патріотичних сил України, найяскравішим представником якої був *Михайло Драгоманов*.

Борис Грінче́нко
(псевдоніми Василь Чайченко, Л. Яворенко, П. Вартовий, Б. Вільховий)
(1863–1910)

Видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, учений-мовознавець і педагог, народився на хуторі Вільховий Яр на Харківщині. Навчався в реальному училищі в Харкові, з 1881 року вчителював на Слобожанщині та Катеринославщині. У 1891 році разом з І. Липою, М. Міхновським, Ю. Міхновським, В. Боровиком, М. Вороним та О. Черняхівським заснував Братство тарасівців. На кошти І. Череватенка організував на підросійській Україні видавництво популярних книжок українською мовою. З 1902 року жив і працював у Києві. За дорученням київської Громади редагував «Словарь української мови» (1–4 томи, 1907–1909 рр.), з 1906 року був співробітником газети «Громадська думка» та редактором журналу «Нова громада». У 1906–1909 рр. очолював київську «Просвіту». Належав до гурту найвизначніших представників українського народництва. Помер в Італії, похований у Києві.

(За «Довідником з історії України»)

Михайло Драгоманов

Історик за фахом, М. Драгоманов був талановитим публіцистом і мав велику популярність як в Україні, так і в Росії.

Михайло Драгоманов
(1841–1895)

Відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ. Народився в родині збіднілого дворянина козацького походження в м. Гадячі на Полтавщині. Рідний брат відомої письменниці Олени Пчілки (матері Лесі Українки). У 1849–1853 рр. навчався в Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії. За незалежні погляди був виключений з останнього класу гімназії без права вступу в будь-який інший навчальний заклад (за сприяння М. Пирогова отримав дозвіл на складання іспитів екстерном). 1859–1863 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, де з 1864 року працював на кафедрі античної історії. 1870 року отримав ступінь магістра загальної історії. 1870–1873 рр. перебував у закордонному відрядженні в найбільших наукових центрах Європи (Берліні, Римі, Гайдельберзі, Цюриху, Празі). Був одним з найактивніших діячів Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, київської «Старої громади». Звільнений з університету 1875 року за рішенням Олександра II. Щоб уникнути арешту,

За своїми політичними поглядами він був послідовником кирило-мефодіївців, проповідував федералізм, пов'язуючи його з демократизмом західноєвропейського типу. Саме М. Драгоманов як один з провідних ідеологів «Старої громади» визначив її основні цілі; «в культурі — раціоналізм, у політиці — федералізм, у соціальних питаннях — демократизм». На його думку, українці ідеально відповідали політичним програмам, що органічно поєднували національні та соціально-економічні інтереси. Тому, як наголошував М. Драгоманов, справжній демократ має бути патріотом України, а щирий український патріот має обов'язково бути демократом.

У цілому з повагою ставлячись до марксизму, Михайло Драгоманов не сприймав у ньому ідеї класової боротьби, кінцевою метою якої проголошувалася диктатура пролетаріату; він уважав будь-який централізм непоєднуваним з демократизмом. М. Драгоманов критично ставився до польсько-шляхетського шовінізму та національного егоїзму. Він першим відкрито засудив тактику терору російських революційних народників.

Як засвідчив подальший розвиток подій, принципова позиція М. Драгоманова щодо суспільно-політичних проблем не знайшла розуміння й підтримки серед діячів як українського національного, так і загальноросійського визвольного руху. Царизм усіляко цькував і переслідував М. Драгоманова, звинувачуючи його в «малоросійському сепаратизмі» й пропаганді соціалістичних ідей.

Звільнений у 1875 році з Київського університету, М. Драгоманов переїхав до Швейцарії, де разом з С. Подолинським та *М. Павликом*

організував видання українського збірника «*Громада*», який нелегально переправлявся в Україну.

У збірнику «Громада» пропагувалася оригінальна концепція так званого громадівського соціалізму, що базувалася на ідеях західноєвропейських соціалістичних учень, народних традиціях суспільного життя в Україні та українській суспільно-політичній думці. Видавці збірника розглядали соціалізм і демократію як взаємопов'язані поняття та явища й були переконані в тому, що соціалістична доктрина лише тоді буде корисною українському народові, коли зважатиме на його національні особливості й прагнення до національної незалежності та соціального визволення.

Ортодоксальний марксизм з його основним «державно-економічним напрямом», який фактично нівелював інтереси особи й нації, видавці «Громади» не сприймали.

Погляди М. Драгоманова на національне питання були досить неоднозначні. Вони у своєму розвитку зазнали певної еволюції. У «старогромадівський» період він дотримувався поглядів, близьких до так званих українсько-загальноросійських, сприймав українство як рух виключно літературно-культурний. Після Емського указу почала формуватися його національно-політична концепція. У працях «Пропащий час», «Переднє слово (до «Громади», 1878 рік)», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Історична Польща і великоруська демократія», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну» він висловлювався за те, щоб перетворити українство на політичний

керівництво «Громади» відрядило М. Драгоманова за кордон для організації видання першого українського політичного журналу «Громада» (Австрія, Швейцарія), який нелегально переправлявся в Україну. 1889 року прийняв запрошення Софійського університету в Болгарії і став професором кафедри історії. Не припиняв громадсько-політичної діяльності, тому царський уряд вимагав видати М. Драгоманова Росії. Під тиском передової громадськості Болгарія відмовилася це зробити. Помер 1895 року, похований у Софії (Болгарія).

(За «Довідником з історії України»)

Персоналії

Михайло Павлик
(1853–1915)

Громадсько-політичний діяч, публіцист і письменник, народився в Монастирську Коломийського округу. Навчався в гімназіях у Коломиї та Львові. У часи ранньої молодості перебував під впливом москвофілів. Вступив 1874 року до Львівського університету. Був дописувачем журналу «Друг», де познайомився з І. Франком. Під впливом М. Драгоманова змінив свої погляди та перейшов на національні й соціалістичні позиції. У 1878 році разом з І. Франком видавав журнал «Громадський друг», потім — альманахи «Дзвін» і «Молот». За свої політичні погляди був ув'язнений п'ять разів, а притягався до суду 30 разів. Рятуючись від чергового ув'язнення, у 1879 році виїхав до Женеви, де разом з М. Драгомановим і С. Подолинським до 1882 року видавав журнал «Громада». У 1889 році був редактором народницької газети «Батьківщина». Разом з І. Франком став засновником Української радикальної партії. У 1914 році став заступником голови Головної української ради.

(За «Довідником з історії України»)

рух, визнавав необхідність розгортання політичної боротьби за національну незалежність і соціальне визволення українського народу.

Прикладом нового підходу М. Драгоманова до національного питання може слугувати довге замовчування статті *«Пропащий час»* (1877 рік), у якій він закликає переглянути історичний досвід українсько-російських взаємин за останні 200 років, «щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись». Він дійшов висновку, що «за ті часи, як Україна пристала до Московського царства... царська сваволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва», отже, «через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому добру, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями або схне, — а зле поливається, розростається».

Після такої відкритої, безкомпромісної критики антиукраїнської великодержавної політики російського самодержавства повернення М. Драгоманова на батьківщину стало неможливим. У 1886 році через ідейні розходження з поміркованішими громадівцями він утратив їхню фінансову підтримку, тому змушений був переїхати до Болгарії, де прожив останні роки свого життя.

Особливості українського політичного руху 80–90 рр. XIX ст.

М. Драгоманов постійно намагався використати європейську трибуну для розвінчання російського шовінізму та пропаганди української справи й культури в усьому світі. Його діяльність, безперечно, вплинула на формування ідейно-політичного світогляду багатьох поколінь патріотичної національної інтелігенції. Так, уже з 80-х рр. XIX ст. в середовищі студентської молоді почали виникати гуртки чітко окресленого українського політичного спрямування. До них належав *гурток українських соціалістів-федералістів (1883–1888 рр.)*, створений студентами петербурзьких вузів. У його програмі висувалися конкретні завдання:

- боротьба проти зросійщення українського народу;
- підтримка всебічного розвитку української культури;
- утвердження повної національної автономії України та її самоврядування на демократичних засадах.

З активним поширенням соціалістичних ідей серед української інтелігенції на чільне місце вийшло й національне питання. Чимало молодих

соціалістів-революціонерів в Україні (*А. Желябов, Д. Лизогуб, В. Осинський, М. Кибальчич* та ін.) вважали, що в майбутньому в усесвітньому соціалістичному суспільстві мають зникнути національні відмінності.

Унаслідок розходження в поглядах щодо національних проблем між соціалістами й українофілами відбувся розкол.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст. під впливом перших вітчизняних марксистів М. Зібера та С. Подолинського в Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові, Херсоні та інших містах виникли *марксистські гуртки*. У 1891 році в Києві була створена *Російська соціал-демократична група*, яка проіснувала кілька років.

Українські марксисти, як і російські, перебільшували значення соціальних проблем. Вони не припускали й думки про можливість і доцільність незалежності України. Частина української інтелігенції під впливом ідей М. Драгоманова і західноєвропейської соціал-демократії стала поступово схилятися до радикалізму, відмежовуючись від українофілів, які й далі плекали культурницьку діяльність.

Радикально налаштовані члени громад 70–80-х рр., об'єднавшись у так звані молоді громади, не обмежувалися пропагандою любові до українського народу, шануванням його традицій та звичаїв, як це робили українофіли. Молоді громадівці намагалися перенести національне питання з царини культурницької діяльності в площину політичну, активно й рішуче виборювали право свого народу на незалежне

Персоналії

Андрій Желябов (Желябів)
(1851–1881)

Революціонер-народник, народився в с. Миколаївка Феодосійського повіту Таврійської губернії. У 1869 році закінчив навчання в Керченській гімназії та вступив на юридичний факультет Новоросійського (Одеського) університету. У 1871 році за участь у студентських виступах був відрахований з навчального закладу та висланий з Одеси. У 1873 році жив у Городищі (Київська губернія), брав активну участь у роботі київської Громади, був учасником «ходіння в народ» у Херсонській і Катеринославській губерніях. За участь в українському народницькому русі неодноразово заарештовувався. У 1877–1878 рр. був підсудним під час процесу над народниками (так званий процес 193-х) у Петербурзі, але через брак доказів його звільнили. У цей період зблизився з М. Драгомановим, В. Антоновичем та ін. 1879 року вступив до народницької організації «Земля і воля», після розколу якої став одним з керівників партії «Народна воля». Створив ряд найважливіших програмних документів організації, під його керівництвом була заснована перша в Російській імперії газета для робітників — «Рабочая газета». Був одним з організаторів замаху на імператора Олександра II 1 березня 1881 року. Заарештований напередодні, 27 лютого, домігся прилучення своєї справи до судового процесу про вбивство царя й за вироком суду страчений 3 квітня 1881 року.

Дмитро Лизогуб
(1850–1879)

Учасник народницького руху в Україні 70–80-х рр. XIX ст., народився в Седневі на Чернігівщині. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. У 1865–1868 і 1874 рр. перебував за кордоном, де ознайомився з ідеологією народництва. У 1873–1874 рр. брав участь у діяльності гуртка чайковців, став одним із засновників таємної

організації народників «Земля і воля». У 1878 році був заарештований і звинувачений у підготовці замаху на Олександра II і за вироком Одеського військового-окружного суду страчений через повішення в Одесі в 1879 році.

Микола Кибальчич
(1853–1881)

Визначний український винахідник, член «Народної волі», народився в м. Коропі Кролевецького повіту Чернігівської губернії. У 1869–1871 рр. навчався в Новгород-Сіверській гімназії, з 1871 року — у Петербурзькому інституті інженерів шляхів сполучення, а з 1873 — у Медико-хірургічній академії. Протягом 1875–1878 рр. відбував ув'язнення в Лук'янівській тюрмі за революційну пропаганду серед селян Київської губернії. Після звільнення в травні – червні 1879 року увійшов до групи «Свобода або смерть», що утворилася в складі організації «Земля і воля». З серпня 1879 року М. Кибальчич належав до «Народної волі». За дорученням виконавчого комітету організації розробляв і виготовляв вибухові пристрої для замахів на Олександра II. Був заарештований 17 березня 1881 року в Петербурзі та засуджений до страти. Перебуваючи в тюрмі, розробив проект літального апарату для польоту в космос. У проекті розглядалися такі технічні питання, як влаштування порохового ракетного двигуна, управління ракетним апаратом шляхом зміни кута напряму двигуна, забезпечення надійності польоту тощо. Страчений через повішення разом з іншими учасниками замаху на царя. Іменем М. Кибальчича названо кратер на зворотному боці Місяця.

(За «Довідником з історії України»)

від Російської імперії існування. Проте в міру того, як молоді громадівці проймалися революційністю й марксизмом, вони потрапляли під впливи російських революційних гуртків і організацій, пориваючи з українським національним рухом, або, у кращому випадку, звужуючи українське питання до ідеї автономії в межах федеративної Російської держави.

Незважаючи на вкрай несприятливі умови, у яких відбувався процес українського національного відродження в другій половині XIX ст. (циркуляри про заборону української мови та видання українських книжок, переслідування українських гуртків та організацій, насильницька росіянізація (русифікація) краю тощо), в українському суспільстві все ж зберігалися сили, які прагнули вирватися з «москвофільського річища», повести національний український рух своїм власним шляхом. Саме ця генерація українських патріотичних сил і заклала міцне підґрунтя для подальшого розвитку могутнього суспільно-політичного руху, який з новою силою розгорнувся в Україні на зламі XIX–XX ст.

Братство тарасівців

Першою українською політичною організацією, що стояла на засадах повної самостійності України, було Братство тарасівців — нелегальна студентська організація, створена в Каневі в 1891 році. Її учасники дали клятву на могилі Т. Шевченка всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря. Засновниками цього патріотичного українського об'єднання були *І. Липа*, М. Міхновський та В. Шемет, а його активними членами — відомі пись-

менники та науковці М. Коцюбинський, Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Вороний, М. Кононенко, В. Боровик, Є. Тимченко, В. Боржковський та ін.

У містечку Глинську поблизу Ромен, де працювали студенти, наприкінці літа *1891 року* була складена *програма Братства тарасівців*. Пункти програми свідчать про її самостійницьку державну спрямованість.

Програму товариства істотно доповнює й інший документ, що вийшов з його середовища — *«Декларація віри молодих українців»*. Опублікована *1893 року* у львівській газеті «Правда», пройнята наступальним націоналізмом, «Декларація» піддавала різкій критиці українофілів за їхню інтелектуальну залежність від російської культури. Автори цього документа заявляли про свій намір стати справжньою українською інтелігенцією. Політичне кредо тарасівців проголошувало Російську імперію окупантом України, який знищив усі політичні й культурні надбання українців і далі поневолює їх. На думку авторів документа, справедливе розв'язання соціальних питань можливе лише за умови утворення незалежної Української держави.

Ці політичні вимоги були кардинально протилежними соціальними настроям і гаслам, що домінували тоді серед молодої української інтелігенції. Найактивніше політичну частину програми тарасівців підтримував Борис Грінченко, який своєю публіцистикою пропагував серед молоді

Персоналії

Іван Липа
(псевдоніми Петро Шелест, Іван Степовик)
(1865–1923)

Відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, лікар; народився в Керчі. Після закінчення Керченської гімназії в 1888 році вступив на медичний факультет Харківського університету. У 1891 році разом з Б. Грінченком, М. Міхновським, В. Боровиком, М. Вороним та ін. став засновником Братства тарасівців. У 1893 році це товариство було розгромлене, а І. Липа заарештований. Після 13-місячного ув'язнення ще три роки жив під наглядом поліції в Керчі. У 1897 році закінчив навчання в Казані, працював лікарем на Херсонщині та в Полтаві. У 1902–1918 рр. жив в Одесі. У 1904–1905 рр. побудував у Дальнику лікарню для незаможних жителів міста. Брав активну участь в українському національно-визвольному русі: організував видавництво «Одеська літературна спілка», з 1905 року разом з дружиною видавав альманах «Багаття», часто друкувався в українських періодичних виданнях. У 1917 році був призначений українським комісаром Одеси. Згодом переїхав до Києва. З 1919 року належав до Української партії соціалістів-самостійників, входив до її проводу. Деякий час жив в еміграції в Тарнові (Польща), був членом Усеукраїнської національної ради та Ради республіки. З серпня 1920 року входив до складу комісії з підготовки Конституції УНР, деякий час був міністром охорони здоров'я в Уряді Української Народної Республіки в екзилі. З 1922 року жив у Винниках біля Львова, де працював лікарем. Тут він і помер 1923 року.

(За «Довідником з історії України»)

Довідка. *Екзил* (від латинського *exsilium — вигнання, заслання, ув'язнення*) книжн. — вигнання. Уряд в екзилі — уряд у вигнанні.

Джерела

Деякі пункти з програми Братства тарасівців:

- самостійна суверенна Україна: соборна й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана і хама, в будучому без класової боротьби;
- федеративна в середині: цебто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини;
- на чолі держави гетьман як президент і сейм;
- мета державна — передусім і над усе удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртового гандлю, трудова повинність, загальна державна асекурація, загальна безплатна й обов'язкова школа,
- свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія;
- боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свавільними утисками;
- Україна для українців, себто, що визнають себе українцями;
- культура нації і своя наука, своя краса, свій розум, своя правда, своя воля, свій Бог;
- не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо.

національно-визвольні ідеї, сприяв формуванню в неї патріотичних почуттів.

Ідеї братства знайшли активну підтримку серед українського студентства. Майже в кожній студентській громаді були створені й активно діяли осередки тарасівців. Вони намагалися втілити в життя свої програмні положення насамперед засобами популяризації, використовуючи для цього літературні твори відповідного змісту, публіцистичні статті, що друкувалися в галицькій пресі українською мовою, а потім нелегально переправлялися на Наддніпрянську Україну.

У 1893 році тарасівці на своєму нелегальному з'їзді в Києві під головуванням одного з найактивніших членів товариства, студента юридичного факультету Харківського університету Миколи Міхновського ухвалили рішення про перехід від організаційно-виховної роботи до політичних акцій. Проте до політичної роботи справа не дійшла. У квітні 1893 року поліція довідалася, що члени харківської «Молодої громади» одержали з-за кордону заборонену літературу. Агенти царської охранки зробили обшук, після якого заарештували близько 20 осіб, серед них були І. Липа, М. Базькевич, М. Яценко та ін. В інших місцях замість ув'язнення тарасівців висилали до сіл.

Характерно, що заарештованих звинувачували лише в «українофільській пропаганді». Про існування таємного товариства поліція так і не довідалася.

Розкол в українському національно-визвольному русі

Після розгрому Братства тарасівців частина його членів відійшла від самостійницьких ідеалів, ставши *автономістами-федералістами* (Б. Грінченко, М. Вороний, О. Чехович, *В. Чеховський* та ін.).

Решта членів Братства тарасівців залишилася, як і раніше, на самостійницьких позиціях. Студент Київського університету, активний член

братства В. Шемет, висланий до Лубен, зумів організувати там серед місцевої молоді гурток «Молода громада», що стояв на ідейній платформі тарасівців.

Проте у своїй більшості тогочасне українське суспільство не поділяло ідеї самостійної України, яку пропагувало Братство тарасівців. Проти братчиків виступало як старе культурницьке, так і молоде соціалістичне українство.

Діяльність тарасівців переконливо довела, що, незважаючи на загальноросійські впливи в Україні та надмірне захоплення частини інтелігенції культурництвом, в українському суспільстві поступово відроджувалися й набирали сили державницько-самостійні настрої, що виступили як альтернатива автономістським та федералістським поглядам. Проголошена самостійницька перспектива підготувала сприятливий ґрунт для поширення цієї ідеї. Вона втілилася й розвинулася пізніше в теорії та практиці різних національних партій та груп, що дотримувалися чіткої державницько-самостійницької орієнтації.

Окрім тарасівців, в Україні формувалися й діяли інші організації та об'єднання політичного спрямування. Наприклад, у середині 90-х рр. XIX ст. у Київському університеті активно працював гурток української студентської молоді, який незабаром поділився на дві частини: радикальну, на чолі з сином В. Антоновича — Дмитром, та помірковану соціалістичну «драгоманівську», очолювану К. Василенком та

Персоналії

Володимир Чеховський (Чехівський) (1876–1938)

Визначний український політичний і церковний діяч, ідеолог УАПЦ, професор; народився в с. Горохуватці Київського повіту Київської губернії в родині священика. Протягом 1900–1901 рр. учителював на Київщині, у 1901–1903 рр. працював помічником інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії, з якої 1904 року за активну національну роботу був переведений з попередженням до Київської духовної семінарії. У 1905–1906 рр. учителював у Черкаську. З 1905 року належав до Української соціал-демократичної робітничої партії, за свою політичну й громадську діяльність постійно перебував під наглядом поліції. У 1906 році був обраний депутатом І Державної думи. У тому ж році за участь в українському національному русі був заарештований і засланий до Вологодської губернії, але вже 1907 року повернувся в Україну. У 1908–1917 рр. жив в Одесі, де викладав історію, психологію та логіку в середніх навчальних закладах. Брав активну участь у роботі місцевих осередків Громади і «Просвіти», редагував газету «Українське слово». У 1917 році переїхав до Києва, де активно включився в державотворчу та церковну діяльність. З квітня 1917 року був членом Української Центральної Ради від Одеси. Восени 1918 року брав участь у підготовці збройного повстання проти гетьмана П. Скоропадського. У період Директорії УНР деякий час очолював Раду міністрів і Міністерство закордонних справ УНР.

Надзвичайно багато зробив для становлення Української автокефальної православної церкви. За його безпосередньою ініціативою уряд УНР 1 січня 1919 року проголосив автокефалію УАПЦ. У 1919–1920 рр. працював професором історії культури в Державному українському університеті в Кам'янці-Подільському, у 1920–1922 рр. — професором Вінницького інституту народної освіти та

Київського медичного інституту, доцентом Київського політехнічного інституту. 29 липня 1929 року заарештований за звинуваченням у належності до сфабрикованої органами ДПУ Спілки визволення України. Під час процесу СВУ 19 квітня 1930 року був засуджений до страти, яку замінили на 10-річне ув'язнення. Покарання відбував у Харківському та Ярославському політичних ізоляторах. У 1933 році його переведено до таборів особливого призначення без права листування. Імовірно, в ув'язненні В. Чеховський загинув близько 1938 року.

(За «Довідником з історії України»)

М. Ковалевським, до яких була близькою Леся Українка.

У *1897 році* в Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд представників громад, на якому була заснована *«Загальна українська безпартійна демократична організація»*. Протягом короткого часу майже в усіх губернських і деяких повітових містах України створювалися громади. Українська громада виникла й у Петербурзі, де українці налагоджували тісні контакти з російськими політичними організаціями.

Український національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

§98. Адміністративні зміни на території Австрійської імперії

У середині XIX ст. багатонаціональна Австрійська імперія перебувала в стані глибокої кризи. Особливо відчутними стали її вияви під час революційних подій 1848–1849 рр. Ще більші суперечності загострилися між окремими частинами імперії, насамперед між Австрією та Угорщиною, після поразки Відня в австро-прусській війні 1866 року. За цих умов стала реальною загроза розпаду імперії Габсбургів. Щоб уникнути цього, австрійський уряд запропонував укласти угоду, яка надавала б Угорщині значні автономні права.

За угодою, підписаною між Австрією та Угорщиною *1867 року*, Австрійська імперія перетворювалася на *двоєдину (дуалістичну) державу Австро-Угорщину*, яка складалася з двох частин, розділених р. Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Австрії входили власне австрійські землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Дал-

мація, Істрія, Трієст, а також Галичина та Буковина. Угорщина (так звані землі корони св. Стефана), крім власне угорських земель, включала також Словаччину, Банат і Воєводину, Хорватію та Словенію, а також Трансільванію і Закарпатську Україну. Угорці вибороли політичну й адміністративну автономію, власний уряд та парламент — сейм. В Австрії була запроваджена нова конституція.

На чолі Австро-Угорської імперії стояв австрійський імператор з династії Габсбургів, який одночасно носив титул короля Угорщини. Формально його влада була обмежена рейхсратом в Австрії та сеймом в Угорщині. Спільними для всієї імперії були три міністерства:

- міністерство закордонних справ;
- військове та морське міністерство;
- міністерство фінансів.

Усі інші міністерства були самостійними для Австрії та Угорщини. Законодавча влада щодо спільних справ обох частин держави здійснювалася спеціальними «делегаціями», які скликалися щорічно по черзі у Відні та Будапешті. До їх складу входили по 60 делегатів від австрійського та угорського парламентів. Видатки на загальноімперські потреби розподілялися пропорційно для обох частин імперії, згідно зі спеціально укладеною угодою. Так, у 1867 році квота встановлювалася у розмірі 70% для Австрії і 30% — для Угорщини.

21 грудня 1867 року імператор Франц-Йосиф I затвердив австро-угорську угоду та конституцію Австрії. Згідно з її положеннями утворювався *рейхсрат* — двопалатний парламент, що складався з палати панів та палати депутатів. До палати панів, крім спадкових членів, імператор міг призначити пожиттєвих членів. Ними, зокрема, були митрополит греко-католицької церкви *Андрій Шептицький* та відомий український письменник Василь Стефаник.

Андрій (Андрей) Шептицький (1865–1944)

Видатний український церковний, культурний та громадський діяч, митрополит Української греко-католицької церкви, граф; народився в с. Прилбичі (тепер Львівська обл.). Навчався на юридичному факультеті Краківського та Вроцлавського університетів. У 1888 році вступив до монастиря отців василіян у Добромилі. У чернецтві прийняв ім'я Андрей. 1900 року був номінований галицьким митрополитом. Як депутат Галицького сейму і член палати панів австрійського парламенту у Відні, відстоював інтереси українського населення Галичини. Дбав про організацію фахової підготовки молоді; сприяв розвитку української культури (1905 року заснував церковний музей, де зібрано одну з

найбільших у Європі збірок іконопису). У 1903 році заснував Народну лічницю, яку згодом (1930–1938 рр.) перетворили на сучасний шпиталь. За його допомогою велося будівництво духовної семінарії у Львові, засновано бібліотеку станіславської капітули. 1941 року очолив Українську національну раду, а 1944-го — Всеукраїнську національну раду. Митрополит негативно ставився до німецького окупаційного режиму. Засуджуючи переслідування євреїв, звернувся з протестом щодо нищення єврейського населення в Галичині до рейхсканцлера Г. Гіммлера. Помер 1 листопада 1944 року. Похований у крипті собору св. Юра у Львові.

(За «Довідником з історії України»)

Палата депутатів формувалася шляхом виборів від окремих провінцій. Виборче право було обмежене майновим і віковим цензом та куріальною системою. У 1873 році були введені прямі вибори від усіх курій, крім сільської. Унаслідок зниження майнового цензу для міських і сільських курій з 10 до 5 гульденів річного прямого податку, у 1882 році значно зросла кількість виборців, однак уряд відмовився ввести загальне виборче право.

Чергова виборча реформа 1896 року встановила п'яту курію, яка повинна була обиратися на основі загального виборчого права й посилала у рейхсрат 72 депутати (всього було 525 депутатів). І тільки в 1907 році в Австро-Угорщині було введене загальне виборче право і ліквідовано куріальну систему виборів.

Проте австро-угорська угода 1867 року не розв'язала всіх суперечностей між окремими частинами імперії. Незадоволеними були насамперед Чехія та Хорватія. У 1868 році при сприянні Відня Угорщина уклала угоду з Хорватією, яка на деякий час згладила суперечності. Однак із Чехією домовитися не вдалося. 11 представників подали в рейхсрат декларацію, у якій вимагали надання так званим землям корони св. Вацлава (Чехії, Моравії та Сілезії) прав, аналогічних угорським. Унаслідок довготривалої боротьби австрійський уряд був змушений піти на деякі поступки:

- дозволив уживання чеської мови в адміністрації та шкільництві;
- погодився на поділ Празького університету на чеський та німецький тощо.

Та повністю стерти всі суперечності так і не вдалося.

§99. Політичний рух на західноукраїнських землях

Після поразки революції 1848–1849 рр. і посилення імперської політичної реакції в Галичині, на Буковині та Закарпатті український національно-визвольний рух з кожним роком помітно вщухав і слабшав. Цей кризовий період у житті українських патріотичних сил розтягнувся на ціле десятиліття.

Москвофіли

Придушення революції сприяло зміцненню москвофільських настроїв у краю. Унаслідок цього значна частина старшої віком інтелігенції, розчарована політичними подіями, стала переходити від культурного москвофільства до політичного. Чимало відомих галичан, які раніше були палкими поборниками ідеї самостійного розвитку українського народу, рішуче заявили про національно-культурну єдність Галицької Русі з Великою Росією та почали шукати підтримки в неї. Серед цих людей опинився колишній учасник «Руської трійці» філолог Я. Головацький, поет І. Гуталевич, письменник Б. Дідицький та ін. Під впливом москвофілів діяли культурно-освітні товариства «Галицько-руська матиця», «Народний дім», газета «Слово», журнали «Галичанин», «Лада» та ін.

Буковинські та закарпатські москвофіли створили політичне товариство «Народна рада», «Общество русских женщин в Буковине», «Общество русских студентов Карпат» тощо. У 1866 році в органі українських консерваторів «Слово» представники цієї течії заявили, що ніяких українців не існує, а є лише єдиний російський народ від Карпат до Камчатки, єдина російська мова, а тому не варто взагалі творити українську літературу. Тим самим москвофіли штовхали українців на шлях національного самозречення, отримуючи за таку позицію щедру фінансову підтримку з Росії.

Народовці

Проте москвофільські тенденції, спроби пов'язати українців Галичини з російською національною ідеєю викликали сильний опір нової генерації крайової інтелігенції. Проти консервативно-москвофільського табору виступила передова молодь, яка під впливом українського національного руху на Наддніпрянщині почала засновувати студентські громади в Галичині.

Перша така молодіжна організація виникла у Львові наприкінці 1861 – на початку 1862 рр. Її заснували молоді письменники й громадські діячі В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський та ін. Саме звідси бере свій початок так звана *народовська (українофільська) течія*, представники якої, на відміну від москвофілів, виступали за:

- єдність усіх українських земель;
- розвиток української літератури на живій народній основі;
- створення єдиної літературної мови.

Саме народовці стали справжніми носіями національної ідеї й підхопили традиції національного руху попередніх десятиліть у Галичині.

Великий вплив на західноукраїнських народовців справляли «Кобзар» Т. Шевченка, твори П. Куліша, журнал «Основа» та інші українські видання. Прагнучи наблизитися до життя Наддніпрянської України, молодь жадібно ловила полум'яні заклики Т. Шевченка, захоплювалася козацтвом, записувала народні пісні, упроваджувала в літературу народну мову та фонетичний правопис. Народовці заснували свої друковані органи: часописи «Вечорниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», газети «Діло» та «Буковина», з якими активно співпрацювали П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, П. Мирний та інші відомі діячі українського національно-визвольного руху з Наддніпрянщини. У ході свого наступального розвитку народовський напрям перетворився на провідну політичну силу західноукраїнських земель.

Персоналії

Степан Смаль-Стоцький
(1859–1938)

Український учений-філолог, педагог, культурний і громадсько-політичний діяч на Буковині. Народився в с. Немилові (тепер Львівська обл.) у селянській родині. Навчався, а згодом працював у Чернівецькому університеті. У 1885–1918 рр. — один з лідерів українського національного руху на Буковині. Належав до Української національно-демократичної партії. Обстоював повне рівноправ'я українців в адміністративному й політичному житті Буковини. Докладав багато зусиль для розбудови українського шкільництва на Буковині. Під час Першої світової війни належав до провідних діячів Союзу визволення України. Був одним з організаторів українського військового з'єднання «сірожупанників». З 1919 року — посол ЗУНР у Празі. У 1921–1938 рр. викладав в Українському вільному університеті в Празі. Помер 1938 року в Празі. Похований у Кракові.

(За «Довідником з історії України»)

Народовський рух на Буковині

Утвердившись у Галичині, народовський рух поступово поширився й на Буковину, започаткувавши там процеси національного відродження. Провідною ланкою виховання національно-свідомої інтелігенції на цих українських землях стала заснована при створеному 1875 року Чернівецькому університеті кафедра української філології, яку очолив народовець Г. Онишкевич. Утворене 1869 року в Чернівцях культурно-просвітнє товариство «Руська бесіда», яке перебувало спочатку в руках москвофілів, з 1884 року перейшло до народовців, які й надали йому спрямування галицької «Просвіти». На ниві українського національного відродження тогочасної Буковини активно діяли Ю. Федькович, брати Г. і С. Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей, *С. Смаль-Стоцький* та інші відомі письменники й науковці.

Народовці на чолі українського політичного руху

Поступово народовці зміцнили свої позиції і на рубежі 70–80-х років XIX ст. стали активно відтісняти москвофілів у політичній царині. Важливим етапом цієї роботи стало видання політичних часописів «Батьківщина», «Діло» та літературно-наукового часопису «Зоря». Провідну роль у їх становленні відіграв відомий громадський діяч *В. Барвінський*. За його ініціативою у Львові в 1880 році було проведене всенародне віче за участю 2 тис. селян, що стало першою спробою поєднання народовського руху з широкими народними масами.

На початку 80-х рр. народовці створили свій *керівний політичний орган — Народну раду*, яку очолив Ю. Романчук.

Восени 1885 року вона видала першу відозву до русинів Галичини й статут Народної ради.

У статуті Народної ради проголошувалася *мета* організації народовців — «розвій руської народності як самостійної народності слов'янської, окремої від польської і російської, оборона прав руського народу і поширення його інтересів та змагань в усіх політичних, культурних, суспільних і економічних відносинах». Як бачимо, Народна рада фактично ставила перед собою завдання продовжити справу Головної руської ради, що існувала в 1848 році, домагаючись автономії українських земель у складі Австро-Угорщини.

Довідка. На зламі XIX і XX ст. національно-свідомі українці західних земель стали називати себе *українцями* — етнонімом, який раніше прищепився серед інтелігенції Наддніпрянщини. Відмова від давньої етнічної назви *«русин»* спричинена такими міркуваннями: по-перше, слово *русин* було надто близьким до слова *русский (росіянин)*, а, по-друге, вживаючи самоназву своїх співвітчизників у Російській імперії, західні українці прагнули підкреслити свою єдність із ними. Назва *«русин»*, похідна від Русь, уперше засвідчена в X ст. З кінця XVI ст. на центральних і східних землях етноніми *русин, русини* замінені назвами *українець, українці*.

Водночас у Галичині зростав вплив радикальних ідей М. Драгоманова, який закликав галицьку молодь рішуче позбавитися консервативних поглядів лідерів старшого покоління та якомога активніше й наполегливіше збільшувати свій інтелектуальний потенціал, ознайомлюючись з найкращими творами європейської та російської культури й наукової думки. М. Драгоманов уважав, що молоде покоління борців має присвятити себе служінню пригнобленим масам, причому не лише словом, а й конкретними практичними справами. Його заклики глибоко запали в серця молодих патріотів, які, на відміну від москвофілів і народовців, уперто шукали свій власний шлях боротьби за інтереси трудящих мас. Найбільш обдарованими, енергійними й послідовними серед них були *Іван Франко* та

Михайло Павлик. Саме вони й очолили згодом справжнє інтелектуальне та ідеологічне повстання проти консервативних і догматичних сил, які панували на той час в українському національно-патріотичному русі Галичини.

Слідом за М. Драгомановим І. Франко та М. Павлик пропагували в часописах «Громадський друг» та «Молот» ідею піднесення політичної свідомості селянських мас як одну з головних передумов національного й соціального відродження українців краю. Не менш важливу роль у цій справі відіграла газета «Діло», що почала виходити у Львові з 1880 року.

Таким чином, під впливом революційно-демократичних ідей та національного руху Наддніпрянської України в 70–80 рр. XIX ст. на західноукраїнських землях у середовищі молодої галицької інтелігенції поступово формувалися національно-патріотичні сили, які ставили собі за мету звільнитися з-під австрійського гноблення, усвідомлюючи себе органічною, невід'ємною частиною єдиного українського народу. Унаслідок цих процесів етнічна маса поступово перетворювалася на національно-свідому цілісність, спроможну боротися за свою власну державу.

Культурно-просвітницьке товариство «Просвіта»

Важливою подією суспільно-політичного життя Галичини було створення в *1868 році* з ініціативи передової молоді культурно-просвітницького товариства «Просвіта». Першим його головою став учитель гімназії *А. Вахнянин*. Кількість прихильників товариства неухильно зростала. Якщо на перших зборах «Просвіти» були присутні лише 64 члени, то протягом наступного десятиліття їх кількість зросла до 800. Наприкінці XIX ст. в Західній Україні налічувалося вже 19 філій цієї організації, які ідейно та організаційно об'єднували численні місцеві осередки.

Товариство видавало твори провідних українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети «Читальня» та «Письмо з «Просвіти»», літературно-наукові альманахи, «Народний календар». Воно організовувало вечори, присвячені М. Шашкевичу й Т. Шевченку, театральні вистави, лекції з історії, літератури, економіки тощо. Через друковані видання, читальні, широку мережу гуртків «Просвіта» несла в народні маси культуру, знання й національну свідомість і була важливим чинником консолідації галицьких українців.

Наукове товариство ім. Шевченка

Особливе значення для подальшої консолідації українського національно-визвольного руху й самоусвідомлення українців мало зближення та єднання літературних і наукових сил Наддніпрянської України й Галичини. Так, з ініціативи М. Драгоманова, О. Кониського, Д. Пальчикова та за активної підтримки західноукраїнських народовців у *1873 році у Львові* було *засноване Літературне товариство ім. Шевченка*. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебирало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворювалося на першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був 1892 рік, коли воно за новим статутом трансформувалося в *Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ)*. Відтоді в межах товариства почали діяти більш як двадцять наукових комісій, що охопили, крім гуманітарних наук, математику, фізику, хімію, біологію, право та економіку. НТШ започаткувало низку україномовних періодичних видань з різних галузей знань. Товариство ставило собі за мету об'єднати зусилля всіх провідних наукових сил українських земель.

У 1897 році Наукове товариство ім. Шевченка очолив видатний український історик *Михайло Грушевський*.

М. Грушевський реформував НТШ на зразок національних академій, ініціював багатопрофільну наукову роботу його секцій, організував величезну за обсягом видавничу діяльність. У НТШ активно працювали такі відомі українські вчені та письменники, як С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, І. Франко,

Михайло Грушевський
(1866–1934)

Видатний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, організатор української науки, громадсько-політичний і державний діяч. Народився в м. Холмі (тепер м. Хелм, Польща). 1890 року закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. У 1894 році призначений професором усесвітньої історії у Львівському університеті. У 1898–1913 рр. очолював НТШ у Львові. Створив львівську наукову школу історії України. Політичну діяльність розпочав у Галичині: 1899 року став одним із засновників Української національно-демократичної партії. У 1907 році організував та очолив Українське наукове товариство в Києві, став одним з ініціаторів створення й головою Товариства українських поступовців. Перша світова війна застала М. Грушевського в Галичині. У листопаді 1914 року повернувся до Києва. Тут був заарештований російською владою, звинувачений в австрофільстві й засуджений до заслання в Симбірськ. 1917 року повернувся до Києва, де був обраний головою Української Центральної Ради. Через рік був

обраний президентом Української Народної Республіки. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського відійшов від активної політичної діяльності. У березні 1919 року емігрував. Того ж року заснував Український соціологічний інститут у Празі, потім у Відні. У 1924 році повернувся до Києва, де його заочно обрали членом Української академії наук, 1929 року — дійсним членом Академії наук СРСР. 1931 року був заарештований як керівник так званого Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнений. Помер М. Грушевський 1934 року за нез'ясованих обставин після нескладної операції в Кисловодську, де перебував на лікуванні. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

(За «Довідником з історії України»)

О. Барвінський, В. Гнатюк та ін. НТШ видавало свої «Записки» (з 1892 по 1939 рр. їх вийшло 155 томів), «Хроніку», збірки матеріалів окремих секцій та ін.

§ 100. Формування політичних партій на західноукраїнських землях

Уже на попередньому етапі розвитку національно-визвольного руху на західноукраїнських землях були створені сприятливі умови для консолідації та організаційного оформлення політичних партій, що мали прийти на зміну недостатньо згуртованим народовцям і москвофілам.

Русько-Українська радикальна партія

У жовтні 1890 року в Галичині під впливом революційно-демократичних ідей М. Драгоманова ліве крило західноукраїнського національного руху оформилося в Русько-Українську радикальну партію (РУРП). Її фундаторами були «ветерани» радикалів *Іван Франко* та *Михайло Павлик*. Новостворена політична партія була фактично першою на українських землях — як західних, так і східних.

На організаційних зборах РУРП була ухвалена партійна програма, що ґрунтувалася на принципах наукового соціалізму.

У програмі-мінімумі РУРП окреслено її найближчі завдання:

- досягнення матеріального добробуту трудящих;
- усунення всякої експлуатації;
- проведення реформ, спрямованих на економічне піднесення краю.

У програмі-максимумі декларувалося прагнення радикалів до встановлення колективної організації праці й колективної власності на засоби виробництва еволюційним шляхом.

У національному питанні програма РУРП *не ставила за мету досягнення державної самостійності України*, а пропонувала лише запрова-

дження в Австро-Угорщині «правдивого автономізму», що забезпечував би якнайкращий культурний і національний розвиток краю і народностей, які тут проживали.

Однак у цілому національна частина програми Русько-Української радикальної партії була досить обмеженою, тому її цілком справедливо піддавали гострій критиці «молодші» радикали, які вважали себе справжніми й послідовними марксистами і пропонували відразу боротися за створення Української держави в складі Австрійської федерації.

Персоналії

Юліан Бачинський
(1870 – після 1934)

Український громадський діяч. Публіцист. Член Української радикальної партії, а з 1898 р. — Української соціал-демократичної партії. У 1918 р. входив до складу Української національної ради ЗУНР — ЗО УНР. З 1919 р. — представник УНР у Вашингтоні. У 20-х роках повернувся до України. Працював у редакції «Української Радянської Енциклопедії». У 1934 р. заарештований і засланий. Подальша доля невідома.

(За «Довідником з історії України»)

У 1895 році один з лідерів «молодших» радикалів *Юліан Бачинський* опублікував свою працю «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), у якій на підставі аналізу економічного розвитку виявив суперечності, що заважають вільному розвиткові українського народу, і дійшов висновку, що політична самостійність України є необхідною передумовою її економічного та культурного піднесення та й узагалі передумовою самої можливості її існування.

Урахувавши критичні зауваження молодшої частини радикалів, з'їзд Русько-Української радикальної партії в 1895 році докорінно «націоналізує» свою програму, проголошуючи, що в дальшій перспективі найповніше реалізувати соціалізм можна лише в межах незалежної Української держави, а в близькій перспективі — у цілком автономній українській провінції Австро-Угорщини.

Українська соціал-демократична партія

У вересні 1899 року частина радикально налаштованих членів РУРП, що вийшла з партії, створила окрему Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Лідерами її були *М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський* та ін.

У програмній статті першого номеру друкованого органу УСДП «Воля», виданому в 1900 році, зазначалося: «Щоби міжнародна єдність пролетаріату розвинулася вповні, треба, аби кожний народ був паном у своїй хаті». А далі наголошувалося: «Наша ціль є вільна держава українського люду — Українська Республіка».

УСДП засновувалася як складова частина австрійської соціал-демократії, у програмі якої тези про право націй на самовизначення не було. Австрійська соціал-демократична партія (АСДП) вимагала тільки перебудови Австро-Угорщини на засадах територіальної та культурно-національної автономії. Потребу збереження Австро-Угорської держави соціал-демократи мотивували загрозою Європі з боку Російської імперії. Тому національну програму АСДП з'їзд Української соціал-демократичної партії, який відбувся 1903 року, змушений був визнати для себе обов'язковою.

Лідери УСДП водночас підкреслювали історичну необхідність побудови в перспективі *незалежної соборної Української держави*, що, у свою чергу, зумовлювало потребу активізації виховної роботи серед українських робітників. У зв'язку із цим виник конфлікт між УСДП та польською соціал-демократією, керівники якої забороняли українським соціал-демократам вести пропагандистську роботу серед галицьких робітників, уважаючи їх в основній масі поляками.

У 1907 році УСДП, усупереч позиції польських соціал-демократів, висунула вимогу поділу Галичини на українську та польську автономні частини, що могло б стати першим кроком до створення української національної державності. Усередині партії значно посилилося самостійницьке крило, очолюване В. Левинським, представники якого з 1909 року почали засновувати окремі від Польської партії соціал-демократів політичні організації міських робітників, унаслідок чого конфлікт з поляками ще більше загострився.

Позиція УСДП з національного питання на початку XX ст. помітно впливала на діяльність інших партій, зокрема Революційної української партії (РУП), яка виникла на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Таких самих програмних засад дотримувалися й буковинські Радикальна партія (1906 рік) та Національно-демократична партія (1907 рік) . З їх появою вимога самостійності України стала головним гаслом національного руху й на Буковині.

Українська національно-демократична партія

Певну роль у процесах становлення й розвитку політичних партій на західноукраїнських землях відіграли консолідаційні заходи, які здійснювала Народна рада. Її керівництво вирішило розповсюдити свою організа-

ційну програму, сподіваючись об'єднати навколо неї для наступної співпраці як невдоволених радикалів, так і розчарованих угодовців.

Кінцевою фазою цієї підготовчої роботи стала нарада у Львові, що відбулася 20 грудня 1899 року за участю понад 150 представників з усієї Галичини. Серед них були колишні народовці на чолі з Ю. Романчуком та група радикалів (В. Будзиновський, К. і Є. Левицькі, В. Охрімович, І. Франко та ін.). У роботі наради брав участь і М. Грушевський. Її головним підсумком було офіційне створення нового політичного угруповання — Національно-демократичного сторонництва, або Української національно-демократичної партії (УНДП).

Склавши програму, що мала примирити і радикалів, і русофілів, націонал-демократи проголосили своєю *головною метою національну соборність і незалежність України*. Тому одним з першорядних завдань керівництво партії вбачало виховання почуття єдності з російськими українцями, з якими «йти разом до культурної спільності, підтримувати ті прагнення, що ведуть до перетворення Російської держави з абсолютної й централістської в державу конституційно-федералістичну, що спирається на автономію народностей».

Для задоволення національних потреб українського населення Галичини й Буковини націонал-демократи вимагали створення з українських частин цих регіонів однієї національної провінції з окремими адміністраціями та національним сеймом. Стосовно українців Закарпаття націонал-демократи заявляли, що боротимуться за виховання серед них національної самосвідомості та розгортання національно-визвольного руху.

Новостворена політична партія відразу привернула до себе увагу передової інтелігенції, оскільки вона об'єднувала діячів, яких заслужено поважали й шанували в Галичині.

Поміркована орієнтація націонал-демократів, підтримка їхніх позицій з боку таких народовських організацій, як «Просвіта», сприяли тому, що УНДП незабаром стала найвпливовішою політичною партією Західної України.

Російська національна партія

Неухильне зростання організаційної та політичної сили українофілів у Галичині спричинило поступове ослаблення впливу москвофілів. Сподіваючись загальмувати цей процес, молодше покоління москвофілів

проголосило в *1900 році* «новий курс», закликаючи до цілковитого ототожнення України з Росією. На противагу українським націонал-демократам вони заснували Російську національну партію, яка отримала дотації від царського уряду. Новостворену партію також підтримували польські аристократи.

Олександр Кониський
(1836–1900)

Письменник, педагог, громадський діяч. Учасник полтавської і київської Громад. У 1863 р. був заарештований і висланий до Вологди, потім до Тотьми (до 1866 р.) Один із засновників журналу «Зоря», Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Неухильне зростання національного руху в Галичині істотно впливало на взаємини між східними та західними українцями. Саме східноукраїнські діячі В. Антонович, О. Кониський, П. Куліш, а пізніше М. Драгоманов та М. Грушевський, першими дійшли висновку, що Галичина здатна стати надійною базою національного відродження України.

На початку XX ст. східні українці досить часто були кореспондентами й передплатниками галицької преси. Учені та письменники обох регіонів нерідко працювали разом у Науковому товаристві ім. Шевченка, студенти з підросійської України не раз їздили слухати літні курси до Галичини, а українські емігранти знаходили тут притулок і засновували свої штаб-квартири у Львові, особливо після революційних подій 1905–1907 рр. і наступу політичної реакції в Росії.

Так поступово *Галичина перетворилася на твердиню українського національно-визвольного руху*, який, безумовно, значною мірою впливав на розвиток політичних подій на Наддніпрянщині.

Культура України в другій половині XIX ст.

У другій половині XIX ст. українська культура розвивалася в надзвичайно складній і несприятливій ситуації. Російський і австро-угорський імперські уряди активізували в Україні свою колонізаторську політику, намагаючись тримати український народ у темряві, повністю денаціоналізувати й асимілювати його. Однак попри всі перепони та перешкоди, завдяки зусиллям передової національно-свідомої інтелігенції вітчизня-

на культура в зазначений період зуміла досягти помітних успіхів на важкому й тернистому шляху українського національного відродження.

Освіта

Вирішальне значення для піднесення культурного рівня українців мала освіта. Розуміючи це, передові громадські діячі того часу створювали *недільні школи*, у яких безплатно навчалися неписьменні дорослі селяни й робітники. Перша така школа була відкрита в Києві в 1859 році. Згодом такі школи з'явилися в Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах. За три роки в Україні створено 110 недільних шкіл. У 1862 році царський уряд їх заборонив, але вже в 70–90 рр. вони відновили свою роботу, відіграючи важливу роль у поширенні знань серед простого народу.

За освітньою реформою 1864 року всі початкові школи Наддніпрянської України були перейменовані на *початкові народні училища*, які давали учням елементарні знання. Певною мірою просвітницьку роботу активізували земства. У 70-х рр. вони відкрили багато початкових народних шкіл, а повітові училища перетворили на шестирічні міські училища. Заборона навчати українських дітей у школі рідною мовою та витіснення її з громадського життя, здійснені відповідно до Емського указу 1876 року, помітно загальмували розвиток вітчизняної освіти. Унаслідок цього наприкінці XIX ст. у підросійській Україні існувало тільки близько 17 тис. початкових шкіл, навчанням у яких була охоплена тільки третина українських дітей.

Реформаційні процеси другої половини XIX ст. торкнулися й системи середньої освіти. Скажімо, у *1871 році* затверджено *новий статут гімназій*, за яким вони були перетворені на класичні гімназії з восьмирічним строком навчання. Для жінок створювали окремі жіночі гімназії. Водночас значно зросла платня за навчання. Наприкінці XIX ст. в Україні було 129 гімназій, де вчилися представники заможних верств. До гімназій заборонялося приймати дітей з бідних сімей. Унаслідок цього на початку XX ст. щороку майже половині охочих учитися відмовляли в прийомі до середніх навчальних закладів.

Гімназисти

Протягом зазначеного періоду розширилася мережа *вищих навчальних закладів*, у яких здебільшого

навчалися представники панівних класів. Крім Харківського та Київського, у 60–90 рр. XIX ст. були відкриті Новоросійський університет в Одесі (1865 рік), Харківський, Київський і Львівський політехнічні інститути, з'явилися нові вищі навчальні заклади в Ніжині, Харкові, Катеринославі та інших містах.

Видання кінця XIX – початку XX ст.

У Галичині місцева польська влада намагалася не допустити українського шкільництва. Справою поширення приватних українських шкіл перейнялося *педагогічне товариство «Рідна школа»*, засноване 1881 року. Велике значення мало товариство «Просвіта», яке дістало право друкувати підручники українською мовою.

Наприкінці XIX ст. в Галичині загострилася боротьба навколо заснування окремого повного українського університету у Львові, оскільки керівництво й викладацький склад Львівського університету були польськими.

На Буковині, прилученій до Австрії 1775 року, були лише німецькі, румунські, польські народні школи. У 1875 році засновано Чернівецький університет з німецькою мовою викладання.

На Закарпатті вищої освіти не було, середня велася лише угорською мовою.

Наука

У другій половині XIX ст. в університетах Наддніпрянської України працювали видатні вчені, як-от: у Харківському — хімік М. Бекетов, математик О. Ляпунов, у Київському — астроном Ф. Бредіхін, у Новоросійському — фізіолог І. Сєченов, медики М. Гамалія, М. Скліфосовський, біолог І. Мечников.

Дмитро Яворницький (1855–1940)

Історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник. Автор праць з історії Запорізької Січі та козацтва.

В історичній науці плідно працювали М. Костомаров, В. Антонович, О. Лазаревський та інші дослідники, що об'єктивно висвітлювали історію України, козацтва, проблеми походження українського народу. У 80–90-ті рр. почалася активна наукова діяльність молодого покоління істориків — О. Єфименко, Д. Багалія, *Д. Яворницького* та ін.

Величезне значення для розвитку освіти й науки на західноукраїнських землях мало засноване в 1892 році у Львові Наукове товариство ім. Шевченка.

Мовознавство та література

Навіть в умовах прямого переслідування української мови після видання Валуєвського циркуляра 1863 року та Емського указу 1876 року українське мовознавство в другій половині XIX ст. досягло значних успіхів. Видатні мовознавці П. Житецький, О. Потебня, П. Чубинський, К. Михальчук у цей період створили наукові праці, які увійшли до золотого фонду вітчизняної лінгвістики. Починаючи з 80-х рр., у цій галузі плідно працював Б. Грінченко. Прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, критик, мовознавець, він усе своє свідоме життя присвятив розвитку української мови й літератури, піднесенню освітнього рівня народу.

Помітних успіхів досягла й українська література, насамперед завдяки творчості І. Франка — великого художника слова. Видатними українськими письменниками цієї доби стали В. Стефаник і О. Кобилянська, які реалістично зображали народне життя. Демократичний напрям в українській літературі утверджувала письменниця Марко Вовчок (М. Вілінська). В алегоричній формі зображував важке життя селян байкар Л. Глібов. Популярними були твори Панаса Мирного, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Лесі Українки. Плідно в галузі драматургії працювали М. Старицький, М. Кропивницький та І. Карпенко-Карий. Їхні соціально-побутові драми й сатиричні комедії мають особливий успіх і сьогодні.

М. Кропивницький

Театр

Незважаючи на штучні перепони та заборони, і далі розвивався український театр. Так, у 1864 році у Львові розпочала свою діяльність перша в Галичині українська професійна трупа — народний театр «Руська бесіда» на чолі з О. Бачинським. У 1882 році М. Кропивницький створив у Єлисаветграді першу на Наддніпрянщині українську професійну трупу за участю М. Заньковецької, І. Бурлаки, М. Садовського, Н. Жаркової, А. Максимовича та ін. Наприкінці XIX ст.

М. Садовський

виникли трупи М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого. В Україні у 80–90-х рр. діяло кілька десятків українсько-російських труп. У 1891 році в Києві був організований перший постійний російський театр М. Соловцова.

Микола Лисенко
(1842–1912)

Композитор, один з основоположників української класичної музики. Закінчив Київський університет св. Володимира, навчався в Лейпцизькій консерваторії. У 1904 році відкрив у Києві музично-драматичну школу.

Музика

Характерним для тих часів було піднесення музичної культури. Уже 1862 року С. Гулак-Артемовський створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Велику популярність мали «Вечорниці» П. Ніщинського, опера «Мазепа» П. Сокальського. Визначну епоху в музичному житті України становить творчість *М. Лисенка*, який обробив понад 600 зразків українського музичного фольклору, написав музику до п'єси І. Котляревського «Наталка-Полтавка», став автором музичних народних драм «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена» та ін.

Архітектура

Розвиток капіталізму в Україні спричинив потребу в будівництві нових архітектурних споруд — заводських корпусів, банків, бірж, готелів, навчальних закладів, театрів і музеїв. У цей період у містобудуванні змішуються різноманітні стилі відповідно до фінансових можливостей і смаків замовників, що призвело до *еклектизму* (поєднання органічно несумісних елементів). Водночас архітектори спромоглися створити в українських містах низку чудових споруд. Так, у 70-х рр. XIX ст. в Києві на Думській площі споруджено будинок міської думи (О. Шілле). За проектом О. Беретті збудовано корпуси Політехнічного інституту, пансіон Левашової (тепер Президія НАН України). За спільним архітектурним задумом І. Штрома та О. Беретті здійснено будівництво Володимирського собору. У Львові з'явилися прекрасні споруди Політехнічного інституту (Ю. Захаревич), оперного театру (З. Горголевський) та ін.

Київський політехнічний інститут

Образотворче мистецтво

Образотворче мистецтво цього періоду розвивалося в реалістичному напрямі. На творчість тогочасних українських художників Російської імперії вплинула діяльність створеного 1870 року в Петербурзі Товариства пересувних художніх виставок. Підтримавши ідеї І. Шишкіна, В. Перова, І. Рєпіна, В. Васнецова, українські художники досягли помітних успіхів. Інтенсивно розвивався побутовий живопис. У своїх картинах українські митці зображували реальну дійсність, простих людей, борців за свободу України. Серед них — С. Васильківський («Козача левада», «Весна на Україні», «Козак у дорозі», «Ярмарок у Полтаві», «Біля корчми»), М. Пимоненко («Проводи рекрутів», «Сінокіс», «Свати»), К. Костанді («В люди», «Рання весна») та ін.

Значних успіхів на рубежі XIX–XX ст. досягли українські скульптори. Серед них особливе місце посідає Л. Позен — автор ряду скульптурних груп, портретів і статуеток («Кобзар», «Запорожець у розвідці», «Жебрак»). Помітну роль у розвитку цієї галузі мистецтва відіграли також скульптори П. Забіла (погруддя Т. Шевченка, М. Гоголя), Б. Едуардс (погруддя О. Пушкіна, пам'ятник О. Суворову в Очакові). З творів монументальної скульптури цього часу найвидатнішим є пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві, створений М. Мікешиним у 1888 році.

Персоналії

Пармен Забіла (Забіло)
(1830–1917)

Український скульптор. Народився на Чернігівщині. У 1850–1857 рр. навчався в Петербурзькій академії мистецтв. До 1872 р. жив і працював в Італії. Найвидатніші твори: погруддя Т. Шевченка (1869, 1872), В. Боровиковського, М. Гоголя для пам'ятника в Ніжині (1881 р.), надмогильний пам'ятник О. Герцену в Ніцці (Франція). Помер у Лозанні.

(За «Довідником з історії України»)

Наддніпрянська Україна наприкінці XIX — на початку XX ст.

§101. Економічний розвиток

Промислове піднесення

Після скасування кріпосного права в 1861 році протягом наступних чотирьох пореформених десятиліть економічний розвиток Наддніпрянської України відбувався прискореними темпами. На цій території помітно

збільшилася кількість промислових підприємств: якщо 1869 року тут налічувалося 3 712 фабрик і заводів, то в 1900 році — вже 5 301. На початку XX ст. Україна за своїм економічним потенціалом посідала друге місце в промисловому виробництві Російської імперії. Тут була сконцентрована п'ята частина російських промислових підприємств, які виробляли більш як 20% промислової продукції.

Деміївська кондитерська фабрика Валентина Єфимова

У більшості випадків з України в Росію експортували продукти й сировину, а ввозили в Україну вже готові російські вироби.

Залізничний транспорт. Значний вплив на активний розвиток продуктивних сил підросійської України мав залізничний транспорт. Ураховуючи його величезне значення, протягом 1866–1879 рр. в Україні були прокладені понад 4,5 тис. верст залізничних колій. У підросійській Україні *перша залізниця* була збудована *1865 року*. Вона з'єднала Одесу з Балтою. На кінець XIX ст. довжина залізниць 9 українських губерній становила 1/5 частину від загальної залізничної мережі Російської імперії.

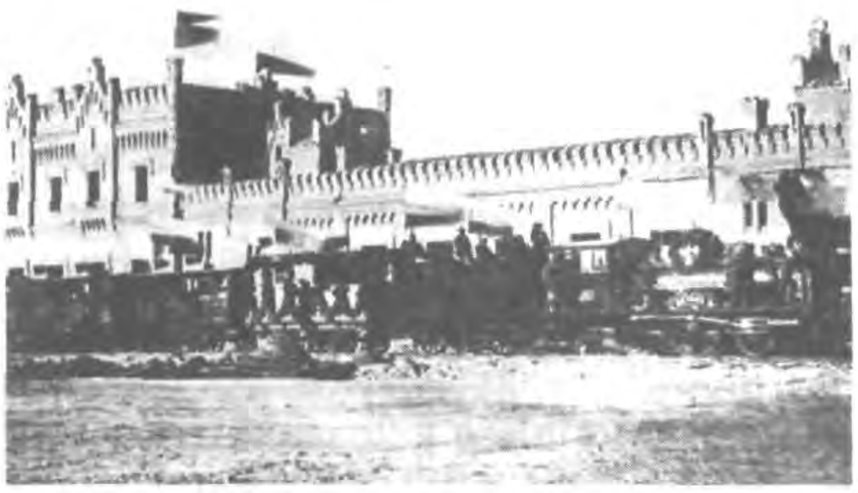

Прибуття першого поїзда до Києва. Фото 1870 р.

Нові залізничні колії прокладалися таким чином, щоб насамперед задовольнити потреби колонізаторської політики царизму, яка повністю ігнорувала внутрішні інтереси України. Так, наприклад, Київ не мав залізничного сполучення з Одесою.

ПАРОХОДСТВО по ДНѢПРУ.

ПАРОХОДНЫЯ СООБЩЕНІЯ.

ПАРОХОДЫ ОБЩЕСТВЪ

„Общество Пароходства по Днѣпру и его притокамъ" и „2-е Пароходное Общество по Днѣпру и его притокамъ"

содержатъ почтово-пассажирскіе рейсы по слѣдующимъ линіямъ:

1) По Кіево-Екатеринославской:

Два раза въ день: изъ Кіева въ 8 ч. утра (приходитъ въ Екатеринославъ на второй день около 3 ч. дня) и 5 ч. веч. (приход. въ Екатеринославъ на второй день около 8 ч. веч.).

Изъ Екатеринослава въ 5 ч. утра (приходитъ въ Кіевъ на второй день около 8 ч. веч.) и 5 ч. веч. (приходитъ въ Кіевъ на третій день около 11½ ч. дня).

2) По Кіево-Гомельской два раза въ день:

Фрагмент розкладу руху пароплавів по Дніпру

Завдяки розгалуженій залізничній мережі економіка України швидко інтегрувалася в економічну систему Російської імперії.

Водний транспорт. У нових умовах господарювання помітно посилилася й роль водного транспорту. Головною водною артерію України був Дніпро, найбільшим морським портом на півдні України стала Одеса. Це місто набуло величезного значення як один з провідних транзитних пунктів у зовнішній торгівлі Росії.

Капіталовкладення. Економічний розвиток південних і східних російських українських губерній відбувався прискореними темпами. Помітний вплив на піднесення промисловості цих регіонів мав іноземний капітал, приплив якого особливо посилився з 80-х рр. XIX ст., коли великий потік бельгійських, англійських, французьких і американських капіталів ринув у гірничу промисловість. Тут почали створюватися спільні акціонерні товариства. Наприклад, у гірничій металургії України перед Першою світовою війною діяло 18 акціонерних товариств, у 12 з яких капітал повністю належав іноземцям, а в інших 6 був мішаним.

Рекламне оголошення Київського купецького товариства

Рекламне оголошення машинобудівного заводу А. Термена

Значні капіталовкладення дали змогу в південних та східних регіонах України у найкоротші терміни розвинути промисловість: побудувати металургійні, хімічні й машинобудівні заводи, шахти й електростанції. Донецько-Криворізький басейн перетворився на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії (у 1906 році Донбас давав 73% від усього видобутку кам'яного вугілля Росії).

Розвиток міст. З розвитком промисловості виникали нові міста та відбувалася активна пролетаризація старих (Харків, Катеринослав, Юзівка, Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Луганськ, Нікополь, Кривий Ріг, Одеса). У промислові регіони України переїжджали сотні тисяч переселенців з центральних регіонів Росії, постійно поповнюючи лави робітників. На 1897 рік міське населення України становило вже близько 13% від його загальної кількості. Кількість малих міст (з населенням до 10 тис. осіб) скоротилася майже вдвічі, у них проживало тільки 11,8% міського населення. Водночас фактично подвоїлася кількість порівняно великих і середніх міст.

Важка промисловість. На початку XX ст. за рівнем концентрації виробництва й робітників на великих підприємствах Україна вийшла на одне з перших місць у світі. Особливо високою була концентрація виробництва у важкій промисловості.

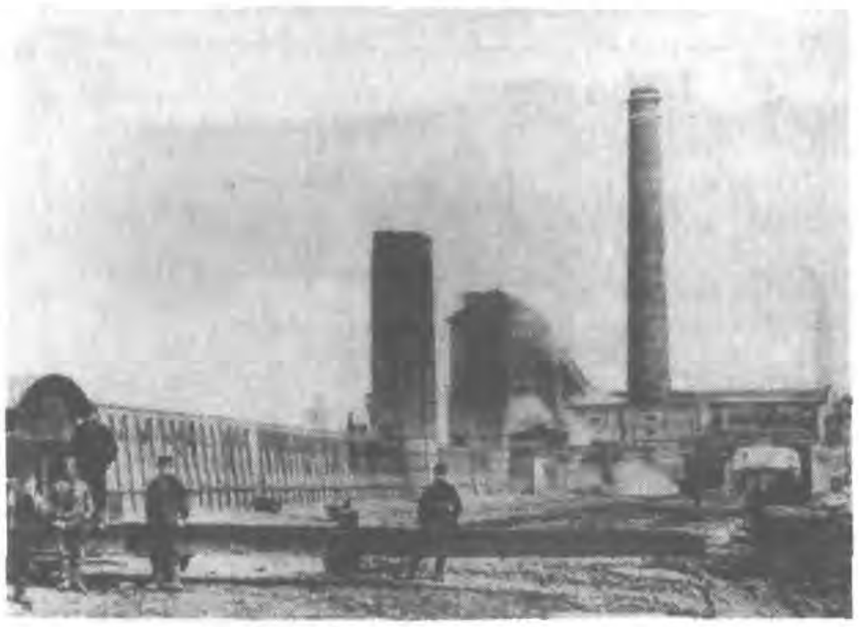

Коксові печі. Катеринославське товариство. Донецький басейн. Початок XX ст.

У 1900 році низка шахт Донбасу мала річний видобуток понад 10 млн. пудів вугілля кожна. Вони давали 57,1% від загального добутку цього басейну. В Україні не було жодного металургійного заводу, який би виплавляв менш ніж 1 млн. пудів чавуну на рік. У цілому ж, у 1902 році на великих підприємствах України з кількістю робітників 500 і більше осіб працювало понад 44% від загальної кількості українських пролетарів.

Монополії. Провідну роль в економічному житті України стали відігравати монополії, які виникли ще наприкінці XIX ст. Скажімо, у Києві в 1887 році одним з перших виник синдикат цукрозаводчиків. Незабаром у південних індустріальних регіонах України були створені найпотужніші монополії — «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон», «Продруда», «Продсудно», «Продрейки». Разом з ними розвивалися банки, серед яких особливо активно Азовсько-Донецький.

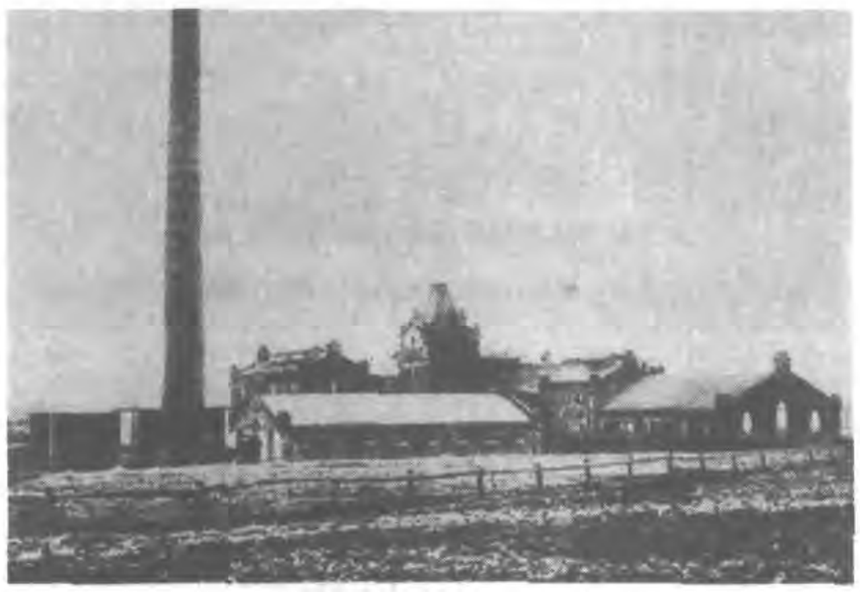

Циглерівський буряковоцукровий завод. Харківська губернія. Початок XX ст.

На тлі швидких темпів зростання важкої індустрії дещо повільніше, але прогресували легка, борошномельна, м'ясна, цукрова галузі промисловості. Найбагатшим українським цукрозаводчиком, банкіром і промисловцем у зазначений період став Михайло Терещенко. Не відставали від нього великі промисловці й фінансисти Симиренки, Юхненки, Харитоненки та Бродські.

Розвиток сільського господарства

На початку XX ст. сільське господарство України стало розвиватися капіталістичним шляхом. Поміщицькі й селянські господарства втягувалися в ринкові відносини. У них усе ширше застосовувалася вільнонайманя праця, новітня техніка й передова технологія. Південь України став

виробляти значну кількість товарного хліба, насамперед пшениці та ячменю, які у великій кількості йшли на продаж.

Проте капіталістичний розвиток села гальмували кріпосницькі залишки, передусім практика самодержавства та великого поміщицького землеволодіння. Наприклад, у 1905 році в Україні в руках 32,5 тис. дворян зосереджено 10,9 млн. десятин землі — у середньому 334 десятини на маєток. 97 найбільших поміщиків володіли майже 2 млн. десятин, тобто кожен з них мав не менше 20 тис. десятин землі. Найбагатшими були князі та графи Браницькі, Потоцькі, Бобринські.

Паровий млин. Бахмач. Чернігівська губернія. Початок XX ст.

Водночас 3 млн. селянських господарств України мали в середньому по 7 десятин на двір. 44% селянських господарств були бідними й мали не більше 5 десятин землі кожне. Селяни були зв'язані общиною та кругового порукою, придушені непосильними податками й викупними платежами, позбавлені політичних прав. Жорстоко гноблені царизмом і поміщиками, селяни розорялися. Тому соціальне напруження на селі на початку XX ст. з року в рік зростало, а аграрне питання залишалося найболючішим.

Столипінська аграрна реформа та її наслідки

Така гостра ситуація в сільському господарстві ставила на порядок денний запровадження невідкладних, екстрених заходів, спрямованих на подолання кризового стану. Аграрна реформа, ініціатором якої був міністр внутрішніх справ і голова ради міністрів Росії Петро Столипін, розпочалася *9 листопада 1906 року*.

Цього дня Микола II підписав указ, який:

- надавав право кожному селянину закріпити за собою свій земельний наділ в особисту приватну власність;
- давав можливість господарям, що закріпили наділ у свою власність, продавати й купувати землю, а також вимагати від сільської общини виділення їм хутора чи відрубу.

Положення царського указу аж ніяк не зачіпали головного земельного фонду, що перебував у власності поміщиків. Фактично це був тільки

Петро Столипін
(1862–1911)

Державний діяч, міністр внутрішніх справ і голова ради міністрів Російської імперії. Натхненник аграрної реформи. Загинув від рук студента Д. Богрова в Оперному театрі в Києві. Похований на території Києво-Печерської лаври.

переділ земель, що перебували в розпорядженні сільської общини. Столипінська аграрна реформа мала найбільший вплив в Україні, бо вона відповідала старим традиційним одноосібним формам землеволодіння. Якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 року з общини вийшло майже 24% господарів, то в Південній Україні цей показник становив 34,2%, а на Правобережжі — 50,7%.

Наслідки столипінської реформи були суперечливими. Від неї, безумовно, виграла заможна частина селянства, яка швидко прибрала до своїх рук найкращі землі, перекупила за дешевими цінами землі в незаможних селян. Так, ринкова ціна десятини землі в царській Росії коштувала 250 крб., а нові господарі скуповували її в бідноти по 38–80 крб.

Проведенню столипінської реформи активно сприяв селянський банк. Маючи у своєму розпорядженні значний земельний фонд (за рахунок викупу землі в поміщиків за високими цінами та скуповування земель у селянської бідноти за безцінь), банк продавав землю за завищеними цінами. Він був відкритий для всіх селян, які зверталися до нього. Проте всі спроби незаможної частини селян скористатися його послугами виявилися марними. Селянин, що одержав банківський кредит, майже ніколи не міг своєчасно віддати борг, за що мав сплачувати нові відсотки. З часом земельний наділ цього селянина переходив у власність банку.

Д. Богров

Тому, з одного боку, реформи П. Столипіна сприяли створенню великих фермерських господарств, які зуміли залучити до сільськогосподарського виробництва передові технології та найновіші технічні винаходи. З другого боку, вони погіршили становище малоземельних селян і сільської бідноти, спричинили подальше розшарування українського села та загострення соціальних суперечностей.

Ураховуючи це, царський уряд покладав великі надії на *переселення селян* на віддалені території імперії. Тільки з України протягом 1906–1912 рр. до Сибіру виїхав майже 1 млн. селян. Переселення відбува-

лося в жахливих умовах антисанітарії, постійних хвороб і нестачі продуктів. Коли українські селяни потрапляли в нові регіони, на них чекало нове розчарування: землі тут здебільшого були неосвоєні, житла не існувало та й місцеве населення ставилося до чужинців вороже. Більшості переселенців було не під силу організувати своє господарство на новому місці. Через це в 1911 році в Україну повернулося майже 70% переселенців. Це призвело до нових стихійних селянських виступів.

У цілому столипінська аграрна реформа сприяла швидкому розвиткові нових капіталістичних відносин у Російській імперії, появі фермерських господарств, збільшенню продуктивності праці в сільському господарстві.

Закономірним наслідком цих процесів було одержання в Україні в 1913 році рекордного валового збору зернових — 1,2 млрд. пудів. Проте реформа не розв'язала головної аграрної проблеми, бо поміщицьке землеволодіння залишалося недоторканним. Тому суспільні суперечності в українському селі ще більше загострилися.

§102. Створення українських політичних партій

Революційна українська партія

Наприкінці XIX ст. провідну роль у боротьбі за українську державність стали відігравати представники молодої генерації національно-визвольного руху, які об'єднувалися в нових національних політичних організаціях.

29 січня (11 лютого) 1900 року в Харкові група студентської молоді на «Раді чотирьох» проголосила заснування Революційної української партії (РУП). Біля її джерел стояли студенти Харківського університету *Дмитро Антонович, Боніфат Камінський, Левко Мацієвич, Михайло Русов*, відомі в українському патріотичному русі завдяки своїм батькам, колишнім українофілам.

За пропозицією Д. Антоновича харківський адвокат М. Міхновський виробив програму новоствореної партії. Улітку 1900 року вона була надрукована у Львові під назвою «Самостійна Україна» і таємно поширена на українських землях, що перебували в складі Російської імперії.

«Самостійна Україна». У «Самостійній Україні» М. Міхновський, спираючись на тисячолітню традицію української державності, обґрунтував

Джерела

З програми «Самостійна Україна» Революційної української партії 1900 р.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?» Се не є самі слова: зміст їм відповідає. Коли ж в Української держави відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних прав людини. Колишній український республіканець має менш прав, ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої Української республіки наче в завойованій свіжо країні! Висмоктує остатні сили, висмикує ліпших борців, здирає останій гріш бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовне, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами Росийської імперії зневажається право свободи совісти, погорджується право свободи особистої, ганьбиться навіть недоторканність тіла...

...Просвіта занедбана, культура знівечена й темрява панує скрізь по Україні! Через 247 років по Переяславській конституції «вільний і рівний» Українець відіграє ще гіршу ролю ніж колишній їлот, бо в їлота не вимагали принаймні інтелектуальної «данини», бо від їлота не вимагали любови й прихильності до своїх гнобителів, бо їлот розумів свій гніт. Українець же тільки відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися докупи, ми згромадилися ув одну сім'ю, перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили народну душу, і — хай навпаки логіці подій — ми виписали на своєму прапорі: «ОДНА, ЄДИНА НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ».

історичні права України на самостійне існування та сформулював найближчу вимогу на шляху до цього — «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії». У державній *самостійності* України автор убачав головну умову існування української нації. У програмі наголошувалося, що «третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і нещадної. Вона вірить у свої національні сили, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів по Кавказ»».

Наприкінці «Самостійної України» автор висловив готовність розв'язати цю проблему за будь-яку ціну. Він зазначає: «... Ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою... Хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців».

Зміни в програмі РУП. Проте в процесі подальшого організаційного оформлення та практичної діяльності новостворені українські політичні партії почали поступово відходити від проголошених раніше радикальних патріотичних гасел і трансформуватися в партії соціал-демократичного спрямування. З часом з'ясувалося, що керівництво Революційної української партії у своїх ідейних переконаннях усе ж віддавало перевагу марксистському соціалізмові, а гасло самостійності України вва-

жало другорядним політичним завданням. Наприкінці 1902 року програмні документи партії були скоректовані. У друкованому теоретичному органі РУП — місячнику «Гасло» — зазначалося, що кінцева мета боротьби «полягає в ідеалі самостійної Української Республіки робочих мас з усуспільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату...».

На початку 1903 року керівництво РУП офіційно відмовилося від своєї першої програми — «Самостійної України», — посилаючись на «брак соціалістичного світогляду» в обґрунтуванні ідеї державної незалежності України.

Київська вільна громада *РУП* запропонувала свій власний «Нарис програми Революційної української партії», автором якого був *М. Порш*. Цей документ з деякими змінами був затверджений як нова програма партії на другому з'їзді РУП у 1905 році. У ньому наголошувалося на необхідності *повної автономії* України у внутрішніх справах із забезпеченням рівноправності національностей, що її населяють. Крім того, зазначалося, що в інтересах класової боротьби пролетаріату України та інших частин Російської держави автономія України на цьому етапі важливіша за її самостійність, яка є «ідеалом», тобто справою далекого майбутнього.

Як цілком слушно зауважив американський історик Т. Гунчак, з появою нової програми закінчився перший період змагань Революційної української партії — період роздоріжжя й пошуку шляхів, і почався другий — період безпосередньої злуки з Українською соціал-демократичною робітничою партією.

Видане Р. У. П. — Ч. 1.

Самостійна Україна

ПРОМОВА.

Титульний аркуш «Самостійної України»

Персоналії

Микола Порш
(1879–1944)

Відомий український політичний і державний діяч, учений-економіст. Народився в Лубнах (тепер Полтавська обл.). З кінця 90-х рр. XIX ст. брав участь в українському національному русі. Один з ініціаторів створення та провідний член Революційної української партії. У 1917 р. активно включився в процес розбудови української державності. Входив до складу Української Центральної Ради та Малої ради. На початку листопада 1917 р. був обраний до складу Крайового комітету для охорони революції на Україні. За поданням М. Порша 1918 року Мала рада прийняла законопроект «Про народну армію», який регламентував основні засади створення української армії на основі народної міліції. У 1919–1920 рр. — посол УНР у Німеччині. Залишившись в еміграції, відійшов від політичного життя. Помер 1944 року в Берліні.

(За «Довідником з історії України»)

Українська соціалістична партія

З аналогічних позицій боротьби за повну державну незалежність України виступало також керівництво Української соціалістичної партії (*Б. Ярошевський, М. Меленевський* та ін.), створеної майже одночасно з РУП. Улітку 1900 року УСП випустила «Нарис української партії соціалістичної», автори якого виходили з того, що, оскільки гніт в Україні «є трикратний — економічний, політичний та національний», то й «визволення мусить бути повне».

Кінцевою метою партії проголошувалася *демократична* Українська Республіка із суспільною власністю на засоби виробництва й «повною рівноправністю національною з полишенням нації кожній свободи увійти в склад республіки».

Діячі УСП не розраховували на мирну реалізацію своїх програмних вимог в умовах самодержавної Росії, тому покладали великі *надії на «братерський союз»* із соціалістичними партіями Польщі та Росії в боротьбі із самодержавством за самостійну Україну.

Персоналії

Маркіян Меленевський
(1878–?)

Український політичний діяч. Народився на Київщині. Був одним з прихильників марксизму. У 1899 р. заарештований у Києві за участь у студентських виступах і засланий на два роки до Вологодської губернії. Після відбуття заслання емігрував до Львова, де розгорнув політичну діяльність у «Закордонному комітеті» Революційної української партії. Співпрацював з газетами «Праця» та «Селянин». З 1904 р. пропагував ідею про недоцільність існування самостійної української соціал-демократичної партії та необхідність об'єднання з російською соціал-демократією. Його діяльність призвела до розколу в РУП. У 1914–1917 рр. — член СВУ. З травня 1915 р. входив до складу Загальної української ради у Відні. У 1920-х рр. переїхав до УРСР. Подальша його доля невідома.

(За «Довідником з історії України»)

Наведені вище положення нарису спричинили критичну реакцію з боку найстарішої української соціал-демократичної організації — групи І. Стешенка та Лесі Українки. У 1901 році ця організація опублікувала у Львові «Оцінку «Нарису програми Української партії соціалістичної»».

Автори брошури, добре знаючи про великодержавно-шовіністичні погляди російських і польських соціал-демократів у національному питанні, висловлювали великий сумнів щодо можливості союзу з ними в боротьбі за створення незалежної Української держави після повалення самодержавства.

Українська народна партія

З позицій *повної державної самостійності* України виступала створена в 1901–1902 рр. під керівництвом *М. Міхновського* та *О. Макаренка*

Українська народна партія (УНП). Її головний програмний документ отримав назву «Десять заповідей». «... Поки ще не пізно, — зазначалося в програмній заяві УНП, — поки ще московські організації слабі і нечисленні, поки ще вони всю увагу покладають на здобуття своєї політичної волі з-під п'яти самодержавства, а польські організації вибираються з-під національного утиску, ми мусимо утворити свої організації для боротьби за свої права. Тільки національно-українська робітнича організація може врятувати Україну від недолі, що вже насунулася і страшить смертю. ... Усі сили, усю працю, усі жертви віддамо виключно за самостійну Україну».

Микола Міхновський (1873–1924)

Політичний та громадський діяч. Закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира. Промова М. Міхновського на Шевченківському святі 1900 р. в Полтаві і Харкові, надрукована у Львові під назвою «Самостійна Україна», стала програмою Революційної української партії. У 1917 р. — член Центральної Ради та Генерального військового комітету, один з ініціаторів організації українського війська. Ідеолог державної самостійності України.

У статті «Робітнича справа в програмі Української народної партії» (1902 рік) позицію політичної організації викладено так: «Українська народна партія хоче зорганізувати, приготувати частину українського народу, що стогне під неволею московською у Росії, до здійснення великого національного ідеалу: єдиної нероздільної самостійної демократичної України освічених робочих мас, до заснування тієї великої держави національної, в яку увійдуть усі частини українського народу».

Українська соціал-демократична робітнича партія

Ще в січні 1904 року Центральний комітет РУП видав заяву, у якій підтвердив, що партія остаточно перейшла на соціал-демократичні позиції. Одна частина рупівців, що намагалася перетворити партію на автономну організацію Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), створила Українську соціал-демократичну спілку, яка згодом приєдналася до меншовицького крила РСДРП.

У *1905 році* основна частина РУП утворила Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яка в політичній сфері обмежувалася *лише гаслами автономії України*.

Володимир Винниченко
(1880–1951)

Відомий український громадсько-політичний і державний діяч, письменник. Народився в с. Веселий Кут Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська обл.). Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Один із засновників РУП. Через деякий час був заарештований, виключений з університету без права навчання в будь-якому іншому навчальному закладі й відданий у 5-й саперний батальйон. 1903 року виїхав до Львова. У липні 1903 року при спробі перевезти нелегальну літературу через кордон Російської імперії заарештований та ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. Після звільнення (1904 року) брав участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії. Зазнавав постійних переслідувань, жив періодично в еміграції. Після Лютневої революції 1917 року повернувся до Києва, де був обраний заступником голови Української Центральної Ради, а згодом — заступником голови Малої ради. Брав активну участь у підготовці всіх універсалів УЦР. У січні 1918 року очолив Раду народних міністрів УНР і міністерство внутрішніх справ. 1918 року очолював Український національний

Її очолили *Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш*, які намагалися зберегти рівновагу між національними та соціалістичними пріоритетами, досить суперечливо поєднуючи націоналізм із марксизмом. Вони, зокрема, вважали, що *партія* має бути *виключно національною*, складатися виключно з українців.

Це, певна річ, аж ніяк не узгоджувалося з відомим марксистським гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

Як бачимо, напружена ідейна боротьба та пов'язані з нею хитання та розколи в РУП наочно засвідчили ціннісні орієнтири представників українського ліворадикального руху, що намагався поєднати в собі як націоналістичні, так і соціалістичні тенденції. Деякі його речники, скажімо, М. Міхновський, рішуче виступали за домінанту національних цінностей, не відмовляючись при цьому від соціалістичного ідеалу. Їхні опоненти, такі, як М. Меленевський, навпаки віддавали перевагу соціал-демократичним гаслам, уважаючи розв'язання національного питання вторинним проти першорядних соціально-економічних проблем. Треті, а таких серед українських соціал-демократів була більшість, прагнули органічно поєднати національні й соціальні цінності. Це, без сумніву, було привабливим для багатьох, але саме такий підхід стримував розробку чіткої концепції та вибір конкретної стратегії політичної діяльності, яких так бракувало керівництву УСДРП під час революційних подій 1905–1907 рр.

Українська демократично-радикальна партія

Поряд з національними партіями соціалістичного спрямування в Україні поступово став роз-

виватися ліберально-демократичний рух. Проте, на відміну від радикалів, ліберали почали оформлятися в політичні організації дещо пізніше — практично напередодні Російської буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр.

Так, у середині *1904 року* з ініціативи молодих членів українських громад була створена *Українська демократична партія* (УДП) на чолі з поміркованими громадівськими діячами *О. Лотоцьким* і *Є. Чикаленком* та *Українська радикальна партія*, яку очолили *Б. Грінченко* і *С. Єфремов*.

Обидві партії, нечисленні складом, займали послідовні ліберально-демократичні позиції, обстоюючи ідею встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка надала б Україні автономію. Принципових програмних розходжень між ними не існувало, тому *1905 року* вони *злилися* в Українську демократично-радикальну партію (УДРП), яка, як і її попередники, обстоювала лише *ідею автономії України в складі Росії*.

союз. Став одним з керівників повстання проти гетьмана П. Скоропадського, обраний головою Директорії УНР. У лютому 1919 року вийшов зі складу Директорії. На початку травня 1920 року приїхав до Москви, де отримав пропозицію зайняти пост заступника голови РНК і наркома закордонних справ України. Висунув вимогу включити його до складу Політбюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Після відмови виїхав за кордон. У 20-х рр. XX ст. поселився у Франції. У роки фашистської окупації Франції потрапив до концтабору. Помер у французькому містечку Мужен (поблизу Канн) 1951 року.

(За «Довідником з історії України»)

§103. Україна в роки Російської буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.

9 січня 1905 року за наказом російського царя Миколи II гвардійські частини розстріляли мирну демонстрацію в Петербурзі. Звістка про це блискавично облетіла країну. День, який увійшов в історію як «кривава неділя», був початком першої російської революції. Могутня революційна хвиля охопила Україну. У революційній боротьбі взяли участь усі верстви населення: робітники, селяни, солдати, інтелігенція.

Революційна робітнича боротьба

У ході боротьби із самодержавством робітники виявили неабияку політичну свідомість та організованість. Спочатку в Катеринославі, а потім у Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому виникли політичні організації робітничого класу — ради робітничих депутатів, що взяли

на себе керівництво боротьбою трудящих як за економічні, так і за політичні права.

Улітку та восени 1905 року в Україні активно ширився *профспілковий рух*. Першою профспілковою організацією в Україні став комітет Південно-Західного відділення Всеросійської залізничної спілки в Києві. Загалом під час революції в Україні виникло близько 80 профспілок, які об'єднували десятки тисяч робітників.

Не чекаючи наказів адміністрації, ради та профспілки:

- встановлювали робітничий контроль за виробництвом;
- 8-годинний робочий день;
- знижували ціни на товари у фабрично-заводських крамницях.

Під впливом активної діяльності соціал-демократів чимало робітничих колективів висунуло гасло «Геть самодержавство!». У жовтні 1905 року під час загальноросійського політичного страйку страйкувало 120 тис. робітників України. Незважаючи на вихід царського маніфесту від 17 жовтня 1905 року, робітники низки міст України під впливом більшовиків підняли збройне повстання проти самодержавства. У грудні 1905 року відбулися збройні виступи трудящих Горлівки, Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва. Царські війська швидко розбили погано озброєні та зорганізовані робітничі дружини.

Селянські виступи

Революційні події пробудили до активних дій і селян. У червні *1905 року* відбувся І з'їзд *Усеросійської селянської спілки*, на якій активну роль відіграли делегати від України. Представники селянства активно вимагали ліквідувати поміщицьке землеволодіння. Про рішучість дій селянських комітетів свідчить той факт, що на Сумщині один з них фактично взяв під контроль життя повіту, створив народну міліцію. В окремих регіонах організації Селянської спілки й ради робітничих депутатів стали взаємодіяти. Проте загалом на Наддніпрянщині селянський рух не набув організованого характеру. Погроми поміщицьких маєтків, підпалювання власності, захоплення землі, вбивства окремих поміщиків були найголовнішими формами боротьби селян. Царський уряд посилав на села каральні загони й легко придушував непов'язані між собою селянські повстання.

Повстання в армії та на флоті

Під час Російської революції 1905–1907 рр. захиталася вірна й надійна опора царизму — армія. 14–15 червня 1905 року спалахнуло *повстання на броненосці «Потьомкін»*. Бойовий корабель прибув до Одеси, де підтримав загальний страйк трудящих. Вислана на придушення непокірного броненосця ескадра відмовилася відкрити вогонь і вітала «Потьомкіна» могутнім «Ура!». Броненосець «Георгій Побєдоносєц» вийшов зі строю ескадри й приєднався до «Потьомкіна». Але офіцерам удалося посадити його на мілину.

Броненосець «Потьомкін»

Не маючи плану конкретних дій, команда броненосця «Потьомкін» вирішила взяти курс до берегів Румунії. У листопаді 1905 року на Севастопольському рейді повстали матроси 12 кораблів Чорноморського флоту на чолі з лейтенантом *Петром Шмідтом*.

Команда броненосця «Потьомкін»

Уряд стягнув до Севастополя вірні йому кораблі та армійські частини й потужним вогнем артилерії примусив повстанців скласти зброю. П. Шмідт та інші керівники збройного виступу були розстріляні.

П. Шмідт

18 листопада 1905 року в Києві виступили солдати-сапери та робітники під керівництвом *Б. Жаданівського*. Царські війська оточили повстанців і після короткого, але кровопролитного бою, примусили здатися. Б. Жаданівський був заарештований і засуджений до страти. Проте під тиском страйкового руху царський суд замінив розстріл на тривале тюремне ув'язнення.

Український національний рух

У ході революції українці намагалися скасувати будь-які національні привілеї та встановити рівноправність народів у Російській імперії. Для цього національно-свідома інтелігенція вимагала:

- вільного розвитку української мови й культури;
- навчання в Україні рідною мовою;
- користування українською мовою в судах та інших державних установах;

- заснування культурно-освітніх гуртків і товариств;
- видання україномовної літератури, газет і журналів.

Під могутнім революційним тиском російське самодержавство змушене було помітно послабити національне гноблення. *21 листопада 1905 року* царський указ дозволив:

- видавати літературу національними мовами;
- створювати національні культурно-освітні товариства й театри;
- випускати газети й журнали рідною мовою.

Унаслідок цього в деяких сільських регіонах України вчителі стали навчати дітей українською мовою. У багатьох містах виникли культурно-освітні товариства «Просвіта», де активно працювали відомі діячі української культури Леся Українка, Панас Мирний, Д. Яворницький та інші.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. деякі газети виходили українською мовою («Громадська думка», «Рада»), працювали видавництва, клуби, кооперативи. Усього за роки революції вийшло 25 україномовних газет, тижневиків та журналів. Їх постійними авторами були М. Грушевський, В. Винниченко, О. Олесь, І. Франко та ін. Значні кошти в розвиток української преси в роки революції вкладав щедрий меценат Є. Чикаленко.

Діяльність українців у I та II Державних думах

Щоб припинити дальший розвиток революційного руху, царат змушений був піти на деякі поступки демократичного характеру. Так, 17 жовтня 1905 року уряд проголосив маніфест, у якому обіцяв «дарувати населенню свободу особи, слова, сумління, зібрань та спілок». Права законодавчого органу надавалися новоствореній *Державній думі*, яка розпочала свою діяльність *27 квітня 1906 року*.

Задовольнившись обіцяними гарантіями конституційного правління, українські ліберально-демократичні партії погодилися взяти участь у виборах до Думи. На відміну від лібералів, радикали вирішили їх бойкотувати. Унаслідок цього така провідна українська партія, як УСДРП своїх кандидатів узагалі не висунула. Цілком логічним результатом такої тактики було обрання до Думи лише невеликої жменьки українських лібералів. Проте значно більша кількість українців була обрана за мандатами російських партій. Через це з 497 членів I Думи 102 були представниками від дев'яти українських губерній.

Коли Дума розпочала роботу, українці для відстоювання своїх інтересів швидко організували *Українську парламентську громаду*, до складу якої увійшли 42 особи. Її очолив адвокат і громадський діяч із Чернігова *Ілля Шраг*.

Для надання думській громаді практичної допомоги, її чіткого ідейного спрямування зі Львова до Петербурга переїхав М. Грушевський, який уже був обізнаний з досвідом діяльності українських депутатів в австрійському парламенті та крайових сеймах Галичини й Буковини. У столиці Російської імперії він налагодив видання журналу «Украинский вестник», на сторінках якого друкувалися виступи думських депутатів, звіти про засідання парламенту, статті на політичні теми.

Сам М. Грушевський опублікував у журналі 22 статті, присвячені, головним чином, обґрунтуванню національної програми думської громади. Програма передбачала:

- національно-територіальну автономію України зі своїм обласним сеймом;
- запровадження української мови в народній школі як мови викладання, а в середній і вищій школах — українських дисциплін як предметів викладання «зі збереженням за російською значення мови загальнодержавної».

Українська громада збиралася поставити ці вимоги перед Думою в декларації, яку мав проголосити з думської трибуни І. Шраг. Проте здійснити цю акцію не вдалося, бо 8 липня 1906 року, після 72 днів існування, Микола II розпустив I Державну думу.

Вибори до II Державної думи українські соціал-демократи вже не бойкотували, а тому її склад значно «полівішав». Серед 102 депутатів від українських губерній

Ілля Шраг
(1847–1919)

Громадський і політичний діяч. Народився на Чернігівщині. Початкову освіту здобув у родині поміщиків Лизогубів. У 1865 р. переїхав до Петербурга, де навчався на медичному факультеті університету. У 1869 р. за участь у студентських виступах його виключено з університету й вислано на батьківщину під нагляд поліції. З 1897 р. належав до Загальної української безпартійної демократичної організації. У 1906 р. обраний депутатом Першої Державної думи від Чернігівщини. Очолював Українську парламентську громаду, яка домагалася національної автономії України. Співпрацював у часописах «Украинский вестник», «Записки НТШ», «Літературно-науковий вісник», «Рада» та ін. Належав до Української радикально-демократичної партії. У 1908 р. разом з Є. Чикаленком брав активну участь у створенні Товариства українських поступовців. У 1917 р. обраний до Української Центральної Ради. З червня 1917 р. — член Української партії соціалістів-федералістів. З 1918 р.— почесний мировий суддя Чернігівського мирового округу.

(За «Довідником з історії України»)

налічувалося 40 трудовиків, 34 представники правих партій та по 11 кадетів і соціал-демократів. Українські делегати без зволікань узялися за організацію своєї фракції, що налічувала 47 осіб, більшість з яких становили селяни.

Засідання II Державної думи

Українці Петербурга брали активну участь у роботі громади I Думи, тому вони зуміли забезпечити органічний взаємозв'язок між двома українськими думськими фракціями. Через це українська громада II Думи дістала в спадщину від своєї попередниці кілька вже розроблених чи розпочатих законопроектів у земельній, робітничій та освітній галузях.

Засновуючи вдруге свою громаду, українські делегати видали *спеціальну відозву*, яка стала своєрідною політичною платформою їхньої діяльності в Думі. Згадавши про насильство, за рахунок якого зростала Російська імперія, автори відозви пропонували практичні заходи для перетворення «тюрми народів» на конституційну державу, у якій нові закони забезпечили б усім громадянам рівні права.

Українських делегатів турбувало й те, що до законодавства імперії не внесено жодних змін, спрямованих на поліпшення умов життя неросійських народів, що офіційна преса й далі звинувачує Україну в політичному сепаратизмі, який начебто загрожує цілісності держави. «Єдиним виходом із цього становища, — говорилося у відозві, — може бути тільки рішуча і безповоротна реорганізація правління в дусі національної і територіальної автономії всіх частин Російської імперії». Саме для досягнення цієї мети, наголошувалося в документі, і створено українську фракцію, яка керувалася ідеалами демократії та прогресу.

Платформа української громади фактично базувалася на основі програмних засад УСДРП:

- автономія України;
- свобода слова, друку, зборів, спілок і віросповідань;
- українізація школи, судочинства й церкви.

Для того щоб мати підготовлені педагогічні кадри, громада вимагала створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах, викладання української мови в учительських семінаріях.

II Дума проіснувала лише 103 дні. 3 червня 1907 року її теж достроково розпустив цар.

День розпуску II Державної думи увійшов в історію під назвою *третьочервневого контрреволюційного перевороту*, який засвідчив остаточну поразку демократичної революції в Росії та початок сумнозвісної столипінської реакції.

Революція 1905–1907 рр. мала великий вплив на розвиток національно-визвольної боротьби українського народу. Вона зазнала поразки, але сприяла пробудженню національної самосвідомості. Українські партії в ході революції набули важливого політичного досвіду. Революційна боротьба підготувала бійців, які згодом, у лютому 1917 року, змогли повалити царський режим.

Західноукраїнські землі на початку XX ст.

§104. Соціально-економічний розвиток та політичне становище

Промисловість

На початку XX ст. західноукраїнські землі перебували в складі Австро-Угорської імперії. Як і в попередній період, населення цих теренів було політично безправним і залишалося об'єктом неприхованого жорстокого колоніального гноблення з боку імперської влади.

Економіка краю мусила забезпечувати розвинуті промислові центри метрополії дешевою сировиною та бути вигідним ринком збуту вже готових товарів.

Західноукраїнські землі залишалися одним з основних постачальників лісу до європейських країн. Високими темпами розвивалися тут лише деревопереробна, лісопильна, паперова галузі промисловості, видобуток та переробка нафти. У 1913 році на Дрогобицьких нафтопромислах було видобуто 1,1 млн. тонн нафти.

Нафтопромисли «Інфланті». Борислав. Галичина

У зазначений період для одержання більших прибутків цісарський уряд почав будувати на західноукраїнських землях залізниці. Це робилося

насамперед для того, щоб зв'язати залізничним сполученням центральні райони Австрії зі східними, що давало можливість збувати на галицьких ринках товари австрійської промисловості й вивозити з краю сировину. Водночас окремі регіони Галичини, Буковини та Закарпаття фактично не мали залізничного сполучення, що значною мірою гальмувало розвиток економічних зв'язків і економіки в цілому.

Через це перетворені на колоніальний придаток метрополії західноукраїнські землі проти Наддніпрянської України залишалися економічно відсталими й розвивалися повільними темпами. У краї не було важкої промисловості, 97% промислових підприємств були дрібними. На них працювала незначна частка населення краю. У Східній Галичині наприкінці XIX ст. налічувалося всього 170 тис. робітників, які працювали за наймом переважно в сільському господарстві, лісництві та нафтових промислах; на Буковині — близько 72 тис., Закарпатті — понад 14 тис. найманих робітників.

Становище робітничого класу

Становище робітничого класу західних регіонів України було надзвичайно складним, бо в економіці тісно переплелися капіталістичні форми розвитку й господарська відсталість краю. Особливо тяжкими були умови праці на нафтопромислах і лісозаготівельних підприємствах, де робочий день становив від 11 до 16 годин на добу при низькій заробітній платі та високому травматизмі. Лише протягом 1902–1904 рр. на підприємствах Галичини сталося близько 8,5 тис. нещасних випадків.

Унаслідок цього на початку XX ст. загальний рівень економічного розвитку західноукраїнських земель був невисоким. Вони, як і раніше, залишалися відсталим аграрно-промисловим районом Австро-Угорщини.

Розвиток сільського господарства

Провідною галуззю економіки краю залишалося сільське господарство, у якому були зайняті 94% населення. Більша частина орної землі, лісів та пасовищ належала поміщикам, заможним селянам, римсько-католицькій та греко-католицькій церквам. Поміщики тримали у своїх руках понад 40% від усіх земель.

Селянські господарства Галичини, Буковини й Закарпаття були переважно малоземельними. Поряд з капіталістичними формами експлуатації

в західноукраїнських селах значне місце займали відробітки та викупні платежі. Наприклад, селяни Східної Галичини до 1898 року заплатили викупних платежів на суму понад 50 млн. золотих ринських та 62 млн. процентів на них. На Буковині загальна сума викупних платежів становила 5,5 млн. золотих ринських, на Закарпатті — 4,4 млн. форинтів. Селяни мусили також викупляти в поміщиків право пропінації (монопольне право на виробництво та продаж спиртних напоїв). Крім цього, селяни втратили сервітути — право користуватися лісом, пасовищами, сіножатями. Ці землі також опинилися в руках поміщиків. Усе це врешті-решт зумовило те, що на початку XX ст. половина західноукраїнських селян не мала змоги вижити за рахунок власного земельного наділу.

Трудова еміграція західних українців

Надзвичайно тяжке економічне становище західноукраїнських селян зумовило масову еміграцію населення краю. Західноукраїнські селяни виїжджали до Америки, здебільшого Канади й США, у меншій кількості — до Бразилії та Аргентини.

Масштаби трудової еміграції українців помітно зросли на початку XX ст. Якщо в 1890–1900 рр. з Галичини емігрувало 78 тис. осіб, то за перше десятиліття XX ст. вже виїхало понад 224 тис.

Еміграція дещо полегшила загальне становище селян, оскільки пом'якшила проблему аграрного перенаселення.

Політична система управління

Політична система управління, запроваджена на західноукраїнських землях, була пристосована до здійснення тут великодержавної колонізаторської політики цісарського уряду. Уся адміністративна влада в Галичині, як і на Буковині, зосереджувалася в руках намісників, яких призначав імператор. Їм підпорядковувалася поліція, крайові, повітові, міські органи управління — повітові старости, бурмістри в містах і війти в селах.

Державне керівництво Австро-Угорщини, намагаючись зберегти владу Відня на західноукраїнських землях, прагнуло залучити на свій бік представників панівних класів різних національностей краю. Скажімо, у Галичині, більшість населення якої становили українці, політичні, економічні та культурні привілеї мала польська місцева аристократія. Австрійський уряд шукав підтримки та взаєморозуміння з польською елітою ще

й тому, що населення Східної Галичини виявляло симпатії до Росії, прагнучи возз'єднатися з підросійськими українцями. Тому Відень розглядав галичан-українців як ненадійних підданців, на відміну від поляків, що вороже ставилися до Російської імперії. Саме через це, починаючи з 1849 року й до початку XX ст., крайовими намісниками були тільки поляки. Польські панівні кола захопили у свої руки всю адміністрацію, суд, культурно-освітні заклади, перетворивши їх на надійні знаряддя сполщення та онімечення українського населення.

Роль органів місцевого самоврядування на західноукраїнських землях відігравали Галицький та Буковинський сейми. Проте вся їхня діяльність була повністю підпорядкована цісарському урядові. Постанови крайових сеймів обов'язково затверджував імператор. Він у разі потреби міг розпустити сейм і в будь-який час призначити нові вибори. Як правило, крайові сейми розв'язували незначні господарські справи. Імперська влада свідомо обмежила представництво українців у цих органах влади.

Чинний виборчий закон відповідав тільки інтересам панівних верств населення. Незаможні верстви фактично були усунуті від виборів за допомогою високих майнового і вікового цензів. За такою системою до списків виборців не потрапляли робітники й бідняцько-середняцькі селянські маси. Жінки взагалі не мали права голосу. На початку XX ст. в Галичині у виборах фактично брало участь лише близько 7%, а на Буковині — 4,9% населення. Під час підготовки та проведення виборів місцеві органи влади вдавалися до всіляких погроз, шантажу та зловживань. Влада для того, щоб перешкодити українським кандидатам, удавалася до фальсифікації виборів та арештів українських активістів на підставі дрібних звинувачень. Шляхом підкупів і погроз рядових неписьменних виборців змушували голосувати за представників панівних кіл.

§105. Наростання українського національно-визвольного руху

Населення Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. зазнавало від австро-угорських властей політичних, економічних та національних утисків. Хоч Галичина була заселена переважно українцями, уся повнота влади на її території фактично перебувала в руках поляків, яким імперський уряд цілковито довіряв. Польські можновладці навіть заявляли,

що Галичина лише формально вважалася австрійською провінцією із загальноімперськими конституцією, законами, правосуддям та адміністрацією, а насправді ж краєм керувала шляхта, яка, ігноруючи конституційні закони, запровадила в Галичині терор, хабарництво та пряме насильство.

Жорстоко експлуатуючи українське населення, живучи за рахунок його праці, обмежуючи його політичні права, принижуючи національну культуру, колонізатори та їхні спільники всіляко знущалися з усього українського. Селян вони з презирством називали «бидлом».

Піднесення страйкової боротьби українських робітників і селян

Зрозуміло, що українське населення краю не могло миритися з таким принизливим ставленням до себе. Тому на всі кривди й утиски своїх поневолювачів українці відповідали активним опором. У Галичині з року в рік помітно посилювалася робітнича страйкова боротьба. Тільки впродовж 1900–1904 рр. тут відбулося 143 страйки, які охопили понад 32 тис. учасників. Частина страйків завершилася перемогою страйкарів.

Найгучнішою подією цього часу був *страйк львівських будівельників* у червні 1902 року, під час якого економічний протест переріс у відкриту збройну боротьбу з владою. Страйкарі билися хоробро, але їх виступ був жорстоко придушений.

У 1904 році масовий страйк охопив дрогобицько-бориславський нафтовий регіон. Страйкова боротьба нафтовиків не обмежувалася лише економічними вимогами, а відбувалася під політичними гаслами.

Страйк робітників нафтових промислів м. Борислава. Галичина

В одних лавах з пролетаріатом на боротьбу проти своїх поневолювачів піднялися й селяни. Наприклад, у страйку сільськогосподарських робітників, що відбувся влітку 1902 року в Східній Галичині, взяло участь близько 200 тис. осіб. Страйкарі відмовлялися працювати на поміщиків, вимагали підвищення платні за свою працю.

Під час страйків їхні учасники згуртовувалися, набиралися досвіду боротьби. Вони створювали страйкові комітети, які виробляли спільні вимоги, підтримували зв'язки між селами, що страйкували, надавали

матеріальну допомогу найбіднішим, вели боротьбу проти штрейкбрехерів. У результаті скоординованих наступальних дій селяни домоглися від поміщиків підвищення заробітної плати.

Після перших перемог сільські страйкарі західноукраїнських земель значно розширили спектр своїх вимог. Вони домагалися:

- заборони лихварства;
- обмеження примусового продажу селянських земель;
- скасування земельного податку.

Незважаючи на погрози австрійської влади, до страйкової боротьби українців нерідко приєднувалися й польські селяни.

Селянські виступи налякали колоніальну адміністрацію та польських поміщиків. Від них до Відня йшли розпачливі прохання терміново рятувати становище. У відповідь на ці петиції імперська влада проголосила в охоплених страйком західноукраїнських повітах «надзвичайний стан» і надіслала туди військові підрозділи. Солдати дістали наказ стріляти, жандарми — заарештовувати непокірних селян. Каральні загони силою гнали страйкарів на роботу на поміщицькі землі, ватажків брали під варту. Щоб залякати інших, цісарський уряд улаштував над ними грізні показові судові процеси.

Вплив Російської революції 1905–1907 рр. на український національно-визвольний рух

Звістка про початок демократичної революції в Російській імперії сколихнула трудящих Галичини, Буковини та Закарпаття. У Львові, Чернівцях, Тернополі, Станіславі, Ужгороді, Мукачевому в 1905 році відбувалися масові виступи робітників і селян під гаслами «Геть царат!», «Хай живе свобода!», «Землю — безземельним!», «Працю — безробітним!», «Хліб — голодним!». Під впливом Російської революції 1905–1907 рр. національно-визвольний і революційний рух на західноукраїнських землях досяг свого апогею.

Поряд зі страйками, які на той час уже стали майже повсякденним явищем, усе частіше відбувалися селянські віча, політичні мітинги та демонстрації. У цей період у Галичині відбулося 211 страйків, майже стільки ж, як за 35 попередніх років. В акціях узяло участь понад 40 тис. страйкарів. Лише протягом першої половини 1906 року в краї відбулося 2 323 мітин-

ги та 171 демонстрація, головний зміст яких полягав у ліквідації антинародної виборчої системи.

Під тиском масового революційного руху на всій території Австро-Угорщини, зокрема на західноукраїнських землях, уряд змушений був надати більшості дорослих громадян (окрім жінок та військовослужбовців) право обирати депутатів рейхстагу. Проте новий виборчий закон так і не усунув дискримінації українців на виборах. Як і раніше, у парламенті та місцевих сеймах керували австрійські, угорські, польські та румунські земельні магнати, промисловці й урядовці. Тому трудовий люд Галичини, Буковини й Закарпаття не припинив своєї боротьби за радикальну реформу виборчої системи.

У прикордонних з Росією повітах галичани стали погрожувати владі захопленням поміщицьких земель. На багатотисячних мітингах селяни закликали брати приклад з визвольної боротьби братів-українців у Російській імперії. На вимогу намісника Галичини для придушення селянського руху до краю були надіслані додаткові військові сили. Карателі затримали близько 12 тис. осіб, більшість з яких кинули до в'язниць. На кордоні з сусідньою Росією були виставлені три корпуси австрійської армії.

Проте національно-визвольна боротьба українського народу не припинялася. Вона набула особливої гостроти у зв'язку з убивством у квітні 1908 року намісника Галичини польського князя А. Потоцького. Замах здійснив студент Львівського університету Мирослав Січинський. А. Потоцький був справжнім натхненником і організатором проведення шовіністичної антиукраїнської політики в краю. Він привселюдно цинічно заявляв, що влаштує для українців друге Берестечко. Убивство Потоцького дало сильний поштовх для дальшого посилення антиукраїнської політики й навіть спричинило українські погроми у Львові.

Боротьба за національну освіту

Невід'ємною частиною українського національно-визвольного руху початку XX ст. була послідовна боротьба за народну освіту. Патріотично налаштовані діячі краю закликали ліквідувати дискримінацію українців в освітній галузі та взяти шкільну справу у свої руки. Ще в 1901 році у Львові студенти-українці на своїх зборах висунули перед цісарським урядом вимоги:

- створення українського університету;
- скасування обмежень на вільний культурний розвиток українців;
- забезпечення для українського населення права навчатися рідною мовою.

На знак протесту проти жорстоких національних утисків 500 українських студентів залишили навчання у Львівському університеті. Та влада цілковито проігнорувала студентські вимоги. Тому в 1907 році боротьба студентів за свої права знов активізувалася. Під час акцій протесту 150 студентів-українців силоміць вигнали з університету найреакційніших викладачів на чолі з ректором. Виступи молодих львів'ян підтримали студенти Чернівецького університету, які вимагали у свого керівництва відкриття кафедри історії України й навчання рідною мовою.

У відповідь на посилення українського студентського руху польська шовіністична преса розгорнула відкриту антиукраїнську кампанію. Під її впливом польські студенти розправлялися з усіма, хто говорив українською мовою, викидали українців за двері університету. У травні 1910 року польські шовіністи повністю взяли під свій контроль Львівський університет і не допускали українців до навчання.

Під час студентського віча-протесту за потурання властей відбулася жорстока сутичка між українцями й поляками, унаслідок якої був смертельно поранений українець Адам Коцко. Його похорон перетворився на справжню масову антиурядову маніфестацію, у якій, крім жителів Львова, узяли участь представники кожного галицького міста й містечка. Ці трагічні події сколихнули прогресивну громадськість світу, яка засудила дії польських шовіністів.

Ситуація в Галичині ще більше загострилася в 1911 році, коли в Дрогобичі під час виборів до австрійського парламенту влада не допустила до голосування виборців, які не підтримували офіційного кандидата в депутати. Під час каральної акції проти кількох тисяч протестантів убито 29 осіб, а близько 100 отримали поранення. Значна частина заарештованих була засуджена.

Українці Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни

В умовах загострення міждержавного конфлікту між Російською та Австро-Угорською імперіями в 1912 році австрійська влада, щоб отримати підтримку українців, змушена була піти на деякі поступки. Цісарський уряд пообіцяв протягом наступних 5 років відкрити окремий

український університет. Однак Перша світова війна не дала можливості здійснити заповітну мрію українців цього краю. Крім того, українцям пообіцяли провести реформу виборчого права.

Та ці позитивні зміни задарма не відбувалися. У відповідь на них українці-депутати всіх рівнів змушені були публічно заявити, що в разі виникнення воєнного конфлікту між двома імперіями вони будуть послідовно підтримувати Австро-Угорщину. З аналогічними заявами виступили й українські політичні партії Галичини та Буковини. Подібні резолюції ухвалили на своїх зборах представники жіноцтва Львова та українських студентів. У прийнятих документах зазначалося, що українці будуть підтримувати Австрію доти, доки інтереси обох сторін будуть збігатися й не суперечитимуть національній гідності українського народу.

Наддніпрянська Україна в 1907–1914 рр.

§106. Столипінська політична реакція

Третьочервневий державний переворот 1907 року засвідчив остаточну поразку першої Російської демократичної революції. З розпуском II Державної думи настав час найреакційнішого політичного режиму, який позначився на всіх сферах суспільного життя країни.

Конкретним свідченням цього були жорстокі репресивні дії проти учасників усіх антисамодержавних рухів — політичних, національних, соціальних, культурно-освітніх. У цей період відбувалося знищення всього передового й демократичного. Політична реакція в Росії увійшла в історію під сумнозвісною назвою «столипінщина» (від прізвища голови царського уряду Петра Столипіна).

Уже 3 червня 1907 року, грубо порушуючи надане раніше право парламентської недоторканності, цар наказав заарештувати кілька десятків членів II Державної думи та без доведення їхньої вини відправив колишніх депутатів на заслання. Цього ж дня П. Столипін надіслав таємну вказівку київській владі, у якій наказував навести лад у місті й губернії. Відповідно до неї київський губернатор віддав наказ поліції та жандармерії без попередження стріляти в бунтівників. Уже наступного дня в Києві були кинуті до в'язниць 100 осіб, в Одесі заарештовані близько 70.

Криваві розправи відбувалися на селі. Непокірних селян сікли різками, били нагаями, виселяли з рідних місць. У багатьох губерніях уведено воєнний стан, під час якого не дозволялося відвідувати навіть знайомих на приватних квартирах. Повсюдно лютували каральні козачі сотні та військові команди.

У часи «столипінщини» на повну потужність запрацював самодержавний репресивний апарат. За звинуваченнями в «політичних злочинах», які в той час стали повсякденним явищем, у 1907–1909 рр. засуджено 26 тис. осіб, з яких 5 тис. осіб були засуджені на смерть.

Боротьба царизму з українським національно-визвольним рухом

Закономірним наслідком наступу столипінської реакції в Україні було значне посилення національного гніту. У березні *1908 року* в Києві був створений *клуб російських націоналістів*, який мав на меті протидіяти польському тискові й українофільству. Російське самодержавство було стривожене наслідками думських виборів, пожвавленням українського національно-визвольного руху, діяльністю українських, польських, єврейських політичних сил. Головний удар царизму був спрямований проти українських патріотичних організацій та об'єднань.

Російські націоналісти кваліфікували український рух «як австрійську інтригу», що загрожує національній безпеці. Члени київського клубу називали українофілів «мазепинцями», що було синонімом державних злочинців. Себе ж частина клубу вважала «богданівцями», тобто прихильниками курсу Богдана Хмельницького на єдність Росії й України. Завдяки підтримці Петра Столипіна в умовах реакції клуб російських націоналістів став однією з найвпливовіших політичних сил у Російській імперії.

Під час практичної реалізації своєї антиукраїнської політики царський уряд заборонив викладання українською мовою в школах, де воно було запроваджене без попереднього дозволу під час революції. Для цього навіть скасовано циркуляр міністра освіти 1906 року, яким дозволялося вчителям «використовувати малоросійську мову для роз'яснення того, що учні не розуміють». Натомість з'явився новий документ, що суворо забороняв учителям спілкуватися з учнями рідною мовою навіть у позаурочний час.

20 січня 1910 року П. Столипін видав спеціальний циркуляр, що забороняв будь-яку реєстрацію чужорідних, інородницьких організацій,

товариств і видавництв. Українці, як і інші неросійські пригноблені народи країни, згідно зі столипінським циркуляром принизливо оголошувалися «інородцями». Їм заборонялося співати рідних пісень не тільки на концертах, а й на вулицях міст і сіл, декламувати вірші національних поетів. У роки столипінської реакції було закрите товариство «Просвіта» та інші українські культурно-освітні клуби й організації, заборонено продавати українські книжки, навіть Євангеліє українською мовою, конфісковувалися твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Під загрозою тюремного ув'язнення заборонялося передплачувати українські газети й журнали. Антиукраїнські репресивні дії не припинилися навіть після вбивства П. Столипіна у вересні 1911 року в Києві.

Товариство українських поступовців (ТУП)

В умовах жорстокого переслідування царськими властями українська соціал-демократія, представлена УСДРП і Спілкою, не змогла виробити чіткої тактики своєї діяльності та взаємодії з іншими партіями та громадськими організаціями. У 1909 році Спілка розпалася, а тогочасні керівники УСДРП С. Петлюра та В. Садовський вирішили укласти союз із новоствореним (1908 рік) міжпартійним політичним блоком українських ліберальних діячів — Товариством українських поступовців (ТУП).

Лідерами ТУП були *М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко*. У цей складний час вони закликали всі українські політичні сили консолідуватися в боротьбі за національне відродження. Товариство обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за українську

Симон Петлюра
(1879–1926)

Визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Народився в передмісті Полтави. У 1895–1901 рр. навчався в Полтавській духовній семінарії. Був виключений за вияв революційно-національних настроїв. З 1900 року — член Революційної української партії. Під загрозою арешту восени 1902 року виїхав на Кубань, де працював учителем, архівістом. На початку 1906 року редагував у Петербурзі партійний орган «Вільна Україна». Один з провідних діячів Української національно-демократичної революції. Активний учасник придушення більшовицького повстання в Києві. 1918 року обраний до складу Директорії УНР. З листопада того ж року – Головний отаман Армії УНР. З лютого 1919 року — голова Директорії УНР. На чолі об'єднаних українських збройних сил того ж року здобув Київ. За його ініціативою підписано Варшавський договір. У жовтні 1924 року поселився в Парижі, де виконував обов'язки голови Директорії УНР і Головного отамана УНР. Убитий анархістом С.-Ш. Шварцбартом 1926 року. Похований на кладовищі Монпарнас у Парижі.

(За «Довідником з історії України»)

справу й залишалося в умовах столипінського режиму єдиною легальною українською організацією. Своїми найближчими завданнями тупівці вважали українізацію освіти, діяльності громадських установ, суду й церкви.

Політичну лінію Товариства проводила газета «Рада». У центрі уваги блоку була діяльність «Просвіти», українського Наукового товариства ім. Шевченка, що діяло в Києві з 1907 року. Чільне місце відводилося також питанням відстоювання українських інтересів у Державній думі. Проте як третя, так і четверта російські Державні думи рішуче відхилили внесені групою українських депутатів запити про вживання української мови в початкових школах і судах.

Справа Бейліса

Щоб розколоти єдиний національно-визвольний фронт пригноблених народів, царський уряд намагався поширити в Україні антисемітські настрої. Навесні 1911 року в печерах Бабиного Яру було знайдене тіло 13-річного Андрія Ющинського. І хоч поліція дуже швидко виявила вбивць (кримінальних злочинців), члени російських чорносотенних організацій поширювали чутки, ніби це зробили євреї для одержання християнської крові на Великдень. За підозрою в скоєному злочині був заарештований М. Бейліс. Судовим процесом самодержавство намагалося спричинити єврейські погроми. «Справа Бейліса» закінчилася резонансним судовим процесом у Києві. На захист М. Бейліса виступила передова демократична громадськість України й Росії. Гнівні слова протесту проти провокацій царизму висловили М. Грушевський, А. Шептицький, С. Єфремов, В. Короленко та багато інших відомих діячів. Присяжні, серед яких була більшість українців, виправдали М. Бейліса, і царський суд змушений був звільнити його.

Справа Бейліса

Піднесення українського національно-визвольного руху

Вершиною антиукраїнського наступу була заборона відзначення 50-ої річниці смерті та 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. У IV Думі навіть виникла гостра дискусія з цього приводу, і багато хто з депутатів висловлював своє обурення цією забороною. Незважаючи на репресії з боку

влади, українське студентство вийшло в березні 1914 року на масову маніфестацію під жовто-блакитними прапорами. Для розгону демонстрантів були використані загони поліції й козаків. Застосування сили означало, що український національний рух став масовим, і його не можна було стримати ні розчерком пера, ні козацьким нагаєм. Він набув могутньої сили, але початок Першої світової війни перервав цей позитивний процес.

Україна в Першій світовій війні

§107. Воєнні дії на території України

28 червня (11 липня) 1914 року в столиці Боснії м. Сараєво серб, член партії «Млада Босна», гімназист Гаврило Принцип убив ерцгерцога Франца-Фердинанда, наступника австрійського цісаря Франца-Йосифа. Ця подія стала приводом для Першої світової війни, яка вибухнула в липні 1914 року. У ній узяли участь 38 держав, мобілізувавши до своїх армій 73,5 млн. солдатів, 10 млн. з яких загине, 20 млн. будуть поранені.

Перша світова війна започаткувала один з найтрагічніших періодів в історії українського народу. Українські землі, особливо Галичина, в умовах війни перетворилися на арену жорстоких і кривавих битв. Понад 3,5 млн. українців у російській армії з одного боку й 250 тис. в австро-угорській з другого змушені були вбивати один одного, воюючи за інтереси чужих їм держав.

Довідка. *Перша світова війна (1914–1918 рр.)* — війна між двома коаліціями держав — німецько-австрійським блоком і Антантою за економічні й політичні сфери впливу. У війну втягнуто 38 країн, у яких проживало 75% населення земної кулі. Воєнні дії велися на території Європи, Азії, Африки. Українці теж були змушені брати участь у війні й битися на 11 її фронтах з обох ворожих боків. Протягом усієї Першої світової війни Росія прагнула приєднати Галичину, Австро-Угорщина — захопити Волинь і Поділля, Німеччина намагалася анексувати всю Україну. У війні Німеччина та її союзники зазнали поразки. Юридичні наслідки зафіксовані в мирних угодах Паризької (1919–1920) і Вашингтонської (1921–1922) конференцій. За період війни убито 9,5 млн. осіб, більш ніж 20 млн. поранено, 10 млн. померло від голоду та епідемій.

Анексувати — насильно приєднувати, загарбувати чужу територію, іншу державу.

Початок війни

Початок військових дій на українських землях був надзвичайно вдалим для російської армії. У ході запеклої *Галицької битви*, що тривала від 19 серпня до 4 жовтня 1914 року, австро-угорська армія була розгромлена.

Вона втратила понад 336 тис. солдатів, з яких більше 100 тис. потрапило в полон. Росіяни в боях захопили 400 австрійських гармат. Галичина та Буковина опинилися під окупацією царської Росії.

У березні 1915 року після шестимісячної облоги росіяни здобули найміцнішу австрійську фортецю Перемишль. Після цієї операції ще 120 тис. австрійських солдатів стали полоненими. Російські військові підрозділи штурмували Карпатські перевали, але просунутися далі не змогли.

У квітні 1915 року на допомогу ослабленим австрійцям прийшла німецька армія генерала Макензена. Скориставшись серйозною нестачею в росіян необхідного людського резерву й відсутністю зброї, набоїв та снарядів, австро-німецькі війська перейшли в рішучий контрнаступ. Вони вдвічі перевершували росіян у живій силі й ушестеро в артилерії. Австро-німецькі військові підрозділи легко прорвали російський Південно-Західний фронт під Горлицею й Тарнавом і в тяжких боях змусили армію противника покинути Галичину. Під час контрнаступу німці та австрійці застосували проти росіян так званий «ураганний вогонь» з гармат, протистояти якому російські солдати не могли (у російській армії в окремі дні взагалі не було снарядів).

9 червня 1915 року австро-німецька армія зайняла Львів, а в липні цього ж року звільнила від росіян усю Галичину й значну частину Волині. Відступ російської армії тривав аж до середини вересня 1915 року.

У ході цієї наступальної операції в складі австрійської армії особливо відзначився створений на початку війни *легіон Українських січових стрільців* (УСС), який нарахував 2,5 тис. вояків. Стрільці найбільше прославилися в запеклих боях за *гору Маківка* в Карпатах у квітні – травні 1915 року. Взяття гори, яка декілька разів переходила від однієї армії до іншої, забезпечувало надійну перешкоду подальшому просуванню противника. Мужньо билися тут і російські війська під командуванням Олексія Каледіна. Бої за Маківку стали переломними у воєнних операціях 1915 року. Після їх успішного завершення австро-німецькі війська перейшли в наступ. Українські січові стрільці в їх складі в червні 1915 року увійшли до Галича й вивісили тут на знак перемоги жовто-синій прапор.

Довідка. *Українські січові стрільці (УСС)* — військові підрозділи, створені в 1914 р. для боротьби за незалежну Україну. Під час Першої світової війни входили до складу Австро-Угорської армії, згодом армії Української Народної Республіки (УНР). З грудня 1918 р. по липень 1919 р. захищали свою землю від агресії Польщі. Еліту УСС становили М. Безручко, Є. Коновалець, А. Мельник, Д. Вітовський, Р. Дашкевич, В. Дідушко та ін.

У липні був сформований 1-й полк УСС на чолі з отаманом Г. Коссаком. До листопада 1915 року січові стрільці мужньо захищали свої позиції. Німецьке командування відзначало, що полк УСС — «найкращий підрозділ з усієї австро-угорської армії».

Д. Вітовський (УСС)

Становище українців у роки війни

Ведення воєнних дій на території Галичини мало трагічні наслідки для українського населення цього регіону. Аналізуючи свої поразки на початку війни, австро-угорське командування охоче вірило заявам польської провінційної адміністрації, що причиною невдач австрійської армії стала «зрада українців», їх неприхована підтримка росіян. Унаслідок цих наклепницьких звинувачень була розгорнута кампанія страшного терору проти українського народу, а особливо проти москвофілів. Спочатку українців цілими сотнями заарештовували й страчували без суду, згодом тисячами гнали до Австрії, де кидали до концентраційних таборів. Найлиховіснішим серед них був Телергоф, де в страхітливих умовах одночасно тримали 30 тис. осіб, які здебільшого гинули від голоду, антисанітарії та хвороб. Лише від тифу тут померло понад 1 тис. бранців.

Ще гіршою була доля галицьких українців, які опинилися під російською окупаційною владою. Після завоювання краю верховний головнокомандувач російських військ великий князь Микола Миколайович видав маніфест, у якому висловив радість, що «російський народ об'єднався» і що нарешті «завершене діло Івана Калити». Царат цинічно проголосив, що Галичина — це «давня російська земля», яка тепер «назавжди возз'єднується з матір'ю-Росією». Це «возз'єднання» супроводжувалося загальним шаленим наступом на український рух. Генерал-губернатором краю був призначений чорносотенець граф О. Бобринський, який відразу розпочав широкомасштабні *репресії проти українців*. «Східна Галичина й Лемківщина, — зазначав він, — споконвіку корінна частина єдиної великої Росії. На цих землях корінне населення завжди було російським, тому й лад тут має бути російський. Я буду впроваджувати тут російську мову, закон та устрій».

Цю шовіністичну політику російського самодержавства активно підтримували лідери західноукраїнських москвофілів В. Дудикевич, С. Бондасюк,

Ю. Яворський, які повернулися в Галичину з еміграції разом з російською армією. Москвофіли виявляли й видавали російським властям прихильників українства, яких згодом депортували в глиб Російської імперії. Тільки через київські тюрми були відправлені до Сибіру 12 тис. галицьких українців, серед яких було чимало греко-католицьких священиків. Серед заарештованих був і митрополит А. Шептицький, вивезений до монастирської тюрми в Суздалі.

До Львова приїхав православний волинський архієпископ Євлогій (Георгієвський), відомий противник греко-католицької церкви. З ним прибуло православне духовенство, представники якого заповнили біля 200 вакантних парафій, з яких росіяни повисилали до Сибіру греко-католицьких священиків.

За наказом царського уряду на окупованій російськими військами території були закриті всі українські культурні установи, періодичні видання, вводилося примусове обмеження на вживання української мови, робилися спроби запровадити в школах російську мову. Така відверта шовіністична політика царської окупаційної влади в Галичині шокувала навіть демократичну громадськість Росії. Відомий російський політик Павло Мілюков назвав її в Державній думі «європейським скандалом».

Брусиловський наступ

Відступивши з Галичини й Буковини під натиском австро-німецьких військ, російська армія восени 1915 року закріпилася на лінії Кам'янець-Подільський — Тернопіль — Кременець — Дубно. У кінці 1915 року Росія почала отримувати від своїх союзників у війні значну кількість зброї та амуніції. У 1916 році вона одержала 9,5 тис. кулеметів, 446 важких гармат, велику кількість снарядів та набоїв. У *травні 1916 року* російські війська Південно-Західного фронту під керівництвом генерала *Олексія Брусилова* завдали австрійцям тяжких поразок і зайняли значну територію Галичини й Волині. У ході цієї наступальної операції росіяни просунулися вперед на 80–120 км.

Генерал О. Брусилов

Масштаби втрат противника були найбільшими за весь воєнний період 1914–1916 рр. Унаслідок Брусиловського прориву австрійська армія втратила понад 1 млн. осіб убитими й пораненими, більш як

400 тис. осіб потрапили в полон. Утрати російської армії також були значними й становили близько 500 тис. вояків.

Брусиловський наступ великою мірою допоміг французькій армії, яку німці в цей час сильно тіснили під Верденом. Проте цей наступ для російської армії дав небагато. На цьому наступальні дії військ Південно-Західного фронту в Україні припинилися. Лінія фронту залишалася незмінною до літа 1917 року, коли Тимчасовий уряд Росії розпочав новий наступ, який завершився повним провалом і новим відступом російських військ.

§108. Суспільно-політичний рух в Україні в роки Першої світової війни

З початком Першої світової війни як у Росії, так і в Австро-Угорщині розпочалася активна пропагандистська кампанія, що ставила на меті завуалювати її загарбницький та хижацький характер. Урядові кола обох сторін, звертаючись до народних мас, запевняли, що захищають насамперед національні інтереси. Хід війни досить швидко засвідчив брак не тільки організаційної єдності українського національного руху, а й відсутність спільних для різних політичних течій ідейних і стратегічних орієнтирів. Більшість українських політичних сил з обох боків лінії фронту, що простягнувся між двома «тюрмами народів», поспішили висловити свою цілковиту лояльність до власних монархій.

Перша світова війна і український політичний рух на території Наддніпрянської України

Демонструючи свою довіру й прихильність до царизму, українські політичні діячі підтримали його воєнні зусилля, закликали українських робітників і селян захищати Росію, зміцнювати фронт і тил. Наприклад, до Спілки земств і міст Південно-Західного фронту входили Д. Дорошенко, *А. В'язлов*, *А. Ніковський*. Українські ліберали відкрили й утримували своїм коштом приватні лазарети для поранених воїнів. Там навчали грамоти, різних ремесел, поширюючи серед

Персоналії

Андрій В'язлов
(1862–1919)

Український громадсько-політичний, державний діяч. Народився на Волині. Навчався в Київському університеті. У 1906 р. — депутат Державної думи, належав до Української парламентської фракції. Входив до Товариства українських поступовців. У роки Першої світової війни брав активну участь у роботі Союзу міст Південно-Західного фронту. З 1917 р. входив до Української партії соціалістів-федералістів. У 1918 р. обраний генеральним

суддею УНР. За гетьманського уряду — начальник Головного управління нагляду за місцями ув'язнення. У жовтні – листопаді 1918 р. — міністр юстиції Української Держави. У 1919 р. очолив українське відділення Міжнародного Червоного Хреста. Помер у Кам'янці-Подільському.

Андрій Ніковський
(1885–1942)

Український політичний і державний діяч, літературознавець, публіцист. Народився на Одещині. Закінчив Одеський університет. У 1910–1915 рр. працював у газетах «Рада», «Нова Рада», журналі «Основа». Входив до Товариства українських поступовців і Союзу українських автономістів-федералістів. У квітні 1917 р. був обраний до складу Української Центральної Ради, згодом Малої ради. На початку листопада 1917 р. увійшов до складу Крайового комітету для охорони революції на Україні, пізніше був призначений комісаром Києва. З 1920 р. — міністр закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. Засуджений під час процесу над Спілкою визволення України до тривалого ув'язнення в соловецьких таборах, де й загинув. Автор книги «Vita Nuova» (1919 р.), «Словника українсько-російського» (1927 р.), перекладів творів В. Шекспіра, М. Гоголя, Дж. Лондона та ін.

(За «Довідником з історії України»)

військових партійні ідеї. Не лише керівництво ТУП, а й Спілка та УСДРП стояли на позиціях відкритої підтримки імперіалістичної війни. Так, частина членів УСДРП на чолі з С. Петлюрою в «Украинской жизни» закликала українців виконувати «свій обов'язок громадян Росії». Київська газета «Рада» також писала, що українці мають боронити Російську державу. У 1916 році С. Петлюра вступив до Земської спілки й був призначений помічником уповноваженого цієї організації на Західному фронті.

З початком війни москвофіли-емігранти з Галичини організували в Києві «Карпаторуський визвольний комітет», лідера якого В. Дудикевича навіть прийняв цар Микола II і мав з ним розмову. Члени цього комітету закликали галицьких українців усіляко сприяти російській армії, зустрічати її як армію-визволительку від австрійського ярма.

Проте царський уряд не довіряв українцям, небезпідставно підозрюючи їх у зв'язках з певними колами ворожих центральних країн, особливо Австро-Угорщини. Тому під час війни він ще пильніше стежив за розвитком українського патріотичного руху, посилив репресії проти його лідерів, громадських і політичних організацій. У цей період були закриті «Просвіти», українські видавництва, фактично знову заборонено книгодрукування українською мовою, чимало відомих національних діячів засланo у віддалені райони країни. Окупувавши Галичину, царські чиновники планували назавжди покінчити з «мазепинством».

Позиція західноукраїнських політичних сил під час Першої світової війни

З початком Першої світової війни всі українські партії Західної України вирішили, що нарешті настав сприятливий момент для практичного

здійснення ідеалу самостійної України. Вони свідомо стали на бік Австро-Угорщини й Німеччини, виходячи з того, що визволення України можливе тільки внаслідок воєнної поразки Росії, після чого держави-переможці допоможуть українцям створити самостійну Українську державу.

Для згуртування всіх українських партій Галичини в єдину патріотичну організацію на початку серпня 1914 року у Львові була створена *Головна українська рада* на чолі з *К. Левицьким*. Вона мала довіру народу, оскільки фактично репрезентувала всі впливові політичні партії краю (націонал-демократів, радикалів, соціал-демократів) і своєю практичною діяльністю підтверджувала свою народну спрямованість.

Головна українська рада маніфестом від 3 серпня 1914 року закликала український народ стати на боці Австро-Угорщини й Німеччини для боротьби проти Росії за визволення України. За ініціативою Головної української ради протягом серпня 1914 року була створена національно-військова організація галицьких українців — легіон січових стрільців, який, на думку його фундаторів, мав стати зародком майбутньої української армії. Керував цією роботою відомий діяч товариства «Січ» *К. Трильовський*. У справі організації січових стрільців мали брати участь усі українці Галичини — одні, щоб у військових лавах безпосередньо боротися за національне визволення, інші — щоб допомагати організаційно та матеріально. Протягом двох тижнів до легіону записалося 30 тис. українців, але перелякані австрійські власті обмежили його чисельність до 2,5 тис. вояків, які 3 вересня присягнули на вірність цісареві Францу-Йосифу.

Кирило Трильовський
(1864–1941)

Український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець. Організатор січового та стрілецького руху на західних землях України. У 1908 р. очолив Головний січовий комітет, сформований у Станіславі. У 1912 р. став генеральним отаманом об'єднаних «Січей». Входив до складу Головної української ради, створеної на початку Першої світової війни. Очолив Бойову управу УСС (Українських січових стрільців). Видавав і редагував часописи: «Громада» (1896–97), «Зоря» (1904), «Хлопська правда» (1903, 1909). Автор історичних нарисів: «Про Велику французьку революцію», «Російська цариця Катерина II» та ін.

Крім українців Галичини, до боротьби проти Російської імперії приєдналися й *українські політичні емігранти з Наддніпрянської України*. 4 вересня 1914 року вони створили у Львові *Союз визволення України (СВУ)*. Ця організація складалася переважно з соціалістів, які за часів

Персоналії

Дмитро Донцов
(1883–1973)

Відомий український публіцист, політичний діяч, літературний критик. Ідеолог українського націоналізму. Народився в м. Мелітополі (тепер Запорізька обл.). Навчався в Петербурзькому та Віденському університетах. Належав до Революційної української та Української соціал-демократичної робітничої партії, за що двічі заарештовувався (у 1905, 1907 рр.). У 1908 році, переслідуваний царським урядом, був змушений емігрувати. Виступаючи на всестудентському з'їзді у Львові, у своїй доповіді «Сучасне політичне становище нації і наші завдання» накреслив програму побудови Української незалежної держави. 1917 року повернувся до Києва. 1922 року заснував Українську партію національної роботи, редагував її друкований орган — двотижневик «Заграва». З 1939 року жив в еміграції. Помер 1973 року.

Микола Залізняк
(1888–1950)

Український громадсько-політичний діяч, публіцист і дипломат. Народився в Криму. Належав до Української партії соціалістів-революціонерів. 1907 року за участь в українському національному русі був заарештований. У тому ж році втік з тюрми й приїхав до Львова. Активний учасник студентського руху в Галичині. У 1914 році став одним з організаторів Союзу визволення України. З кінця 1914 року, очолюючи Закордонний комітет УПРС у Відні, вів публіцистичну та видавничу діяльність. 1918 року в складі делегації УНР брав участь у виробленні умов і укладанні Берестейського миру. У 1919–1920 рр. — посол УНР у Фінляндії, згодом жив у Відні. 1945 року був заарештований радянськими спецслужбами й засуджений до тривалого терміну ув'язнення. Помер 1950 року в тюрмі.

(За «Довідником з історії України»)

реакції виїхали за межі Росії. Серед них були *В. Дорошенко, Д. Донцов, А. Жук, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Залізняк* та ін.

Вони поставили собі за мету *створення самостійної Української держави* й заради цього пішли на співпрацю з Німеччиною та Австро-Угорщиною проти Росії. Ці прагнення були проголошені в друкованій відозві СВУ 25 серпня 1914 року.

Головні завдання Союзу визволення України, на думку його керівників, були:

- створення національної політичної організації на землях, звільнених від російського гноблення;
- підготовка українського національного конгресу;
- захист інтересів українського народу перед урядами держав-учасників війни й під час проведення міжнародних конференцій.

Відповідно до платформи Союзу самостійна Україна мала стати конституційною монархією з демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними та релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, самостійною українською церквою. Себе Союз визволення України вважав речником інтересів Великої України перед центральними державами та їхніми союзниками й зародком майбутнього українського уряду.

Серед перших прокламацій Союзу визволення України привертали увагу звер-

нення «До українського народу в Росії» та «До громадської думки Європи». У першому документі члени СВУ характеризували австрійців і німців як визволителів, які допоможуть «розвалити ту прокляту тюрму народів, що зветься імперією царя», і закликали українців до відкритого виступу проти ненависного «московського ярма». У другому зверненні Союз намагався довести урядам європейських країн, що самостійна Україна могла б бути форпостом проти експансії Росії в Європі.

Джерела

Платформа Союзу визволення України
(серпень 1914 р.)

Практичною своєю задачею ставить Союз визволення України:

1. Організацію українських суспільних сил для переведення в життє постулятів Союзу.
2. Переведеннє національної громадсько-політичної організації українсько-росийських земель, оскільки вони будуть окуповані у війні з Росією.
3. Приготовленнє скликання українського національного конгресу, який би зайняв становище про форму правно-державної організації відібраних від Росії внаслідок війни чи на основі рішення міжнародної конференції українських земель, про внутрішній політичний устрій, аграрну справу і пр.
4. Виступи в обороні інтересів українського народу і його національно-державних змагань перед правительствами воюючих держав і перед міжнародними конференціями.
5. Популяризацію української справи в Європі через видавництво публікацій, кореспонденцій і пр.

Однак звернення Союзу визволення України не дістали підтримки серед українського населення Росії, де фактично не знайшлося прихильників програми й практичної діяльності цієї організації. Товариство українських поступовців оцінило цей витвір емігрантів різко негативно. Не зумівши досягти серйозного політичного впливу на українців у Росії, СВУ не зумів заручитися й підтримкою урядів центральних держав. Щоправда, австрійський уряд запропонував Союзові визволення України фінансові послуги, маючи на меті використати цю організацію, насамперед, у суто практичному плані, аж до збирання в Росії відомостей воєнного характеру. Планів відродження української державності австрійські державні діячі ніколи не підтримували й не розглядали на відповідному рівні.

З початком наступу російських військ на Львів члени СВУ переїхали до Відня, де провадили далі свою діяльність. Вона в основному обмежувалася веденням пропаганди українських політичних ідей у центральних державах, опікою над полоненими українцями — солдатами російської армії, організацією просвітницької роботи серед них та створенням так званих «сірожупанної» та «синьожупанної» дивізій, які воювали в складі австро-угорської армії проти Росії, а згодом мали брати активну участь у боротьбі за створення Української держави.

У Відні Союз визволення України та Головна українська рада об'єдналися в Загальну українську раду, яка ставила собі за мету боротися за надання державної самостійності українським землям, звільненим з-під влади Росії Австро-Угорщиною і Німеччиною, і з'єднання їх в окремий український край у складі Австро-Угорщини.

Таким чином, як у Російській, так і в Австро-Угорській імперіях провідні українські сили з початком Першої світової війни підтримали свої уряди, проте в обох випадках (крайні праві в Галичині та крайні ліві в Східній Україні) відкрито стали на бік протилежної сторони. *Виняток* становила хіба що рада київського *Товариства українських поступовців*, яка у вересні 1914 року ухвалила постанову про те, що українці мають дотримуватися *нейтральної позиції* щодо війни. Зрозуміло, що така позиція української інтелігенції не могла не викликати гніву царської адміністрації. Однак поразка російської армії в 1915 році дещо пом'якшила ставлення урядових кіл до українства.

§ 109. Культура України на початку XX ст.

На початку XX ст. панівні кола Росії та Австро-Угорщини й далі здійснювали політику колоніального гноблення українських земель. Особливо відчутними стали утиски українства з боку російського царизму після поразки революції 1905–1907 рр. Проте українська культура, незважаючи на складні умови, досягла певних висот.

Освіта

Найвидатніші діячі доби
А. Білоусенко, Т. Лубенець, П. Залізний, Т. Шерстюк

У зазначений період унаслідок розвитку капіталізму й зростання потреб у кваліфікованих кадрах кількість навчальних закладів, і відповідно учнів та студентів у них, збільшилася. У підросійській Україні в 1914–1915 навчальному році налічувалося 26 тис. загальноосвітніх шкіл, у яких навчалося 2,6 млн. учнів. Понад 17 тис. учнів опановували технічні спеціальності в училищах. У 27 вищих навчальних закладах освіту здобували 35,2 тис. студентів.

Проте така кількість шкіл не задовольняла зрослих потреб населення в початковій освіті. Через це понад 70% українців не вміли читати й писати. Майже половина тих, що прагнули навчатися в середніх школах,

одержувала від їх керівництва відмову. Рух національно-свідомої інтелігенції за відродження української школи зумовив появу підручників рідною мовою. У цей час вийшли друком буквар Б. Грінченка, читанка А. Білоусенка, буквар і читанка Т. Лубенця, граматики української мови П. Залізного і Т. Шерстюка. Проте навіть у роки революції царський уряд не скасував заборони української мови.

Обкладинка букваря. Початок XX ст.

Ще гіршим був стан з освітою на західноукраїнських землях. Тут зовсім неписьменним залишалося 70–75%, а в гірських районах навіть 90% населення. У 1911 році в Східній Галичині в 500 селах узагалі не було ніяких шкіл. У гімназіях навчалася невелика кількість українців, у закладах такого типу здебільшого викладали польською або німецькою мовами. Здобути вищу університетську освіту у Львові та Чернівцях могли лише діти багатих батьків, серед яких українців було дуже мало.

Наука

Усупереч усім труднощам, у зазначений період науковці в Україні досягли значних успіхів у розвитку *природничих наук*. У Харківському та Київському університетах працювали видатні математики Д. Граве, В. Стеклов, фізик Д. Рожанський, хіміки С. Реформатський, П. Осипов, біологи О. Сєверцов, С. Навашин, В. Арнольді та ін. На основі новітніх теоретичних знань під керівництвом професора М. Делоне активно діяло засноване в 1909 році *Київське товариство повітроплавання*. З ним були пов'язані відомі конструктори й льотчики Д. Григорович, *І. Сікорський*, П. Нестеров, Ф. Андерс та ін. І. Сікорський сконструював перші у світі багатомоторні літаки «Русский витязь» та «Илья Муромец», Д. Григорович — гідролітак. Усього за 1909–1912 рр. в Києві було

Найвидатніші діячі доби

Д. Граве, В. Стеклов, Д. Рожанський, С. Реформатський, П. Осипов, О. Сєверцов, С. Навашин, В. Арнольді, М. Делоне, Д. Григорович, І. Сікорський, П. Нестеров, Ф. Андерс, М. Грушевський, М. Кордуба, С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, О. Єфименко, М. Аркас, Д. Багалій, В. Барвінський, Д. Яворницький, В. Гнатюк, А. Кримський, В. Дубровський, Б. Грінченко

Персоналії

Ігор Сікорський
(1889–1972)

Авіаконструктор, один з піонерів авіації. Народився в Києві. Під час навчання в Київському політехнічному інституті спроектував та побудував кілька вертольотів. У 1911 р. на літаку власної конструкції встановив світовий рекорд швидкості з екіпажем. Під його керівництвом збудовані перші у світі багатомоторні

літаки «Русский витязь» та «Илья Муромец». У 1918 р. емігрував до Франції, потім до США, де працював над конструюванням літаків. У 1939 р. піднявся в повітря перший у світі вертоліт VC–300, який спроектував І. Сікорський. До 1939 р. збудував близько 15 типів літаків. На його вертольотах уперше здійснено переліт через Атлантику. Помер в Істоні (США).

(За «Довідником з історії України»)

збудовано 40 дослідних зразків новітніх літаків.

На початку XX ст. *гуманітарні науки* збагатили національну культуру вагомим доробком. Провідне місце у вітчизняній історичній галузі в цей час упевнено посідав М. Грушевський, який написав «Нарис історії українського народу», «Про старі часи на Україні», «Ілюстровану історію України». Безсумнівно, найбільшим науковим здобутком видатного історика є десятитомна «Історія України-Руси». М. Грушевський винайшов і послідовно відстоював у своїх працях нову схему українського історичного процесу. Його заслугою було створення великої наукової школи істориків, до якої увійшли М. Кордуба, С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич та ін. Поряд з ними у вітчизняній історичній науці й далі плідно працювали О. Єфименко, М. Аркас, Д. Багалій, В. Барвінський, Д. Яворницький.

Агатангел Кримський
(1871–1942)

Один з найвидатніших учених світу. Сфера його наукової діяльності надзвичайно широка й різноманітна, він відомий як історик, письменник, науковець. Вільно володіючи майже шістдесятьма мовами, а також знаючи всі діалектні особливості української мови, зробив значний внесок в українське й російське сходознавство та україністику. Унікальність А. Кримського як феномена у світовій культурі відзначено рішенням ЮНЕСКО про вшанування 100-літнього ювілею великого вченого й митця.

Помітний слід у розвитку української *етнографії та фольклору* залишив у цей період послідовник І. Франка В. Гнатюк, плідно працював видатний філолог, сходознавець, історик *А. Кримський*. Значною подією в розвитку українського мовознавства стало видання Українсько-російського словника В. Дубровського та Словаря української мови Б. Грінченка.

Українське наукове товариство, створене в Києві 1907 року за ініціативою М. Грушевського, координувало вітчизняні дослідження й сприяло поширенню знань українською мовою. Його члени видали в 1908–1918 рр. 18 томів «Записок Українського наукового товариства в Києві», 4 книги «Збірників природничо-технічної секції», чимало наукових і популярних праць.

Література

На початку XX ст. плідно працювали в галузі красного письменства видатні українські письменники І. Франко, Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка та ін. Ставши свідками революційних подій 1905–1907 рр. і наступної після них столипінської політичної реакції, вони у своїх творах таврували царизм і всю систему тогочасної державної влади як ворогів простого народу, об'єктивно й правдиво показували боротьбу трудящих за свободу й волю.

Найвидатніші діячі доби

І. Франко, Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Махиня, О. Чижик, С. Дальня, А. Тесленко, Степан Васильченко, Г. Хоткевич, Олександр Олесь, В. Винниченко

Леся Українка

Помітним явищем в історії вітчизняної культури цієї доби став літературний доробок письменників нового покоління, як-от: А. Тесленка, Степана Васильченка, Г. Хоткевича та ін. Вони зуміли показати весь драматизм людського існування в умовах загострення соціальної та національної боротьби на початку XX ст.

У цей період в українську літературу впевнено ввійшов талановитий поет Олександр Олесь. Протягом 1907–1917 рр. з'явилося п'ять книг його поезій. У двох перших письменник з радістю зустрічає революційні події 1905–1907 рр., закликає до боротьби за волю, справедливість, оспівує рідну українську природу.

У цей період розпочинається активна літературна діяльність Володимира Винниченка, який у своїх ранніх творах 1902–1906 рр. реалістично зображував життя бідноти, показував тодішні соціальні контрасти, різко критикував ліберальних панів, котрі удавали з себе щирих народолюбців.

Театр

Провідне місце в театральному житті України на початку XX ст. належало акторським колективам, які очолювали корифеї української сцени П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовський. Періодом найвищого творчого піднесення їхньої театральної трупи були 1900–1903 рр., коли в її репертуарі було близько 60 п'єс. У 1907 році М. Садовський заснував у Києві перший український стаціонарний театр. У цей час у Львові й далі успішно працював єдиний український професійний театр «Руської бесіди».

Найвидатніші діячі доби

П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, Леся Українка, І. Франко, М. Садовський, Г. Хоткевич, Л. Яновська

Під впливом Російської демократичної революції 1905–1907 рр. репертуар українського театру значно збагатився. Його основою, як і раніше, залишалися п'єси українських класиків М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого. Проте в репертуарі театру все частіше з'являються п'єси Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, Л. Яновської, у яких реалістично зображувалося минуле й сучасне українського народу.

Музика

Як і в театральному мистецтві, у музиці початку XX ст. спостерігалися відчутні якісні зміни. Провідні українські композитори М. Лисенко, С. Людкевич, К. Стеценко та ін. у своїх музичних творах відображали проблеми, сповнені глибокого соціального й громадянського змісту. М. Лисенко під впливом революційних подій 1905–1907 рр. написав хор-гімн «Вічний революціонер», драматичний монолог «В грудях вогонь», кантату «До 50-х роковин смерті Т. Шевченка», опери «Тарас Бульба» та «Енеїда». Ці твори мали глибоке патріотичне, громадянське, революційне звучання.

Найвидатніші діячі доби

М. Лисенко, С. Людкевич, К. Стеценко, А. Вахнянин, С. Крушельницька, О. Мишуга

Соломія Крушельницька (1872–1952)

Співачка. Закінчила Львівську консерваторію, вдосконалювала майстерність у Мілані. Мала світову славу як майстер співу бельканто. Співала на сценах провідних театрів світу: в Одесі, Петербурзі, Варшаві, Римі, Парижі, Мілані та ін. У її творчому доробку понад 60 оперних партій. Пропагувала за кордоном українські народні пісні, твори українських композиторів. З концертами виступала у Львові, Тернополі, Чернівцях. У 1939 р. повернулася до Львова, де викладала в консерваторії.

У 1904 році М. Лисенко заснував музично-драматичну школу, яка в 1913 році була реорганізована в консерваторію. Водночас у Львові з ініціативи А. Вахнянина був заснований Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка. Поява цих нових навчальних закладів сприяла значній активізації музичного життя в Україні.

Поряд з ними активно популяризували національну музику українські театри. Київський музично-драматичний театр М. Садовського поряд з драматичними виставами в 1907–1915 рр. поставив близько півтора десятка опер і оперет («Наталка Полтавка», «Енеїда», «Різдвяна ніч» М. Лисенка; «Катерина» М. Аркаса; «Роксолана» Д. Січинського; «Продана наречена» Б. Сметани та ін.). У цей час здобули світову славу видатні українські співаки С. Крушельницька та О. Мишуга.

Образотворче мистецтво й архітектура

Як і в попередній період, на початку XX ст. активно працювали художники М. Пимоненко, С. Васильківський, К. Костанді, І. Труш та ін. Наприклад, С. Васильківський у 1901–1908 рр. разом з М. Самокишем та М. Беркосом написав для будинку Полтавського земства три монументальні композиції «Козак Голота», «Вибори полковника Мартина Пушкаря», «Чумацький шлях на Ромодан». Справжнім майстром високохудожніх творів у цей час став О. Мурашко. Львівський художник І. Труш найкраще зарекомендував себе в пейзажному, жанровому та портретному живописі.

Найвидатніші діячі доби

М. Пимоненко, С. Васильківський, К. Костанді, І. Труш, М. Самокиш, М. Беркос, О. Мурашко, К. Жуков, М. Верьовкін, О. Вербицький, Г. Гай, П. Альошин, В. Осьмак, О. Бекетов, В. Кричевський

На початку XX ст. в архітектурі поряд з еклектизмом поширився стиль *модерн*, прихильники якого, відходячи від принципів класичної архітектури, прагнули до логічного, зручного планування, використовували нові залізні конструкції, різноманітні оздоблювальні матеріали (ліплення, прикраси з витого заліза тощо). Яскравим його прикладом є Бессарабський критий ринок у Києві. У цьому ж стилі побудовано залізничні вокзали Києва, Львова, Харкова, Жмеринки. Найяскравішими постатями архітектурного модернізму були К. Жуков, М. Верьовкін, О. Вербицький, Г. Гай та ін.

Василь Кричевський
(1872–1952)

Художник, архітектор, графік. Автор архітектурних проектів в оригінальному стилі українського модерну в Полтавській області, проекту й художнього оформлення Канівського музею-заповідника «Могила Т. Шевченка». Писав пейзажі та жанрові картини, працював у галузі книжкової графіки, над художнім оформленням вистав для театру М. Садовського, кінофільмів «Тарас Шевченко», «Сорочинський ярмарок» та ін. Брав участь у створенні державної символіки УНР. Викладав у Київському художньому інституті.

Поряд з модерном виділяється й класичний стиль, пам'ятками якого є Педагогічний музей (нині Київський будинок учителя) (П. Альошин), бібліотека Київського університету на вул. Володимирській (В. Осьмак), Харківський комерційний інститут (О. Бекетов) та ін.

Характерною особливістю архітектури початку XX ст. є поєднання модерну з елементами народного дерев'яного зодчества й ужиткового мистецтва (*український модерн*). У цьому стилі збудовано будинок Полтавського губернського земства (В. Кричевський), Харківське художнє училище (К. Жуков).

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

§110. Економічна та політична криза в Російській та Австро-Угорській імперіях

Воєнні дії, що безперервно відбувалися на території України в роки Першої світової війни, негативно вплинули на всі сфери життя українського народу. Своєю кістлявою рукою війна передусім торкнулася людських ресурсів: з 15 млн. мобілізованих до армії чоловіків майже 30% становили українці. Причому це була найпрацездатніша частина українського населення, тривала відсутність якої фактично знекровила економіку України.

Як переконливо засвідчив перший рік війни, Російська імперія не була підготовлена до тривалих воєнних дій належним чином. Загальна техніко-економічна відсталість та нездатність царських властей налагодити чіткий ритм воєнного виробництва стали причиною того, що вже наприкінці 1914 року російська армія відчувала серйозні проблеми із забезпеченням армії зброєю, гарматами, снарядами, набоями, обмундируванням. Наявні запаси були швидко вичерпані, а казенні підприємства виявилися неспроможними задовольнити зрослі потреби фронту. У країні відчувалося наростання справжньої господарської розрухи.

Економічна розруха

Головний воєнний тягар у цих умовах ліг на найбільш економічно розвинені регіони імперії, які були найближче до лінії фронту. Передусім від воєнних мобілізаційних заходів істотно постраждав Донецько-Криворізький басейн. Широкомасштабна мобілізація відразу досить відчутно вплинула на його економічні показники.

У воєнні роки різко погіршилася робота залізничного транспорту. Більша частина його рухомого складу працювала на потреби фронту, тому для забезпечення внутрішніх економічних зв'язків у роки війни не вистачало паровозів, вагонів, вугілля. Залізничні станції, як правило, були переповнені завантаженими потягами. Унаслідок дезорганізації залізничного

транспорту на початку 1916 року на залізницях імперії були зосереджені 150 тис. вагонів з неперевезеним вантажем.

Гостра криза не оминула в роки війни й сільське господарство. Воно було знекровленим, тому що половина працездатних сільських чоловіків була призвана до армійських лав, на військові потреби забрано велику кількість коней.

У роки війни фактично припинилося постачання сільського господарства технікою та добривами. Унаслідок цього в Україні значно скоротилися посівні площі, а врожайність у середньому знизилася на 8%. Урожай зернових в 1916 році зменшився проти 1913 року на 27%.

У країні відчувалася серйозна продовольча криза. Уряд змушений був установити тверді ціни на продукти харчування, запровадити хлібну розкладку та карткову систему. Для покриття великих воєнних витрат збільшився випуск паперових грошей, які забезпечувалися золотом лише на 14–15%. У Російській імперії з кожним роком невпинно зростали податки, а також внутрішні й зовнішні борги.

Усе це тяжким тягарем лягало насамперед на плечі трудящих, становище яких невпинно погіршувалося. На багатьох фабриках і заводах, які працювали на військові потреби, робочий день збільшився до 15–16 годин на добу. Заробітна плата, навпаки, не зростала, а зменшувалася через брак необхідних коштів. У зв'язку з продовольчою кризою ціни на найнеобхідніше непомірно зросли. Усі ці чинники зумовили нестерпні умови життя робітників.

Активізація революційного руху

Усвідомлюючи глибину потрясінь, у які втягнула український народ панівна царська кліка, у роки війни активізували свою діяльність партії радикального спрямування, насамперед соціал-демократи. Вони використовували складну соціально-економічну ситуацію для зміцнення своїх провідних позицій у народних масах. Під впливом їхньої агітації робітники України знову піднялися на рішучу страйкову боротьбу за свої права. Усього з серпня 1914 року до вересня 1915 року в Україні відбулося близько 100 страйків, у яких узяли участь майже 43 тис. робітників. Протягом наступного року активність незадоволених робітників значно посилилася, зросла й кількість страйкарів — тепер їх було вже 185 тис. осіб. На чолі страйкової боротьби робітників України, як і в попередній період,

були пролетарі великих промислових центрів, насамперед шахтарі та металурги Донбасу.

Виступи промислового пролетаріату активно підтримало українське селянство. Невдоволена посиленням поміщицької експлуатації, підвищенням податків та запровадженням хлібної розкладки селянська біднота спрямовувала свої виступи проти поміщиків і заможних верств села, які зуміли відкупити від мобілізації до армії своїх синів. Усього протягом серпня 1914 – кінця 1916 рр. в Україні відбулося понад 160 селянських заворушень, 20% з яких супроводжувалися відкритими сутичками селян з поліцією. Центрами селянських виступів у роки війни були Поділля, Київщина та Харківщина.

Погані новини, які фронтовики отримували в листах з рідних домівок, незадовільне забезпечення армії, безглузді поразки й утрати в боях, а також широке розгортання революційного руху в Російській імперії зумовили активізацію антиурядових і антивоєнних виступів в армії. Ці акції відбувалися у вигляді відмови воювати, розправ над ненависними офіцерами тощо.

З часом епізодичні солдатські виступи переросли у справжні повстання. Наприклад, у жовтні 1916 року в солдатському заворушенні в м. Кременчуці взяло участь близько 6 тис. осіб. Доведені до відчаю своїм тяжким становищем повсталі солдати розправилися зі своїми командирами, звільнили з в'язниці заарештованих товаришів. Виступ був жорстоко придушений карателями, що прибули до Кременчука з Києва.

Антиурядові солдатські повстання в цей час відбулися також у Харкові та ряді інших військових підрозділів Південно-Західного фронту. Скажімо, у грудні 1916 року солдати 222-го полку відмовилися зайняти бойові позиції, у січні 1917 року не виконав наказ свого командування виступати на передову 223-й Одоєвський полк та ін.

Соціально-економічне становище в Західній Україні

Економічна розруха, різке погіршення становища народних мас, безперервні військові дії зумовили стихійні антивоєнні дії на західноукраїнських землях, що так і залишилися під владою Австро-Угорщини. 27 жовтня 1916 року у Львові відбулася масова демонстрація галицьких трудящих на знак протесту проти вивозу продовольства з Галичини до Німеччини. Учасники кількатисячної політичної маніфестації рішуче скандували: «Геть війну! Віддайте нам наших батьків і чоловіків!»

Революційні настрої серед західних українців активно поширювали російські полонені, табори яких були розташовані в Галичині та на Закарпатті. Нерідко полонені українці встановлювали дружні зв'язки з місцевими селянами, читали їм лекції та доповіді, допомагали розібратися в складних політичних та економічних проблемах.

Загальне невдоволення ходом військових дій, складною внутрішньою ситуацією у ворожих країнах охопило згодом і панівні класи Російської та Австро-Угорської імперій. Поразки на фронтах, неприхована, безсоромна корупція в найвищих ешелонах влади не виправдали сподівань буржуазії в одержанні надприбутків під час загарбницької імперіалістичної війни. Особливо гостро на ці проблеми реагували панівні верстви населення Російської імперії, які реально усвідомлювали повну неспроможність царизму надалі керувати величезною розхитаною й політично, і економічно імперією. Невдоволення політикою монархічної влади охопило Державну думу й усе більше спонукало її депутатів до невтішних висновків про неминуче падіння династії Романових. Зрештою всенародне невдоволення монархічним правлінням спричинило загальнонаціональну кризу й привело до революційного вибуху в лютому 1917 року, під час якого в Росії було повалене самодержавство.

Українська революція

Початок Української революції

27 лютого 1917 року в Російській імперії перемогла демократична революція. Самодержавство, яке існувало в Росії з 1613 року, було знищене. Після повалення монархії в Росії встановилося двовладдя — утворилися два політичні табори:

- *Тимчасовий уряд*, очолюваний князем Г. Львовим, складався з правих російських партій кадетів та октябристів. Єдиним представником соціалістів був міністр юстиції О. Керенський (майбутній голова Тимчасового уряду);
- *Рада робітничих і солдатських депутатів* репрезентувала соціалістичний табір. На момент утворення її більшість становили есери та меншовики, проте з часом вона перейшла до рук більшовиків.

Джерела

Витяг зі Звернення Тимчасового уряду

Громадяни!

Тимчасовий комітет членів Державної думи за сприяння й співчуття столичних військ і населення досягнув нині такого ступеня успіху над темними силами старого режиму, що він дозволяє йому розпочати міцнішу побудову виконавчої влади.

Для цієї мети Тимчасовий комітет Державної думи призначає міністрами першого громадянського кабінету ... осіб, довіра до яких країни забезпечена їхньою попередньою громадською та політичною діяльністю...

У своїй теперішній діяльності кабінет керуватиметься такими засадами:

1. Цілковита й негайна амністія щодо всіх справ політичних і релігійних, зокрема терористичних замахів, військових повстань і аграрних злочинів і т. ін.

2. Свобода слова, друку, спілок, зборів і страйків з поширенням політичних свобод на військовослужбовців у межах, прийнятних у воєнно-технічних умовах.

3. Скасування всіх станових, віросповідних і національних обмежень.

4. Негайне готування до скликання на засадах загального, рівного, таємного й прямого голосування Установчих зборів, які встановлять форму правління й конституцію країни.

5. Заміна поліції народною міліцією з виборним начальством, підлеглим органам місцевого самоврядування.

6. Вибори до органів місцевого самоврядування на засадах загального, рівного, таємного й прямого голосування.

7. Нероззброєння й невиведення з Петрограда військових частин, що брали участь у революційному русі.

8. За умов дотримання суворої військової дисципліни в строю та під час виконання військової служби — усунення для солдатів усіх обмежень у користуванні громадянськими правами, наданими решті громадян.

Революційні події знайшли глибокий відгук і в підросійській Україні, важливій частині імперії, у якій довго складалася передреволюційна ситуація.

Причини революції в Україні:

- перебування українських теренів з кінця XVIII ст. в політичній та економічній залежності від Російської та Австрійської імперій;
- важкі соціально-економічні умови більшості населення країни (особливо робітників і селян): низька зарплатня, виснажлива праця, злидні, безземелля, жорстока експлуатація;
- переслідування в Російській імперії українського суспільного руху, утиски політичних партій та громадських рухів.

Передумовою революції в Україні стала Перша світова війна, яка принесла злидні, численні жертви серед українців, економічну й політичну кризу.

На відміну від Росії, під час революції в Україні виник і могутній третій табір, який спирався на соціал-демократичні та націонал-демократичні сили.

§111. Доба Центральної Ради

3–4 березня 1917 року в Києві була організована Українська Центральна Рада (УЦР), яка об'єднала представників головних українських політичних партій. Ідея створення Центральної Ради народилася на зборах Товариства українських поступовців (ТУП), яке було започатковане М. Грушевським, С. Єфремовим і Є. Чикаленком

після Революції 1905–1907 рр. як міжпартійний політичний блок усеукраїнського масштабу. Товариство українських поступовців, засноване в Києві 1908 року, згуртувавши представників української інтелігенції, планувало домагатися автономії України в рамках конституції буржуазної Росії.

Центральна Рада перетворилася на керівний осередок української націонал-демократичної революції, об'єднавши під революційними гаслами політичні партії, інтелігенцію, представників культурно-освітніх, селянських, кооперативних, військових, студентських товариств та речників церкви. Помітне місце в Центральній Раді, що стала своєрідним парламентом, посіли представники національних меншин: євреї, росіяни, поляки.

Керівником (головою) Української Центральної Ради був обраний *Михайло Грушевський*, видатний український історик і політичний діяч. У 1917 році він належав до партії українських есерів. Від самого початку діяльності Центральної Ради М. Грушевський стояв на *автономістських позиціях*. Його підтримував інший керівник Центральної Ради Володимир Винниченко, відомий український письменник, лідер Української соціал-демократичної партії. Знаними діячами Центральної Ради були також Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стешенко, П. Христюк тощо.

Крім прибічників автономії України у складі Росії, до Центральної Ради входили й *прибічники негайного проголошення незалежності України*. Одним з них був *Микола Міхновський*, що активно виступав за створення українських державних інституцій, передусім українського війська.

Тимчасовий уряд уважає за свій обов'язок додати, що він аж ніяк не має наміру скористатися воєнними обставинами для якої-небудь затримки в здійсненні реформ і заходів, викладених вище.

Голова Державної думи М. Родзянко.

Голова Ради міністрів кн. Г. Львов.

Міністри: П. Мілюков, М. Некрасов, О. Коновалов, О. Мануйлов, М. Терещенко, В. Львов, А. Шингарев, О. Керенський.

Сергій Єфремов
(1876–1937)

Український учений, державний і громадський діяч. Народився в с. Пальчику на Черкащині. Закінчив Київський університет. У 1905–1907 рр. перебував в Українській радикальній партії, згодом став одним з ініціаторів створення Товариства українських поступовців. Після реорганізації ТУП в Українську партію соціалістів-федералістів став її головою. Одночасно в Центральній Раді виконував обов'язки секретаря з національних справ. Після жовтня 1917 р. повернувся до наукової діяльності. Автор фундаментальної праці «Історія українського письменства», монографій про творчість Т. Шевченка, І. Франка. Заарештований за сфабрикованою справою 1930 р. Загинув у сталінському «політізоляторі» ймовірно 1937 р.

Між автономістами та самостійниками в Центральній Раді спалахнула боротьба, яка не могла не позначитися на єдності українського визвольного руху.

Розвиток Української революції у квітні – травні 1917 року

1 квітня 1917 року в Києві відбулася 100-тис. демонстрація на підтримку Центральної Ради під гаслами «Вільна Україна — великій Росії!», «Автономію Україні!»

Найважливішою подією весни 1917 року став Український національний конгрес, у роботі якого взяли участь понад 900 осіб від політичних партій та різних селянських, військових, робітничих організацій. На конгресі були представлені всі регіони України. У перший день конгресу прийнято резолюцію про проголошення автономії України.

21 квітня відбулися вибори нового складу Центральної Ради. Головою УЦР став М. Грушевський, а його заступниками — С. Єфремов і В. Винниченко. Для постійної роботи між сесіями Центральної Ради була обрана Мала рада, яка складалася з 20 осіб.

5–8 травня 1917 року в Києві відбувся військовий з'їзд делегатів від усіх партій, флотів та гарнізонів. У ньому взяли участь близько 700 делегатів. Роботою з'їзду керували М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра і М. Міхновський. Головним питанням з'їзду було питання про ставлення українського населення до війни. Делегати ухвалили: добиватися миру без анексій і контрибуцій, а до його настання пропонували боронити здобутки революції.

На з'їзді була підтримана й вимога Центральної Ради про надання автономії Україні. Для того щоб Тимчасовий уряд і Петроградська рада окремим актом узаконили автономію України, з'їзд:

- обрав Військовий генеральний комітет на чолі з С. Петлюрою;
- ухвалив резолюцію про потребу створення української армії.

Військовий з'їзд був важливим етапом у процесі переходу військових на бік Центральної Ради, про що свідчить:

- утворення віча українських офіцерів;
- ухвала новоствореним вічем постанови про організацію української національної армії;
- створення військового українського клубу ім. П. Полуботка, який очолив Микола Міхновський.

У травні 1917 року близько 3 тис. солдатів створили *український полк ім. Б. Хмельницького*, із сільських мешканців був сформований підрозділ вільного козацтва, а його почесним отаманом обрано командира 1-го Українського корпусу генерала *П. Скоропадського*, який запропонував передати в розпорядження Центральної Ради свій українізований полк чисельністю 40 тис. бійців, але М. Грушевський і В. Винниченко заперечували необхідність мати регулярну армію.

Протягом травня – червня 1917 року в Петрограді відбувалися переговори між делегацією Центральної Ради на чолі з В. Винниченком і Тимчасовим урядом та Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів. Українська делегація подала «Декларацію Української Центральної Ради» з домаганням автономії України. Петроградський уряд негативно прореагував на прагнення українців.

УНІВЕРСАЛ
Української Центральної Ради
до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого

Текст Першого універсалу

Перший універсал Центральної Ради

В умовах загальнонаціонального піднесення Центральна Рада зробила рішучий крок у розбудові української державності: вона, усупереч волі Тимчасового уряду, проголосила автономію України.

10 червня 1917 року на другому українському військовому з'їзді (2 тис. делегатів) Володимир Винниченко проголосив Перший універсал Центральної Ради. Головний зміст універсалу — проголошення автономії України та українізації, окреслення рис майбутньої національно-культурної автономії.

15 червня 1917 року був створений *Генеральний секретаріат* на чолі з В. Винниченком — *перший у XX ст. український уряд.*

Джерела

З Першого універсалу Центральної Ради

Щоб Російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального російського правительства, себто вибраним нами комісаром по Вкраїні...

...І через те ми, Українська Центральна Рада, *видаємо цей універсал до всього нашого* народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи...

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

Другий універсал Центральної Ради

Тимчасовий уряд та консервативні кола Росії засудили Перший універсал Центральної Ради, оголосивши його виявом сепаратизму. На цих позиціях стояли й загальноросійські партії, що діяли в Україні.

Уряд готовий був застосовувати проти Ради силу, але його руки зв'язувала політична криза, яка виникла внаслідок багатолюдних демонстрацій, що відбулися 18 червня в Петрограді.

29 червня до Києва прибула делегація міністрів Тимчасового уряду в складі О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетелі. Вони провели переговори з керівництвом Центральної Ради, у результаті яких обидві сторони пішли на взаємні поступки:

- Тимчасовий уряд зобов'язався визнати Центральну Раду «найвищим крайовим органом управління в Україні»;
- склад Генерального секретаріату мав затверджувати Тимчасовий уряд;
- Центральна Рада зобов'язувалася відмовитися від самочинного введення автономії та погоджувалася чекати затвердження автономного статусу Всеросійськими установчими зборами.

Підсумки компромісу викладено в документі, який Центральна Рада оформила *3 липня 1917 року як Другий універсал.*

Зміст Другого універсалу свідчить, що Центральна Рада зробила істотні поступки Тимчасовому урядові, який прагнув обмежити національно-визвольний рух певними рамками. Для українців важливість укладеної угоди істотно знижувалася тим, що:

- не окреслювалася територія, на яку мала поширюватися влада Центральної Ради та її Генерального секретаріату;

Джерела

З Другого універсалу Центральної Ради

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдности її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками инших народностей, які живуть на Україні...

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново з-поміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої власти Тимчасового правительства на Україні...

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготовлятиме проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим зборам.

Що ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головнокомандуючім для участи при комплектуванню окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни будуть можливі з технічного боку без нарушення бойової здатності армії...

- не уточнювалися повноваження Секретаріату, зокрема в його стосунках з місцевими органами Тимчасового уряду.

Без сумніву, Другий універсал був кроком назад проти Першого. Проте політичні здобутки лідерів українського визвольного руху не варто недооцінювати. У Києві М. Грушевський і В. Винниченко говорили про перемогу, яку здобула українська сторона після укладення угоди з Тимчасовим урядом. Російські консервативні кола оцінили цей компроміс як перемогу української дипломатії.

Другий універсал був зустрінутий неоднозначно. На знак протесту проти поступок Україні з Тимчасового уряду вийшли міністри-кадети. Спалахнула *урядова криза*, що поклала початок загальнополітичній кризі та кривавим липневим подіям у Петрограді.

3–4 липня 1917 року в Петрограді відбулися криваві сутички між прибічниками більшовиків і Тимчасового уряду. Двовладдя завершилося перемогою Тимчасового уряду та переходом на нелегальне становище більшовиків, які в цих історичних умовах узяли курс на збройне постання. У столиці був запроваджений надзвичайний стан.

Усі ці події не могли не вплинути на розвиток Української революції. Тому керівники Центральної Ради були вимушені маневрувати в досить складній і суперечливій суспільно-політичній ситуації.

В умовах військової влади, яка, фактично, існувала на території Росії, Тимчасовий уряд, який очолював О. Керенський, почав наступ і в Україні. У серпні 1917 року він видав «*Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату*», яка значно обмежувала права України:

- Генеральний секретаріат мав стати органом Тимчасового уряду;
- Центральну Раду позбавляли законодавчих прав;
- українську територію звужували до п'яти губерній (Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської).

Олександр Керенський (1881–1970)

Російський політичний діяч, голова Тимчасового уряду в Петрограді. У Тимчасовому уряді — військовий і морський міністр, потім — прем'єр-міністр, після розгрому корніловщини став верховним головнокомандувачем. У липні 1917 р. очолив переговори Тимчасового уряду з Центральною Радою в Києві. 7 листопада 1917 р. втік з Петрограда. У 1918 р. емігрував до Франції, у 1940 — до США.

Фактичний відступ Центральної Ради перед російським урядом (хоч він і був зумовлений історичною ситуацією), викликав в Україні масове незадоволення патріотично налаштованих сил. У ніч з 4 на 5 липня в Києві проти Тимчасового уряду повстав полк ім. П. Полуботка. Повстання відбулося стихійно, без узгодження з Центральною Радою та Українським військовим комітетом. Організатори повстання, домовившись з деякими депутатами Центральної Ради та членами Клубу ім. П. Полуботка, намагалися збройним шляхом взяти владу в Києві та змусити Центральну Раду проголосити незалежність України. Полуботківцям вдалося протягом дня захопити низку важливих державних установ у місті — військову комендатуру, арсенал, банк, скарбницю, інтендантські склади. Сили Центральної Ради у взаємодії зі штабом Київського військового округу (КВО) зуміли придушити повстання. Полк полуботківців був розформований і відправлений на фронт.

Другий універсал не влаштовував ні Центральну Раду, ні Петроградський уряд.

Третій універсал Центральної Ради

7 листопада 1917 року більшовики в Петрограді повалили Тимчасовий уряд О. Керенського й узяли владу в свої руки. Відлуння цих подій прийшло й в Україну.

Основні події розгорнулися в Києві. Прибічники Тимчасового уряду згуртувалися навколо штабу Київського військового округу (10 тис. багнетів); більшовики, спираючись на 6 тис. озброєних червоногвардійців, підтримували Раду робітничих і солдатських депутатів. Центральна Рада мала на своєму боці 8 тис. багнетів.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Текст Третього універсалу

Відразу ж після перевороту в Петрограді більшовики здійснили спробу збройним шляхом вибити з Києва війська Тимчасового уряду. Почалися триденні кровопролитні бої. У ці критичні дні Центральна Рада, яка до цього часу залишалася нейтральною, перейшла в наступ. Прихильники Тимчасового уряду вимушені були покинути місто. У Києві склалося своєрідне двовладдя: місто контролювали війська Центральної Ради й більшовиків (Ради робітничих і солдатських депутатів). Ураховуючи небезпеку, яка загрожувала Україні, *7 листопада 1917 року* Центральна Рада виступила з *Третім універсалом*, що *проголошував*

Українську Народну Республіку (УНР), яка мала перебувати у федеративних відносинах з Росією. Згідно з цим документом уся влада в новоствореній державі повинна була належати Центральній Раді та її виконавчому органу — Генеральному секретаріатові, а на місцях — думам і земствам.

Джерела

З Третього універсалу Центральної Ради

...Не відділяючись від Російської республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі. Щоб уся Російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити, належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України.

Універсал також проголошував:

- 8-годинний робочий день;
- контроль держави над промисловістю й банками;
- ліквідацію поміщицького землеволодіння та передачу його селянам без викупу;
- демократичні свободи (свободу слова, друку, віри, зібрань, спілок, страйків, недоторканність особи й помешкання);
- скасування смертної кари;
- рівність прав національних меншин з правами українців.

Особливу увагу в універсалі приділили відносинам з Росією.

Ставлення більшовиків до Української революції

Відносини між більшовицькими колами та Центральною Радою були суперечливими й пройшли через різні етапи. Після повернення з еміграції у квітні 1917 року *В. Ленін* на VII конференції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) підкреслював: «Якщо Фінляндія, Польща, Україна відокремляться від Росії, у цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб і далі провадити політику царя Миколи».

У червні 1917 року після виходу Першого універсалу, Ленін ще раз рішуче підтвердив цю пропозицію: «... жоден демократ, — писав він,— не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог, жоден демократ не може також заперечувати право України на вільне відокремлення від Росії».

Через кілька днів у статті «Україна і поразка керівних партій Росії» Ленін наголосив, що поступитися українцям — означає вчинити розумно, бо інакше буде гірше: силою українців не вдержиш, а тільки озлобиш; поступитися українцям — відкрити шлях до довір'я між обома націями, до їхнього рівноправного братерського союзу.

Володимир Ленін (Ульянов)
(1870–1924)

Російський революціонер, засновник та ідеолог більшовизму й міжнародного комунізму. Народився в м. Симбірську (тепер Ульяновськ). Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. Організатор «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». 1917 року розпочав діяльність, спрямовану на повалення Тимчасового уряду та ліквідацію двовладдя. Того ж року більшовицька партія на чолі з В. Леніним захопила владу в Петрограді. Один з ініціаторів так званої нової економічної політики. Послідовно виступав проти ідеї української окремішності. Уважав питання контролю над Україною, її хлібом та донбаським вугіллям питанням життя і смерті російської більшовицької революції. У 1922 р. виступив ініціатором створення СРСР. Із середини грудня 1922 р. після різкого погіршення стану здоров'я й до самої смерті 1924 року фактично був усунений від керівництва партією й країною. Похований у мавзолеї на Красній площі в Москві.

(За «Довідником з історії України»)

Коли більшовики боролися проти Тимчасового уряду, вони дотримувалися цих ідей. Проте після жовтневого перевороту та встановлення диктатури пролетаріату ця позиція стала змінюватися на користь пробільшовистських «Совєтов» в Україні. Уряд Леніна критикував Центральну Раду за підтримку антибільшовицьких сил, Центральна Рада заявляла про незаконність дій більшовиків під час жовтневого перевороту в Петрограді. Більшовицький уряд відмовився надати Центральній Раді гроші, чим поглибив економічні проблеми. Рада заборонила постачання продуктів у Росію. *Конфронтація* між Петроградом і Києвом посилювалася.

Користуючись нерішучістю й непослідовністю Центральної Ради, більшовицькі організації розгорнули активну роботу в масах. «Не до національного визволення веде вас Центральна Рада, а до нового рабства. Звертайте увагу не на слова, а на діла. Подивіться, що робить Рада й Генеральний секретаріат. Дали вони селянам землю? — Ні. Увели контроль над промисловими підприємствами? — Ні», — так звертався до населення Київський комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків.

На кінець 1917 року ні аграрне, ні робітниче, ні національне питання в Україні не були розв'язані. Це посилило політичну кризу в країні. Не дочекавшись землі, селяни стихійно взялися за її переділ, за що проти них висилали каральні загони. На промислових підприємствах зростало безробіття, що посилювало невдоволення мас, формувалися загони Червоної гвардії.

Петроградський уряд уважно стежив за розвитком політичної ситуації в Україні.

У грудні 1917 року Рада народних комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РНК РСФРР) звернулася з мані-

фестом і відозвою до українського народу, у яких містилися ультимативні вимоги до Центральної Ради, заклик до більшовиків України та до всіх пролетарських мас активно боротися за встановлення влади Рад (більшовицьких). На початку грудня відбулося збройне повстання більшовиків проти Центральної Ради в Харкові. Влада в місті перейшла до Ради робітничих і селянських депутатів. *Розпочалася перша неоголошена війна Радянської Росії проти УНР.*

В. Затонський

Перший Усеукраїнський з'їзд Рад (11–12 грудня 1917 року), який відбувся в *Харкові*, оголосив Центральну Раду поза законом, а всі її розпорядження недійсними. На території України проголошувалася радянська влада. *Лідерами більшовиків в Україні* були *Артем (В. Сергєєв), Є. Бош, В. Затонський, Г. П'ятаков, М. Скрипник* та ін. Таким чином, в Україні виникло *двовладдя*, що фактично поклало початок громадянській війні.

16 січня 1918 року вибухнуло збройне повстання київських більшовиків, центром якого став *завод «Арсенал»*. Через тиждень повстання було придушене, а 300 робітників-повстанців закатовано. У цей час до Києва почали підходити червоногвардійці з Харкова, Донбасу, Москви й Петрограда. Проти них виступили поспіхом підготовлені сили Центральної Ради. У *бою під містечком Крути* в оточення потрапив загін українських гімназистів, які були по-звірячому вбиті вояками полковника Муравйова. Арсенальська та крутська трагедії стали грізним початком братовбивчої війни в Україні.

Четвертий універсал Центральної Ради

Уже в умовах громадянської війни, *22 січня 1918 року*, Центральна Рада проголосила *Четвертий універсал*, у якому підкреслювалося, що віднині *Українська Народна Республіка стала самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою українського народу*. Проголошуючи державну незалежність України, Центральна Рада все-таки не відкидала можливості федеративного зв'язку з оновленою Російською державою. Керівник УНР М. Грушевський мотивував прийняття Четвертого

Джерела

З Четвертого універсалу Центральної Ради

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами... ми *хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з* них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть в ній буде належати тільки народові України...

Д. Нарбут. Проект герба УНР. 1918 р.

універсалу необхідністю виходу України зі стану світової війни, захисту своїх кордонів від наступу з півночі та бажанням якнайшвидше впорядкувати соціальні, економічні та фінансові справи. Ідея української державності ґрунтувалася на власному досвіді, для молодої держави заперечувався імперський чи західний шлях.

У Четвертому універсалі проголошувалися широкі соціально-економічні заходи:

- передача землі селянам;
- державний контроль за виробництвом і фінансами;
- піднесення добробуту трудового народу тощо.

Проте час був згаяний. Більшовицькі війська підійшли до Києва, тому впровадження в життя ідей універсалу стало неможливим.

26–27 січня 1918 року Київ перейшов до рук більшовиків, а Центральна Рада переїхала до Житомира. Успіхи більшовиків примусили лідерів УНР шукати могутніх союзників. Їхні погляди були спрямовані до Брест-Литовська, де тривали переговори Радянської Росії з Німеччиною та її союзниками. Щоб не дати змоги радянському урядові на цих переговорах репрезентувати Україну, туди виїхала українська делегація.

Держави Антанти нервово сприйняли приїзд до Бреста представників України. Французький та англійський уряди, визнавши Українську Народну Республіку, намагалися вплинути на український уряд, щоб він не підписував ніяких угод з Німеччиною та її союзниками, обіцяючи за це всіляку допомогу. Та український уряд обрав шлях підписання угод з Четверним союзом. Німці виявили готовність допомагати Україні своїми військами для швид-

Довідка. *Герб* (польське *herb*, що походить від німецького *Erbe* — спадщина) — особливий символічний знак держави, міста, стану, роду; зображений на прапорах, монетах, печатках тощо.

Державний герб — офіційна емблема держави, опис і зображення якої встановлюють конституція та спеціальні закони держави.

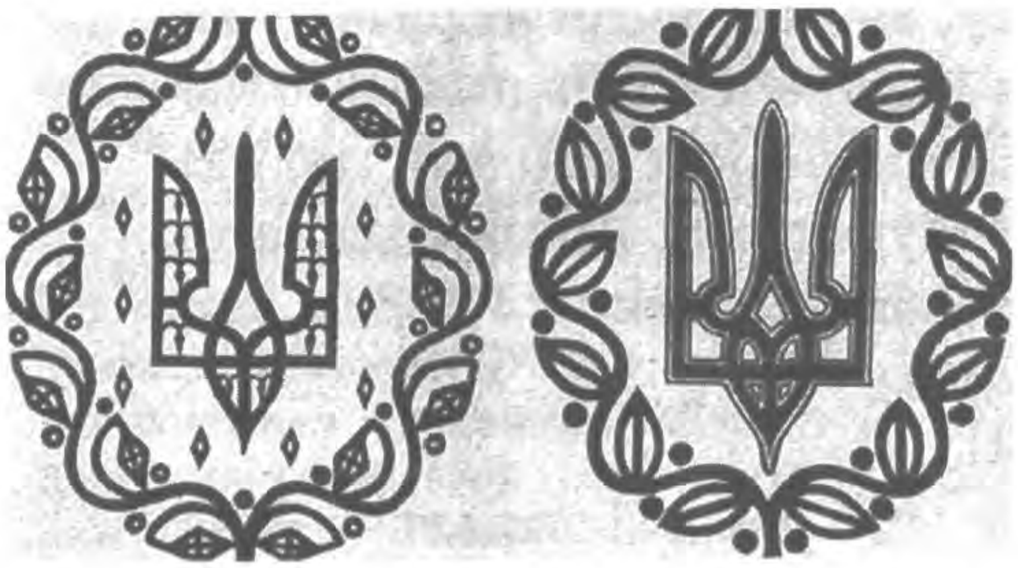

Великий та Малий герби УНР (проект В. Кричевського). Були затверджені 22 березня 1918 р. Основою гербів став тризуб — династичний знак Володимира Великого. Оливковий вінок навколо тризуба символізував згоду в державі та мир із сусідами.

Довідка. *Четверний союз* — назва блоку Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини й Болгарії, який протистояв під час Першої світової війни країнам Антанти.

кого її очищення від більшовиків, але натомість вимагали значних поставок до Німеччини продуктів харчування й сировини.

Державна печатка УНР

Свою готовність надіслати війська в Україну виявила й Австро-Угорщина. На українські території вступили польські, чеські, угорські частини. Це викликало невдоволення й обурення широких народних мас і мало негативні наслідки для Української держави. Спираючись на іноземні війська, заможні кола України (підприємці, купці, поміщики) змогли паралізувати здійснення соціально-економічних заходів, визначених Четвертим універсалом.

Самі німці навіть не приховували, для чого вони прийшли в Україну. За мирним договором з Центральною Радою вони мали одержати мільйони пудів хліба. Український уряд опинився в дуже скрутному становищі. З одного боку, Німеччина перестала рахуватися з ним, з другого — він потрапив під тиск різних соціально-класових прошарків України.

§112. Україна в роки громадянської війни

Українська Держава П. Скоропадського

Німецьке командування не приховувало свого невдоволення діяльністю українського уряду. *29 квітня 1918 року* підготовлений німцями з'їзд «хліборобів» у Києві здійснив *державний переворот*, унаслідок якого розпущено Центральну Раду, а *гетьманом* України був проголошений *Павло Скоропадський*. Гетьманський переворот відбувся безболісно, ніякого опору нова влада не зустріла.

Павло Скоропадський
(1873–1945)

Учасник Російсько-японської війни. З 1912 р. — генерал-майор почту імператора. У 1914–1917 рр. — командир гвардійських кавалерійських частин. У 1917 р. обраний почесним військовим отаманом Вільного козацтва. У

Вісім місяців Гетьманщини були суперечливими. Повним ходом відбувалась українізація, відкрито новий університет у Кам'янці-Подільському, засновано Українську академію наук (її президентом став видатний учений В. Вернадський), відкривалися українські освітні організації, наукові та

квітні – грудні 1918 р. — гетьман Української Держави. Сприяв поступу науки, культури, освіти в Україні. З 1918 р. емігрував до Німеччини. Співзасновник Українського наукового інституту (Берлін; 1926–1945). Помер у Берліні.

Німецькі війська в Києві

Німецькі війська в Києві

культурні заклади, розгорнулося книгодрукування рідною мовою. Поряд з українськими також відкривалися російські, єврейські, польські школи.

Проте *реальна влада* в Україні перебувала *в руках німців*, накази яких слухняно виконував гетьман. «Нарешті до влади прийшла та людина, з якою можна працювати», — писав про Скоропадського німецький головнокомандувач Людендорф. У цих словах цілковита правда, бо до Німеччини рушили тисячі вагонів продуктів і худоби з України.

Політичні та соціальні заходи гетьмана розходилися з діяльністю Ради. Україна проголошувалася «Українською Державою», а назва «УНР» була скасована. Вийшов гетьманський наказ про повернення землі поміщикам і про компенсацію збитків революції. Відповідні заходи відбувалися й у промисловості:

- насамперед ліквідований робочий контроль на виробництві;
- заборонялися страйки;
- скасовувався 8-годинний і встановлювався 12-годинний робочий день.

Урядові П. Скоропадського вдалося встановити дипломатичні відносини не тільки з країнами німецького блоку (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною), а й зі Швейцарією, Фінляндією, Польщею та Росією.

Незважаючи на певні успіхи, *гетьманський уряд*, який очолював полтавський поміщик *Ф. Лизогуб*, не мав широкої підтримки в Україні, проти нього виступили робітники, селяни, більшовики, прибічники Центральної Ради, анархісти.

У листопаді 1918 року в Німеччині відбулася революція. Німецька армія капітулювала перед Антантою. Зазнав краху весь блок країн, який був на боці Німеччини. П. Скоропадський опинився в міжнародній ізоляції. Тоді його увагу привернув Дон, де ширився «білий рух» на чолі з генералом А. Денікіним.

14 листопада 1918 року своїм універсалом П. Скоропадський сповістив про створення *федерації з Росією*. Це викликало обурення серед широких українських верств суспільства й прискорило падіння гетьманського режиму. 14 грудня 1918 року гетьман зрікся влади й виїхав з України разом з німецькими частинами. *Гетьманська держава припинила своє існування.*

Довідка. *«Білий рух»* — головна і найактивніша складова антибільшовицького руху в Україні 1917–1920 рр. Основна мета — відновлення єдиної Росії через установлення військової диктатури. Лідер — генерал А. Денікін, який проводив відверту антиукраїнську політику.

Директорія УНР

18 грудня 1918 року до Києва вступили війська Директорії УНР. Директорія була створена 13–14 листопада на засіданні Українського національного союзу (УНС засновано в серпні 1918 року з діячів Центральної Ради в підпіллі). До складу Директорії входили представники різних політичних партій: тут були представники від українських соціал-демократів — В. Винниченко (голова Директорії), С. Петлюра, А. Макаренко; від українських есерів — Ф. Швець; від соціалістів-самостійників — П. Андрієвський. У своєму зверненні до українського народу вона закликала до повстання проти гетьмана. Після повалення П. Скоропадського Директорія переїхала з Вінниці до Києва, де проголосила *відновлення Української Народної Республіки*. Головою першого уряду Директорії УНР — Ради народних міністрів — став В. Чеховський. 26 грудня 1918 року відновлено закони УНР.

Члени Директорії УНР. Зліва направо: А. Макаренко, Ф. Швець, С. Петлюра

На відміну від гетьманського уряду, Директорія вдалася до здійснення соціально-економічних заходів соціалістичного спрямування, як-от:

- у сфері державного управління передбачала передати владу Трудовим радам селян, робітників та інтелігенції;
- найвища законодавча влада передавалася Трудовому конгресові — своєрідному парламентові, сформованому з депутатів від селян, робітників, інтелігенції, працівників залізниці і пошти, без участі «поміщиків і капіталістів»;

- планувалося скасувати всі антинародні рішення гетьманського уряду, відновити 8-годинний робочий день, робітничий контроль.

Уряд Директорії проголосив широку програму аграрних перетворень. Аграрна політика передбачала конфіскацію поміщицьких земель. Не підлягали конфіскації наділи площею до 15 десятин.

Персоналії

Федір Швець
(1882–1940)

Український громадсько-політичний діяч, учений-геолог. Народився на Черкащині. У 1909 р. закінчив Дерптський університет, співпрацював з термінологічною комісією Українського наукового товариства в Києві. У 1909–1916 рр. викладав природничі науки в Дерптській гімназії. У 1915 р. здійснював геологічні дослідження на Керченському півострові, Кавказі та в Криму. 1917 року повернувся в Україну. У червні 1917 р. на першому Всеукраїнському селянському з'їзді увійшов до Всеукраїнської ради селянських депутатів і був уведений до Української Центральної Ради. У вересні 1918 р. призначений професором геології Українського державного університету в Києві і його першим проректором. У період Української Держави — член Українського національного союзу. З листопада 1918 р. ввійшов до складу Директорії УНР. У 1923 р. — професор геології Українського вільного університету. У 1924–29 рр. викладав в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Автор багатьох наукових праць з геології. Помер у Празі, де й був похований.

Ситуація, у якій Директорія прийшла до влади, була досить складною. Українські території опинилися в руках різних отаманів, тому уряд не міг навести належний лад і налагодити ефективне державне управління. По всій Україні ширилися єврейські погроми, які нищили не тільки єврейське населення, а й руйнували українську державність. У країні панувала анархія.

З півночі просувалися війська Червоної армії, із заходу — поляки, на півдні готувалася до походу армія генерала Денікіна. Щоб уникнути цього смертельного трикутника, Директорія активізувала свою дипломатичну діяльність. До більшовиків і до представників Антанти рушили одразу дві делегації. Одну з них, за дорученням В. Винниченка, очолював соціал-демократ Семен Мазуренко. У плани його місії входило:

- підписання мирних угод з Радянською Росією на умовах цілковитої самостійності Української Народної Трудової Республіки;
- припинення воєнних дій;
- виведення всіх військових частин Росії з території України;
- забезпечення допомоги військовими засобами українській армії.

За це УНР зобов'язувалася підписати з Москвою тимчасовий військовий союз проти білогвардійців і Антанти. Можливості укладання такого союзу викликали серйозні суперечки серед лідерів більшовиків. Чимало з них не визнавали ідеї незалежної Української держави. Успішний наступ Червоної армії, яка вже доходила до Києва, робив позиції більшовиків досить сильними.

Після довгих і гарячих дебатів у ЦК і Політбюро В. Леніну вдалося перемогти противників миру з Україною. Ухвалена спеціальна постанова Центрального комітету й Політбюро Російської комуністичної партії офіційно підтвердила, що Радянська Росія визнає незалежність Української держави. Проте ратифікувати цю постанову, або хоч би довести її до відома широких мас України, стало неможливим через наступ Червоної армії в Україні.

Персоналії

Андрій Макаренко
(1886–1963)

Український політичний діяч. Народився в Гадячі. Служив в управлінні Південно-Західної залізниці в Києві. У 1917 р. був одним з організаторів діяльності українських залізниць, головою Спілки залізничників. У 1918 р. входив до Директорії УНР. У 20–30-х рр. перебував у Чехословаччині та Австрії. Захистив докторську дисертацію в Українському високому педагогічному інституті. Протягом 1928–1929 рр. разом з П. Андріївським і Ф. Швецем створив Українську національну раду за кордоном, яка мала стати центральним представницьким органом наддніпрянських українців в еміграції. У повоєнний час жив у Німеччині, допомагав українським біженцям уникнути депортації до СРСР. У 1951 р. оселився у США, де й помер.

Крім того, розв'язання цього питання заблокували дії С. Петлюри та його прихильників. За пропозицією головного отамана на Південь України, де перебували війська Антанти, була направлена делегація. Як згадував В. Винниченко, французький полковник Фрейденберг прийняв їх як жалюгідних прохачів і в грубій формі висловив свою вимогу: «Вигнати, як собак, Винниченка й Петлюру. Винниченка як більшовика, а Петлюру — як бандита».

Французьке командування рішуче вимагало від української делегації:

- усунути з уряду УНР і Директорії представників соціалістичних партій;
- відмовитися від більшовицької соціально-економічної політики;
- підпорядкувати українську армію командуванню Антанти.

Унаслідок невдач на українсько-російському фронті, через категоричні вимоги Антанти та посилення внутрішньої боротьби між лідерами УНР, М. Грушевський і В. Винниченко відійшли від політичної діяльності. Директорія функціонувала й надалі, але її одноособовим *лідером* став *С. Петлюра*.

Сподівання на допомогу з боку Антанти не виправдалися. Англо-французькі уряди щедро підтримували російський «білий рух», на чолі якого став генерал А. Денікін. Захід активно готував Добровольчу армію для розгрому більшовиків і відновлення єдиної Російської держави. Для України в тому плані місця не було.

У складних для УНР умовах відбувалася знаменна подія — *проголошення Української соборної держави. 22 січня 1919 року* на Софійській площі

в Києві відбувся Акт урочистої злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки

Євген Петрушевич
(1863—1940)

Український громадсько-політичний діяч. Народився в Буську (тепер Львівська обл.) у сім'ї священика. Навчався на правничому (юридичному) факультеті Львівського університету. У 1907—1918 рр. — посол австрійського парламенту, заступник голови Українського парламентського представництва. Під час Першої світової війни — член Головної української ради та Загальної української ради. 1918 року як президент Української Національної Ради проголосив створення на українських землях Австро-Угорщини Української держави. 1919 року обраний Президентом Західноукраїнської національної ради (фактично Президентом ЗУНР). Після проголошення Акту злуки ЗУНР і УНР став членом Директорії УНР. 1919 року покинув Кам'янець-Подільський і виїхав до Відня. До кінця свого життя перебував в еміграції в Берліні, де й помер 1940 року. Похований на цвинтарі кафедри св. Ядвіги.

(За «Довідником з історії України»)

Наприкінці жовтня 1918 року Австро-Угорщина капітулювала в Першій світовій війні. Під ударами національних рухів ця «клаптикова» імперія розпалася на кілька незалежних держав. *19 жовтня 1918 року* у Львові на зборах українських депутатів австрійського парламенту, українських депутатів Галицького й Буковинського сеймів, представників українських політичних партій, духовенства та студентства була утворена *Українська Національна Рада (УНР)*, яка наступного дня заявила про необхідність створення на західноукраїнських землях Української держави. У суспільно-політичній сфері, економіці, освіті, культурі відбувалися радикальні зміни, авторитет Ради постійно зростав.

13 листопада 1918 року проголошено *Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)*. Її президентом став голова Української Національної Ради *Є. Петрушевич*, головою Державного секретаріату (уряду) — К. Левицький.

Основний закон ЗУНР затвердив герб нової держави — зображення золотого лева на синьому тлі та синьо-жовтий прапор. На момент проголошення територія ЗУНР охоплювала 70 тис. кв. км, населення країни становило 6 млн. осіб.

Формуючи державний механізм, керівництво ЗУНР виявило неабияку толерантність до національних меншин. Поляки, євреї, австрійці могли й далі обіймати свої посади, якщо погодилися б присягнути на вірність Україні. Не випадково з 226 депутатів Сейму ЗУНР українці мали зай-

мати 160, поляки — 33, євреї — 27, австрійці — 6 місць. Українські державотворці обіцяли:

- забезпечити демократичні права всім громадянам;
- провести аграрну реформу в інтересах селян;
- запровадити 8-годинний робочий день і охорону праці.

Конфісковані в поміщиків надлишки землі надходили до державного земельного фонду й мали розподілятися серед селян за викуп чи без нього.

Від самого початку свого існування ЗУНР опинилася в дуже важких умовах. За згодою з країнами Антанти Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку загарбала Угорщина, а в січні – квітні 1919 року — Чехословаччина. Тепер до складу Західноукраїнської Народної Республіки входила тільки територія Східної Галичини з населенням 4 млн. осіб (75% становили українці, 12% — поляки, 11% — євреї, 2% — інші національності). Проте й цю державу сусідні країни не визнавали, оскільки Польща вважала Східну Галичину своєю землею. Протягом листопада – грудня 1918 року польські війська захопили 10 повітів із 59. 22 листопада 1918 року українці покинули Львів, державні структури переїхали спочатку до Тернополя, а на початку січня 1919 року — до Станіслава.

Система управління, створена ЗУНР, відрізнялася від системи управління УНР.

Армія ЗУНР, яка одержала назву УГА (*Українська галицька армія*), налічувала до 120 тис. вояків. Спочатку її очолював генерал М. Омелянович-Павленко, але влітку його замінив генерал *О. Греків*. У цій армії воювали не тільки українці, але також і австрійці, угорці та представники інших національностей; у складі УГА був сформований єврейський курінь, до якого входило 1,2 тис. вояків.

До населення міста Львова!

Волею українського народу утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії

Українська Держава.

Найвищою державною владою Української Держави є

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА.

З хвилиною цією Українська Національна Рада

обняла власть в столичнім місті ЛЬВОВІ

і на цілій території УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Дальші зарядження видають ЦИВІЛЬНІ і ВІЙСЬКОВІ ОРГАНИ

Української Національної Ради

Відозва Української національної ради. 1 листопада 1918 р.

Джерела

О. Субтельний про ЗУНР

На відміну від східноукраїнських урядів, ЗУНР швидко і чітко утворила свій державний апарат... Галичани не займалися поширеними на сході радикальними експериментами, а спиралися на старі австрійські моделі... Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечувати на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке і ефективне створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою воно стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості... Чи не найбільш вражаючим організаторським досягненням... стала Галицька армія.

Українській армії протистояла численна польська армія генерала Ю. Галлера, підготовлена за кошти Антанти.

Навіть у складних умовах УГА провела ряд блискучих воєнних операцій проти ворога. Однією з найславетніших сторінок Визвольних змагань стала *Чортківська офензива* (наступальна операція), коли 25-тис. українське військо примусило відступати 100-тис. польську армію.

Наприкінці червня 1919 року польська армія почала потужний наступ проти частин УГА. Знесилене в жорстоких боях українське військо 16 липня 1919 року перейшло річку Збруч і з'єдналося з частинами армії УНР.

Політика більшовиків в Україні в 1919 році (воєнний комунізм)

Після поразки Німеччини в Першій світовій війні більшовики розірвали Брестську мирну угоду, укладену між РСФРР та державами Четверного союзу, і розпочали наступ в Україні. Почалася *друга війна Радянської Росії проти Української Народної Республіки*. 28 листопада 1918 року був створений *Тимчасовий радянський уряд України*. Його очолив *Г. П'ятаков*, а згодом — *Х. Раковський*.

Християн Раковський (1873–1941)

Український радянський державний діяч. Голова Раднаркому України (1919–1923 рр.). Дипломат. Відстоював ідею реальної автономії України. З кінця 20-х рр. перебував в антисталінській опозиції. У 1937 р. заарештований у справі так званого антирадянського правотроцькістського блоку й засуджений до 20 років ув'язнення. За вироком 1941 р. був визнаний винним в антирадянській агітації і розстріляний.

3 січня 1919 року більшовики зайняли Харків, куди й переїхав радянський український уряд. 6 січня 1919 року спеціальним декретом була проголошена *Українська Соціалістична Радянська Республіка* (назва УСРР зберігалася до прийняття Конституції України 1937 року).

Новий радянський уряд декларував об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. До червня 1919 року Червона армія захопила більшість територій України. На бік більшовиків перейшли отамани Н. Махно, М. Григор'єв, Д. Терпило (Зелений).

Другий прихід більшовиків в Україну супроводжувався, за висловом В. Леніна, «хрестовим походом по хліб, насадженням колективних господарств, репресіями проти класових ворогів».

З березня 1919 року в Україні ширилася політика воєнного комунізму, яку запроваджували

В. Ленін і більшовики. Влада на місцях переходила до революційних комітетів (комнезамів), які були провідниками політики Комуністичної партії.

Найважливішими заходами воєнного комунізму стали:

- введення продрозкладки (насильницької реквізиції продзагонами товарного хліба в селян);
- проведення повної націоналізації всіх підприємств, повний державний контроль над виробництвом;
- мілітаризація праці (загальна трудова повинність, трудова мобілізація);
- заборона приватної торгівлі;
- скасування товарно-грошових відносин;
- введення карткової системи розподілу товарів і продуктів;
- зрівняльна оплата праці продуктами і товарами тощо.

Політика більшовиків в Україні не відповідала місцевим інтересам. Протягом квітня – червня 1919 року тут відбулося понад 300 антибільшовицьких повстань. Отамани, які перейшли на бік більшовиків, розірвали союз, укладений з ними.

Денікінський режим

У цей час в Україну прийшов новий загарбник — з півдня наступала Біла армія на чолі з генералом А. Денікіним. У червні 1919 року денікінці здобули Харків та Катеринослав, а в серпні завоювали Київ.

До українського національно-демократичного руху денікінці ставилися вкрай негативно. Свою позицію щодо подій в Україні Антон Денікін висловив у відозві «До населення Малоросії», у якій назвав український рух зрадницьким, спрямованим на роз'єднання Росії. Згодом Денікін підкреслював: «Самостійної України не визнаю».

Армія А. Денікіна

Маючи значну перевагу у військовій силі, денікінська армія захопила значну територію України. Це призвело до розколу серед політиків і військовиків України, а тим часом політична ситуація вимагала єдності всіх українських сил.

Трагічну роль у цих подіях відіграли генерали УГА. Значна частина військових і поміщиків ЗУНР намагалася в союзі з Денікіним не допустити

окупації Західної України Польщею й перейшла до Білої армії. Проте інша частина офіцерів Галицької армії залишилася з Директорією, а дехто навіть перейшов на бік більшовиків.

Антон Денікін
(1872–1947)

Російський військовий діяч, генерал-лейтенант (з 1916 р.). Під час Першої світової війни командував стрілецькою бригадою, потім корпусом. У 1917 р. — начальник штабу, верховний головнокомандувач, головнокомандувач Західним та Південно-Західним фронтами. Один з керівників «білого руху». З жовтня 1918 р. — головнокомандувач Добровольчої армії. З квітня 1920 р. в еміграції.

Усе це свідчило про агонію українського війська. Не маючи можливості розгорнути фронт, армія УНР перейшла до боротьби в підпіллі.

На захопленій території України денікінці проводили *політику насильницької русифікації*. Українська культура й освіта переслідувалися. Навіть вивіски на магазинах та установах, написані українською мовою, за наказом верховного головнокомандувача зняли й замінили на російські. Стосовно м. Києва А. Денікін не втомлювався заявляти, що це «перлина російської корони». Українські терени перетворювалися на тил Білої армії.

Ідеологію «білого руху» в Україні сформулював російський правий діяч В. Шульгін: «Південно-Західний край (Шульгін відмовлявся вживати термін «Україна») російський,.. ми не поступимося ним ні перед зрадниками-українцями, ні перед... євреями». Денікінський режим в Україні супроводжувався страшними єврейськими погромами (радянські ідеологи в цих злочинах будуть звинувачувати С. Петлюру). Більшість денікінського чорносотенного офіцерства була переконана, що знищення євреїв — важливіше завдання, ніж боротьба з більшовиками.

Перший зимовий похід військ Директорії УНР

Військам Директорії довелося вести боротьбу на багатьох фронтах. У зв'язку з тим, що сил не вистачало, головний отаман С. Петлюра вирішив відмовитися від фронтових операцій і перейти до партизанської боротьби, передусім проти більшовиків і білогвардійців. У грудні 1919 року 5-тис. загін Української армії на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком і його помічником генералом Ю. Тютюнником почав рейд у тили Денікіна та Червоної армії.

Українські війська здійснили рейд на Правобережжя й вийшли на лівий берег Дніпра. Похід ворожими тилами тривав 5 місяців (до травня 1920 року).

С. Петлюра з найближчим оточенням у грудні 1919 року виїхав до Варшави, де розпочав переговори з польським керівництвом про визнання УНР і спільну боротьбу з більшовиками. Війська УНР, які брали участь у рейді, підтримало місцеве населення, і це давало їм змогу тривалий час вести боротьбу в тилу ворога без допомоги з-за лінії фронту.

Після зимового походу учасники рейду вийшли в райони, які контролювали поляки, і з'єдналися з основними силами військ УНР.

Політика більшовиків в Україні в 1920 році

На початку 1920 року після розгрому А. Денікіна й відступу військ Директорії УНР Україна опинилася під владою більшовиків. Це було *третім поверненням радянської влади в Україну* (вперше більшовики здобули владу наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., удруге — у 1919 році).

Перші кроки нової влади були розраховані на те, щоб продемонструвати населенню України своє прагнення виправити помилки минулих років. На VIII Всеросійській партконференції в грудні 1919 року в резолюції «Про радянську владу в Україні» більшовики взяли на себе незвичне зобов'язання:

- стояти «за визнання самостійності України»;
- підтримувати прагнення українців учитися й розмовляти українською мовою;
- добровільно створювати колгоспи;
- передати землю тим, хто її обробляє;
- поліпшити життя робітників;
- перетворити робітничий клас на власників фабрик і заводів;
- зробити робітників керівною силою суспільства, установивши диктатуру пролетаріату.

Проте, як і в попередні роки, обіцянки нової влади виявилися здебільшого демагогією. Як у Росії, так і в Україні впроваджувалася політика воєнного комунізму:

- продрозкладка й далі була важким тягарем для селянських господарств;
- відбулася широка націоналізація промисловості, торгівлі, фінансів.

Л. Троцький

Російський радянський уряд контролював усі сфери економіки України. Голова Реввійськради республіки *Лев Троцький* говорив: «Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а разом з нею і радянська влада, і ми з вами». За постановою Раднаркому Росії було прийняте рішення про *загальну трудову повинність*, яку повністю впровадили в Україні.

Незважаючи на демагогічні обіцянки, політика більшовиків в Україні не змінилася. Атрибутом влади й далі залишався «червоний терор проти класових ворогів», тому місцеве населення, особливо сільських районів, чинило опір більшовикам. Антирадянські повстання тривали.

Україна в радянсько-польській війні 1920 року

У квітні 1920 року почалася війна між Радянською Росією та Польщею. Ареною нової війни стали Україна й Білорусь. Скориставшись боротьбою більшовиків з «білим рухом», польський уряд намагався розширити кордони своєї держави за рахунок українських і білоруських земель, які перебували під радянським контролем.

Варшавський договір. Радянсько-польською війною намагався скористатися й уряд Директорії УНР, який перебував у Польщі. Між головним отаманом С. Петлюрою та керівником Польщі Ю. Пілсудським *22 квітня 1920 року* у Варшаві був укладений воєнно-політичний договір, згідно з яким:

Ю. Пілсудський

- Польща визнавала УНР як Українську державу;
- С. Петлюра погоджувався на включення Західної України до складу Польської держави.

25 квітня 1920 року польська армія (65 тис. багнетів і шабель) і 15 тис. українців розпочали наступ у напрямку на Бобруйськ і Київ. 7 травня союзні війська вступили до Києва. Однак більшість населення України залишилася байдужою до нової влади. Увесь шлях союзного війська відзначався постійними реквізиціями та поборами на користь польської влади. Українське населення розглядало поляків як «панів», що хочуть завоювати Україну.

На початку червня 1920 року більшовики перейшли в контрнаступ. Перша кінна армія, якою командував С. Будьонний, прорвала польський

фронт. 12 червня Червона армія вступила в Київ. Протягом липня більшовики взяли під свій контроль Правобережну Україну й вступили на територію Східної Галичини. У середині серпня Червона армія була на підступах до Варшави й Львова.

Термінова допомога урядові Ю. Пілсудського з боку Антанти дозволила польським військам у серпні 1920 року перейти в контрнаступ. Радянські війська покинули західні землі України та Білорусі. Більшовики зазнали великих утрат, але й польська армія була вже виснаженою й не готовою до подальшого ведення війни.

Семен Будьонний
(1883–1973)

Маршал Радянського Союзу. У 1919–1923 рр. — командувач Першою кінною армією. 1939–1941 рр. — заступник наркома оборони СРСР. У 1941–1942 рр. — головнокомандувач військ Південно-Західного та Північно-Кавказького фронтів, де показав свою нездатність до керівництва військами в умовах механізованої війни. 1943–1953 рр. — командувач кавалерією. Один з організаторів масових репресій серед військових у 1930–1940 рр.

У жовтні 1920 року між Польщею та Радянською Росією було укладене перемир'я. Війська УНР, чисельність яких досягла 75 тис., вимушені були вести боротьбу з більшовиками самостійно. У листопаді 1920 року вони перейшли р. Збруч і опинилися на польській території, де українських вояків роззброїли. 18 березня 1921 року уряди РСФРР та УСРР уклали з Польщею *Ризький мир*.

Процес підписання мирного договору. Представник Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) Д. Мануїльський і дипломати Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) В. Баран, Н. Хомин під тиском московського Раднаркому увійшли до спільної російсько-української делегації, яку очолив І. Йоффе. 26 вересня до Риги прибула делегація Західноукраїнської Народної Республіки на чолі з К. Левицьким. Однак польська й радянська сторони виступили проти її офіційної участі в переговорах, хоч представники УСРР і ГСРР не наполягали на цьому. Вони намагалися встановити особисті контакти зі співвітчизниками. За цих умов делегація ЗУНР зробила кілька заяв-протестів до президії конференції та іноземних журналістів, у яких різко засудила польську окупацію Галичини й відстоювала право українського населення

Д. Мануїльський

краю на самовизначення. На першому етапі переговорів ці наполягання підтримували дипломати Радянської України, проте вимоги екзильного уряду ЗУНР не були враховані під час підписання основних документів.

11 жовтня 1920 року радянські та польські уповноважені представники уклали перемир'я й підписали попередній мир між державами. І лише 18 березня 1921 року між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, був підписаний мирний договір. Згідно з його умовами:

- сторони зобов'язалися припинити воєнні дії;
- скасовувався Варшавський договір 1920 року між Польщею та УНР;
- встановлювався новий кордон, після чого західноукраїнські та західнобілоруські землі входили до складу Польщі.

15 березня 1923 року новий кордон, що проходив по р. Збруч, затвердила Рада амбасадорів у Парижі.

У сьомій статті Ризького договору Польща зобов'язувалася надати «особам російської, української й білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, усі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови й виконання релігійних обрядів», крім того, «особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати й підтримувати свої школи, розвивати свою культуру та створювати з цією метою товариства й спілки».

Проте польський уряд систематично не виконував умови цього договору щодо забезпечення національно-політичних прав українського населення Другої Речі Посполитої.

Другий зимовий похід військ УНР

Ризька мирна угода більшовиків з Польщею фактично ліквідувала українсько-польські домовленості. Українські прибічники УНР залишилися сам на сам з могутнім противником. У тилу Червоної армії й далі діяли десятки партизанських загонів, загальною чисельністю близько 40 тис. осіб. Антибільшовицькі повстання охоплювали Поділля, Київщину, Катеринославщину та Полтавщину. Щоб допомогти повстанцям, уряд УНР розробив план повстання, яке відбулося в листопаді 1921 року під загальним командуванням *Ю. Тютюнника*. У похід, який одержав назву Другого зимового походу, вирушило 1,5 тис. українських добровольців.

Спочатку повстанців супроводжував успіх, їм удалося прорвати радянський кордон. Подільська група (400 бійців під командуванням М. Палія та С. Чорного) з боями пройшла все Поділля та вийшла в район Бородянки за 60 км від Києва, але під тиском потужних сил більшовиків 29 грудня 1921 року змушена була відступити назад до Польщі. Бессарабська група (300 бійців, яких очолював генерал А. Гулий-Гуленко) після першого прориву в більшовицький тил вимушена була відступити на територію Румунії. Волинська група (800 бійців під командуванням генерала Ю. Тютюнника) здобула м. Коростень, але була оточена угрупованням радянської кінноти під командуванням Г. Котовського. *17 листопада війська УНР були розбиті більшовиками під м. Базар*, лише 150 бійцям удалося вирватися з оточення та відійти на територію Польщі. 359 учасників Другого зимового походу були розстріляні.

Персоналії

Юрій Тютюнник
(1891–1929)

Член Центральної Ради. Один з організаторів селянського повстання проти австронімецьких окупантів і гетьмана П. Скоропадського. У 1918–1919 рр. — начальник штабу військ Директорії. За визволення Одеси нагороджений орденом Червоного прапора. Учасник антирадянського виступу М. Григор'єва проти продрозкладки. Генерал-хорунжий Директорії. У радянсько-польській війні 1920 р. — командир 4-ї дивізії військ Директорії. Разом із С. Петлюрою емігрував до Польщі. У 1920–1921 рр. очолював партизансько-повстанський штаб петлюрівців. У 1923 р. здався радянській владі. Розстріляний у Бутирській в'язниці в 1929 році.

Трагічний Другий зимовий похід був останнім виступом армії УНР проти більшовиків. *Війна за незалежність завершилася.*

Селянсько-повстанський рух у роки громадянської війни

За роки громадянської війни влада на всіх теренах України змінювалася понад 100 разів. Найболючіше це вражало селянську масу. Більшовики, проголосивши ленінський «Декрет про землю», проводили в Україні продрозкладку, насаджували комуни та колективні господарства. Вони спиралися на найбіднішу частину селянства й утискали ту його частину, яка намагалася підняти власне господарство. Тому в Україні протягом усіх років громадянської війни розвивався стихійний селянський рух.

Повстанський рух охопив і деякі партизанські частини Червоної армії. У березні 1919 року про свій відхід від більшовиків заявив отаман Зелений (Д. Терпило). Його військо, яке налічувало понад 12 тис. осіб, діяло в районі Обухова, Трипілля, Переяслава, Золотоноші. Більшовикам удалося оточити й завдати поразки основним силам Зеленого. Коли в Трипіллі

Нестор Махно
(1888(1889) – 1934)

Український повстанський отаман, один з лідерів анархістського руху в Україні. Народився в с. Гуляйполе Катеринославської губернії (тепер Запорізька обл.). 1906 року став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів». За участь в експропріаційних акціях кілька разів був заарештований поліцією. У березні 1910 року Одеський військово-окружний суд засудив Н. Махна до смертної кари, яка невдовзі була замінена довічною каторгою. 1917 року розгортає на Катеринославщині широку діяльність як політик і військовий діяч: формує «селянські вільні батальйони», які розпочали боротьбу проти козачих частин, що намагалися через територію України пробитися на Дон і приєднатися до військ генерала О. Каледіна; організовує невеликий повстанський загін для боротьби проти влади гетьмана П. Скоропадського. Із січня 1919 року розпочав боротьбу проти денікінців, військ Директорії та Антанти. Перебуваючи під впливом ідей анархізму, виступав проти будь-якої форми влади (ідея «вільних рад» та «безвладної держави»). У 1920–1921 рр. Н. Махно вів виснажливу й запеклу боротьбу проти більшовицької влади, здійснив

залишився невеликий загін більшовицької молоді, Д. Терпило повернувся до міста, у жорстокому бою розбив комсомольський загін, а полонених за його наказом покидали зв'язаними з круч у Дніпро. Ця подія ввійшла в історію як *Трипільська трагедія.*

На Катеринославщині, у районі Гуляйполя, діяла ціла повстанська армія відомого анархіста, українського селянина Н. Махна. *Армія Махна*, яка в різний час налічувала 35–50 тис. осіб, була побудована за правилами регулярного війська: у ній існували дивізії, полки, корпуси. Махновські частини відзначалися високою маневреністю і мали добре налагоджену розвідку, вони складалися з кінноти та піхоти, посадженої на тачанки з кулеметами. Зазнаючи невдачі, армія Махна блискуче розсіювалася на окремі загони й уникала переслідувачів. Коли гетьманці, денікінці та війська барона Врангеля почали відбирати в селян землю, до Махна стали стікатися маси селянства. Махно тричі укладав договір з більшовиками і тричі його розривав. У ході громадянської війни Н. Махно вів військові дії проти білогвардійців, військ Директорії та більшовиків.

У травні 1919 року стався *заколот отамана М. Григор'єва*, колишнього офіцера царської армії. Якийсь час Григор'єв був у союзі з більшовиками; проте коли розпочався наступ Денікіна, М. Григор'єв оголосив себе отаманом усієї України та проголосив універсал, у якому висунув антибільшовицькі гасла: «Влада Радам народу України без комуністів», «Україна для українців». Армія Григор'єва налічувала 15–20 тис. осіб, мала на озброєнні 52 гармати, 700 кулеметів, 6 бронепоїздів. Відчуваючи свою силу, григор'євці розпочали наступ на Київ, Харків, Катеринослав.

За короткий час отаман зумів захопити Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Кременчук, Черкаси, Умань. У здобутих містах і селах григор'євці вдавалися до масових погромів і вбивств. Тільки в Єлисаветграді закатовано біля 3 тис. осіб. У травні більшовики почали наступ проти військ Григор'єва, у результаті якого його частини були розбиті, а залишки григор'євців разом зі своїм отаманом втекли до Н. Махна. 27 липня 1919 року Н. Махно вбив М. Григор'єва.

ряд повстанських походів Азовським узбережжям на Дон та Поволжя. 28 серпня 1921 року разом із 77 бійцями перейшов кордон з Румунією. Помер 1934 року в Парижі.

(За «Довідником з історії України»)

Розгром Червоною армією військ П. Врангеля

Після розгрому Денікіна 3 квітня 1920 року головнокомандувачем Добровольчої армії став генерал *П. Врангель*. Після невдалого походу на Москву центром дислокації білих став Крим та Південь України. Тут був створений уряд півдня Росії, який очолював колишній царський міністр О. Кривошеїн.

За підтримки Антанти почалася організація нової російської армії. На початку травня на озброєнні військ Врангеля налічувалося понад 27 тис. шабель, 108 гармат, 630 кулеметів, 24 бронеавтомобілі, 12 танків, 4 бронепоїзди. Ураховуючи негативний досвід «білого руху», Врангель пообіцяв провести соціально-економічні та політичні перетворення:

- робітникам був обіцяний «державний захист» від сваволі підприємців;
- видано «земельний закон», за яким частина поміщицьких земель мала бути передана селянам за великий викуп.

Персоналії

Петро Врангель
(1878–1928)

Барон, генерал-лейтенант. Учасник російсько-японської та Першої світової воєн. У 1918 р. вступив у Добровольчу армію. У квітні 1920 р. заступив А. Денікіна на посту головнокомандувача Добровольчої армії. Установив на півдні України жорстокий режим військової диктатури. Після поразки в Північній Таврії та Криму в листопаді 1920 р. емігрував за кордон.

Врангелівці жорстоко тероризували місцеве населення, особливо лихої слави зажила їхня контррозвідка. За підтримку Антанти Врангель обіцяв передати Франції в концесію всі залізниці Півдня, 75% видобутку нафти, 25% видобутку вугілля Донбасу. Барон Врангель вів таємні переговори з представниками Директорії. На переговорах, що відбулися в Севастополі 10 вересня 1920 року, українська делегація запропонувала врангелівцям укласти воєнно-політичний союз проти більшовиків. Умовами цього союзу були:

Персоналії

Михайло Фрунзе
(1885–1925)

Радянський військовий і державний діяч. Народився в м. Пішпеку (тепер Бішкек, Киргизстан) у сім'ї медичного працівника. Навчався в Петербурзькому політехнічному інституті. З 1904 року — член РСДРП. За участь у революційному русі кілька разів був заарештований, двічі засуджений до страти, яку замінили спочатку 10 роками каторги, а згодом — довічним засланням. Утік із заслання й до 1917 року проводив революційну роботу в армії. Брав участь у жовтневому перевороті в Москві. 1919 року призначений командувачем Південного фронту. У жовтні 1920 року уклав угоду з Н. Махном про спільні дії проти білогвардійських військ. Після розгрому військ П. Врангеля знищив майже всі загони Н. Махна. З 1920 року — командувач збройних сил УСРР. Керував боротьбою проти повстанського руху в Україні. З 1925 року — нарком військових і морських справ СРСР, член Ради праці й оборони СРСР. Під час хвороби 1925 року за особистою вказівкою Й. Сталіна був госпіталізований в урядовій лікарні, де йому примусово зроблено хірургічну операцію. Після операції, не приходячи до тями, М. Фрунзе помер.

(За «Довідником з історії України»)

- визнання УНР як самостійної держави;
- передача Українській державі Чорноморського флоту;
- координація спільних воєнних і політичних дій тощо.

Врангель обіцяв «політичне порозуміння з Україною», але швидкий наступ більшовиків зруйнував плани сторін.

Для боротьби з армією Врангеля більшовики підготували великі сили: 133 тис. багнетів і шабель, 57 бронеавтомобілів, 17 бронепоїздів, 45 літаків. Спочатку більшовики завдали поразки армії Врангеля в Таврії. У запеклих боях 7–12 листопада Червона армія форсувала Сиваш, подолала Чонгарські та Перекопські укріплення та вступила до Криму.

16 листопада 1920 року радянський головнокомандувач *М. Фрунзе* телеграфував В. Леніну: «Сьогодні наша кіннота зайняла Керч, Південний фронт ліквідовано».

Залишки Білої армії на іноземних кораблях відпливли до Туреччини. Фронтові воєнні операції на українських землях припинилися. До серпня 1921 року в Україні протримался лише загони Н. Махна. Більшовики перемогли в громадянській війні.

Історичне значення та уроки боротьби українського народу за незалежність у 1917–1920 рр.

Аналізуючи невдачі та поразки УНР, можна визначити їх найголовніші причини:

- Директорії, як і Центральній Раді, не вдалося створити єдиний політичний табір. Між її керівниками постійно точилася боротьба за вибір історичного шляху. На протилежних позиціях стояли М. Грушевський і В. Винниченко (прибічники соціалістичного розвитку), М. Міхновський (націоналістичного) та С. Петлюра (соціал-демократичного);

- українські державотворці виявили нерішучість і непослідовність у здійсненні найважливіших соціально-економічних реформ (передусім аграрної);
- ініціатором історичних перетворень в Україні була інтелігенція, яка становила тільки 2–3%;
- найбільшою політичною силою України стало селянство. Проте цей клас, найменш свідомий та освічений, здебільшого був далекий від ідей національного відродження, а тому саме серед селян більшовицька пропаганда мала чималий успіх;
- УНР завжди протистояли ворожі сили (більшовики, «білий рух» та ін.), які кількісно переважали українців;
- сподівання на допомогу європейських країн виявилися марними. Країни Антанти прагнули, передусім, допомогти «білому рухові» в Росії, відродити «єдину й неділиму Росію», українські змагання їх мало цікавили;
- загальна анархія, хаос, отаманщина підривали авторитет української влади, робили її непривабливою в очах багатьох, позбавляли істотної підтримки, призводили до кризи державотворчого процесу.

Українська національна революція мала велике історичне значення:

- у роки революції українська державність, яка була мрією багатьох борців за визволення, стала історичним фактом;
- якщо в попередні роки українська ідея була справою невеликої групи інтелігентів, то в 1917–1920 рр. боротьба за державність об'єднала сотні тисяч патріотів;
- події Національно-визвольних змагань стали важливим уроком для наступних борців за визволення України.

§112. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)

Економічне та політичне життя

Перша світова та громадянська війни завдали величезної шкоди господарству України. Збитки, спричинені воєнними діями й постійними змінами влади, становили 10 млрд. крб. З 11 тис. підприємств у 1921 році

Герб УССР

працювало тільки 2 552. Найбільших утрат зазнав Донбас, металургійна, машинобудівна, цукрова, соляна та інші галузі промисловості. Основні показники промислового виробництва України на початку 1921 року були такими (проти підсумків 1913 року):

- сталь — 1,7%;
- прокат — 1,8%;
- вугілля — 22%.

Господарська розруха призводила до декваліфікації та розпорошення робітничого класу. Важкою залишалася ситуація на селі. Збір зерна в Україні не перевищував у 1921 році 40% від рівня 1913 року. Спустіли поля, занепали родючі землі. Конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), яка відбулася в листопаді 1920 року, зазначала: «Господарський розлад ніде не досягав такого величезного розміру, як в Україні».

Г. Котовський

М. Тухачевський

Страхітливою була ситуація в українських містах, головними ознаками яких стали безробіття, злидні, голод, бандитизм, безпритульність.

Економічні труднощі підсилювали внутрішньополітичні ускладнення. У 1920 році стало зрозуміло, що селянство не бажає виконувати продовольчу розкладку. Коли йшла громадянська війна, село мирилося з політикою воєнного комунізму, але після її завершення селянство стало вимагати повернення до вільної торгівлі сільгосппродуктами. По всій території України селяни бойкотували продовольчу розкладку. Відбувалися масові селянські виступи, які охопили Дон, Кубань, Середнє Поволжя. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. Полтавська, Донецька, Катеринославська та Кременчуцька губернії були охоплені антибільшовицькими повстаннями.

Радянська влада розглядала виступи селян як політичний бандитизм. На придушення масових виступів були спрямовані регулярні частини Червоної армії, очолювані відомими воєначальниками В. Блюхером, Г. Котовським, О. Пархоменком та ін. Одне з повстань приборкували 50 тис. червоногвардійців на чолі з М. Тухачевським.

Голод 1921–1923 рр.

Наприкінці 1921 року значні терени України (Донецька, Миколаївська, Одеська, Катеринославська, Полтавська губернії) охопив голод. Його причини такі:

- післявоєнна розруха сільського господарства;
- неврожай, спричинений страшною посухою;
- примусове вилучення радянською владою хліба в селян;
- незацікавленість селян у результатах своєї праці;
- скорочення посівних площ.

Урожай 1921 року не міг забезпечити навіть прожиткового мінімуму. Голодом були охоплені території України з населенням до 5,6 млн. осіб, що становило 25% від усього населення України. Незважаючи на голод, хліб з України вивозився до РСФРР. Партійні органи України слухняно виконували інструкції центру. У липні 1921 року при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) була створена Центральна комісія для допомоги голодним. Протягом 1921–1922 рр. в Україні були прийняті майже 450 тис. біженців з Поволжя, Уралу, Казахстану. Щоб провести закупки зерна за кордоном, радянський уряд удався до конфіскації церковних цінностей.

О. Макаренков. Плакат 1921 р.

Потерпілому від голоду українському населенню допомагала неурядова організація Американська адміністрація допомоги (АРА), у Львові Крайовий комітет допомоги голодній Україні, комітети у Відні, Берліні, Празі, єврейська організація «Джойнт», Червоний Хрест Чехословаччини. Надіслані АРА продукти й медикаменти врятували життя сотень тисяч людей в Україні. Чимало європейських доброчинних організацій намагалися надати допомогу Україні, але надіслані гуманітарні вантажі часто сюди не потрапляли. Влада твердила, що голод тільки в Росії, а в Україні неврожай. З республіки й далі вивозили зерно навіть у найскладніші для неї часи. За січень 1923 року в сусідні з УСРР республіки

Виснажені голодом. Фото 1921 р.

Виснажені голодом діти. Фото 1921 р.

перевезли 9 млн. пудів хліба. Радянський уряд надавав значну допомогу Поволжю, намагаючись голодом розправитися з повстанцями на півдні України. Урожай 1923 року виявився гарним, тому голод удалося побороти, але в Україні він забрав життя майже 1,5 млн. людей.

Перехід до нової економічної політики

У грудні 1920 року радянський уряд на чолі з В. Леніним розробив план електрифікації Росії (ГОЕЛРО), а на його основі — план відбудови народного господарства країни, зруйнованого війною. У лютому 1921 року V Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив план ГОЕЛРО в Україні. В УСРР намагалися збудувати 9 електростанцій, зокрема Дніпровську ГЕС, а також низку теплових (Штерівську та ін.), але все це потребувало значних коштів, яких у держави не було.

У березні 1921 року X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про запровадження нової економічної політики (непу). Основною її метою В. Ленін назвав *зміцнення союзу робітничого класу й селянства*, проголосивши, що ця політика «всерйоз і надовго». Нова економічна політика була спробою більшовицької партії зосередити у своїх руках політичну владу, перейти від командно-адміністративних методів управління економікою, які застосовувалися в роки воєнного комунізму, до ринкових механізмів у повоєнний час.

Григорій Петровський
(1878–1958)

Державний діяч. У 1919–1938 рр. — голова ВУЦВК, співголова ЦВК СРСР. Один з ініціаторів входження України до складу СРСР. Займав угодницьку з Кремлем політику щодо Голодомору 1932–1933 рр.

ВУЦВК та Рада народних комісарів (РНК) Української СРР прийняли ряд декретів і розпоряджень про впровадження непу (в розробці непу в Україні особисто брали участь голова РНК Х. Раковський та голова ВУЦВК Г. Петровський). До здійснення нової економічної політики спонукали:

- завершення громадянської війни на теренах України;
- початок відбудови народного господарства, який відбувався в складних політичних (масові селянські виступи, повстання проти більшовиків моряків Кронштадта в березні 1921 року) та економічних умовах (тотальна економічна криза, викликана розрухою);

- спад світового комуністичного руху, не виправдання надій більшовиків на світову революцію;
- політична та економічна ізоляція більшовиків на міжнародній арені.

Практично неп почав упроваджуватися на теренах України з другої половини 1921 року. Нова економічна політика передбачала заходи:

- заміну продовольчої розкладки продподатком. Продовольчий податок на 1921 рік установлювався в розмірі 117 млн. пудів хліба, замість 160 млн., які були визначені продрозкладкою. З них 18 млн. пудів залишалися в розпорядженні місцевих рад для надання допомоги сільській бідноті. Селяни могли вільно реалізовувати надлишки виробленої продукції, а найбідніші взагалі звільнялися від податку;
- формування державного сектора в промисловості та перехід його на господарський розрахунок. Радянська держава залишила у своїх руках важку промисловість, рентабельні підприємства, банки, транспорт, зовнішню торгівлю, оголосила монополію на горілчані вироби й тютюн. Для оперативного розв'язання господарських питань державні підприємства об'єднувалися за галузевим і територіальним принципами в трести. Перші трести з'явилися восени 1921 року у важкій промисловості («Дон-вугілля», «Південсталь», «Південнорудний трест») і в легкій промисловості («Текстильтрест», «Шкіртрест», «Цукротрест»). На початку 1922 року Українська рада народного господарства (УРНГ) мала у своєму підпорядкуванні 24 трести, які об'єднували 450 підприємств усіх галузей. Для здійснення торговельних операцій, закупівлі сировини, збуту однорідної продукції були утворені синдикати;

Довідка. *Трест* (від англійського *trust*, основне значення якого — *довіра*) — об'єднання виробничих підприємств певних галузей промисловості. У трести об'єднувалися шахти, будівельні управління, цукрові заводи та ін. підприємства.

Синдикат (німецьке *Syndikat* походить від грецького *syndikos*) — у роки непу — об'єднання трестів, що виробляли однорідну продукцію.

- створення багатоукладної системи економіки, передача дрібних чи малоприбуткових підприємств як організаціям (комнезамам, кооперативам, артілям), так і приватним особам (нерідко колишнім власникам). У 1921 році в Україні були передані в оренду 5,2 тис. дрібних підприємств, переважно легкої та харчової промисловості. Оплата за оренду для організацій порівняно з приватним сектором знижувалася вдвічі, їм віддавалася перевага в одержанні держзамовлень, сировини, палива, обладнання. Проте приватний капітал теж займав значні позиції — йому

належало 75% роздрібного товарообігу. Великі промислові підприємства могли передаватися в концесію іноземним фірмам. Та західні бізнесмени радянській владі не довіряли, тому ця форма власності в Україні успіху не мала;

Довідка. *Концесія* (від латинського *concessio — дозвіл, поступка*) — договір, на підставі якого уряд або місцеві органи самоврядування передають на певних умовах громадянам або юридичним особам, здебільшого чужоземним, право експлуатації надр, підприємств тощо.

- перехід від натуральної оплáти праці до грошової, залежно від кількості виробленої продукції та її якості. Це сприяло значному підвищенню продуктивності виробництва й прямій зацікавленості трудящих у результатах своєї праці. Заміні натуральних форм оплати сприяла грошова реформа, яка розпочалася в жовтні 1922 року введенням в обіг грошей, забезпечених дорогоцінними металами й цінними паперами,— червонців;
- дозвіл оренди землі селянами та залучення найманої праці на селі. Цей процес збільшив певну пролетаризацію села. Так, кількість селян, які наймалися в батраки, у 1925 році становила понад 240 тис., а 1927 — більш ніж 430 тис. Радянська держава всебічно підтримувала бідняцько-середняцькі прошарки на селі, різні форми кооперації селян, надаючи їм різноманітні пільги, кредити та сільськогосподарську техніку. Восени 1923 року кооперативним рухом були охоплені біля 416 тис. селянських господарств. Бідняцько-середняцьким господарствам передавалися поміщицькі, удільні й церковні землі. Унаслідок аграрних перетворень змінилася соціальна структура українського села. Якщо до 1917 року бідняцькі господарства становили 58%, то в середині 20-х рр. — 33%, середняцькі відповідно 30–35% і 63%, багатих селян-«куркулів» — 12–15% і 3– 5%. За підрахунками істориків, селянам передавалося понад 90% земельного фонду України, решта залишалася в розпорядженні держави й призначалася для промислового та радгоспного будівництва. Узагальненим показником відродження українського села було піднесення зернового виробництва: від 227 млн. пудів у 1921 році до 637 млн. пудів у 1922 році й 1057 млн. пудів у 1926 році.

Рекламне оголошення машинобудівного заводу «Більшовик»

В умовах нової економічної політики швидко розвивалися українська промисловість і сільське господарство. 1925 року

вони за основними показниками зрівнялися з 1913 роком, а в деяких галузях навіть перевищили його.

Командно-адміністративні механізми управління державною економікою залишалися в руках радянської влади. Водночас у той період набирали моці «капіталістичні елементи міста й села» — банківські ділки, промисловці-фабриканти, торговці-оптовики, біржові маклери, дрібні й середні господарі та власники.

Політичні партії та рухи

Повоєнний період і доба непу не привели до лібералізації політичного режиму в Україні.

Перемога більшовиків над своїми суперниками призвела до утвердження в усіх радянських республіках *тоталітарних порядків*, які характеризувалися пануванням однієї ідеології — більшовицької, однієї партії — Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)). Усі інші політичні партії були розгромлені й знищені, а їхні члени переслідувалися.

На початку 20-х рр. у Харкові, Києві та інших містах України відбулися гучні процеси над меншовиками, есерами та членами інших політичних партій. Лояльні до радянської влади громадсько-політичні об'єднання й рухи існували лише доти, доки погоджувалися проводити в життя лінію керівної партії.

В Українській СРР керівною партією в 20-ті рр. була *Російська комуністична партія (більшовиків)* (РКП(б)). *Комуністична партія (більшовиків) України* (КП(б)У) була Республіканською організацією РКП(б) й керувалася у своїй практичній діяльності вказівками з Москви. На чолі КП(б)У стояли українські більшовики *Д. Мануїльський* (1921–1923 рр.), *Е. Квірінг* (1923–1925 рр.), *Л. Каганович* (1925–1928 рр.).

Микола Скрипник
(1872–1933)

Державний діяч УСРР, один із засновників КП(б)У. Народився на Катеринославщині. Заняття самоосвітою зробили його ерудованою людиною. 1900 року був зарахований студентом у Санкт-Петербурзький технологічний інститут. За організацію демонстрацій відрахований з інституту й висланий у Катеринослав. З того часу займався професійною революційною діяльністю. Багато разів був заарештований поліцією, 7 разів перебував на засланні. Член першого уряду радянської України. 1927–1933 рр. керував роботою народного комісаріату освіти. Активно сприяв проведенню українізації середньої і вищої школи, підготовці національних кадрів учителів і

викладачів, сприяв становленню газетно-журнальної та книговидавничої справи українською мовою. Завдяки М. Скрипнику в Росії організовано близько 500 українських шкіл і два вузи. 1933 року звинувачений у створенні групи націонал-ухильників. Розуміючи безвихідь, у яку потрапив, М. Скрипник 7 липня 1933 року застрелився.

Олександр Шумський
(1890–1946)

Український політичний діяч. Народився в с. Боровій Рудні на Київщині. Входив до складу Української Центральної Ради. У січні 1918 року готував державний переворот з метою встановлення в Україні радянського ладу. З 1924 року — нарком освіти УСРР, активно проводив політику українізації. Заарештований 1933 року за звинуваченням у належності до УВО. Засуджений до 10-річного ув'язнення у виправно-трудовому таборі. У 1933–1935 рр. перебував на Соловках, у грудні 1935 року тюремне ув'язнення замінили засланням. О. Шумський розпочав голодування, вимагаючи повної реабілітації. 9 жовтня 1937 року тяжко хворого знову заарештували у зв'язку зі справою боротьбистів. Після закінчення терміну заслання через хворобу змушений був залишитися в Красноярську. Убитий за розпорядженням

Ніякої автономії КП(б)У не мала. Ті більшовики, які прагнули поєднати ідеали комунізму з національним відродженням, оголошувалися «націонал-ухильниками» (*М. Скрипник, О. Шумський* та ін.) і переслідувалися. Представників корінної нації — українців — у КП(б)У було небагато.

До 1925 року більшовики допускали діяльність *Української комуністичної партії* (УКП), яка була створена 1920 року в результаті об'єднання українських лівих соціал-демократів («незалежників») з правою частиною Української партії соціалістів-революціонерів («боротьбистів», керівники В. Блакитний, П. Любченко). Укапісти були типовою націонал-комуністичною партією й прагнули об'єднатися з КП(б)У, утворивши єдину незалежну організацію комуністів, що стала б на платформу створення суверенної УСРР і мала б дружні стосунки з Радянською Росією. Націонал-комуністичні погляди членів УКП були підставою для заборони її діяльності в 1925 році.

Керівна партія підтримувала в Україні діяльність *Комуністичної спілки молоді* як свого резерву. Профспілки («школа комунізму») були також підпорядковані інтересам КП(б)У. Їх проголосили «приводними пасами» між партією і масами, через що профспілки втратили свою природну роль захисників інтересів трудящих і перетворилися на підпору радянської влади.

Профспілки України стали організаторами масового руху робітничого класу за відбудову народного господарства, проведення суботників, недільників, днів ударної праці тощо.

Серед низки громадських організацій в Україні в 20-ті рр. активно діяли такі громадські об'єднання, як Спілка войовничих безвірників,

Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Тсоавіахім та ін. Усі вони були під контролем радянської влади.

Сталіна, Хрущова та Кагановича по дорозі із Саратова до Києва 1946 року.

(За «Довідником з історії України»)

Входження України до СРСР

Після завершення громадянської війни УСРР формально була незалежною державою, але фактично суверенітету не мала. Як і всіма радянськими республіками нею керував єдиний центр — ЦК РКП(б), що для повного контролю використовував місцевий партійний апарат і керівні органи Російської Федерації. Одним з основних напрямків політики більшовиків було прагнення закріпити командно-адміністративне центральне управління радянськими республіками в кордонах єдиної держави.

Для утворення такої держави існував ряд об'єктивних факторів:

- між радянськими республіками існували тісні економічні зв'язки ще з часів Російської імперії;
- усі радянські республіки мали однакову політичну систему, яка характеризувалася монопольною владою партії більшовиків та її регіональних осередків;
- власними силами подолати господарську кризу, яка виникла після імперіалістичної та громадянської війн, не могла жодна з республік;
- усі радянські республіки, крім РСФРР, не мали необхідної військової сили, щоб забезпечити безпеку радянської влади на місцях.

Процес уходження УСРР до складу нової держави, Радянського Союзу, мав кілька етапів.

I етап (травень 1919 – грудень 1920 рр.).

ВУЦВК прийняв постанову «Про об'єднання військових сил радянських республік» і звернувся до урядів інших радянських республік з пропозицією створити фронт для боротьби з контрреволюцією. 1 червня 1919 року в Москві відбулося засідання представників Росії, України, Білорусі, Литви, Латвії та Криму, на якому було прийняте рішення про створення військового союзу радянських республік (об'єднання збройних сил, транспорту тощо).

II етап (грудень 1920 – грудень 1922 рр.).

Між РСФРР та УСРР була підписана угода про військовий та господарський союз. Формально Україна вважалася суверенною країною, але

Джерела

Союзний договір між РСФРР і УСРР

Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, з одного боку, і Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки, з другого боку, виходячи з проголошеного великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визначаючи незалежність і суверенність кожної з Договірних Сторін і усвідомлюючи потребу об'єднати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їхнього господарського будівництва, вирішили укласти цей союзний робітничо-селянський договір <...>, дійшли згоди про таке:

1) Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка та Українська Соціалістична Радянська Республіка вступають між собою у військовий і господарський союз.

2) Обидві держави вважають за потрібне заявити, що загальні зобов'язання, які вони надалі братимуть на себе щодо інших держав, можуть зумовлюватися тільки спільністю інтересів робітників і селян, що укладають цей союзний договір республік, і що із самого факту колишньої належності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не випливає жодних зобов'язань стосовно будь-кого.

3) Для іншого здійснення зазначеної в п. 1 мети обидва Уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: 1) військових і морських справ; 2) Вищу раду народного господарства; 3) зовнішньої торгівлі; 4) фінансів; 5) праці; 6) шляхів сполучення та 7) пошт і телеграфу.

4) Об'єднані народні комітети обох республік уходять до складу РНК РСФРР і мають у Раді народних комісарів УСРР своїх уповноважених, яких затверджують і контролюють українські ЦВК і З'їзд Рад.

5) Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів установлюються особливими угодами між обома Урядами.

Москва поступово брала під контроль політичне та економічне життя республіки.

Після завершення громадянської війни й початку мирного будівництва в керівництві Комуністичної партії точилися постійні дискусії про форми об'єднання нової радянської держави. У цій дискусії обговорювали варіанти:

- створення конфедерації республік без утворення єдиних державних структур;
- повного злиття України з Росією;
- «автономізації» (Й. Сталін), тобто входження радянських республік до складу нової держави на правах автономії;
- утворення федеративної держави у формі добровільного союзу рівноправних республік (В. Ленін).

Формально за основу розбудови нової держави був прийнятий ленінський план «федерації», проте на практиці Й. Сталіну та його оточенню вдалося реалізувати ідею автономізації.

III етап (грудень 1922 – травень 1925 рр.).

30 грудня 1922 року в Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд Рад, на якому від України були присутні 364 делегати. На з'їзді прийнято декларацію та підписано договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Столицею нової держави була проголошена Москва, перший союзний уряд очолив В. Ленін; був обраний ЦВК СРСР, який очолювали 4 голови — представники республік (від УСРР — голова ВУЦВК Г. Петровський, від РСФРР — М. Калінін, від Білоруської Соціалістичної Радянської

Республіки — А. Черв'яков, від Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки — Н. Нариманов). Засновниками СРСР стали РСФРР, УСРР, БСРР та ЗСФРР (Грузія, Вірменія, Азербайджан).

У січні 1924 року була затверджена *перша Конституція Радянського Союзу*. У травні 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції Радянської України, що законодавчо закріплювала входження республіки до складу СРСР. Конституція передбачала утворення в складі УСРР Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Конституційне оформлення Радянського Союзу завершилося.

6) Керівництво і контроль щодо об'єднаних комісаріатів здійснюється через Усеукраїнський з'їзд Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також Усеросійський центральний виконавчий комітет, до яких УСРР *надсилає своїх представників на підставі* ухвали Усеросійського з'їзду Рад.

7) Цей договір підлягає ратифікації відповідних вищих установ обох Республік.

Оригінал складено й підписано у двох примірниках російською та українською мовами в місті Москві, грудня 28 дня 1920 року.

(Витяг з матеріалів VIII Всеросійського з'їзду Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козацьких депутатів)

Україна у складі Радянського Союзу

У складі Радянського Союзу Україна була другою за своїм значенням республікою. Вона охоплювала територію площею 450 тис. кв. км з населенням понад 26 млн. осіб. *Столицею УСРР* було обране *м. Харків*, адже вважалося, що Київ був тісно пов'язаний з національними урядами. Відповідно до нових радянських конституцій відбувалося розмежування повноважень між союзним центром та республіками:

- загальне керування життям союзної держави здійснював у Москві радянський уряд (Рада народних комісарів СРСР);
- для безпосереднього керівництва окремими галузями народного господарства й державного апарату створювалися народні комісаріати (наркомати).

Український радянський уряд на території республіки поширював свою юрисдикцію на:

- сільське господарство,
- внутрішні справи,
- правосуддя,
- освіту,
- охорону здоров'я,
- соціальне забезпечення.

Він ділив свої повноваження (5 наркоматів) із союзним центром:

- у галузях виробництва продуктів харчування,
- у сфері забезпечення робочою силою,
- у фінансових справах,
- у сфері контролю,
- у галузях народного господарства.

До компетенції союзного уряду входили:

- зовнішня політика,
- зовнішня торгівля,
- армія і флот,
- транспорт,
- зв'язок.

В умовах тоталітарного правління Й. Сталіна значно посилилася тенденція до обмеження прав союзних республік і фактичної втрати суверенітету.

§114. Культура й духовне життя українського народу в роки непу

Освіта

Трагедія громадянської війни не могла не позначитися на духовному стані країни, на культурному надбанні українського народу. Відсутність фінансування, нестача освітянських і наукових кадрів, класовий підхід до працівників інтелектуальної сфери, постійні зміни влади негативно впливали на розвиток освіти, науки й культури в Україні.

З переходом до нової економічної політики радянська держава визначила свої пріоритети в культурному та духовному розвитку. Значна частина дорослого населення України не вміла читати й писати, а успішний економічний розвиток був неможливий без ліквідації неписьменності.

1921 року РНК УСРР ухвалив *декрет про ліквідацію неписьменності* населення віком від 8 до 50 років. Цього ж року в Україні була створена надзвичайна комісія для боротьби з неписьменністю. 1923 року засновано товариство «Геть неписьменність!»

До боротьби з неписьменністю приєдналися комсомольські, профспілкові, культурно-просвітні організації і навіть військові. На 1927 рік їм уда-

лося навчити читати й писати понад 2 млн. осіб, проте неписьменними залишилися мільйони дорослих та понад 40% дітей шкільного віку.

Уряд УСРР став створювати розгалужену *систему освітніх закладів*. Здійснювалося безкоштовне навчання дітей у загальних семирічних школах та професійно-технічних і середніх навчальних закладах. Комуністична партія поставила систему освіти під невсипний контроль для того, щоб:

- поєднати навчання з комуністичним вихованням;
- порвати з буржуазним минулим і прищепити масам комуністичні цінності, ідеологію та мораль;
- поєднати навчання з виробничою працею;
- широко залучити до навчання дітей робітників і селян.

На цих принципах, особливо останньому, формувалася й радянська вища школа. Для дітей трудящих вища освіта була безкоштовною. Держава всебічно сприяла діяльності «робфаків» (робітничих факультетів), які готували до навчання у вищих навчальних закладах молодих спеціалістів, комсомольців, радянських активістів.

Володимир Вернадський (1863–1945)

Видатний природознавець, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології. З 1912 р. — академік Петербурзької АН, професор Московського університету. Один із засновників АН України. З 1919 р. — президент АН України. Збагатив науку ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямків сучасної мінералогії, геології, гідрогеології. Уперше довів, що «все живе» — це динамічна рівновага пов'язаних між собою організмів і що людина здатна порушити її. Організатор та директор Радієвого інституту (1922–1939 рр.), Біохімічної лабораторії (з 1929 р.). Дійсний член Паризької, Чеської АН.

Наука

Центром наукового життя УСРР стала Академія наук України (до 1936 року — Всеукраїнська академія наук). Вона розгорнула науково-дослідну роботу в трьох напрямках:

- історико-філологічному,
- фізико-математичному,
- соціально-економічному.

Найвидатніші діячі доби:

К. Воблий, Г. Кривченко, В. Вернадський, Д. Багалій, Д. Граве, М. Крилов, Г. Пфейфер, А. Кримський, О. Богомолець, М. Стражеско, М. Грушевський, М. Волобуєв

Значну наукову роботу здійснювали кафедри вищих навчальних закладів та 20 різноманітних науково-дослідних інститутів України. В Академії наук працювала комісія з вивчення народного господарства

Дмитро Багалій
(1857–1932)

Історик, громадський діяч. Один з фундаторів Української академії наук, просвітитель, який усе життя був, за його власними словами, на сторожі української культури посеред бурхливих подій суспільно-політичного життя. Улітку 1918 року на мирній конференції з Росією відіграв велику роль у відстоюванні належності Україні її північних і східних земель. Тоді ж вийшла друком його славнозвісна «Історія Слобідської України». Академік АН України. Автор праць з історії Лівобережної та Південної України.

республіки, яка розробила перший варіант комплексного розв'язання проблем Великого Дніпра, досліджувала окремі галузі народного господарства (К. Воблий, Г. Кривченко).

1928 року в Харкові розпочав свою діяльність Фізико-технічний інститут, у якому розгорнулися дослідження з ядерної фізики та радіофізики.

З Академією наук у період її становлення пов'язана діяльність природознавця В. Вернадського, історика Д. Багалія, математиків Д. Граве, М. Крилова, Г. Пфейфера, філолога А. Кримського, видатних медиків О. Богомольця й М. Стражеска та ін.

Під впливом змін, викликаних новою економічною політикою, в Україну повертались чимало видатних науковців, серед них і Михайло Грушевський.

Між Академією наук України та радянським урядом установились дуже складні й суперечливі відносини, науковці не бажали коритися диктату влади. 1928 року серед молодих українських науковців стало відоме ім'я економіста *Михайла Волобуєва*. У своїх дослідженнях він довів, що політика радянської влади в Україні й далі залишається імперською в економічній сфері.

Як і в роки царату, Україні відводилася роль периферії. Українські більшовики засудили волобуєвщину, а ім'я талановитого вченого викреслили з історії вітчизняної науки.

Українська література

З часів громадянської війни в Радянській Росії ширився курс на відхід від традицій минулої, «дорадянської культури» і створення нової пролетарської культури, звільненої від «буржуазного мистецтва». Так з'явилася організація *«Пролеткульту»*, яка будувала свою діяльність на засадах:

Найвидатніші діячі доби:

В. Еллан-Блакитний, М. Хвильовий, П. Тичина, М. Бажан, П. Панч, Ю. Яновський

- відмови від загальної буржуазної культури,
- створення культурної спадщини трудящих,
- залучення до створення пролетарської культури широких народних мас.

На відміну від Росії, «Пролеткульт» в Україні не мав особливого впливу, але дав поштовх до створення різноманітних масових літературних організацій. У 20-ті рр. *в Харкові* діяла письменницька організація *«Плуг»* (голова — С. Пилипенко), яка ставила собі за мету «виховання як своїх членів, так і широких селянських мас у дусі пролетарської революції, притягнення їх до активної творчості в цьому напрямі». Свого часу «плужанами» були А. Головко, Д. Гуменна, Г. Епік, Н. Забіла, П. Панч та ін.

1923 року була заснована Спілка пролетарських письменників України *«Гарт»* (голова — В. Еллан-Блакитний). У своїй програмі вона декларувала «боротьбу проти буржуазного мистецтва», залучення «до літературної творчості пролетарських мас». До «Гарту» входили П. Тичина, В. Сосюра, М. Йогансен, В. Поліщук, М. Хвильовий та ін. Головним центром спілки став Харків, відкрилися філії в Києві, Одесі, Дніпропетровську.

Група діячів української культури в 1925 році створила *Вільну академію пролетарської літератури* (ВАПЛІТЕ) (голова — М. Хвильовий). До неї увійшли П. Тичина, М. Бажан, П. Панч, Ю. Яновський та ін. Приймаючи офіційні вимоги Комуністичної партії, ВАПЛІТЕ в питаннях літературної політики зайняла незалежну позицію, підтримавши М. Хвильового.

Микола Бажан
(1904—1983)

Український поет, державний і громадський діяч, академік АН України (з 1951 р.) Людина надзвичайно широкої ерудиції, справжній енциклопедист, театральний критик і учений, блискучий перекладач, публіцист, есеїст, редактор, книговидавець, кіносценарист, засновник української кінокритики, теоретик кіномистецтва. У 1958—1983 рр. працював головним редактором Української Радянської Енциклопедії. За ініціативою та під керівництвом М. Бажана видано «Історію українського мистецтва»(1966—68 рр.), «Шевченківський словник» (1978 р.).

Літературну діяльність розпочав у 1923 р. Навчався в драматичній студії «Кийдрамте» в 1920—1921 рр. Свої враження від зустрічі з цим колективом відобразив у поемі «Дебоа» (1978 р.) і спогаді-есе «В світлі Курбаса» (1982 р.). Автор статей «Лесь Курбас і Всеволод Мейєрхольд», «Буревій» та ін.

Важливою подією літературного життя України другої половини 20-х рр. стала дискусія про майбутні перспективи й напрямки розвитку української літератури. У її центрі опинився М. Хвильовий, який виступив натхненником широкого використання досягнень європейського

мистецтва, відступу від вульгаризації й просвітянщини (її проводили «Гарт» і «Плуг»), однобокої орієнтації на російську культуру. Без Європи, поза Європою М. Хвильовий не уявляв українського ренесансу. Він проголосив украй сміливе тоді гасло: «Геть від Москви! Дайош Європу!» Московське керівництво, особливо Й. Сталін, оцінили виступ М. Хвильового як поширення антиросійських настроїв в Україні. Письменника гостро критикували, але врешті-решт його разом з діячами ВАПЛІТЕ змусили писати лист розкаяння. «Хвильовизм» був розбитий, а ВАПЛІТЕ розпущена.

Театр та образотворче мистецтво

Найвидатніші діячі доби:

Л. Курбас, А. Бучма, М. Крушельницький, Н. Ужвій, О. Сердюк, С. Їжакевич, К. Трохименко, Ф. Кричевський, М. Бойчук, О. Довженко, М. Леонтович, К. Стеценко, Г. Верьовка, Л. Ревуцький

Лесь (Олександр) Курбас
(1887–1937)

Визначний український театральний діяч, режисер. Народився в Самборі (тепер Львівська обл.). Навчався у Віденському та Львівському університетах. 1909 року організував власний драмгурток. 1911 року Курбаса як режисера запрошено до гуцульського театру «Верховина» Г. Хоткевича. У 1915 році організував у Тернополі трупу «Тернопільські театральні вечори». 1916 року переїхав до Києва. У червні

В Україні в середині 20-х рр. нараховувалося 45 професійних театрів. Справжньою подією театрального життя України стало створення театру *«Березіль»*, названому так за першим місяцем весни. З 1922 року цей театр очолив актор і режисер *Лесь Курбас*. На сцені «Березоля» виступали відомі майстри сцени: А. Бучма, М. Крушельницький, Н. Ужвій, О. Сердюк та ін. Л. Курбас намагався якнайшвидше вивести театр на європейський рівень. «Нація захрясла в чумацьких водах, треба її якось звідти вивести», — сказав він на одному з театральних диспутів. За пропаганду національних ідей у мистецтві «Березіль» постійно зазнавав критики з боку Комуністичної партії.

У 20-ті рр. утворилася *Асоціація художників Червоної України*. Члени Асоціації С. Їжакевич, К. Трохименко, Ф. Кричевський та інші зробили вагомий внесок в українське образотворче мистецтво. Плідно працював засновник оригінальної художньої школи *Михайло Бойчук*, чиїх послідовників пізніше стали називати «бойчукістами». Їхні картини з великим успіхом демонструвалися на міжнародних виставках.

У 20-ті рр. випустили у світ перші фільми Одеська та Київська кіностудії. Свій творчий шлях розпочав видатний митець українського та світового кінематографа Олександр Довженко (фільми «Звенигора», «Арсенал»).

Українське музичне мистецтво збагатила творчість композиторів Миколи Леонтовича, Кирила Стеценка, Григорія Верьовки, Лева Ревуцького та ін. Так, видатний український композитор, диригент і педагог Кирило Стеценко віддавав перевагу хоровим, вокально-інструментальним, оперним жанрам, музиці до театральних вистав і обробкам народних пісень. Він організував Перший київський народний хор, дві мандрівні капели, на основі яких згодом виникла капела «Думка».

Таким чином, у 20-ті рр. українська культура та мистецтво зазнали бурхливого піднесення.

Релігійне життя

З перших днів свого існування радянська влада вела відкриту антицерковну, войовничо-атеїстичну політику. Релігію й церкву проголосили пережитками самодержавства та ворогами нового суспільства. У роки громадянської війни були зруйновані сотні храмів, монастирів, тисячі священиків були репресовані як вороги радянської влади.

З переходом до нової економічної політики курс більшовиків не змінився. Скориставшись голодом 1921–1922 рр., радянське керівництво розпочало широку кампанію з вилучення церковних цінностей для закупівлі зерна за кордоном. І хоч віряни й духовенство погоджувалися пожертвувати частину майна, конфлікт влади й церкви був неминучим.

Радянська влада зажадала передачі культових предметів, без яких не могло відбуватися

1920 року утворив Київський драматичний театр. Організатор мистецького об'єднання «Березіль». Активна діяльність Курбаса на ниві української національної культури вже 1927 року призвела до переслідувань та цькувань: 1933 року на спеціальному засіданні народного комісаріату освіти його усунуто від обов'язків мистецького керівника театру «Березіль», згодом позбавлено звання народного артиста УСРР, через деякий час заарештовано й заслано в табори ГУЛАГу. Розстріляний 3 листопада 1937 року (офіційні радянські джерела подають дату 15 листопада 1942 року).

(За «Довідником з історії України»)

Василь Липківський
(1864–1937)

Визначний діяч Української автокефальної православної церкви, митрополит Київський і всієї Русі. Народився в с. Полудні на Вінниччині. Навчався в Уманському духовному училищі, пізніше — у Київській духовній академії. У 1890-х був законовчителем державної

гімназії в Києві, згодом після прийняття сану священика — настоятелем міського собору, повітовим інспектором церковно-парафіяльних шкіл Липовецького повіту. У 1905 р. звільнений з роботи за національні переконання. З 1917 р. очолив рух за автокефалію Української православної церкви. 9 травня 1919 р. відправив першу службу українською мовою в Миколаївському соборі на Печерську в Києві. У жовтні 1921 р. Всеукраїнський церковний собор затвердив проголошену автокефалію Української православної церкви і обрав В. Липківського її митрополитом. Активно працював для ідеї відродження української національної церкви, за що зазнавав постійних переслідувань. У жовтні 1927 р. делегати Всеукраїнського церковного собору, під загрозою арешту й заслання всіх його учасників та під тиском частини єпископату УАПЦ на чолі з єпископом П. Ромадановим, проголосували за переобрання В. Липківського. Протягом наступних років перебував під постійним наглядом більшовицьких репресивних органів, кілька разів був заарештований і ув'язнений. 22 жовтня 1937 р. був знову заарештований, а 20 листопада засуджений особливою трійкою при Київському управлінні НКВС СРСР до страти і незабаром розстріляний.

(За «Довідником з історії України»)

богослужіння. Конфлікт між церквою та владою супроводжувався арештами та розстрілами духовенства й вірних. 19 березня 1922 року в листі до членів Політбюро, який був зареєстрований під грифом «цілком таємно», В. Ленін писав: «Що більше представників реакційного духовенства й реакційної буржуазії нам... вдасться розстріляти, то краще».

Під час Української революції розпочалася боротьба за створення Української автокефальної (незалежної від московського патріарха) православної церкви. Соціалістичний уряд Центральної Ради особливої уваги на це питання не звернув. Тільки П. Скоропадський та Директорія намагалися підтримати таку ідею, але вони протрималися недовго, конкретних результатів не було. У 1920 році УАПЦ нараховувала близько 1,2 тис. парафій, 30 єпископів та 1,5 тис. священиків. Загальна кількість вірян досягла 2 млн. осіб (12–14% від усього православного населення). Найбільше прибічників УАПЦ було на Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині та Волині. Керівником УАПЦ був обраний митрополит *В. Липківський* (1921–1927 рр.).

Радянське керівництво постійно здійснювало тиск на УАПЦ, хоч формально й виявляло лояльне ставлення до неї. Воно намагалося *внести розкол* між різними конфесіями, а особливо ослабити антирадянськи налаштовану Російську православну церкву на чолі з патріархом Тихоном.

Уряд відверто *сприяв* діяльності різноманітних *сектантських груп* і організацій, намагаючись використати у своїх інтересах міжрелігійні конфлікти.

Політика коренізації (українізації)

Коренізація — напрям національної політики Комуністичної партії, складовою частиною якої було впровадження мови корінного населення

країни в діловодство, пресу, державні та культурні установи, школи тощо, а також висування на керівні посади представників корінного населення. В Україні ця політика набрала форми *українізації*, або дерусифікації. Ще в роки громадянської війни в листопаді 1919 року керівництво Комуністичної парії прийняло документ про радянську владу в Україні, у якому зазначалося: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою».

Найвидатніші діячі доби:
О. Шумський, М. Скрипник

У квітні 1923 року відбувся XII з'їзд РКП(б), на порядок денний якого було винесене національне питання. Більшовицька партія ставила завдання для своїх організацій укорінитися в національних республіках (звідси, як уважають історики, й назва політичного курсу — «коренізація»). Політика коренізації була викликана такими причинами:

- ураховуючи національні рухи в роки громадянської війни, радянська влада ставила за мету надати їм комуністичного забарвлення;
- більшовики намагалися всебічно збільшити свою соціальну підтримку, насамперед серед селян та інтелігенції;
- ураховуючи негативний досвід минулого, Комуністична партія намагалася стерти суперечності між радянським більшовицьким центром і національними районами, колишніми окраїнами царської Росії;
- коренізація мала показати справедливе розв'язання національного питання в колишній Російській імперії.

Лазар Каганович
(1893–1991)

Політичний діяч. За пропозицією Й. Сталіна в 1925 р. очолив Компартію України. Причетний до згортання політики українізації, до політичних репресій проти української інтелігенції, державних та партійних діячів. Його діяльність в Україні сприяла появі опозиції. У 1928 р. Л. Кагановича переведено до Москви. Був причетний до організації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У 1947 р. знову очолив Компартію України, тоді ж відновилися репресії проти інтелігенції.

Активними провідниками українізації стали відомі комуністичні керівники О. Шумський, М. Скрипник, Л. Каганович. Перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, Л. Каганович повів лінію на українізацію партійно-державного апарату. Обов'язковим стало вживання української мови в державному житті та

діловодстві. Для партійних працівників були створені спеціальні курси для вивчення української мови. Той, хто не навчався на цих курсах, ризикував утратити роботу. Результати українізації були досить вагомими:

- протягом 1923–1927 рр. кількість українців серед державного апарату зросла відповідно з 35 до 55%;
- значно збільшилося українське представництво серед комуністів. Якщо 1920 року в Україні серед 37 958 членів партії був 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків, то 1927 року українці вже становили 52% від загальної кількості комуністів;
- кількість молодих українців, які стали до лав комсомолу, становила 65%;
- у ЦК КП(б)У українці становили четверту частину.

Українізація спричинилася до певних відцентрових тенденцій. На її ґрунті виявилися «російський шовінізм» та український «націонал-комунізм», які небезпечно відшліфовувалися комуністичним керівництвом. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь здійснив спробу обґрунтувати теорію боротьби двох культур. На його думку, російська культура була пов'язана з містом, з передовим робітничим класом, а українська — з селом і відсталим селянством. Тому завдання комуністів полягає у сприянні перемоги російської культури.

У той же час в «національних ухилах» звинувачували міністрів освіти М. Скрипника та О. Шумського, які стали активними провідниками української мови в школах, вищих навчальних закладах і навіть у Червоній армії. За активного сприяння М. Скрипника в 1929 році 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вузів вели навчання виключно українською мовою, тираж українських видань виріс у 5 разів, з 426 газет України 373 виходили рідною мовою.

Коренізація не обмежувалася тільки УСРР. Надавалася велика допомога в галузі культури й освіти українцям на Далекому Сході, у Казахстані, Сибіру, Середній Азії, на Поволжі, Кубані, Дону. За спогадами сучасників, М. Скрипник обіцяв розбудувати Україну на Кубані і в Криму.

«Шумськізм» та «скрипниківщина» налякали Кремль, сталінське керівництво розглядало їх як відхід від ленінських ідей та буржуазний націоналізм.

Активно здійснювалася політика коренізації в районах України, населених національними меншинами. У 20-ті рр. при парткомах були ство-

рені спеціальні організації, які провадили роботу з національними меншинами. У 1924 році при ЦК КП(б)У діяли 4 секції: єврейська, німецька, польська та болгарська. У цей час в Україні діяло 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 — з єврейською, 31 — з татарською та ін. З 1924 до 1930 рр. кількість учнів єврейських шкіл, які навчалися мовою їдиш, зросла вдвічі й досягла 83 тис. осіб.

Сучасні історики не мають однакових підходів до пояснення сутності українізації та її наслідків. Існують такі погляди:

- українізація, незважаючи на певні досягнення, всебічно сприяла зміцненню більшовицької диктатури в Україні;
- українізація була закамуфльованою політикою сталінського керівництва для забезпечення повної радянізації України. За її допомогою комуністи прагнули підмінити національну самоідентичність українського народу, його справжню державну традицію, історію й культуру класовими та інтернаціональними стереотипами;
- українізація була тимчасовим «українським ренесансом XX століття»;
- на думку історика Ярослава Грицака, жодна з радянських республік не мала таких позитивних наслідків від коренізації, як Україна: «За десять років українізації (1923–1933 рр.) українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану й сконсолідовану націю... Вони вступили у XX ст. як модерна нація».

Джерела

Я. Грицак про українізацію

«Українізація» підірвала рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х років між комуністичним режимом і українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, витворення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення та активна освітня, культурна і наукова діяльність старої і молодої української еліти створювали серйозну загрозу контролю Москви над УРСР.

§115. Радянська модернізація України (1929—1938 рр.)

Сталінська індустріалізація України. Перехід до форсованої індустріалізації

Темпи зростання народного господарства в роки непу не задовольнили керівництво. Після смерті В. Леніна Й. Сталін перетворився на одноособового лідера партії й держави. На зміну ленінському гаслу про початок світової комуністичної революції було прийняте гасло перетворення

Йосип Сталін (Джугашвілі)
(1878–1953)

Політичний діяч, Герой Радянського Союзу (1943 р.), генералісімус (1945 р.). У 1894 р. закінчив Горійське духовне училище. Навчався в Тифліській семінарії, з якої був виключений. Після 1903 р. приєднався до більшовиків. 1906–1907 рр. здійснював експропріації на Закавказзі. У 20-х рр. очолив ВКП(б) і встановив у країні тоталітарний режим. Проводив політику прискореної індустріалізації та насильницької колективізації. Ініціатор масового терору. У роки Великої Вітчизняної війни — голова Державного комітету оборони, верховний головнокомандувач.

країни на військовий табір в умовах капіталістичного оточення й підготовки нападу імперіалістів на Радянський Союз.

1929 року на Пленумі ЦК ВКП(б) ухвалено рішення: «Будь-якою ціною прискорити розвиток машинобудування та інших галузей важкої промисловості». Широким масам комуністів Й. Сталін заявляв: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за 40 років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть».

У грудні 1925 року відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс країни на індустріалізацію. У грудні 1927 року XV з'їзд партії підкреслив необхідність прискорення індустріалізації народного господарства. Одночасно була розпочата перша п'ятирічка (1928–1932 рр.).

Під час сталінської індустріалізації ставилися завдання:

- перетворити аграрну країну на могутню індустріальну державу;
- здобути техніко-економічну незалежність СРСР;
- забезпечити всебічну обороноздатність Радянського Союзу, перетворити його на наймогутнішу державу світу.

Здійснюючи індустріалізацію, радянський уряд не міг сподіватися на зовнішню допомогу, тому джерелами індустріалізації в СРСР стали:

- пріоритетне фінансування галузей важкої промисловості за рахунок легкої та харчової;
- продаж сільськогосподарської продукції та сировини й одержання валютних надходжень для індустріалізації;
- усебічне застосування командно-адміністративних важелів управління народним господарством і державою;
- використання безкоштовної праці в'язнів сталінських таборів (пізніше ГУЛАГу);

- розгортання соціалістичного змагання в усіх галузях народного господарства.

В умовах індустріалізації відбулася зміна ринкових методів управління економікою доби непу на командно-бюрократичні. Урядові діячі заявляли: «Спочатку завод, а потім місто, спочатку — верстати, вугілля, нафта, а потім будемо піклуватися про життя й школи».

Довідка. *ГУЛАГ* (російською — *Главное управление лагерей*) — Головне управління виправно-трудових таборів і трудових поселень Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР, створене 1934 року. Під час правління Й. Сталіна тут була зосереджена науково-дослідна робота для військових потреб, утримувалася вся інтелігенція СРСР, яка вважалася ненадійною; безкоштовним трудом ув'язнених збудовані Дніпрогес, Біломорсько-Балтійський канал, Комсомольськ-на-Амурі та інші міста.

Ігноруючи економічні закони розвитку народного господарства, комуністи вдавалися до «підхльостування» країни, як висловлювався сам Й. Сталін. Безладне втручання в планові показники назвали «сталінським стрибком». Сам кремлівський керівник коригував затверджені народногосподарські показники. Наприклад, Й. Сталін збільшив планову цифру виплавки чавуну до 17 млн. т (замість 10 млн. т за планом), виробництва тракторів — до 170 тис. (планувалося 55 тис.), виробництва автомашин — до 200 тис. (планувалося 100 тис.). На 100% збільшувалися завдання для працівників кольорової металургії та сільськогосподарського машинобудування.

«Підхльостування» економіки дорого обійшлося країні. Темпи розвитку індустрії знизилися з 23,7% у 1928–1929 рр. до 5% у 1933 році. Сталінське керівництво звичайно не збиралося переймати на себе провини за прорахунки в індустріальному розвитку. Часті аварії на виробництві, псування техніки, каліцтво й загибель людей через «штурмівщину» на виробництві пояснювалися народу як «диверсії», «саботаж», «контрреволюційна троцькістська діяльність».

Трудові звершення робітничого класу України

20 січня 1929 року газета «Правда» надрукувала статтю В. Леніна «Як організувати змагання». Після цього комітети спрямували свою діяльність на організацію соціалістичного змагання, яке оформилося у вигляді різноманітних виробничих рухів: «Громадського буксиру» — для доведення відсталих бригад до передових; «Зустрічного плану» — для збільшення показників державного плану, бригад зразкової праці та ударних бригад.

У травні 1932 року вибійник з Горлівки Микита Ізотов, добре оволодівши новою технікою, виконав 10 змінних норм за одну зміну. Свій досвід

він став передавати молодим робітникам. Цей рух набув широкого розмаху по всій республіці та СРСР у цілому й одержав назву ізотівського.

Л. Каганович вручає О. Стаханову почесний знак відмінника соціалістичного змагання. Фото 1938 р.

У серпні 1935 року молодий донбаський шахтар Олексій Стаханов видобув за одну зміну 102 т вугілля, чим перевищив норму в 14 разів. Республіку й усю країну охопив стахановський рух.

Сталевар з Маріуполя Макар Мазай у жовтні 1936 року виступив зачинателем швидкісного сталеваріння. Широке визнання здобуло ім'я машиніста Петра Кривоноса, який став ініціатором швидкісного руху потягів.

Стахановський рух прийшов і на українське село. Радянські газети прославляли здобутки жіночої тракторної бригади Паші Ангеліної з Донеччини, ланкових Ганни Кошової та Марії Демченко з Київщини, які досягали високих урожаїв цукрових буряків.

Наслідки індустріалізації для України

Попри велику кількість суперечливих моментів, індустріалізація мала разючі наслідки:

- 1940 року промисловий потенціал України в сім разів перевищував рівень 1913 року;
- обсяг виробництва продукції в машинобудуванні та металообробці зріс тільки за першу п'ятирічку в 4,5 разів;
- Радянська Україна перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну республіку;
- з 1,5 тис. нових підприємств, які будувалися в роки першої п'ятирічки, 400 були зведені в Україні (серед них такі гіганти, як Дніпрогес, «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпроалюмінійбуд», «Краммашбуд», Харківський тракторний завод);
- серед реконструйованих підприємств відновили свою роботу Луганський паровозобудівний завод, металургійні заводи в Дніпропетровську, Комунарську, Дніпродзержинську, Макіївці.

Будівництво Дніпрогесу ім. В. Леніна. Фото 1929 р.

Водночас досить яскраво окреслилися деформації в народному господарстві, викликані серйозними прорахунками в проведенні індустріалізації:

- від самого початку перших п'ятирічок був установлений пріоритет виробництва засобів виробництва (група А) над виробництвом предметів споживання (група Б), що призводило до занепаду легкої та харчової промисловості і низького життєвого рівня народу;
- у результаті індустріалізації, економіко-географічне розміщення важливих промислових центрів зберегло свою нерівномірність, як і за часів царської Росії. Традиційно розвивалися Донбас та Придніпров'я, а Правобережжя й далі відставало в розвитку продуктивних сил;
- наслідком індустріалізації стала потужна урбанізація. Кількість міських жителів збільшувалася за рахунок мешканців села, але українські міста виявилися до цього не готовими. Різке збільшення міського населення призвело до загострення житлової та продовольчої проблем, а отже, і загального падіння життєвого рівня народу;
- індустріальні гіганти перших п'ятирічок підпорядковувалися не республіканським, а союзним наркоматам. Це зумовлювало подальшу *втрату Україною економічного суверенітету*;
- у ході індустріалізації в п'ятирічні плани суб'єктивно вносилися різноманітні корективи, які шкодили республіканській економіці. Уже в другій і третій п'ятирічках капіталовкладення в економіку України різко знизилися. З 4,5 тис. промислових підприємств, які були побудовані за роки другої п'ятирічки, в Україні постало тільки 100. Крім цього, українську економіку зорієнтували на видобуток сировини, а не на виробництво готової продукції й розвиток підприємств завершеного циклу;
- за роки перших п'ятирічок народне господарство України було повністю одержавлене, останні залишки непу ліквідовані, а замість ринкових відносин була створена *командно-адміністративна економіка*.

§116. Колективізація

Перехід до прискореної колективізації

У грудні 1927 року XV з'їзд ВКП(б) звернув увагу на розвиток колективізації на селі. Приводом для цього стала хлібозаготівельна криза.

Урожай 1927 року був невисоким, і ціни на хліб, установлені державою, не задовольняли селян. Вони відмовилися здавати зерно на заготівельні пункти за низькими цінами.

У січні 1928 року Й. Сталін виїхав до Сибіру, де виступив перед місцевим партійно-радянським активом. Генсек звинувачував заможні верстви селянства в саботажі хлібозаготівель і закликав працівників правоохоронних органів застосувати до заможних селян статтю Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію. Фактично це був *крок до згортання непу* на селі. По суті, у вимогах Сталіна йшлося про *повернення до політики продовольчої розкладки доби воєнного комунізму*.

Офіційно проголошення курсу Комуністичної партії на суцільну колективізацію відбулося на Пленумі ЦК ВКП(б) в листопаді 1929 року. Пленум окремо заслухав доповідь першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України й про роботу на селі». У доповіді зазначалося, що республіка має всі можливості, щоб здійснити перехід до колективізації раніше, ніж інші республіки. Колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 року чи навесні 1932 року.

Початок колективізації розпочався з порушення тих самих принципів добровільного об'єднання на селі, про які так багато говорили більшовики. Рішення про вступ до колгоспу селяни мали приймати на зборах. Проте місцеві партапаратчики й радянські активісти відкрито погрожували тим, хто відмовлявся вступати до колективних господарств. Партійні комітети й державні установи стали «змагатися» між собою за планові показники нових членів колгоспів. Селян силоміць заганяли в колгоспи, використовуючи для цього всі засоби адміністративного тиску. При створенні колгоспів усуспільнювалися не тільки засоби виробництва, а й домашня худоба та птиця.

На політику Комуністичної партії селяни відповіли масовим невдоволенням. У багатьох районах набрало масового характеру винищення худоби, у результаті чого поголів'я худоби в Україні скоротилося вдвічі.

Протягом осені 1929 – весни 1930 рр. Україною прокотилася хвиля селянських виступів і повстань. У 1930 році в них взяло участь щонайменше 40 тис. селян. Були непоодинокі випадки участі в селянських повстаннях військовослужбовців Червоної армії.

Радянській владі довелося, як і в 1917–1920-х рр., використовувати проти селянських повстань регулярні війська, артилерію і навіть авіацію.

На ім'я Й. Сталіна та інших радянських керівників прийшло близько 90 тис. листів-скарг від селян. Опір селянства змусив Сталіна пригальмувати темпи колективізації.

2 березня 1930 року в газеті «Правда» з'явилася стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він виступив проти «перегинів» у колгоспному русі, звинувачуючи в них партійні комітети та радянські організації на місцях. Селянам дозволяли вийти з колгоспів.

Восени 1930 року в колгоспах залишилося менше 30% селян. Відступ Й. Сталіна тривав недовго, і вже восени 1930 року ЦК ВКП(б) надіслав республіканським партійним комітетам директивного листа «Про колективізацію», закликаючи їх щонайрішучішими методами й темпами завершити цей процес.

Україна мала завершити повторне об'єднання селян у колгоспи до кінця 1931 року.

Сталінська репресивна машина запрацювала на повну потужність. Радянська держава вдалася й до економічного тиску на селян. Тим, хто вступав до колгоспів, уряд надавав різноманітні пільги, звільняв від податків на домашню худобу, надавав сільськогосподарську техніку, якої вкрай не вистачало, а тим, хто залишався одноосібником, доводилося сплачувати високі податки, на них повсякчас спрямовувався адміністративний тиск.

Другий етап колективізації відрізнявся певними маневрами сталінської влади. Щоб підтримати прибічників колективізації (здебільшого це була сільська біднота, для якої колективізація була шансом поліпшити своє становище за рахунок інших чи зробити кар'єру на радянській і партійній роботі), на селі утворювали машинно-тракторні станції (МТС). Вони не тільки здійснювали технічну допомогу колгоспам, а фактично взяли під політичний контроль процеси, які відбувалися на селі. Цей етап колективізації вже не зачіпав присадибну ділянку селян, худобу й птицю, які були чітко регламентовані. До кінця 1932 року в Україні були об'єднані близько 70% селянських господарств, що володіли 80% посівних площ.

Заходи, здійснені Комуністичною партією на селі, Сталін назвав «великим переломом». Більшість селян хоч і скорилася, але так і не сприйняла колективізацію. Популярною в українському селі стала приспівка:

Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.

Ліквідація куркульства як класу

Сталінська колективізація на селі передбачала не тільки об'єднання селян у колгоспи, а й ліквідацію цілого класу хазяйновитих заможних господарів, яких комуністи називали куркулями. Сталін особисто проголосив політику «ліквідації куркульства як класу». Мета боротьби радянської держави з куркулями:

Розкуркулення селян. с. Удачне на Донеччині

- передача державі (тобто колгоспам, комунам, артілям) найрентабельніших селянських господарств разом із землею й реманентом;
- вилучення значних запасів сільськогосподарської продукції, які зберігалися в куркульських господарствах;
- ліквідація найзаможнішого прошарку селян, який комуністи завжди ненавиділи й уважали найбільшою загрозою для пролетарської диктатури.

Формою боротьби з заможним селянством було обране так зване «розкуркулення», тобто економічне пограбування селян, порушення їхніх політичних і соціально-економічних прав, репресії. Розкуркулення відбувалося в умовах, коли не було чіткого визначення, хто є куркулем: чи це той, хто використовує найману працю, чи просто заможний селянин. Тих, кого зарахували до куркулів, поділяли на три категорії:

- активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів. Вони підлягали 10-річному ув'язненню або розстрілу;
- пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в рамках радянського законодавства боронити свою власність. Їхнє майно підлягало конфіскації, а самі господарі мали бути вислані до північних і східних районів СРСР;
- лояльні до політики Комуністичної партії особи, які не чинили опору радянській владі. Певна їх частина, щоб зберегти своє господарство, навіть готова була вступити до колгоспів. Таких селян переселяли за території колективізації, надавши їм гірші землі.

Розкуркулення відбувалося з грубими порушеннями чинного радянського законодавства. Кодекс законів про працю, який діяв наприкінці 20-х і на початку 30-х рр., не забороняв:

- оренди землі;
- використання найманої робочої сили;
- приватного підприємництва на селі.

Коли розкуркулення досягло кульмінації з явним запізненням, ВУЦВК і РНК УСРР видав постанову «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних господарствах у районах суцільної колективізації».

Ліквідація куркульства як класу завдала важкого удару по українському селу, яке за роки непу здебільшого стало середняцьким.

За даними радянських установ, в Україні в 1929 році налічувалося близько 72 тис. куркульських господарств, а під розкуркулення потрапило 200 тис. господарств. Тому жертвами «великого перелому» стала величезна кількість середняків, серед яких було чимало прибічників радянської влади, колишніх учасників громадянської війни, як-от: бійців, командирів, червоних партизанів.

Джерела

З директивного листа ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У (травень 1931 р.)

Цілком таємно

Згідно з постановою ЦК від 20-го травня у Вашій республіці має бути виселено 30 000 куркульських сімей в Уральську область.

У зв'язку з фактами грубих помилок у справі виселення куркулів (механічний підхід до тих, кого виселяють, ряд випадків явно антисередняцьких перегинів) ЦК пропонує Вам установити ретельний нагляд за ходом виселення...

Перевірте ретельно склад тих, хто підлягає виселенню, включаючи до нього лише дійсно куркульські елементи і не допускаючи виселення лише за формальними ознаками: позбавлення виборчих прав, наявність твердого завдання і т. ін. Особливу увагу зверніть на те, щоб заходи, які вживаються до куркулів, не були поширені на середняка і бідняка, як, наприклад, виселення середняків і бідняків, які не бажають вступати до колгоспів, виступають проти місцевих органів влади тощо.

Поряд з цим Вам необхідно встановити контроль за дійсним забезпеченням куркульських господарств, що виселяються, тримісячним запасом продуктів, мінімальним реманентом.

Голод 1932–1933 рр.

Справжньою катастрофою для українського народу став голод 1932–1933 рр., у результаті якого вимерли цілі регіони. Історики навіть не можуть назвати більш-менш точну кількість людських жертв Голодомору. На думку дослідників, у той період в Україні вмерло від голоду 3,5–8 млн. осіб.

Сталінський «великий стрибок» дорого коштував Україні. Якщо протягом січня – листопада 1930 року селянський сектор України дав державі 400 млн. пудів хліба, то за відповідний період 1931 року — 380 млн., з червня по жовтень 1932 року — 132 млн. пудів. За період 1929–1932 рр. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней — на 33,3%, свиней — на 62,3%, овець — на 74%.

Невиконання плану хлібозаготівель у Москві розглядали як саботаж, спрямований на зрив планів соціалістичного будівництва (СРСР конче були потрібні валютні надходження за хліб для потреб індустріалізації). Невиконання Україною хлібозаготівель пояснювали підривною роботою класових ворогів. Й. Сталін наказав застосувати до України тверді заходи.

Восени 1932 року в Україну прибула надзвичайна комісія на чолі з *В. Молотовим*, яка перевела республіку *на надзвичайний стан*. Для «вибивання» українського хліба були залучені загони НКВС, армія комуністичних, радянських, комсомольських, профспілкових активістів. Зруйноване сталінськими експериментами українське село змогло дати державі 89,5 млн. пудів збіжжя (протягом листопада 1932 – січня 1933 рр.) замість запланованих 131 млн. пудів. Комісія В. Молотова, підкоривши собі партійне й державне керівництво республіки, узяла на себе надзвичайну ініціативу — вилучити хліб за всяку ціну. Головним репресивним заходом стала реквізиція насіннєвого, продовольчого й фуражного фонду колгоспів. Повсюди запроваджувалася практика натуральних штрафів, які накладалися на селян — боржників хлібозаготівель — м'ясом, картоплею та іншими сільгосппродуктами.

В. Молотов

Як і під час суцільної колективізації, розгорнулося змагання між різноманітними радянськими й партійними чиновниками за збільшення хлібозаготівель. У пошуках зерна партійні активісти обшукували кожну хату, зривали підлогу, залазили в колодязі. Залучаючи армію та НКВС, у селян відбирали не тільки знайдені зернові, а й інші харчові припаси: картоплю, сало, буряки, соління й навіть сухарі. Хлібозаготівельна кампанія фактично перетворилася на цілеспрямоване *фізичне винищення селянського населення*.

Жертви Голодомору 1932–1933 рр.

Реальністю сталінської революції став голод в українському селі (голодом були охоплені головні сільськогосподарські райони Радянського Союзу). Люди вмирали родинами, селами. Були зафіксовані страшні випадки людожерства й трупоїдства. Батьки, прагнучи врятувати дітей від голодної смерті, везли їх у міста і там кидали в установах, лікарнях, на вулицях.

Хлібозаготівельна кампанія в Україні тривала навіть у лютому 1933 року, коли село масово гинуло від голодної смерті. Армійські підрозділи й частини НКВС блокували охоплені голодом райони, не даючи населенню можливості врятуватися втечею. Проти окремих відчайдушних виступів селян безжально використовувалася радянська репресивна машина.

Під час кульмінації голоду ЦВК і РНК СРСР прийняли закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Відповідно до цього закону, ухваленого 7 серпня 1932 року, за крадіжку колгоспного майна передбачалася «найвища міра соціального захисту» — розстріл з конфіскацією всього майна або позбавлення волі терміном не менше 10 років. Амністія в таких випадках не передбачалася. Сучасники назвали цей драконівський акт «законом про п'ять колосків». У грудні 1932 року в СРСР була запроваджена система внутрішніх паспортів, але тільки для населення міст і новобудов. Селяни своїм *безпаспортним статусом* примусово прив'язувалися до землі, як це було до реформи 1861 року в Російській імперії.

У січні 1933 року масовий голод набув нечуваних масштабів. Проте з трибуни об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін заявив: «Ми, безперечно, добилися того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується в нас рік у рік. У цьому можуть сумніватися хіба що закляті вороги радянської влади». Кремлівський диктатор ставився до Голодомору як нереального явища. Коли секретар ЦК КПУ Р. Терехов звернувся до Й. Сталіна по допомогу, той поспішно заявив: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Але виявилося, що ви й добрий байкар. Склали казку про голод, думали нас залякати — не вийде! Чи не краще Вам залишити посаду секретаря ЦК КПУ й Харківського обкому та піти в дитячі письменники? Будете там писати, а дурні будуть їх читати».

Джерела

Довідка ДПУ УСРР
про голодування колгоспників
(1933 р.)

Найбільша кількість фактів голоду зареєстрована наприкінці лютого й на початку березня. В окремих місцях це явище набуло масового характеру. Переважна більшість тих, що голодують, — колгоспники. До них належать, головним чином, багатосімейні господарства, що виробили незначну кількість трудоднів. Зареєстровано також факти голоду серед колгоспників, які виробили велику кількість трудоднів, але не одержали в колгоспі продуктів харчування в результаті розбазарювання й розкрадання хліба в момент збирання. Сім'ї, що голодують, уживають у їжу різні сурогати (кукурудзяні качани і стебла, просіяне лушпиння, сушену солому, гнилі кавуни і буряки, картопляне лушпиння, стручки акації тощо). Зареєстровано факти вживання в їжу м'яса котів, собак і дохлих коней.

Випадків людоїдства зареєстровано 28. Більша частина сталася у третій декаді лютого та на початку березня... У лютому також мали місце 13 випадків трупоїдства.

У зв'язку з тим, що Радянський Союз не визнавав факту голоду, міжнародна допомога йому не надавалася.

У 1933 році Кремль, намагаючись уникнути катастрофи, вимушений був відмовитися від прискорених темпів індустріалізації й від підвищеного тиску на селян. Під час весняної посівної кампанії колгоспам була виділена продовольча позичка для годування тих, хто працював у громадському господарстві. Як писав С. Косіор у листі до Й. Сталіна, — колгоспників так навчили «уму-розуму». Колгоспи поступово стали виходити з кризи.

У кінці 30-х рр. сільське господарство України вийшло на рівень, який існував до початку колективізації. Колгоспний лад перетворився на один з механізмів командно-бюрократичної економіки й авторитарного режиму. Насильницька колективізація, розкуркулення, Голодомор мали для України непередбачувані наслідки. У всі наступні роки СРСР і Радянська Україна відчували на собі страхітливий тягар минулого, вони так і не змогли ліквідувати продовольчий дефіцит, забезпечити народ повноцінним харчуванням.

Різні погляди

Голодомор. Історики висловлюють різні погляди на причини голоду в Україні:

- У радянські часи в багатьох публікаціях Голодомор в Україні навіть не згадувався, якщо ж його й розглядали, то пояснювали неврожаєм, викликаним посухою.
- Соціально-економічний фактор Голодомору: розкуркулення підірвало економічну базу села, знищило рентабельні господарства; в умовах колективізації зникла зацікавленість селян у результатах своєї праці, адже весь урожай вилучався на користь держави, це призвело до низького рівня продуктивності праці.
- Політичний фактор: голод мав штучний характер і був спрямований сталінським керівництвом на підрив української нації.
- Комплексний підхід, який об'єднує всі наведені вище фактори.

§117. Сталінський терор в Україні в 30-х рр. XX ст.

Репресії в галузі соціалістичного будівництва
є необхідний елемент наступу.
Йосип Сталін

Можна виділити п'ять етапів сталінської репресивної політики в Україні:

1. Боротьба зі «шкідництвом».

Штурмівщина в роки індустріалізації призводила до частих аварій на підприємствах, анархії й марнотратства.

У травні 1928 року відбувся показовий процес над старими фахівцями вугільної промисловості (Шахтинська справа). До суду були притягнуті 53 особи, які звинувачувалися в контрреволюційній діяльності, покликаній

зірвати індустріалізацію та послабити обороноздатність Радянського Союзу. 11 осіб засудили до розстрілу, інших — до різних термінів ув'язнення.

2. Боротьба проти громадських діячів та інтеліґенції.

У кінці 20-х рр. органами ДПУ була «розкрита» Промислова партія (Промпартія) — «антирадянська підпільна шкідницька організація», до якої буцімто належали представники науково-технічної інтеліґенції. Від початку й до кінця справа була сфальсифікована правоохоронними органами, але всіх звинувачених суворо покарали за радянськими законами.

Довідка. *ДПУ (Державне політичне управління)* — репресивний орган радянської держави, завданням якого було придушення опозиції, народного невдоволення, боротьба з «класовими ворогами» тощо. Створене 1922 року. У 1934 році у зв'язку з утворенням Народного комісаріату внутрішніх справ ДПУ було включене до його складу.

Один з *перших політичних процесів*, який сфабрикувала сталінщина, — *справа «СВУ»* («Спілки визволення України»), яку розглядали в березні – квітні 1930 року. На лаві підсудних опинилося 45 осіб — науковці, лікарі, студенти, учителі, письменники, священики — представники української інтеліґенції, серед них С. Єфремов, В. Чеховський, Й. Гермайзе та ін. Вирок ухвалено за стандартним звинуваченням: «Виявлені організації намагалися за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, убивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР».

Підсудні в справі «СВУ»

Процес над «СВУ»

З часом до справи «СВУ» були притягнуті близько 5 тис. осіб. За рішенням суду члени «СВУ» одержали терміни ув'язнення до 10 років, які вони відбували на Соловках або в політичних ізоляторах.

Після «СВУ» настала черга сфальсифікованої справи «*Українського національного центру*» («УНЦ»). 1931 року керівник «УНЦ» історик М. Яворський був розстріляний. До справи також був притягнутий академік М. Грушевський. Хоч слідство щодо нього було припинене, але до самої

смерті він перебував під наглядом сталінських правоохоронців і помер за досить загадкових обставин у Кисловодську.

Станіслав Косіор
(1889–1939)

Державний та партійний діяч. Автор понад 300 праць з історії України початку XX ст., методології історичної науки. У 1918 р. — у складі українського радянського уряду. Один з керівників боротьби проти німецько-австрійської, польської окупації, денікінщини, Директорії. Був генеральним (1928–1934), потім першим (1934–1938) секретарем ЦК Компартії України. Брав участь у репресіях. У 1938 р. звільнений з посад, звинувачений у тероризмі й розстріляний.

1933 року органи ДПУ розпочали розслідування справи «Української військової організації» («УВО»), яка нібито організовувала саботаж у сільському господарстві.

Крім «УВО», ДПУ сфабрикувало в Україні справу «Польської організації військової» («ПОВ»), «Блоку українських націоналістичних партій» (УНП — боротьбистів, есерів, есдеків).

Усього в Україні з 1930 по 1941 рр. виявлено понад 100 ворожих до радянської влади «організацій», «центрів», «блоків».

3. Боротьба з «рештками ворожих класів».

4. Ліквідація переродженців і дворушників в партії.

Зі 102 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У протягом 1937–1938 рр. репресовано 100 осіб. До червня 1938 року були страчені 17 наркомів українського радянського уряду. Жертвами сталінських чисток стали найвідоміші українські комуністи — *Ю. Коцюбинський, В. Чубар, С. Косіор, М. Скрипник, П. Постишев, П. Любченко.*

Репресій зазнали близько 37% членів КП(б)У, тобто приблизно 170 тис. осіб. За спогадами М. Хрущова, українська компартія була «вичищена до блиску».

5. Чистка військових кадрів.

Чистка не оминула й командних кадрів Червоної армії. Найбільших утрат зазнали Київський і Харківський військові округи. Серед репресованих були відомі радянські полководці *Й. Якір, Є. Ковтюх, І. Федько, Д. Шмідт, Б. Думенко.*

Загалом по Київському та Харківському військових округах були репресовані понад 40 командирів та 15 комбригів. Найбільших і найтяжчих утрат зазнав командний склад нових родів військ — механізованих і повітряно-десантних.

Німецький генерал Ф. Гальдер записав у своєму щоденникові у травні 1941 року: «Російський офіцерський корпус виключно поганий. Він створює гірше враження, ніж 1933 року. Росії потрібно буде 20 років, щоб вона повернула минулі висоти».

§118. Стан культури в Україні в 30-ті рр. XX ст.

Досягнення українізації

Унаслідок політики українізації на початку 30-х рр. українська культура перебувала на хвилі піднесення. Великих успіхів досягла українська мова. Вона використовувалася в державному апараті, в освіті, художній і технічній літературі, у періодиці та театральному мистецтві.

Високими темпами розвивалася освіта й наука. З 1932 року в УСРР запроваджувалася єдина структура загальноосвітньої школи:

- початкова (I–IV класи);
- неповна середня (I–VII класи);
- середня (I–X класи).

З 1938 року суспільні програми шкільної та вузівської історичної науки розвивалися під впливом сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». За підрахунками українських істориків, республіка за розвитком вищої освіти перегнала більшість країн Європи (124 тис. студентів, які навчалися в 129 вузах). У цей час у Великобританії навчалося 50 тис. осіб, у Німеччині — 70 тис. осіб, у Франції — 72 тис. осіб, в Італії —75 тис. осіб.

Євген Патон
(1870–1953)

Народився в м. Ніцца (Франція). Видатний учений у галузі електрозварювання та мостобудування, академік АН УРСР (з 1929 р.). У 1929 р. організував в АН України кафедру інженерних споруд, на базі якої створено Інститут електрозварювання (1934 р.). Протягом 1934–1953 рр. — директор цього інституту. Під його керівництвом винайдено спосіб автоматичного швидкісного зварювання, який відіграв визначну роль у технічному розвитку людства.

У 1937 році в Українській РСР існувало 284 науково-дослідні заклади, у яких працювали 5 тис. науковців. Провідною науковою установою України стала Академія наук УРСР. До її складу входило 26 інститутів, у яких проводили дослідження 1,2 тис. наукових працівників. 1929 року президентом Академії наук УРСР став видатний український фізіолог О. Богомолець — учений, який зробив вагомий внесок у

дослідження інфекційних хвороб і розробку питань фізіології. 1931 року під його керівництвом створено Інститут клінічної фізіології в Києві. 5 років потому, у 1936 році, видатний окуліст В. Філатов організував в Одесі Український науково-дослідний експериментальний інститут хвороб очей і тканинної терапії, який з часом буде названий його ім'ям.

Українські вчені багато зробили в галузі точних наук. Серед відомих математиків того часу були академіки М. Крилов, М. Богомолов, Д. Граве. Академік Є. Патон розробив теорію електрозварювання, яка сприяла вдосконаленню машинобудування. Під його керівництвом 1934 року в Києві був заснований Інститут електрозварювання, який згодом назвуть його ім'ям.

Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей)
(1897–1942)

Геніальний інженер, один з піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів, теоретик використання вітру у виробництві електроенергії. Народився в Полтаві. Навчався в Петроградському політехнічному інституті, брав участь у Першій світовій, а згодом у громадянській (у складі Добровольчої армії) війнах. Ця обставина й спонукала О. Шаргея до зміни 1921 р. прізвища та імені. Виїхав за кордон. Працював як інженер і науковець у США. 1941 року пішов добровольцем на фронт. Останні відомості про Ю. Кондратюка датовані 1942 роком.

Світове визнання здобув український учений Ю. Кондратюк. Йому належать сенсаційні для того часу дослідження в галузі космонавтики, яка тоді тільки зароджувалася. Він першим обчислив космічну швидкість (11 км/с), що дає змогу подолати силу земного тяжіння, обчислив орбіту польоту космічної ракети на Місяць. Незалежно від російського вченого К. Ціолковського він розробив теорію багатоступінчастих ракет. Українському дослідникові належить ідея створення станції-супутника Місяця (проміжна станція для заправляння паливом космічних ракет). Робота Ю. Кондратюка «Завоювання міжпланетних просторів» на замовлення NASA (США) перекладена англійською мовою. Ідеї та розрахунки вченого використані для підготовки польоту американського космічного корабля «Appolo» на Місяць. На честь видатного українського вченого один з найбільших кратерів Місяця названо його ім'ям. Міжнародна академія астронавтики рекомендувала долучити ім'я Ю. Кондратюка до 78 вчених світу, представлених у Міжнародному залі космічної слави (штат Нью-Мехіко, США).

На нову сходинку піднялася українська література. 1934 року була організована Спілка письменників України. Широке визнання здобули Ю. Яновський, А. Головко, Остап Вишня, П. Тичина, В. Сосюра та ін.

Успішно розвивався український театр. На всю країну прославилися творчі колективи Київського академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка, Київського академічного драматичного театру ім. І. Франка, Харківського академічного драматичного театру ім. Т. Шевченка. На весь світ ширилася слава про таких українських співаків, як М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, І. Паторжинський, глядачі захоплювалися талантом драматичних акторів Ю. Шумського, Г. Юри, М. Крушельницького, А. Бучми.

Розвивалися образотворче мистецтво та архітектура. У цих галузях плідно працювали художники М. Самокиш, О. Шовкуненко, В. Касіян, скульптор М. Манізер, архітектори В. Заболотний, І. Фомін. Кіномистецтво Радянської України збагачувалося новими працями — фільмами О. Довженка, І. Кавалерідзе, І. Савченка, І. Пир'єва та ін.

Олександр Довженко
(1894–1956)

Народився на околиці повітового м. Сосниці, що на Чернігівщині. Фундатор української національної школи кінематографії, геніальний кінорежисер, чия картина «Земля» увійшла до 12 найкращих стрічок «усіх часів і народів», визнаний майстер серед кіномитців, самобутній письменник-романтик, *один з найвидатніших художників* і мислителів України й світу, якого греки, знані своїм ревним ставленням до власної культури, назвали Гомером XX століття. Добровільно вступив до Армії УНР. За своє творче життя поставив 14 ігрових і документальних фільмів, написав 15 літературних сценаріїв і кіноповістей, дві п'єси, автобіографічну повість, понад 20 оповідань і новел, ряд публіцистичних статей і теоретичних праць, присвячених питанням кіномистецтва.

Розстріляне відродження

Розстріляне відродження — умовна назва літературно-мистецької генерації 20–30-х рр. XX ст., репресованої більшовицьким режимом. З кінця 20-х рр. Комуністична партія почала розглядати літературу й мистецтво як одну з ділянок культурного фронту.

Спочатку були заборонені літературні товариства. Під невблаганним пресом терору опинилися науковці, освітяни, діячі сфери культури. Посилювалася боротьба проти «націоналістичних ухилів». Як справедливо зазначає український історик О. Бойко, «під гаслом боротьби з «хвильовизмом» почали переслідувати творчу інтеліген-цію, боротьба з «волобуєвщиною» зачепила наукову інтелігенцією, а «шумськізм» — навіть стару ленінську гвардію».

30-ті рр. пройшли під знаком жорстокого переслідування діячів національної культури. Їх одразу зарахували до складу сфабрикованих органами

Микола Хвильовий
(справжнє прізвище — Фітільов)
(1893–1933)

Український письменник. Народився на Сумщині. Учасник Першої світової війни. Згодом воював у складі Червоної армії. У 20-ті роки один з найпопулярніших письменників. У своїх творах показав драматизм громадянської війни, гостро реагував на розбіжності ідеалу і дійсності. Піддавав критиці сталінські форми та методи будівництва соціалізму в духовному житті. Виступав за піднесення національної свідомості та орієнтацію української культури на здобутки й творчі пошуки західноєвропейського простору. Брав участь у літературних дискусіях 1925–1928 рр. За свої ідеї був звинувачений у націоналізмі, доведений до самогубства.

ДПУ «контрреволюційних націоналістичних організацій». Не витримуючи психологічного тиску, наклали на себе руки письменник М. Хвильовий та нарком освіти М. Скрипник. Жертвами сталінського терору стали відомі літератори Б. Антоненко-Давидович, М. Яловий, П. Губенко (Остап Вишня), діячі Комуністичної партії Західної України Г. Бараба-Іваненко, П. Ладан, К. Максимович, Ф. Приступа та ін.

Під час боротьби з «націоналістичною контрреволюцією» знищено в концтаборах режисера Л. Курбаса, засновника української школи монументального мистецтва О. Бойчука, письменників М. Куліша, М. Зерова, Г. Косинку. Зі 193 членів і кандидатів у члени Спілки письменників України репресовано 97 осіб. Загалом у роки сталінського терору жертвами режиму стали 500 письменників України.

У сталінських катівнях закінчив свій життєвий шлях відомий учений-сходознавець А. Кримський. Ще задовго до 30-х рр., начебто передбачаючи власну долю, він написав свій «Заповіт» — «На тортурних муках»:

Без молитви шпурнуть мого трупа
В підтюремні мури
Надпишіть, що був я злочинець
І загинув з тортури.

Західноукраїнські землі в 1921–1938 рр.

§119. Українські землі у складі Польщі

Перша світова війна 1914–1918 рр. знову порушила польське питання на міжнародній арені. Як центральні держави, так і Росія обіцяли полякам у майбутньому ті чи інші форми автономії. Ю. Пілсудський утворив у

складі австро-угорської армії польські легіони. Ситуація докорінно змінилася після Лютневої революції 1917 року в Росії, коли в документах Петроградської ради й Тимчасового уряду з'явилися заяви про право поляків на державну незалежність. Почалося створення польських військових частин у Росії. У Женеві в серпні 1917 року ендеки (представники напівлегальної польської партії Стронніцтво демократично-народове) заснували польський національний комітет, який очолив Р. Дмовський; цю організацію визнали країни Антанти. У Франції був сформований польський військовий корпус під командуванням генерала Ю. Галлера.

Прагнення поляків до незалежності було відбите в посланні американського президента В. Вільсона до конгресу в січні 1918 року, а також у декреті Раднаркому Росії в серпні 1918 року. З наближенням поразки країн Четверного союзу у війні восени 1918 року могутній національний рух поляків виявився в заснуванні декількох урядових осередків — у Кракові (Польська ліквідаційна комісія), Любліні (Тимчасовий народний уряд), Варшаві (Регентська рада й уряд).

11 листопада 1918 року до Варшави прибув Ю. Пілсудський, який, спираючись на Польську військову організацію та ліві партії, проголосив відновлення Польської держави. Незабаром він був призначений її тимчасовим керівником, а за його дорученням соціаліст Є. Морачевський сформував уряд. Офіційною назвою новоствореної держави стала Річ Посполита Польська.

Найскладнішою проблемою відновленої держави були її кордони. Розв'язання цього питання залежало як від волі країн Антанти, так і від можливостей силою зброї поширити державну територію до освячених традицією великодержавності кордонів 1772 року.

У результаті війни з українцями поляки захопили територію Західноукраїнської Народної Республіки й у 1923 році домоглися від Антанти визнання цього загарбання. Після підписання 22 квітня 1920 року Варшавського договору з Директорією УНР Ю. Пілсудський розпочав війну з Радянською Росією, яка завершилася укладенням у березні 1921 року Ризького мирного договору, що залишив західноукраїнські й західнобілоруські землі за Польщею.

За Версальським мирним договором 1919 року до Польщі була приєднана Познанщина й частина Помор'я з вузьким виходом до Балтійського моря, порт Гданськ (Данциг) отримав статус вільного міста. У Верхній

Сілезії, Вармії та Мазурах мав відбутися плебісцит щодо державної належності цих територій. Він був проведений у складний час польсько-радянської війни, населення віддало перевагу полякам лише на меншій частині цих земель. Тільки внаслідок трьох сілезьких повстань 1919–1921 рр. союзні держави погодилися на передачу Польщі третини терену Верхньої Сілезії. У жовтні 1920 року польські війська захопили в Литви Віленський край.

Після завершення Першої світової війни й національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. *під владою Польщі опинилися такі етнічні українські землі:*

- Галичина,
- Холмщина,
- Підляшшя,
- Західна Волинь,
- Західне Полісся,
- Посяння,
- Лемківщина.

Відповідно до Варшавського та Ризького договорів ці території офіційно закріплювалися за Польщею.

Згідно зі статистичними даними 1921 року в Польщі жило 27 млн. осіб, серед яких майже третину (31%) становили національні меншини (українці, євреї, білоруси, німці та ін.). Українці стали тут найчисленнішою національною групою (після поляків) — їх було понад 5 млн. осіб (15% від усього населення).

Новостворена Польська держава обіцяла країнам Антанти надати українцям широкі автономні права, але цієї обіцянки не дотримала. Натомість вона вживала заходів, унаслідок яких:

- були ліквідовані всі демократичні інституції ЗУНР;
- категорично заборонялося вживати назви «Західна Україна», «Східна Галичина»;
- забороненими стали слова «українець», «український», замість них реанімувався давній термін «русин», «русинський»;
- зусиллями міністра освіти С. Грабовського українські школи були перетворені на польсько-українські з перевагою польської мови;

- українців не приймали до Львівського університету, у якому закрили всі українські кафедри;
- українців та представників тих національних меншин, які підтримували Західноукраїнську Народну Республіку (здебільшого євреїв і німців), звільнено з керівних посад і державних закладів.

Терор охопив терени Галичини. Десятки тисяч українців і тих, хто їм співчував, зазнавали масових арештів, ув'язнень, концтаборів. Польська влада повела наступ проти української культури та освіти. Відбувалася штучна колонізація: до українських міст були переселені 100 тис. осіб польського походження, а до сіл — 200 тис. осіб.

Щоб придушити опір українців, за ініціативи польського прем'єр-міністра Юзефа Пілсудського в Галичині проведено *«пацифікацію»* — масові репресії проти українців, здійснені за допомогою військових та поліції. Наступ на політичне, громадське й культурне життя супроводжувався арештами, погромами українських кооперативів та різноманітних установ.

У червні 1934 року в *Березі-Картузькій* був створений *спеціальний концентраційний табір для репресованих українців*. Щоб завадити консолідації українського національно-визвольного руху, був установлений штучний кордон між Галичиною та Волинню, Поліссям і Підляшшям.

Польський уряд постійно намагався посіяти розбрат між 3-мільйонним українським населенням Галичини, переважно греко-католицького віровизнання, та 2-мільйонним православним населенням, яке мешкало на інших підвладних Польщі українських землях.

Національні утиски доповнювалися жорстоким соціально-економічним гнобленням. Польський уряд поділив країну на дві території: «Польщу А» та «Польщу Б». До першої входили етнічні польської землі, до другої — переважно західноукраїнські та західнобілоруські. Для території «А» був визначений швидкий індустріальний розвиток, а територія «Б» мала залишатися ринком збуту польських товарів та джерелом сировини. 85% підприємств цього краю були дрібними й не витримували серйозної конкуренції.

Під час економічної кризи 1929–1932 рр. значна кількість українських підприємств і господарств зазнала чималих збитків або розорилася, а польський уряд активно підтримував польських підприємців і землевласників.

Політичний та національно-визвольний рух у Західній Україні

Українське населення не вважало польську владу постійною, а розглядало її як тимчасову й окупаційну. Переважна його більшість бойкотувала заходи поляків (перепис населення, парламентські вибори).

1920 року була заснована Українська військова організація (УВО), яку очолив Є. *Коновалець*. Ця організація вдалася до серії терористичних актів, серед яких були замах на прем'єр-міністра Юзефа Пілсудського 25 листопада 1921 року, підпали господарств польських поміщиків, напади на поліцію тощо.

Євген Коновалець
(1891–1938)

Український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, голова Проводу українських націоналістів (з 1927 року). Народився в с. Зашків Львівського повіту (тепер Львівська обл.). Вивчав юриспруденцію на юридичному факультеті Львівського університету. Член Української національно-демократичної партії. На початку Першої світової війни був мобілізований до австрійської армії, згодом потрапив у російський полон. У вересні 1917 р. втік з табору й незабаром дістався до Києва. Був одним з ініціаторів створення Галицько-Буковинського куреня січових стрільців, який незабаром перетворився на одну з найдієздатніших частин Армії УНР. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського полк січових стрільців роззброєно й розформовано. Пізніше з дозволу гетьмана формує Окремий загін січових стрільців. 1918 року січові стрільці під командуванням Є. Коновальця підтримали Директорію УНР у повстанні

З вояків УГА створювалися партизанські загони. Кілька років їм удавалося активно діяти, і тільки 1922 року вони були розбиті польськими військами, їх керівників розстріляли.

До 1923 року у Відні діяв уряд ЗУНР, очолюваний Є. Петрушевичем, який протягом певного періоду координував політичний рух у Галичині. Уряд Є. Петрушевича робив усе можливе, щоб його почули великі держави: надсилав їм ноти протесту проти польської окупації, звертався до них по допомогу.

Проте Антанта хотіла мати потужний кордон з Радянською Росією, тому була зацікавлена в сильній Польщі.

Країни Антанти визнали Східну Галичину частиною Польської держави, зобов'язавши її уряд забезпечити автономію Галичини й демократичні права її громадян. Варшава ніколи не дотримувала цих обіцянок.

Під впливом суспільно-політичних обставин український політичний рух Західної України розділився на кілька течій і напрямків:

- прибічників нормалізації відносин з поляками й використання демократичних інституцій Польської держави для відстоювання прав і свобод українців;

- прихильників Радянського Союзу, які вбачали майбутнє України в складі СРСР;
- прихильників радикальних течій боротьби проти польської окупації, що виступали за незалежну Українську державу, яку були готові виборювати всіма можливими засобами.

До першої групи належало *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО), утворене внаслідок об'єднання різних політичних сил Галичини й Волині (лідер УНДО — *Д. Левицький*). Головною метою УНДО проголосило боротьбу за самостійну й соборну Україну легальними засобами. Програмою-мінімум ця організація вважала досягнення *автономії* українських земель у складі Польщі, проте у зв'язку з антиукраїнською політикою польського уряду вона дуже швидко втратила своїх прихильників.

Другий табір репрезентувала *Комуністична партія Західної України* (КПЗУ), утворена 1923 року. Комуністи, як завжди, бажали шляхом соціалістичної революції досягти соціального та національного визволення. Виходячи із загальних інтернаціональних поглядів, керівництво КПЗУ вважало важливим *союз* із польськими трудящими. Партія активно використовувала легальні й нелегальні методи роботи. Більшість членів партії становили українці, хоч серед партійців були також євреї й поляки. Сталінське керівництво з недовірою поставилося до КПЗУ. 1938 року партія за рішенням Комуністичного інтернаціоналу була розпущена у зв'язку з трафаретними сталінським звинуваченням — начебто в її ряди проникла фашистська агентура.

1929 року у Відні завершилося оформлення третього табору, який репрезентувала *Організація українських націоналістів* (ОУН), куди ввійшли різноманітні радикальні групи. Головою проводу був обраний *Євген Коновалець*. Програма ОУН ґрунтувалася на радикальному націоналізмі Дмитра Донцова, який проголошував прийнятними для здобуття *незалежності* України будь-які методи й засоби. ОУН засуджувала соціалізм, капіталізм, лібералізм, демократизм, висуваючи на перший план

проти влади П. Скоропадського і в Мотовилівському бою 1918 року розбили гетьманські частини. У листопаді 1919 року потрапив до польського табору для військовополонених у Луцьку. Весною 1920 року, звільнившись з ув'язнення, перебрався до Чехословаччини. 1921 року повернувся до Львова. У грудні 1922 року емігрував. З 1929 року — голова Організації українських націоналістів. Діяльність Євгена Коновальця як керівника ОУН, намагання поставити українське питання в Лізі Націй, його постійні спроби налагодити націоналістичне підпілля в УСРР, викликали занепокоєння в більшовицького керівництва в Москві. 1938 року Є. Коновалець загинув у Роттердамі (Нідерланди), відкриваючи поштовий пакет, у якому був вибуховий пристрій, переданий йому агентом радянських спецслужб. Похований на кладовищі Кросвік у Роттердамі.

(За «Довідником з історії України»)

Степан Бандера
(1909–1959)

Відомий український політичний діяч, один з лідерів українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. Народився на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) у родині греко-католицького священика. 1933 року спланував і провів шкільну акцію, спрямовану проти спроб польського уряду полонізувати українське шкільництво. 1934 року заарештований, засуджений до смертної кари, згодом заміненої на довічне ув'язнення. Звільнений 1939 року. Прибувши до Львова, разом з активом ОУН виробив детальний план розбудови мережі ОУН на теренах усієї України. 1941 року був заарештований німецькою окупаційною владою, після відмови скасувати Акт відновлення Української держави ув'язнений у концентраційному таборі Саксенгаузен. Після звільнення жив в Інсбруку, Зеєнфельді, Мюнхені. У 1953–1954 рр. намагався врегулювати відносини між українськими еміграційними угрупованнями й досягти консолідації всіх націоналістичних сил за кордоном. У наступні роки активізував роботу для налагодження зв'язків з націоналістичним підпіллям в Україні та формування нової нелегальної структури ОУН на українських землях.

революційний націоналізм. Ця організація активно застосовувала тактику революційного терору проти польської адміністрації та українців, які співпрацювали з польською владою.

За підрахунками О. Субтельного, на початку 30-х рр. націоналісти організували сотні актів саботажу та 60 актів замахів та вбивств (1934 року члени ОУН ліквідували польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького).

З часом в організації виник конфлікт між Центральним проводом та галицьким крайовим керівництвом ОУН, на чолі якого стояв *Степан Бандера*. Молоді галичани засуджували старших товаришів у далекому зарубіжжі за пасивність і закликали до насильницьких дій проти Польщі.

1938 року Є. Коновалець був убитий радянським розвідником, і його місце зайняв Андрій Мельник, який уважав за необхідне орієнтуватися на фашистську Німеччину й планував за допомогою Гітлера звільнити Україну від влади Польщі, Румунії, Чехословаччини та СРСР.

Після трагічної загибелі Є. Коновальця Організація українських націоналістів розкололася на два протиборчих крила: ОУН(Б) — С. Бандери та ОУН(М) — А. Мельника. Щоб досягти своєї мети в боротьбі за визволення України, обидва проводи вступили в активний контакт з керівництвом нацистської Німеччини.

§ 120. Українські землі під владою Румунії

У 1918–1919 рр., скориставшись громадянської війною, яка точилася на теренах України, Румунія захопила значну кількість українських

земель. Українців, які опинилися в Румунській державі, можна поділити на три групи:

- населення теренів Бессарабії;
- жителі повіту Марамарош (колишня територія Угорщини);
- населення Північної Буковини.

Ця організаційна діяльність С. Бандери серйозно занепокоїла керівництво СРСР. С. Бандера вбитий 15 жовтня 1959 року в Мюнхені агентом КДБ Б. Сташинським. Похований на кладовищі в Мюнхені.

(За «Довідником з історії України»)

Українське населення зазнавало всебічного соціального й національного гноблення, тому час від часу піднімалося на боротьбу з окупантами. *1919 року* відбулося *Хотинське повстання*, яке очолили більшовики. У ньому взяло участь понад 30 тис. осіб, але встояти перед регулярною румунською армією вони не змогли. Частина повстанців перейшла на терени УНР.

У вересні 1924 року в с. Татарбунарах та інших селах Південної Бессарабії спалахнуло *антирумунське* повстання. Загальна кількість учасників цього виступу досягла 6 тис. осіб, але після жорстоких боїв повстанців розбили. Над заарештованими вцілілими українцями був організований *«Процес 500»* (така кількість учасників опору потрапила в полон до окупантів). Для захисту підсудних проводили міжнародну кампанію солідарності, у якій узяли участь видатні науковці, громадські й культурні діячі А. Барбюс, Р. Роллан, Т. Драйзер, А. Ейнштейн, Б. Шоу, Т. Манн та ін. Під тиском світової громадської більшість заарештованих звільнили.

У 1918–1928 рр. на окупованих українських землях був запроваджений *воєнний стан*. Щоб румунізувати українців, Бухарест закрив усі школи, де викладали українською мовою, скасував українські кафедри у вищих навчальних закладах, заборонив українську пресу, переслідував церкву.

Джерела

Економічний розвиток Буковини
(1926 р.)

За даними Буковинської торговельної палати Буковина після прилучення до Румунії неухильно занепадає економічно. Бухарест проводить у цьому напрямку певну лінію.

З 15 млрд. лей, що їх дав Румунський державний банк у формі кредиту всім провінціям Румунії, Буковина дістала лише 15 млн., тобто одну тисячну частку загальної суми кредиту. Зате прибутки, що має Румунія з Буковини, становлять 15% державного бюджету Румунії.

Політика уряду королівської Румунії
щодо освіти на Буковині
(1926 р.)

Буковинська українська газета «Боротьба» повідомляє, що міністерство освіти відповіло категоричною відмовою на колективне прохання українських сіл Буковини відкрити в країні школи з викладовою українською мовою. Клопотання підписали 40 тис. виборних від селян.

У зв'язку з цим міністерство освіти заявляє, що на всі нові клопотання в цій справі відповіді не буде.

Румунська влада грабувала українські села й міста. Наприклад, з Чернівців до Бухареста вивезено чимало промислових об'єктів, селянство обкладалося надподатками й розорювалося.

На підвладних Румунії територіях діяли головні політичні сили:

- Комуністична партія Буковини (заснована 1918 р.), яка боролася за возз'єднання з Радянською Україною. 1926 року вона об'єдналася з Комуністичною партією Румунії (лідери — С. Канюк, В. Гаврилюк, Ф. Стасюк).
- Угодовці з румунською владою представлені Українською національною партією (заснована 1927 р., лідер — В. Залозецький). Цій партії навіть удалося здобути декілька місць у румунському парламенті.
- Націоналістичний табір (лідери — О. Зибачинський, І. Григорович, Д. Квітковський), який, використовуючи умови конспірації, зумів об'єднати навколо себе значну кількість молоді й селянства.

1938 року в Румунії була встановлена *військова диктатура* й усі українські політичні організації перейшли на нелегальне становище.

§121. Українські землі у складі Чехословаччини

Після розпаду Австро-Угорської імперії закарпатські українці, значною мірою під впливом політичних подій у Галичині, стали на шлях політичного самовизначення. За приєднання до України висловилися народні з'їзди в Любовні (8 листопада 1918 року), у Сваляві (8 грудня 1918 року), у Сиготі (18 грудня 1918 року) і в Хусті, де 21 січня 1919 року зібралося 400 делегатів від майже півмільйонного українського населення краю. Під керівництвом братів Юлія та Михайла Бращайків з'їзд виявив волю мешканців Закарпаття приєднатися до УНР. Ужгородська народна рада висловила лояльність до Угорщини, а Пряшівська (вже в окупованому чеськими військами місті) висловилася за приєднання до Чехословаччини. У 1919 році територія Закарпаття перебувала під різними владами: східну частину краю окупували румуни (за винятком Ясіня з кількома гуцульськими селами, де існувала так звана Гуцульська республіка), західну — чехи, а Березький комітат залишився за угорцями. 8 травня 1919 року представники Ужгородської, Хустської та Пряшівської рад, утворивши Центральну народну руську раду, проголосили приєднання Закарпаття до Чехословаччини. На це рішення великою мірою вплинула діяльність закарпатської еміграції у США, речники якої вели

переговори з Прагою, переважно з президентом Т. Масариком, для включення Закарпатської України до майбутньої республіки чехів і словаків на федеративних засадах. Серед закарпатських громад США був проведений плебісцит, на якому 2/3 голосів здобула ідея приєднання Закарпаття до Чехословаччини.

У складі Чехословаччини Закарпаття було окремим адміністративним краєм і спочатку називалося *Підкарпатською Руссю*, а згодом було перейменоване на Підкарпатський край.

Уряд Чехословаччини обіцяв українцям широкі автономні права, щоправда, ці обіцянки здебільшого так і залишилися на папері.

Чехословаччина була однією з небагатьох демократичних держав Європи, тому чеська влада ставилася до українців ліпше, ніж окупанти на інших землях. На Закарпатті ширилася українська освіта й культура, у школах дозволялося вибирати мову навчання, активно діяли такі українські організації, як «Просвіта» й «Пласт». Політика уряду не забороняла діяльності політичних партій та рухів, яких тут налічувалося понад 30. Основними політичними течіями на Закарпатті стали:

- мадярофіли — прибічники ідеї повернення Закарпаття до Угорщини;
- русофіли — українці (або русини, як вони себе називали), що вважали себе частиною єдиного руського народу;
- комуністи Закарпаття, які були складовою частиною комуністичного руху в Чехословаччині й виступали за приєднання Закарпаття до Радянської України;
- український народовецький (українофільський) табір, що розглядав населення Закарпаття як частину єдиного українського народу й боровся за автономію краю, а в перспективі — за возз'єднання із самостійною незалежною Українською державою.

Чеський уряд убачав у Закарпатті тільки аграрно-сировинну базу своєї держави. Вага промисловості в економіці краю не перевищувала 2%. Чеська влада намагалася підтримати аграрний сектор Закарпаття, передаючи селянам окремі землі угорських поміщиків. Та сільському господарству катастрофічно бракувало капіталовкладень.

За підрахунками українського історика О. Бойка, 90% селянських господарств потрапили в кабалу до банків і лихварів, а різноманітні штрафи та податки протягом 1919–1929 рр. зросли в 13 разів. Це викликало протест місцевих українців.

За час перебування Закарпаття у складі Чехословаччини влада понад 90 разів віддавала команду військам і поліції відкривати вогонь по українцях.

Проголошення Карпатської України

Після Мюнхенської угоди, підписаної 29–30 вересня 1938 року між прем'єр-міністром Великобританії Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Делад'є та фашистськими диктаторами Гітлером і Муссоліні, від Чехословаччини відірвано Судетську область і передано Німеччині. Почалася криза чеської державності. У жовтні *1938 року* Прага погодилася надати автономію Закарпаттю. Уряд краю спочатку очолив угрофіл А. Бродій, а через кілька днів *А. Волошин*, який виступав за будування *автономної Карпатської України* у федеративному зв'язку з чехами й словаками. Однак міжнародні події перешкодили нормальному розвиткові автономії.

Щоб заручитися підтримкою Угорщини в майбутній війні, 2 листопада *1938 року* Німеччина та Італія провели у Відні *арбітраж*, який *розділив Закарпаття*. Гітлерівська дипломатія передала Будапештові значну кількість українських земель зі 180-тисячним населенням і найбільшими містами: Ужгородом, Береговим, Мукачевим.

Уряд А. Волошина переїхав до Хуста. Йому вдалося провести кілька реформ, серед яких українізацію адміністративної влади та освіти. Був створений зародок збройних сил — «Карпатська Січ», до складу якої увійшли 5 тис. осіб.

Виникнення Карпатської України викликало неабияке піднесення на інших українських землях. Багато молодих українців, особливо з Галичини, переходили кордон і вливалися до лав «Карпатської Січі».

Персоналії

Августин Волошин
(1874–1945)

Видатний український педагог, науковець, релігійний і громадський діяч, президент Карпатської України. Народився в с. Келеничі (тепер Міжгірського району Закарпатської обл.) Здобув теологічну освіту в Ужгородському університеті, закінчив Вищу педагогічну школу в Будапешті й одержав диплом викладача математики й фізики. Разом з однодумцями розгорнув велику культурницьку діяльність на Закарпатті: видавав газети, популярну серію дешевих книжок щодо створення кооперативів, читалень, підручники, посібники тощо. У травні 1920 року під безпосереднім впливом А. Волошина постає товариство «Просвіта», яке відіграло велику роль у формуванні національної свідомості мешканців Закарпаття. У 1938 році очолив уряд Підкарпатської Русі. Під час приєднання Чехії до гітлерівської Німеччини й проголошення незалежності Словаччини проголосив 14 березня 1939 року незалежність Карпатської України. Після угорської окупації Закарпаття змушений був емігрувати. Упродовж 1939–1945 рр. жив у Празі, був ректором Українського вільного університету. У травні 1945 року радянські спецслужби заарештували А. Волошина й перевезли до Москви, де він і помер у тюрмі.

(За «Довідником з історії України»)

«Карпатська проблема» викликала новий розкол в ОУН. Галицький провід був готовий усебічно підтримати карпатоукраїнців, а оточення А. Мельника, знаючи реальні плани Гітлера, закликало до стриманих дій.

У ніч з 14 на 15 березня 1939 року німецька армія вступила на терени Чехословаччини. За угодою з Гітлером Угорщина почала окупацію всього Закарпаття. *15 березня 1939 року Сойм Карпатської України проголосив незалежність країни* й ухвалив Основний закон, який містив такі положення:

- «Карпатська Україна є незалежна Держава;
- Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА;
- Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Соймом Карпатської України;
- Державною мовою Карпатської України є українська мова;
- Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта...».

Герб Карпатської України

Президентом Карпатської України став обраний під гуркіт гармат Августин Волошин. 14 березня угорські війська вдерлися на Закарпаття.

Воєнізована організація, створена для охорони краю, — «Карпатська Січ», — незважаючи на героїчний опір, не змогла зупинити вторгнення 40-тисячної угорської армії.

Закарпатська Україна була окупована Угорщиною, яку підтримувала фашистська Німеччина. А. Волошин разом з урядом змушений був емігрувати.

Попри морок окупації, який знову охопив Закарпаття, проголошення незалежної держави мало велике історичне значення, бо продемонструвало непоборне прагнення населення краю до возз'єднання в єдиній Українській державі.

Україна в роки Другої світової війни

Становище українських земель напередодні Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни українські землі перебували під владою чотирьох держав:

Довідка. *Друга світова війна* (1939–1945 рр.) розпочалася нападом Німеччини на Польщу. У війні брали участь 72 держави. Воєнні дії охопили території сорока країн. Велика Вітчизняна (або радянсько-німецька) війна розпочалася нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. До середини липня німецькі війська захопили Галичину, Волинь, Буковину. У серпні окупована Правобережна Україна. 19 вересня 1941 р. німецькі війська захопили Київ. Звільнено Київ від загарбників у листопаді 1943 р.

Джерела

Договір про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом

Уряд СРСР і Уряд Німеччини

Керуючись бажанням зміцнення миру між СРСР і Німеччиною та виходячи з основних положень договору про нейтралітет, укладеного між СРСР і Німеччиною у квітні 1926 року, дійшли згоди про таке:

Стаття І. Обидві Договірні Сторони зобов'язуються утримуватися від будь-якого насильства, від будь-якої агресивної дії та будь-якого нападу стосовно одна одної як окремо, так і разом з іншими державами.

Стаття ІІ. У випадку, коли одна з Договірних Сторін стане об'єктом воєнних дій з боку третьої держави, друга Договірна Сторона не підтримуватиме жодним чином цю державу.

Стаття ІІІ. Уряди обох Договірних Сторін і надалі контактуватимуть одна з одною для консультації, щоб інформувати одна одну про питання, що торкаються їхніх спільних інтересів.

Стаття ІV. Жодна з Договірних Сторін не братиме участі в будь-якому угрупованні держав, що безпосередньо або опосередковано спрямоване проти другої Сторони.

Стаття V. У випадку виникнення суперечок або конфліктів між Договірними Сторонами щодо різноманітних питань, обидві Сторони розв'язуватимуть ці суперечки або конфлікти

- СРСР (Українська РСР);
- Польщі (Галичина, Підляшшя, Берестейщина, Волинь);
- Румунії (Північна Буковина з Хотинським, Ізмаїльським та Акерманським повітами Бессарабії);
- Чехословаччини (Закарпаття).

Після Мюнхенської змови Гітлера з керівними колами Англії та Франції у вересні 1938 року ситуація дещо змінилася — Закарпаття було окуповане угорськими військами.

Пакт Молотова — Ріббентропа. *23 серпня 1939 року* в Москві між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною був підписаний *пакт про ненапад*. Цей договір, що увійшов в історію як «Пакт Молотова — Ріббентропа», підписали народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов та міністр закордонних справ Німеччини І. фон Ріббентроп.

Окремою частиною цього документа став таємний додатковий протокол, що визначав розмежування сфер інтересів обох держав у Східній Європі. Протокол складався з короткої преамбули й таких чотирьох пунктів:

1. У разі територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є межею сфер інтересів Німеччини й СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленського краю визнавали обидві сторони.

2. У разі територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини й СРСР повинна проходити приблизно по лінії річок Нарва, Вісла й Сян. Питання, чи буде у взаємних інтересах бажаним збереження незалежної Польської держави та якими будуть кордони цієї держави, має бути остаточно з'ясоване протягом подальшого політичного розвитку.
3. СРСР виявив зацікавлення Бессарабією. З німецького боку підкреслювалася повна політична незацікавленість щодо областей Південно-Східної Європи.
4. Цей протокол обидві сторони мали зберігати в суворій таємниці.

З підписанням таємного додаткового протоколу різко змінилося стратегічне розташування сил у Європі на користь фашистської Німеччини. Цим пактом дві тоталітарні держави — гітлерівська Німеччина й сталінський Радянський Союз — прискорили розв'язання Другої світової війни 1939–1945 рр. У процесі його реалізації обидві країни здійснювали спільні агресивні дії проти Польщі та інших країн.

У цілому ж, Пакт Молотова — Ріббентропа розв'язував Гітлеру руки в його загарбницьких планах у Європі.

виключно мирним шляхом у порядку дружнього обміну думками або в потрібних випадках шляхом створення комісій для врегулювання конфлікту.

Стаття VI. Договір укладається терміном на десять років з тим, що, якщо одна з Договірних Сторін не денонсує його за рік до закінчення терміну, термін чинності договору автоматично вважатиметься продовженим на наступні п'ять років.

Стаття VII. Цей договір підлягає ратифікації в найстисліший термін. Обмін ратифікаційними грамотами має відбутися в Берліні. Договір набуває чинності негайно після його підписання.

Укладено у двох оригіналах, німецькою та російською мовою, у Москві, 23 серпня 1939 року.

За уповноваженням Уряду СРСР В. Молотов.

За Уряд Німеччини І. Ріббентроп.

Договір ратифікувала Верховна Рада СРСР і Рейхстаг Німеччини 31 серпня 1939 р.

Обмін ратифікаційними грамотами здійснено в Берліні 24 вересня 1939 г.

В. Молотов підписує угоду про ненапад. 23 серпня 1939 р.

Початок Другої світової війни

1 вересня 1939 року фашистська Німеччина здійснила напад на Польщу. Ця подія ознаменувала початок Другої світової війни. Польський народ героїчно боровся за свою свободу й незалежність. Населення й

гарнізон Варшави зірвали спробу гітлерівців з ходу захопити столицю, захисники якої відбивали атаки ворога до 28 вересня. Гарнізон фортеці Модлін тримав оборону до 29 вересня, а моряки Гдині успішно стримували атаки нацистів з моря та суші до 2 жовтня.

Радянське керівництво досить уважно стежило за подіями, які розгорталися поблизу західних кордонів СРСР. Москва, щоб не мати вигляду агресора в очах світового співтовариства, утримувалася від будь-яких воєнних дій і вичікувала падіння Польської держави. Історики вважають, що сталінське керівництво, очікуючи повідомлення про капітуляцію Польщі, значно переоцінювало можливості її армії. Військові в Кремлі боялися втрат і важких боїв, через це й не вступали у війну. Така позиція дратувала нацистську Німеччину, яка намагалася втягнути СРСР у військовий конфлікт. 3-го, 5-го та 8-го вересня міністерство закордонних справ Німеччини наполегливо вимагало від Радянського Союзу якнайшвидше розпочати війну проти Польщі.

СРСР відреагував на німецьке звернення згідно з попередніми домовленостями. Уночі *17 вересня* радянські війська вступили на територію Західної України й Західної Білорусі. Текст ноти про перехід кордону Червоною армією особисто відредагував Сталін. Документ був переданий у посольство Польщі в Москві та направлений в інші дипломатичні місії.

Джерела

З ноти Й. Сталіна про перехід кордону Червоною армією

Радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати — українці та білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Унаслідок таких обставин радянський уряд дав розпорядження головному командуванню Червоної армії дати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусі.

Щоб подати дії радянських військ як «визвольний похід», збройні сили СРСР, що переходили р. Збруч, дістали назву Українського фронту, командувачем якого був призначений С. Тимошенко. Радянське командування створило також Білоруський фронт на чолі з командармом М. Ковальовим. У складі обох фронтів налічувалося 600 тис. солдатів і офіцерів, близько 4 тис. танків, понад 5,5 тис. гармат і 2 тис. літаків.

Головною метою зайнятих наступом радянських військ було захоплення великих населених пунктів, насамперед Львова, Тернополя, Дрогобича, Ковеля та ін. Проте деякі з них уже здобули німці, тому відбулися короткі, але запеклі сутички

між радянськими та гітлерівськими військами, особливо в районі Львова.

Договір про дружбу й кордони між СРСР і Німеччиною. *28 вересня 1939 року* між Радянським Союзом та Німеччиною підписано договір про дружбу та державний кордон і таємний протокол до нього, за яким Й. Сталін і А. Гітлер остаточно поділили сфери впливу та визначили нові кордони. Документ складався з п'яти статей, які закріплювали розподіл Польщі й установлювали нові кордони між двома державами.

У статті 2 договору відзначалося, що обидві сторони розглядають розподіл Польщі та встановлення нового кордону «остаточним і усувають будь-яке втручання третіх держав у це рішення».

Стаття 4 договору констатувала, що «радянський і німецький уряди розглядають проведену перебудову (тобто розподіл Польщі) як надійний фундамент для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами».

Положеннями додаткових протоколів від 28 вересня 1939 року вносилися часткові зміни до статті 1 Пакту Молотова — Ріббентропа, згідно з якими «територія Литовської держави включатиметься до сфери інтересів СРСР, а, з другого боку, Люблінське воєводство й частина Варшавського воєводства включаються до сфери інтересів Німеччини». Радянський Союз також погоджувався на окупацію німцями Холмщини й Посяння, де більшість населення становили українці.

Джерела

Таємний додатковий протокол

Підписуючи договір про ненапад між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік, уповноважені обох сторін, які підписалися нижче, обговорили в суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер взаємних інтересів у Східній Європі. Це обговорення привело до такого результату:

1. У випадку територіально-політичної перебудови областей, що входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви одночасно є межею сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнають обидві сторони.

2. У випадку територіально-політичної перебудови областей, що входять до складу Польської Держави, межа сфер інтересів Німеччини та СРСР приблизно проходитиме по лінії річок Нарви, Вісли та Сяну. Питання, чи є в спільних інтересах бажаним збереження незалежної Польської Держави та які будуть кордони цієї держави, може бути остаточно з'ясоване тільки впродовж подальшого політичного розвитку. У кожному разі, обидва Уряди розв'язуватимуть це питання за допомогою дружньої обопільної згоди.

3. Стосовно південного сходу Європи з радянського боку підкреслено інтерес СРСР до Бессарабії. З німецького боку заявлено про його цілковиту політичну незацікавленість у цих областях.

4. Цей протокол обидві сторони зберігатимуть у суворій таємниці.

Москва, 23 серпня 1939 року.

За уповноваженням Уряду СРСР: В. Молотов.

За Уряд Німеччини: І. Ріббентроп.

Перерозподіл сфер впливу супроводжувався зобов'язаннями обох держав не допускати «на своїх територіях ніякої польської агітації», а у випадку її появи агресори заявляли, що вони «ліквідують зародок такої агітації на своїх територіях».

Пакт Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 року та «Договір про дружбу й кордон між Німеччиною і СРСР» від 28 вересня 1939 року й таємні додатки до нього переконливо доводять існування спільної змови гітлерівського й сталінського керівництва двох тоталітарних держав проти демократичних країн і миролюбних сил світу. Сталін і Гітлер однаково винні в розв'язанні Другої світової війни. Ці договори фактично ставлять на один щабель політику сталінського керівництва та діячів третього рейху, тому не випадково протягом багатьох десятиріч комуністичне керівництво СРСР намагалося приховати від своїх народів такі ганебні документи. У СРСР вони були вперше опубліковані лише в 1989 році.

Зближення Й. Сталіна з А. Гітлером було відзначене спільними парадами радянських і німецьких військ у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі та ряді інших міст. Показово, що відбулося це ще до капітуляції Варшави.

У результаті вступу радянських військ до Західної України та Західної Білорусі у вересні 1939 року до складу СРСР відійшли території площею близько 200 тис. кв. км, на яких проживали 13 млн. осіб. Холмщина, Лівобережне Надсяння, Лемківщина й Підляшшя (так зване Закерзоння) разом з окупованими польськими територіями увійшли до складу рейху.

Довідка. *Закерзоння* — публіцистична назва західних околиць українських земель (Лемківщини, Посяння, частини Любачівщини, Равщини й Сокальщини, Холмщини, Підляшшя), які перед Другою світовою війною на підставі німецько-радянського договору від 28 вересня 1939 р. відійшли до нацистської Німеччини, а після війни відповідно до радянсько-польського договору від 16 серпня 1945 р. ввійшли до складу Польщі (19 тис. кв. км, 1 500 000 мешканців, переважно українців). Назва походить від *лінії Керзона*.

Лінія Керзона — умовна назва лінії, що пролягає через Гродно — Ялівку — Немирів — Берестя — Дорогуськ — Устилуг — на схід від Грубешова — через Крилів — на схід від Рави-Руської — на схід від Перемишля аж до Карпат. Ця лінія мала становити східний кордон Польщі, зокрема і між Польщею та Україною. Уперше лінію Керзона як східний кордон Польщі визначила Найвища рада Антанти 8 грудня 1919 р. Цю саму лінію запропонував у липні 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії Д. Керзон (звідси назва лінія Керзона) як кордон Польщі та Радянської Росії під час наступу радянської армії на Варшаву. Лінію Керзона з поправками на користь СРСР прийнято як німецько-радянський кордон у договорі між Німеччиною та СРСР 28 вересня 1939 р. Востаннє лінія Керзона була прийнята, цього разу з поправками на користь Польщі, як польсько-радянський кордон на Ялтинській конференції (січень 1945 р.), її пізніше санкціонував договір між СРСР і Польщею в Москві 16 серпня 1945 р.

§122. Встановлення радянської влади в Західній Україні

17 вересня 1939 року, коли головні сили польської армії були розбиті гітлерівцями, радянські війська перейшли польсько-радянський кордон на території Західної України й Західної Білорусі. Перевага радянських частин була величезною. Уночі 18 вересня польський уряд і головне командування армії переїхали до Румунії, наказавши фронтовим командирам не вступати з більшовиками в бій і відводити війська до румунського кордону.

Західноукраїнське населення з ентузіазмом і надією зустрічало Червону армію. Цьому сприяла радянська офіційна пропаганда, яка пояснювала перехід польсько-радянського кордону прагненням запобігти окупації краю нацистами та захистити від поляків, що, відступаючи під натиском німецьких та радянських військ, часто зганяли свою злість на цивільному українському населенні, не спиняючись перед убивством мирних жителів.

В умовах, коли населення нічого не знало про таємні угоди між СРСР та Німеччиною, радянська пропаганда мала певний психологічний ефект. Треба також ураховувати, що західні українці споконвічно прагнули до єднання зі своїми східноукраїнськими братами, а ненависть до польського окупаційного режиму охоплювала переважну більшість українців.

Для узаконення радянського режиму в Західній Україні під ретельним контролем нових властей були проведені вибори до Народних Зборів. Вибори проводилися за безальтернативним списком кандидатів і, по суті, були фікцією.

Делегація від Західної України на третій позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. 1939 р.

Наприкінці *жовтня 1939 року* Народні Збори прийняли *Декларацію про возз'єднання* Західної України з Радянською Україною у складі СРСР. У листопаді відбулися сесії Верховної Ради СРСР і Української РСР, що ухвалили закони про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Приєднання західноукраїнських земель до СРСР розпочало процес їх радянізації, тобто перекроювання всіх сторін життя відповідно до вироблених за роки радянської влади зразків. Деякі заходи нової влади — розширення мережі шкіл, поліпшення

медичного обслуговування, переселення частини мешканців міст у добре обладнанні квартири тощо — дістали схвальну оцінку населення.

Та невдовзі виявилися й украй негативні наслідки діяльності комуністів. Радянські війська принесли в Західну Україну репресивний режим, що вдосконалювався на Наддніпрянщині протягом двох десятиліть. У краї розгорнувся масовий терор, жертвами якого стали як окремі особи, так і цілі групи населення. Арешту підлягали діячі політичних партій і громадських організацій, власники підприємств, чиновники, священики, відставні офіцери, заможні селяни й усі ті, кого вважали противниками колективізації. Документи свідчать про величезні масштаби репресій: у Західній Україні й у Західній Білорусі в 1939–1941 рр. були ув'язнені й вислані до Сибіру понад 10% населення краю. Часто жертвами радянського режиму ставали поляки, але така ж доля спіткала й сотні тисяч українців, тисячі євреїв, представників релігійних та заможних кіл.

Включення до складу СРСР Західної України супроводжувалося насильницькою колективізацією, масовими переслідуваннями й арештами місцевого населення. З 1939 по 1941 рр. тільки в тюрмах «визволеної» Галичини були замучені 50 тис. політв'язнів, а з її території депортовано понад мільйон жителів.

Довідка. *Депортація* (латинське *deportatio* походить від *deporto — засилаю, виселяю*) — вигнання, заслання. У широкому розумінні депортацією називають примусове виселення цілих народів з місць їхнього постійного проживання. Така доля спіткала в роки Другої світової війни 650 тис. німців, 200 тис. кримських татар, майже мільйон поляків, депортованих за наказом Й. Сталіна. У 1947 р. польський режим депортував 150 тис. українців із Закерзонського краю (так звана операція «Вісла»).

Об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало, без сумніву, велике позитивне значення: уперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в рамках однієї держави. Але принесений на багнетах Червоної армії тоталітарний режим остаточно переконав західноукраїнське населення в тому, що його майбутнє — у творенні незалежної соборної Української держави.

Входження Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР

Відповідно до радянсько-німецьких договорів Бессарабія та Північна Буковина належали до сфери інтересів Радянського Союзу. Розуміючи безперспективність опору, Румунія змушена була погодитися з цим.

Українці, що становили значний відсоток населення цих регіонів, довгі роки, перебуваючи під владою різних іноземних держав, жили в надзви-

чайно складних умовах і постійно потерпали від утисків місцевої влади. За даними істориків, рятуючись від важких соціально-економічних і політичних умов, понад півмільйона жителів Бессарабії — молдован, українців, росіян, євреїв та ін. — емігрували до Америки або перейшли на радянську територію.

28 червня 1940 року радянські війська під командуванням Г. Жукова перейшли Дністер і встановили свій контроль над Бессарабією та Північною Буковиною. Входження цих земель до складу України в цілому відповідало бажанням українського населення, яке перебувало у складі Румунії.

Георгій Жуков
(1897–1974)

Маршал Радянського Союзу, чотири рази Герой Радянського Союзу. З 1940 р. — командувач військ Київського військового округу. У 1941 р. — начальник Генштабу — заступник наркома оборони СРСР. Під час війни відіграв важливу роль у знищенні німецьких військ у Ленінградській та Московській битвах (1941–1942), Сталінградській і Курській битвах (1942–1943), під час наступу на Правобережжі. Від імені головнокомандувача приймав капітуляцію Німеччини.

2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР прийняла рішення про включення Північної Буковини та Північної і Південної Бессарабії до складу УРСР. У цей день *утворено Молдавську РСР*, до якої ввійшли Молдавська Автономна РСР і 6 повітів Бессарабії.

Нова влада, не з'ясовуючи волевиявлення народу, запровадила політику радянізації, вже апробовану в Західній Україні. Поширювалися хвилі репресій, які спочатку охопили «класово-ворожі елементи» — державних чиновників румунської адміністрації, представників політичних партій і українських, румунських, польських, єврейських організацій. Згодом сталінські репресії впали на бессарабських комуністів. Усього протягом 1940 – червня 1941 рр. до Сибіру та Казахстану, Комі АРСР були депортовані близько 90 тис. «соціально небезпечних елементів», більшість з яких загинула.

Активно проводилася націоналізація промисловості й торговельних підприємств, здійснювалася конфіскація поміщицьких і церковних земель, розпочалася організація колгоспів тощо.

Лише в *галузі освіти* спостерігалися деякі позитивні зрушення. Зважаючи на багатонаціональний склад нових територій, навчання в школах проводилося як українською мовою, так і мовами національних меншин:

румунською, російською, єврейською, німецькою та польською. Система освіти відчутно демократизувалася, тепер значна частина населення отримала можливість здобувати загальну та професійну освіту.

Відчутно поліпшилося й медичне обслуговування населення. Якщо до 1940 року на Буковині існувало 72 лікувальні заклади, у яких працювало 112 лікарів, то після включення цих земель до складу СРСР медичне обслуговування населення здійснювали відповідно 200 закладів і понад 500 лікарів.

Таким чином, з одного боку, процес приєднання західноукраїнських, бессарабських і буковинських земель до Радянської України мав тяжкі наслідки для населення, що зазнало страждань від репресій і соціальних експериментів сталінського режиму. Разом з тим уперше за багато століть у межах однієї держави опинилися майже всі території, що були заселені етнічними українцями. Саме цей хід подій відповідав настроям і прагненням народу. Хоч ненадовго ці українські території були виведені зі стану війни.

§ 123. Воєнні дії на території СРСР

Підготовка фашистської Німеччини до нападу на СРСР

У гітлерівської верхівки, яка готувалася до війни з СРСР, було кілька поглядів щодо долі України:

1. Після розгрому СРСР і повалення більшовицького режиму залишити залежну від Німеччини Росію, до складу якої входили б Україна, Білорусь та інші території;
2. Сприяти утворенню автономної української держави, виходячи з тактичних міркувань та інтересів Німеччини (А. Розенберг);
3. Перетворити Україну на німецьку колонію й використовувати її як джерело сировини, трудових ресурсів, родючих земель (А. Гітлер, Г. Гіммлер).

У листопаді 1940 року управління расової політики третього рейху затвердило документ, яким чітко визначило мету й методи діяльності майбутньої окупаційної влади на захопленій гітлерівцями території України. «На сході, — ішлося в ньому, — ми повинні проводити політику, спрямовану на виділення окремих народностей, тобто поряд з поляками і євреями виокремлювати українців, білорусів, гуралів, лемків і кашубів. Я сподіваюся, — писав автор цього злочинного документу, — що поняття

«єврей» назавжди зникне з пам'яті людей. Трохи згодом ми маємо змогу стерти з лиця землі українців, гуралів і лемків». Для здійснення окупаційної політики спеціально був розроблений план *«Ост» («Схід»)*, за яким передбачалося:

- часткове онімечення місцевого населення;
- виселення (депортація) частини українців до Сибіру;
- фізичне знищення місцевого населення (по окремих регіонах України до 65%);
- підрив «біологічної сили» українців.

Адольф Гітлер (Шікльгрубер) (1889–1945)

Керівник Націонал-соціалістської партії Німеччини (з 1921 р.). У 1933 р. став рейхсканцлером. У 1934 р. поєднав цю посаду з посадою президента. Установив у Німеччині режим фашистського терору. Ініціатор розв'язання Другої світової війни та війни з Радянським Союзом (1941–1945 рр.). Ідеолог масового знищення військовополонених і мирного населення на окупованих територіях. Після вступу радянських військ до Берліна вчинив самогубство. Під час Нюрнберзького процесу був визнаний головним нацистським військовим злочинцем.

Розгортання й наступ німецьких військ на СРСР здійснювався за планом «Барбаросса», який базувався на ідеї «блискавичної» війни. Він передбачав зосередження німецьких військ та їх союзників у трьох армійських угрупованнях:

- група армій «Північ» здійснювала наступ у Прибалтиці й мала вийти до Ленінграда;
- група армій «Центр» фланговими ударами мала оточити радянські війська в Білорусі й далі розвивати наступ на Москву;
- група армій «Південь» здійснювала наступ в Україні.

Загалом для нападу на СРСР Німеччина та її союзники зосередили 190 дивізій чисельністю 5,5 млн. осіб. Їм протистояло угруповання радянських військ — 170 дивізій і 2 бригади (2,9 млн. осіб).

На Україну був спрямований наступ групи армій «Південь», якою командував фельдмаршал Карл фон Рундштедт. До складу цієї групи входили 57 дивізій і 13 бригад, що становило 36% німецьких військ та їх союзників (румунів і угорців). Їм протистояло угруповання радянських військ Київського та Одеського військових округів. У кількісному співвідношенні це мало такий вигляд:

- група армій «Південь»: 850 танків, 16 тис. гармат, 1,3 тис. літаків;
- війська Київського та Одеського військових округів: 5 625 танків, 17 тис. гармат, 2,7 тис. літаків.

Майже 80% радянської військової техніки були застарілих зразків.

Початок воєнних дій на території України

22 червня 1941 року о 3-й годині 30 хвилин війська Німеччини перетнули радянський кордон. Прикордонні міста й застави опинилися під шаленим артилерійським обстрілом. Повітряні атаки були здійснені на Львів, Житомир, Рівне, Київ, Одесу, Севастополь. Раптовість дозволила ворогу захопити ініціативу, через це радянські війська зазнали значних утрат у живій силі й техніці, особливо в літаках (на землі знищено близько 1,2 тис. машин).

З перших годин війни ворог зустрів на українській землі відчайдушний опір. Героїчно билися прикордонники та воїни Київського військового округу, який одержав назву Південно-Західного фронту. Протягом 22–26 червня 1941 року прикордонники Рава-Руського укріпленого району відбили атаки п'яти ворожих дивізій. Протягом 11 діб бійці Володимиро-Волинського прикордонного загону лейтенанта О. Лопатіна відбивали значно потужніші сили фашистів.

Основний удар німецьких військ був спрямований на смугу Київського особливого військового округу. Радянські війська на цьому напрямку мали досить відчутну перевагу:

Війська німецького вермахту

- в особовому складі — в 1,6 раза;
- у гарматах — в 1,2 раза;
- у середніх і важких танках — у 3,5 раза;
- у легких танках — у 5 разів;
- у літаках — у 2,5 раза.

Незважаючи на це, протягом першого тижня війни вони зазнали значних утрат і змушені були відступити. Використовуючи прорахунки радянського командування та найвищого керівництва й володіючи стратегічною ініціативою, німецькі війська швидко дійшли до Києва. Спроба контрударами зупинити наступ німецьких військ не мала успіху. У першій танковій битві (у районі Луцька, Рівного, Дубна, Бродів) радянські війська затримали просування німців на Київ і навіть знищили німецький танковий корпус, але й сам Південно-Західний фронт утратив майже 2/3 своїх танкових підрозділів.

Поспішний відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для багатьох тисяч політичних в'язнів у тюрмах Західної України. Не маючи змоги

вчасно евакуювати їх, протягом тижня, з 22 по 29 червня 1941 року, НКВС знищив ув'язнених.

Мобілізація сил на боротьбу з ворогом

29 червня 1941 року Рада народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) надіслали директиву партійним радянським органам про мобілізаційні заходи для відсічі гітлерівської агресії. 30 червня 1941 року був створений *Державний комітет оборони* (ДКО), до якого перейшла вся повнота влади в країні. Першочерговим завданням стала мобілізація до лав Червоної армії. З 5,5 млн. мобілізованих Україна дала понад 2,5 млн. осіб. За неповними даними, протягом перших місяців війни в загони народного ополчення прийшло 1,3 млн. добровольців.

Плакат художника І. Тоїдзе

На задоволення воєнних потреб були переведені провідні галузі народного господарства. Підприємства Києва, Харкова, Запоріжжя, Дніпропетровська, Одеси перейшли на випуск військової техніки та обладнання. На зміну чоловікам призовного віку на підприємства прийшли пенсіонери, жінки, молодь. Тільки в перші місяці війни вони становили 1/3 всіх працівників. Ураховуючи загрозливе становище багатьох регіонів, уряд України прийняв рішення про евакуацію, якою в Україні керувала спеціальна комісія на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою.

Протягом другої половини 1941 року з України на схід були евакуйовані 550 промислових підприємств, велика кількість різноманітної техніки та матеріальних цінностей, майно колгоспів і радгоспів. На Поволжя, Урал, у Сибір і Середню Азію евакуйовано науково-дослідні інститути АН УРСР, багато театрів та інших установ культури. Одночасно в східні райони СРСР були перевезені 3,5 млн. жителів республіки.

УКАЗ

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О мобилизации военнообязанных по Ленинградскому, Прибалтийскому особому, Западному особому, Киевскому особому, Одесскому, Харьковскому, Орловскому, Московскому, Архангельскому, Уральскому, Сибирскому, Приволжскому, Северокавказскому и Закавказскому военным округам.

На основании статьи 49 пункта «л» Конституции СССР Президиум Верховного Совета СССР объявляет мобилизацию на территории военных округов — Ленинградского, Прибалтийского особого, Западного особого, Киевского особого, Одесского, Харьковского, Орловского, Московского, Архангельского, Уральского, Сибирского, Приволжского, Северокавказского и Закавказского.

Мобилизации подлежат военнообязанные, родившиеся с 1905 по 1918 год включительно.

Первым днем мобилизации считать 23 июня 1941 года.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР **М. КАЛИНИН.**

Указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію

Оборонні бої літа – осені 1941 року

У липні – серпні розгорнулися вирішальні бої за Україну. 11 липня 1941 року розпочалася героїчна оборона Києва, яка примусила ворога в середині серпня припинити наступ у цьому напрямку.

Е. Клейст

На початку вересня 1941 року танкова група гітлерівських генералів Клейста та Гудеріана форсували Дніпро й вийшли на оперативний простір на Лівобережжі. Хоч маневр гітлерівців був помічений 8 вересня, Ставка і командування Південно-Західного фронту виявили злочинну бездіяльність. Лист начальника штабу фронту генерал-майора В. Тупикова сповіщав кремлівське керівництво: «Початок зрозумілої для вас катастрофи справа кількох днів». Він залишився без відповіді.

Припинивши лобову атаку Києва, ворог зумів на початку вересня обійти Південно-Західний фронт з флангів, створивши загрозу оточення. Єдиним способом урятувати радянські війська від оточення був негайний відступ з Києва. Проте Й. Сталін категорично заборонив це робити, що дало змогу німецьким військам оточити основні сили радянських військ.

Довідка. *Ставка* — місцеперебування верховного командування та його штабу.

Довідка. Для порівняння: за 5 днів гітлерівці захопили Нідерланди, за 19 — Бельгію, за 35 — Польщу, за 44 — Францію, за 63 — Норвегію і за 1 день — Данію.

Оборона Києва — одна з найяскравіших сторінок Другої світової війни — тривала понад 80 днів.

Навколо міста були створені три лінії оборони. На допомогу армії в столиці сформовано 13 винищувальних батальйонів і 19 загонів народного ополчення загальною чисельністю 32 805 осіб.

М. Кирпонос

Лише 17 вересня Й. Сталін дозволив покинути Київ, але вже було пізно. У полон потрапило 650 тис. радянських воїнів, під Лохвицею (на Полтавщині) загинув командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос і весь склад штабу. Проте й німецькі війська зазнали втрат: на Київському напрямку загинуло понад 100 тис. німецьких солдатів і офіцерів.

Долаючи безладдя, радянська влада стала організовувати упорядкований відступ. Вона застосувала традиційну *тактику «спаленої землі»*, що, за словами Сталіна, мала зробити життя в тилу ворога нестерпним. Відтак усі промислові підприємства, якими могли б скористатися німці, підлягали зни-

щенню. Наприклад, Київ зазнав страшних руйнувань в умовах відступу радянських військ, які висадили в повітря більше визначних споруд міста, ніж зруйнували німці під час наступу. На Донбасі затоплено майже всі шахти, був також зруйнований гігантський комплекс заводів навколо Дніпрельстану та 54 домни.

Медаль «За оборону Києва»

5 серпня 1941 року 300-тис. німецько-румунська група розпочала наступ на Одесу. Після героїчної оборони міста 16 жовтня радянські війська покинули його. Евакуйовані частини були перекинуті до Севастополя, який перебував у ворожому оточенні.

Катастрофа під Києвом відкрила шлях німецькому наступові на Харків, Донбас і Крим. Лише ціною неймовірних зусиль у середині жовтня вдалося зупинити наступ німецьких військ, а поразка їх під Москвою в грудні 1941 року повністю зірвала німецький план «блискавичної» війни.

Німецький «новий порядок»

Протягом одного року німецькі війська та їх союзники окупували територію України, де загарбники встановили «новий порядок». Окупаційна політика Німеччини здійснювалася згідно з планом «Ост». За цим документом:

- Україна розглядалась як «лебенсраум» — життєвий простір для німецького народу;
- призначенням України було постачання продуктів та сировини «новій Європі»;
- народи, які населяли окуповані території, підлягали знищенню або виселенню, а та частина корінного населення, яка б вижила, мала перетворитися на рабів;
- після завершення війни на захоплені землі передбачалося переселити 8–9 млн. німецьких колоністів.

Свої людиноненависницькі плани нацисти почали здійснювати одразу після загарбання території України (червень 1941 – липень 1942 рр.). Спочатку гітлерівці розділили територію України на такі адміністративні райони:

Німецький прапор над Києвом

Окупований Київ

- Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська області утворили «Дистрикт Галичина», який підпорядковувався так званому генерал-губернатору;
- Правобережна Україна, більша частина Лівобережної та південні райони України утворили «рейхскомісаріат Україна»;
- східні райони України аж до узбережжя Азовського моря й Кримський півострів потрапляли під владу військової адміністрації;
- з території Одеської, Чернівецької, південних районів Вінницької та Миколаївської областей була сформована нова румунська провінція під назвою «Трансністрія».

На Закарпатті угорська влада створила окрему адміністративну одиницю — «Підкарпатську територію» з центром в Ужгороді, на чолі якої стояв комісар.

Джерела

З виступу рейхскомісара України Еріха Коха на нараді в Рівному (серпень 1942 р.)

...Немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб ощасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає Німеччині. Це завдання повинне бути виконане, незважаючи на втрати. Фюрер наказав вивезти з України в Німеччину 3 млн. т зерна й ми мусимо це зробити...

У вересні 1941 року Гітлер призначив на посаду рейхскомісара України «випробуваного бійця» націонал-соціалістської партії *Е. Коха*, який нагадував своїм підлеглим: «Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати й ще раз працювати. Ми прийшли сюди не для того, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги. Ми — панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший проти місцевого населення».

Ще відвертішим був рейхсляйтер генерал-губернаторства Х.Франк, який цинічно заявив: «Після нашої перемоги я відправлю українців хоч на фарш».

Довідка. *Гетто* (від італійського *ghetto*) — частина території в багатьох середньовічних містах Західної і Центральної Європи, відведена для ізольованого проживання євреїв. У період Другої світової війни нацисти створювали єврейські гетто, що стали таборами смерті.

Особливістю німецького «нового порядку» став *тотальний терор*. На територіях, окупованих нацистами, знищено мільйони мирних жителів, створено 180 концтаборів смерті, 50 гетто. Найбільше загинуло мирних громадян — українців, євреїв, росіян

та представників інших національностей — у Бабиному Яру в Києві (понад 150 тис.), у Дробицькому Яру в Харкові (30 тис.), у Доманівці й Богданівці на Одещині (понад 50 тис.).

Порушуючи міжнародні конвенції, гітлерівські кати на території України вдалися до масового знищення військовополонених: у Янівському таборі (Львів) загинуло 200 тис. осіб, у Славутському (так званому гросслазареті) — 150 тис., Дарницькому (Київ) — 68 тис., Сирецькому (Київ) — 25 тис., Хорольському (Полтавська обл.) — 53 тис., в Уманській Ямі — 50 тис. осіб.

За військовими підрозділами вермахту просувалися спеціальні загони карателів — айнзац-групи СС, на які покладалися завдання масового знищення місцевого мирного населення. Із чотирьох груп «А», «В», «С» й «Д» дві останні діяли в Україні. За короткий термін гітлерівська окупаційна влада створила розгалужену карально-репресивну систему. Підрозділам СС усебічну допомогу надавали військові, без активної участі яких есесівці не змогли б виконати багато завдань злочинного характеру.

Пам'ятник громадянам м. Києва та військовополоненим, розстріляним німецькими фашистами в Бабиному Яру

Щоб запобігти опору, німці запровадили систему колективної відповідальності за акт терору чи саботажу. Розстрілу підлягали 50% від загальної кількості заручників-євреїв і 50% — представників інших національностей (українців, росіян та ін.). Загалом на території України німецько-фашистськими окупантами були знищені 4,5 млн. мирних жителів.

За часи гітлерівської окупації на всій території України нацисти здійснювали *політику «Юденфрай» («Чистий від євреїв»)*. У результаті Голокосту єврейська громада України втратила за приблизними оцінками 1,8 млн. осіб (до війни вона налічувала

Довідка. *Вермахт* (німецьке *Wehrmacht*, утворене від *Wehr — зброя, оборона* і *Macht — сила*) — збройні сили фашистської Німеччини (1935–1945 рр.).

СС (німецькою *SS*, скорочення від *Schutzstaffeln — охоронні загони*) — самостійна організація німецьких фашистів (з 1934 року), до складу якої входили частини «Мертва голова» (для охорони концтаборів і розправи над в'язнями), війська СС, служба безпеки СД (головний орган розвідки й контррозвідки). СС була головним провідником масового терору в Німеччині й на окупованих територіях.

Довідка. *Голокост (Холокост)* (від грецьких *holos — загальний* та *kaus — який спалює*) — винищення, геноцид європейського єврейства; масове знищення фашистами єврейського населення в країнах Європи під час Другої світової війни.

Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника — Доктерівській (коло кладовища).

Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше.

Хто не підпорядкується цьому розпорядженню буде розстріляний.

Хто займе жидівське мешкання або розграбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний.

Наказ окураційної влади по м. Києву

Відозва!

Усю зброю, амуніцію та інше військове спорядження, а також і радіо-приймачі треба негайно здати, якщо вони ще не здані.

Здавати треба їх на таку адресу: Брест-Литовське шосе ч. 66 (фабрика скла).

Хто не здасть згадані речі, буде покараний.

КОМЕНДАНТ МІСТА.

Київ, 20 вересня 1941 р.

Aufruf!

Alle Waffen Munition und sonstiges Heeresgerät, ebenso

НАКАЗ

Всі голуби, що є в Києві та в передмістях, повинні негайно бути знищені.

Хто після 26 жовтня триматиме ще голубів, той буде розстріляний за саботаж.

КОМЕНДАНТ МІСТА.

Київ, 22.10.1941.

BEFEHL

Накази німецького коменданта м. Києва

2,5 млн. осіб). У перші місяці війни айнзац-групи СС знищили в Україні 850 тис. євреїв. Протягом весни 1942–1944 рр. євреї України, які потрапили до рук нацистів, були депортовані в концтабори смерті на території Польщі: до Освенціма, Белжеця, Треблянки та ін.

Українські міста й села повторювали трагедію Лідице в Чехословаччині й Орадур у Франції, населення яких за опір окупантам було спалене живцем: у Баранівці (Полтавщина) за вбивство трьох фашистів гітлерівський генерал наказав спалити все село разом з усіма мешканцями; у с. Карателіси нацистські підрозділи спалили все населення — 1 228 мешканців. Жахливі звірства були повторені на Чернігівщині, Сумщині, Рівненщині. Усього гітлерівці знищили в Україні 320 сіл.

Гітлерівський «новий порядок» передбачав оніменчення місцевого українського населення. Була відновлена тільки початкова освіта. Учні повинні були вміти рахувати в межах 500. З географії знання школярів обмежувалися фразою: «Столиця рейху — Берлін». Багато вчителів зазнали репресій чи змушені були жебракувати. Тільки на Київщині загарбники закатували близько 200 учителів, жертвами гітлерівського геноциду стали 7 тис. представників інтелігенції Харкова.

За наказами німецьких комендантів усе населення України мусило здати місцевій владі запаси продуктів, одягу, цінні речі. На окупованих територіях була запроваджена *комендантська година*.

Окрім масових розстрілів, засобом винищення мирного населення мав бути Голодомор. Є свідчення, що в листопаді 1941 року в Східній Пруссії Гітлер провів нараду з найвищими чинами СС, на якій було прийняте *рішення про створення штучного голоду* в Україні. Німецька адміністрація в грудні 1941 року вирішила збільшити обсяг продовольчого постачання рейху з України.

До березня 1943 року з України в Німеччину вивезено 5 950 тис. тонн пшениці, 1 372 тис. тонн картоплі, 2 120 тис. голів худоби, 49 тис. тонн масла, 220 тис. тонн цукру, 400 тис. голів свиней, 406 тис. голів овець. До рейху були відправлені 1 млн. фруктових дерев і навіть український чорнозем.

Нацисти грабували культурні цінності України. Наприклад, німці вивезли з Софійського собору в Києві фрески XII ст., дзвони Успенського собору Києво-Печерської лаври.

На загарбаних українських землях фашисти застосовували примусову працю на виробництві, зберігали сталінську колгоспну систему й навіть намагалися підтримати стаханівський рух. Серед інших заходів окупаційної влади була примусова мобілізація робочої сили до Німеччини, з України до Третього рейху вивезли близько 2,5 млн. осіб. Спочатку українців до Німеччини намагалися вербувати добровільно, місцеві колабораціоністські газети й німецькі засоби масової інформації друкували брехливі розповіді про райське життя в Німеччині. Поки умови життя й праці в рейху були невідомі, були такі, хто погоджувався їхати туди. Українцям брехливо сповіщали, що на них чекає цікава робота на «світлих фабриках з досконалими верстатами», а всіх, хто приїде, очікують «блискучі житлові умови» та висока зарплатня на рівні німецьких робітників. Коли ж в Україну стали надходити звістки з Німеччини, люди за будь-яку ціну намагалися уникнути вербування.

Жорстока правда про долю «остарбайтерів» міститься в листах українців до рідних, що залишилися в Україні.

Умови життя більшості «остарбайтерів» були нестерпними, хоч були й поодинокі винятки. Мінімальна норма харчування й

Джерела

З листа дівчини Ніни з Білоцерківщини

Я поки що жива... Напишу вам, як кормлять нас. У вас дома свині краще їдять, ніж нам тут дають. Варять нам суп, а який то суп, щоб ви знали: із якоїсь брукви і червоних буряків і тухлою мукою ледь заправлений. А який то суп на смак, щоб ви знали? Від нього рвеш: як з'їси три ложки, то зразу схватишся за живіт і лежиш 2 чи 3 дні, але лежати не можна. Хоч і слабий, але повинен іти. Стоїш біля станка, голова крутиться... Як дочекаєш неділі, то так цілий день плачеш і згадуєш усіх, кого знаєш, і згадуєш, що вдома борщ варять і кашу, а ми якійсь брукві й то раді, тільки б наїстися... Згадую, як гуляли та ходили, а тут я рабиня: на роботу йдемо з поліцаєм, на волю не пускають. Сидимо в бараці за ґратами... немов когось вбив, або зарізав, сидиш як засуджений. Зима підходить, взутися нема в що... Будемо ходити в кайданах. Ганя Киселевичева [односельчанка Ніни. — Авт.] також написала нам листа [з Німеччини. — Авт.] й пише, що таке ж у неї життя, як і в нас. Мамочко-голубочко, нащо ж мені таке життя сумне-невеселе, нащо ж наші роки молоді так зря пропадають? Плачемо вдень і вночі: ні поїсти, ні попити, ні сісти відпочити. Нащо ж нам життя таке?

фізичне виснаження від надмірної праці спричиняли поширення хвороб і високий рівень смертності. Один з діячів ОУН Ю. Бойко так характеризував становище України: «Нині Україна — типова колонія. Методи колоніального поневолення мало чим відрізняються від тих, які європейці запроваджують серед чорношкірих в Африці».

Нацистський «новий порядок» в Україні викликав загальне обурення народу, сприяючи наростанню руху Опору.

Трагедія літа 1942 року

Улітку 1942 року ворог розраховував розпочати нову наступальну операцію. Загалом на радянсько-німецькому фронті були зосереджені 217 дивізій, 17 бригад — більше, ніж перед початком війни. Головний удар ворог планував завдати на півдні — вийти на Волгу й Кавказ. До початку реалізації цих планів Берлін намагався ліквідувати кримську групу радянських військ у районі Севастополя й на Керченському півострові, а також барвінківський виступ у районі Харкова. Здійсненню цих планів сприяли нові прорахунки радянського командування, зокрема Й. Сталіна, який уважав, що німецький наступ буде спрямований на Москву.

У травні 1942 року радянські війська зазнали поразки на Керченському півострові. Героїчною сторінкою Другої світової війни стала оборона частин кримського угруповання в Аджимушкайських каменоломнях, яка тривала п'ять з половиною місяців. Розгромивши радянські війська на Керченському півострові, німці завдали удару по Севастополю, який 4 липня 1942 року, після 250-денної оборони, був змушений припинити опір. Одночасно з подіями в Криму розгорнулися бої в районі Харкова, де радянські війська зазнали значних утрат.

Поразки в Криму та під Харковом знекровили південний напрям радянської оборони напередодні стратегічного наступу ворога, що розпочався 28–30 червня 1942 року. У липні 1942 року радянські війська залишили останній населений пункт на території УРСР — м. Свердловськ (Луганська обл.).

Причини поразки радянських військ на території України

Незважаючи на героїчний опір, Червона армія зазнала великих утрат в оборонних боях літа – осені 1941 року. Причини поразок радянських військ:

- жорстка централізація військової влади, брак ініціативи;
- низькі темпи переозброєння;
- знищення військових оборонних споруд старого кордону СРСР;
- неправильне визначення напрямку головного удару німецьких військ;
- відсутність військових планів ведення оборонних боїв;
- війська не були в бойовій готовності для того, щоб не дати приводу до війни;
- неправильне розташування військ (склади, аеродроми розміщувалися близько до кордонів і були швидко захоплені німецькими військами);
- радянська військова доктрина, яка передбачала війну на чужій території;
- для більшості військових частин, які дислокувалися в Україні, напад ворога носив раптовий характер;
- під час сталінських чисток 1937–1938 рр. зазнали репресій найкращі командні кадри Київського та Одеського військових округів. Репресовано всіх командирів корпусів (їх було 4), усіх командирів укріпрайонів (їх було 4), 24 з 25 командирів дивізій; були розстріляні командири двох округів — Й. Якір та І. Федько;
- сталінське керівництво недооцінило військово-технічні можливості вермахту, його бойовий досвід, набутий від початку Другої світової війни, та використання військового й економічного потенціалу окупованої Європи.

Й. Якір

І. Федько

Результатами наступу гітлерівських військ та їхніх союзників в Україні стали:

- захоплення ворогом стратегічної ініціативи;
- окупація нацистами значної території України;
- важкі поразки радянських військ, що боронили терени УРСР.

Водночас німецько-фашистським військам не вдалося здійснити план «Барбаросса» в Україні:

- радянські війська не були розбиті на кордонах, а, зазнавши великих утрат, відступили в глиб країни;
- підприємства та установи, які становили фундамент оборонної галузі, були передислоковані на схід СРСР;
- на окупованих територіях України зароджувався могутній рух Опору, який з часом зіграв важливу роль у розгромі гітлерівської Німеччини.

§124. Рух Опору в Україні в роки Другої світової війни

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз величезні території були окуповані. Загарбникам уже в 1941 році відійшла територія України з населенням понад 40 млн. осіб. Гітлерівці рвалися до Москви, намагаючись водночас закріпитися на завойованих землях. Проте війна набула затяжного характеру. У взаєминах з новою німецькою владою перед українським населенням постала дилема: підкоритися окупації або чинити опір. Населення більшості окупованих нацистами країн Європи вирішило підкоритися загарбникам.

Однак становище українців на початку Другої світової війни було особливим і зумовили його такі фактори:

- у спогадах старшого покоління німецька влада в Україні 1918 року супроводжувалася масовим пограбуванням, але меншими репресіями, ніж у сталінські роки;
- здавалося, що праця в умовах німецького порядку була цікавішою й давала можливість жити краще, ніж у радянські часи. До того ж праця на німців була єдиним шансом вижити на окупованій території;
- стрімкий наступ німецької армії переконував у непереможності вермахту, тому чинити опір німцям здавалося марним;
- сталінський режим приніс стільки страждань і горя населенню України, що значна його частина не хотіла підтримувати радянську владу в будь-якій формі;
- на настроях українців, безумовно, відбилася відсутність власної держави, що певною мірою визначало їхню пасивність.

Тотальний німецький терор на теренах України принципово змінив суспільний настрій. За словами відомого українського історика М. Коваля, там, де німців 1941 року зустріли з хлібом та сіллю, у 1942 році вже ставили міни.

Особливістю українського руху Опору стала наявність двох напрямків боротьби. У цей час в Україні діяли:

- прибічники Радянського Союзу, які боролися проти вермахту;
- українські націоналісти, що намагалися воювати на два фронти — як проти нацистів, так і проти радянської влади.

У лісистій північній частині України були сприятливі умови для партизанського руху, який на Волині й Поліссі набув організованого характеру

1942 року, коли був створений *Український штаб партизанського руху*, який очолив *Тимофій Строкач*. У Русі Опору брали участь партійні й безпартійні, дорослі й діти.

Радянський рух Опору

Директива радянського уряду від 29 червня 1941 року закликала до всенародного руху Опору нацистам, створення партизанських загонів та підпільної діяльності.

7 липня 1941 року у зверненні Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У «До українського народу» підкреслювалося, що треба відродити «славні традиції українських партизанів, які нещадно знищували в роки громадянської війни німецьких окупантів. «На зайнятій ворогом території, — говорилося в цьому документі, — створюйте кінні й піші партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, висаджуйте в повітря в тилу ворога мости, дороги, знищуйте телеграфний і телефонний зв'язок, підпалюйте ліси й склади, громіть обози противника. Створюйте ворогові та його посібникам нестерпні умови, нещадно переслідуйте і знищуйте їх, усіма способами зривайте всі заходи ворога». Основне ядро партизанського руху повинні були скласти комуністи, комсомольці та ветерани громадянської війни.

Від самого початку організація радянського руху Опору зазнавала чималих труднощів:

- у роки сталінських репресій загинув командувач Київського військового округу (КВО) Й. Якір, який добре розумівся у справах ведення лісової війни. За його часів на тодішніх кордонах УРСР на випадок війни були підготовлені партизанські бази й спеціалісти партизанської війни. Після страти командувача репресовано всі кадри, яких готували до боротьби у ворожому тилу, а партизанські бази знищено;
- у ворожому тилу опинилися десятки тисяч військовослужбовців радянської армії, частина з яких намагалася прорватися до своїх. Комусь це вдавалося. Проте часто, розбившись на невеличкі групи, вояки намагалися прорватися самостійно, але до мети не доходили: гинули в сутичках чи потрапляли в полон до німців. Перед початком війни тактика партизанського опору навіть не була розроблена. Бійців і командирів переконували: «Будемо бити ворога на його території»;

- частина партійних і радянських керівників не мала ніякого досвіду в організації партизанської боротьби й не розуміла призначення партизанських загонів. На початку війни партизанські загони були погано озброєні і навчені, а окремі військові начальники висували партизанські загони не в тил ворогові, а на передову, де вони звичайно поступалися піхотним та моторизованим частинам вермахту, і тому зазнавали важких утрат;
- Москва втратила зв'язок з багатьма партизанськими загонами. З 3,5 тис. партизанських формацій, які залишилися в тилу ворога на окупованих територіях, улітку 1942 року Центр мав зв'язок тільки з 22 загонами; інші групи розпалися чи були знищені німцями;
- дуже часто спроби радянських і партійних органів налагодити зв'язки з партизанами чи започаткувати партизанський рух закінчувалися трагічно. Радянських парашутистів перехоплювали німецькі спецслужби чи місцеве населення, яке передавало їх до рук гестапо.

Довідка. *Гестапо* (німецькою *Gestapo*, скорочення від *Geheime Staatspolizei — таємна державна поліція*) — державний репресивний орган у гітлерівській Німеччині 1933–1945 рр., який здійснював масовий терор і каральні операції в Німеччині й на окупованих нею країнах Європи. Один з основних терористичних органів німецького фашизму.

З відданих радянській владі людей у населених пунктах створювалися *підпільні групи*. Для розвідувальної й підпільної роботи в німецькому тилу залишалося чимало співробітників НКВС. Восени 1941 року в Україні формувалися підпільні обкоми, райкоми, первинні організації й групи ВКП(б). У лісах з'явилися партизанські загони, на чолі яких стояли здебільшого ті, хто був здатним здійснювати бойові операції.

Джерела

Відомості про діяльність підпільної комсомольської організації м. Полтави (жовтень 1941 – травень 1942 рр.)

...За час існування підпільної організації написано й розповсюджено понад 2 тисячі листівок... Через Убийвовк організація підтримувала зв'язок з партизанським загоном Жарова.

Члени організації, керованої Убийвовк, зривали мобілізацію молоді до Німеччини, звільняли радянських військовополонених. Готуючись до збройного опору, за допомогою робітників заводу «Метал» ремонтували та виготовляли зброю...

Москві довелося терміново переглянути довоєнну теорію війни, згідно з якою, у разі нападу противника на СРСР, бойові дії мали перенестися на ворожу територію. Тепер радянське командування покладало великі надії на організований партизанський рух та підпільну роботу на окупованих територіях. Однак проти недосвідчених підпільників і партизанів діяли фашистські каральні органи.

Реально ситуація з партизанським рухом змінилася, коли 30 травня 1942 року

при ставці Верховного головнокомандувача був створений *Центральний штаб партизанського руху*, який очолив перший секретар ЦК КП(б) Білорусі П. Пономаренко. У цей же час виник Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив *Т. Строкач*. Український партизанський штаб розгорнув велику роботу з об'єднання та організації партизанського руху в Україні. У партизанські райони літаками перекидалися зброя, боєприпаси, медикаменти, підготовлені люди, поліграфічна техніка, пропагандистські матеріали.

Т. Строкач з бійцями Червоної армії. 1944 р.

На середину 1943 року в Україні діяли 46 великих партизанських з'єднань, близько 2 тис. загонів і диверсійних груп чисельністю понад 100 тис. осіб.

Джерелами формування радянського партизанського руху Опору стали:

- комуністи й комсомольці, яких залишили в тилу ворога для підпільної діяльності;
- солдати й офіцери радянської армії, які опинилися в оточенні;
- утікачі з німецьких гетто й концтаборів;
- фахівці партизанської війни, вишколені в спеціальних підрозділах;
- патріотично налаштоване місцеве населення.

Форми боротьби народних месників:

- напади на німецькі гарнізони, військові об'єкти, комунікації тощо;
- диверсії в тилу ворога;
- створення радянських районів у німецькому тилу;
- пропагандистська робота серед місцевого населення.

За підрахунками істориків, у роки війни партизани України знищили 500 тис. німецьких окупантів та їхніх пособників, 407 німецьких гарнізонів, комендатур, поліцейських установ, 5 тис. ешелонів, 1,5 тис. танків, 200 літаків, 600 мостів тощо.

У середині 1943 року партизанські з'єднання України взяли активну участь у бойових діях на комунікаціях проти німецьких військ, які просувалися в район Курської дуги. Восени цього ж року українські партизани взяли участь в операції «Концерт», унаслідок здійснення якої німці зазнали великих утрат. Серед видатних партизанських діячів України

Сидір Ковпак
(1887–1967)

Один з організаторів партизанського руху в Україні. Учасник Першої та Другої світових війн. У роки громадянської війни очолив у с. Котельва партизанський загін, який боровся проти австро-німецьких окупантів та денікінців, воював на Східному фронті. У роки війни з фашистськими загарбниками партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака провело 5 рейдів по тилах ворога. Автор книги спогадів «Від Путивля до Карпат».

найвідомішими стали С. Ковпак, О. Федоров, С. Руднєв, О. Сабуров, М. Наумов, П. Вершигора, Я. Мельник, П. Куманюк та інші. Партизанські загони С. Ковпака пройшли бойовий шлях від Путивля до Карпат. Героїзм учасників рейду блискуче змалював у своїй книзі «Люди з чистою совістю» один з партизанських командирів Петро Вершигора.

У ворожому тилу безстрашно боролися з ворогом члени підпільної організації «Партизанська іскра» із с. Кримки на Миколаївщині, яку очолювали В. Моргуненко, П. Гречаний і Д. Дяченко, «Народна гвардія» ім. І. Франка. В українських містах і селах діяли молодіжні підпільні організації. У вересні 1942–1943 рр. в м. Краснодоні діяла підпільна молодіжна організація «Молода гвардія», до складу якої входили І. Туркенич, О. Кошовий, І. Земнухов, В. Третякевич, С. Тюленін, Л. Шевцова. Молодогвардійці, крім антигітлерівської пропаганди, організували низку диверсій і бойових операцій.

За різними оцінками істориків, у радянському Русі Опору в Україні взяли участь від 100 тис. до 500 тис. партизанів. 95 з них нагороджені званнями Героїв Радянського Союзу (С. Ковпак, О. Федоров — двічі), а 183 тис. нагороджені орденами та медалями.

Український національний рух Опору

Організація українських націоналістів розглядала війну між Німеччиною та СРСР як можливість відновлення незалежності Української держави. Водночас різні фракції ОУН — під проводом С. Бандери ОУН(Б) та під проводом А. Мельника ОУН(М) — бажали використати для цієї мети співробітництво з фашистською Німеччиною, але ці спроби виявлялися марними. Ще до нападу на СРСР за домовленістю з німецькими спецслужбами з оунівців були створені два батальйони «Нахтігаль» та «Роланд». ОУН намагалася використати ці формування для зміцнення української влади, німці — для каральних акцій проти поляків та євреїв.

Бойові підрозділи «Роланд» («Ролянд») і «Нахтігаль». На початку 1941 року між керівництвом ОУН(Б) і командуванням німецького абверу, який представляли адмірал В. Канаріс і генерал В. фон Браухіч, була досягнута домовленість про створення українського військового відділу під політичним проводом Організації українських націоналістів. У квітні – травні 1941 року був сформований батальйон «Роланд», один з двох бойових підрозділів «Дружини українських націоналістів».

Довідка. *Абвер* (від німецького *Abwehr*, буквально — *оборона*) — орган військової розвідки та контррозвідки Німеччини в 1919–1944 рр.

Організацією цієї частини керував полковник Р. Ярий. У цілому відповідальність за створення цього військового формування лягала на бюро ОУН(Б), що перебувало у Відні. Особовий склад батальйону (близько 350 осіб) пройшов військову підготовку в Зауберсдорфі поблизу Відня. Командиром «Роланда» був призначений полковник Є. Побігущий, старшинами — М. Бригідер, Л. Ортинський та ін.

На початку червня 1941 року батальйон «Роланд» переправили в район Кимпулунга на Південній Буковині, де він увійшов до складу 11-ї німецької армії групи «Південь».

Перед українським підрозділом були поставлені завдання:

- забезпечувати охорону шляхів, якими просувалися німецькі війська;
- створити відділи українського самозахисту в містах і селах;
- здійснювати охорону шляхів постачання продовольства;
- організовувати допомогу в евакуації військовополонених, охорону промислових і транспортних об'єктів тощо.

У кінці липня 1941 року батальйон, що складався з 9 офіцерів і 260 солдатів, був підпорядкований командуванню 54 армійського корпусу. Загальне командування частиною, що складалася з чотирьох рот по 65 осіб кожна, здійснював лейтенант Зіберт. Двома ротами командували німецькі офіцери, іншими двома — українські. Солдати «Роланда» були одягнені в чеську військову уніформу, але мали жовто-сині нарукавні пов'язки з написом «Німецький вермахт».

У кінці липня 1941 року український підрозділ отримав наказ просуватися в напрямку Одеси, а в серпні 1941 року він був переправлений до Фокушан (тепер Молдова), роззброєний і перевезений до Маєрлінга біля Відня.

У жовтні 1941 року особовий склад обох розформованих батальйонів «Дружини українських націоналістів» був повернений до Франкфурта-на-Одері, де вояки «Роланда» й «Нахтігаля» увійшли до складу нового відділу «Шутцман-шафтс батальйон №201». Командиром батальйону став Є. Побігущий. Загальна чисельність цього підрозділу становила понад 600 осіб, при цьому 22 офіцери були українцями.

У березні 1942 року батальйон «Роланд» перевели в Білорусь для охорони ліній комунікацій і боротьби з радянськими партизанами в районі Могильов — Вітебськ — Лепель.

Командування «Дружини українських націоналістів» постійно висловлювало *незадоволення гітлерівською політикою в Україні*. Тому наприкінці листопада 1942 року (за деякими даними — 1 грудня 1942 року) батальйон «Роланд» роззброєно в Могильові й розформовано. Українських офіцерів перевезли до Львова, де 8 січня 1943 року ув'язнили в тюрму гестапо, але згодом деякі з них, зокрема Р. Шухевич, зуміли втекти й приєднатися до Української повстанської армії.

Джерела

Акт відновлення Української держави

1. Волею Українського народу Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському національному Урядові, що створиться в столиці України — Києві з волі Українського народу.

3. Відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає Українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська національна революційна армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську державу і новий справедливий лад у цілому світі...

Ярослав Стецько, в.р.

Голова Національних Зборів.

Акт відновлення Української держави. *30 червня 1941 року* в зайнятому німцями Львові спеціальна група ОУН(Б) на чолі з *Я. Стецьком* проголосила Акт відновлення Української держави.

Проголошення цього документа не можна оцінити однозначно. З одного боку, позитивна сама спроба відновлення української державності та піднесення національно-державної свідомості українців. Проте, з другого боку, викликає несприйняття заява про співробітництво з нацистською Німеччиною та прогітлерівська риторика.

Після проголошення Акта відновлення гітлерівська влада вдалася до репресій. Бандера та Стецько були заарештовані. Тому наприкінці *1941 року ОУН(Б)* взяла *курс на боротьбу проти гітлерівців*, тоді як *ОУН(М)* виявила більше *лояльності до німецької влади*.

Певний час ОУН(М) висловлювалася тільки за співробітництво та спільну українсько-німецьку боротьбу проти СРСР. Члени спеціальних похідних груп ОУН(М) у той час намагалися таємно від німців закріплюватися на українській території.

У жовтні 1941 року в Києві почала діяти *Українська національна рада*, яку очолив професор *М. Величківський*. *О. Телізі* вдалося створити Спілку українських письменників і налагодити вихід газети «Українське слово» та часопису «Литаври».

Такі дії ОУН(М) не влаштовували гітлерівців, О. Теліга, І. Рогач та інші представники інтелігенції були репресовані.

Після арештів і розстрілів мельниківців ставлення цього крила ОУН до німців змінилося. Наказом проводу ОУН(М) створено мережу підпільних організацій, які носили антинімецький характер.

«Поліська Січ». Перше українське національне збройне формування — «Поліська Січ» *Тараса Бульби (Боровця)* — з'явилося на Волині.

Цей повстанський підрозділ, що діяв на Рівненщині та Житомирщині, був створений за ініціативою уряду Української Народної Республіки в еміграції. 20 червня 1940 року рада старшин армії УНР, до якої входили полковники А. Валійський, І. Литвиненко та інші, уповноважила Т. Боровця організувати збройні партизанські загони для боротьби з радянською владою та очищення української території від частин Червоної армії, що відступали.

Тарас Боровець розпочав активну діяльність на Поліссі. На початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. новостворене формування нараховувало понад 1 тис. осіб. У червні – серпні 1941 року «Поліська Січ» здійснювала операції

Олена Теліга
(дівоче прізвище — Шовгенів)
(1907–1942)

Видатна українська поетеса, політичний діяч. Народилася в Санкт-Петербурзі. 1917 року разом з батьками переїхала до Києва. 1925 року вступила на історико-філологічний відділ Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. У 1926 році вийшла заміж за сотника армії УНР М. Телігу. 1932 року вступила до Організації українських націоналістів. Після розколу 1940 року залишилася в ОУН(М). 1941 року разом з чоловіком переїхала до Львова. Того ж року разом з похідними групами ОУН вирушила до Києва, де організувала Спілку українських письменників, редагувала літературно-мистецький додаток до газети «Українське слово» — часопис «Литаври». Після початку масових репресій гітлерівців проти українських націоналістів відмовилася залишити місто й далі провадила літературну та політичну діяльність. 7 лютого 1942 року заарештована й разом з чоловіком розстріляна в Бабиному Яру.

(За «Довідником з історії України»)

Персоналії

Тарас Боровець
(псевдоніми: Тарас Бульба, Чуб, Ґонта)
(1908–1981)

Український військовий і політичний діяч. Народився на Волині. У 1930 р. заснував організацію «Українське національне відродження». Кілька разів Т. Боровця заарештовували польські служби. У 1939–1941 рр. брав участь в організації націоналістичного підпілля на Поліссі та Волині. На початку радянсько-німецької війни організував та очолив партизанські підрозділи «Поліської Січі». За деякими даними в листопаді 1943 р. був заарештований гестапо у Варшаві й ув'язнений до концтабору Саксенгаузен. Звільнений у вересні 1944 р. З 1948 р. жив в еміграції в Канаді. Видавав журнал «Меч і воля». Помер у Торонто. Автор спогадів «Армія без держави».

(За «Довідником з історії України»)

з очищення волинських та поліських лісів від окремих груп бійців Червоної армії.

Проте вже в серпні 1941 року Т. Боровець *зробив спробу об'єднати розрізнені* політичні сили для створення єдиної української армії. Результативними виявилися переговори з ОУН(М), монархістами на чолі з полковником І. Трейком, загонами отамана Волошина-Берчака; були налагоджені тісні контакти з Білоруською національною самообороною. Однак Т. Боровцю не вдалося дійти згоди з представниками *ОУН – сд (самостійників-державників)* під проводом *С. Бандери*, оскільки керівник «Поліської Січі» не визнав Акта створення Української держави, проголошеного ОУН(Б) 30 червня 1941 року.

Політичні групи, що пішли на контакт з командуванням «Поліської Січі», восени 1941 року створили спільний штаб, начальником якого став полковник П. Смородський, а командувачем Т. Боровець.

У жовтні *1941 року* це військове формування отримало нову назву — *Українська повстанська армія – «Поліська Січ»* (УПА – ПС). Формація діяла в районі міст Олевськ, Людвипіль та Сарни. У листопаді 1941 року «Поліська Січ» була оточена німцями й роззброєна, але навесні 1942 року знову відновила діяльність, яка тепер, щоправда, носила антинімецький характер. Чисельність загону нараховувала 5–8 тис. осіб.

У цей час «Поліську Січ» намагалися використати у своїх стратегічних цілях як німецьке командування, так і радянські партизани. У липні – серпні 1942 року відбулися переговори між Т. Боровцем та німецькою стороною, яку представляли доктор П'юц та доктор Беєр. У вересні – листопаді 1942 року з аналогічною місією в район дислокації «Поліської Січі» прибув капітан Червоної армії М. Брежньов. Ці переговори завершилися безрезультатно.

Після того, як німці забажали розпустити Січ і використати українських вояків для каральних акцій, за наказом Т. Боровця його бійці перейшли

на нелегальне становище й почали збройну боротьбу з німцями та більшовиками. Це стало *початком зародження Української повстанської армії*.

Улітку 1942 року на Волині й Поділлі почали формуватися збройні загони бандерівського проводу. Спочатку вони виконували функції оборони місцевого населення від німецької влади та радянських партизанів, а з осені стали концентрувати сили для боротьби проти Гітлера й Сталіна. *14 жовтня 1942 року* вважається днем утворення *Української повстанської армії проводу ОУН – сд*. 1943 року на Волині до складу цієї формації перейшло, як свідчить український історик Ю. Зайцев, 5 тис. українських поліцейських, які перебували на німецькій службі.

Роман Шухевич
(псевдонім Тарас Чупринка)
(1907—1950)

Український військовий та політичний діяч. Генерал-хорунжий. Входив до галицького крайового проводу ОУН (Б). Дотримувався тактики революційних дій. Один з організаторів «Карпатської Січі». З 1942 р. — головнокомандувач УПА. З березня 1943 р. — військовий референт проводу ОУН. У березні 1950 р. загинув у бою зі співробітниками радянських органів безпеки біля с. Білогорща, поблизу Львова.

(За «Довідником з історії України»)

Представники ОУН – сд активно критикували Т. Боровця, оскільки вважали, що переговори з ворогом лише послаблюють бойовий дух повстанців. На початку 1943 року командування «Поліської Січі» розпочало переговори з військовими відділами ОУН – сд. Під час переговорів група націоналістів-самостійників під проводом І. Мітринги, що в 1941 році відкололася від ОУН – сд, приєдналася до «Поліської Січі». *У травні 1943 року* переговори між цими формаціями були завершені. Військові відділи ОУН – сд об'єднувалися з «Поліською Січчю» в одну формацію — *ОУН – УПА*. Її головнокомандувачем став член проводу Організації українських націоналістів (бандерівців) *Роман Шухевич*.

Українська повстанська армія. Ідея створення військових загонів, які виконували б роль національної армії, обговорювалася українськими політичними силами протягом усього періоду між двома світовими війнами. Організація українських націоналістів більше, ніж будь-яка інша партія чи політичне об'єднання, приділяла увагу військовому вишколові своїх кадрів, розробці військових доктрин і концепцій.

Після початку німецько-радянської війни в 1941 році ОУН – сд проголосила у Львові відновлення Української держави і в умовах окупаційного

режиму розпочала роботу зі створення збройних сил. Однак німецька окупаційна адміністрація вдалася до жорстоких репресій проти українських самостійницьких течій і ліквідувала всі спроби легального творення військових структур.

До кінця 1942 року в ОУН переважала доктрина, згідно з якою треба було створювати регулярну армію, але при цьому прояви партизанських дій засуджувалися як провокаційні. Наприкінці 1942 року поблизу Львова відбулася конференція військових референтів вищих проводів ОУН, під час якої переглянуто наявні концепції й досягнуто згоди в питанні про доцільність створення партизанських і регулярних структур під назвою військові відділи ОУН – сд. Для розробки військових статутів та інструкцій була створена робоча група в складі Василя Івахіва, відомого також під псевдонімом «Сонар», Михайла Медвідя («Карповича») і Луки Павлишина.

Формування перших військових відділів ОУН – сд почалося на Волині під керівництвом Сергія Качинського («Остапа») у середині жовтня 1942 року. 7 лютого 1943 року сотня Григорія Перегійняка («Коробки») напала на німецькі поліційні бараки в містечку Володимирець на Рівненщині. Ця подія поклала початок антинацистської боротьби ОУН.

Третя конференція ОУН – сд, яка відбулася 17–21 лютого 1943 року, схвалила прийнятий курс на збройну боротьбу з окупаційним режимом. Перші підрозділи УПА – сд створювалися на Волині та Поліссі для оборони населення від німецького терору й захисту від радянських партизанів, які діяли в цьому регіоні з зими 1942–1943 рр. і своїми акціями провокували каральні заходи гітлерівців щодо українського цивільного населення. Наприкінці 1942 – у першій половині 1943 рр. військові відділи налічували кілька тисяч осіб. Загальне керівництво відділами здійснював командир Роман-Дмитро Клячківський, на чолі штабу стояв В. Івахів, після загибелі якого Крайовий військовий штаб очолив В. Сидор.

Однак дії військових відділів ОУН – сд не переносилися з Волині та Полісся до Галичини. У Галичині нацисти робили спроби загравати з українським населенням, намагаючись протиставити українців полякам. У 1942–1943 рр. саме польський визвольний рух становив головну небезпеку для німецького режиму, тому українцям дозволили створити Український центральний комітет у Кракові та Український крайовий комітет у Львові, мережу Українських допомогових комітетів, а згодом навіть оголошено набір до дивізії «Галичина», а в планах було створення дивізії

«Карпати». Окрім того, культивувався міф про споконвічне германофільство галичан і про їхній німецький ультралоялізм, що знижувало активність місцевого населення. Тому в Галичині ОУН – сд могла розраховувати лише на створення нечисленних груп, які навіть не декларували (з тактичних міркувань) своєї належності до організації, а виступали під назвою Українська народна самооборона (УНС) чи Самооборонні кущові відділи (СКВ).

Вояки військових відділів ОУН – сд робили спроби поширити свій вплив на Білорусь та Наддніпрянську Україну. Це пояснювалося тим, що німецький окупаційний режим у «рейхскомісаріаті Україна» був значно жорстокішим, ніж у «дистрикті Галичина», східній частині генеральної губернії. Відповідно були й передумови для стрімкого росту чисельності УПА та поширення антинімецьких настроїв серед населення.

Загальне командування військовими відділами здійснював поручник Олександр Луцький («Андрієнко»). Навесні 1943 року військові відділи ОУН – сд провели консолідаційну акцію, спрямовану на об'єднання зусиль усіх розрізнених груп, що існували на Поліссі та Волині.

У травні 1943 року УПА – сд і УПА – ПС об'єдналися в *єдину УПА*. Представники військових відділів ОУН – сд мали ввійти в штаб УПА, однак відмінність доктрин і статутів, а також особисті амбіції лідерів призвели до наростання суперечностей між Т. Боровцем і ОУН – сд. Сторони стали звинувачувати одна одну в деструкції та розпалюванні отаманщини. Окрім того, Т. Боровець не наважувався вступати в конфлікт з польською Армією крайовою (АК), яка активно діяла на Волині, а Р.-Д. Клячківський, як і вся ОУН – сд, розглядав поляків як окупантів, тому вважав антипольські акції необхідними.

Намагаючись відмежуватися від Р.-Д. Клячківського, *Т. Боровець* у липні 1943 року від'єднався від УПА й оголосив про створення *Української народної революційної армії* (УНРА). На базі цієї формації була створена Українська національно-демократична партія. 18 серпня 1943 року, підтримуючи консолідаційну акцію, спрямовану на створення єдиної потужної військової структури, загони служби безпеки УПА на чолі з курінним М. Скорупським («Максом») оточили штаб УНРА в районі Степаня й, заарештувавши цілий ряд старшин, роззброїли УПА – ПС. За таких обставин в УПА влилося чимало колишніх прихильників Т. Боровця. Після вступу наприкінці 1943 року радянських військ на Житомирщину

Т. Боровець розпочав переговори з німцями про передачу його загонам зброї та військового спорядження для ведення партизанської боротьби з більшовиками. Однак у ході переговорів Т. Боровця заарештувало гестапо й ув'язнило в концтаборі Саксенгаузен. Командування УНРА деякий час здійснював отаман Л. Щербатюк-Зубатий. Окремі загони УНРА діяли до 1945 року, частково поширюючи свої дії й на Галичину.

7–8 серпня 1943 року відділи УПА – Південь на чолі з Іваном Климишиним («Круком») провели на Кременеччині роззброєння та структурну ліквідацію військових відділів ОУН(М), якими командував Микола Недзведзький («Хрон»). Більша частина мельниківців влилася в УПА, а деякі діячі ОУН(М) — Федір Польовий («Поль»), Василь Штуль («Чорнота»), Максим Скорупський («Макс») та Олександр Яценюк («Волинець») — обійняли керівні посади в УПА.

Восени 1943 року на Волині була ліквідована група Тимофія Басюка («Яворенка») «Фронт української революції», яка займала антибандерівську позицію. *У листопаді 1943 року* завершилися переговори між ОУН – сд та ОУН(М), під час яких були досягнуті домовленості про:

- утворення єдиної УПА;
- допустимість поєднання легальної участі в українських збройних формуваннях у складі німецької армії (їх планувалося використати як підготовчо-вишкільну базу) та підпільної роботи;
- припинення міжфракційної ворожнечі на час боротьби за визволення України;
- участь мельниківських представників у єдиному штабі.

Однак після загадкової загибелі Р. Сушка в січні 1944 року в нетривкому мельниківсько-бандерівському альянсі стався новий розкол.

У *серпні 1943 року* відбувся *III Надзвичайний великий збір ОУН*. Своїми постановами він засудив процеси деморалізації, які відбувалися в таборі націоналістів. Збір закликав не тільки українців, а й представників усіх інших народів боротися проти німецького та сталінського тоталітарних режимів. У лавах УПА з'явилися вчорашні бійці й командири Червоної армії; крім українців, сюди також вступали росіяни, білоруси, узбеки, грузини, вірмени, азербайджанці, євреї та ін. У прийнятій згодом політичній декларації зазначалося: «Ми за повне визволення українського народу від московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову

самостійної Соборної Держави без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведешників та партійних паразитів».

У лавах ОУН – УПА за різними підрахунками було 20–40 тис. осіб. Крім *двох фронтів* (радянського та німецького), які тримала УПА, повстанцям довелося розгорнути й *третій* фронт проти польських партизанів АК, що діяли в західних регіонах України. Поляки намагалися взяти під свій контроль території України, які, на їхню думку, історично належали Польщі. Період протистояння ОУН – УПА та АК український історик О. Субтельний назвав «українсько-польською різаниною».

Упродовж 1943–1944 рр., за підрахунками українських істориків, тільки на Холмщині вояки АК знищили 5 тис. українців та спалили десятки сіл. За наказом Р. Шухевича ОУН – УПА провела відплатні акції. Як стверджує О. Субтельний, «вирізано 60–80 тис. польських чоловіків, жінок і дітей». Унаслідок трагічних подій обидва народи переживали криваву драму, яка тривала до 1947 року.

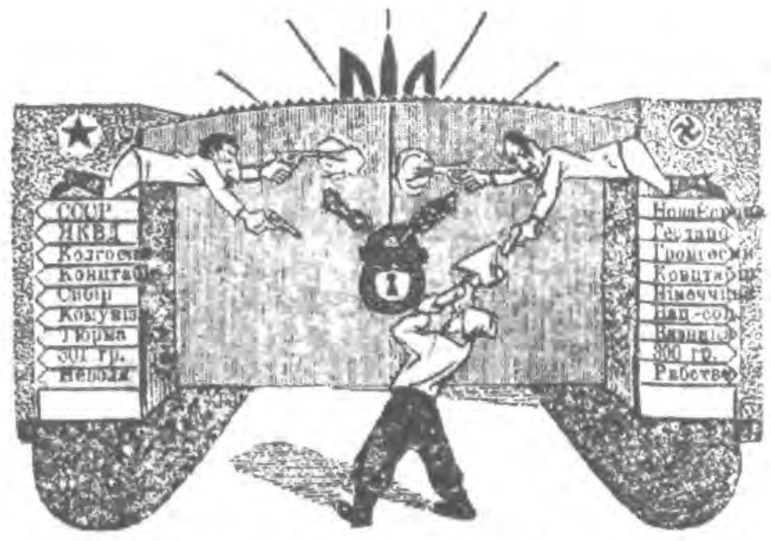

Дядько Іван прорубається до волі. З літопису УПА

Серед найбільших військових операцій можна вважати напад УПА 19 серпня 1942 року на станцію Шепетівка, унаслідок якого німецький гарнізон зазнав важких утрат.

Бойові дії УПА в 1943 році на Волині та Поліссі призвели до того, що в ряді районів була повністю ліквідована німецька окупаційна адміністрація й проголошена тимчасова українська військова влада. Через низку продуманих та вдало проведених бойових операцій значно зріс авторитет УПА як військової структури.

Встає його райдужна Батьківщина. З літопису УПА

21 березня 1943 року здійснено напад на Горохів, під час якого курінь С. Качинського («Остапа») здобув численні трофеї та кілька стратегічних об'єктів. 2 травня 1943 року на трасі Брест — Ковель убито командувача «Штурмабтайлюнга» генерала В. Лютце. У середині травня 1943 року неподалік від Дубно обстріляно автомобіль, у якому їхали німецькі офіцери та митрополит Української автономної церкви Олексій (Громадський), відомий своїми антинаціоналістичними виступами, вірністю московському патріархові та відвертою колаборацією з німцями.

У серпні 1943 року відбувся бій у Загорові роти Андрія Марцинюка («Берези»), під час якого німецька сторона застосовувала важку авіацію. У бою загинули 31 повстанець із 42 та понад 100 німців (з-понад 500).

Підрозділи УПА здійснювали рейди на Правобережжя, Буковину, Закарпаття, Підляшшя, Посяння; більша частина з них мала бойовий характер (боротьба проти польських боївок і радянських партизанів), а інша — переважно пропагандистський.

У відповідь на розгортання повстанського руху німецька адміністрація вдалася до масового терору (деякий час відповідальним за каральні антипартизанські акції був генерал Еріх фон дем Бах). У регіоні відбувалися постійні каральні акції, під час яких гітлерівці знищили велику кількість заручників з-поміж мирного населення. Керівники ОУН та УПА були поставлені поза законом. За голову провідника ОУН – сд М. Лебедя («Максима Рубана») гестапо призначило нагороду 50 тис. німецьких марок. *10 жовтня 1943 року* нацистська влада проголосила *військовий стан у Галичині*.

У грудні 1943 року УНС узяла назву «УПА – Захід». Це означало завершення періоду становлення УПА й початок розширення її діяльності на регіони, опанування яких перед тим було проблематичним. Передусім утілювався в життя план опанування Карпатських гір та налагодження дипломатичної служби. У 1943–1944 рр. представники УПА налагодили контакти з угорськими, румунськими, словацькими військовими чинниками, а також з представниками союзників. Восени 1943–1944 рр. командування УПА досягло домовленості про дотримання нейтралітету з командуванням угорських і румунських частин, що перебували на українських землях; у лютому 1944 року була укладена угода з польською Армією крайовою про взаємовизнання боротьби обох народів за незалежність.

На чолі УПА стояли Головна команда та Головний військовий штаб. Армія поділялася на три Генеральні воєнні окру́ги:

- УПА – Північ, до складу якого входила територія Волині й Полісся;
- УПА – Захід, яка охоплювала території Галичини й українських земель, що перебували в складі Польщі;
- УПА – Схід (УПА – Південь), до якої входили Кам'янець-Подільська, Вінницька області та Крем'янеччина.

Кожна Генеральна воєнна окру́га (ГВО) поділялася на воєнні окру́ги (ВО).

Головну команду становили головний командир та члени Головного військового штабу. Штаб ділився на сім управлінь:

- оперативне;
- розвідувальне;
- управління постачання;
- персональне;
- вишкільне;
- управління політичного виховання;
- управління військових інспекторів.

У 1943 році, коли радянські війська вступили на територію України, УПА опинилася перед загрозою війни на два фронти. З літа 1943 року почастішали сутички УПА з радянськими партизанами. Спроби переговорів з представниками з'єднань О. Сабурова, С. Ковпака, Д. Медведєва, А. Бегми та П. Вершигори не дали реальних наслідків. Радянська сторона та гітлерівці трактували УПА як бандитів, «ворогів народу». Український націоналізм, у свою чергу, був послідовно антирадянським.

У *листопаді 1943 року* на Житомирщині відбувся *Конгрес антибільшовицького блоку народів*, який намітив проект створення спільного антирадянського фронту всіх поневолених націй. У цей час у складі УПА воювали представники інших національностей, робилися спроби створення в її складі національних формувань узбеків, грузинів тощо. Однак ці формування, як і сама участь неукраїнців в УПА, носили більше пропагандистський, аніж практичний характер.

Навесні 1944 року відбулися *перші збройні сутички УПА з регулярними радянськими частинами*. 12 лютого 1944 року перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов підписав офіційне звернення до УПА з пропозицією добровільно скласти зброю, однак УПА не відступила від боротьби. У квітні 1944 року неподалік від с. Гурби Мізоцького району Рівненської області відбулася велика битва між відділами НКВС (30 тис. осіб під командуванням генерала Марченка) та УПА – Південь (5 тис. осіб під командуванням Миколи Свистуна — «Ясеня»). Радянські війська завдали відчутної поразки УПА, яка втратила в цьому бою 3 588 вояків.

В умовах появи другого фронту була проведена реорганізація командування УПА та змінена тактика дій у нових обставинах. Насамперед вирішено об'єднати пости провідника ОУН та головного командира УПА. 27 січня

1944 року Р.-Д. Клячківський передав свої повноваження Р. Шухевичу («Тарасові Чупринці»), а сам залишився командувачем УПА – Північ (після загибелі Р.-Д. Клячківського 12 лютого 1945 року цей пост обійняв майор Іван Литвинчук — «Дубовий»). Головна команда УПА розпочала переговори з німецькими військами про припинення конфронтації. Представник УПА Іван Гриньох («Герасимовський») 5 березня 1944 року зустрівся в Тернополі з представником командування охоронної поліції (шуцманншафт) та СД кримінал-комісаром Паппе, а 28 березня — з оберштурмбанфюрером СС Вітиском. Під час розмов ішлося про можливість українсько-німецької співпраці в спільній боротьбі проти Червоної армії, забезпечення УПА зброєю з німецьких складів, обмін інформацією, яка становить тактичний інтерес для обох сторін, звільнення німцями українських повстанців, що потрапили в полон. Щоправда, співпраця, яка намітилася на рівні охоронної поліції та УПА, не принесла реальних наслідків, насамперед через брак часу, погану поінформованість низових структур, а також через неможливість досягти згоди з такими німецькими структурами, як гестапо тощо. Гітлерівці й далі проводили репресивні акції щодо повстанців, а повстанці протягом першої половини 1944 року неодноразово вели бої з нацистами.

Улітку 1944 року особовий склад УПА значно поповнився за рахунок розбитої в бою під Бродами дивізії СС «Галичина». Наприкінці 1944 року Р. Шухевич, перегрупувавши війська, відмовився від тактики широкомасштабних бойових операцій.

З 1945 року основний тягар боротьби УПА припав на УПА – Захід, а бойові дії перенеслися з Волині та Полісся до Галичини й Буковини, де діяла Буковинська українська самооборонна армія. Не припинився повстанський рух і на Волині. Більшість політичних і збройних акцій УПА була спрямована проти дій радянських адміністративно-каральних органів, зокрема проти проведення масової мобілізації, переслідування Української греко-католицької церкви, депортації місцевого цивільного населення. Командування УПА розробляло плани зі створення загону особливого призначення УПА – Схід під командуванням Костянтина Гіммельрайха, який мав пробитися в околиці Києва для організації масових антирадянських виступів.

У *1944 році* в Карпатах представники довоєнних політичних партій Західної України та східних українців створили *Українську головну визвольну раду* (УГВР), яка закликала неросійські народи СРСР об'єднатися проти Москви.

На території західних областей України також діяли й польські партизанські з'єднання, які ворогували як із загонами УПА, так і з радянськими партизанами.

Партизанський рух відіграв важливу роль під час Курської битви влітку 1943 року, коли партизани провели скоординовану операцію на залізницях для зриву перегрупування частин ворога.

Таким чином, рух Опору в Україні в роки Другої світової війни увібрав боротьбу як проти фашистських окупантів, так і за створення Української держави. Комуністичний та націоналістичний партизанський і підпільні рухи наближали час перемоги. Однак вони залишалися на різних політичних позиціях, тому радянські війська й УПА перебували в стані відкритої війни.

Праведники світу

Однією з форм українського опору гітлерівському геноцидові було рятування євреїв, які за планами нацистів підлягали цілковитому знищенню. Людей, які рятували чуже життя, наражаючи себе на смертельну небезпеку, історик М. Коваль назвав тими, «хто зберіг честь нації». За біблійними традиціями їх ще називають *праведниками*.

Переважна більшість українців негативно ставилася до Голокосту, а найсміливіші надавали допомогу євреям. Так, митрополит *А. Шептицький* особисто врятував 15 рабинів та 150 єврейських дітей. У посланні до вірних «Не вбий» він відкрито виступив на захист євреїв і через це дивом уникнув репресій з боку німецької влади. Активну допомогу євреям надавав його брат Климентій та багато інших мешканців України.

Тільки на Львівщині від нацистського геноциду врятовано кілька тисяч єврейських чоловіків, жінок, дітей. Біля 100 українців Галичини німці закатували за допомогу євреям. Євреїв переховували, допомагали з одягом та харчами, часто священики видавали їм довідки з православними іменами. На Поділлі ціле українське село Яруга стало праведником світу, врятувавши від катів усіх своїх єврейських мешканців. За підрахунками істориків, сьогодні відомо близько 2 тис. українців, які одержали високе ім'я Праведника світу. Більше має тільки Польща (понад 5 тис.) та Голландія (понад 4 тис.). На честь українців, які рятували євреїв від винищення, у Єрусалимі висаджено дерева, а самі герої нагороджені ізраїльськими медалями «Праведник народів світу».

§125. Визволення України від німецько-фашистських загарбників

Початок визволення України

Восени 1942 року на Волзі в районі Сталінграда розпочалася одна з найбільших битв Другої світової війни. У результаті наступу радянської армії 19–23 листопада в оточенні опинилося 330-тис. німецьке угруповання. 2 лютого 1943 року фашистські війська капітулювали. Перемога під Сталінградом відкрила можливість для наступу радянських військ в Україні.

18 грудня 1942 року фашистів вибили із с. Північка Міловського району (Луганщина). Того ж дня від нацистів звільнено ще декілька населених пунктів України. Першим районним центром, звільненим від окупантів, було м. Мілове. 1 066 солдатів і офіцерів загинули за визволення першого міста на українській землі.

Улітку 1943 року (5 липня – 23 серпня) радянським військам удалося завдати поразки гітлерівським арміям на Курській дузі. Загальний наступ під Курськом дав можливість визволити місто Харків (23 серпня 1943 року). Уперше за всю історію Другої світової війни Москва салютувала визволителям українського міста. Почався загальний наступ, який мав на меті повністю звільнити Україну від німецько-фашистських загарбників. Першим етапом цього плану стала підготовка до визволення Лівобережної України.

Марія Боровиченко
(1925–1943)

Народилася в селищі Мишоловка, що перебувало в межах Києва. До початку війни встигла закінчити восьмирічну школу та курси медичних сестер. У Червоній армії з 1941 р. У липні 1943 р. в бою під м. Обоянь Курської області підірвала гранатою танк ворога, який намагався знищити поранених. Загинула, рятуючи життя пораненого офіцера. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно.

Протягом серпня – вересня 1943 року від німців звільнено Лівобережжя з його промисловим серцем — Донбасом. Операції на території Лівобережної України відбувалися в досить важких умовах. Відступаючи, нацисти в безсилій люті теж застосували тактику «випаленої землі» — знищували все, передусім промислові об'єкти й матеріальні цінності, які не можна було вивезти до Німеччини. У жовтні 1943 року радянські війська остаточно ліквідували німецькі плац-

дарми в районі Мелітополя та Запоріжжя й самі почали закріплюватися на правому березі Дніпра біля Києва та Кременчука. На черзі була операція з визволення столиці України.

Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників

«Східним валом» назвали фашисти укріплення на правому березі Дніпра. Тут їм удалося сконцентрувати значні військові сили, зокрема есесівські танкові дивізії «Адольф Гітлер», «Рейх» та ін. Командування вермахту розраховувало на те, що Дніпро як багатоводна річка з високим правим берегом стане надійним оборонним рубежем. «Радше Сонце впаде в Дніпро, ніж росіяни здолають Східний вал», — хвалькувато заявляв Гітлер.

Протягом жовтня 1943 року війська І Українського фронту під командуванням М. Ватутіна вели запеклі бої за розширення плацдарму на правому березі Дніпра в районі Букрина. Незважаючи на це, спроба розвернути наступ на Київ успіху не мала. На цьому напрямку ворог зосередив велику кількість військ, організував глибоку ешелоновану оборону й чинив запеклий опір. У ході Дніпровської наступальної операції виявилася слабка матеріально-технічна підготовка військ, не вистачало переправних засобів, незадовільно забезпечувалося прикриття наступальних частин. Учасник подій В. Астаф'єв (відомий радянський письменник) згадував у своїх щоденниках: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять. Через п'ять – шість днів усе це спливає. Уявляєте?»

Ураховуючи ситуацію, яка склалася в районі Києва, ставка Верховного головнокомандування та керівництво І Українського фронту прийняли рішення про перевезення наступальних сил на новий плацдарм у район Лютежа. Такого маневру фашисти не очікували. Після запеклих боїв

Микола Ватутін
(1901–1944)

Генерал армії, Герой Радянського Союзу (посмертно). У 1920 р. вступив до Червоної армії. 1922 р. закінчив 14-ту піхотну школу в Полтаві, 1926 р. — Київську вищу об'єднану військову школу. Навчався у Військовій академії ім. Фрунзе, Академії Генштабу. Служив заступником начальника та начальником штабу Київського військового округу. Під час Великої Вітчизняної війни командував військами Воронезького, Південно-Західного та І Українського фронтів. Брав участь у Сталінградській битві та битві на Курській дузі. Його війська визволяли Бєлгород, Харків, Київ, форсували Дніпро. Загинув під час бойових дій. Похований у Києві, де йому встановлено пам'ятник.

6 листопада 1943 року столиця України була повністю звільнена від німецько-фашистських загарбників. Перемога над ворогом мала широкий міжнародний резонанс. Після визволення Києва Лондонське радіо сповістило: «Взяття Києва радянськими військами є перемогою, яка має величезне не тільки воєнне, але й моральне значення... Німеччина чує похоронні дзвони. На неї насувається лавина».

Переправа радянських військ на правий берег Дніпра, північніше Києва. Жовтень 1943 р.

Гітлерівське командування за будь-яку ціну намагалося відбити Київ. Для цього на Київському напрямку були зосереджені значні танкові та моторизовані сили. 13 листопада почався німецький контрнаступ. Важкі бої тривали до 25 листопада. Гітлерівцям удалося захопити Житомир та Коростень. Командування I Українського фронту ввело в бій стратегічні резерви. Наприкінці грудня фашистів відкинуто від Києва, була звільнена територія, захоплена німцями напередодні. За Київську наступальну операцію 2 438 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Десятки тисяч воїнів одержали високі державні нагороди. 65-ом військовим частинам та 15-ом з'єднанням на честь визволення Києва надано назву «Київські».

Никифор Шолуденко, танкіст, який перший увірвався до Києва

У результаті успішних бойових дій радянські війська оволоділи на правому березі Дніпра територію площею близько 500 кв. км.

Київська наступальна операція завершила корінний перелом у ході Другої світової війни й мала надзвичайний вплив на весь наступний характер воєнних дій.

Остаточне визволення території України від німецько-фашистських загарбників

На вирішальному етапі битви за Україну радянські війська, зосереджені на теренах України, мали значну перевагу над ворогом. Так, у складі I, II, III та IV Українських фронтів налічувалося понад 2,3 млн. осіб, 28,8 тис. гармат і мінометів, 2 тис. танків і самохідних артилерійських установок (САУ), 2 370 літаків. Українські фронти, відповідно, очолювали відомі полководці (М. Ватутін, І. Конєв, Р. Малиновський, Ф. Толбухін).

їм протистояло німецьке угруповання армій «Південь» (командувачі Е. Манштейн і В. Модель), яка налічувала 1,8 млн. солдатів і офіцерів, 16,8 тис. гармат і мінометів, 2,2 тис. танків і штурмових гармат, 1 460 літаків.

За 1944 рік на теренах України радянські війська здійснили 35 військових операцій, значна частина яких стала виявом найвищих зразків військового мистецтва.

24 січня 1944 року війська I та II Українських фронтів перейшли в наступ на Корсунь-Шевченківському виступі. Незважаючи на опір ворога, війська обох Українських фронтів 28 січня з'єдналися в районі м. Звенигородки. У «котлі» опинилися 10 гітлерівських дивізій, багато артилерійських, танкових і саперних частин, загалом майже 80 тис. солдатів і офіцерів.

Агітаційний плакат доби Великої Вітчизняної війни

На честь «Нового Сталінграда», як назвали Корсунь-Шевченківську операцію, Москва салютувала Українським фронтам 20 залпами з 224 гармат. Бойові частини, що відзначилися в боях, одержали почесні назви «Корсунських» і «Звенигородських».

Майже одночасно з *Корсунь-Шевченківською операцією* війська I Українського фронту розпочали наступальні дії на Рівненсько-Луцькому напрямку. Наступ радянських військ відбувався в складних умовах заболоченої місцевості та бездоріжжя. Велику допомогу радянським частинам надали партизанські загони О. Сабурова, О. Федорова, В. Бегми та ін. 2 лютого 1944 року звільнено від окупантів Луцьк і Рівне. У результаті наступу радянських військ визволено Проскурів, Тернопіль, Вінницю.

30–31 січня 1944 року війська III та IV Українських фронтів розгорнули наступ на Нікопольсько-Криворізькому напрямку. Гітлерівське командування надавало великого значення збереженню під своїм контролем Нікополя та Кривого Рогу — районів, багатих на марганцеві та залізні руди. Війська генералів Р. Малиновського та Ф. Толбухіна раптовими ударами прорвали оборону німців і, переслідуючи частини вермахту, визволили Нікополь (8 лютого) та Кривий Ріг (22 лютого).

У березні – квітні 1944 року розпочався другий етап грандіозної битви на Правобережжі. Війська I Українського фронту з 4 березня по 17 квітня

1944 року здійснили *Проскурівсько-Чернівецьку операцію*, у результаті якої вороже угруповання було розколоте на дві частини. Радянські війська вийшли до передгір'я Карпат. 5 березня – 17 квітня 1944 року війська II Українського фронту в ході *Умансько-Ботошанської операції* розгромили VIII німецьку армію, вийшли 26 березня 1944 року до державного кордону СРСР і перенесли бойові дії на територію Румунії — країни-сателіта фашистської Німеччини. Війська III Українського фронту за підтримки сил Чорноморського флоту успішно здійснили Одеську операцію. 28 березня вони визволили Миколаїв, а 10 квітня — Одесу.

Орден Богдана Хмельницького

8 квітня 1944 року розпочалися бої за Крим. 11 квітня визволено Керч, 13 квітня — Сімферополь. 5 травня почався штурм севастопольських укріплень ворога. Особливо жорстокі бої розгорнулися на Сапун-горі. Після 9-годинного штурму вона вже була в руках радянських військ. 9 травня 1944 року Севастополь звільнено від загарбників.

Довідка. *Орден Богдана Хмельницького* започаткований 10 жовтня 1943 р. Орденом нагороджувалися командири та бійці Червоної армії за особливу мужність і рішучість в операціях з розгрому німецьких військ. Має три ступені. Найвищим є перший ступінь.

12 травня 1944 року Крим повністю визволили від фашистів. 17-та німецька армія втратила десятки тисяч осіб убитими та полоненими, майже всю бойову техніку.

Улітку 1944 року розпочався заключний етап визволення України від німецько-фашистських загарбників. 13–14 липня розгорнулися бої з угрупованням гітлерівських армій «Північна Україна» на Рава-Руському та Львівському напрямках. У результаті потужного наступу були оточені значні сили ворога під Бродами (Львівська область) — 8 дивізій чисельністю до 60 тис. осіб. У боях знищено понад 38 тис. гітлерівців, понад 17 тис. узято в полон. Серед розбитих сил вермахту була й дивізія СС «Галичина». Вона втратила більше половини свого складу. З оточення вирвалося тільки 3 тис. осіб, решта (3,7 тис.) потрапила в полон, загинула або перейшла в УПА.

У ході успішного здійснення Львівсько-Сандомирської операції (13 липня – 29 серпня 1944 року) була знищена група армій «Північна Україна». Війська II та III Українських фронтів унаслідок Ясько-Кишинівської операції (20–29 серпня 1944 року) розбили групу армій «Південна Україна».

У жовтні 1944 року в ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося визволення всієї території України: 27 жовтня був звільнений від окупантів Ужгород, а наступного дня — решта населених пунктів Закарпатської України.

§ 124. Внесок працівників тилу України в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни

Промисловість і сільське господарство фронту

Евакуація промислових та сільськогосподарських об'єктів України в східні райони Радянського Союзу (Поволжя, Урал, Сибір, Середня Азія) відбувалася за загальним планом *Державного комітету оборони* (ДКО). Ця програма передбачала:

- переведення народного господарства на воєнні рейки;
- мобілізацію виробничих потужностей економіки на потреби армії та флоту, перехід промислових підприємств на випуск військової продукції;
- мобілізацію матеріальних ресурсів сільського господарства на потреби збройних сил, військових та оборонних галузей;
- перебудову транспорту для військових потреб, підвищення ефективності залізниць, введення військового графіка перевезень, забезпечення першочергового руху військових потягів;
- забезпечення потрібними кадрами нових та евакуйованих військових об'єктів, особливо оборонних та металургійних підприємств, електростанцій, залізниць тощо.

Організація оборонної індустрії в тилових районах СРСР складалася з трьох основних етапів:

- евакуації промислових потужностей та об'єктів сільського господарства;
- розгортання промислових та сільськогосподарських комплексів на нових місцях;
- випуску військової продукції та забезпечення всім необхідним військових галузей.

Евакуація підприємств здійснювалася в дуже важких умовах постійного бомбардування чи артилерійських обстрілів німців. Незважаючи на

військові труднощі (поразки радянських військ, швидке просування німців, певну розгубленість місцевого керівництва і безгосподарність), з липня 1941 року по середину 1942 року з України в цілому вдалося евакуювати найголовніші промислові об'єкти і вивести їх на довоєнні потужності.

Евакуацію народногосподарських об'єктів у глибокий тил цілком справедливо вважають першою великою перемогою над нацистською Німеччиною.

Трудовий подвиг українців у тилу

Виробничі колективи України разом з місцевим населенням починали відразу налагоджувати підприємства. Працювати доводилося в складних кліматичних умовах, без відпусток і вихідних, по 12–14 годин на добу. Нерідко робітники тижнями не спали і їли в цехах.

Джерела

З листа дружини Героя Радянського Союзу П. Тур'яна з Куйбишева своєму чоловікові на фронт

Я з тобою, любий! Мої дівчата удостоєні звання фронтової бригади. Ми, жінки, віддаємо всі сили для того, щоб більше виготовити зброї, щоб ви швидше розгромили ворога й повернулися додому.

Гасло «Все для фронту! Все для Перемоги!» стало нормою життя працівників тилу. Вагомий внесок у перемогу над ворогом належить українським металургам, підприємствам «Дніпроспецсталі», «Запоріжсталі». За 6 місяців побудовано й уведено в дію провідні цехи Маріупольського металургійного заводу ім. В. Куйбишева. До війни їх зводили протягом трьох років. А на початку листопада 1942 року цех виробив перші партії труб.

На Краматорському металургійному заводі під час війни

В умовах воєнного часу постійно зростала потреба в продукції паливно-енергетичного комплексу. Особливо це стосувалося вугілля. На підприємства вугільної галузі східних районів СРСР перевезено 54 тис. шахтарів з Донбасу. Олексій Стаханов став восени 1941 року на чолі тресту «Карагандавугілля», а славетний український шахтар Микита Ізотов у жовтні 1942 року очолив трест «Челябвугілля».

Як і в 30-ті рр., серед місцевих шахтарів організовано стахановські та ізотівські школи, де гірники здобували навички високопродуктивної праці. Прихід на шахти гірників Донбасу значно вплинув на ефективність праці всіх трудових

колективів. У складних умовах війни (нестача кваліфікованої робочої сили, підготовка і перепідготовка кадрів, низький рівень механізації праці, погані матеріально-побутові умови гірників) удалося значно підвищити ефективність праці. Наприклад, якщо в січні 1942 року середньодобовий видобуток вугілля на шахтах Челябінського вугільного басейну становив 14,6 тис., у травні цього ж року — 19,8 тис., то в серпні — 23,7 тис. т.

Постійно зростали темпи видобутку залізної руди. На схід перебазувалися численні колективи гірників Криворіжжя та Нікополя. Разом з трудівниками Уралу вони освоїли нові залізорудні басейни. Криворізькі гірники О. Семиволос, І. Завертайло, С. Єременко, які працювали на уральських рудниках, виробляли понад 10 норм за зміну. 1942 року О. Семиволос установив новий рекорд — виконав 45 норм за зміну.

Перед відправленням на фронт

Героїчною працею відзначалися українські машинобудівники. Танкові заводи Уралу щомісяця випускали 2 тис. танків. Тільки трудівники Харківського тракторного заводу випустили тисячі бойових машин.

За найактивнішої участі українських робітників, інженерів, службовців у східних районах СРСР побудовано 2 250 великих промислових підприємств. Уже на кінець 1942 року Радянський Союз обігнав гітлерівську Німеччину з виробництва військової техніки та озброєння.

Збирання автоматів

Евакуація колгоспів і радгоспів з України здійснювалася переважно до Поволжя та Казахстану. До середини осені 1941 року вдалося вивезти в радянський тил біля 2 млн. т зерна та зернопродуктів, понад 6 млн. голів худоби, близько 26 тис. тракторів, різноманітне майно колгоспів, радгоспів, МТС. Не вдалося евакуювати понад 40 тис. тракторів, 900 тис. т зерна та зернопродуктів, 87% поголів'я худоби. До тилових районів СРСР евакуювали з України 40 тис. кваліфікованих сільськогосподарських працівників.

Зразки самовідданої праці демонстрували передовики перших п'ятирічок. 1942 року бригада П. Ангеліної в складі її сестер Надії, Олени та Катерини, працюючи на трьох тракторах, обробила 4 990 га землі в колгоспі Західно-Казахстанської області.

Маючи багатий досвід вирощування зернових і технічних культур, високоефективного тваринництва, трудівники сільського господарства України надали істотну допомогу колгоспам і радгоспам східних регіонів. За 1942–1945 рр. посівні площі в Радянському Союзі збільшилися на 26 млн. га. За роки війни колгоспи й радгоспи України здали державі 16,5 млн. т зерна, 400 тис. т м'яса, майже 250 тис. т молока.

У 1942 році трудівники тилу започаткували ще один *патріотичний рух* — збір коштів на будівництво танкових колон, артилерійських батарей, авіаційних ескадр. Трудящі України взяли активну участь у збиранні коштів на танкову колону «За Радянську Україну».

Героїчний подвиг трударів села України мав великий вплив на забезпечення Червоної армії продовольством. Наприклад, добова харчова норма бійців і командирів складалася з хліба, масла, цукру, картоплі, макаронних виробів, м'ясопродуктів.

Джерела

З листа до керівництва ЦК КП(б) України від евакуйованих колгоспників Ворошиловградської області

Ми знаємо, що радянський тил — це той же фронт, і віддамо всі сили самовідданій праці на допомогу фронту. Фронту потрібне обмундирування, продовольство, і ми це дамо. Про це дбає кожний з нас.

§ 127. Українська наука та культура в роки війни

З початком війни головні науково-дослідні центри України передислоковано на схід СРСР. У складі АН УРСР були евакуйовані майже 400 академіків, членів-кореспондентів та інших наукових працівників. Президія АН УРСР та основний склад наукових кадрів розмістилися в Уфі (з червня 1943 року АН УРСР і провідні науково-дослідні установи України переведено з Уфи до Москви). При Президії АН УРСР був утворений Науково-технічний комітет сприяння обороні, який очолив президент АН УРСР О. Богомолець.

Важливе значення для фронту мали роботи українських учених у різних галузях. Перебуваючи на Уралі, академік АН УРСР М. Доброхотов розробив технологію виплавки броньованих сталей. Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з відомим науковцем Є. Патоном застосував

метод автоматичного дугового зварювання під флюсом під час збирання корпусів танків Т-34. Завдяки цьому нововведенню підвищилася якість і міцність бойових машин.

Академік О. Богомолець разом з колективом Інституту клінічної фізіології винайшов сироватку для лікування ран. Упродовж 1943 року для потреб військових госпіталів виготовлено 3 млн. доз цієї сироватки. Інститут біохімії АН УРСР під керівництвом академіка О. Палладіна створив препарат для згортання крові. У Новосибірську успішно діяв інститут-шпиталь з діагностики і терапії проникних поранень грудної клітки. Завдяки новим методикам лікування смертність серед поранених воїнів знизилася з 25–30% до 7%. Академік М. Стражеско керував в Уфі Українським інститутом клінічної медицини. Група наукових працівників під його керівництвом провела інтенсивну роботу з вивчення ранової інфекції і ранового сепсису.

Хірург-офтальмолог академік В. Філатов очолив у Ташкенті Український інститут хвороб ока й ефективно робив пересадку рогівки ока пораненим бійцям. Величезну роботу в армії проводили професори Київського медичного інституту.

З першого дня війни перебували на фронті медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів. Керівник цього закладу М. Коломійченко став головним хірургом прославленої 62-ої армії.

Фахівці гуманітарних наук уходили до бригад лекторів, які виступали з доповідями на військово-історичну тематику на передовій, у гарнізонах міст, винищувальних батальйонах тощо.

Таким чином, наукові установи допомагали збройним силам. В армії перебувало понад 300 співробітників Академії наук УРСР.

Олександр Богомолець
(1881–1946)

Український патофізіолог. Закінчив Новоросійський університет в Одесі (1906 р.). Заснував у Києві Інститут експериментальної біології і патології та Інститут клінічної фізіології. Президент АН України з 1930 р. Під його керівництвом створено багатотомник «Основи патологічної фізіології». Був ініціатором скликання в 1938 р. конференції з питань довголіття. Його праці сприяли дослідженням у галузі імунітету та алергії, патології кровообігу. Основне місце в науковому доробку О. Богомольця посідає вчення про фізіологічну систему сполучної тканини. Він установив її захисні функції в організмі, розробив і впровадив у практику антиретикулярну цитотоксичну сироватку, що більше відома як сироватка академіка Богомольця. З ініціативи Олександра Богомольця 1941 р. відкрито перший у світі диспансер для боротьби з передчасним старінням, на базі якого 1958 р. створено Інститут геронтології.

З перших днів війни українські літератори і працівники мистецтв були в перших лавах захисників Вітчизни. Уже 4 липня 1941 року «Літературна Україна» друкує вірш М.Рильського:

«З полів України, грузинських садів,
З російського поля, з казахських степів,
Росте-виротає гартована рать,
Ніколи нікому її не зламать!»

Добровольцями пішли на фронт А. Головко, М. Бажан, І. Ле, С. Скляренко, А. Малишко, Я. Качура, Л. Первомайський та багато інших. 109 з 200 членів Спілки письменників України перебували на фронті.

С. Скляренко

31 липня 1941 року вийшов перший номер газети «За Радянську Україну!», що була призначена для партизанів. До редколегії газети входили М. Бажан, В. Василевська, О. Корнійчук.

У грізний час війни публіцистика стала головною зброєю митців.

Письменник-публіцист О. Довженко створив у цей час глибоко реалістичні оповідання «Перед боєм!», «Мати» (1941 рік). Кіноповість «Україна в огні» О. Довженка відобразила героїзм, стійкість і мужність народу в битві проти фашизму. Тут О. Довженко перший в українській літературі показав найтяжчий період війни — її початок, відступ Червоної армії, чорні дні німецької окупації України. У листопаді 1943 року Й. Сталін заборонив друкувати й ставити цей правдивий твір, пройнятий любов'ю до України. О. Довженка позбавили права вертатися в Україну й очолювати київську кіностудію. Відтоді він жив і працював у Москві, зазнаючи несправедливих звинувачень.

В. Сосюра

Широко відомими в цей час стали вірші «Ми йдемо на бій», «Перемагать і жить!» П. Тичини, «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Клятва» М. Бажана, патріотичні збірки В. Сосюри.

З України були евакуйовані майже 50 театрів. Розробляючи нові форми театральної агітації, вони працювали з особливим піднесенням. Театральне мистецтво перенеслося на передову. Так, випускний курс Київського театрального інституту прямо зі студентської лави майже в повному складі добровільно пішов на фронт.

У концертах перед фронтовиками виступали майстри театрального мистецтва з України З. Гайдай, І. Паторжинський, М. Гришко та ін. У Ворошиловграді під час оборонних боїв 1941 року був створений фронтовий музично-драматичний колектив, який дав близько 300 спектаклів і концертів для військових частин і госпіталів.

З. Гайдай

Евакуйовані на схід українські театри комплектували фронтові бригади за участю найкращих акторів. Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка створив 22 бригади, які працювали на чотирьох фронтах і дали 920 концертів. Знаменитий дует Карася й Одарки з опери «Запорожець за Дунаєм» був виконаний сотні разів І. Паторжинським і М. Литвиненко-Вольгемут на фронті та в госпіталях.

З початком війни особливої важливості набула кінодокументалістика. На початку вересня 1941 року Українська студія хронікального фільму випустила перший кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни». При штабах усіх фронтів, у частинах і з'єднаннях армії були створені спеціальні групи кінооператорів. Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За період війни вони відзняли 300 документальних фільмів і кіносюжетів. Особливу цінність мали документальні фільми О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 рік) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945 рік).

Джерела

Зі спогадів І. Паторжинського про фронтові виступи

Три місяці нашої присутності на фронті дали нам дуже багато. Ми бачили приклади самовідданого служіння Вітчизні, героїзму... Я прийшов до переконання, що бійців не треба агітувати піснями про героїку. Бійці гостро сприймають гумор і сатиру. Вони давали відпочинок після їхньої важкої ратної праці.

Українські кіностудії були евакуйовані до Середньої Азії: Київська — до Ашхабада, Одеська — до Ташкента. Їхні фільми цього періоду були сповнені глибокого патріотизму.

Тема захисту Вітчизни стала основною у творчості українських художників. Об'єднані у творчі бригади, вони проводили активну художню пропаганду: створювали плакати, листівки, «агіт-вікна», малювали карикатури для військової преси. Серед найвідоміших праць художників України — твори В. Касіяна «Гнів Шевченка — зброя перемоги», О. Олександрова «Розчавимо фашистську гадину», В. Корецького «Україна вільна!» та багатьох інших.

Україна в повоєнні роки

§128. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 – на початку 1950-х рр.

Україна в період повоєнної відбудови. Економічне та політичне становище республіки

Війна принесла багато втрат Україні. Від рук фашистів загинув кожний шостий її житель (на фронтах Другої світової війни загинуло близько 6 млн. осіб, стільки ж закатували фашисти під час окупації). Гітлерівці зруйнували 714 міст, селищ, понад 28 тис. сіл і понад 16 тис. підприємств. 10 млн. осіб залишилося без житла. Україна втратила 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл і технікумів, наукових установ і вузів, 19 тис. бібліотек. Прямі збитки народного господарства України становили 285 млрд. крб. З них 106 млрд. припадає на державні підприємства і установи і 88,1 млрд. — на особисте майно громадян. Загальні втрати по СРСР: зруйновано 1 710 міст, 70 тис. сіл, без житла залишилося 25 млн. осіб, збитки обчислюють 679 млрд. крб., прямі втрати – 2,509 трлн. крб. У руїнах лежали «Запоріжсталь», «Азовсталь», Маріупольський металургійний завод, Макіївський завод ім. С. Кірова, гордість перших п'ятирічок — Дніпрогес, шахти Донецького вугільного басейну.

У важких умовах жила більшість населення України. Не вистачало продуктів харчування, одягу, взуття. Мільйони людей тулилися в землянках, бараках, гуртожитках і переповнених комунальних квартирах.

Досить складним залишалося внутрішньополітичне становище, особливо в західних регіонах України, де з поверненням радянської влади небаченою силою спалахнула боротьба з ОУН – УПА. Насадження тоталітарного режиму, прискорена радянізація західних областей після вигнання німців, масові репресії проти місцевого населення призвели до спалаху громадянської війни. Спираючись на значну підтримку місцевого населення, боротьба ОУН – УПА активізувалася.

Після завершення війни Україна активно виходить на міжнародну арену. 1944 року створено Міністерство закордонних справ УРСР, яке очолив відомий радянський письменник О. Корнійчук. У квітні 1945 року Україна

разом з СРСР та Білоруссю була включена до складу 47 країн-засновників ООН. Українські представники з'явилися в ЮНЕСКО, Міжнародній організації праці та ін. З одного боку, міжнародна діяльність республіки має позитивний характер, а, з другого, — вона повністю залежить від рішень Москви.

29 червня 1945 року між СРСР і Чехословаччиною підписано Договір про входження Закарпатської України до складу УРСР. 16 серпня 1945 року були врегульовані територіальні проблеми між Радянським Союзом та Польщею і Румунією, підписано документи про встановлення нового кордону. 10 лютого 1947 року в Парижі представники СРСР, БРСР, УРСР разом з іншими державами підписали договори з країнами, які в роки Другої світової війни воювали на боці гітлерівської Німеччини: Румунією, Угорщиною, Фінляндією, Болгарією та Італією.

Відбудова народного господарства України

У досить складних і суперечливих умовах почалася післявоєнна відбудова народного господарства України. Ціною величезного напруження сил загоювалися рани війни. У відбудові народного господарства доводилося долати чимало труднощів. Наприклад, союзний уряд визнав недоцільним, економічно неефективним повернення в Україну багатьох об'єктів промисловості та сільського господарства. Доводилося все починати спочатку.

Сталінська пропагандистська машина вдалася до добре випробуваних ідеологічних гасел: «Потрібне напруження всіх сил для відбудови. Тепер ми живемо складно, відбудуємося — і все зміниться на краще». У республіці широкого розмаху досягло соціалістичне змагання. Для пропаганди нової політики встановлено медаль «За відбудову вугільних шахт Донбасу».

У серпні 1946 року Верховна Рада УРСР схвалила п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства республіки на 1946–1950 рр. Протягом п'ятирічки обсяг капіталовкладень у відбудову народного господарства в 3 рази перевищував фінансування всіх попередніх трьох п'ятирічок разом узятих. За темпами будівництва Україна нагадувала 30-ті роки. Наприклад, до жовтня

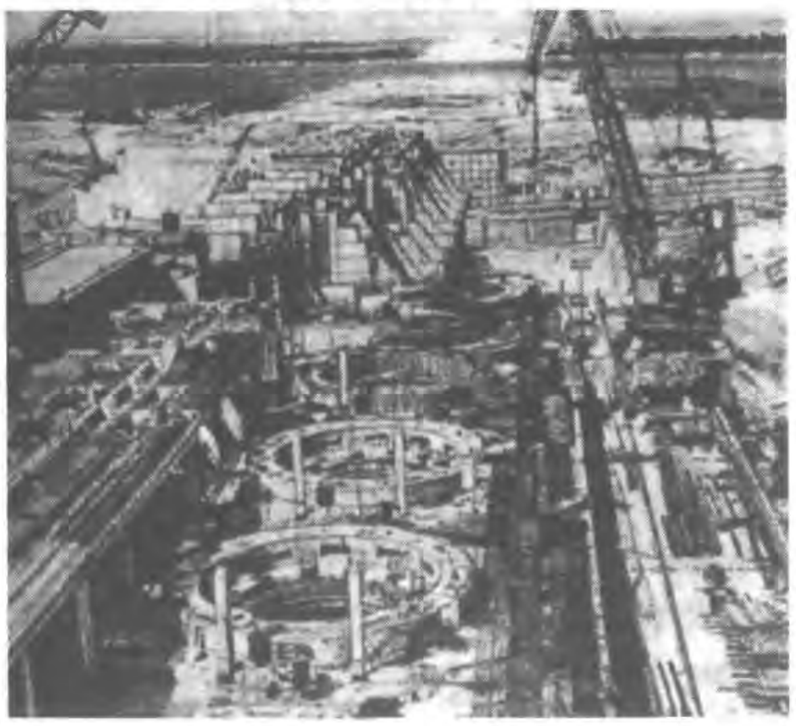

Відбудова Дніпродзержинської ГЕС

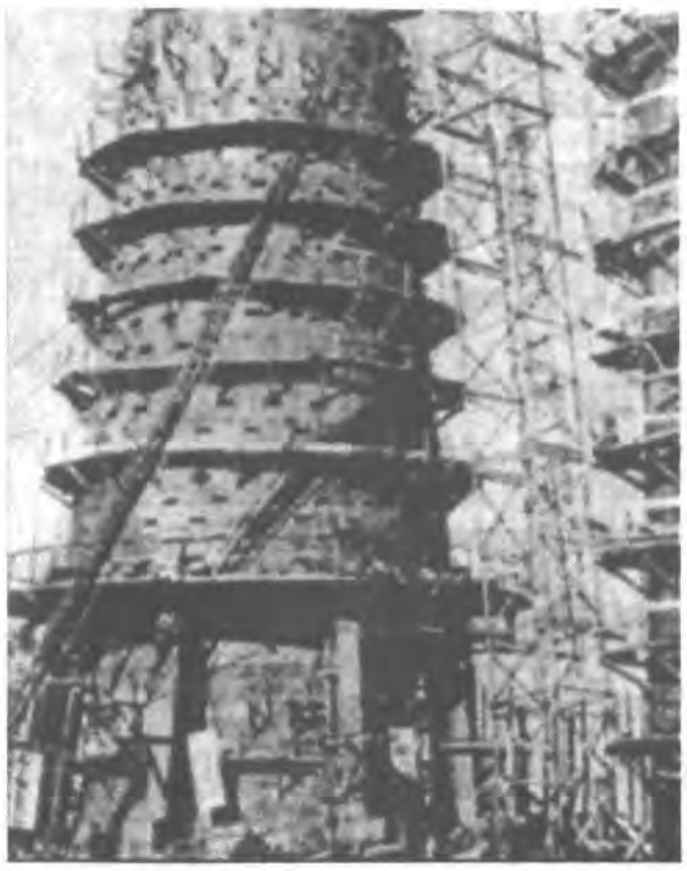

Відбудова «Запоріжсталі». 1948 р.

1945 року в республіці відбудовано 123 з 306 основних шахт. Навесні 1947 року Дніпрогес дав перший струм. Піднялися з руїн «Запоріжсталь» і «Азовсталь», машинобудівні підприємства Києва, Харкова та інших міст, здано в експлуатацію найбільший на той час в СРСР та Європі газопровід «Дашава – Київ». Обсяг валової продукції промисловості України за першу післявоєнну п'ятирічку збільшився в 4,5 раза й перевищував рівень 1940 року на 15%. На кінець п'ятирічки Україна виробляла чавуну, сталі, кам'яного вугілля стільки, як у довоєнний час, а з виробництва прокату, чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, залізної руди показники значно перевищували цей рівень.

Успіхи відбудови дозволили *1947 року скасувати карткову систему* і *провести грошову реформу*, яка знецінила особисті заощадження громадян.

З 1946 року Радянський Союз опинився в стані «холодної війни» зі своїми колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції (США, Великобританією та ін.). Розраховувати на міжнародну допомогу не доводилося. З'явилася страхітлива примара «Третьої світової війни». Тому післявоєнна відбудова здійснювалася переважно знайомим з радянської історії методом: спочатку — метал і вугілля, зброя, потім — життєвий рівень людей.

Сільське господарство України в повоєнний час. Голод 1946–1947 рр.

Найгостріше проблеми відбудови народного господарства виявилися в сільському господарстві:

- війна підірвала матеріальну базу колективних господарств, значна кількість колгоспів і радгоспів була зруйнована, занепали виробничі площі, гостро відчувалася нестача техніки;
- протягом 1943–1945 рр. основною робочою силою колективних господарств були жінки, підлітки, діти, інваліди;
- після повернення радянської влади на селі починали відновлюватися звичайні командно-адміністративні порядки минулого, які мало враховували інтереси господарств і людей;

- визнано за недоцільне повернення значної частини евакуйованих господарств;
- надмірні податки виснажували підсобні селянські господарства — податки стягували з тих, хто тримав свиней, мав яблуні й груші, селянам треба було здавати державі молоко (по 200 л на рік з господарства). Селян примушували купувати на великі суми облігації державної позики.

Голод 1946–1947 рр. Малосніжну зиму 1945 року змінило посушливе літо 1946 року, зимові та ярові культури майже цілком загинули. Неврожайного 1946 року для України був установлений великий хлібозаготівельний план, який становив 340 млн. пудів зерна. З часом і його збільшили.

Щоб забезпечити виконання державних планів, у сільські райони України прибули представники найвищих партійних і радянських органів, судів, прокуратури. Незважаючи на те, що врожай в окремих областях України становив 2–3 ц з га, була відновлена практика 30-х рр. конфіскації хліба. Попри силові методи, план хлібозаготівель виконано на 62,4%. Як і в 30-ті рр., замайоріли знайомі штампи «приховування зерна», «розкрадання», «саботаж».

Відновив свою діяльність закон «Про п'ять колосків». За 1946 – початок 1947 рр. в УРСР засуджено до різних термінів покарання й навіть розстрілу понад 1 300 голів колгоспів. Боячись репресій, районні й місцеві керівники почали здавати за планом заготівель насіннєвий фонд.

На фоні неврожаю та надмірних поставок зерна в республіці загострилася проблема кормів. З 1946 року почався масовий падіж худоби. На 1 січня 1947 року поголів'я великої рогатої худоби в Україні зменшилося на 46 тис. голів, на 1 млн. свиней, на 35 тис. коней. Щоб запобігти катастрофі, колгоспним господарствам рекомендували збільшити здачу м'яса державі. Окремі райони навіть рапортували про успіхи перевиконання таких поставок.

Катастрофа насувалася швидко. Узимку 1946 року Україна зазнала нового удару

Джерела

З інформації
Міністерства державної безпеки УРСР
щодо політичних настроїв населення
у зв'язку з голодом
(грудень 1947 р.)

З висловлювань громадян: «Життя в Полтаві дуже важке. Дуже багато людей пухне... Не знаю, як дожити до врожаю».

«Ось дочекалися врожаю, а хліб від нас вивозять в інші країни... Нам знову доведеться голодувати».

«Із продуктів нічого не одержую, становище жахливе, а вдіяти нічого не можна. З такою великою сім'єю їхати без грошей нікуди. Воював чотири роки, нагороджений орденами й медалями, а ось після війни нікому не потрібен...».

голоду. Селяни змушені були відкопувати з-під снігу мерзлу картоплю, буряки — усе, що залишилося на колгоспних полях після збирання. Їли кору дерев, дрібних гризунів тощо.

Унаслідок недоїдання серед селян поширювалася дистрофія, різноманітні хвороби. Швидко зростала смертність серед сільського населення. Органи МВС зафіксували непоодинокі випадки канібалізму (людоїдства).

Джерела

Зі спогадів М. Хрущова

Незабаром стали надходити офіційні повідомлення про людей, які померли з голоду. Відмічалися випадки людоїдства... Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, що він їздив в один з колгоспів перевірити, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, що працювала в цьому колгоспі. Ось як він розповідав про це: «Я побачив страхітливу ліву картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, який лежав на столі. При цьому вона промовляла: «Маланку вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванка, протримаємося ще трохи». Уявляєш собі все це? Ця жінка з голоду збожеволіла й зарізала своїх дітей.

У період голоду з України відбувався *масовий вивіз сільськогосподарської продукції*. Так, з СРСР для допомоги країнам так званої «народної демократії» (Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та ін.) вивезено 1,7 млн. пудів хліба.

Сам М. Хрущов, як і багато партійних та радянських керівників, неодноразово звертався до Москви, і особисто до Й. Сталіна, щоб повідомити про трагічний стан у сільському господарстві республіки.

Коли ж М. Хрущов особисто попросив допомоги в «батька народів», Й. Сталін розлютився: «Ти, — кричав він М. Хрущову, — м'якотілий. Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони прагнуть, щоб ми розтринькали наші державні запаси». В обмеженому колі Сталін назвав М. Хрущова «підозрілим типом». М. Хрущова пізніше звільнено з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, а на цю посаду був призначений Л. Каганович.

Катастрофа в українському селі примусила сталінське керівництво надати певну допомогу республіці. З державних фондів України була надана позика — 35 млн. пудів зерна. До республіки додатково направлено трактори та іншу сільськогосподарську техніку. 140 млн. крб. виділено УРСР для безплатного харчування населення.

Становище поступово стабілізувалося, але наслідки третього голоду були подолані не повністю. Унаслідок голоду 1946 року в республіці загинуло 800 тис. осіб, 1 млн. хворів на дистрофію.

Сільськогосподарське виробництво України вдалося вирівняти в 1950 році. Проте воно залишилося малопродуктивним. Як слушно підкреслив український історик Ю. Зайцев, це зумовлено:

- низькою врожайністю культур;
- недостатньою матеріальною зацікавленістю трудящих у розвитку колгоспного виробництва;
- низькими заготівельними цінами на продукцію сільського господарства;
- командно-бюрократичною системою управління й планування.

Голод 1946–1947 рр. залишився в історичній пам'яті українського народу. Одна із сучасниць так схарактеризувала його причини: «Сталін хотів усіх людей України видушить».

Сам же кремлівський диктатор уважав по-іншому. У голодні повоєнні роки він по-блюзнірськи стверджував: «Нема більше України з відсталим господарством, з відсталою культурою, зі злиденним населенням, є Україна... з найбільш передовим у світі соціалістичним сільським господарством... Україна, у якій творцем і розпорядником усіх багатств є сам народ».

§129. Суспільно-політичне життя України в другій половині 40-х — на початку 50-х рр.

Суспільно-політичне оновлення України

Перемога над фашизмом сприяла могутньому патріотичному та національному піднесенню України. Незважаючи на страшні втрати, які принесла війна, і повоєнні проблеми, у республіці активізувалося громадсько-політичне життя. Українське суспільство чекало на поліпшення з боку центру: припинення репресій, реформування колгоспної системи, демократизації. Набирала сили українська компартія (за роки війни її чисельність зменшилася зі 650 тис. осіб у 1940 році до 200 тис. осіб у липні 1945 року). У 1949 році вона вже набула довоєнної чисельності. На XVI з'їзді КП(б)У (січень 1949 року) делегати-українці становили 61%. Серед комуністичних керівників України різних рангів до 1951 року українців було 71,1%. Як зазначає український історик Ярослав Грицак, «збільшення представництва українців на всіх рівнях партійних структур створювало передумови для автономістських настроїв у КП(б)У і республіці взагалі». Розширення конституційних прав України (хоч і формально) посилювало почуття гідності й упевненості серед українських партійних лідерів.

21 листопада 1949 року Президія Верховної Ради УРСР затвердила *атрибути державності* — герб, прапор, державний гімн УРСР, які символізували Україну як Радянську Соціалістичну Республіку, невід'ємну частину СРСР.

У повоєнний час посилюється активність українських діячів культури, письменників, публіцистів, науковців. Важливими чинниками піднесення національної свідомості та суспільно-політичної активності українців стали:

- їхній вагомий внесок у перемогу над гітлерівською Німеччиною;
- завершення формування території України після Другої світової війни, оформлення (фактичне) у межах УРСР соборності українських земель;
- вихід України на міжнародну арену (ООН та інші світові організації);
- зростання політичної та економічної ролі республіки в Радянському Союзі;
- відчуття національної гідності, особистої значимості у відродженні патріотичних прагнень суспільства.

Ждановщина в Україні

Сталінський режим був серйозно занепокоєний ситуацією в СРСР, особливо в Україні. Москва розпочала нову ідеологічну кампанію зі знайомими сценаріями пошуків «ворогів народу». Наступ сталінізму очолив помічник кремлівського диктатора, секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов. Повоєнна хвиля переслідувань почалася 1946 року розгромною постановою ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» та «Ленинград»». Головним об'єктом брутальної критики стали відома поетеса А. Ахматова й письменник М. Зощенко. М. Зощенка відверто назвали «паскудою і покидьком літератури».

А. Ахматова

Не забули в Москві й про Україну. ЦК ВКП(б) у липні 1946 року звинуватив українських комуністів у тому, що вони «не приділяють належної уваги підбору кадрів та їхній політико-ідеологічній підготовці в галузі науки, літератури, мистецтва, де існує ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія» і «мають місце українські націоналістичні концепції». Цього ж року ЦК КП(б)У під тиском центру ухвалив ряд постанов «Про перекручення й помилки у висвітленні ук-

раїнської літератури в «Нарисі історії української літератури»», «Про журнали «Перець», «Вітчизна»» та ін. З'явилися розгромні рецензії на «Історію України», видану 1943 року.

У 1947 році ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР». Помилками вважали недостатнє висвітлення в працях українських істориків проблеми класової боротьби та українсько-російських відносин. Нещадної критики зазнали твори українських літераторів Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка. Під ждановським пресом опинилися українські радіо, кіно, культурно-освітні установи. Нерідко доходило до абсурдів. Наприклад, засуджувалася опера К. Данькевича «Богдан Хмельницький», у якій начебто недостатньо розкрита прогресивна роль російського царя та московських бояр.

Андрій Малишко
(1912–1970)

Український поет-лірик, поет-пісняр, публіцист, перекладач, громадський діяч. Автор поем «Ярина» (1938), «Кармалюк» (1940), «Дума про козака Данила» (1941), збірок поезій «За синім морем» (1950), «Що записано мною» (1956), «Полудень віку» (1960), «Вічний голос» (1961), «Далекі орбіти» (1962) та ін. Народними піснями стали вірші поета, покладені на музику — «Київський вальс», «Білі каштани», «Пісня про рушник», «Стежинка». Співуча й милозвучна лірика А. Малишка стала коштовною перлиною української поезії.

Знаковим явищем для України стала *«лисенківщина»*. Улітку 1948 року сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, яка відбувалася в Москві, закріпила «перемогу сталінізму» в біологічній науці. Ініціатором нової політики став виходець з України Трохим Лисенко. За роки Сталіна він зробив запаморочливу кар'єру, обіцяючи «батькові народів» досягти високої продуктивності в сільському господарстві, спираючись на марксистські методи господарювання. З особливою лютістю лисенківці атакували генетику, яку вони відверто називали «продажною дівкою імперіалізму». В Україні зазнали утисків відомі вчені-генетики: М. Гришко, С. Гершензон, І. Поляков та Л. Делоне. Ворожою наукою вважалася кібернетика, яка починала розвиватися в республіці.

Головний удар сталінізму припав на літературу. 1951 року зазнав переслідування В. Сосюра за вірш «Любіть Україну». Поетові зробили закид, що він оспівує не соціалістичну Україну, а Україну «взагалі». Безглуздо звинувачували в «націоналізмі», «петлюрівщині» поета М. Рильського.

Вислів поета «Я син країни Рад» сталінські ідеологи витлумачили як уславлення Центральної Ради.

Другим етапом боротьби з націоналістичними ухилами стала *кампанія проти космополітизму* (низькопоклонства перед Заходом), нацькування представників однієї нації на представників іншої.

Джерела

Зі спогадів українського єврейського письменника А. Кацнельсона

Якось у перерві під час письменницького пленуму, присвяченого боротьбі з українським буржуазним націоналізмом, до мене підійшов Юрій Яновський і сказав: «Абраме, чого ви такий блідий? Не переживайте. Тепер лають мене, а через деякий час лаятимуть Вас. Вивчайте діалектику...» І справді, як інтуїтивно відчув мудрий Юрій Іванович, через деякий час почалась боротьба з «буржуазним космополітизмом», яка по суті була боротьбою з інтелігенцією єврейського походження.

Боротьба з космополітизмом супроводжувалася масовими *репресіями проти єврейської інтелігенції*. Матеріали справ, сфабрикованих сталінськими спецслужбами, твердили, що діячі єврейської інтелігенції намагалися здійснити «змову» в інтересах міжнародного імперіалізму й сіонізму та відокремити Крим від СРСР.

Євреїв масово звільняли з освітніх закладів, наукових установ, літераторів забороняли друкувати, кидали до в'язниць. Серед репресованих опинилися видатні єврейські письменники: Г. Полянкер, Й. Бухбіндер, Н. Забара, А. Гонтар та ін. Сталінське керівництво мало цікавило, що значна кількість репресованих — учасники Другої світової війни.

Часто звинувачення було відверто сфальсифіковане. Так, Леоніда Первомайського звинуватили в сіонізмі, тому що в одному з його фронтових віршів ішлося про Синай, а це, мовляв, у Палестині. Насправді ж у творі згадувався румунський Синай, повз який радянські війська проходили в час війни.

Апогеєм боротьби з «космополітизмом» стало ганебне *вбивство* видатного громадського й культурного діяча, лідера радянського єврейства *Соломона Міхоелса* та *розстріл Єврейського антифашистського комітету* (більшість його діячів були вихідцями з України).

Завершенням сталінського антисемітського шабашу стала *«справа лікарів»* 1952–1953 рр., де євреї-лікарі відверто звинувачувалися в спробі отруєння й знищення видатних радянських і партійних діячів, серед інших і Сталіна. Навесні 1953 року Сталін, який особисто був режисером і сценаристом «справи лікарів», дав наказ про публічну страту лікарів-отруйників на Красній площі й депортацію єврейського населення з цент-

ральних районів СРСР до Сибіру. «Справа лікарів» мала широке відлуння в Україні. Радянські, партійні й правоохоронні органи УРСР усебічно сприяли планам Сталіна.

У березні 1953 року кремлівський диктатор помер, заарештованих лікарів реабілітували. Газета «Правда» сповіщала, що «міжнародним імперіалістам не вдалося підірвати ленінську дружбу народів». «Справа лікарів» не була доведена до кінця, але залишила глибокий слід у суспільному житті України.

Нове партійне й радянське керівництво СРСР і України з недовірою і підозрою ставилося до євреїв, чим викликало активні антирадянські настрої серед значної частини єврейської інтелігенції.

Входження Криму до складу України

У 1954 році з великим розмахом відзначалося 300-річчя Переяславської ради. У трактуванні радянських ідеологів саме під час її проведення відбулося возз'єднання України з Росією. Кульмінацією ювілею стала передача Україні Кримської області. 19 лютого 1954 року Президія Верховної Ради СРСР, ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом та Україною, позицію урядів РРФСР та УРСР, прийняла Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». 26 квітня 1954 року прийнято закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР».

Джерела

Указ Президії Верховної Ради СРСР
про включення Кримської області
до складу УРСР

Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Москва. Кремль. 19 лютого 1954 р.

На час переходу Криму до УРСР на його території проживало 1,2 млн. осіб. Працювали медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, низка різних технікумів і науково-дослідних установ. Крим був найбільшою курортною зоною Радянського Союзу, де щороку відпочивали й лікувалися сотні тисяч людей. В області швидкими темпами розвивалася харчова промисловість, зокрема консервна, виноробна, плодоовочева тощо.

Зв'язки між Наддніпрянщиною і Кримом мають давню історію. У X–XI ст. Східний Крим (Тмутараканське князівство) підтримував політичні й торговельні зв'язки з Київською Руссю. У XIII ст. в Крим удерлися монголо-татари, і він став улусом Золотої Орди. Після її розпаду виникло Кримське ханство (1443–1783 рр.), яке в 1475–1774 рр. було васалом Туреччини. У XVI–XVII ст. проти турецько-татарських нападників вели героїчну боротьбу запорізькі козаки. За часів турецько-татарської агресії з України до Криму вивезено понад 2 млн. українців, які асимілювалися з місцевим населенням. У 1783 році Крим приєднано до Росії, у 1797 році він увійшов до складу Новоросійської губернії, з 1802 року — до Таврійської. З підросійських територій від самодержавних кріпосницьких порядків до Таврії втікали тисячі кріпаків, щоб здобути бажану волю.

У роки Кримської війни (1853–1856 рр.) українське населення відіграло важливу роль в обороні Севастополя. Під час промислового перевороту XIX ст. місцеві виробничі кадри сформували здебільшого вихідці з Дніпровського, Бердянського й Мелітопольського повітів.

На початку XX ст. більшу частину населення Криму становили росіяни, українці, татари. У листопаді 1917 року Центральна Рада проголосила, що Таврія належить УНР. У січні 1918 року в Криму встановлена радянська влада, а згодом проголошено Радянську Соціалістичну Республіку Таврида. У жовтні 1921 року була утворена автономна Кримська РСР у складі РРФСР, хоч спільних кордонів з нею Крим не мав.

У роки Другої світової війни Крим окупували німці. З невеликої частини місцевих колаборантів гітлерівці утворили спецпідрозділи, які виконували каральні функції та боролися проти партизанів. Після звільнення Криму в травні 1944 року сталінське керівництво, спираючись на антигуманні принципи колективної відповідальності, визнало винним у співробітництві з окупантами весь кримськотатарський народ.

Протягом 18 травня 1944 року тисячі кримських татар були депортовані зі своєї батьківщини до середньоазійських регіонів СРСР. Через нестачу харчів та антисанітарію багато переселенців померло в дорозі. Упродовж травня – червня 1944 р. з Криму виселено понад 225 тис. татар, болгар, греків, вірмен, представників інших національностей. Сталінські депортації спричинили економічний хаос у регіоні, породили чимало національних та соціальних проблем, які Україна остаточно не розв'язала ще й досі.

Громадянська війна в західних областях України

Боротьба радянської влади проти ОУН – УПА в повоєнний період фактично перетворилася на громадянську війну.

Після завершення Другої світової війни в західні регіони України були направлені регулярні частини радянської армії з артилерією та частини НКВС. З місцевого населення йшло формування підрозділів поміч-ників для боротьби з ОУН – УПА.

Водночас уряд СРСР неодноразово звертався до вояків ОУН – УПА з пропозицією скласти зброю, обіцяючи амністувати їх. З 1945 по 1947 рр. серед керівництва ОУН – УПА панувала думка про неминучість Третьої світової війни між Радянським Союзом та його союзниками по антигітлерівській коаліції — США та Великобританією. Тому підрозділи ОУН – УПА вели активний опір радянській владі. Значна частина населення підтримувала оунівський опір з багатьох причин.

Джерела

Із завдань МВС УРСР щодо розгрому ОУН – УПА в західних областях України

Посилити натиск на залишки банд до їхнього цілковитого знищення; використати період настання зими для перехоплення банд до переходу на зимівки у схрони, ізолювати від населення і знищити; зосередити увагу на 50-ти особливо уражених районах, направити досвідчених чекістів, «наводнити» ці райони військами, технікою, службовими собаками, розгорнути агентуру та інформаторів...

Загони ОУН – УПА:

- рішуче протистояли насильницькій колективізації на зразок східних територій України;
- зривали насильницьку мобілізацію до Червоної армії молоді із Західної України;
- протистояли арештам та депортаціям населення;
- захищали від антизаконних дій НКВС, польського війська й партизанів.

Довідка. У 1944 році в УПА введено спеціальні *нагороди:* Золотий, Срібний та Бронзовий Хрести бойової заслуги — 1 і 2 ступенів, відзначення в наказі Крайового військового штабу, похвала в наказі військової округи та вирізнення в наказі відділу. Членів теренової мережі ОУН, політвиховників, членів СБ та цивільних осіб нагороджували Хрестами. За поранення в бою нагороджували Срібною Зіркою, а за п'ять поранень — Золотою Зіркою. Нагороджені відзнаками здобували звання «лицар». Металеві нагороди та нагрудні знаки з'явилися 1951 р. й були виготовлені підпільно за проектом Н. Хасевича.

Щоб знищити повстанський рух, радянські силові структури вжили цілу низку жорстоких політичних заходів:

- відбувалося масове виселення населення з районів розташування баз УПА;
- депортації підлягали як окремі сім'ї, так і цілі села, що були пов'язані з УПА (майже 500 тис. осіб);
- спецгрупи НКВС, переодягнуті у форму УПА, здійснювали провокації (пограбування місцевого населення, зґвалтування, убивства).

Загони ОУН – УПА відповідали:

- нападами на частини НКВС і військові підрозділи;
- знищенням радянських і партійних діячів;
- убивством місцевих активістів і членів їхніх сімей, які перейшли на бік радянської влади;
- масовим терором проти вчителів, лікарів, інженерів, працівників культурної галузі, яких зі Сходу України направляли на роботу в Західну Україну;
- провокаціями з переодяганням у форму НКВС (знущання з місцевого населення);
- диверсіями й саботажем;
- активною антирадянською пропагандою.

Протягом 1945 року загони УПА втратили 9 тис. осіб убитими й близько 24 тис. полоненими. Упродовж 1944–1945 рр. ОУН – УПА здійснило 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів, у яких загинуло понад 20 тис. військових та 30 тис. цивільного населення.

1948 року стало зрозуміло, що війни між СРСР і Заходом не буде. На цей час ОУН – УПА зазнало важких утрат. Тому керівництво повстанського руху вирішило змінити тактику боротьби.

Великі з'єднання УПА були перетворені на невеликі добре законспіровані озброєні групи по 10–15 осіб, які перейшли до партизанської війни. Активність боротьби стала знижуватися після загибелі *5 березня 1950 року* командувача ОУН – УПА *Романа Шухевича*, його замінив полковник Василь Кук (Коваль). Організований опір спадає. Окремі загони УПА ще діяли до 1956 року. Частині повстанців удалося прорватися на Захід.

Джерела

Заява Верховної Ради Української РСР з приводу постанови Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 року щодо акції «Вісла»

Народ України з розумінням сприйняв постанову Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 року щодо осуду санкціонованої польським повоєнним урядом і здійсненої 1947 року акції «Вісла».

Акція «Вісла» зруйнувала етнічну цілісність українців у Польській Народній Республіці.

Операція «Вісла»

Після закінчення Другої світової війни кордон між Радянським Союзом і Польщею згідно з договорами між ними проходив по так званій лінії Керзона. До Польщі перейшли Надсяння, Лемківщина, Холмщина й Підляшшя, на яких здавна жили українці. Основним завданням у цих регіонах УПА вважала захист місцевого насе-

лення від примусового переселення до СРСР і утисків польської влади.

Навесні 1947 року в засідці УПА загинув заступник міністра оборони Польщі генерал Кароль Сверчевський. Цей факт використано для проведення операції «Вісла». Від квітня до жовтня 1947 року проти загонів УПА (2 тис. осіб) була проведена спільна військова операція СРСР, Польщі та Чехословаччини (тільки Військо Польське нараховувало 20 тис. осіб). УПА зазнала великих утрат. Окремі її загони прорвалися до Німеччини й Австрії.

У ході операції на захід Польщі депортовано близько 150 тис. українців, яким до цього часу вдалося уникнути виселення до Радянського Союзу. Тим, хто намагався сховатися від депортації чи повертався додому, загрожувало ув'язнення в колишньому гітлерівському таборі Освенцім.

Таким чином була розв'язана «українська проблема» для Польщі. У той самий час з території України на польські землі депортовано 1 млн. поляків та 140 тис. євреїв як неблагонадійний елемент.

Українці зазнали величезних людських, матеріальних, духовних утрат. Насильницьки переселені, розсіяні, позбавлені рідних осель, свого майна, культурно-освітніх закладів та церкви, вони втратили можливість повноправного національного життя й досі відчувають наслідки тієї трагедії.

Визнання Сенатом протиправності акції «Вісла» Верховна Рада УРСР розцінює як серйозний крок до виправлення кривд, заподіяних українцям у Польщі. Ми свідомі того, що з українського боку через давні взаємні непорозуміння поляки так само зазнали в ті часи немало горя й страждань. Ми засуджуємо також страхітливі злочини сталінського режиму проти поляків.

Верховна Рада Української РСР висловлює впевненість у тому, що спільними зусиллями українці та поляки подолають наслідки трагічної минувшини і започаткують новий етап відносин між нашими народами і державами.

Ліквідація греко-католицької церкви

З поверненням радянської влади розпочався наступ на греко-католицьку церкву, яку комуністи звинувачували у зв'язках з німцями. Щоб урятувати вірних від переслідувань, митрополит Андрій Шептицький надіслав радянському урядові листа, у якому висловив надію на співпрацю з новою владою. Після його смерті (23 листопада 1944 року) митрополитом став *Йосип Сліпий*, який закликав духівництво й вірних (зокрема й оунівців) до співробітництва з владою. Проте комуністи не збиралася прощати церкві «гріхи колаборації» (співпраці

Персоналії

Йосип Сліпий
(1892–1984)

Визначний український діяч, патріарх УГКЦ, кардинал з 1956 р. Народився на Тернопільщині. У 1917 р. висвячений на священика. У 1918 р. захистив докторську дисертацію з теології. Володів грецькою, італійською, німецькою, англійською, французькою мовами. Викладав богослов'я у Львівській семінарії. З 1926 р. — член-куратор Українського національного музею у Львові. З 1929 р. стає першим ректором Львівської богословської

академії. З 1931 р. — заступник голови Українського католицького союзу. У 1944 р. після смерті А. Шептицького став митрополитом Галицьким. У 1945 р. був заарештований і звинувачений у «ворожій діяльності проти УРСР». Відбув 18 років ув'язнення. 1963 р. на клопотання папи римського Івана XXIII та президента США Дж. Кеннеді був звільнений та висланий за межі СРСР. Прибувши до Рима, він розгортає велику роботу з реорганізації та зміцнення греко-католицької церкви. За його ініціативи в Римі збудовано собор св. Софії в староукраїнському стилі, відкрито Український католицький університет. За наукову роботу Й. Сліпого обрано почесним членом НТШ (1964 р.), дійсним членом Тиберійської академії в Римі (1965 р.). Помер у Римі, був похований у соборі св. Софії. 1992 р. прах Й. Сліпого перевезено до України й перепоховано в соборі св. Юра у Львові.

під час Другої світової війни з фашистськими загарбниками) і підтримку українського підпілля. Улітку 1945 року керівництво Української греко-католицької церкви (УГКЦ) разом з митрополитом Й. Сліпим заарештували. Москва готувала «самоліквідацію» УГКЦ. Не без допомоги НКВС була створена ініціативна група на чолі зі священником Г. Костельником, яка була покликана підготувати собор, що скасував би Берестейську унію. Група розпочала агітацію серед вірних за розрив з Римом і «возз'єднання» з Російською православною церквою. У *березні 1946 року* відбувся *Львівський собор*, учасниками якого були 216 делегатів від духовенства, 19 мирян і делегація Московської патріархії. Жоден з єпископів УГКЦ у соборі участі не брав, що робило його неканонічним. Рішенням собору Берестейську унію 1596 року скасовано, проголошено возз'єднання УГКЦ з Російською православною церквою.

2,2 тис. священиків, які відмовилися визнати рішення Львівського собору, заслано до Сибіру, 200 — розстріляно. За аналогічним сценарієм у серпні 1949 року була ліквідована УГКЦ й на Закарпатті. Не згодні з утисками греко-католицької церкви духовенство й вірні перейшли в підпілля.

Період «відлиги»

§130. Україна в умовах десталінізації (1956–1964 рр.)

Процеси десталінізації та лібералізації в Україні за часів хрущовської «відлиги»

Після смерті Сталіна (5 березня 1953 року) і приходу М. Хрущова до керівництва в партії відбуваються істотні кадрові перестановки. Вони проходять не лише в Україні, але й у Литві та Латвії. Цілком можливо, що ці кадрові зміни заздалегідь спланував *Лаврентій Берія*, який розра-

ховував захопити державну владу завдяки підтримці партійної верхівки національних республік. Проте керівники України не піддалися на цю спокусу й не підтримали шефа Міністерства держбезпеки. Як згодом з'ясувалося, колишній начальник Українського штабу партизанського руху генерал Тимофій Строкач з ризиком для життя повідомив М. Хрущова про антидержавну змову.

Микита Хрущов
(1894–1971)

Державний діяч. У 1938–1949 рр. (з перервами) був першим секретарем ЦК КП(б)У, у 1944–1947 рр. очолював уряд України. Відповідав за питання розвитку економіки, зокрема вугільної промисловості. Причетний до проведення репресій проти діячів науки і культури. Певним чином був в опозиції до Л. Кагановича в його боротьбі з «українським націоналізмом». У 1953–1964 рр. був першим секретарем ЦК КПРС. Започаткував процес десталінізації життя в СРСР. Усунутий з усіх посад у 1964 р.

Прихід М. Хрущова до влади в Москві спричинив закономірні процеси «українізації» керівних кадрів в Україні. Адже перемогою над своїми політичними опонентами він великою мірою був зобов'язаний саме українським партійним керівникам, з якими підтримував міцні зв'язки ще з часів своєї роботи в Україні. Уже XVIII з'їзд КПУ в березні 1954 року окреслив тенденцію збільшення кількості українців у партійному керівництві республіки. Наприклад, у новообраному складі ЦК питома вага українців зросла зі 62% до 72%, усі вісім членів Політбюро були українцями, вони одержали посади не лише першого й другого (О. Кириченко й М. Підгорний), але й ще двох секретарів ЦК Компартії України.

Відчутні позитивні зміни відбувалися і в державному апараті, де на високі посади були висунуті драматург О. Корнійчук та син українського письменника Василя Стефаника Семен. Профспілки України замість росіянина А. Клебанова очолив українець К. Москалець. Значні кадрові перестановки відбулися в Міністерстві внутрішніх справ України після арешту прибічника Л. Берії П. Мешика. Щоб обмежити владу московської керівної еліти, М. Хрущов надавав більше повноважень національним кадрам у розв'язанні важливих проблем. Унаслідок цього можливості владних структур республіки помітно зросли, посилюючи автономістські домагання та особисті амбіції їхніх лідерів.

Збільшилося українське представництво й у союзному керівництві. Перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко був обраний до складу Президії ЦК КПРС. До всесоюзного уряду ввійшло близько десяти міністрів, що

раніше працювали в Україні. Українці значно поповнили керівний склад збройних сил СРСР.

XX з'їзд КПРС

Найголовнішим кроком на шляху десталінізації і лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 року. У звітній доповіді М. Хрущова не було ніяких сенсаційних заяв. У ній зокрема підтверджувався послідовний курс партії на розрядку міжнародної напруженості, розглядалися важливі економічні й соціальні проблеми, вихвалялися переваги «колективного керівництва». Ці проблеми висвітлювалися й у виступах делегатів з'їзду. Лише А. Мікоян у своїй промові обережно торкнувся «культу особи Сталіна», піддав сумніву деякі висновки відомого сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» і вперше публічно зазначив, що С. Косіор та В. Антонов-Овсієнко не були «ворогами народу». В останній день роботи з'їзду М. Хрущов повідомив делегатів, що вони ще мають зібратися на додаткове закрите засідання. У ніч з 24 на 25 лютого 1956 року М. Хрущов протягом чотирьох годин зачитував «таємну закриту доповідь», у якій розкрито причини утвердження «культу особи Сталіна», його конкретні прояви й наслідки. Делегати з'їзду вперше почули правду про «заповіт» Леніна, про Й. Сталіна як «нащадка» та «геніального продовжувача» справи В. Леніна, видатного «воєначальника», який насправді був жорстоким тираном і головним винуватцем страхітливих поразок Червоної армії в 1941–1942 рр.

Володимир Антонов-Овсієнко (1883–1938)

Більшовицький військовий діяч, дипломат. Народився в Чернігові. У 1903 р. вступив до РСДРП. У 1910 р. емігрував до Франції. У листопаді 1917 р. обраний членом комітету у військових справах Раднаркому. Очолив боротьбу більшовицьких військ проти уряду генерала Каледіна. Брав участь у розробці плану воєнних дій проти УНР. Входив до складу більшовицького уряду в Україні — Народного секретаріату. У 1922–1924 рр. — начальник політуправління Реввійськради. З 1924 р. на дипломатичній роботі: представник СРСР у Чехословаччині, Литві, Польщі. Пізніше займав посаду наркома юстиції. Розстріляний НКВС.

Критика культу особи Й. Сталіна на XX з'їзді партії була хоч і різкою, але поверховою. Незважаючи на свою інформаційну насиченість і емоційність, доповідь М. Хрущова скоріше маскувала, ніж розкривала справжню картину злочинів сталінізму. У ній, скажімо, засуджувалися лише зовнішні сторони тоталітаризму («культ особи»)

і найстрашніші зловживання державної влади (масові репресії). Політика ж партії в цілому на всіх етапах соціалістичного будівництва вважалася правильною. З'їзд не обговорював доповіді М. Хрущова, а прийняв з цього питання лише стислу постанову.

Проте й ця дозована критика позитивно вплинула на оздоровлення політичної і морально-психологічної атмосфери в країні, здійснила справжній переворот у суспільній свідомості. Цей переломний період у житті радянських людей, за влучним висловом І. Еренбурга, був названий хрущовською «відлигою».

Політична «відлига»

Перші ознаки політичної «відлиги» в Україні стали відчуватися у сфері культурного життя. Вони виявилися насамперед у поверненні українській культурі імен безпідставно репресованих діячів. Спочатку завдяки активній діяльності М. Рильського були посмертно реабілітовані поети О. Олесь та М. Вороний. У 1956 році з'явилися повідомлення про реабілітацію В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, М. Ірчана, В. Чумака, О. Досвітнього, І. Микитенка та ін. Згодом розпочалася кампанія за повернення чесних імен драматургові М. Кулішу, кінорежисеру О. Довженку, режисеру Л. Курбасові та ін.

Водночас розгортаються й процеси реабілітації окремих партійних, державних та військових керівників. У 1954 році створюється спеціальна комісія Президії ЦК КПРС для вивчення матеріалів, присвячених масовим репресіям у період «великої чистки» 1936–1939 рр. Наслідком її роботи стала реабілітація відомих в Україні партійних та державних діячів: В. Затонського, Е. Квірінга, С. Косіора, Ю. Коцюбинського, М. Скрипника, С. Постишева, І. Якіра. У вересні 1955 року одержали амністію громадяни, що співпрацювали з німецькими окупантами в роки

Микола Вороний
(1871–1940)

Український поет, театрознавець, режисер, перекладач, актор. Псевдоніми: Арлекін, Данилович П. Прохор В. та ін. Народився на Катеринославщині. Поетичну діяльність розпочав у гімназійні роки. Активний учасник народовольчих гуртків. Неодноразово заарештовувався за опозиційну діяльність. Належав до активних діячів Братства тарасівців. Брав участь у виданні часописів «Громадський голос», «Радикал». У 1897–1901 рр. — актор трупи М. Кропивницького. З 1910 р. жив у Києві. Його перу належать збірки «Ліричні поезії» (1911), «В сяйві мрій» (1913), «Поезії» (1920, 1929), поема «Євшан-зілля». Звинувачений більшовиками в націоналізмі та засланий до Казахстану. Загинув М. Вороний в ув'язненні.

Павло Постишев
(1887—1939)

Радянський партійний та державний діяч. Народився в Іваново-Вознесенську (Росія). З 1904 р. — член РСДРП. Брав участь у революційному русі 1905—1908 рр. Один з керівників більшовицького партизанського руху на Далекому Сході. У серпні 1923 р. направлений в Україну. У 1924—1930 рр. — секретар Київського губкому. У 1933 р. був особистим представником Й. Сталіна в Україні з необмеженими повноваженнями. Очолював політичну кампанію проти М. Скрипника. Виступав за репресивні методи під час проведення колективізації. Один з організаторів Голодомору в Україні. У 1938 р. заарештований. Розстріляний 26 лютого 1939 р.

Другої світової війни. Унаслідок цього до 1957 року в Україну повернулося понад 65 тис. колишніх членів ОУН та вояків УПА.

У цілому на кінець 50-х рр. були переглянуті справи майже 5,5 млн. осіб. Проте лише 58% з них визнано реабілітованими. Як і раніше, поза законом залишалася більшість жертв політичних репресій 1920-х — початку 1930-х рр., а також особи, які були звинувачені в українському націоналізмі.

Наростання опору десталінізації з боку сталінських сил

Колективне керівництво, проголошене М. Хрущовим після смерті Й. Сталіна, незабаром утрачає свою єдність і злагоду, а згодом остаточно розколюється на два ворожих табори. Найбільшої гостроти протистояння між ними досягло влітку 1957 року, коли колишня «сталінська гвардія» на чолі з Г. Маленковим, В. Молотовим та Л. Кагановичем вирішила дати відкритий бій М. Хрущову. Скориставшись його візитом до Фінляндії, опозиція 18 червня 1957 року поставила питання про відставку першого секретаря на засіданні Президії ЦК КПРС. Незважаючи на більшість (сім проти чотирьох), своєї мети вони не досягли. У протиборстві, що тривало чотири дні, важливу роль відіграли керівники силових структур — Г. Жуков (армія) та І. Сєров (КДБ). Вони оперативно доставили членів ЦК КПРС до Москви. Пленум, що відбувся 22–29 червня 1957 року, після тривалих і гострих дискусій засудив діяльність опозиціонерів. Згодом вони були зміщені з високих державних посад. У цьому протистоянні керівництво України послідовно підтримувало М. Хрущова.

Довідка. *Десталінізація* — процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна. 27 березня 1953 р. видано указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років.

Ліквідація антихрущовської опозиції дала можливість зберегти вироблений політичний курс і підготувати надійне

підґрунтя для наступного етапу оновлення й лібералізації радянського суспільства. Для остаточного зміцнення свого становища М. Хрущов здійснив чергову низку кадрових перестановок. У листопаді 1957 року, відчуваючи в особі Г. Жукова й армії серйозну загрозу монополії партійної диктатури, він звільнив його від обов'язків міністра оборони й призначив на цю посаду уродженця України маршала Р. Малиновського. У грудні 1957 року перший секретар ЦК Компартії України О. Кириченко обирається секретарем ЦК КПРС, а на чолі КПУ стає М. Підгорний. На початку 1958 року М. Хрущов усунув з посади голови Ради міністрів СРСР М. Булганіна й сам очолив союзний уряд. І нарешті 1960 року на посаду голови Президії Верховної Ради СРСР замість 79-річного К. Ворошилова висувається Л. Брежнєв.

Наступним кроком на шляху десталінізації став XXII з'їзд КПРС, що відбувся в 1961 році. На ньому про злочинну діяльність Й. Сталіна вже говорили відкрито, не забуваючи й про його надійних поплічників К. Ворошилова, Л. Кагановича, Г. Маленкова та В. Молотова. Серед них особливу роль відігравав Л. Каганович, діяльність якого була тісно пов'язана з Україною. Його керівництво КП(б)У 1947 року на з'їзді цілком справедливо назвали «чорними днями» для України. М. Підгорний з трибуни з'їзду зазначив, що Л. Каганович, перебуваючи на високій партійній посаді в Україні, поводив себе як справжній садист, жорстоко знущаючись з керівників, активістів, інтелігенції республіки.

XXII з'їзд КПРС став найвищою точкою процесу десталінізалії, на хвилі якої М. Хрущов остаточно скомпрометував і усунув від влади своїх суперників.

§131. Процеси десталінізації та лібералізації в українській культурі

«Відлига» в українській літературі

Процеси десталінізації й лібералізації державного й суспільно-політичного життя викликали в республіці нову хвилю «українізації». Як і в 1920-ті рр., у цей період гостро постала *проблема збереження української мови та розширення сфер її вживання*. Серед перших на захист рідної мови стали письменники М. Рильський, М. Бажан, Н. Рибак,

С. Крижанівський, М. Шумило та ін. Під їх впливом, а також урахо-вуючи реалії суспільного життя, навіть перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест став частіше висловлюватися про необхідність збереження й подальшого розвитку української мови.

Ю. Мушкетик

Свіжі подихи «відлиги» стали відчуватися й у *літературно-мистецькій сфері*. Поштовхом для духовного пробудження української літератури стала стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», опублікована в червні 1955 року в «Литературной газете». На заклик О. Довженка творити в дусі «розширеного трактування методу соціалістичного реалізму» були написані, але так і не надруковані, поеми «Розстріляне безсмертя» та «Мазепа» В. Сосюри. У період хрущовської «відлиги» з'явилися романи «Дикий мед» Л. Первомайського та «Вир» Гр. Тютюнника, «Кров людська — не водиця» та «Хліб і сіль» М. Стельмаха. За роман «Тронка» О. Гончар був нагороджений Ленінською премією.

О. Гончар

На повний голос у цей час заявили про себе молоді літератори — В. Симоненко, Л. Костенко, М. Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Ю. Мушкетик, В. Шевчук, І. Драч та ін. Серед них особливо помітною була постать *Василя Симоненка*. Сільський хлопець з Полтавщини ще під час навчання в Київському університеті виявив потяг і хист до високої громадянської поезії. Нею була проникнута його перша поетична збірка «Тиша і грім», що вийшла 1962 року. Згодом після смерті поета в 1963 року з'явилися його наступні книжки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань», наповнені справжньою синівською любов'ю до Батьківщини.

Л. Костенко

Поруч з поетичною вдачею В. Симоненка в цей час засяяв яскравий і неповторний талант *Ліни Костенко*. Її перші збірки «Проміння землі» (1958 рік), «Вітрила» (1959 рік), «Мандрівки серця» (1961 рік) переконливо засвідчили вміння молодої поетеси філософськи осмислювати реалії життя й висловлювати їх у чудовій поетичній формі.

«Шістдесятники»

На хвилі боротьби зі сталінізмом і тоталітаризмом в Україні з початку 60-х років формується й згуртовується нове покоління молодих літераторів і митців — так званих «шістдесятників». Ця молода генерація української інтелігенції протестувала проти фальші, помпезності, заідеологізованості в зображенні дійсності, задушливої атмосфери в суспільстві, боролася за відродження рідної мови й культури, національної самосвідомості й людської гідності.

Алла Горська
(1929—1970)

Українська художниця, відомий діяч правозахисного руху 60-х років в Україні. Народилася в м. Ялті. Під час війни пережила блокаду Ленінграда. Навчалася в художньому інституті в Києві. У 1961—1965 рр. стала одним з організаторів і активним членом Клубу творчої молоді в Києві, який був тоді центром українського національного життя. Плідно працювала як митець. Була двічі виключена зі Спілки художників (за виконання Шевченківського вітража до вестибюлю Київського університету в 1964 році); за участь в акціях протесту проти розправ над українськими правозахисниками (1965—1968 рр.)). Належала до групи «шістдесятників». У квітні 1968 р. поставила свій підпис під листом-протестом 139 діячів науки й культури до тодішніх керівників СРСР у зв'язку з незаконними арештами й закритими судами над дисидентами. 28 листопада 1970 р. трагічно загинула за нез'ясованих обставин у м. Василькові біля Києва. Похорон А. Горської перетворився на демонстрацію протесту проти панівного комуністичного режиму в Україні.

(За «Довідником з історії України»)

Одним з перших осередків українських «шістдесятників» став *Клуб творчої молоді* в Києві, що виник під егідою міського комсомолу в *1960 році*. Його очолював *Лесь Танюк*, а найактивнішими учасниками засідань були Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, Алла Горська та ін.

Робота клубу розпочалася з поступового відродження українських народних традицій та організації різних мистецьких гуртків. Згодом члени клубу вдалися до пошуків місць масових поховань жертв сталінських репресій. Пізніше рух «шістдесятників» набуває все виразнішого національно-патріотичного забарвлення. Його учасники організовують вечори пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Леся Курбаса. Такі неформальні культурно-освітні заходи бентежили владу.

У *1962 році* клуб аналогічного спрямування *«Пролісок»* починає працювати у *Львові*. Навколо нього об'єднуються Михайло й Богдан Горині, Ірина та Ігор Калинці, Михайло Косів та ін. На відміну від киян, що віддавали перевагу культурницькій сфері, молоді львів'яни намагалися максимально політизувати свою діяльність,

Іван Світличний
(1929–1992)

Український поет, перекладач, критик, літературознавець, правозахисник. Народився на Луганщині. Навчався в Харківському університеті. У 1951–1952 рр. працював учителем у школі. У 1955 р. очолював відділ критики журналу «Дніпро». У 1957–1963 рр. обіймав посаду співробітника відділу теорії літератури Інституту літератури. У нього зберігалися неопубліковані твори В. Стуса, В. Симоненка, Л. Костенко та ін. Виступав проти політики русифікації та захищав молодих літераторів від навішування політичних ярликів. Неодноразово заарештовувався за сфабрикованими звинуваченнями. Порятунком і самоствердженням у в'язниці стали «Ґратовані сонети» — своєрідний тюремний щоденник. Із заслання повернувся інвалідом, назавжди втративши працездатність.

(За «Довідником з історії України»)

торкаючись небезпечних у той час національних проблем.

Обмеженість процесів десталінізації, непослідовність і незавершеність демократичних хрущовських перетворень зумовили новий сплеск боротьби з будь-якими виявами інакодумства. Відповідно до нових політичних реалій розробляється нова законодавча база, яка мала розширити можливості владних структур у проведенні політичних репресій. З другого боку, партійні й карні органи розпочали відверте переслідування «шістдесятників» у пресі, звільняли їх з роботи, улаштовували провокації, забороняли друкувати художні й наукові праці.

Смерть Василя Симоненка 13 грудня 1963 року ще більше загострила ситуацію в Україні. Неопубліковані вірші та щоденник поета, промови І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного на вшанування його пам'яті постійно з'являлися в *«самвидаві»*. Переслідування, яких зазнав В. Симоненко в останній період свого життя, його раптова й загадкова смерть фактично зробили з нього національного мученика, а його прихильникам і послідовникам надали ореолу жертовності та самозречення.

Прояви лібералізації в українському музичному мистецтві, живописі, театрі, архітектурі

Процеси лібералізації торкнулися й мистецького життя республіки. Важливим і конкретним їх виявом стала постанова ЦК КПРС від 28 травня 1958 року, що відкинула попередні відверто тенденційні звинувачення щодо опери В. Мураделі «Велика дружба» та творів українських композито-

Довідка. *«Самвидав»* (від російського *самиздат*, утвореного шляхом поєднання слів *сам* і *издат [ельство] — видавництво*) — видавані в СРСР поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки тощо. Видання «самвидаву» розповсюджувалися за допомогою переписування, розмноження на шапірографі або ручних ротаторах.

рів К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У документах зазначалося, що вади, помічені у творчості цих митців, не були «великими ідейними пороками». Вони не заслуговували на такий занадто серйозний осуд, якого зазнали в часи «ждановщини».

Платон Майборода
(1918–1989)

Композитор, класик української пісні XX ст., автор музики до драматичних вистав і кінофільмів. Закінчив Київську консерваторію. До вітчизняної пісенної скарбниці увійшли «Київський вальс», «Ми підем, де трави похилі», «Стежина», «Пісня про вчительку», створені в співпраці з поетом А. Малишком.

Керівництво Компартії України також переглянуло свої несправедливі попередні оцінки творчості ряду українських композиторів, водночас наголосивши на необхідності й надалі вести рішучу боротьбу проти удаваного «новаторства», зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва.

Проте, усупереч «партійним рекомендаціям», творчість композиторів України стає більш плідною й багатогранною. У цей час українське музичне мистецтво збагачується новими творами С. Людкевича, А. Кос-Анатольського, братів Г. і П. Майбородів, А. Штогаренка. Величезну популярність в Україні мали композитори О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. Творчим новаторством відзначалася авангардна музика Л. Грабовського, В. Сильвестрова, В. Загоруєва та ін.

В українському образотворчому мистецтві також відчуваються творчі новації і зміни. З музеїв, виставок, галерей стали вилучати численні полотна й скульптури, присвячені «вождю всіх народів».

М. Дерегус

Митці України вдалися до пошуків нових форм в образотворчому мистецтві, виходячи за «встановлені» межі соціалістичного реалізму. Своїми працями в цей час істотно збагатили вітчизняну художню скарбницю М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, М. Бойчук. Декоративно-ужитковий напрям яскраво представляли праці К. Білокур та М. Приймаченко.

Новими творчими здобутками засяяв у цей час талант прекрасної художниці Т. Яблонської. Ще в 50-х рр. вона здобула визнання й авторитет завдяки своїм чудовим полотнам «Весна», «Ранок», «Хліб» та ін. У 60-х рр.

Т. Яблонська демонструє новий стиль створення синтетичних образів на основі давніх традицій українського народного живопису. Разом з В. Зарецьким вона засновує фольклорний напрям в українському образотворчому мистецтві.

А. Бучма

Під впливом хрущовської «відлиги» новими ідеями збагатили свою творчу діяльність і скульптори.

З нагоди відзначення 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка в Москві споруджено пам'ятник Великому Кобзарю (автори М. Грисюк, Ю. Сінкевич, А. Фуженко). Того ж 1964 року у Львові відкрито пам'ятник І. Франку (автори В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько та ін.). Оригінальні твори станкової скульптури створили М. Рябінін і В. Сколоздра («Олекса Довбуш»), Г. Петрашевич («Дитино моя») та інші митці.

Н. Ужвій

У зазначений період в Україні зростає зацікавлення людей театральним мистецтвом. Попри зменшення загальної кількості театрів (з 80-ти в 50-х рр. до 60-ти в середині 60-х рр.), кількість театральних глядачів за цей час помітно збільшується. Їх приваблювала блискуча гра справжніх майстрів сценічного мистецтва — А. Бучми, В. Добровольського. Ю. Лаврова, Н. Ужвій, Ю. Шумського.

Умілими послідовниками творчих традицій Л. Курбаса стали режисери Г. Юра, М. Крушельницький, В. Скляренко та ін.

Помітний крок уперед у цей час зробила українська архітектура. У першій половині 50-х рр. збудовано цілу низку оригінальних споруд, серед них Будинок техніки у Ворошиловграді, драматичний театр у Тернополі, кінотеатр «Київ» у столиці України, Будинок культури в Новій Каховці. Тривала забудова центральної магістралі Києва — Хрещатика, зруйнованого перед німецько-фашистською окупацією.

Г. Юра

З другої половини 50-х рр. основним напрямом радянської архітектури стало типове проектування, яке давало змогу швидше й повніше втілювати в життя соціальні й естетичні завдання архітектури, виявляти в ній риси нового стилю.

Для заохочення творчої діяльності українських митців у республіці з 1962 року встановлено щорічну Шевченківську

премію, що присуджувалася за високі здобутки в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури.

§132. Стан економіки України наприкінці 50-х — у першій половині 60-х рр.

Економічні реформи та їхні наслідки

Серед економічних реформ М. Хрущова найбільш відомою і суперечливою була радикальна *децентралізація управління промисловістю.* У лютому 1957 року ліквідовано 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств, а замість них створено 103 територіальні ради народного господарства (раднаргоспи), серед них 11 в Україні. Раднаргоспи об'єднували 2,8 тис. підприємств України, що виробляли переважну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київська, Харківська та Львівська ради народного господарства, які складалися з декількох областей. Зі створенням цих органів управління місцеві партійні керівники вперше здобули можливість контролювати розвиток економіки, що значно зміцнювало їхнє політичне становище. Особливо зростала влада секретарів обкомів, де зосереджувалися керівні органи раднаргоспів. У 1960 році в республіці сформовано додатково ще три нові ради народного господарства — Кримську, Полтавську й Черкаську.

Змінивши галузеве управління промисловістю на територіальне, М. Хрущов мав зробити й наступний реформаційний крок — перевести підприємства на господарський розрахунок, який давав би максимум самостійності підприємствам. Проте на цей вирішальний крок М. Хрущов так і не наважився. Як з'ясувалося, він насамперед зважував на політичні наслідки реформи, яка, посилюючи позиції місцевої партноменклатури, водночас послаблювала контроль над економікою країни з боку московської бюрократії. Не випадково, що вже через місяць після прийняття закону про децентралізацію управління була здійснена спроба державного перевороту в СРСР.

На відміну від політичних, економічні наслідки хрущовської реформи виявилися невтішними, бо планова економіка не могла діяти ефективно, отримуючи директивні вказівки з різних центрів. Тому через кілька років

розпочався процес *повернення* М. Хрущова *до централізованого управління*. Спочатку створюються центральні раднаргоспи в трьох найбільших республіках — Росії, Україні та Казахстані. У 1963 році виникає і єдиний союзний економічний центр — Вища рада народного господарства СРСР, до обов'язків якої входило керівництво всіма органами управління економікою країни.

Незважаючи на ці «експерименти», темпи розвитку промисловості України за часів М. Хрущова перевищували середньосоюзні. У республіці збудовано цілу низку великих тепло- та гідроелектростанцій (Сімферопольська, Слов'янська, Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька та ін.), освоєно нові вугільні басейни (Львівсько-Волинський та Дніпровський), газові родовища на Полтавщині та Харківщині. У 1955 році став до ладу Південний гірничо-збагачувальний комбінат. Були збудовані унікальні за розмірами доменні печі й мартени. Це дало змогу Україні за рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення випередити високорозвинуті країни світу. Однак при цьому якість металу залишалася низькою.

Великий поступ уперед зроблено в галузі хімізації країни. У 1959–1963 рр. в Україні побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них чотири гіганти «великої хімії»: Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

За «хрущовське велике десятиліття» фактично заново було створене вітчизняне автомобілебудування, налагоджено виробництво сучасних машин для гірничорудної промисловості. З 1956 року у Ворошиловграді й Харкові розпочали виготовляти тепловози, що дозволило залізницям перейти на тепловозну та електровозну тягу. На Харківському авіазаводі налагоджено серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного літака ТУ–104, а на Київському — турбогвинтового лайнера АН–24.

Певні позитивні зрушення окреслилися й у традиційно занедбаних сферах економіки — харчовій та легкій. На підприємствах важкої індустрії вперше за радянські часи в спеціально створених цехах стали виробляти товари широкого вжитку, що сприяло зростанню народного добробуту.

Аграрна політика наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр.

Розуміючи, що сільське господарство країни залишається в найбільш кризовому стані, М. Хрущов саме в цій економічній галузі прагнув досягти

швидких позитивних результатів. Першорядним заходом у розв'язанні цієї проблеми стало *освоєння цілинних та перелогових земель*. Цю справу проголосили почесним завданням комсомолу. Тільки з України за комсомольськими путівками до Казахстану в 1954–1956 рр. відправлено майже 80 тис. юнаків і дівчат, що заснували там 54 радгоспи. Найбільший урожай цілинні землі дали в 1956 році, з них одержано половину зданого державі зерна. Проте «цілинний хліб» за своєю собівартістю виявився на 20% дорожчим, ніж у середньому по країні.

Іншим вагомим важелем піднесення сільського господарства М. Хрущов уважав збільшення *виробництва кукурудзи*, за надмірну «любов» до якої в народі він отримав прізвисько «Микита-кукурудзяник». Однак спроба привчити українських селян до запозичеяної з Америки «королеви полів» увінчалася дише помірним успіхом. У 1961 році одержано епоганий урожай. Але 1963 рік через посуху виявився надзвичайно неврожайним. Щоб зняти гостру хлібну проблему, людей стали привчати до специфічного смаку хліба, що мав значну домішку кукурудзяного борошна. Цього року Радянський Союз уперше закупив зерно за кордоном. «Кукурудзяна епопея» стала яскравим виявом хрущовського волюнтаризму, який не рахувався з об'єктивними умовами й реальними можливостями різних регіонів країни.

М. Хрущов оглядає врожай кукурудзи

Зміцнюючи колгоспи й радгоспи, М. Хрущов водночас розпочав рішучий *наступ на індивідуальні селянські господарства*. У 1955 році він відав розпорядження про зменшення вдвічі розміру присадибних ділянок, в 1959 році — про заборону утримання худоби в містах і селищах. Це причинило серйозне загострення продовольчої ситуації, оскільки невеликі, але ефективні присадибні господарства залишалися важливим джерелом постачання продуктів харчування для населення.

Незважаючи на величезну турботу й увагу до сільського господарства, М. Хрущов за роки свого керівництва так і не зумів вивести цю галузь з кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 рр. обсяг виробництва сільськогосподарської продукції зріс в Україні на 65%, то в 1958–1964 рр. лише на 3%.

Соціальна політика М. Хрущова

Найголовнішим економічним здобутком М. Хрущова була його соціальна політика, яка охоплювала майже всі сторони життя населення. Уже в перші роки його керівництва скорочено тривалість робочого дня для підлітків та в передсвяткові й передвихідні дні для інших категорій працівників, збільшено відпустки для вагітних жінок, скасовано плату за навчання, відмінено жорстокий довоєнний закон, що прикріплював робітників до підприємств, не даючи їм змоги перейти на інші. За хрущовських часів була здійснена справжня «пенсійна революція», яка водночас знизила межу пенсійного віку й підвищила розміри пенсійних виплат. Середня заробітна платня за 1953–1965 рр. у робітників і службовців зросла на третину, а мінімальна — з 27 до 45 крб. У 1957 році нарешті були ліквідовані державні позики, що існували у вигляді облігацій і забирали 10% зарплати трудящих. Проте виплата державного боргу населенню за придбані облігації відкладалася на 20 років.

Певні позитивні кроки були здійснені й на селі. Підвищено заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, скасовано заборгованість колгоспів і радгоспів за поставками продукції тваринництва. На селі замість традиційної оплати праці за так званим «залишковим принципом» (після закінчення господарського року) поступово запроваджується грошове і натуральне авансування. У березні 1956 року прийнято рішення про щомісячне авансування сільських трудівників і додаткову оплату праці в колгоспах. Унаслідок цього *в 1958 році* грошові фонди на авансування мали вже більше 80% господарств республіки, а понад 500 колгоспів запровадили гарантовану оплату трудодня. Цього року *колгоспники*, як і всі громадяни України, нарешті *отримали паспорти*.

У липні 1957 року М. Хрущов поставив за мету забезпечити кожну радянську сім'ю окремою квартирою. В Україні за десять років хрущовського керівництва споруджено понад 3 млн. квартир, що значно послабило гостру житлову проблему. Ці п'ятиповерхові будинки були набагато ліпшими проти страхітливих бараків та комуналок.

Оцінюючи економічну політику М. Хрущова, варто зазначити, що поряд з відчутними позитивними зрушеннями, його економічні й соціальні перетворення відзначалися поспішністю й непослідовністю. Крилата хрущовська фраза: «Ми за два – три роки розв'яжемо проблему», — стала постійним елементом майже кожної його доповіді чи виступу.

Правління Хрущова було періодом постійних пропагандистських обіцянок, більшість з яких так і залишилася на папері і в повітрі. У той час було широковідоме популістське гасло «у найближчі роки» наздогнати й випередити США у виробництві м'яса, масла й молока на душу населення чи програма побудови за 20 років матеріально-технічної бази комунізму... Усе це згодом стало серйозною підставою для критики М. Хрущова, спокукало до звинувачення його в проявах суб'єктивізму та волюнтаризму.

§133. Ідеологізація суспільного життя та розвиток науки в другій половині 50-х — першій половині 60-х рр.

Посилення русифікації

За часів хрущовського керівництва посилюється ідеологізація суспільного життя, активізуються процеси русифікації. Їх конкретними виявами стали освітні реформи, у ході яких гостро постала мовна проблема (мова викладання в школі — українська чи російська). Усвідомлюючи негативні наслідки запропонованих нововведень, деякі представники українських владних структур змушені були в ході обговорення проекту реформи заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 року в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана й М. Рильського «В ім'я людини», у якій автори виступили проти фактичної факультативності викладання рідної мови в школах України. Їх підтримали збори київських письменників, які зазначили, що віддавати на розсуд батьків таке важливе питання, як мова навчання дітей у школах, не можна.

І. Білодід

Однак М. Хрущов наполіг на тому, щоб у республіканському законі про народну освіту, прийнятому у квітні 1959 року, було зафіксоване положення про *факультативність вивчення української мови*. Практичним провідником запровадження цієї ідеї в школах республіки був тодішній міністр освіти України *І. Білодід*, завдяки якому був народжений новітній «валуєвський» циркуляр. Російська мова

стала обов'язковою, а українська вивчалася за бажанням. Це рішення було згодом визнано «вагомим проявом інтернаціоналізму».

Науково-технічна революція і розвиток науки в Україні

З'ясовуючи причини швидких темпів економічного зростання провідних країн Заходу, М. Хрущов та його оточення в 1954 році зосередили свою увагу на розгортанні науково-технічної революції в країні. Радянські вчені, проаналізувавши півтора десятка визначальних напрямків науково-технічного прогресу, дійшли невтішного висновку, що майже в усіх з них, за винятком одного – двох, СРСР поступається країнам-лідерам.

Після детального розгляду цих питань на пленумі ЦК в липні 1955 року ставлення партійного керівництва до наукових досліджень помітно змінилося. Істотно збільшуються бюджетні витрати на науку. Фактично в повному обсязі стали фінансуватися наукові установи військово-промислового комплексу. Науковці вперше дістали змогу під час закордонних відряджень ознайомлюватися з новітніми науковими досягненнями.

Віктор Глушков
(1923–1982)

Український математик. З 1961 р. — академік Академії наук. Організатор і перший директор Інституту кібернетики АН УРСР (з 1962 р.). Створив українську школу з теоретичної та практичної кібернетики й підніс її на рівень світових стандартів. Фундаментальні дослідження академіка В. Глушкова започаткували нові шляхи розвитку математики, кібернетики, обчислювальної техніки. Під його керівництвом у Києві вперше у світі вийшла «Енциклопедія кібернетики» (українською мовою).

Провідну роль у розвитку науки в республіці, безсумнівно, відігравала *Академія наук України*, президентом якої з 1946 по 1962 рр. був *О. Палладін*, а з 1962 року *Б. Патон*. Десятиліття, що минуло після 1955 року, стало найбільш динамічним і результативним у розвитку науки в Україні. У 1957 році в складі АН УРСР створюється обчислювальний центр на чолі з молодим математиком *В. Глушковим*, який досліджував низку важливих оборонних проблем, розробляв теорію швидкочинних ЕОМ. Саме тут стала активно розвиватися кібернетика, яка так нещадно переслідувалася за часів Й. Сталіна, а в 1962 році центр був перетворений на Інститут кібернетики.

Під керівництвом Б. Патона Інститут електрозварювання розробляє ряд нових технологій і виводить радянську науку в цій галузі на провідні позиції у світі. Величезну роботу з проблем розвитку

атомної енергетики проводив фізико-технічний інститут у Харкові на чолі з І. Курчатовим.

Інститут механіки АН УРСР розробляв ефективні рекомендації щодо створення міжконтинентальних ракет. Українські науковці багато зробили для розвитку космонавтики. Вони безпосередньо причетні до запуску штучного супутника Землі в жовтні 1957 року й польоту в космос першої людини — Юрія Гагаріна.

Сергій Корольов
(1907–1966)

Учений, конструктор, першовідкривач практичної космонавтики. Народився в Житомирі. Навчався в Київському політехнічному інституті. Під його керівництвом створено численні ракети та пілотовані космічні кораблі «Восток», «Восход», здійснювалися запуски штучних супутників Землі, польоти міжпланетних автоматичних станцій до Місяця, Марса, Венери. Головною подією життя С. Корольова став запуск корабля «Восток», який пілотував космонавт Ю. Гагарін.

В Інституті фізики в 1960 році створено ядерний реактор, за допомогою якого здійснювалися наукові дослідження в галузі фізики атомного ядра. Вагомим був внесок українських учених у медицину. У середині 50-х рр. під керівництвом М. Амосова запроваджено нові методи хірургічного лікування серцевих захворювань.

Процеси лібералізації, що широко розгорнулися в країні за часів М. Хрущова, не могли не торкнутися й *гуманітарних наук*.

У цей період науковці вперше отримали можливість досліджувати архівні джерела радянської доби. Унаслідок цього значно розширилася тематика наукових пошуків, нерідко її спрямованість визначали самі дослідники. У 1957 році в Україні були засновані спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю — «Український історичний журнал», «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». У цей час почали формуватися, а згодом і друкуватися, змістовні збірники архівних джерел, розпочинається копітка робота над виданням першої багатотомної «Української радянської енциклопедії».

Ю. Гагарін

Зрозуміло, що партійні діячі, як і раніше, ретельно стежили за тим, щоб суспільствознавці не торкалися заборонених тем та історичних постатей, не піддавали критиці партійні органи та їхню діяльність, а боролися з «фальсифікаторами», ідейними ворогами КПРС. Однак іноді відбувалися непередбачені

партапаратниками події. Наприклад, наукова конференція з проблем культури української мови (лютий 1963 року), у якій узяли участь понад 800 мовознавців, фактично перетворилася на прилюдне засудження мовної політики керівної партії в Україні. Учасники конференції з гіркотою й болем відверто говорили про принизливе становище рідної мови в республіці, закликали ліквідувати свідомо створені для її розвитку перепони, сміливо засуджували офіційну «теорію двомовності української нації».

§134. Україна в умовах згортання політичних реформ М. Хрущова

Ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова

Роки «хрущовської відлиги» переконливо засвідчили, що радянське суспільство неоднозначно сприйняло зміни й реформи, які відбувалися в країні. На початковому етапі правління М. Хрущова майже всі верстви населення активно підтримали процеси десталінізації та перші позитивні наслідки його економічних перетворень. Проте після відступу Хрущова від проголошених раніше демократичних гасел, відмови від колективного керівництва й повернення до фактичного єдиновладдя, а також через серйозні проблеми в забезпеченні промисловими товарами й продуктами харчування, радянські люди починають поступово зневірюватися в кінцевих успіхах хрущовських реформ. Унаслідок невиважених, а іноді й відверто авантюристичних рішень, що спричинили кризу й застій у промисловості й сільському господарстві, від хрущовських економічних новацій насамперед відвертаються робітники й селяни. Іноді це приводило навіть до *відкритих народних виступів* проти влади.

Зокрема, на початку 60-х рр. зафіксовані факти масового невдоволення робітників, пов'язані з незадовільними умовами праці, реформуванням виробничих норм і розцінок, різким зменшенням зарплати на підприємствах. Такі виступи відбулися в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві та інших містах. Як правило, вони були нетривалими, швидко припинялися після втручання партійних і державних органів.

Проте в 1962 році в Донецьку й Жданові відбуваються вже справжні робітничі страйки й маніфестації, викликані різким підвищенням цін

на продукти харчування. Справжньою кульмінацією цих виступів стали події в російському Новочеркаську, де проти семитисячної робітничої демонстрації були застосовані військові підрозділи, що призвело до людських жертв. Наступного року в Одесі робітники відмовилися вантажити масло, що як «братерська допомога» мало бути відправлене на революційну Кубу. У результаті робітничих заворушень у тому ж 1963 році в Кривому Розі був на цілий тиждень уведений воєнний стан.

Не здобув собі М. Хрущов прихильників і в середовищі інтелігенції після низки «творчих зустрічей» з нею, що відбулися в 1962–1963 рр. в Москві. Відчувши інтелектуальну обмеженість, безкультур'я, невихованість партійного й державного лідера країни, значна частина представників культурної сфери теж зневірюється в кінцевих успіхах його реформаційної діяльності й відвертається від нього.

М. Хрущов і партійне керівництво України

Аналогічна переоцінка діяльності М. Хрущова відбувається в цей період і в партійному керівництві республіки. Смерть Й. Сталіна, прихід до влади М. Хрущова й перетворення єдиновладдя на «колективне керівництво» спричинили прихильне ставлення союзної верхівки до України. М. Хрущов небезпідставно вважав республіку «своєю». Він був переконаний, що в разі відкритої боротьби за владу може завжди сміливо спертися саме на українську державну й партійну еліту. Повну підтримку від неї на початку своєї діяльності він справді отримував. Щоб зміцнити своє становище, М. Хрущов став усе частіше запрошувати до Москви на високі керівні посади вихідців з України. Вони й собі, після адаптації в союзній столиці, тягнули до центру своїх прибічників. Унаслідок цього кількість «українізованих кадрів» на найвищих щаблях союзної влади невпинно зростала. Якщо відразу після смерті Й. Сталіна до складу Президії ЦК КПРС уходив лише М. Хрущов, який свого часу був безпосередньо пов'язаний з Україною, то в 1954 році п'ятеро з десяти її членів своєю політичною діяльністю були тісно пов'язані з республікою (Л. Брежнєв, А. Кириленко, М. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов). Як бачимо, у добу Хрущова українська політична еліта становила фактично половину персонального складу союзної компартійної олігархії.

Ця відверто «проукраїнська кадрова політика» не дала М. Хрущову очікуваних дивідендів. Навпаки, як засвідчили наступні події, саме представники української керівної верхівки та вихідці з України, що працювали в Москві, згодом відіграли вирішальну роль під час усунення вождя держави й партії від влади.

У своїй практичній діяльності М. Хрущов, як правило, виявляв величезну самовпевненість, амбіційність, йому не вистачало потрібної для керівника такого рангу толерантності, він ігнорував чужі думки. Ці негативні риси його характеру пояснювалися браком глибоких знань та низькою культурою поведінки. Вони не давали можливості тогочасному радянському лідерові знаходити правильні відповіді й ужи-

Микола Підгорний
(1903–1983)

Радянський державний і партійний діяч. Народився на Полтавщині. З 1917 р. працював робітником на різних підприємствах Карлівки. У 1931 р. закінчив Київський технологічний інститут харчової промисловості. У 1939–1940 рр. і 1944–1946 рр. був головним уповноваженим уряду СРСР для *переселення української людності з* території Польщі до України. З 1946 р. — постійний представник Ради міністрів УРСР при урядові СРСР. У 1963 р. був висунутий на посаду секретаря ЦК КПРС. Протягом наступних років займав високі посади в органах влади.

вати необхідних заходів під час оперативного розв'язання гострих і невідкладних проблем. Партійні організації, за словами очевидців, уже стогнали від хрущовських ініціатив, записок, виступів та промов. Вони були не в змозі розв'язати власні регіональні проблеми, тому що зверху постійно йшли нескінченні вказівки обговорювати виступи М. Хрущова на пленумах, активах, нарадах. Переважна більшість проголошених ним численних реформ і новацій мали пропагандистський ефект і не давали обіцяних результатів.

Особливе роздратування тогочасної державної і партійної номенклатури викликала схильність М. Хрущова до омолодження керівництва, спонтанних, а іноді відверто авантюрних кроків у кадровій політиці, які нерідко ламали людські долі.

Негативні наслідки цієї політики особливо добре відчули на собі представники української керівної еліти О. Кириченко, В. Щербицький та Н. Кальченко, які без об'єктивних причин і жодних пояснень були зміщені з високих урядових і партійних посад та переведені на другорядні ролі.

Створивши для себе режим одноособової влади, М. Хрущов швидко забув про нещодавню критику «культу особи Сталіна» і був не проти формування «культу» власної персони, що й намагався зробити наприкінці свого керівництва країною. Щоправда, на думку істориків, його не можна було назвати «самодержцем за сталінським зразком», радніше він залишався тільки «кандидатом у Сталіни».

Усунення М. Хрущова від влади

Улітку 1963 року М. Хрущов відкликав М. Підгорного з Києва до Москви й призначив його на посаду секретаря ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК Компартії України був обраний П. Шелест. Ці партійні діячі, які своєю політичною кар'єрою цілковито завдячували М. Хрущову, незабаром приєдналися до учасників змови, що готувалася керівництвом КДБ та ще одним хрущовським висуванцем — Л. Брежнєвим.

Леонід Брежнєв
(1906–1982)

Радянський державний і партійний діяч. Народився в с. Кам'янське (тепер Дніпродзержинськ). У 1927–1930 рр. працював на Уралі, з травня 1937 р. обіймав різні посади в державних і партійних органах Дніпродзержинська та Дніпропетровська. У 1964–1966 рр. — перший секретар ЦК КПРС, а в 1966–1982 рр. — генеральний секретар ЦК КПРС. Один з ініціаторів усунення від влади М. Хрущова. У період його керівництва радянські війська здійснили інтервенцію до Чехословаччини (1968 р.) та Афганістану (1979 р.).

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, члени Президії ЦК КПРС 12 жовтня *1964 року* офіційно поставили питання про свою недовіру першому секретареві. Згодом цілком легітимно 14 жовтня вже в присутності самого М. Хрущова пленум ЦК увільнив його від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР з відверто лицемірним формулюванням: «У зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». Першим секретарем ЦК КПРС обрано Л. Брежнєва, а на посаду голови Ради міністрів рекомендовано О. Косигіна.

Жовтневий (1964 рік) Пленум ЦК КПРС ознаменував собою початок нового етапу радянської історії. До влади в державі й партії приходять представники так званого «третього покоління» радянських керівників. Кар'єра цих людей була тісно пов'язана зі сталінською кривавою кадровою революцією кінця 30-х рр., коли формувався новий керівний апарат замість попереднього, жорстоко знищеного в 1937 році.

Період «застою» в Україні. Дисидентський рух

§135. Зародження дисидентського руху в Україні

Джерела українського дисидентства

З поліпшенням внутрішньополітичного клімату за часів «відлиги» в Україні розпочинається новий етап національно-визвольної боротьби. Його зовнішніми збуджувачами були процеси деколонізації 50–60-х рр., антикомуністичні виступи в новостворених країнах «народної демократії» (Угорщина, Чехословаччина, Польща та НДР), а також активний правозахисний рух, спричинений прийняттям у *1948 році* загальної *Декларації прав людини*. Внутрішніми чинниками розгортання опозиційного руху в Україні стали: монопольна влада партійно-радянської бюрократичної верхівки, постійні утиски та обмеження національного та культурно-духовного життя, цілеспрямована русифікація українського населення республіки.

Довідка. *Дисидентство* (від лат. *dissidentis — незгодний*) — виступ проти панівного державного ладу або загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці; відступництво від учення панівної церкви.

У цих умовах поряд з панівним культурництвом шістдесятників починає розгортатися інший різновид опозиційного руху, який згодом назвуть дисидентським.

Провідними в середовищі українського дисидентства були два питання. Одне торкалося *прав нації*, а друге *прав людини*. Ці два поняття не розривалися, не протиставлялися одне одному, а розглядалися в органічному єднанні.

Що ж стосується соціально-політичного аспекту, то нова генерація національно-патріотичних сил і далі відстоювала властиві українській ментальності демократичні й правові традиції.

Український революційний центр (УРЦ). Оформлення ідеології дисидентства

У березні 1953 року партійно-державне керівництво України дізналося про існування у Львові Українського революційного центру (УРЦ), який

підготував низку документів антирадянського змісту. Вони друкувалися на машинці й надсилалися до сільських рад, колгоспів і навчальних закладів західного регіону України. У них піддавався різкій критиці сталінський диктаторський режим, звинувачений у смертях мільйонів українців.

У «Маніфесті Українського революційного центру» визначалися тридцять три «принципи свободи», зокрема висувалися вимоги запровадження демократичної системи, суверенітету України, установлення державних кордонів нації в її етнографічних межах, свободи організації і діяльності різних політичних партій. Автори маніфесту обґрунтували право вільної критики владних структур, пропонували висувати кандидатів на високі урядові посади. УРЦ наголошував, що основним принципом його програми є воля народу.

Оформлення *ідеології дисиденства* пов'язане *з 1955 роком*, коли українські політв'язні мордовських концтаборів написали *«Відкритого листа»* до ООН. У ньому узагальнювалися головні вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації всього українського, приверталася увага світової громадськості до безправного становища України в складі СРСР.

Зародження робітничого опозиційного руху

Опозиційний рух розвивався не тільки в західних регіонах України. На Донбасі в 1956 році засновано таємну робітничу організацію на чолі з Євгеном Доніченком. Вона мала назву «Реалістичний робітничий гурток демократів» і ставила за мету боротьбу з радянським ладом. Організація мала свій статут, «трійкову» будову груп, членські внески, сувору конспірацію.

Керівництво гуртка планувало створити мережу нелегальних осередків, згодом об'єднаних у єдину демократичну партію, яка повинна була стати альтернативою КПРС і повести боротьбу за зміну суспільного ладу в СРСР. Після перемоги революції передбачалося провести вільні всенародні вибори. Так само робітники демократично обирали б і керівників підприємств. Землю планувалося роздати селянам без права її продажу. Такий лад, на думку керівників гуртка, називався б народовладдям.

Протягом 2,5 років свого існування члени гуртка регулярно розповсюджували різноманітні листівки в містах Донбасу, у яких пропагували свої ідеї. Група мала й власний рукописний часопис «Свободное слово».

Л. Лук'яненко та І. Кандиба

Однак, незважаючи на радикальні наміри, гуртківці у своїх задумах не мали на меті створення незалежної Української держави.

Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)

Однією з перших у своїх програмних документах поставила питання про ненасильницький, *конституційний засіб здобуття державної незалежності* України Українська робітничо-селянська спілка. Цю ідею започаткували два молоді юристи — *Левко Лук'яненко* та *Іван Кандиба*, які в *1958 році* на Львівщині утворили ядро цієї організації. У розробленому в 1959 році проекті програми УРСС теоретично обґрунтовувалися положення нового етапу українського національно-визвольного руху. У ньому гострій критиці піддавалася політика Комуністичної партії й радянського уряду в роки Голодомору 1932–1933 рр., засуджувалася практика жорстоких сталінських репресій 30-х рр., бюрократичні методи керівництва народним господарством, національна політика, що здійснювалася в республіці. У проекті зазначалося, що насправді Україна позбавлена проголошених конституцією суверенітету та прав політичних і економічних зносин з іншими державами. Тому, за словами його авторів, Україні потрібно використати надане їй конституційне право й вийти зі складу СРСР. Адже Конституція УРСР (ст. 14) та Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці законні правові підстави перетворитися на цілком незалежне державне утворення. У новостворений самостійній Українській державі політичний лад буде залишатися радянським, а економічний — соціалістичним. Україна як су-

Джерела

Із заяви Івана Кандиби
про судову розправу над членами
«Української робітничо-селянської спілки»
(1961 р.)

...Усім нам висунуто звинувачення, яке полягає в такому:

...Як видно з програми (склав Лук'яненко Л. Г.) УРСС своїм завданням ставила: боротьбу проти радянського державного і суспільного устрою, проти КПРС і радянського уряду, за відрив Української РСР від Союзу РСР і створення так званої «Самостійної України». У програмі фальсифікувалась історія України, виправдовувалась діяльність колишнього націоналістичного підпілля...

...Судова колегія Львівського обласного суду присудила Лук'яненка Льва Григоровича... за сукупністю вчинених злочинів на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР уважати засудженим до смертної кари — розстрілу з конфіскацією належного йому майна.

Кандибу Івана Олексійовича... за сукупністю вчинених злочинів на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР уважати засудженим до 15 років позбавлення волі у виправно-трудових колоніях з конфіскацією належного йому майна.

веренна й самостійна держава буде входити до співдружності таких самих незалежних соціалістичних держав.

На засіданні членів спілки, що відбулося 6 листопада 1960 року, розглянуто проект програми та головні завдання. Проте наступні збори не відбулися у зв'язку з арештом її керівництва в січні 1961 року.

Співробітники Комітету державної безпеки (КДБ), розкривши УРСС, інкримінували її учасникам тяжкий злочин — зраду батьківщини. На закритому судовому процесі в травні 1961 року шість членів Української робітничо-селянської спілки отримали великі строки табірного ув'язнення (від 10 до 15 років). Її лідер Левко Лук'яненко був засуджений до найвищої міри покарання — розстрілу, який згодом був замінений 15-річним ув'язненням.

Віруна Степана Мартиновича... за сукупністю вчинених злочинів на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР уважати засудженим до 11 років позбавлення волі у виправно-трудових колоніях з конфіскацією належного йому майна.

Луцьківа Василя Степановича... за сукупністю вчинених злочинів уважати засудженим до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових колоніях з конфіскацією належного йому майна...

Політична та ідеологічна реакція середини 60-х рр. Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Демократизація та лібералізація суспільно-політичного життя, розвиток дисидентського руху сформували новий політичний клімат в Україні. Його характерною ознакою стало вироблення чітких і конкретних вимог у середовищі опозиції. Важливим чинником їх появи стала *хвиля арештів*, що відбулася в *середині 60-х рр*. Цей удар був спрямований проти молодої генерації української інтелігенції — Івана Світличного, братів Богдана і Михайла Горинів, Михайла Косіва та ін. Арештованим не висували конкретних звинувачень. Справа була сфабрикована КДБ і мала характер відвертої розправи над інакодумцями. Унаслідок цього на рішучий захист затриманих стали відомі представники тогочасної української інтелектуальної еліти — письменники М. Стельмах та А. Малишко, авіаконструктор О. Антонов, кінорежисер С. Параджанов, композитор Г. Майборода та багато інших.

О. Антонов

Під впливом масових арештів 1965 року молодий літературознавець *Іван Дзюба* взявся за детальне вивчення причин, що зумовили рішучий протест передової української інтелігенції. У вересні – грудні 1965 року

Сергій Параджанов
(1924–1990)

Кінорежисер, сценарист, народний артист України. Народився в м. Тбілісі. Протягом 1949–1960 рр. працював на кіностудії ім. О. Довженка. Знімав як художні, так і документальні фільми: «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Акоп Овнатанян», «Думка», «Перший хлопець» та ін. За сфабрикованими звинуваченнями був засуджений. Упродовж 1973–1975 рр., перебуваючи в ув'язненні, організував театр, підготував багато кіносценаріїв, створив колажі, які згодом з тріумфом демонструвалися в Тбілісі, Єревані, Мюнхені, Парижі. Після звільнення С. Параджанову заборонили жити в Україні. Він оселився в Тбілісі, де знову зазнав репресій. Лише втручання світової громадськості допомогло йому після 15-річної перерви повернутися до кінематографа. Помер у Єревані. Похований у пантеоні видатних діячів вірменської культури.

свої пошуки він узагальнив у книжці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку надіслав партійному й радянському керівництву СРСР та Української РСР. Це була перша післявоєнна праця українського опозиційного руху, яка містила розгорнуту програму культурних і політичних вимог. Її максимальна вимога мала досить зважений вигляд — повернення партійного керівництва до забутих принципів ленінської національної політики. У прикінцевій частині своєї праці І. Дзюба доводив і засуджував політичну й моральну відповідальність українського керівництва за принижене становище України в складі Радянського Союзу.

Ознайомившись з працею І. Дзюби, партійна й державна верхівка республіки звільнила автора з роботи й вимагала його публічного зречення від написаного. Йому, зокрема, замість «Інтернаціоналізму чи русифікації?» цинічно пропонували написати статтю про розквіт Радянської України в сім'ї народів-братів.

Виникнення політичної опозиції кінця 50-х – першої половини 60-х рр. мало величезне значення. Своєю діяльністю представники опозиційних до панівного режиму сил фактично боролися за відродження національної самосвідомості, культури, переконували громадськість у можливості реального існування опору в репресивній державі.

§136. Політико-ідеологічна криза системи. Неосталінізм та Україна (1965–1985 рр.)

У жовтні 1964 року замість М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв. Зміни в керівництві означали *поворот від реформаторства до консерватизму*. Спочатку Л. Брежнєв виправив лише

деякі так звані «волюнтаристські» наслідки діяльності М. Хрущова. Згодом стало очевидним, що гасло стабільності, яке висунув Л. Брежнєв, насправді означає звичайну відмову від будь-яких радикальних змін. Брежнєвський період історії України був періодом часткової реанімації сталінської командно-адміністративної системи, періодом *суспільного й економічного застою.*

Неосталінізм політики Л. Брежнєва супроводжувався в Україні новими хвилями політичних репресій проти інакодумців, передусім поборників ідей національної свідомості й суверенності Української держави. Вже в серпні 1965 року в ряді міст України відбулися масові арешти, під час яких затримано близько трьох десятків інтелігентів-шістдесятників. Проти більшості з них висувалося традиційне звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді», а навесні 1966 року за «антирадянщину» в мордовських таборах опиняються брати Михайло та Богдан Горині, Михайло Осадчий, Валентин Мороз, Панас Заливаха, Іван Гель, Анатолій Шевчук та ін. Водночас з відкритими репресіями в Україні з другої половини 60-х рр. активізувалася «профілактична робота» з представниками вільнодумної інтелігенції. Під час цієї кампанії в республіці повсюдно пройшли відкриті партійні збори з участю громадськості. На них засуджувалися злочинні дії «відщепенців» та їхніх захисників. За найменший вияв прихильності до дисидентів звільняли з роботи, виключали з партії й комсомолу, виганяли з інститутів.

Василь Стус
(1938–1985)

Поет, перекладач, літературознавець, борець за права людини. Народився в с. Рахнівка на Вінничині. Закінчив історико-філологічний факультет Донецького педагогічного інституту. 1963 року переїхав до Києва, вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Автор шести поетичних збірок: «Круговерть», «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Час творчості», «Dichtenszeit», «Палімпсести» та прижиттєвої збірки вибраного з «Палімпсестів» «Свіча в свічаді». У 1985 р. за «Палімпсести» поета висували на здобуття Нобелівської премії.

Зазначені події супроводжувалися відчутними змінами і в ідеологічній сфері. Українські засоби масової інформації були переповнені статтями, спрямованими проти «буржуазної ідеології» та «українського буржуазного націоналізму». Активізується цензура, відбувається справжня чистка редакцій газет, журналів, видавництв, академічних інститутів гуманітарного профілю.

Характерною особливістю суспільно-політичного життя України брежнєвського періоду були

У 1965 р. активно виступав проти арештів української інтелігенції. У 1972 р. був заарештований і засуджений за сфабрикованим звинуваченням до 8 років таборів та заслання. Вийшовши на волю 1979 р., В. Стус очолив другий склад Української Гельсінської групи, за що 1980 р. його знову заарештовано й засуджено до 7 років ув'язнення та 5 років заслання. 1983 р. В. Стусу вдалося передати на волю публіцистичний твір «З таборового зошита», після опублікування якого на Заході тиск на поета посилився.

Загинув у карцері табору Пермської області в Росії. 1989 р. прах поета перепоховано в Києві.

також вияви так званої інерції «відлиги», що знайшли своє відображення в *масових акціях протестів шістдесятників*. Наприклад, у вересні 1965 році в київському кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» з різким осудом репресій, що відбувалися в Україні, виступили Юрій Бадзьо, Іван Дзюба, Василь Стус та В'ячеслав Чорновіл. Сотні відомих українських діячів культури й науки, рядові службовці, робітники й студенти різко засудили політичні процеси 1965–1966 рр. у колективних листах-протестах, адресованих керівництву республіки. Ці документи друкувалися у самвидаві, потрапляли за кордон.

Яскравим виявом наслідків «відлиги» стали *події 22 травня 1967 року в Києві*. Зі стихійним протестом проти заборони відзначення річниці пам'яті Т. Шевченка біля пам'ятника Великому Кобзареві виступили представники столичної інтелігенції та студентства.

Партійне керівництво республіки на чолі з П. Шелестом, підтримуючи в цілому політику Москви, було не проти використати щирі прагнення української національно-свідомої інтелігенції у власних цілях — боротьбі з союзним центром за розширення обсягу своєї влади. Позитивні зрушення в цьому напрямку простежуються після низки заходів, спрямованих на підвищення статусу української мови й упровадження її в навчальний процес вузів республіки. Не виключено, що саме з ініціативи керівництва республіки в листопаді 1966 року на V з'їзді письменників України гостро порушено мовну проблему.

Петро Шелест

Апогеєм «малої відлиги» в Україні стала поява в 1969 році книжки першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста «Україно наша Радянська», яка своїми відвертими національними мотивами викликала незадоволення й навіть роздратування в союзному центрі.

Петро Шелест — постать в українській історії досить неоднозначна й суперечлива. З одного боку, він був яскравим вихованцем сталінської адміністративно-командної системи. Уміння оперативно орієнтуватися

в складних ситуаціях, своєчасно засвідчити свою відданість союзному керівництву дали змогу П. Шелестові тривалий час (з 1963 по 1972 рр.) очолювати компартійну владу України.

Як і Л. Брежнєв, П. Шелест *належав до консерваторів, послідовних противників процесів десталінізації*. Він безкомпромісно виступав проти політичних реформ і рішуче боровся з дисидентським рухом. За свідченням одного з лідерів «празької весни» 1968 року О. Дубчека, П. Шелест був одним з ініціаторів збройної інтервенції в Чехословаччину, тому що боявся поширення демократичних ідей з неї в Україну.

Петро Шелест
(1908—1996)

Український партійний і радянський діяч. Народився на Харківщині. У 1935—1937 рр. служив у Червоній армії. З 1940 р. на партійній роботі: секретар Харківського міському КП(б)У з питань оборонної промисловості. Протягом 1948—1954 рр. очолював заводи в Ленінграді та Києві. У 1962 р. став секретарем ЦК КП України. З липня 1963 р. — перший секретар ЦК КП України. Відіграв важливу роль в усуненні від влади М. Хрущова. 1966—1972 рр. — член президії Верховної Ради СРСР.

(За «Довідником з історії України»)

З другого боку, П. Шелест здобув образ поміркованого поборника українських національних інтересів. Він з великою прихильністю ставився до процесів українізації 20-х років, прагнув відродити окремі її позитивні елементи, відстоював українську мову й культуру. Зокрема, П. Шелест намагався українізувати управлінський апарат і вимагав, щоб українська мова стала мовою діловодства. Унаслідок цього в 60-х рр. три чверті керівних посад у республіканському компартійно-радянському апараті обіймали українці. П. Шелест з неприхованою симпатією ставився до праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона додавала йому аргументів у частих суперечках щодо національних проблем з вищим керівництвом КПРС.

Як і М. Хрущов, Л. Брежнєв намагався повністю русифікувати українців. Під цю політику компартійні ідеологи підводили теоретичну основу, вигадавши *«радянський народ» як нову спільність людей,* що сформувалася внаслідок соціалістичних перетворень у СРСР. Зрозуміло, що ця спільність могла виникнути тільки за рахунок повної асиміляції росіянами інших «рідних братів». У цій ситуації *українофільство П. Шелеста* ставало для центру *політично*

Обкладинка книжки П. Шелеста

небезпечним. Л. Брежнєв, однак, не форсував подій, а поступово готував передумови для усунення П. Шелеста від влади. Вони визрівали разом зі зміцненням влади Л. Брежнєва в Москві та позицій В. Щербицького в Україні.

У березні 1972 року П. Шелест піддається гострій критиці за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму». У травні цього ж року його звільняють від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України й призначають одним із заступників голови Ради міністрів СРСР. Незабаром за дорученням головного партійного ідеолога країни М. Суслова в Академії наук УРСР підготовлено негативну рецензію на книжку П. Шелеста «Україно наша Радянська», де її автор звинувачується в українському націоналізмі. У квітні 1973 року цю рецензію без підписів авторів опублікував журнал «Комуніст України» під назвою «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги». Брутальна, убивча критика, що містилася в ній, змусила П. Шелеста негайно подати заяву про вихід на пенсію за станом здоров'я.

Володимир Щербицький

У травні 1972 року першим секретарем ЦК КПУ обирають В. Щербицького, який понад сімнадцять років перебував на цій високій посаді.

Щоб зміцнити своє становище, В. Щербицький замість прибічників П. Шелеста на звільнені посади призначав своїх людей. Серед його висуванців були: невтомний «борець з націоналізмом» В. Маланчук (секретар ЦК з питань ідеології, науки та культури), О. Ляшко (голова Ради міністрів УРСР), І. Грушецький та О. Ватченко (голови Президії Верховної Ради УРСР), В. Сологуб (голова профспілок України), В. Федорчук (голова КДБ) та ін. Унаслідок кадрових переміщень В. Щербицький досяг потрібного балансу керівних сил, що гарантували йому повну підтримку й стабільність влади.

Окрім радикальних кадрових змін у вищих ешелонах влади, відбулися істотні зміни й на нижчих рівнях республіканської партійної організації. Під час обміну партійних документів у першій половині 70-х рр. з партії виключено 3 тис. осіб. У той час позбавлення партійного квитка означало кінець кар'єри й трактувалося як одне з найсуворіших покарань.

За часів керівництва В. Щербицького в республіці стала відчуватися чергова хвиля русифікації. З ініціативи Л. Брежнєва в цей час активно пропагується теза про злиття в недалекому майбутньому націй і народно-

стей СРСР у єдину «радянську націю» під егідою російського народу. Величезна армія суспільствознавців, преса, радіо, телебачення напружено працювали на обґрунтування й пропаганду цієї ідеї.

Російська мова, як засіб міжнаціонального спілкування, витісняла українську з освіти, науки, культури. Викладачі російської мови та літератури в середніх школах мали більшу платню, ніж викладачі української. У містах переважна більшість шкіл були російські або лише російські. Діловодство на республіканському рівні велося російською мовою. Певні категорії вихідців з Росії (зокрема військовослужбовці) мали значні пільги на позачергове отримання житла в містах України. Усе це сприяло тому, що українська мова витіснялася навіть з побутового рівня.

У період перебування В. Щербицького на чолі Компартії України у квітні 1978 року була прийнята *нова Конституція УРСР*. Вона була майже копією Конституції СРСР 1977 року. Обидва Основні закони ще більше обмежили права України. Декларовані в них лібералізація політичної системи, демократичні свободи, державний суверенітет аж до можливості виходу із СРСР не заважали керівництву КПРС застосовувати на практиці добре перевірену в попередній період тоталітарну форму правління. Спроби певної частини населення скористатися своїми конституційними правами жорстоко переслідувалися владою. Щоб законодавчо закріпити партійний диктат, у Конституції СРСР та Основних законах союзних республік містилася спеціальна *шоста стаття*, яка проголошувала КПРС керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи. Це означало *повне всевладдя партійної номенклатури в*

Володимир Щербицький
(1918–1990)

Політична кар'єра В. Щербицького розпочалася ще за часів Й. Сталіна в Дніпродзержинську наприкінці 40-х — у першій половині 50-х рр. У 36-річному віці його обирають другим, а через рік першим секретарем Дніпропетровського обкому партії. На цих посадах зарекомендував себе здібним організатором і господарником. 1961 р. його призначають головою Ради міністрів УРСР. Принципова позиція В. Щербицького, його критичне ставлення до деяких хрущовських нововведень, крутий і непоступливий характер були не до вподоби М. Хрущову. Тому в 1963 році В. Щербицького повертають до Дніпропетровська.

За часів Л. Брежнєва за активної підтримки московського керівництва в жовтні 1965 року знову очолює український уряд. У квітні 1971 року його обирають членом Політбюро ЦК КПРС. Зрозуміло, що присутність двох представників України в найвищому партійному керівному органі країни була явищем тимчасовим, що й знайшло своє конкретне підтвердження в травні 1972 року, коли В. Щербицького обирають першим секретарем ЦК Компартії України.

(За «Довідником з історії України»)

усіх сферах життя радянського суспільства. Такого не було навіть у сталінській Конституції 1936 року.

Зустріч Л. Брежнєва та В. Щербицького з піонерами

Оцінюючи політичну діяльність В. Щербицького, треба об'єктивно визнати, що він був, без сумніву, видатною історичною особою. Людина свого часу, неординарний і суперечливий продукт системи, яка відійшла в минуле. Феномен В. Щербицького ще буде довго предметом гострих дискусій науковців і політиків.

Досить довго обіймаючи високу посаду першого секретаря ЦК КПУ, він намагався якомога ефективніше розвивати національну промисловість, сільське господарство, науку. У часи послаблення московського диктату, особливо наприкінці 70-х рр., він рішуче захищав інтереси України.

Водночас В. Щербицький не протистояв антиукраїнським акціям Москви, не зупинив процесів русифікації, які охопили Україну. Не зовсім справедливе твердження, що він повністю йшов у фарватері московської політики. Проте вирватися з цього кола В. Щербицький так і не зумів, хоч було цілком очевидним, що він ніколи не був сліпим виконавцем чужої політичної волі, завжди мав і захищав свої погляди на те чи інше питання.

Тяжким гріхом В. Щербицького перед народом України стала аварія на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року. Цю електростанцію збудовано на небезпечному піщаному ґрунті, усупереч протестам вітчизняних науковців. Під тиском М. Горбачова він не повідомив народ своєчасно про страшну небезпеку в перші дні після аварії, не вжив рішучих заходів для термінової евакуації населення з небезпечної для життя людей зони, свідомо замовчував об'єктивну інформацію про катастрофічні наслідки аварії для України.

§ 137. Особливості опозиційного руху в Україні в 60—80-х рр.

Причини активізації опозиційного руху

Відхід від політики лібералізації і порушення людських прав, поверхова й непослідовна за своїм змістом хрущовська «відлига» принесли ук-

раїнській національно-свідомій інтелігенції великі сподівання й гіркі розчарування. Передова молодь, що відчула смак свободи, не хотіла зупинятися, а прагнула справжньої демократизації суспільства.

Із середини 60-х — у 80-і рр., з відходом влади від політики лібералізації, у республіці почалося *відверте ігнорування* керівною компартійною верхівкою *конституційних прав людини*. Закономірним наслідком цих процесів стала поява *руху захисту людських прав*. Його представників, як і учасників уже традиційних опозиційних груп культурницького та самостійницького спрямування, також жорстоко переслідувала влада.

Ще одним новим різновидом опозиційного руху стала боротьба за свободу совісті, свободу віросповідання, яку вели, як правило, представники забороненої 1946 року Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

Таким чином, основними напрямами опозиційного руху в Україні 60–80-х рр. були:

- самостійницька течія, репрезентована нелегальними групами й організаціями;
- національно-культурницька, представлена колишнім шістдесятництвом;
- правозахисна, учасники якої виборювали права людини;
- релігійно-захисна, що виступала за реабілітацію репресованої УГКЦ.

Форми діяльності дисидентів

Нова генерація українського національно-визвольного руху, борючись проти панівного режиму, застосовувала різноманітні форми й методи діяльності.

Радикально налаштовані *дисиденти* об'єднувалися в підпільні групи та організації. Для поширення своїх ідей вони видавали «самвидавські» документи, критичні статті, у яких розкривали антинародну політику державно-партійної верхівки. Уперше такі «самовидання» в Україні з'явилися в *1964 році*. У них можна було ознайомитися з маловідомими творами Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Світличного, Івана Дзюби та інших представників українських шістдесятників. Найхарактернішими зразками тогочасного «самвидаву» були часописи «Воля і Батьківщина» Українського національного фронту та «Український вісник», який заснував *В'ячеслав Чорновіл*. Переважну більшість їхніх публікацій згодом передруковували за кордоном українські видавництва

В'ячеслав Чорновіл
(1937–1999)

Політичний та державний діяч, співзасновник Української Гельсінкської групи. Народився на Черкащині. Закінчив факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка. Працював теслею, слюсарем, співробітником виїзної редакції газети; у 1960–1963 рр. — на Львівській студії телебачення. У 1963–1965 рр. — комсорг будівництва Київської ГЕС, редактор багатотиражки, завідувач одного з відділів газети «Молода гвардія». За правозахисну діяльність був звільнений з роботи. Написав книжки: «Лихо з розуму» (1966 р.), що базувалася на матеріалах судових процесів над правозахисниками, «Правосуддя чи рецидиви терору» (1967 р.), які були опубліковані на Заході. У 1967 р. був уперше заарештований та засуджений до трьох років позбавлення волі «за наклепницьку діяльність проти радянського суспільного ладу». Згодом термін був удвічі скорочений. З 1970 р. жив у Львові. Редагував самвидавний часопис «Український вісник». У 1972 р. знову заарештований і засуджений до 6 років ув'язнення й 3 років заслання за «антирадянську агітацію та пропаганду». Покарання відбував до 1978 р. У 1980 р. знову

«Сучасність» (Мюнхен, Німеччина), «Смолоскип» (Балтимор, США) та ін.

На відміну від радикалів, *представники легального національно-культурницького спрямування* обережно торкалися пекучих національних проблем на різноманітних наукових симпозіумах та конференціях. Для популяризації й поширення патріотичних ідей вони організовували Шевченківські свята, вечори пам'яті Лесі Українки, Івана Франка, створювали гуртки вивчення вітчизняної історії та клуби творчої молоді. Велику роль у збереженні українських національних традицій відігравали концертні мандрівки по Україні аматорських хорів «Гомін», «Жайворонок» та ін.

Нерідко опозиціонери практикували проведення *«мовчазних зібрань»* біля пам'ятників видатним вітчизняним діячам, організовували мітинги протесту, демонстрації, пікетування. На неприховані антидержавні акції, як правило, перетворювалися судові процеси над дисидентами, поховання лідерів національно-патріотичних сил. Представники дисидентського руху активно використовували такі форми протесту, як письмові заяви, петиції до найвищих органів влади СРСР та УРСР, міжнародних організацій, керівництва демократичних країн.

Радикальною формою протесту проти політичного режиму стала відмова відомих правозахисників від радянського громадянства, подання прохань на виїзд за кордон. Для авторів таких заяв, як правило, усе завершувалося тюремним ув'язненням або таборами. Під тиском міжнародної громадськості деяким опозиціонерам удалося виїхати за кордон. Інші, не зумівши витримати виховного «пресингу» органів влади, намагалися

подолати радянський кордон нелегально, що також закінчувалося відправленням до в'язниці. Проте й у неволі боротьба не вщухала. Ще під час слідства окремі дисиденти відмовлялися від свідчень, свої виступи в суді перетворювали на протест і звинувачення чинної влади. Політв'язні влаштовували акції мовчання, невиходу на роботу, вдавалися до голодування, передавали на волю документи та повідомлення про реалії табірного життя й тамтешні порядки.

заарештований, засуджений до п'ятирічного терміну ув'язнення. Звільнений 1983 р. достроково. У серпні 1987 р. відновив видання «Українського вісника». З 1990 р. — депутат Верховної Ради УРСР. Навесні 1992 р. став головою Народного руху України. Лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка за збірку «Правосуддя чи рецедиви терору» та ін. Загинув в автокатастрофі за нез'ясованих обставин.

(За «Довідником з історії України»)

У цей період в Україні були зафіксовані акти публічного самоспалення як найвищий вияв жертовності людини в боротьбі проти свавілля влади.

Репресії проти інакодумців

Арсенал засобів боротьби владних структур з інакодумцями був досить різноманітним. Спочатку їх намагалися залякати. Для цього практикувалися спеціальні «бесіди» в КДБ, організовувалися викривальні пропагандистські кампанії в пресі, здійснювалися погрози тощо. Якщо ці «профілактичні» заходи не допомагали — застосовувалися адміністративні санкції, серед них і звільнення з роботи. Заключним актом цієї роботи був арешт і ув'язнення за «антирадянську агітацію й пропаганду». Причому трактування цієї статті карного кодексу було дуже широким. До неї належали:

- розмови дисидентів (навіть у сімейному колі);
- спілкування з однодумцями;
- зберігання забороненої літератури.

На відміну від попереднього періоду, у 70-х рр. *дисидентів починають засуджувати вже не як політичних, а як карних злочинців.*

Ув'язнення було тільки початком справжніх випробувань для дисидентів. Свій строк вони відбували в таборах посиленого режиму, де значну частину часу за найменшу провину проводили в ізольованих камерах. Спроби апеляцій залишалися без відповідей або жорстоко каралися. Однак і за таких умов політв'язні не припиняли боротьби. Поширеним методом протесту було голодування. Умерти від голоду в'язню не давали. Коли він досягав критичного стану, його починали годувати силоміць.

Крім звичайного ув'язнення, практикувалося відправлення опозиціонерів до психіатричних лікарень спеціального типу. Там вони перебували в середовищі справді психічно хворих людей. Їх «лікували» препаратами, що пригнічували волю, психіку, інтелект, пам'ять, емоції людини. Якщо в'язень у таборі чи тюрмі після відбуття строку ув'язнення виходив на волю, то в «психушці» дисидентів могли «лікувати» хоч до смерті. Серед жертв цього *психічно-в'язничного терору* були генерал *Петро Григоренко*, математик *Леонід Плющ*, лікар *Микола Плахотнюк* та багато інших. Загальна кількість політв'язнів психлікарень невідома. За підрахунками Л. Плюща, у 70-х рр. в СРСР їх було близько 2 тис.

М. Руденко

Таким чином влада намагалася всіма можливими засобами ізолювати небезпечних для себе людей. Ці засоби істотно відрізнялися від методів 30-х рр. XX ст., коли керівна еліта масово фізично винищувала своїх опонентів. Діяти в такий спосіб брежнєвське керівництво в 60–80-ті рр. вже не наважувалося.

У непримиренному протистоянні з панівним режимом український опозиційний рух виховав у своїх лавах цілу низку благородних, відданих до кінця рідній землі і своєму народові борців, справжніх патріотів України: Василя Стуса, Валерія Марченка, Михайла і Богдана Горинів, Миколу Руденка та багатьох інших.

§ 138. Боротьба українських дисидентів проти панівного режиму

Виступи опозиційних сил за суверенітет України

У 60–80-х рр. прогресивна громадськість України все більше переконувалася в потребі відродження власної незалежної держави. Окремі групи національно-свідомої інтелігенції виступали із заявами, протестами, спрямованими на захист людських прав, збереження культурних національних традицій, здобуття реального суверенітету України.

Гасло відродження української державності послідовно відстоював *Український національний фронт* (УНФ), який утворили наприкінці *1964 року* на західноукраїнських землях *Зиновій Красівський, Михайло*

Дяк та ін. Члени УНФ розробили програму перебудови українського суспільства на демократичних засадах. Її аграрна частина передбачала різні форми власності. Організація через журнал «Воля і Батьківщина» агітувала населення за вихід зі складу СРСР й утворення самостійної Української держави. Активісти УНФ розповсюджували також старі видання ОУН – УПА. Щоб привернути увагу до проблем розвитку української культури, керівництво Українського національного фронту надіслало делегатам XXIII з'їзду КПРС, а також до редакцій центральних газет, «Меморандум УНФ». Його автори вимагали від влади захистити українську мову, повернути українців з місць заслання, реабілітувати жертв сталінського терору.

У 1964 році в *Одеській області* «компетентні органи» викрили діяльність *«Демократичного союзу соціалістів»*, що також вимагав надати суверенітет Україні. На Миколаївщині в 1969 році була припинена спроба українських патріотів утворити організацію «Боротьба за суспільну справедливість». Того ж року в Луганську були заарештовані й засуджені на тривалі строки ув'язнення організатори «Партії боротьби за реалізацію ленінських ідей». Ці та інші організації ставили за мету домогтися демократичних перетворень, урятувати український народ від політичної, економічної та духовної катастрофи.

Українська Гельсінкська група (УГГ)

Реальні можливості для зближення України з європейськими країнами виникли після Наради з питань безпеки й співробітництва в Європі, що відбулася влітку 1975 року в Гельсінкі. Як відомо, керівництво СРСР поставило підпис під Заключним актом цього міжнародного форуму. Дотримання людських прав становило серцевину положень головного документа наради. Однак наступні події засвідчили, що радянська компартійна верхівка не збиралася виконувати взяті на себе зобов'язання. Внутрішнє законодавство СРСР з прав людини не відповідало загальноприйнятим міжнародним нормам. Більше того, після Гельсінкі тут значно посилилися репресії проти інакодумців. Будь-яка критика західними країнами позиції московського керівництва щодо союзних республік, зокрема України, розцінювалася як утручання у внутрішні справи Радянського Союзу.

Неослабну увагу питанням захисту людських прав, суверенітету України приділяла *Українська Гельсінкська група*, утворена в листопаді *1976 року*. До неї увійшли письменники *Микола Руденко* (керівник групи) та *Олесь*

Персоналії

Оксана Мешко
(1905–1991)

Українська правозахисниця. Народилася в Старих Санжарах на Дніпропетровщині. У 1931 р. закінчила Інститут народної освіти в Дніпропетровську. Учителювала, працювала в науково-дослідних установах. У 1947–1954 рр. за політичні переконання відбувала ув'язнення в сталінських таборах. У 1970 р. вислала листи-протести до Верховної Ради та Верховного Суду УРСР проти ув'язнення В. Мороза. Протягом 1972 р. домагалася звільнення свого сина — дисидента О. Сергієчка. У 1976 р. вона разом з П. Григоренком, О. Тихим, Л. Лук'яненком та іншими діячами українського дисидентського руху стала засновником Української Гельсінкської Спілки. З березня 1979 р. очолила цю правозахисну організацію. Була автором численних документів визвольного руху 1960–1980-х рр. Підтримувала зв'язки майже з усіма правозахисниками колишнього СРСР. За свою дисидентську діяльність зазнала переслідувань з боку радянських репресивних органів. Деякий час примусово утримувалася в психіатричній лікарні. У 1980 р. (за іншими даними — у січні 1981 р.) була засуджена до 6 місяців таборів та 5 років заслання в Хабаровський край. У 1985 р. повернулася в Україну, де приєдналася до відновленої УГС на чолі з В. Чорноволом. Стала одним із засновників Української республіканської партії та Союзу українок. Залишила спогади «Між життям і смертю» (1981 р.; видані англійською мовою).

Бердник, відомі правозахисники, колишні політв'язні *Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Оксана Мешко* та ін. Згодом до УГГ приєднався генерал-майор у відставці, українець за походженням *Петро Григоренко*, який представляв інтереси організації у Москві. Усього до складу Української Гельсінкської групи входило 10 осіб.

УГГ створювалася як *відкрита громадська організація*. Не важачись на панівний режим, її члени ставили завдання *легальним шляхом* домогтися від влади дотримання законодавства щодо прав людини. У програмній заяві групи сказано: «Вільна Україна гарантує всі права народам, що населяють Україну: росіянам і полякам, євреям і татарам, румунам та угорцям. Ми надто добре пізнали, що таке підневільне колоніальне існування, тому заявляємо, що людям, які заселяють нашу Батьківщину, ми надаємо якнайширші політичні, економічні й соціальні права».

Правозахисний рух привернув увагу урядів і законодавців багатьох країн світу до проблем України. У листопаді 1976 року у Вашингтоні створено Комітет Гельсінкських гарантій для України, до складу якого увійшли представники відомих зарубіжних правозахисних організацій.

У своєму *зверненні до країн-учасниць Белградської наради* влітку 1977 року Українська Гельсінкська група наголошувала, що Україна, увійшовши до складу СРСР, утратила свій суверенітет, свою державність. «Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах... ті чи інші проблеми, зобов'язання?» Кожен народ, ішлося у зверненні, має жити в спілці демократичних держав «вільним чинником, незалежним твор-

чим духом. Народ має бути господарем своєї землі, своєї традиції, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного».

Здобуття суверенітету України, на думку авторів документа, можливе лише за умови розв'язання загальнодемократичних завдань: досягнення реальної свободи слова, волевиявлення, в'їзду та виїзду зі своєї країни, вільного поширення своїх ідей та ознайомлення з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо. Автори пропонували звільнити всіх політв'язнів і скасувати відповідні статті в кримінальних кодексах союзних республік і СРСР, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідувати цензуру. Пропонувалося також засудити на рівні Організації Об'єднаних Націй саму ідею вбивства й війни.

Незважаючи на те, що Українська Гельсінкська група діяла цілком легально, у межах радянської Конституції та підписаних СРСР міжнародних угод, вона стала об'єктом жорстоких переслідувань з боку влади. З 37 членів групи, які були її членами в 1977–1985 рр., 23 засуджено та відправлено в табори й на заслання, шістьох позбавлено радянського громадянства. Три члени групи — Василь Стус, Олекса Тихий, *Юрій Литвин* — загинули в мордовських таборах. У листопаді 1989 року відбулося перепоховання їхнього праху на Байковому кладовищі в Києві. Жалобні заходи перетворилися на велелюдну мирну демонстрацію проти тоталітарного режиму.

Персоналії

Юрій Литвин
(1934–1984)

Відомий український поет, журналіст, правозахисник. Народився в с. Ксаверівці під Києвом. Навчався в гірничо-промисловій школі в м. Шахти, згодом працював на Донбасі. Життя Ю. Литвина — суцільне ув'язнення. За ґратами писав вірші українською і російською мовами, закінчив 1965 року збірку «Трагическая галерея» (розповідь про злочини тоталітарної системи проти українського народу). Незабаром усі поезії були вилучені під час обшуку. Після звільнення в червні 1965 року був змушений через переслідування переїхати до Красноярська. 1974 року Ю. Литвина знову заарештували. Тільки звільнившись з ув'язнення 1977 року, став членом Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. 1979 року важко хворого Ю. Литвина заарештовують знову, звинувачують у веденні «антирадянської агітації і пропаганди» та засуджують до 10-річного ув'язнення і 5 років заслання. З травня 1982 року відбував покарання в таборах суворого режиму. 24 серпня 1984 року його знайшли в камері з розрізаним животом, 5 вересня того ж року він помер. У листопаді 1989 року прах Ю. Литвина був перевезений до Києва й з почестями похований на Байковому кладовищі.

(За «Довідником з історії України»)

Боротьба за легалізацію Української греко-католицької церкви

Важливим напрямком дисидентського руху в Україні була *боротьба за свободу віросповідання*. Радянські конституції не заперечували це законне

право громадян. Однак на практиці керівна верхівка боролася проти релігії. Для цього всіляко обмежувалися церковні публікації, проводилася активна атеїстична робота з дітьми, практикувалося «укорінення» агентів і провокаторів у середовище священнослужителів, без зайвих пояснень зачинялися культові споруди.

Проти інших релігійних конфесій, що діяли в Україні, у дещо ліпшому становищі перебувала Російська православна церква (РПЦ). Проте досягти цього їй удалося ціною співробітництва з режимом, а іноді й відкритого плазування перед владою. У керівництві РПЦ поширилася корупція та лицемірство. Усе це стало причиною того, що частина представників нижчого духовенства на чолі з *Василем Романюком* виступила з критикою і осудом як свого керівництва, так і антирелігійної політики влади в цілому.

У значно гіршому становищі перебували греко-католики України. Українську греко-католицьку церкву внаслідок постійних утисків і репресивних заходів народ справедливо називав *«катакомбною церквою»*. Попри жорстокі переслідування в 60–80-х рр. таємні обряди для вірних здійснювали понад 300 греко-католицьких священиків. Заборонена УГКЦ спромоглася навіть мати нелегальні монастирі й друкарні.

Панівний режим особливо жорстоко поводився саме з представниками релігійного опозиційного руху. На початок 1968 року з 230 засуджених українських дисидентів «за релігію» постраждало 84 особи. У серпні 1980 року з 90 українських політичних в'язнів 78 мали пряме відношення до боротьби за віру. У 1982 році з ініціативи відомого політв'язня *Йосипа Терелі* створено *комітет захисту Української греко-католицької церкви,* що ставив собі за мету досягти її легалізації в Україні. Влада відповіла на цю спробу масовими арештами членів цієї організації. Релігійна опозиція боролася також за свободу віросповідань, вільне здійснення обрядів, повернення відібраних державою храмів, звільнення засуджених за віру, реабілітацію страчених служителів культу.

Посилення переслідувань опозиції наприкінці 70-х — на початку 80-х рр.

Наприкінці 70-х років лідери дисидентського руху, що ще залишилися на свободі, зрозуміли, що тактика легальної діяльності опозиційних сил в Україні себе повністю вичерпала. Тому вони починають *переходити на нелегальне становище*, створюючи таємні групи та організації. Одну

з таких груп на чолі з Миколою Крайником під назвою «Український національний фронт» викрито в Івано-Франківський області в 1979 році. До її складу входило близько 40 осіб. Члени цієї організації проводили просвітницьку роботу й намагалися відродити випуск «Українського вісника». 1980 року вони були заарештовані й засуджені на різні строки ув'язнення, так і не розгорнувши активної діяльності.

У цей час поруч з організаціями політичного спрямування робляться спроби створити *незалежні профспілки*. У 1978 році донецький інженер *Володимир Клебанов* підготував і розповсюдив на підприємствах Донбасу статут *Асоціації вільної профспілки захисту робітників*. До неї згодом увійшло близько 200 членів.

Асоціація була першою на той час альтернативою офіційній профспілці, що перебувала під контролем керівної партії. Через арешти й переслідування її членів вона припинила свою діяльність уже на третій місяць свого існування.

Зрозуміло, що правоохоронна система не послаблювала пильності й далі здійснювала свою репресивну діяльність. У 1980 році до в'язниць і таборів потрапила чергова партія українських політв'язнів: *Степан Хмара, Віталій* та *Олесь Шевченки* та ін.

Наступного року була припинена діяльність *Київського демократичного клубу*, члени якого розробили Маніфест про внутрішній стан у СРСР і закликали щорічно відзначити День українського політв'язня. У 1983–1984 рр. *у Львові* розкрито таємну організацію *«Інтернаціональний революційний фронт»* (ІРФ), створений *у 1979 році*. Координаційну раду цього молодіжного об'єднання очолювала студентка місцевого університету *Тетяна Метельова*.

ІРФ мав свої осередки в Києві, Херсоні, Ужгороді, Москві, Ленінграді та інших містах. Його члени ставили за мету ліквідувати

Джерела

Із звернення українських політв'язнів до Генерального секретаря ООН Курта Вальдгайма (1976 р.)

Ми, українські націоналісти, ув'язнені у Владимирській тюрмі за нашу участь в українському національно-визвольному русі, звертаємося до Вас із закликом поставити в ООН питання про порушення в СРСР Загальної декларації прав людини і зокрема — про переслідування українців за бажання виїхати з СРСР...

...Москва, щоб приховати перед Заходом імперіалістичний характер своєї національної політики, не випускає за кордон українців, які мали будь-яке відношення до Національно-визвольних змагань під час Другої світової війни і після неї, а також у сучасний період. Їх не тільки не випускають, а жорстоко карають. Наприклад:

...1974 року Харківський обласний суд засудив Юрія Дзюбу на п'ять років ув'язнення в концтаборах суворого режиму за те, що він хотів виїхати із СРСР. Хоча Дзюба не націоналіст і не антисовєтчик, виїхати хотів з релігійних мотивів...

монополію панівної партії, запровадити на виробництві повний госпрозрахунок, знищити репресивні органи.

Крім молодіжного середовища, на початку 80-х рр. опозиційні настрої простежують і в армії. Деякі молоді офіцери починають відкрито виступати проти залежного становища України в складі СРСР.

Незважаючи на відчутні втрати, опозиційний рух в Україні в 60–80-х рр. зумів зберегти свою спрямованість на політичне, духовне й культурне відродження нації. Нова генерація борців, змагаючись із жорстокими репресіями, виявляла стійкість духу й готовність до подальшої боротьби за вільну й суверенну Українську державу.

§139. Наростання економічної кризи. Особливості індустріального розвитку України

Адміністративно-командна система управління, що домінувала як в СРСР, так і в Україні в період неосталінізму, у цілому згубно впливала на економічний розвиток країни. Разом з тим не можна заперечувати, що в її умовах усе ж робилися спроби розв'язати складні економічні проблеми, зробити економіку дієздатнішою і ефективнішою.

У 1965 році з ініціативи голови Ради міністрів СРСР *Олексія Косигіна* в країні розпочалася *економічна реформа*. Зміст і програма її були досить суперечливими. З одного боку, за рахунок господарського розрахунку вона створювала можливості для розширення самостійності підприємств, сприяла розвитку ініціативи. Місцевим органам влади навіть дозволялося вносити зміни до святині радянського економічного розвитку — п'ятирічного плану. З другого боку, економічна реформа повинна була зміцнити позиції союзних органів управління, зокрема ліквідовувалися створені М. Хрущовим раднаргоспи й знову відновлювалася діяльність понад 40 союзних міністерств і відомств. Крім цього, у країні утворювалися такі могутні відомчі монстри, як державні комітети з цін, постачання та ін. Фактично косигінська економічна реформа була *новим етапом надцентралізації економіки країни*.

О. Косигін

Наслідки реформи були також неоднозначними. До її безсумнівних здобутків треба зарахувати активний і поступальний розвиток промисло-

вості республіки в 1966–1970 рр., який виявився одним з найрезультативніших за роки радянської влади в Україні. За цей період виробництво промислової продукції зросло на 50%, продуктивність праці в промисловій галузі на 28%, національний дохід — на 38%. Ці показники стали наслідком нової системи господарювання, на яку перейшла більшість промислових підприємств республіки.

Під час економічної реформи прискорюється розвиток паливно-енергетичного комплексу республіки. Стали до ладу Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська та ряд інших потужних теплових електростанцій. У 1980 році були введені в експлуатацію два останні агрегати Дніпрогесу-2 в Запоріжжі. Помітних успіхів досягли нафтовики та газовики, завдяки яким у середині 70-х рр. на території України почалася експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ. Позитивні зрушення відбулися також і в гірничорудній, вугільній та металургійній промисловостях. Швидкими темпами розвивалися машинобудівна, металообробна, хімічна та нафтохімічна галузі. На Харківському турбінному заводі освоєно серійне виробництво турбін потужністю 500 тис. кіловат. У республіці розпочалося виробництво досконалих тепловозів, потужних тракторів Т-150, буряко- та кукурудзозбиральних комбайнів, новітніх літаків і морських суден, які не поступалися найкращим зарубіжним аналогам 60–70-х рр.

Українські науковці налагодили конструювання й виробництво електронно-обчислювальної техніки, новітніх приладів і засобів автоматизації. Наприклад, Інститут кібернетики АН УРСР завершив розробку електронно-обчислювальних машин нового покоління «Мир-2», «Дніпро-2», а науковці Інституту електрозварювання ім. Є. Патона впровадили у виробництво близько 300 високоефективних винаходів.

Однак, починаючи з 1972 року, темпи реформи та її ефективність поступово вщухають. Консервативні сили на чолі з Л. Брежнєвим почали *гальмувати*, а згодом і зовсім *згорнули реформаційні процеси*.

У 70–80-х рр., після переходу економіки на екстенсивний шлях розвитку, економічний стан республіки стає відверто *кризовим*. Він характеризується прямою залежністю від центру, повним ігноруванням національних інтересів України. У республіці насаджувався так званий «азіатський спосіб виробництва», який базувався на «валовій економіці» й тотальному підкоренні людини інтересам виробництва. Прикладами такої економічної політики були малорентабельні Байкало-Амурська магістраль,

«рукотворні» моря на Дніпрі, «найбільші в Європі» теплові електростанції та інші гігантські новобудови, які були шкідливими й небезпечними для навколишнього середовища. Така *«гігантоманія»* в поєднанні з прихованою інфляцією перевищувала вартість таких об'єктів у середньому на 25–50%. Це примушувало спрямовувати значні сили й кошти на завершення будівництва найважливіших об'єктів, залишаючи при цьому цілу низку незавершених довгобудів.

У республіці в цей період високими темпами розвивалася атомна енергетика, зокрема розгорнулося будівництво потужних АЕС у густонаселених та маловодних Південно-Західному й Південному економічних регіонах. У межиріччі Дніпра й Прип'яті поруч з Києвом, усупереч думкам українських науковців, швидкими темпами споруджувалася Чорнобильська атомна електростанція. У республіці, що займала лише 2,6% території СРСР, побудовано 40% його атомних енергоблоків. При цьому вироблена ними електроенергія використовувалася не для власних потреб, а *постачалася*, як правило, *за кордон*. *На території України* з ініціативи союзного центру *розміщувалися особливо шкідливі виробництва*, зокрема 1 тис. хімічних заводів.

Значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів, спрямованих на освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу, викачувалися з України. Для роботи в цих регіонах мобілізовано велику кількість найдієздатнішого населення республіки. Унаслідок цього нині тільки в Тюменській області Російської Федерації мешкає більш як півмільйона українців.

Результатом такої економічної політики стало *хронічне невиконання п'ятирічних завдань* з більшості показників. Якщо з деяких промислових нормативів (виробництво електроенергії, цементу, вугілля тощо) удалося хоч наблизитися до запланованого, то сільське господарство так і залишалося найвідсталішою галуззю економіки республіки.

Здавалося, що саме в 70-х рр. в Україні піднесенню сільськогосподарського виробництва приділено максимум зусиль і уваги. На селі запроваджувалися глобальні програми механізації, хімізації та меліорації земель. Упродовж десятиліття в сільськогосподарську галузь спрямовано 27% від усіх республіканських капіталовкладень. Проте ці заходи в підсумку виявилися малоефективними, зокрема механізація на практиці перетворилася на звичайне постачання господарствам низькоякісної мало-

продуктивної техніки; «хімізація» спричинила забруднення українського чорнозему й отруєння сільськогосподарської продукції шкідливими хімікатами, меліорація поглинула 16 млрд. крб., виснаживши родючі землі й серйозно порушивши економічний баланс республіки. До всього треба додати малу ефективність використання людських ресурсів, низький рівень переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, унаслідок чого щорічні втрати одержаних урожаїв становили 30–33%.

Складними залишалися умови життя й праці на селі. У селах не вистачало шкіл, дитсадків, клубів, упорядкованих доріг, закладів медичного та побутового обслуговування населення. Колишні методи примусового прикріплення селян до землі вже не спрацьовували й тому починається *масовий переїзд мешканців сіл до міст*. Протягом 1966–1985 рр. туди виїхало 4,6 млн. осіб. Унаслідок такої активної міграції в Україні в 1972–1986 рр. зникли як «неперспективні» 1 502 села. У селах, як правило, залишалися пенсіонери та люди, які не могли наважитися розпочати нове життя в місті. Ці зміни зумовили відчутну нестачу людських ресурсів на селі, що спричинило традиційні сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства на збирання врожаїв. Зрозуміло, що таке *примусове залучення міського населення* до сільськогосподарської праці не сприяло підвищенню її продуктивності і якості.

Однак, усупереч цим негативним явищам, республіка змогла не лише забезпечити свої продовольчі потреби, але й за вказівками союзних органів поставляти сільськогосподарську продукцію в інші регіони СРСР. На межі 70–80-х рр. вона виробляла 60% союзного обсягу цукру, 40% — соняшнику, 26% — тваринного масла, 23% — м'яса тощо. Проте відчуження селян від результатів їхньої праці в колгоспах і радгоспах і далі неухильно знижувало продуктивність сільськогосподарського виробництва. Якщо темпи його зростання в 60–70-х рр. становили 4,5%, то в 1981–1985 рр. — 3,9% в середньому на рік. У другій половині 70-х рр. середньорічний приріст сільськогосподарської продукції вже становив 1,5%, а в першій половині 80-х — лише 0,5%.

Уповільнений розвиток сільського господарства пояснювався не лише кризою колгоспно-радгоспної системи. Неабияку роль у цьому відіграли загальні принципи управління економікою. Центр, розробляючи плани, нерідко ігнорував місцеву специфіку. Селянин-колгоспник був лише покірним виконавцем чужих рішень. Це породжувало незацікавленість сільських

трудівників у кінцевих результатах своєї праці. Для того щоб подолати нестачу продуктів харчування, у СРСР у 1982 році була розроблена й ухвалена продовольча програма. Проте ситуація на селі не поліпшувалася й призвела до катастрофічних наслідків. З 1966 по 1985 рр. посівні площі України скоротилися більше, ніж на 1 млн. га. Зібраний урожай зернових у 1981–1985 рр. становив лише 39,3 млн. т (у 1976–1980 рр. — 43 млн. т).

Незважаючи на величезні капіталовкладення в сільське господарство (101 млрд. крб. у 1966–1985 рр.), його віддача залишалася низькою. Загалом продуктивність праці в сільському господарстві СРСР була вдвічі нижчою, ніж у США. Екстенсивний підхід до його ведення засвідчив свою неефективність. Він спричинив серйозну *продовольчу проблему*, яка стала *ознакою кризи тоталітарної системи в цілому*.

§140. Соціальний розвиток України. Життєвий рівень населення

Головною передумовою й джерелом піднесення народного добробуту є зростання національного доходу, який, незважаючи на серйозні економічні проблеми, із 1965 по 1985 рр. збільшився в республіці в 2,5 раза.

Закономірним наслідком цього стало й зростання в цей період у 2 рази заробітної плати робітників, службовців, сільських трудівників.

Зростання матеріального добробуту здійснювалося й за рахунок суспільних фондів споживання, що забезпечували розвиток народної освіти, підвищення кваліфікації трудівників, медичне обслуговування населення, оплату відпусток, пільгових путівок тощо. Значні державні асигнування виділялися на охорону материнства й дитинства, виплату пенсій, стипендій учням технікумів і студентам вузів.

У зазначений період керівництво республіки вживало реальних практичних заходів, спрямованих на поліпшення рівня життя населення. Вони були найрезультативнішими за часів косигінських реформ. Однак після їх припинення в 70-х – першій половині 80-х рр. в Україні відчутно знижуються темпи зростання національного доходу. Державний бюджет у роки загострення економічної кризи й застою переважно поповнювався не за рахунок виробництва власної продукції, а завдяки «нафтодоларам», тобто кошти надходили від продажу за кордон таких гостродефіцитних природних ресурсів, як нафта й газ.

Торгівля і побут

Такі ж суперечливі процеси спостерігалися й у торговельному та побутовому обслуговуванні населення республіки. У другій половині 60-х – на початку 70-х рр. відчутно зростає кількість торговельних підприємств. Велику допомогу споживчій кооперації, крім державних органів, надавали підприємства, колгоспи й радгоспи. За їхні кошти будувалися нові магазини, їдальні, хлібопекарні. Завдяки підвищенню заробітної плати зростає й купівельна спроможність населення. Особливо активно в цей час задовольнявся зростаючий попит трудівників міста й села на господарський інвентар і товари культурно-побутового вжитку — телевізори, радіоприймачі, холодильники, пральні машини, які в другій половині 60-х рр. з'являються майже в кожній другій сім'ї. Збільшення кількості товарів вимагало появи нових, досконаліших та ефективніших форм торгівлі. Тому з'являються магазини самообслуговування, універмаги, універсами з широким асортиментом товарів. Сільські трудівники стали регулярно обслуговуватися безпосередньо на робочих місцях: польових станах, фермах, тракторних бригадах.

Як і торгівля, служба побуту в цей час стає важливою галуззю народного господарства. У містах створюються будинки побуту, комбінати, фірми побутових послуг. Наприклад, відома київська фірма «Світанок» розв'язувала проблеми ремонту квартир, догляду за дітьми та хворими, навчання музики та іноземних мов, машинного передруку тощо. Якщо на початку 60-х рр. вона надавала 80–90 видів різних послуг, то в середині 70-х їх кількість зросла до 600 і більше.

Проте в 70–80-х рр. у торговельному й побутовому обслуговуванні населення республіки починають наростати негативні тенденції. Підвищуються державні роздрібні ціни на окремі види товарів народного споживання. Вартість усіх видів товарів у 1980 році проти середньорічних цін 1970 року зростає на 3%, у 1985 році — на 8%, а продовольчих — відповідно на 4 і 12%. Відчутно подорожчали м'ясо, птиця, олія, цукор, кондитерські вироби, овочі, одяг, білизна, велосипеди, мотоцикли. Справжнім лихом стає товарний дефіцит. Поступово з продажу зникає одна категорія товару за іншою. Усе це викликало уповільнення темпів зростання реальних доходів населення, які в 1975–1985 рр. стали на 10% нижчими, ніж у попереднє десятиліття.

Житлове будівництво

Важливим показником зростання добробуту народу в зазначений період було житлове будівництво. Головною умовою розв'язання цієї традиційно складної для України проблеми стало переведення будівництва житла на індустріальну основу, широке запровадження типових проектів. Щоправда, перші житлові масиви не відзначалися оригінальними архітектурними формами, були досить примітивними й одноманітними. Підвищена увага керівництва республіки до житлових проблем дала змогу забезпечити в 1974 році понад 70% сімей окремими квартирами.

Київ. Житловий масив Березняки

Київ. Житловий масив Русанівка

Предметом особливої уваги архітекторів і будівельників була столиця України — Київ. У цей час головне місто республіки перетворюється на одне з найкрасивіших у світі. Органічно поєднавши в собі чарівну природу й оригінальні архітектурні споруди, Київ отримав своє власне, неповторне обличчя. У ньому зростають цілі квартали багатоповерхових будинків, споруджуються нові лінії метрополітену, розбиваються чудові парки та сквери. Ураховуючи безцінну історико-архітектурну спадщину Києва, українські зодчі проектували нову забудову так, щоб зберегти видатні пам'ятки вітчизняної історії та культури. Основне житлове будівництво в столиці України здійснювалося великими масивами. Саме в цей час у Києві народжуються неповторні Русанівка, Відрадний, Сирець, завершується формування Березняків та Борщагівки. Чудові мікрорайони з'явилися також у Харкові, Дніпропетровську, Вінниці, Львові. У цей період народилися нові міста — Світловодськ, Нововолинськ, Українка, Придніпровськ, Вільногорськ та ряд інших.

Поруч з бурхливим розвитком міського будівництва аналогічні процеси спостерігаються й на селі. Цьому великою мірою сприяла держава. Наприклад, Держбанк надавав грошові кредити сільським забудовникам. Для розширення будівництва на селі була відчутно зміцнена матеріальна база міжколгоспних будівельних організацій. Перед ними постали завдання перетворити села на впорядковані сучасні селища. Вони створюва-

лися на нових, вільних місцях або за рахунок реконструкції старих сіл. Головною тенденцією планування їхніх житлових і виробничих зон стала компактна забудова, що створювала вигóди для життя й відповідала потребам сільських трудівників. На всесоюзному огляді-конкурсі 1970 року на найкращу забудову та благоустрій селищ серед 25 найкращих сільських населених пунктів переможцем названо с. Моринці на Черкащині, де народився Тарас Шевченко.

Однак поряд з позитивними зрушеннями в питаннях житлового будівництва в роки восьмої п'ятирічки (1966–1970 рр.), у наступний період спостерігається зниження його темпів. Якщо в 1966–1970 рр. житлові умови поліпшили майже 9 млн. осіб, то в 1980–1985 рр. — лише 7,7 млн. Проблема житла, як і раніше, залишалася дуже гострою.

Стан медичного обслуговування

Неоднозначні процеси в цей період відбувалися і в справі охорони здоров'я населення республіки. На перший погляд, держава робила багато для того, щоб медичне обслуговування трудящих відповідало рівню світових стандартів. Значні кошти вкладалися в будівництво нових поліклінік, лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку. Постійна увага приділялася підготовці кваліфікованих медичних працівників. Для цього в Україні в 60–70-х рр. діяло 15 медичних вузів та десятки середніх спеціальних навчальних закладів. У 1960–1975 рр. кількість лікарів і середнього медичного персоналу зросла більш ніж в 1,5 раза, що дало змогу на 300 жителів республіки мати одного лікаря й трьох медсестер. Таких «статистичних здобутків» не мала в той час жодна з високорозвинутих країн світу.

Проте ці показники були лише зовнішньою оболонкою розвитку вітчизняної медицини. У застійні роки внаслідок зниження рівня життя населення, незадовільних умов праці й побуту, поширення пияцтва проблема охорони здоров'я людей надзвичайно загострюється. Коштів, що виділялися на зрослі потреби медичних закладів, уже не вистачало. Кваліфікація численної армії медичних працівників виявилася дуже низькою. У медичних закладах процвітали здирництво й хабарництво.

Екологічна ситуація та демографічні проблеми

Ще задовго до трагічних чорнобильських подій у республіці загострилася екологічна ситуація. Причиною цього були бездумний технократизм,

вузьковідомчі інтереси, виробництво заради виробництва. Ігноруючи інтереси народу, у республіці здійснювали санкціоновані Москвою великомасштабні будівельні, іригаційні, хімічні та інші акції. Вони не базувалися на глибоких наукових розрахунках та аналізі можливих наслідків. Унаслідок варварського ставлення до природи нещадно знищувалися українські землі. Необґрунтовані іригаційні заходи, бездумна хімізація спричинили порушення водного балансу Дніпра, забруднення навколишнього середовища пестицидами, отрутохімікатами, азотними добривами.

Складне соціально-економічне й екологічне становище викликало відчутні етнодемографічні зміни населення України. У 60–80-х рр. помітно уповільнюються темпи його приросту. Сплеск урбанізації, активні міграційні процеси призвели до відтоку молоді з села, яке до того часу було головним джерелом відтворення людських ресурсів. Народжуваність на селі значно зменшується, і в 1979 році середній розмір сільської родини дорівнював міській (3 особи на родину). У містах зменшення народжуваності спричинювалося незадовільними соціально-побутовими умовами: високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві (дев'ять з десяти жінок працювали), низьким рівнем охорони дитинства, житловими проблемами. Закономірним наслідком цього стало зменшення приросту населення України в 60–80 рр. у 4 рази. Уповільнення народжуваності супроводжувалося зростанням показників смертності населення, за яким Україна посідала третє місце серед республік СРСР.

Моральний занепад суспільства

Ще одним негативним наслідком процесів, які відбувалися в республіці в 60–80-х рр., став моральний занепад суспільства. Не маючи змоги забезпечити реальне підвищення життєвого рівня (або принаймні зберегти наявний), Л. Брежнєв та його найближче оточення віддалися стихії, відкрили широку можливість для кожного забезпечити собі «солодке життя» власними силами, усупереч чинному законодавству.

Найкомфортніше в цих умовах почувалися чиновники адміністративно-бюрократичного апарату, яким були підвладні всі сторони життя тогочасного радянського суспільства. Вони мали різноманітні привілеї, користувалися послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, недоступних для простого люду. Представники партійно-державної еліти фактично перебували поза законом і поза критикою. Їхня

недоторканність створювала сприятливі умови для процвітання корупції, користолюбства, злодійства, підлабузництва на всіх рівнях влади.

Величезного розмаху в цей час набули крадіжки на підприємствах і в колгоспах. Навіть виник влучний термін — «несуни» (тобто ті, хто ніс з роботи щось для нелегальної реалізації). Якщо рядовий «несун» задовольнявся лише десятками незаконно одержаних карбованців, то вищий ешелон корумпованої влади рахував свої «прибутки» на мільйони.

Усе це страшним тягарем лягло на виробництво й розподіл, руйнуючи господарські структури, що й так ледве животіли. Величезна країна швидкими темпами скочувалася до *економічної прірви*. Боротьбу проти корупції та тіньової економіки фактично припинено. Час від часу, щоправда, відбувалися гучні процеси над «розкрадачами народної власності». Навіть відновили смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах». Проте ці «зразково-показові» спектаклі були разовими й не розв'язували проблеми в цілому.

§141. Наростання кризових явищ в освіті, науці та культурі

Освіта

У цей час відбувається *централізація управління системою освіти*. Для цього в 1969 році створюється міністерство освіти СРСР, яке взяло на себе значну частину функцій республіканських міністерств, чим істотно обмежило їхні права та повноваження. Помітним виявом реформаційних процесів 60–70 рр. стала політизація навчально-виховної роботи в закладах освіти. З 1968 року відновлено військову підготовку у вузах, а з 1972 року вона стає обов'язковою в середніх школах республіки.

Зрослі народногосподарські проблеми вимагали поповнення провідних галузей економіки висококваліфікованими спеціалістами. Для розв'язання цього завдання в 60– 80-х рр. зміцнювалася матеріально-технічна база вузів. На основі Донецького, Сімферопольського й Запорізького пединститутів створюються університети. Крім цього, у республіці відкривається ряд нових інститутів, що дає змогу вдвічі збільшити кількість студентів. Унаслідок цього зростає й кількість підготовлених спеціалістів з вищою освітою: якщо в 1964 році їх нараховувалося 2,3 млн., то в 1985 році —

7,5 млн. осіб. Однак якість їхньої підготовки залишалася низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях. На початку 80-х рр. у зв'язку зі зрослими вимогами науково-технічної революції стало зрозумілим, що рівень підготовки фахівців в Україні, як і загалом у СРСР, помітно поступається світовим стандартам.

Наука

Провідним центром розвитку науки в Україні в 60–80-х рр. була Академія наук, очолювана *Борисом Патоном*. Вона складалася з трьох секцій: фізико-технічних і математичних, хіміко-технологічних і біохімічних та суспільних наук. Саме вони визначали головні напрями наукових досліджень у республіці. В академічних установах неухильно зростала кількість дослідників. Якщо на початку 60-х рр. їх нараховувалося 3,6 тис., то в 1985 році — 15,3 тис. осіб. За цей період кількість докторів і кандидатів наук зросла в 5,5 раза.

Борис Патон
(нар. 1918 року)

Народився в Києві в родині відомого інженера-мостобудівника, професора Київського політехнічного інституту Є. Патона. Закінчив Київський політехнічний інститут (1941 р.). З 1942 р. працює в Інституті електрозварювання НАН України; директор цієї установи з 1953 р., а з 1962 р. — президент НАН України.

Здобутки вітчизняної науки в цей період були вагомими. Українські вчені створили унікальну установку «Ураган» для вивчення плазми й керованої термоядерної реакції. З 1966 року вони працювали на найбільшому в Європі лінійному прискорювачі електронів. Вітчизняні генетики встановили механізм передавання генетичної інформації, що мало велике значення для вивчення проблем спадковості. В Україні були винайдені нові марки високоміцного чавуну, безнікелевої корозостійкої сталі та ін. Прискореному впровадженню найперспективніших результатів фундаментальних досліджень сприяли науково-технічні комплекси та інженерні центри, створені в Академії наук. Найпотужнішими серед них були інститути електрозварювання, кібернетики та надтвердих матеріалів.

Розвиткові науки сприяло укладення господарських договорів науково-дослідних установ з виробничими колективами. Протягом 1970–1985 рр. у виробництво запроваджено понад 13 тис. наукових розробок Академії наук УРСР. Це дало відчутний економічний ефект. Однак значна частина

перспективних наукових знахідок так і залишилася нереалізованою або згодом знайшла своє застосування за кордоном. Винятки становили лише розробки для військово-промислового комплексу й глобальні наукові дослідження, що мали беззаперечне загальнодержавне значення.

Складним і суперечливим був період 60–80-х рр. для науковців-гуманітаріїв. Процес наближення суспільних наук до історичної правди був нелегким. Адже на зміну одному культу — сталінському, прийшли нові — хрущовський та брежнєвський. На догоду кожному з них дослідників *примушували «творити» науку*, що прислужливо прославляла той чи інший режим і правління. Загальнообов'язковими складовими частинами всіх «наукових досліджень» суспільствознавців того часу були так званий «класовий підхід» та критика ворожих соціалізмові буржуазно-націоналістичних поглядів і концепцій.

Проте, усупереч неослабному контролю з боку керівних ідеологічних органів і цензури, деяким українським науковцям удалося опублікувати цінні своєю об'єктивністю й правдивістю дослідження. Серед них варто назвати праці *Михайла Брайчевського*, присвячені походженню Русі, виникненню Києва та інших давньоруських міст. Високої оцінки заслуговує його відома полемічна праця «Приєднання чи возз'єднання?», у якій аргументовано критикується офіційна інтерпретація Переяславсько-Московської угоди 1654 року й подана обґрунтована оцінка діяльності Богдана Хмельницького. Ця робота М. Брайчевського була написана ще за часів хрущовської «відлиги», але з'явилася за кордоном тільки в 1972 році. Надзвичайно цінними для розвитку вітчизняної історичної науки були також праці *Олени Апанович*, у яких правдиво розповідалося про героїчні традиції українського козацтва. У 1979 році *Юрій Бадзьо* завершує роботу над відомою історико-філософською працею «Лист до російських та українських істориків», що присвячена дослідженню справжніх джерел трьох східнослов'янських народів. Змістовні праці з українознавства підготували в цей час Олена Компан, Євген Пронюк, *Іван Дзюба*, Борис Антоненко-Давидович та інші вітчизняні історики, філософи, літературознавці та мовознавці.

І. Дзюба

Наукові колективи суспільствознавців створили багатотомні праці, як-от: «Історія Української РСР», «Історія українського мистецтвознавства», «Історія української літератури». У цей час побачили світ Українська

Іван Драч
(нар. 1936 року)

Український поет, громадський діяч. Народився в с. Теліжинці Київської області. Закінчив 1962 р. Київський університет і Вищі сценарні курси в Москві. Поезія І. Драча посідає помітне місце в українській літературі завдяки своєму яскравому, цілісному, емоційно інтенсивному характеру образного вираження й узагальнення індивідуального переживання своєї епохи.

Леонід Биков
(1928–1979)

Народний артист України, актор Харківського державного академічного театру ім. Т. Шевченка, актор та режисер «Ленфільму», кіностудії ім. О. Довженка, сценарист. Народився в с. Знаменському на Донеччині. З дитячих

радянська енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України та ін. Однак не всі актуальні проблеми, події та явища знайшли в них об'єктивне висвітлення.

Література та мистецтво

Українська література 60–80-х рр. була гідно представлена чудовими творами одного з ідейних натхненників руху «шістдесятників» *Олеся Гончара* («Собор», «Берег любові», «Чорний яр», «Твоя зоря» та ін.). Особливо широкий резонанс в Україні викликав роман «Собор», коли перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко впізнав себе в одному з його негативних персонажів. У цей період новими ідеями й формами збагатився талант М. Стельмаха («Правда і кривда», «Дума про тебе»), П. Загребельного («Диво», «Розгін»), І. Білика («Меч Арея»). Величезне зацікавлення у вітчизняного читача викликали історичні романи Ю. Мушкетика, Р. Іванченко, Р. Федоріва. Життєвість української поезії переконливо довели нові збірки віршів Д. Павличка, І. Драча, В. Коломійця, Б. Олійника. Справді народними стали пісні, написані на слова А. Малишка («Пісня про рушник»), М. Ткача («Марічка»), М. Сингаївського («Чорнобривці»), Д. Павличка («Два кольори»), М. Негоди («Степом, степом»), О. Пушика («Треба йти до осені»).

Незламну громадянську волю й мужність у ці часи виявили молодий поет, літературознавець і критик з Донеччини В. Стус, відомі письменники й публіцисти М. Руденко, Г. Снєгірьов, Є. Сверстюк. Справжнім поетичним шедевром став віршований роман Ліни Костенко «Маруся Чурай», що з'явився в 1980 році.

Як і в літературі, через крижану товщу застою пробивали собі шлях нові ідеї і традиції у вітчизняних кінематографії, музиці, образотворчому й театральному мистецтві.

Видатними постатями в українському кіно в цей час стали Ю. Іллєнко, С. Параджанов, К. Муратова, Л. Осика, *Л. Биков* та ін. Найбільший успіх випав на долю фільмів «Тіні забутих предків» режисера С. Параджанова та «Білий птах з чорною ознакою» Ю. Іллєнка. На VII Міжнародному кінофестивалі в Москві цей кінотвір Ю. Іллєнка був відзначений Золотою медаллю. У 70-х рр. з'явилися незабутні воєнні стрічки Л. Бикова («У бій ідуть тільки «старики»», «Ати-бати йшли солдати»).

років мріяв уступити до льотного училища. Однак доля склалася так, що він став актором. Герої Л. Бикова надзвичайно людяні, щирі та добрі, своїми трагічними й комічними ролями актор прославив український кінематограф тієї доби. Трагічно загинув в автокатастрофі 12 квітня 1979 р.

Проте в українському кіно 60–80-х рр. поряд з досягненнями відчувалася *криза. З екрана зникло українське слово.* Фільми, що створювалися в Україні, у переважній більшості були далекими від національної проблематики.

Певні позитивні зрушення в цей час спостерігалися й у театральному мистецтві. Далеко за межами України стали відомими Київський, Харківський, Львівський академічні драматичні театри, Київський та Львівський театри опери й балету. У республіці працювали блискучі майстри театральної сцени: Н. Ужвій, *Б. Ступка*, А. Роговцева та ін. Та український театр також поступово втрачав свій колорит і неповторність. З нього активно витіснялася українська мова. Майже всі обласні музично-драматичні й театри музкомедії перейшли на російську мову.

Богдан Ступка
(нар. 1941 р.)

Відомий український актор. Народний артист СРСР. Народився в с. Куликове Львівської області. Закінчив Київський театральний інститут ім. І. Карпенка-Карого. Створив оригінальні й глибоко драматичні ролі в численних виставах та фільмах.

Українське музичне мистецтво цього часу характеризується вдосконаленням усіх його жанрів, створенням нових опер, оперет, балетів, симфоній та пісень. З оперних творів найпомітнішими були «Тарас Шевченко» і «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Мамаї», «Вій», «Шельменко-денщик» В. Губаренка, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса, «Лісова пісня» В. Корейка, «Назар Стодоля» К. Данькевича, «Прапороносці»

А. Солов'яненко

О. Білаша та ін. В Україні з'являється ціле сузір'я чудових оперних виконавців: Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, М. Кондратюк, А. Мокренко, *А. Солов'яненко*, Д. Петриненко, Г. Ципола та багато інших. Популярним не лише в Україні, але й далеко за її межами стали Державний заслужений академічний український народний хор ім. Г. Верьовки, Державна заслужена академічна капела «Думка», Черкаський народний хор та низка інших колективів. Пісні *О. Білаша*, І. Шамо, П. Майбороди, А. Філіпенка, М. Скорика співала майже вся Україна. У цей період засяяв неповторний, багатогранний талант молодого композитора Володимира Івасюка. Його пісні «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй» стали візитними картками молодих зірок української естради С. Ротару, В. Зінкевича, Н. Яремчука.

О. Білаш

Добу свого творчого піднесення переживала також і українська хореографія. Величезну популярність у цей час здобули Державний ансамбль танцю України ім. П. Вірського, художньо-спортивний ансамбль Українського балету на льоду, а також народні ансамблі «Ятрань» з Кіровограда, «Чорнобривець» з Миронівки, що на Київщині, «Дарничанка» з Києва.

В образотворчому мистецтві 60–80-х рр. помітне місце займають події вітчизняної історії, образи сучасників. Справжні шедеври створили в цей час В. Задорожній, М. Божій, Т. Яблонська, В. Полтавець, М. Кривенко та ін. На цей період випадає вершина творчих здобутків скульптора й живописця І. Гончара, художників А. Горської, Л. Семикіної, О. Заливахи, В. Мельниченка. Найхарактернішою рисою їхньої творчості були високий професіоналізм, новаторство, національний колорит.

К. Білокур. Ранньою весною

Особливу популярність в Україні мали праці відомих народних майстрів М. Приймаченко та К. Білокур. На жаль, таких талановитих митців було обмаль, а численні види традиційного народного мистецтва республіки перебували в занепаді.

§142. Кризові явища в соціально-економічному, політичному та культурному житті України (друга половина 60-х — середина 80-х рр.)

З приходом до влади Л. Брежнєва (жовтень 1964 року) почалося економічне реформування радянського суспільства. Батьком економічних реформ став О. Косигін. Не зачіпаючи стовпів командно-адміністративної системи, він намагався інтенсифікувати базові галузі економіки за допомогою переведення виробництва на господарський розрахунок та матеріального заохочення трудових колективів. Попри досить обмежений характер реформ 1966–1970 рр., вони дали певні результати. Сучасники згодом назвуть цей період «золотою п'ятирічкою».

Події в Чехословаччині *1968 року («Празька весна»)* налякали радянське керівництво. Вони підштовхнули Москву *до припинення економічних реформ в СРСР і повернення до тоталітарних часів*. Згортання реформ означало придушення господарської ініціативи, повернення всевладдя командно-адміністративної системи. Панівним залишався екстенсивний шлях розвитку народного господарства. Приріст промислової продукції в Україні в 1981–1985 рр. становив 19% . Національний дохід скоротився у 2,5 раза, реальні доходи населення — у 2,6 раза. Традиційний другорядний підхід до розвитку легкої й харчової промисловості викликав постійний дефіцит товарів народного споживання. При цьому активно зростала мережа закритих магазинів для партійної і радянської номенклатури.

Катастрофічними були наслідки панування командно-адміністративної системи в сільському господарстві. З 1966 по 1985 рр. унаслідок небаченої безгосподарності посівні площі України скоротилися більш ніж на 1 млн. га.

Загалом продуктивність праці в сільському господарстві СРСР була вдвічі нижчою, ніж у США. Командно-адміністративна система стримувала ініціативу трудящих. На 100 осіб, які працювали в Україні, втілювалося у виробництво 4 раціоналізаторські пропозиції, а у США — 150. Екстенсивний підхід до сільського господарства довів свою неефективність. Виникла *продовольча проблема — ознака кризи тоталітарної системи.*

Характерними для промислової продукції були висока собівартість, низька якість, конкурентна неспроможність на зовнішніх ринках. Щоб уникнути економічної катастрофи, СРСР розпочав *активний продаж за кордон енергоносіїв, насамперед нафти й газу*. Одержані понад 200 млрд.

нафтодоларів були витрачені не на технічне переоснащення підприємств і впровадження нових технологій, а на імпорт іноземної продукції, насамперед легкої і харчової.

Економіка розвивалася здебільшого екстенсивним шляхом, продуктивність праці зростала за рахунок нових технологій, виробничих потужностей, як правило, екологічно небезпечних для життя й здоров'я людей. Унаслідок варварської експлуатації вичерпалися відомі запаси сировини, видобуток їх у районах Східного Сибіру був дорогий і економічно недостатньо раціональний.

Гостро позначилася на життєдіяльності країни *проблема трудових ресурсів*. Якщо в роки одинадцятої п'ятирічки (1981–1985 рр.) на пенсію пішло понад 10 млн., то в суспільне виробництво влилося лише 3 млн. осіб.

Важким тягарем були *військові витрати*. Радянська статистика ніколи не називала справжні цифри. За сучасними підрахунками вони сягали астрономічної суми — 200 млрд. дол. Гонитва озброєнь і паритет із Заходом позначилися на життєвому рівні народу. Недооцінка значення соціальної сфери призвела до зниження зацікавленості людей у результатах своєї праці, падіння дисципліни та до інших негативних наслідків. Безконтрольне панування партійно-державної номенклатури, політична реакція й ідеологічна цензура, розходження слова й діла спричинили *глибоку морально-політичну кризу* радянського суспільства. Життя довело, що командно-адміністративна система повністю віджила себе й утратила перспективу.

Загострилася екологічна ситуація. У 1980 році на території республіки діяли 9 енергетичних об'єктів, які давали електроенергії більше, ніж уся дореволюційна Росія. Проте технологічно кожна з електростанцій мала застаріле обладнання, рівень техніки безпеки був низький. Хижацьке ставлення до видобутку нафти й газу (у 70-х рр. Україна повністю забезпечувала себе власним природним газом, на 50% нафтою) призвело до того, що до середини 80-х рр. видобуток газу зменшився вдвічі, нафти — утричі. Безгосподарність у сільському господарстві вела до руйнування природного середовища. Орні землі становили в Україні 81% від загальної кількості (це при збитковості аграрного сектора). Унаслідок бездумної експлуатації, рапортоманії до партійних з'їздів, варварського використання скоротилися лісові й водні ресурси. На тлі економічних негараздів та ідеологічної брехні зростали пияцтво, алкоголізм, наркоманія.

Бездуховність усе більше охоплювала суспільство. Не випадково сучасники казали: «Думаємо одне, кажемо друге, робимо третє».

70–80-ті рр. навіч висвітили глибоку *соціально-економічну та духовну кризу* в країні. У рамках старої системи виникла нерозв'язана суперечність між потребами суспільства в глибоких реформах і намаганням владної еліти без змін зберегти суспільні порядки. Розрахунок робився на силу та ідеологію тоталітаризму. Проте це вже була агонія командно-адміністративної системи.

Роки перебудови

§143. Розпад СРСР. Україна та СНД

Перебудова і Україна

Після смерті генерального секретаря ЦК КПРС К. Черненка в березні 1985 року на посаду керівника партії і держави обрано *Михайла Горбачова*. Саме за його ініціативою розпочалася перебудова в СРСР (з квітня 1985 року). Перебудова мала охопити п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства:

- економіку (перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних);
- внутрішню політику (демократизація суспільного життя та народовладдя);
- зовнішню політику (припинення «холодної війни» та побудова спільноєвропейського дому);
- соціальну сферу (поліпшення матеріального та культурного добробуту населення);
- ідеологію (ліквідація цензури; гласність, вільне виявлення думки громадян).

Довідка. *Перебудова* — політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, що реалізовувався в СРСР протягом 1985–1991 рр. Його суть полягала в спробі шляхом «революції згори» здійснити системну модернізацію суспільства.

Теоретично ідеї перебудови мали шанс на реалізацію, але, як показало подальше життя, крім загальних декларацій, М. Горбачов так і не зміг протягом 6-річного періоду висунути будь-яку практичну концепцію реформування радянського суспільства.

Михайло Горбачов
(нар. 1931 року)

Радянський політичний і партійний діяч. У 1955 р. закінчив юридичний факультет Московського університету ім. М. Ломоносова, 1967 р. — агрономічний факультет Ставропольського сільськогосподарського інституту. Працював у Ставропольському краї на різних партійних і державних посадах. 1985 року обраний генеральним секретарем КПРС (1985—1991 рр.) і головою Президії Верховної Ради СРСР (1989—1990 рр.). У 1990—1991 рр. — перший і єдиний президент СРСР. Ініціював новий політичний курс вищого партійного керівництва, який у внутрішній політиці був спрямований на модернізацію економіки, збільшення громадянських свобод і боротьбу зі зловживаннями, а в зовнішній — на завершення періоду «холодної війни» і нормалізацію стосунків із Заходом. Розпочав низку економічних, соціальних і політичних реформ, відомих як «перебудова», «демократизація», «гласність». Навесні 1991 р. розробив проект нового союзного договору. Після невдалої спроби державного перевороту в серпні 1991 р. був не в змозі втримати ситуацію під своїм контролем. 25 грудня 1991 р. відмовився від президентства й передав владу Борису Єльцину.

Перебудова швидко зайшла в глухий кут, поглибила суспільно-політичну, економічну та національну кризи, завершилася розпадом СРСР. Партійне керівництво України на словах однозначно виконувало «маневри» кремлівського керівництва, а насправді певний час *блокувало перебудовні процеси в Україні*.

Перебудова мала чотири етапи:

- березень 1985 року – січень 1987 року — перебудова здійснюється під гаслом «більше соціалізму»;
- 1987–1988 рр. — основний лейтмотив — «більше демократії»;
- 1989–1990 рр. — розмежування й розкол у таборі провідників перебудови;
- 1991 рік — перемога радикал-реформізму, розпад СРСР.

Перебудовчі процеси в Україні контролювала управлінська номенклатура тоталітарної держави. Протягом 1985–1987 рр. в Україні не було значних політичних сил у вигляді громадських об'єднань та народних фронтів, які виникли в Прибалтиці та Росії. На тлі загального розвалу ситуація в Україні залишилася відносно стабільною.

Був ще один важливий суб'єктивний чинник. Гласність у союзних республіках почалася з гострої критики перших партійних керівників і партноменклатур різного рангу. *В. Щербицький*, який 17 років очолював Компартію України, залишався *ортодоксальним комуністом* і перетворився на одного з *основних опонентів М. Горбачова*. Преса називала *Україну «заповідником застою»*.

Аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 року), найбільша екологічна трагедія XX ст.,

сприяла пожвавленню суспільно-політичного руху в республіці. 13 листопада 1988 року в Києві відбувся перший за роки радянської влади масовий мітинг (20 тис. учасників), присвячений екологічним проблемам. Крім розгляду питань екології, на мітингу гостро критикували посадових осіб, винних у Чорнобильській трагедії та її наслідках.

1989 року по Україні прокотилася *хвиля шахтарських страйків*, які поряд з економічними питаннями гостро ставили й політичні питання — висловлювали недовіру номенклатурі та чиновникам-бюрократам.

Зруйнований четвертий реактор ЧАЕС

Джерела

Повідомлення про аварію на ЧАЕС
(1 травня 1986 рік)

Від Ради Міністрів СРСР.

На Чорнобильській атомній електростанції тривають роботи з ліквідації наслідків аварії, яка сталася. У результаті вжитих заходів за минулу добу виділення радіоактивних речовин зменшилося, рівні радіації в районі АЕС і в селищі станції знизилися.

Здійснювані спеціалістами з допомогою контрольної апаратури вимірювання свідчать про те, що реактор перебуває в заглушеному стані.

Розгорнуто роботи з очищення забруднених ділянок прилеглої місцевості, до їх виконання залучено спеціалізовані підрозділи, оснащені після аварії потрібною сучасною технікою та ефективними засобами. Деякі агентства на Заході поширюють чутки про те, що нібито під час аварії на АЕС загинули тисячі людей. Як уже повідомлялося, фактично загинуло 2 особи, госпіталізовано всього 197, з них 49 залишили госпіталь після обстеження. Робота підприємств, колгоспів, радгоспів і установ іде нормально.

У вересні *1989 року* В. Щербицький залишив пост першого секретаря ЦК КПУ, а цю посаду зайняв В. Івашко.

В умовах різкого загострення соціально-економічної кризи, зростання цін і невпинного погіршення життєвого рівня населення навесні *1990 року* відбулися *перші демократичні вибори до Верховної Ради*, які посилили розшарування політичних сил.

У вересні *1989 року* виникла масова політична організація — *Рух* (Народний рух України за перебудову). Одна за одною створюються політичні партії України (Українська республіканська партія, Демократична партія України, Партія зелених, Партія демократичного відродження України та ін.).

1985–1991 рр. були останнім періодом існування СРСР і перебування в ньому України. Політика перебудови М. Горбачова зазнала краху через:

- відсутність чіткої стратегії перебудовних процесів і пов'язані з цим серйозні помилки в зовнішній і внутрішній політиці;

- вичерпаність економічного потенціалу СРСР, виснаженого гонитвою озброєнь і екстенсивною економікою;
- поразку СРСР в ідеологічному й психологічному протистоянні із Заходом;
- відсутність надійної президентської команди М. Горбачова, нерішучість і непослідовність у проведенні основних політичних і економічних реформ;
- шалений опір перебудові старого партійно-державного апарату;
- конфлікт між тоталітарною системою і прагненням народів СРСР до демократії й національного самовизначення.

Довідка. *Демократія* (грец. *demokratia* — народовладдя, від *demos — народ, kratos — влада*) — форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності й свободи. За умов демократії офіційно визнається влада більшості та зберігаються права меншості, рівноправність громадян, верховенство закону (правова держава), розподіл влад (на законодавчу, виконавчу, судову), виборність основних органів держави.

У цих умовах союзні республіки під тиском обставин (економічного та політичного хаосу, зубожіння народу, насування непередбачуваних соціальних катаклізмів) змушені були все більше брати під контроль власну економіку, ідучи на встановлення прямих міжреспубліканських зв'язків без посередництва Москви. Центр виявився непотрібним. Це спричинило передумови для розпаду Радянського Союзу.

У Прибалтиці, на Закавказзі, в Україні, Росії та інших регіонах іде процес формування громадсько-політичних рухів, опозиційних до Кремля.

Наприкінці 80 – на початку 90-х рр. офіційна влада відповіла на масові виступи кривавою різаниною в Баку, Тбілісі, Вільнюсі та інших містах.

Декларація про державний суверенітет України

16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР абсолютною більшістю голосів прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», яка стала передвісником незалежності нашої держави.

Джерела

Витяг з Декларації
про державний суверенітет України

[Верховна Рада УРСР]... виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,

Декларація має десять розділів:

- самовизначення української нації;
- народовладдя;
- державна влада;
- громадянство Української РСР;

- територіальне верховенство;
- економічна самостійність;
- екологічна безпека;
- культурний розвиток;
- зовнішня і внутрішня безпека;
- міжнародні відносини.

визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Історичне значення Декларації передусім у тому, що в ній сформульовано основний принцип державотворчих процесів: «Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого життя».

Акт проголошення незалежності України

19–21 серпня 1991 року найближче оточення М. Горбачова здійснило спробу припинити перебудовчий процес і зупинити розвал СРСР. Заколотники на чолі з Г. Янаєвим інтернують (ізолюють) М. Горбачова в Криму, створюють так званий Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС), який за підтримки своїх прихильників у найвищому комуністичному ешелоні, армії та КДБ мав перейняти владу в країні. Проте демократам Росії на чолі з Б. Єльциним удалося перехопити ініціативу й за допомогою масових протестів завдати поразки консерваторам. Стало зрозумілим, що план підписання Новоогарьовського документа, який, за задумом М. Горбачова, повинен був сприяти новому союзному договорові, безнадійно провалився.

24 серпня 1991 року відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР, яка проголосила незалежність України, тобто *створення самостійної Української держави*.

1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі 90,3% виборців підтримали Акт проголошення незалежності України. Незалежність України є фактом, який сьогодні визнали всі держави світу.

Джерела

Акт проголошення незалежності України
Постанова Верховної Ради
від 24 серпня 1991 року

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні; виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами; здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

7–8 грудня 1991 року в Біловезькій Пущі в Білорусі лідери України, Росії, Білорусі (Л. Кравчук, Б. Єльцин, С. Шушкевич) констатували розпад СРСР і підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня в Алма-Аті Декларацію про утворення СНД підписали керівники Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України.

Засновники СНД визначили, що кожна з республік є незалежною у своїй внутрішній і зовнішній політиці державою, а нове міжнародне утворення не передбачає ніякого центру, ніяких наддержавних структур.

Україна вступила в новий етап своєї історії.

Україна в умовах незалежності

Початок державотворчих процесів

1 грудня 1991 року, одночасно з Усеукраїнським референдумом, на який винесли питання про підтримку Акта проголошення незалежності, відбулися вибори *першого президента України*. З шести кандидатів переконливу перемогу здобув *Леонід Кравчук* (61,6% голосів).

Довідка. *Президент* (від лат. *praesidens (praesidentis) — той, що сидить спереду)* — 1) виборний глава держави в країнах з республіканським устроєм; 2) виборний керівник деяких установ, товариств (напр., президент НАН України); 3) найвища посадова особа компанії, корпорації, фірми.

У країні почалися трансформації, які мали охопити всі сфери життя. Планувалося:

- у політичній площині — ліквідувати інститути тоталітаризму й перейти до демократичного суспільства;
- в економічній — ліквідувати командно-адміністративне управління народним господарством і перейти до багатоукладної економіки на ринкових засадах;
- у соціальній сфері — перейти від людини-гвинтика системи, влади, держави до проголошення й захисту найважливіших цивілізаційних цінностей — життя, честі, гідності, добробуту;
- у гуманітарній сфері — від класових, ідеологічних стереотипів до гуманістичних цінностей;
- у міжнародній — від політики «мирного співіснування протилежних суспільних систем» до широкої інтеграції і міжнародного співробітництва.

Становлення української державності сприяло визнанню нашої країни світовим співтовариством. 2 грудня 1991 року Україну визнали Польща та Канада, 11 грудня перше посольство в Україні відкрила Угорська Республіка. Протягом 1992 року Україну визнало 132 держави, зі 106 з них були встановлені дипломатичні відносини. З проголошенням незалежності України здійснено рішучий поворот у міжнародних відносинах.

Верховна Рада України прийняла *нову концепцію зовнішньої політики*, її представив перший міністр закордонних справ незалежної держави А. Зленко. У концепції наголошувалося, що Україна будує свою зовнішню політику на принципах взаємного розуміння й співробітництва, мирної співпраці та розв'язання всіх проблем між державами лише мирним шляхом, недопущення воєнних конфліктів, на основі взаємовигідних економічних торговельних зв'язків, економічного співробітництва, залучення в українську економіку вигідних інвестицій, широкого спілкування з державами міжнародного співтовариства в галузі культури, науки, спорту та інших сферах.

Леонід Кравчук
(нар. 1934 року)

Відомий український політичний діяч. Президент України (1991–1994 рр.). Народився в с. Великий Житин на Рівненщині. 1958 р. закінчив економічний факультет Київського університету. Член КПРС з 1958 р. Працював викладачем Чернівецького фінансового технікуму. З 1960 р. — лектор, пізніше — завідувач відділу пропаганди та агітації Чернівецького обкому КПРС. Закінчив Академію суспільних наук у Москві, кандидат економічних наук. З 1970 р. працював в апараті ЦК КП України. З жовтня 1989 р. — секретар ЦК КП України з ідеології, кандидат у члени Політбюро Компартії. З 1990 р. — Голова Верховної Ради України. 1 грудня 1991 р. став першим усенародно обраним Президентом України. З 1994 р. — депутат Верховної Ради України.

Економічні проблеми незалежної держави

Початок розбудови Української держави відбувався в дуже складних економічних умовах, які Україна успадкувала від попередньої епохи.

По-перше, значна частина української економіки (металургія, машинобудування) була зорієнтована в СРСР на *виробництво продукції військово-промислового комплексу* (ВПК) й фінансувалася центром. З розпадом Радянського Союзу фінансування припинилося, а з проголошенням нової зовнішньоекономічної доктрини Україна не потребувала такої кількості видів озброєнь.

По-друге, за роки СРСР багато галузей народного господарства України давно вичерпали свій ресурс, потребували нових вкладень і ґрунтовної

Джерела

Учені Національного інституту стратегічних досліджень та Інституту соціології Національної академії наук України про економічну ситуацію в Україні в 1993 році

Соціальні наслідки деструктивних процесів в економіці

У галузі економіки замість цивілізованого переходу до ринку найпотворнішими варварськими методами відбувається первісне нагромадження капіталу. Триває запекла боротьба за оволодіння матеріальними багатствами країни. У цій боротьбі задіяні всі можливі засоби: насильство, грабіж, крадіжки, спекуляція, корупція, шантаж, зловживання владою, шахрайство тощо. Виникають добре зорганізовані злочинні угруповання, які поступово проникають у владні структури, значною мірою підпорядковують їх власним потребам. З іншого боку, державні чиновники, службовці всіх сфер самі втягуються обставинами в гонитву за матеріальними благами, часто стаючи на злочинний або аморальний шлях їх здобуття. Відбувається тотальна криміналізація суспільного життя.

Справа погіршується тим, що захоплені в приватні руки багатства не вкладаються в розвиток господарства, економіки країни. У переважній більшості вони функціонують як спекулятивний капітал або осідають за кордоном, інвестуючи таким чином економіку зарубіжних країн. Гіперінфляція набирає дедалі більших обертів не тільки тому, що напівзруйнована економіка не спроможна з нею боротися, а значною мірою ще й тому, що в її наростанні зацікавлений спекулятивний капітал, особливо банки, які за умов фінансової нестабільності мають величезні прибутки. Грошова емісія на руку й тим управлінцям-господарникам, які організовують викуп майна державних підприємств за їх колишньою номінальною ціною, що для покупця виявляється у багато разів нижчою від його реальної вартості.

перебудови, заміни застарілої техніки й обладнання (наприклад, Донбас). Останні радянські уряди активно сприяли піднесенню промисловості Кузбасу, енергетичних комплексів Сибіру, побудованих у Російській Федерації.

По-третє, українські промислові гіганти сталінських часів перетворювалися для молодої держави на екологічно небезпечні об'єкти, вимагали значних коштів для реконструкції, яких в Україні на початку 90-х рр. просто не було.

По-четверте, в Україні традиційно були розміщені підприємства, які виробляли не більше 20% кінцевого продукту. Зв'язані великою кількістю суміжників і постачальників в інших республіках СРСР, вони могли діяти тільки в умовах єдиної держави чи єдиного економічного простору. Для зв'язків із Заходом, як гадали деякі реформатори, Україна була не готова, крім того, на міжнародному ринку бачити нових конкурентів ніхто не бажав.

По-п'яте, за останнє століття природні ресурси України, передусім нафта й газ, були значною мірою вичерпані, придбати їх наша держава могла тільки за світовими цінами.

Таким чином, на початок 90-х рр. Україна *залишалася без централізованого фінансування, із застарілим технічним парком, вичерпаними енергетично-паливними ресурсами та конкурентно неспроможним виробництвом.* Історичного досвіду виходу з такої ситуації ще не було. Почався важкий шлях спроб та помилок. У серпні 1992 року

Україна вийшла з рублевої зони, увівши в обіг тимчасовий купоно-карбованець. Уникнути руйнівних процесів в економіці не вдалося. Протягом 1994 року рівень інфляції зріс майже в 103 рази й становив більше, ніж 10 200%. *Таких масштабів гіперінфляції не бачила жодна країна світу.* Криза охопила всі сфери суспільного життя й поставила під загрозу саме існування незалежної України.

Катастрофічно падав економічний рівень республіки. Вуглевидобуток, на якому традиційно ґрунтувався народногосподарський комплекс України, скоротився з 165 млн. т у 1990 році до 94 млн. т у 1994 році. Рівень промислового виробництва скоротився на 28%, сільського господарства — на 17%. На тлі економічної кризи впав життєвий рівень населення. Якщо 1990 року середня заробітна плата в державному секторі становила 248 крб., то в 1996 році — усього 138 грн. За 1991–1995 рр. ціни в Україні зросли в 31 тис. разів, а зарплата — усього в 6 тис. разів. До державної служби зайнятості 1996 року звернулося понад 820 тис. осіб, які втратили роботу. За 1991–1995 рр. зазнала руйнування система соціальної допомоги населенню. Наприклад, 1995 року витрати на охорону здоров'я в Україні на душу населення становили 19,3$ США, у той час як у Великобританії — 714$, Канаді — 1 401$, Німеччині — 1 472$, США — 3 773$. Медичні установи України фінансувалися не більш як на 40% від потрібного.

На тлі економічної кризи й соціальних негараздів небаченими темпами зростала злочинність. Якщо в 1975 році в Україні скоєно 1,9 тис. навмисних убивств, то 1996 року — 4,5 тис. Тільки протягом 1995–1998 рр. ця цифра зросла до 18 тис. У 1996 році на обліку в МВС України перебувало 2,5 тис. стійких злочинних угруповань, 450 мафіозних груп, які об'єднували понад 10 тис. осіб.

Таким чином, початок розбудови незалежної України характеризувався її політичним утвердженням як соборної, суверенної і демократичної країни та слабокерованою економічною ситуацією, яка загрожувала існуванню цієї держави.

Державотворчі процеси в Україні в 1994–2001 рр.

У березні – квітні 1994 року відбулися вибори до Верховної Ради України. Уперше вони проводилися на багатопартійній основі й принесли третину місць партіям лівого спрямування, що відповідало настроям виборців, стомлених нездійсненними обіцянками демократів і загальною

ситуацією в країні. Головою Верховної Ради обрано лідера Соціалістичної партії України *Олександра Мороза*. У липні 1994 року в Україні відбулися вибори президента. Виборці віддали перевагу *Леонідові Кучмі*.

Л. Кучма

19 липня 1994 року Президент України Л. Кучма, Голова Верховної Ради О. Мороз і керівник Кабінету Міністрів В. Масол опублікували заяву про спільність дій гілок влади. Тому Верховна Рада схвалила проголошену новим президентом *стратегію економічних реформ (жовтень 1994 року)*. За три роки здійснення президентського курсу в економічному житті України намітилися позитивні зміни, а головне, що практично вдалося вийти з економічного штопору. Якщо в листопаді 1994 року рівень інфляції становив 72%, то в травні 1995 року — 4,6%. Перехід на нову грошову одиницю (гривню) дозволив стабілізувати фінансову систему. Наприклад, якщо в жовтні 1994 року середня зарплатня дорівнювала 22$ США, то 1997 року — вже 90$.

О. Мороз

Дуже непросто, але відбувається перелом у формуванні відносин власності. Якщо 1993 року в Україні налічувалося 14,5 тис. фермерських господарств, то 1997 року їх уже було 35 тис. У 1994–1999 рр. важливі зміни відбулися й на промислових підприємствах. Нині 70% від загального обсягу промислової продукції виготовляється на недержавних підприємствах.

Процес розбудови економічного життя України весь час відбувався в досить складних і суперечливих умовах. У центрі й на місцях залишилося чимало представників командно-адміністративної системи, які гальмують розвиток підприємництва в містах та фермерства на селі (не дають фермерам землі, відмовляють їм у допомозі). Стримується розвиток малого бізнесу. 1997 року в Україні нараховувалося 150 тис. малих підприємств, а в Польщі після реформи — 2 млн. Якщо зайнятість населення в малому бізнесі України цього ж року не перевищувала 5% населення, то в Росії — 20%, а в країнах Західної Європи — щонайменше 60%. Серйозною проблемою для України залишається «тіньова економіка». Якщо 1994 року частка неконтро-

Верховна Рада України

льованої грошової маси становила 24,7%, то 2000 року — 44,4%, тобто 8,6 млрд. грн. Наявність «тіньової економіки» призводить до великих бюджетних утрат, глибокого розмежування суспільства, дестабілізує управління соціально-економічними процесами.

Важливим кроком у розбудові Української держави став законотворчий процес. За 1992–1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів. *Проте через відсутність концепції переходу від тоталітарної до демократичної держави* більшість з них виявилася малоефективною.

Найважливішими законодавчими актами початку 90-х рр. стали закони «Про громадянство України» (від 8 жовтня 1991 року), «Про державний кордон України» (4 листопада 1991 року).

Важливе значення мав президентський указ від 15 січня 1992 року «Про Державний Гімн України», який затвердив Державним Гімном національний гімн на музику М. Вербицького. 28 січня 1992 року синьо-жовтий прапор проголошено Державним Прапором України, а малим Державним Гербом України затверджено тризуб — знак княжої держави Володимира Великого.

28 червня 1996 року Верховна Рада ухвалила *нову Конституцію України*. Ця подія мала велике історичне значення:

- Новий Основний закон перейняв історичні конституційні традиції нашої держави.
- Прийняття Основного закону свідчило про важливий державницький крок усіх політичних сил («центристів», «лівих», «правих») до загального національного порозуміння й примирення в ім'я України.

Джерела

Постанова Верховної Ради України
«Про Державний Герб України»
(від 19 лютого 1992 р.)

Верховна Рада України постановляє:

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України (кольорове та схематичне зображення герба додаються).

2. Зображення Державного Герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї Постанови.

Довідка. *Державний прапор України* складається з двох рівновеликих смуг: верхньої синього кольору, та нижньої — жовтого. Синій і жовтий кольори є традиційними для українського народу. Вони з'явилися на прапорах ще за часів Київської Русі. Також їх можна було побачити на козацьких прапорах та в одязі козаків. Державний Герб, а також Державний Прапор сучасної України ґрунтуються на геральдичних ідеях УНР і є безпосереднім утіленням тисячолітніх культурно-історичних традицій українського народу.

Довідка. *Конституція* (від лат. *constitutio — устрій, будова*) — основний закон держави, що має найвищу юридичну силу й визначає її суспільний та адміністративно-територіальний устрій, виборчу систему, структуру й організацію законодавчої, виконавчої та судової влади, основні права й обов'язки громадян.

- Конституція закріпила де-факто й де-юре існування нової незалежної демократичної України.
- Проголошення Конституції України відкрило шлях до побудови правової держави та глибинних політичних і соціально-економічних перетворень.
- З прийняттям нової Конституції зріс міжнародний авторитет нашої держави. Україну прийнято до впливових європейських та світових організацій.

Після проголошення незалежності України наша держава сформувалася як *парламентсько-президентська республіка*, *Конституція 1996 року* окреслювала Україну за формою правління *як президентсько-парламентську республіку*.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про прийняття Конституції України та введення її в дію

Верховна Рада України постановляє:

Стаття 1. Прийняти Конституцію України.

Стаття 2. Визнати такою, що втратила чинність, Конституцію (Основний Закон) України від 20 квітня 1978 року з наступними змінами і доповненнями.

Стаття 3. Визнати таким, що втратив чинність, Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України „Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України" у зв'язку з прийняттям Конституції України.

Голова Верховної Ради України О.Мороз

Президент України Л.Кучма

м. Київ, 28 червня 1996 року

Закон України «Про прийняття Конституції»

Нова Конституція України принципово відрізняється від попередніх українських конституцій радянської доби, про це свідчать, наприклад, ст. 1: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава», де закріплюється республіканський лад та принцип народовладдя, та ст. 3, за якою «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю», що підкреслює гуманістичний характер українського суспільства.

Виконуючи міжнародні зобов'язання, після вступу до Ради Європи, з березня 1997 року в Україні введено мораторій на виконання смертних вироків, а 22 лютого 2000 року Верховна Рада України скасувала смертну кару.

Вибори Президента України 2004 року

Відповідно до ст. 103 новоприйнятої Конституції України чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. Отже, перший тур виборів Президента мав відбутися 31 жовтня 2004 року.

Незважаючи на те, що в країні намітилися перші кроки до стабілізації, готування до виборів відбувалося в досить складних суспільних та економічних умовах. Перед Українською державою постали такі головні проблеми суспільно-політичного та економічного життя:

- повне всевладдя провідних фінансово-олігархічних груп;
- бюрократизм і корупція, що вразили всі сфери життя України;
- порушення прав і конституційних свобод громадян;
- небачене соціальне розшарування українського суспільства. Приблизно 5% населення здобули можливість розпоряджатися понад 80% національного багатства.

Попри значну кількість кандидатів на посаду Президента основна боротьба розгорнулася між Прем'єр-міністром України В. Януковичем і лідером парламентської фракції «Наша Україна» В. Ющенком. Під час виборчих баталій В. Ющенка підтримали «Блок Юлії Тимошенко», Соціалістична партія України (лідер О. Мороз), Партія промисловців і підприємців (лідер А. Кінах), а також частина депутатів Верховної Ради України.

Перший тур президентських виборів, за підрахунками Центральної виборчої комісії (ЦВК) показав невелику перевагу В. Ющенка. Боротьба за посаду Президента спалахнула з новою силою. 21 листопада 2004 року відбувся другий тур виборів, після якого ЦВК оголосила перемогу В. Януковича. Ураховуючи системні порушення виборчого законодавства, прибічники В. Ющенка не визнали результатів підрахунку виборчої комісії і створили коаліцію «Сила народу» для протидії фальсифікаціям. 22 листопада в Києві на Хрещатику під гаслом «Свободу не спинити» та під прапорами помаранчевого кольору (ця барва була символом виборчої кампанії В. Ющенка) на знак протесту проти фальшування результатів виборів з'явилося наметове містечко.

Після цього події розгорталися дуже динамічно й збурили всю країну.

22 листопада на Хрещатик прибувають сотні тисяч маніфестантів для того, щоб підтримати наметове містечко. Київська та низка інших рад різних рівнів оголошують недовіру рішенню ЦВК і заявляють про підтримку В. Ющенка.

З *23 листопада* по всій Україні починають ширитися акції протесту. Розпочато загальнонаціональний студентський страйк.

24 листопада до Києва прибувають прихильники блоку «Сила народу». До столиці так само підтягуються прибічники В. Януковича. Упродовж усього цього часу триває блокування адміністрації Президента України та урядових установ.

25 листопада тисячі маніфестантів займають Будинок профспілок, Український дім, для них відчиняються двері київської мерії.

З *26 листопада* міжнародні посередники, відомі політики сусідніх держав намагаються розблокувати ситуацію, що склалася в Україні. Налагоджуються переговори між владою та опозицією.

27 листопада Верховна Рада України прийняла постанову про визнання результатів виборів повторного голосування недійсними та висловила недовіру ЦВК.

В. Ющенко

28 листопада стало відомо про загрозу силового варіанта розв'язання ситуації з боку влади. Внутрішнім військам були роздані бойові набої. Трагічні події вдається відвернути завдяки стримувальній позиції Збройних Сил і спецпідрозділів Служби безпеки України. Починаються засідання Верховного Суду України, на яких предметом розгляду стає скарга на дії та бездіяльність ЦВК під час другого туру голосування. І далі по всій країні тривають акції протесту. Епіцентром подій залишається Київ.

Ю. Тимошенко

29 листопада Верховна Рада України проголосувала за відставку уряду.

3 грудня Верховний Суд України, зважившись на переконливі докази системного фальшування виборчого процесу, визнав недійсними результати другого туру президентських виборів і оголосив про потребу переголосовування.

24 грудня 2004 року організовано повторне голосування. Переможцем виборів став лідер коаліції «Сила народу» Віктор Ющенко. *23 січня 2005 року* відбулася інавгурація нового Президента України, на якій були присутні делегації із 64 країн світу. Відповідно до Конституції України Президент призначив Прем'єр-міністром України провідного лідера помаранчевої революції Юлію Тимошенко. Країна вступила в новий історичний період свого розвитку.

§144. Культурний та науковий розвиток України

Освіта сучасної України

Важливим кроком у розвитку духовності українського народу є піклування про створення національної системи освіти. Одним з найважливі-

ших завдань школи стало забезпечення виконання «Закону про мови в Українській РСР» (1989 рік). З того часу в республіці почали діяти сотні шкіл з українською мовою навчання, сотні тисяч учнів одержали змогу здобувати освіту рідною мовою. Якщо 1990 року кількість учнів, які навчалися українською мовою, становила 44,6%, то 1993 року в перших класах українських шкіл навчалося 66% дітей. Сьогодні в Україні працює 215 тис. шкіл, у яких навчається 6,8 млн. учнів переважно українською мовою.

Сучасна система освіти представлена різноманітними типами шкіл і навчальних закладів (коледжів, гімназій, ліцеїв, колегіумів). Посилюється увага держави до розвитку освітніх закладів з пріоритетним вивченням окремих предметів (спеціалізовані школи) та профільною освітою.

Якісно новою рисою розвитку освіти в незалежній Україні стало повернення до гармонійного розвитку особистості: поглиблене вивчення іноземних мов з молодших класів, оволодіння комп'ютерною грамотністю, уроки спорту тощо, демократизація навчального процесу, його гуманістичність. Значна увага приділяється вивченню української історії, культури, народознавства. *З 1994 року в Україні почала діяти Державна програма відродження та розвитку національних меншин.* 1999 року в Україні працювало майже 2 570 шкіл з російською мовою навчання, тисячі представників національних меншин одержали можливість навчатися румунською, угорською, польською, єврейською й кримськотатарською мовами. З 1996 року з'явилися позитивні зрушення в системі професійно-технічної освіти, яка безпосередньо залежала від стану промислових підприємств та ринку праці.

Перший дзвоник

8 травня 1996 року Л. Кучма затвердив основні напрямки реформування професійно-технічної освіти в Україні. Нині ця система стабілізувалася й охоплює 977 державних професійно-технічних закладів.

Проте у сфері освіти й досі не розв'язані серйозні проблеми, передусім з фінансуванням. Якщо 1992 року бюджет виділяв на розвиток освіти 12,6% державних видатків, 1993 року — 11,7%, 1994 року — 9,5%, то 1997 року — лише 3,85%. Це не могло не позначитися на матеріально-технічному й науково-методичному забезпеченні школи та рівні життя вчителя.

У вищій школі традиційно сконцентровано могутній інтелектуальний потенціал української нації. Флагманами вищої освіти України є Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Національний університет «Києво-Могилянська академія» та ін. Понад 20 провідних закладів освіти держави мають статус національних.

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Завдяки різноманітній системі освіти Україна в цілому зберігає високий рівень підготовки фахівців у вищій школі (179 студентів на 10 тис. населення). Разом навчальні заклади України об'єднують 48 тис. навчальних установ, у яких навчаються 15 млн. учнів та студентів, де працює понад 2 млн. фахівців. Таким чином, кожний третій громадянин України чи навчається, чи навчає інших. На 2000 рік в Україні працювало 298 університетів, академій, інститутів (з них 92 — недержавної форми власності). Поступово вища освіта перестає бути засобом підготовки фахівців і перетворюється на певний ступінь розвитку сучасної людини.

Київський міський університет ім. Б. Грінченка

Основною проблемою вищої школи залишається низький рівень фінансування. Через це 1994/1995 навчального року з вузів в інші сфери господарства пішло 7 тис. викладачів, в основному кандидати й доктори наук, 1996 року — ще 5 тис. викладачів, з яких 2 тис. — кандидати та доктори наук. Це не могло не позначитися на рівні підготовки фахівців. За підрахунками, у середині 90-х рр. окремі вузи втратили більше, ніж 50% свого кадрового складу.

Наука

Провідним центром розвитку української науки є Академія наук України, яка з 1994 року одержала статус Національної. Загальна кількість науковців становила 300 тис., з яких 80 тис. — кандидати й доктори наук. Економічна криза істотно вплинула на стан науки. За 1991–1998 рр. фінансування науки скоротилося в 17 разів. 1998 року воно не перевищу-

вало 0,5% державного бюджету. Щорічні витрати на одного науковця не перевищують в Україні 700$ США, тоді як в Ізраїлі — 41 тис.$, у Південній Кореї — 60 тис.$, США — 180 тис.$. В основному з цих причин Національну академію наук України покинуло 1 500 осіб, які переважно виїхали за кордон (генетики, фізики, теоретики, фізіологи, біохіміки). Незважаючи на значні втрати, в умовах незалежності Україні вдалося здобути ряд серйозних успіхів, наприклад, у гуманітарній сфері.

У системі НАН з'явилися нові інститути. У грудні 1991 року створено Інститут національних відносин та політології, Інститут української археографії ім. М. Грушевського (з філіями у Львові й Дніпропетровську), Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень, Інститут народознавства.

Україна зберігає вагомий потенціал у ракетно-космічній сфері (наукові центри Києва, Харкова, Дніпропетровська). Триває випуск ракетно-космічної техніки, серед якої — системи керування та системи стикування ракет «Курс», ракетоносії «Циклон», «Зеніт», «Дніпро». Україна бере участь у реалізації міжнародної програми ракетно-космічного комплексу морського базування «Морський старт» і «Глобалстар». Космічна галузь України виконує 130 міжнародних контрактів. У листопаді – грудні 1997 року український космонавт-дослідник Леонід Каденюк здійснив політ на космічному кораблі «Коламбія». Незважаючи на значні економічні труднощі, українська наука має передові технології в галузі літакобудування, танкобудування, будівництва морських суден, а також у розвідках математики, теоретичної фізики, біотехнологій, зварювальному виробництві.

Леонід Каденюк
(нар. 1951 року)

Народився в с. Клішківці Чернівецької області. Перший астронавт незалежної України. Брав участь у випробуваннях 54 типів і модифікацій літаків. У 1976 році був уключений до загону радянських космонавтів. 1990 року готувався як командир українського екіпажу для польоту на станцію «Мир». 19 листопада — 5 грудня 1997 р. здійснив політ на американському кораблі «Колумбія». Нагороджений орденом «За мужність» I ступеня.

Культурні процеси

Однією з тенденцій сучасного культурного життя України є відхід від тоталітарного минулого й перехід на шлях національних та загально-

людських цінностей. У незалежній Україні сфера культури стала плюралістичною. Серед перших лауреатів Шевченківської премії незалежної України були: в'язень сталінських концтаборів письменник і мовознавець Б. Антоненко-Давидович (посмертно), дисиденти письменники І. Калинець, Т. Мельничук, художники М. Максименко, Г. Синиця, капела бандуристів ім. Т. Шевченка з Детройта (США) та хор ім. О. Кошиця з Канади. Лауреатами Державної премії стали письменник І. Чандей, співак В. Зінкевич, мистецтвознавець В. Овсійчук, художник А. Антонюк, науковець Р. Конквест (США). Національні премії 2000 року присуджено письменникові І. Гнатюку, композиторові І. Караманову, художниці М. Тимченко, скульпторові В. Чепелюку, хореографові А. Шекері та ін.

З давніх-давен Україна пишалася своє музикою та піснею. Українці завжди були співучим народом. Тому й нині наша країна має багато талановитих співаків. Майстром народної пісні визнано Ніну Матвієнко. У репертуарі співачки були побутові, ліричні, календарно-обрядові пісні, твори сучасних композиторів О. Білаша, В. Шумейка, І. Поклада та ін. За визначні досягнення в галузі культури та пропаганду народного мистецтва Ніна Матвієнко була нагороджена орденами Миколи Чудотворця, княгині Ольги III ступеня.

В оперному мистецтві значних успіхів досягла Валентина Степова, народна артистка України, солістка Національної опери. Вона є лауреатом багатьох конкурсів, зокрема Міжнародного конкурсу оперних співаків імені Соломії Крушельницької. Знана В. Степова за межами України. Її чули в Канаді, Австрії, Франції, США та інших країнах світу. Стали відомими альбоми: «Арії з опер», «В обіймах вічної музики», «Соловейко».

Р. Лижичко

Цікава українська популярна музика цього часу. Здобули визнання серед слухачів такі співаки, як Руслана, Ані Лорак, Олександр Пономарьов, гурти «Океан Ельзи», «ВВ» та ін.

Найрезонанснішим досягненням української популярної стала перемога співачки Руслани на міжнародному конкурсі Євробачення. Поєднуючи у своїх піснях сучасні ритми і традиції української народної музики, вона підкорила «Дикими танцями» серця не тільки українців, але й цілої Європи.

В Україні не тільки зберігаються раніше створені осередки культурного життя, але й виникають нові. Створено Одеський філармонійний симфонічний оркестр, Державний ансамбль солістів «Київська камерата» та ін. Національне відродження стимулювало зростання музейної мережі — в областях відкрито 29 нових державних музеїв. Започатковано нові історико-культурні заповідники в Батурині, Глухові, Дубно, Збаражі, Корсуні-Шевченківському тощо.

Повертаються твори, книгозібрання, архіви й інші культурні й духовні цінності, які з різних причин були вивезені з України за кордон.

Тільки за останні роки в Україну повернуто особисті архіви Олександра Олеся та Олега Ольжича. Велику зацікавленість науковців викликають передані в Україну копії документів Державного архіву Швеції, що висвітлюють зв'язки України і Швеції у XVIII ст. До України повернулися зі США архівні матеріали уряду УНР в екзилі. Започатковано роботу з повернення в Україну спадщини професора І. Огієнка, праці якого нараховують майже 2 тис. назв з різних галузей знань. Побачили світ раніше недоступні українському читачеві твори І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, М. Зерова, М. Хвильового, Є. Плужника, Г. Косинки та ін. Вийшли друком твори українських дисидентів В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Рубана, М. Руденка та інших. Сучасна українська література представлена іменами П. Загребельного, Л. Костенко, Р. Іванченко, І. Драча, Д. Павличка, Ю. Щербака, В. Яворівського, І. Дзюби, М. Вінграновського та ін.

Україна переживає піднесення фізичної культури. Далеко за її межами відомі імена уславлених спортсменів, чемпіонів світу, Європи та Олімпійських ігор: Я. Клочкової (плавання), Віталія й Володимира Кличків (бокс), А. Шевченка (футбол), Ж. Блок (Пінтусевич), І. Кравець, І. Бабакової, А. Балахонової (легка атлетика) та ін.

Володимир та Віталій Клички

Віталій Кличко народився 19 липня 1971 року в селищі Бєловодськ (Киргизстан), Володимир Клічко — 25 березня 1976 року в м. Семипалатинськ (Казахстан). У 1985 року брати Клички переїздять до України.

Найвизначніше досягнення Володимира на любительській боксерській арені — золота медаль та звання чемпіона з боксу в суперважкій ваговій категорії на Олімпійських іграх в Атланті (1996 рік). Ця перемога була відзначена орденом «За мужність».

12 грудня 2004 р. в Лас-Вегасі Віталій став чемпіоном світу в надважкій вазі за версією Всесвітньої боксерської ради (WBC). Його було визнано «Боксером 2004 року».

Андрій Шевченко

Народився в 1976 році. Був нападником футбольного клубу «Динамо» (1994–1999 рр.). З 1999 року грає в італійському «Мілані». Володар «Бронзового м'яча» (1999 р., 2000 р.) та «Золотого м'яча» (2004 р.). Найкращий футболіст України 1997, 1999, 2000, 2001 року.

Перед українським культурним відродженням сьогодні постало декілька істотних проблем:

1. В Україну ринула низькопробна масова культура, яка пропагує насильство, жорстокість, бездуховність, розбещеність і порнографію, криючи в собі загрозу для українського суспільства.

2. Зменшення державного фінансування негативно впливає на розвиток культури. Якщо державний бюджет України передбачав видатки на фінансування закладів культури 1997 року в розмірі 399 млн. грн. (близько 220 млн.$), то 1998 року — 159,1 млн. грн. Скажімо, Франція виділяє на розвиток культури з держбюджету близько 15 млрд.$. Крім того, органи місцевого самоврядування виділяють на ці потреби 40% від загальних видатків. У Франції щорічно знімається 120–130 кінострічок, в Україні — одиниці. У Франції щорічно виходить друком 400 млн. примірників книжок, 1997 року в Україні надруковано 51,1 млн. примірників.

Незважаючи на складну економічну ситуацію, українська культура поступово пристосовується до нових умов існування.

Релігійне життя

За радянської доби релігія й церква були під особливо пильною увагою комуністичної влади. За офіційною статистикою 80-х рр. XX ст. віруючими в Україні вважалися не більше 15% громадян, але 1995 року під час соціологічного опитування атеїстами себе вважало не більше 10%. За спеціальною анкетою академіка М. Амосова 1997 року 42% громадян України заявили, що вірять у Бога, 18% — визначили себе атеїстами, інші — не змогли дати чіткої відповіді. У середині 80-х рр. XX ст. в Україні існувало 5,5 тис. релігійних громад 18 різних конфесій, а 1995 року — відповідно 16,5 тис. громад і 67 конфесій і напрямків. За десятиліття незалежності України помічено такі тенденції в релігійному житті:

- динамічний розвиток релігії й церкви;
- зростання різноманітних конфесій;
- існування напруження в міжконфесійних відносинах.

У червні 1992 року в Києві за підтримки керівництва України прибічники митрополита Філарета об'єдналися з відновленою (24 серпня 1991 року) Українською автокефальною православною церквою й створили Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ – КП). Її патріархом став голова УАПЦ Мстислав (Степан Скрипник), а його заступником — Філарет (Михайло Денисенко).

Проте в УПЦ – КП відбувся розкол. Виникла нова УАПЦ. Її патріархом обрано Димитрія (Володимира Ярему), а патріархом УПЦ – КП — митрополита Володимира (Василя Романюка). У липні 1995 року патріарх УПЦ – КП Володимир раптово пішов із життя. Спроба поховати тіло в Софійському соборі наштовхнулася на опір з боку духовенства УПЦ Московського патріархату та силові дії з боку бійців спецпризначення МВС України. Його поховали біля брами дзвіниці Софійського собору в Києві. УПЦ – КП очолив митрополит Філарет.

На початку 1999 року в Україні діяли:

- Українська православна церква Московського патріархату;
- Українська православна церква Київського патріархату;
- Українська автокефальна православна церква;
- Українська греко-католицька церква;
- Римо-католицька церква.

Про становище релігійних громад та їхню кількість у 1999 році свідчать такі цифри:

Персоналії

Степан Скрипник
(церковне ім'я — Мстислав)
(1898–1993)

Видатний український церковий, культурний та громадський діяч, патріарх Української православної автокефальної церкви. Народився в Полтаві. Племінник С. Петлюри. Закінчив Першу класичну гімназію в Полтаві, брав участь у нелегальних гуртках української молоді. У роки Першої світової війни навчався в козачій офіцерській школі в Оренбурзі. У 1917 р. поранений, після одужання призначений дипломатичним кур'єром, а згодом — старшиною для особливих доручень Головного отамана С. Петлюри. У 1930 р. обраний послом польського сейму, захищав національні права українців у Польщі. Брав участь у церковному та громадському житті Волині й Холмщини. У квітні 1942 р. прийняв сан священика, згодом — чернецтво, у травні 1942 р. висвячений на єпископа Переяславської УАПЦ. Під час війни 1941–1945 рр. перебував на українських землях, заарештований гітлерівцями й на півроку ув'язнений у тюрмах Чернігова й Прилук. У 1944 р. емігрував. Заходами С. Скрипника розпочато видання журналу «Українське православне слово». 5 червня 1990 р. обраний першим патріархом Київським і всієї України УАПЦ. Помер у канадському містечку Грісбі. Похований у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

(За «Довідником з історії України»)

- Українська православна церква (Московський патріархат) — 7 996 громад;
- Українська православна церква (Київський патріархат) — 2 187 громад;
- Українська автокефальна православна церква — 1 026 громад;
- Українська греко-католицька церква — 3 212 громад;
- Римо-католицька церква — 751 громада.

Активно розвиваються релігійні організації національних меншин. Якщо 1993 року в Україні діяли 52 іудейські та 42 мусульманські релігійні громади, то 2000 року — відповідно 172 та 368.

У сучасній Україні існує 17 тис. релігійних громад. Більшість з них існує на легальній основі, а ті, що загрожують громадському життю й здоров'ю людини, переслідуються згідно із законом. Це стосується сатаністів, «Білого братства», «АУН – Сенрікьо». Певна річ, Україна як демократична держава може розвиватися в умовах міжнаціональної та міжконфесійної злагоди.

Михайлівський золотоверхий собор

На рубежі XX–XXI ст. в Україні відбувається небачена за своїм характером суспільно-політична, економічна, духовна трансформація. На карті світу постала незалежна, соборна Українська держава, яка переживає гостру економічну кризу, що стримує державотворчі процеси. Не припинилося політичне протистояння в суспільстві. Попереду непростий шлях реформ. Більшість українців з оптимізмом дивляться в майбутнє.

І начебто для наших сучасників ейфорійного й трагічного 1917 року писав Михайло Грушевський: «Українство кінець кінцем її [боротьбу за незалежність країни. — Авт.] виграє, се ми знаємо. Але утрати її будуть великі, се ми бачимо, і розстрілюються в ній не тільки міста, а й традиції. Багато вже згоріло в сім огні; ще згорить. Люди вийдуть з нього нові й новими очима глянуть на світ».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко О. Історія України у XX ст. — Ніжин: Стиль, 1994.
2. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. — Київ: Наукова думка, 1995.
3. Видатні діячі минулих століть: Меморіальний альманах. — Київ: Євроімідж, 2001.
4. Винокур І., Телегін Д. Археологія України. — Київ: Вища школа, 1994.
5. Винокур І., Телегін Д. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004.
6. Всемирная история. — Лондон — Нью-Йорк — Штутгарт — Москва: Дорлинг Киндерсли, 1999.
7. Гісем О., Даниленко В., Левітас Ф. та ін. Історія України XX ст. для тих, хто готується до іспитів. — Київ: Ніка-Центр, 1999.
8. Гісем О. Історія України// Універсальний довідник школяра. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2003.
9. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — Київ: Генеза, 2001.
10. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1993.
11. Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх/ Упоряд. А. Трубайчук. — Київ: Варта, 1993.
12. Довідник з історії України: Посібник для серед. загальноосв. навч. закл./ За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-е вид., доопр. і допов. — Київ: Генеза, 2001.
13. Дрібниця В., Крижанівська В. Всесвітня історія: Нова історія (XVI — кінець XVIII ст.): Підручник для 8 кл. — Київ: Дієз-продукт, 1998.
14. Енциклопедія українознавства: Загальна частина/ За ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. — Репринтне відтворення вид.1949 р. — Київ, 1994.
15. З історії львівських вулиць. — Вип.2. — Львів, 1990.
16. Завадська В., Музиченько Я., Таланчук О., Шалак О. 100 найвідоміших образів української міфології. — Київ: Орфей, 2002.

17. История цивилизации: Атлас. — Москва: Картография, 2000.
18. Історичні постаті України: Історичні нариси/ Упоряд. О. Болдирєв. — Одеса: Маяк, 1993.
19. Історія України: Посібник для вузів/ За ред. Ю. Зайцева. — Львів: Світ, 1996.
20. Історія України: Навчальний посібник/ За ред. В. Смолія. — Київ: Альтернатива, 1997.
21. Історія філософії України. — Київ: Либідь, 1994.
22. Конституція України. Верховна Рада України: Офіційне видання. — Київ: Парламентське видавництво, 2001.
23. Короткий довідник з історії України/ І. Курас, М. Багмет, І. Федьков та ін. — Київ: Вища школа, 1994.
24. Костомаров М. Галерея портретів.— Київ: Веселка, 1993.
25. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. — Київ: Україна, 1996.
26. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. — Київ: Україна, 1993.
27. Крип'якевич І., Гнатович Б. Історія українського війська: У трьох част., двох кн. — Львів: видання Івана Гиктора, 1936.
28. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)./Упорядник Б. Якимович. — 4-те вид., змін. і допов. — Львів: Світ, 1992.
29. Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б. Історія держави і права України. — Львів: Світ, 1996.
30. Курас І. та ін. Короткий довідник з історії України. — Київ: Вища школа, 1994.
31. Лановик Б., Зубалій О., Матисякевич З. Історія України. — Київ: Ін-т системних досліджень, 1993.
32. Літопис УПА/ Видання Головного Командування УПА. — Київ — Торонто, 1995. — Т. 1.
33. Лотоцький А. Історія України. — Львів: Фенікс, 1992.
34. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. — Львів: Світ, 1995.
35. Мій Київ: Історія. Культура. Географія. Підручник для 5-го класу загальноосвіт. школи. 2-ге вид., допов. і перероб. — Вінниця: Нова книга, 2003.
36. Пелещишин М., Підкова І. Стародавня історія України: Посібник для 6 кл. — Львів: Світ, 1993.
37. Огієнко І. Українська культура. — Київ: Довіра, 1992.

38.Рибалка І. Історія України: Підручник для вузів. — Харків: Основа, 1995.
39.Ричка В. За літописним рядком: Історичні оповіді про Київську Русь. — Київ: Радянська школа, 1991.
40.Семенов С. Генерал Брусилов: Документальное повествование. — Москва: Воениздат, 1988.
41.Сергієнко Г., Смолій В. Історія України /з найдавніших часів до кінця XVIII ст./: Навч. посібн. для 7–8 кл. серед. шк. — 2-ге вид., зі змінами. — Київ: Освіта, 1995.
42.Слюсаренко А., Гусєв В., Дрожжин В. та ін. Новітня історія України: Підручник для студентів. — Київ: Вища школа, 2000.
43.Словник-довідник з археології/ За ред. Н. Гаврилюка. — Київ: Наукова думка, 1996.
44.Смолій В. та ін. Малий словник історії України. — Київ: Либідь, 1997.
45.Степанів О. Путівник Львова: Стереотипне перевидання з 1943 р. — Львів: Фенікс, 1992.
46.Стецишин О. Метаморфози політики гетьмана Хмельницького. Від Стамбула до Москви — один крок// Політика і культура. — №41 (172). — 2002. — с. 42–43.
47.Стецишин О. Міф, який живе й донині// Політика і культура. — №42 (173). — 2002. — с. 42–43.
48.Стецишин О. Політичні ігри гетьмана Хмельницького// Політика і культура. — №40 (171). — 2002.— с. 44–45.
49.Сторінки історії України XX ст.: Посібник для вчителя/ За ред. С. Кульчицького. — Київ: Освіта, 1992.
50.Субтельний О. Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1991.
51.Субтельний О. Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1992.
52.Тараненко М., Левітас Ф. Історія України від найдавніших часів до поч. XX ст.: Запитання — відповіді. Методичні рекомендації. — Київ: Магістр S, 1999.
53.Тараненко М., Левітас Ф. Історія України: Навчальний посібник для 8 кл. — Київ: Фаренгейт, 2000.
54.Тимошик М. Її величність — книга. Історія видавничої справи Київського університету: 1834–1999 рр. — Київ: Наша культура і наука, 1999.
55.Трубчанінов С., Винокур І. Історія України: 7 клас: Експериментальний підручник. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2002.
56.Турченко Ф., Панченко П., Левітас Ф. Історія України XX ст. в запитаннях і відповідях. — Київ: Магістр S, 1996.

57. Турченко Ф., Панченко П., Левітас Ф. Історія України XX ст. в запитаннях і відповідях. — Київ: Магістр S, 1997.
58. Україна: утвердження незалежної держави 1991–2001/ За ред. В. Смолія. — Київ: Альтернатива, 2001.
59. Українська культура. Лекції/ За ред. Д. Антоновича. — Київ: Либідь, 1993.
60. Хавронюк М. Конституція України. Офіційний текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина. Навчальний посібник.— Київ: Парламентське видавництво, 1999.
61. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7–11 кл. серед. шк./ Упоряд.: В. Гусєв, Г. Тургай. — Київ: Освіта, 1996.
62. Цуп В. Похресник Мазепи// Політика і культура. — №3 (182). — 2003. — с. 42–43.
63. Чайківський А. та ін. Історія держави і права України. — Київ: Юрінком Інтер, 2000.
64. Чухліб Т., Стецишин О. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією// Політика і культура. — №43 (174). — 2002. — с. 42–43.
65. Шевчук В., Тараненко М., Левітас Ф., Гісем О. та ін. Історія України: Навчальний посібник для 11 кл. — Запоріжжя: Прем'єр, 2000.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Анна Ярославна 70
Антоно́вич Володимир 413
Антонов-Овсієнко Володимир 636
Апостол Данило 298
Аскольд і Дір 56
Багалій Дмитро 534
Бажан Микола 535
Балабан Гедеон 126
Бандера Степан 564
Бантиш-Каменський Дмитро 383
Барабаш Іван 188
Барабаш Яків 225
Баранович Лазар 176
Батий (Бату) 96
Бачинський Юліан 435
Безбородько Олександр 317
Березовський Максим 357
Беринда Памво 167
Берладник Іван Ростиславич 100
Биков Леонід 688
Білозерський Василь 408
Боголюбський Андрій 83
Богомолець Олександр 617
Богун (Федоренко, Федорович) Іван 201
Бодянський Осип 385
Боровець Тарас 598
Боровиченко Марія 608
Бортнянський Дмитро 358
Брежнєв Леонід 655
Брюховецький (Бруховецький) Іван 235
Будьонний Семен 515
Бурляй (Бурлій, Бурлай) Кіндрат 199
В'язлов Андрій 477
Ватутін Микола 609
Ведель Артем 358
Величко Самійло 352
Вербицький Михайло 400
Вернадський Володимир 533
Виговський Іван 223
Винниченко Володимир 454
Вишенський Іван 174
Вишневецький Дмитро (Байда) 139
Володимир Великий (князь) 64
Володимир Мономах 78
Волошин Августин 568
Вороний Микола 637
Врангель Петро 519
Всеволод Ярославич 76
Ґалаґан Григорій 411
Гедимін (Гедимінас) 107
Геродот 38
Гиря (Гира) Іван 192
Гізель Інокентій 171
Гітлер (Шікльгрубер) Адольф 579
Глушков Віктор 650
Гоголь Остап 240
Голіцин Василь 251
Ґонта Іван 341
Горбачов Михайло 694
Гордієнко Кость 273

Горська Алла 641
Граб'янка Григорій 351
Григорович-Барський Василь 356
Грінче́нко Борис 417
Грушевський Михайло 433
Гулак Микола 409
Гуня Дмитро 161
Данило Галицький (князь) 103
Денікін Антон 512
Джалалій (Джелалій, Джеджалій, Джулай) Филон (Пилип) 188
Дівович Семен 356
Довбуш Олекса 338
Довженко Олександр 557
Долгорукий Юрій 83
Донцов Дмитро 480
Дорошенко Михайло 158
Дорошенко Петро 238
Драгоманов Михайло 418
Драч Іван 688
Дрогобич (Котермак) Юрій 120
Єфремов Сергій 493
Желябов (Желябів) Андрій 421
Житецький Павло 412
Жолкевський Станіслав 151
Жуков Георгій 577
Забіла (Забіло) Пармен 443
Залізняк Максим 340
Залізняк Микола 480
Золотаренко Василь 231
Золотаренко Іван 220
Іван Федоров (Федорович) 166
Ігор (князь) 59
Ізяслав Ярославич 75
Іскра Іван 271
Каганович Лазар 539
Каденюк Леонід 707
Капніст Василь 355
Катерина II 307
Квітка-Основ'яненко Григорій 399
Керенський Олександр 497
Кибальчич Микола 422
Кішка Самійло 154
Кличко Віталій 709
Кличко Володимир 709
Ковпак Сидір 594
Кондратюк Юрій (Шаргей Олександр) 556
Кониський Олександр 438
Коновалець Євген 562
Корольов Сергій 651
Косинський Криштоф 147
Косіор Станіслав 554
Костомаров Микола 386
Костюшко Тадеуш 344
Кочубей Василь 272
Кравчук Леонід 699
Кримський Агатангел 484
Кричевський Василь 487
Крушельницька Соломія 486
Куліш Пантелеймон 404
Куракін Олексій 363
Курбас Лесь (Олександр) 536
Лев Данилович (князь) 105
Левицький Дмитро 359
Ленін (Ульянов) Володимир 500
Лизогуб Дмитро 421
Липа Іван 423
Липківський Василь 537
Лисенко Микола 442
Литвин Юрій 673
Літописець Нестор 88

Лозинський Йосип 395
Лукашевич Василь 377
Лучкай Михайло 393
Любарт Гедимінович 109
Мазепа Іван 260
Майборода Платон 643
Макаренко Андрій 507
Малишко Андрій 627
Маркевич Микола 384
Мартин Небаба 191
Махно Нестор 518
Меленевський Маркіян 452
Мешко Оксана 672
Міхновський Микола 453
Многогрішний Дем'ян (Демко) 242
Могила Петро 170
Могильницький Іван 392
Морозенко (Мрозовецький) Нестор (Станіслав) 198
Муравйов-Апостол Сергій 378
Наливайко Северин 149
Нечай Данило 200
Ніковський Андрій 478
Олег (князь) 57
Олександр II 402
Ольга (княгиня) 60
Ольгерд (Альгірдас) 108
Орлик Григорій 288
Орлик Пилип 277
Острозький Костянтин Іванович 114
Острозький Костянтин-Василь 137
Павлик Михайло 419
Палій (Гурко) Семен 267
Параджанов Сергій 660
Патон Борис 686
Патон Євген 555
Пестель Павло 380
Петлюра Симон 471
Петро I 262
Петровський Григорій 524
Петрушевич Євген 508
Підгорний Микола 654
Полуботок Павло 295
Порш Микола 451
Постишев Павло 638
Потій Іпатій 127
Потьомкін Григорій 316
Прокопович Феофан (Теофан) 354
Пушкар (Пушкаренко) Мартин 225
Раковський Християн 510
Ракушка-Романовський (Ракущенко) Роман 236
Рєпнін-Волконський Микола 364
Римлянин Павло 182
Розумовський (Розум) Олексій 304
Розумовський Кирило 305
Роман Мстиславич 102
Ромодановський Григорій 237
Сагайдачний Петро 155
Самойло́вич Іван 243
Самойло́вич Данило 355
Свидригайло Ольгердович 114
Світличний Іван 642
Святополк-Четвертинський Гедеон 247
Святослав (князь) 62
Святослав Ярославич 75
Сенькович Федір 182
Сікорський Ігор 483
Сірко Іван 321
Сковорода Григорій 353
Скоропадський Іван 290
Скоропадський Павло 503

Скрипник Микола 527
Скрипник Степан 711
Сліпий Йосип 633
Смаль-Стоцький Степан 430
Смотрицький Мелетій 175
Сомко Яким 230
Срезневський Ізмаїл 387
Сталін (Джугашвілі) Йосип 542
Старицький Михайло 415
Столипін Петро 448
Ступка Богдан 689
Стус Василь 661
Суворов Олександр 315
Суховій (Суховієнко) Петро 319
Теліга Олена 597
Тетеря (Моржковський-Тетеря) Павло 232
Трильовський Кирило 479
Трубецькой Олексій 228
Тютюнник Юрій 517
Федоро́вич (Трясило) Тарас 159
Фрунзе Михайло 520
Ханенко Михайло 240
Хвильовий Микола 558
Хвойка Вікентій 31
Хмельницький Богдан-Зиновій 186
Хмельницький Юрій 229
Хрущов Микита 635
Цамблак Григорій 121
Чеховський (Чехівський) Володимир 425
Чингізхан (Темуджін, Темучин) 94
Чорновіл В'ячеслав 668
Чубинський Павло 414
Шафарик Павел-Йозеф 395
Швець Федір 506
Шевченко Андрій 710
Шевченко Тарас 406
Шелест Петро 663
Шептицький Андрій (Андрей) 427
Шереметєв Борис 259
Шмідт Петро 457
Шраг Ілля 459
Шумський Олександр 528
Шухевич Роман 599
Щербицький Володимир 665
Юрій II Болеслав 110
Яворницький Дмитро 440
Ягайло (Йогайла, Ягелло, Владислав II Ягайло) 112
Ярослав Мудрий (князь) 69
Яхненко Кіндрат 375
Яхненко Степан 375
Яхненко Терентій 375

НОВИЙ ДОВІДНИК

Історія України

Довідкове видання

Відповідальний редактор
І. Сілакова

Літературне редагування *Т. Корольової, О. Скопненка*
Дизайн обкладинки *С. Сизоненка*
Художнє редагування та комп'ютерне впорядкування
Н. Крупчан
Використані малюнки *О. Нестерчук, Є. Шпортька*

ТОВ «КАЗКА»
Свідоцтво про внесення до держреєстру ДК № 740 від 24.12.2001 р.
вул. Мала Житомирська, 16/3, оф.12, м. Київ, 01001
E-mail: kazka@svitonline.com,
kazka@voliacable.com

Інтернет/Home page — www.kazka.com.ua

З питань оптової закупівлі книжок
звертатися в **ТОВ «АСТ-Прес-Дік-Сі»**,
тел. (044) 490-35-78 (багатоканальний)

Підписано до друку 1.12.2005 р.
Формат 70x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 46.

Наклад 20 000 прим. Зам. № 5-954

Надруковано на ВАТ «Поліграфкнига»
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3.